

આવૃત્તિ ૧ લી.]

સને ૧૯૧૭.

[ક્રમ ૧૦૦૦.

ધી “ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ” માં શાહ મોમાલાલ મંગળાજીએ ૫૧૫૫-
૬૦ પાંચકુવા, ચાંદ રસ્તા—અમદાવાદ.

પરિતાપના.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદનો હેવાલ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરતાં અમને સંતોષ થાય છે—જે કે તે પ્રકટ કરવામાં અનેક કારણોને લીધે અણુધાયો વિલંબ થયો તે માટે કંઈક ખેદ પણ થાય છે. પરિષદના અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલા તેમજ અપ્રકટ રહેલા બધા કાર્યોની માહિતિ આ હેવાલમાંથી મળી આવશે, અને તેથી તેના કાર્ય વિષે મર્વ દેશીય તુલના હવે કરી શકાશે. અમે અત્રે આ હેવાલના સ્પષ્ટીકરણમાં કેટલીક બાબતો રજુ કરીશું.

આ હેવાલના પહેલા ભાગમાં પરિષદની તા. ૨૩ મી અને ૨૪ મી એપ્રિલની બેઠકમાં જે કાર્ય થયું હતું તેનો ક્રમબદ્ધ હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. પરિષદના પ્રમુખના ભાષણનું જે ગુજરાતી ભાષાંતર તેની બેઠકમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું તે આ વિભાગમાં જાપવામાં આવ્યું છે અને તેમણે કરેલું અંગ્રેજી ભાષણ પરિશિષ્ટ ૮ તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. હાલો રજુ કરતાં અને તેને અનુભવદન આપતાં તેમજ નિર્ધારના વિષયોની ચર્ચા કરતાં જુદા જુદા વક્તાઓએ જે ભાષણો કર્યા હતાં. તેના મુખ્ય મુદ્દાજ પ્રકટ કરવાનો ઉદ્દેશ અમે રાખ્યો છે. પરિષદને માટે બધા ભાષણની નોંધ લેનાર એક સન્મિત્રના ટાંચણ પરથી અને કેટલાંક પ્રમાણરૂપ વર્તમાનપત્રોની સહાયથી ભાષણોના સાર અને ત્યાંસુધી વક્તાઓનીજ ભાષામાર્ગ આપવામાં આવ્યા છે. આ હેવાલ જે ત્રણ મહીનામાં સત્વર પ્રકટ કરવાનો અમારો અભિલાષ હોવાથી વક્તાઓના ભાષણોનો સાર તેમની મંમતિ માટે તેમને મોકલવામાં આવ્યો નહોતો. આથી જે કોઈ પણ વક્તાના વિચારોનું અચોક્ક્ય નિરૂપણ થયું હોય તો તેઓ દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

જે નિર્ધારો અમને મળ્યા હતા તે ગોખલે મોમાયટીએ નીમેલી એક ખામ કમિટિએ તપાસ્યા હતા, અને તેની મૂલ્યના મુજબજ નિર્ધારો પરિષદમાં વાંચવા અને જાપવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. સમયના સંકોચને લીધે જે નિર્ધારો સાર રૂપે પણ પરિષદમાં વાંચાયા નહતા તે બધા બીજા વિભાગમાં જાપવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ઘણાખરા લગભગ પહેલીજ વાર પ્રકટ થાય છે અને અમારી ખાત્રી છે કે તે ધ્યાનમાં લેવાથી પરિષદના કાર્યનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હવે આવી શકશે. કેટલાક નિર્ધારના લેખકોનાં નામ તેમની ખામ ઇચ્છાથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યા નથી.

પરિષદની બે દિવસની બેઠકમાં જે કામ થયું તે ઉપરાંત તે મળતા પહેલાં જે પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવી હતી, તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવા જતાં પરિશિષ્ટનો વિભાગ મોટો થઈ ગયો છે.

દેશી શાળ્યો, લોકલમોડના સલામદો વગેરેને પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેના જવાબોનું તારણ, અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકોની કમીટીનો રીપોર્ટ વગેરેનો સમાસ આ વિભાગમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતના તાલુકાઓમાં કેળવણીની સ્થિતિ વિષે જે આંકડાઓ કેળવણી ખાતા તરફથી અમને મળ્યા હતા તે જૂલથી પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે જાપવામાં આવ્યા છે અને તે પરિશિષ્ટના વિભાગની છેવટે જોવામાં આવશે.

મુખાબતી સરકારે અને ફેટલાંક દેશી રાજ્યો અને મ્યુનીસીપાલિટીઓએ પોતાના ખાતામાં કામ કરતા શિક્ષકોને પરિપદની બેઠકમાં હાજર રહેવાની રજા આપવા માટે અમે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. જે મ્યુનીસીપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના સભાસદોએ ખાનગી શાળાના અવ-
ગ્રાપકા અને દેશી રાજ્યોએ અમારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપીને ઉપયોગી માહિતી રજુ કરી છે તેમના પશુ અમે આભારી છીએ. જે દેશી રાજ્યોએ અને કંજવણીની બહાર મંદિરાઓએ પોતાના હેવાલ અમને મોકલી આપ્યા છે તેમણે પશુ અમને ઉપકૃત કર્યા છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સ્થાનિક મંડળોના મહાસદો તેમજ દેશી રાજ્યોના અધિકારીઓ આ કાર્યમાં વધારે ને વધારે રમ લઇને તેને મંગીત ઉત્તેજન આપશે.

આ પ્રસ્તાવના પુરી કરતાં પહેલાં પ્રથમ તો અમદાવાદની જે ગોખલે સેમાયટીએ આ પરીપદ પહેલીવાર ભરવાની જવાબદારી ઉઠાવીને ગુજરાતમાં કંજવણીની આ દિલ-
ચાલને જન્મ આપ્યો છે તેનો ગુર્જર પ્રગ્ન તરફથી અમે આભાર માનીએ છીએ. તેમજ આ પરિપદ સંબંધી કાર્ય કરવામાં આ મોસાઇડીના અધિકારીઓએ અમને નિરંતર અને અતંતરકરણપૂર્વક જે સહાય આપી છે તે માટે અમે તેમના ખાસ આભારી છીએ. પરિપદને અંગે નીમાએલી કમિટિઓમાં કામ કરીને, તેને અંગે મજેલી સભાઓમાં ભાગ લઇને, મંગીત સલાહ આપીને, અને સામાન્ય રીતે આ કાર્યમાં એક કે બીજી રીતે રમ લઇને જે અનેક મફતુદસ્થોએ અમને સહાય આપી છે તેમનો પશુ આભાર-માનવો ઘટે છે. તેમ-
નામાંથી કોઈનો ખાસ ઉપકાર માનવો એ કદાચ બાકીનાને અન્યાય રૂપ ગણાય-
છતાં પશુ સાક્ષર ત્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવ-જેમણે પાઠ્ય પુસ્તકોની તેમજ નિબંધની કમિટિમાં કામ કરીને તેને પોતાના લાંબા અનુભવ અને વિદ્વતાભરી વિવેકશુદ્ધિનો લાભ આપ્યો હતો-સ્વર્ગસ્થ બાર્ડ રજુછતરામ વાવાભાઈ મહેતા-જેમણે પરિપદ સંબંધી પ્રવૃત્તિની શરૂઆતથી તે લગભગ આ મામ સુધી તેમાં અપૂર્વ રસ લઈ પગલે પગલે અમને અતિ-
શક હીમતી સલાહ અને અંગત સહાય આપી હતી અને જેમના અકાળ અવમાનનો આ આપણને લાંબા વખત સુધી સાલશે-અને ગ્રે. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ-જેમણે પરિપદ મળતાં પહેલાં લગભગ એક પખવાડીઆ સુધી પોતાનો બધો સમય પરિપદના કાર્યમાં ગાળી અમારા કાર્યનો ભાર ધણો હવકો કર્યો હતો-આ તથા ગૃહસ્થોનો અમે જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. ઉપરાંત પરિપદના કાર્ય સંબંધી બધા લખાણો પોતાના પત્રોમાં ધ્યાન દઈ પ્રકટ કરવા માટે અમે સામાન્ય રીતે સર્વે ગુજરાતી પત્રોના તંત્રીઓના અને ખાસ કરીને “ગુજરાતી” અને “ગુજરાતી પંચ”ના તંત્રીઓના આભારી છીએ. છેવટે આ પરિપદની ભાવનાને અને તેના કાર્યને ઉદારપણે આવકાર આપી તેને કંઈક પશુ મફત કરવા માટે અમે ગુર્જર પ્રગ્નજનોના ઋણી છીએ.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

લેખક:—૨૧. રણજિતરામ વાવાભાઈ, મહેતા, બી. એ.

ભારતવર્ષમાં જે પ્રજાની આણુ આજ વર્તે છે તે આત્મશાસક પ્રજા છે. ભારત-વર્ષના રાજ્ય વહીવટમાં પ્રજાશાસનના તત્ત્વને તેમણે સ્થાન આપ્યું છે. પ્રમંગો હવે એવા આવતા જાય છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષને સામ્રાજ્યના બીજા અંગો જેવું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. એ અંગો પ્રજાશાસક છે અને ભારતવર્ષ નથી એટલે આજ દિન લગી ભારતવર્ષની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. યુરોપના વર્તમાન કુસ્ત્રેત્રમાં ભારતવર્ષના સંતાનોના રૂઝાએલા લોહીથી એ ઉપેક્ષા કમી થેછ છે. સામ્રાજ્યકુટુંબમાં ભારતવર્ષનો ગૌરવભર્યો આદર થાય માટે એણે પ્રજાશાસક યત્ન ધરે છે. શાસનનું મુખ્ય પ્રજા પીછાનતી હોય, શાસન પર પ્રભાવ પાડવા આતુર હોય અને શાસન હાથમાં લેવા યોગ્ય, સંપૂર્ણ અને શક્તિવાળી હોય તો જ પ્રજાશાસનનો નિર્માહ યષ્ઠ શકે છે. ઈષ્ટાપતિ માટે ભારતવર્ષની સમગ્ર પ્રજાએ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. ભારતવર્ષ વિસ્તીર્ણ ખંડ જેવડા દેશ છે તેથી સમગ્રની સંકલના કરનારી હિલચાલની સાથે સાથે સમગ્રનાં અવયવો ચેતનવંતા કરવાની હિલચાલો પણ થવી જોઈએ. એ અવયવો તે જૂદા જૂદા પ્રાંતો છે. સર્વની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લોકજીવન જાગૃત કરવા નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. પ્રાંતિક રાજદ્વારી પરિષદ, જીલ્લા રાજદ્વારી પરિષદ, સાહિત્યસંમેલન, વિદ્યાર્થીસંમેલન, સામાજિક સુધારણા પરિષદ, કેળવણી પરિષદ, પંડિતપરિષદ, પ્રાંતિક પરિષદ (આન્ધ્ર અથવા ઉત્કલ પરિષદ જેવી) વગેરે અનેક અળવણાનાં મોળાં ભારતવર્ષના વિવિધ પ્રદેશોમાં ઉછળી રહ્યાં છે.

ગુજરાત ભારતવર્ષનું એક અવયવ છે. ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં તેના સંતાનોની નિપુણતાથી ભારતવર્ષના વર્તમાન જીવનમાં તેનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. તેથી અખર કર્તવ્ય માટે તે નિર્માણ થએલો છે. એ કર્તવ્ય કરવાની તેની શક્તિ ખીલવવી અને કર્તવ્ય કરવાના પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરવા એ ગુજરાતીઓની ફરજ છે.

ભારતવર્ષના બીજા બધા રાજદ્વારી પ્રાંતો કરતાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિ તદ્દન નિરાળા અને વિષમ છે. જેટલો ગુજરાત બ્રિટિશ સત્તામાં છે તેનાથી સાઝપાંચ ગણો દેશી રાજ્યોને અધીન છે. દેશી રાજ્યોના વિસ્તાર પણ નાના મોટા છે—મુઝવે એવા છે. એમની પ્રગતિ પણ એવી જ નિરાશ કરે એવી છે. વડોદરા જેવું રાજ્ય ધણી દિશામાં પ્રગતિમાન છે તો કચ્છ જેવું એટલું જ વિશાળ રાજ્ય હજૂ પ્રગતિથી દૂર—ધણું જ દૂર છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં પ્રજાની સત્તા વધતી જાય છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં હતી તેટલી સત્તા પણ પ્રજાની ધટતી જાય છે. છતાં દેશી રાજ્યો ધારે તો ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કરવામાં આગેવાની લઇ શકે એમ છે.

૧. આ પરિવર્તના હેતુ અને ઉત્પત્તિ વિષે અમે કઈ પણ વિન્યન ન કરેલું હોવાથી અને પરિવર્ત મળતા પહેલાં સમાલોચકના ગુજરાત પરિષદ અઠમા (પુ. ૨૧. અંક ૧૦) તે વિષે જે એક સંગીન લેખ પ્રકટ કરેલો હોવાથી તે અહિંયા ઉપોદ્દાત રૂપે ળપવામાં આપ્યો છે.

વસ્તુસ્થિતિ આપી વિષમ છે; પ્રગતિની ગતિમાં પાછળ રહી જવાની તીવ્ર દહેશન પણ લાગે છે; છતાં ગુજરાતના આગેવાનોમાં અને યુવાનોમાં ઉત્સાહ છે. એ ઉત્સાહ કાર્યપરાયણ થતો જાય છે તો કોઈ દિવસ કાર્યસાધક પણ નીવડશે.

અનેક રાજ્યવહીવટવાળા ગુજરાતમાં મર્વત્ર ફરી વળે એવી રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ ચમ્પ નથી. ધર્મ અને સંસારના ભેદો પણ એકતા સાધવામાં વિરોધ કરે એવા છે. આમ હોવાથી, જે વસ્તુનો ગુજરાતમાં મર્વત્ર પ્રસાર અને આદર હોય તેના અન્વયે પ્રગતિપ્રપ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હોય તો લાભ થાય. ગુજરાતી ભાષા સમસ્ત ગુજરાતમાં બોલાય છે, તેના અને તેના સાહિત્યનો પ્રવેશ સર્વત્ર છે. અમદાવાદની સાહિત્યસભા દ્વારા તેથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો જન્મ થયો અને એ દિલચાલ ગુજરાતમાં બધે ફરી વળી છે. પરંતુ પ્રગતિચવનના પ્રશ્નો એટલા બધા છે—અંબ્યા મહોદી છે, વિવિધ છે, વિષમ છે કે એક પ્રવૃત્તિ બમ નથી. આથી ભાષા જેવા મર્વસાન્ય વિષય કેળવણીપરતે પણ વાર્ષિક સંમેલન ભરવાની મૂલ્યના સાહિત્યમલા સંમુખ ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં રજૂ થઈ હતી પરંતુ કેટલાંક કારણોસર તેનો અમલ થઈ શક્યો નહોતો. ત્યાર પછી ગયે વર્ષે મે મહિનામાં સુરતમાં સાહિત્યપરિષદનું પાંચમું અધિવેશન થયું. ત્યાં ફરજિયાત કેળવણી, કન્યા કેળવણી આદિ પ્રશ્નો ચર્ચવા કે નહીં એ સવાલ થયો. આખરે એમ કહ્યું કે સાહિત્યપરિષદમાં કેળવણીના પ્રશ્નોને સ્થાન ન આપવું અને જરૂર લાગે તો કેળવણી સંબંધમાં અલાહિદી પરિષદ ચોજવી. સાહિત્ય સંજ્ઞાના જે સભાસદો ત્યાં હાજર હતા તેમને આ પાત ફળી. અમદાવાદ જઈ એમણે સાહિત્યસભા દ્વારા કન્યા કેળવણી માટે પ્રજાવલિ તૈયાર કરી ગુજરાતમાં ફેરવી. ગઈ નાતાલમાં એઓ કોંગ્રેસમાં મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે મુંબાઈના કેટલાક ગુજરાતી યુવાનો માથે મસલત થતાં અલાહિદી કેળવણી પરિષદ ચોજવાની જરૂર ફરીથી સ્વીકારાઈ. વખત વહેતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગોખલે સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. હિન્દ સેવકસમાજ (Servants of India Society)ના યુવાન ગુજરાતી સભ્ય રા. રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક એવામાં અમદાવાદ ગયા અને ગોખલે સોસાયટી (જેના કેટલાક આગેવાનો સાહિત્યસભાવાળા સભાસદ છે) સમક્ષ આ પ્રશ્નો હિદાયોદ્ધ થયો અને આગામી પ્રાંતિક રાજદ્વારી પરિષદની માથે પહેલી કેળવણી પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું. ઑક્ટોબરમાં તેનું સંમેલન થશે અને પ્રમુખસ્થાને ઑનરેબલ મિ. ગ્રીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ બિરાજશે.

જેમ જેમ સંમેલનો થતાં જશે તેમ તેમ પરિષદનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ થતો જશે, આકાર પ્રાપ્તો જશે અને કાર્યપ્રદેશ વ્યવહાર થતો જશે. આમ છતાં ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રદેશ સંબંધમાં કોઈ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચળવળને ગુજરાત કેળવણી પરિષદનું અભિધાન આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ સવાલ કરશે કે કેળવણીનો પ્રશ્ન ભાષા અને સાહિત્ય જેવો એકદેશી નથી, સર્વદેશી છે—માત્ર ગુજરાતને જ લાગુ પડે છે એમ નથી પણ આખા મુંબાઈ ઇલાકાને લાગુ પડે છે તો પછી પ્રાંતિક રાજદ્વારી પરિષદ જેવી પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદ ભરવાને બદલે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ શા માટે ભરવી ? આ ગંભીર સવાલનો ખુલાસો સવિસ્તર કરવો પડશે.

(૧) ગુજરાત કેળવણી પરિષદ મળવાથી પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદની આવશ્યકતા મટી

જતી નથી. મુંબાઈમાં એ સંબંધમાં હિલચાલ પણ શરૂ થઈ છે. એ વચ્ચે વિરોધ નથી પણ અન્યોન્યને સહાયક થઈ શકશે. દેશ મમત્રમાં ચેતન જગાવવા તેનાં નાનાં નાનાં અંગોમાં પણ નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરવાનું સૂત્ર જેમને માન્ય હોય તેઓ આથી રાહ ચશે.

(૨) આથી મહત્વનાં હેતુઓ પણ ગુજરાત ફળવણી પરિપક્વતા ત્રેરક છે.

કે. ગુજરાત વેપાર અને ઉદ્યોગની ભૂમિ છે. વર્તમાન યુગમાં પ્રજાજીવનમાં એ બેનું સ્થાન ધણું જ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. રાજ્યદ્વારી પરતંત્રતા કરતાં આર્થિક (વેપાર ઉદ્યોગાદિની) પરતંત્રતા અધિક હાનિપ્રદ નીવડે છે. ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પ્રવૃત્તિ પ્રસન્ન છતાં-પ્રસન્નતાને લીધે વિવિધ પ્રકારનો “ કાચો માલ ” (raw materials) હમ્મેશ મળ્યાપ્ત ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં એ માલમાંથી વપરાશ માટે તૈયાર થતી ચીજો કરવાની આવડત, સાધન વગેરે ભારતવર્ષમાં ન હોવાથી તે ચીજો મેળવવા બીજા દેશોને અધીન તેને રહેવું પડે છે. તેથી પરિણમતી હાનિ સુવિદિત છે. આ હાનિ કાંઈક ઓછી કરવાનો યોગ ગુજરાતના ભાગ્યમાં જણાયો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગની સામગ્રીઓથી ઉદ્યોગો એણે સ્થાપ્યા છે. કલાલવન જેવી મંસ્થા પ્રથમ વડોદરામાં જ સ્થપાઈ છે અને વૈજ્ઞાનિક ફળવણીનો ધોષ કરનાર અને સ્વાર્થત્યાગે તેનો પ્રચાર કરનાર પ્રો. ગજનર પણ ગુજરાતી છે અને તેમનું કાર્યક્ષેત્ર તે જ રહ્યું છે.

ભારતવર્ષમાં અને ભારતવર્ષ બહાર ન્યાં ન્યાં હિંદીઓ વેપાર ખેડે છે તેમાં ગુજરાતીઓની મંખ્યા નાનીસૂતી નહીં જણાય. પૂર્વમાં જાપાનથી માંડી પશ્ચિમમાં ઇંગ્લંડ પર્યંત તેઓ પ્રસર્યા છે.

જે વેપાર ઉદ્યોગ ગુજરાતીઓના હાથમાં છે તે સરી ન જાય માટે તેમ જ ઉલટો વધે તે માટે તત્સંબંધી ફળવણીની જેવી અને જેટલી જરૂરિયાત તેની વિચારણા કરવી, વ્યવસ્થા કરાવવી એ પ્રજાજીવના વિકાસનો નાનોસૂનો પ્રશ્ન નથી. વહિવટ માટે જે યોગ્યતા ગુજરાતીઓમાં છે તે યોગ્યતા હજી વધારે ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષની સાધક શી રીતે થાય તેનો ઉત્તર ગુજરાતે દેવાનો છે.

ખ. ઉપર કહેવાઈ ગયું કે ગુજરાતમાં અનેક દેશી રાજ્યો છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં રાજ્યવ્યવહારના ફેટલાક ખંડોમાં આપણો પ્રવેશ નથી એટલે એમને અંગે ઉંચા પ્રકારનો રાજ્યવહીવટી અનુભવ મેળવવાની ભેગવાઈ પણ નથી. એ ભેગવાઈને અભાવે આપણી શુદ્ધિનો વિકાસ કુદિત રહે અને પરિણામે રાષ્ટ્ર એ શક્તિ વિના પાંગળું રહે છે. પણ દેશી રાજ્યોમાં એવી ભેગવાઈઓ પુષ્કળ છે. રાજ્યવહીવટના ઉંચા અને અટપટા પ્રશ્નોથી શુદ્ધિ ફળવવા, એવી શુદ્ધિથી પ્રજાશાસન અને રાષ્ટ્રજીવનની ખીલવણી માટે પ્રયોગો કરવા અને એ પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત કરેલાં શુદ્ધિ અને અનુભવોથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન ગૌરવભર્યું કરવા ગુજરાતીઓ શક્તિમાન થાય માટે એમને મળતી ફળવણી રેંછપેંછ ન હોવી બેધરે. દેશનાયકો યવાની તાલિમ લેવાની નિશાળો ન્યાં આટલી બધી છે ત્યાં ફળવણીનો પ્રશ્ન મહત્વનો છે.

૧. મુંબાઈની સિડનહામ વેપારી કોલેજનો જન્મ ગુજરાતીઓના જ દ્રવ્યથી થયો છે.

અ. વડોદરાના રાષ્ટ્રવત્સલ નરેશે ગુજરાત ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોમાં પોતાના રાજ્યમાં મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની કરેલી વ્યવસ્થાનો ઉપકાર ધણો મહોટો છે. પ્રત્યક્ષ પરિણામ તેનાં લાભદાયક નીવડતાં તેનું અનુકરણ શીઘ્રતાથી ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં થવા સંભવ છે-વસ્તુતઃ અનુકરણ થવા પણ માંડ્યું છે. પરિસ્થિતિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે આ રીતે ગુજરાતમાં અનેક પ્રકારની ફેળવણીના પ્રયોગો કરવાની ભોગવાઈ છે. એ ભોગવાઈઓનો લાભ લેવા અને અન્યો-ન્યના પ્રયોગો અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા અનુભવોનો મુકાબલો કરવા અલાહિદી ચળવળ અને સંસ્થાની જરૂર છે.

વડોદરા રાજ્ય ફેળવણીમાં અગ્રસ્થાન લેતું હોય અને ગુજરાતના બીજા ભાગો પાછળ રહે તો આપણા અનેક જોદામાં નવો એક જોદ વધશે, પણ સર્વત્ર ફેળવણીનો સરખો પ્રમાર કરવાની ચળવળ થાય તો ધણે અંશે આ વિષમતા દૂર રહેશે.

ઘ. આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં સમુદ્રને મનુષ્યે પોતાનો દાસ બનાવ્યો છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં આખા જગતનો વ્યવહાર સંકુલ એની મદદથી થયો છે. તેમ આક્રમણ, રક્ષણ આદિને માટે પણ પ્રજાઓને એ મદદ કરે છે. પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ઉત્તરમાંથી આક્રમણ થતાં અંતે સમુદ્રથી રક્ષિત પ્રદેશો નિર્ભય રહેતા પણ હવે એવી નિર્ભયતા રહી નથી. સમુદ્રસ્થ પ્રદેશોને વેપાર માટે જેમ હાલમાં અનુકૂળતા વધી છે તેમ દેશના રક્ષણની જવાબદારી પણ વધી છે. ગુજરાત સમુદ્રસ્થ દેશ છે. એના વેપારીઓ અને ખલાસીઓના સાદમ અને પરાક્રમ મશહૂર છે. શાશ્વત વાત છે કે હાલમાં તે બધું સુપ્રસિદ્ધ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભારતવર્ષને પોતાનું નૌકાસૈન્ય કરવા અને વાણિજ્યનૌકાઓ રાખવાની જરૂર પડશે એવો વખત આવવાનો છે. આ પ્રસંગ માટે ગુજરાત તૈયાર હોતું જોઈએ. નાવિક શિક્ષણ માટે એક ગુજરાતી મુસલમાને મહોટી રકમ સરકારને સ્થાપીત પણ કરી છે.

ડ. વેપારઉદ્યોગના પ્રદેશમાં જે ધર્મ ગુજરાતને માટે નિર્માણ થયો છે તેનો યથાર્થ નિર્વાહ કરવા ગુજરાતની રાજ્યદારમાં પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ. રાજ્યકર્તાઓના સમાગમમાં, રાજ્યવ્યવહારની અનેક શ્રેણીઓમાં સંખ્યાબંધ ગુજરાતી હોય અને તેમની શુદ્ધિ, વિદ્યા, અનુભવ રાજ્યકર્તાને ઉપયોગી નીવડતાં હોય તો રાજ્યદારમાં ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા જામે. એ પ્રતિષ્ઠા એ સત્તા મેળવવા ગુજરાતીઓ એવી ઉચા પ્રકારની વિદ્યાથી સંપન્ન હોવા જોઈએ કે સરકારને તેમને રાજ્યવહીવટમાં સામેલ કર્યા વિના ચાલે જ નહીં.

ચ. રાજ્યદારમાં જેવી પ્રતિષ્ઠા નથી તેવી પ્રતિષ્ઠા ભારતવર્ષના લોકસમૂહમાં પણ નથી. આપણા પડોસી મહારાષ્ટ્રીઓમાં પણ નથી તો બીજાથી તો વાત જ ક્યાં? સર જમશેદજી જીજીભાઈ, પ્રેમચંદ રામચંદ, દાદાભાઈ નવરોજી, સર શ્રીરાજચાહ મહેતા, જમશેદજી ટાટા, સર સવાજીરાવ ગાયકવાડ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, ક્યાનંદ સરસ્વતી, અમદુલ જમાલ, પગેરે અનેક ગુજરાતીઓએ વેપાર અને રાજ્યકીય પ્રયત્નોને અંગે ભારતવર્ષની સેવા કરી છે, છતાં રાનડે, ટીલક, ગાખલે, રામમોહનરાય, કેશવચંદસેન, સુરેન્દ્રનાથ બાનર્જી, પ્રો. જગદિશચંદ્ર બોસ, સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સાથે એમની ગાદી મંડાતી નથી. મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળને જે પ્રતિષ્ઠા એમનાં સંતાનોથી મળી છે તે ગુજરાતને એનાં

મંતાનોથી-એમની અપ્રતિભ અને ચિરસ્થાયી સેવા છતાં મળી નથી. પણ હવે એ પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો અવસર આવી લાગ્યો છે. પ્રજામાં સંકેત છે પણ તેનું રાષ્ટ્રીય મમત્વ નથી. તે મમત્વ પ્રદીપ્ત કરી પ્રજાવંત કરવાનું છે.

પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા માત્ર વિલાસ ખાતર નથી જોઈતાં, પરંતુ ભારતવર્ષની આધુનિક પ્રગતિને ગુજરાત સહાયક થાય માટે. ગુજરાતમાં કંઈ પાણી ન હોય અને ગુજરાત આવા મહોટા મહોટા મનોરથો હવામાં ખાંધતું હોય તો તે હાસ્યાસ્પદ લેખાય. પરંતુ ગુજરાતમાં સંકેત છે. ભારતવર્ષના અબ્યુઝમાં એનો દ્વિત્યો નિર્મિત થએલો જણાતો જાય છે, પછી સંકેતને કળવવામાં બેદરકાર રહેવું તે પાપ નથી? જે નવી સંસ્કૃતિ ભારતવર્ષમાં જન્મશે તેમાં ગુજરાતનું સ્થાન તેની મંગીન એવાના અનુરૂપ થવું જોઈએ એ મહેન્દ્રા પુણ્ય લેખાવી જોઈએ.

છ. વેપાર અને ઉદ્યોગમાં મહાલક્ષ્મી ગુજરાતમાં લક્ષ્મીની ઊણ ઉડે છે.^૧ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અર્થે એ લક્ષ્મી જેટલી વપરાવી જોઈએ તે નથી વપરાતી એ ગંભીર ખેદનો વિષય છે. ગુજરાતમાં એ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરાવવા લોભપયોગી ચળવળ થાય તો દેશ, પ્રજા અને ગભ્યને અનેકધા લાભ છે. સદુપયોગ માટે ચર્ચા થાય, આદર્શો રજૂ કરવામાં આવે અને પ્રયોગો કરી તેનાં મોડાં ફળ બતાવવામાં આવે તોજ લક્ષ્મી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ તરફ વળે.

જ. વેપારમાં સ્વાભાવિક રીતે આપણે કે એકદમથી સત્તાને અવકાશ નથી. તેમાં સર્વનો સરખો સમાસ છે. આપણાં પંચો, મહાજનો વગેરે એ સૂત્રનું સમર્થન કરે છે. લોક-શાસનનાં (Democracy) તત્ત્વો આપણે હાં વિદ્યમાન છે એટલુંજ નહીં પણ પ્રવર્તમાન છે; અન્યત્ર અમુક પ્રદેશોમાં પણ એ તત્ત્વોને નવા જમાનાનો પાસ લાગ્યો નથી. એમનું રૂપ ફર્યું નથી. એમાં વહેતું લોહી નવો જન્મ પામ્યું નથી. લોકશાસનનો જે નવો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે તેમાં આ નાના કુટુંબો પાણી નહિં ભેળવવામાં આવે તો તે વધારે સડી જશે અને નવો પ્રવાહ જેટલી શીતતાથી પ્રજાના રૂધિરમાંસમાં એકરસ થવો જોઈએ તેટલી ઝડપથી નહીં થાય, કળવણીના વિપુલ પ્રચારથી પ્રચલિત જીવનયંત્ર નવેસર ચાલતું થશે.

ગુજરાતમાં જે નવજીવન ઉદય પામતું જાય છે અને તેના જે ફળ રૂપે ગુજરાત કળવણી પરિવર્તનો જન્મ છે તેના મહત્તમ અંતરમાં રહેલાં કેટલાંક પ્રેરક બળોનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કર્યું-એ દર્શન એટલું બહું ભય અને ગંભીર છે કે એ પ્રમાણે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જે નાષ્ટો, કાર્યક્રમ યોજાય, જે પ્રજાલોકોએ કાર્ય થાય તે અનુભવીએને જણાં લાગવાનાં અને આશાનો ઉદ્ધાસ સળગાવવાનાં નહીં, ગુજરાતીઓ વ્યવહાર છે. લાવનાં બીજી રખે પણ કામ જે સામગ્રીથી કાર્યસાધક થઈ શકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પાછા હઠતા નથી. ફરી રીતે કામ કરવા ધારણા છે ?

૧. ગુજરાતમાં વિવિધ રાજ્યસત્તા હોવાથી કળવણીનો ફેલાવો પણ ઓછો વતો છે. હાલમાં કળવણીથી સ્થિતિ જૂઠું જૂઠું રચણે કેવી છે? તેનાં કારણો શા? અને તેમાં વેગ શી

૧. બંગાળેથી કે પાલખેથી ગુજરાત શીખતું છે તેનું માપ કદાચી સકાય નથી.

રીતે આવી શકે ? એ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે પ્રસિદ્ધ થએલા અહેવાલો ઉપરથી, પત્રવ્યવહારથી અને બને તેમ અંગત તપાસથી માહિતી મેળવવામાં આવશે. એ મેળવવા શરૂઆત તરિક્કે પ્રશ્નમાળા કહાડી ઠેકઠેકાણે મોકલવામાં આવી હતી.

૨. માહિતી મળ્યા પછી નિકટવર્તિ પર્વમાનમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ માટે કયા પ્રશ્નો જરૂરના છે તે તોખા તારવવામાં આવશે. સુરત, ગોધરા, અમદાવાદ, રાજકોટ, ભુજ જેવા શહેરોમાં કોલેજોની જરૂર; જાંચામાં જાંચી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગુજરાતીઓ પાદેશ જઈ શકે એવાં સાધનોની જરૂર; જાંચા કન્યાશિક્ષણ કે સુવર્તીશિક્ષણની જરૂર; કેળવણીમાં પછાત કામોની કેળવણીની જરૂર; ગામડામાં વિશેષ શિક્ષણપ્રસારણની જરૂર વગેરે જે કાંઈ લાગશે તે સંબંધમાં ચોક્કસ યોજનાઓ મરકાર સંમુખ, દેશી રાજ્યો સંમુખ અને શ્રીમંત ગુજરાતીઓ સંમુખ રજૂ કરવામાં આવશે. તે યોજનાઓ સિદ્ધ થાય માટે જરૂરની ચળવળ કરવામાં આવશે.

૩. કેળવણીની વર્તમાન સ્થિતિમાં જે ખામીઓ, દોષો, ન્યૂનતા, સંપૂર્ણતા વગેરે જણાતાં જશે તેમના સંબંધમાં ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ માહિત્ય મળતી જશે તેમ તેમ લાગતા વળગતા, સંમુખ ફરીઆદો લઈ જવામાં આવશે અને તેમના નિકાલ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. મરકારની, દેશી રાજ્યોની (ગાયકવાડી રાજ્ય સુદાંતની) કેળવણીની નીતિની ટીકા થશે અને લોકમત જાગૃત કરી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ માટે ચળવળ થશે.

૪. પ્રચલિત સ્થિતિમાં શુભ ફેરફાર કરાવવામાં જેમ જેમ વિજય મળતો જશે તેમ તેમ તે સ્થિતિમાંથી બીજી દિશાઓમાં ગતિ કરવાના પ્રશ્નો લેવાશે અને તેમના સંબંધમાં લોકમત જાગૃત કરવામાં આવશે. ગુજરાતને માટે અલાહિદુ વિશ્વવિદ્યાલય (University); વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે ગંભીર વિદ્યાપીઠો (Technological Institutions); પ્રાચીન આર્ય મંદિરોના પુનર્જન્મ માટે તેમજ ગુજરાતીઓના વર્તમાન જીવનને વાસ્તવિક આર્થજીવન કરવાનાં સાધનો-નવા પુરોહિતોની કેળવણી ધર્મનું શિક્ષણ, આરિશ્વરનાં પ્રધારણની તજજીજ; જે જે નવા નવા ધર્મો ગુજરાતને પ્રાપ્ત થતા જાય તેમના નિર્વાહ માટે જરૂરી કેળવણીની તદ્દત નવીજ મંસ્થાઓ; વગેરે વગેરે પ્રશ્નો આ કાટિના છે.

આ રીતે કામ કરવાથી આટલા લાભ થવાનો મંલવ હાલ તો જણાય છે.

કેળવણીના વિષયમાં ગુજરાત જાગૃત થશે. કેળવણીના પક્ષપક્ષમાં કયા ખામી છે તે જણાશે અને તે દૂર કરવા લોકો તત્પર થશે. કેળવણીને ફેલાવો એકાએક અથવા ધીમે ધીમે તો તેમાં વેગ ભરવા પ્રયત્નો થશે.

કેળવણીની જરૂરિયાત ચર્ચાથી સમજશે. જ્યાં જ્યાં હાલ કેળવણી વિના મહોટાં મહોટાં સાહસો ખેડાય છે ત્યાં ત્યાં કેળવણીનો પ્રવેશ થશે અને એ સાહસોમાં વિસ્મયકારક પરિવર્તન થશે. ગુજરાતનું દ્રવ્ય અનુપાદક અને નિરૂપયોગી રીતે ખરચાય છે તે ભવિષ્યની પ્રજા તૈયાર કરવામાં ખર્ચાશે.

કેળવણી માટે ચળવળ કરવામાં અને મરકાર અથવા રાજ્યો પ્રજાની ખરેખરી વાંછનાઓ નહિ સંતોષે તો લોકો જાતે તે વાંછનાઓને અનુસાર કેળવણીની સંસ્થા ઉભી

કરવામાં સ્વાશ્રય શીખશે, આત્મશાસનના પાક શીખશે, સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મેળવશે અને સંસ્કૃત સમત્વ પોષશે.

કેળવણીના વિશેષ ફેલાવાથી જ્ઞાનની લ્હાણી વધશે, સંસારની વિષમતા ઘટશે, નવી શક્તિઓ ખીલશે અને આ યુગની સંપન્નતા આવશે, વિચાર વધશે અને ભારતવર્ષની સેવા માટે ગુજરાત તૈયાર થશે.

પરિપદનો સર્વે વ્યવહાર ગુજરાતીમાં થવાનો છે એટલે અંગ્રેજી નહીં શીખેલા અસંખ્ય ગુજરાતીઓ તેમાં રસ લઈ શકશે, સામેલ થઈ શકશે અને મદદ કરી શકશે. લોકાદર (democratic) નું આ પહેલું અને મહત્વનું પગલું લેવાનું છે.

એક આવી હીલચાલ ચલાવવાથી ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનમાં નવું ચેતન આવશે, આજે ગુજરાતમાં ખોલતા અને વિચારતા આગેવાનો માત્ર સંકેતો છે. તેમની સાથે ખીજ વર્ગમાંથી આગેવાનો ઉમેરાશે. 'સાક્ષરતા' અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભકતતા ધણી ગુજરાતીઓ આ હીલચાલમાં જોડાતાં મંડેલાશે નહીં. એમના જ્ઞાન અને અનુભવનો ગુજરાતને લાભ મળશે અને એમની નિગૂઢ, કિયારહિત શક્તિઓ ખીલશે.

હવે કિય સમેટી લેતાં પુનઃકથનનો દોષ ઓહારી લઈ હુંકામાં પરિપદની જરૂર જણાવીશ.

પ્રાતિક કેળવણી પરિપદથી નિરાળી ગુજરાત કેળવણી પરિપદ કરવાનાં કારણો સ્પષ્ટ થયાં હશે. (૧) ગુજરાતનું સંસ્કૃત જીવન ધકચા ગુજરાતને પોતાની ખાસ ચળવળ જોઈએ છીએ. દેશી રાજ્યોવાળા ગુજરાતમાં આદર પામે એવી પણ સાથે સાથે. (૨) પ્રાતિક કેળવણી પરિપદમાં દેશી રાજ્યોમાં પ્રચલિત કેળવણીના પ્રશ્નો બાતલ કરવામાં આવે તે ગુજરાતને પાલવે એમ નથી. દેશી રાજ્યોને જૂઠાં ગમવાથી એની એકતા નિરંતર ખંડિત રહેશે. (૩) પ્રાતિક કેળવણી પરિપદમાં ધણીવાર મુગાઇ ઇલાકાના પછાત ભાગો (સિંધ, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ખાનદેશ વગેરે)ના લાભો આગળ ગુજરાતના લાભો દટાઈ જવાનો ભય છે.

પોતાની ખાસ પરિપદ ભરવાથી ગુજરાતના લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા જાતે જ પ્રવૃત્ત થશે. રાજ્યકીય અને સંસ્કૃતીય જીવન ખીલતી શકશે. પોતાની લક્ષ્મીના પ્રમાણમાં કેળવણીના લાભ મેળવી શકશે અને મહેચ્છા (aspiration) ના પ્રમાણમાં સિદ્ધિ (achievement) સાધી શકશે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રત્યક્ષતાવના.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

સ્વ. રણજિતરામ યાવાભાઈ મહેતા, પી.એ.

પરિષદની બેઠકનો સંવાદ.

પ્રથમ દિવસ	૧
બીજો દિવસ	૫૮

निष्कर्षः

પ્રાથમિક કેળવણી.

प्राथमिक शाळाना शिक्षक तेमनी योग्यता तथा तेमनो पगार—श. 'अनुसूची.' ८३

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષિકા—૧. ઉત્તમલાલ દેશવલાલ ત્રિવેદી,

બી. એ. એલ. એલ. બી.... ... ૬૦

નિશાળના નિયમો અને આયમિક શિક્ષકો—રા. 'શિક્ષક.' ... ૧૦૪

પ્રાથમિક કેળવણી વિશે કેટલીક સૂચનાઓ—રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,

બી. એ. એલ. એલ. બી.... ... ૧૦૬

કુળવણી સંબંધી સૂચવેલી યોજના—રા. કૃષાસંહર દલપતરામ આચાર્ય, એમ.એ. ૧૧૨

માધ્યમિક કુળવણી.

ગુજરાતમાં માધ્યમિક ફળવણી—રા. અંબેલાલ મણિભાઈ, પી. એ. ...૧૪૪

આધુનિક માધ્યમિક ફળવણીની પદ્ધતિ અને તે સંબંધમાં થોડી સુચનાઓ—

રા. સુનિલાલ ધેવાભાઈ શાહ, બી. એ.૧૪૬
-------------------------------------	-----	-----	-------

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ—રા. કચ્છાણગમ નયુભાઈ જોશી, બી. એ. ... ૧૫૩

महाराष्ट्रवादी संस्था—रा. महासंघर पोपटसाध' आचार्य, श्री. जे. . . १५८

કાલેજમા દાખલ ન થનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણ કેવું હોવું

જોડ્યો ?—૨. ટૌચિકરામ વિમ્બહુરામ મહેતા, ખી. એ. .. ૧૬૫

ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓનું મહાજન—રા. હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ ઇત્રપતિ . ૧૭૩

ਉੱਚੀ ਤੇਜ਼ਾਬੀ.

ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી સંબંધી ચોટાંક ટિપ્પણો—૨. ત્રિભોવન પિતામ્બર-

દામ ત્રિવેદી, એમ. એ. ૧૮૭

શ્રી કેળવણી.

શ્રી કેળવણી-એક રૂટ પ્રશ્ન—રા. હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ....૧૮૯

કુળ્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે ખાનગી વિદ્યાલયોની અગત્ય.

સ. કેશવપ્રસાદ બેટાલાલ દેસાઈ, બી.એ., એલ.એલ.બી.... ...૨૦૧

પરચુરણ.

સંસ્કૃત શિક્ષણ—સી. પંડિત સંકરપ્રસાદ૨૦૮
આપણી ડેળવણીમાં હસ્તશિક્ષણ (Manual Training) ની જરૂર.				
સી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ, બી. એ. એલ. એલ. બી....				...૨૦૩
વિદ્યાર્થીઓની શારિરીક ડેળવણી—ડી. સુમન્ત બ. મેતા...				...૨૨૬
જૂના નવા આંકની સરખામણી—સી. રૂસ્તમજી મનચેરજી મોખેતજી.				...૨૨૯
લખાણોમાંથી ઉતારા (ફેટલાક નિબંધનો સાર)૨૩૮

પરિશિષ્ટ.

૧—(૧) દેશી સંલ્લોને પૂછેલા સવાલોના ઉત્તરોનું તારણ	૧
(૨) મ્યુનિસિપલ મંડલોને પૂછેલા પ્રશ્નોના આવેલા ઉત્તરોનું તારણ	૨
(૩) ખાનગી માધ્યમિક શિક્ષણ (ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓને પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબોનું તારણ	૧૪
(૪) તાલુકા અને જિલ્લા બોર્ડના જવાબોનું તારણ	૧૭.
૨—અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોની કમિટીનો રિપોર્ટ	૨૫
૩—માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનું સંમેલન...	૫૮
૪—સી ડેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે સંમેલન	૭૩
૫—માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનું સંમેલન	૯૬
૬—પ્રશ્નાવલીઓ (દેશી સંલ્લોને, મ્યુનિસિપાલિટીઓને, ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓને અને લોકલબોર્ડને)૧૦૩
૭—વિષયોની યાદી૧૦૯
૮—પરિપત્રના પ્રમુખનું ઈંગ્રેજી ભાષણ૧૧૯
૯—પરિપત્રમાં પસાર થયેલા ફરિયાદોનું ઈંગ્રેજી ભાષાન્તર૧૩૫
૧૦—ગુજરાતના જુદા જુદા તાલુકાઓમાં લોકલબોર્ડની હદમાં અપાતી માધ્યમિક ડેળવણી સંબંધી માહિતી ૨

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પારિષદ.

પ્રથમ દિવસ.

મને ૧૮૧૬ ના ઑક્ટોબર માસની તા. ૨૩ મીએ આ વાગે આ પંચિપત્નુ ત્રય શરૂ થયું હતું

શરૂઆતમાં મૌ. શાન્તા મહેતા બી. એ. ની આગેવાની નીચે અમદાવાદ વનિતા ત્રિશ્રામ મહિલા નવદાલયની ફેટલીએક બાળાઓ તથા બીજી કેટલીક મન્નારીઓએ નીચેના એ ગીત ગાયા હતાં.

૧.

સુખ દાયિની, સુખ દાયિની, સરસ્વતી માતા તુ.
 સુખ દાયિની, સરસ્વતી તુ, પડિત જનની પ્રવચનિ તુ;
 આપ અમેને આગિવ બ્રહ્મસુતા તુ. હે મન્નારી
 મન્નાવાદની પ્રણીતપાલિની,
 સુરતરૂપીણી સ્વર્ગમાયિની,
 જવાલાસુખી જગજનની ભક્તરતા તુ. હે મન્નારી.
 પારમમણિ તું પાવન કરજે,
 દામજનો આપ્યા સંધરજે,
 દીન દયાળી દેવી દિવ્ય સુધા તુ. હે મન્નારી.

૨.

જય જય ગરવી ગુજરાત,
 દીપે અરજી પગલાત.
 બન્ધ પ્રકાશરો ઝળળ કરુંબી, પ્રેમ શૌર્ય અંકિત
 તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સહુને
 પ્રેમ ભક્તિની રીત

હવે તુંજ સુંદર જાત. જય જય
 ઉત્તરમાં અંબા માત, પૂર્વમાં કાળી માત
 છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત ગદા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ
 ને મોમનાય ને દ્વાન્કેશ એ
 પશ્ચિમ કેન્દ્ર દેવ

છે સહાયમાં માણાત.

જય જય

નદી તાપી નર્મદા જય, મરીને બીજી પણ જોય
વળી જોય મુભટના લુદ્ધ રમણને, રત્નાકર માગર
પરિત ઉપગ્રી વીગ પૂર્વજે,

દે આશિષ જયકર

મપે સોહે મહુ જન

જય જય

તે અણદિવનાડના રગ, તે મિદ્ધાજ જયમિંગ

તે રગ થળી પણ અધિક મગસ રગ થજે સત્તર માત

ગુલ શુક્ત દીમે મધ્યાહ્ન-રોહણે

વીતી ગઈ છે સત

જન રૂમે નર્મદા સાથ

જય જય

ગોખલે સોમાઝીના પ્રમુખનું આવકારનું લાખણ.

ગોખલે સોમાઝીના પ્રમુખ રા જીવણનાથ નજરાય દેમાઇ બી.એ., બાગ એ. લો.
એ પ્રતિનિધિઓને આનંદ આપતા નીચેનું લાખણ આપ્યું હતું —

પ્રથમ ગુજરાત ટ્રેડિંગ કોમ્પાની પ્રતિનિધિ બંધુઓ, મત્રારીઓ અને મદદદસ્તો,
આપના અમૂલ્ય નખતનો ભોગ આપીને આપણા દેશની ઉગતી પ્રગતિ ભવિષ્યની
જોડે ગાત સબધ ધરાવના વિષય ઉપર ચર્ચા કરવાને માટે આપ અહીં પધાર્યા છે તેને
માટે આપનો આભાર માનવાની હું આ તક લઉં છું

ગયા ઇમેરમ્મ મતિનામા મુમાઇમા નેશનલ ઇન્ડિયન મળી હતી તે વખતે અમન
વાના કેનાલ ડેલીવરીઓ એવો વિચાર થયો કે આ માનમા એક અમારીના માટે
ગુજરાતના લુદ્ધ જીવણનાથ પ્રતિનિધિ ગૃહસ્થોને અમનવાદમા ભોગ કરના અને તે
વખતે ગુજરાતને લગના નાજદારી, સામાજિક, આર્થિક, ટ્રેડિંગ મળી અને બીજા
વિષયો ચર્ચાના અને એ નક્કર મગ્યાને બહુ મોટું રૂપ નર્મદા આપતા વાર્ષિક નેચારના
એ જનાય તેની ગોખલે કરી ગુજરાતના લુદ્ધ જીવણનાથ આવી ગીતે દર વરે
મગ્યાની ગોખલે ના થાય તો અમનવાદમા તો મગ્યુ જ, એવી કાંઈ યોજના કી
એવે નિશ્ચય તે વખતે રત્નામા આપ્યો હતો અને ત્યારનાદ અહીં મધા પાઠ આપ્યા
બાદ એ મળી વિચાર કરવાને માટે બે ત્રણ વખત મળ્યા છતાં, એ વિચાર અમનમા
મૂરી શક્યા મળી કટલાક્તના મનમા રાજ પેદા થતા એ વિચાર છોડી દેવામા આવના
ની તૈયારી થતી હતી તેમામા અત્રેની ગોખલે સોમાઝીના મેમ્બરની એક સભા
વખતે આ વિષય સબધી ચર્ચા થતા કેનાલ મિત્રો તરફથી એની મુચના રત્નામા આવી
કે બીજા વિષયો સબધી વિચાર કરવાને માટે બધા મળી શકે નહીં તો પણ ટ્રેડિંગ કોમ્પાની
રગના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને માટે તો ગુજરાતના લુદ્ધ જીવણનાથ અમનવાદ ગૃહ
સ્થો અને બાનુઓને અહીં કાંઈ યોગ્ય વખતે ભોગ કરના અને આ અનિ મહત્વના વિષય
ના સંધના જે મુચનાઓ અને ઇસવો થાય તે તાકીદે અમનમા મુદાય તેની યોજના

કરવી. આ ઉપરથી આપને તરફી આપવાનો નિશ્ચય થયો અને તે સંબંધી પત્રવ્યવહાર વગેરે શરૂ થયો. ત્યાર બાદ અત્રે મુંબાઈની પ્રાંતિક પરિષદ મેળવવાનો પણ વિચાર થતાં ગયા હિસેબર માસમાં મુંબાઈમાં થયેલો વિચાર ધણે અંશે ક્ષણભૂત મવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને ગુજરાત કૃષ્ણવણી પરિષદની પ્રથમ બેઠક આટલી મોટી વણા અને વજનવાળી બેઠી કરવાનું અમદાવાદને માન મળ્યું.

ત્યારે પ્રાંતિક પરિષદ અત્રે ભરાવાનું નહીં થયું ત્યારે કેટલાક મિત્રો તરફથી એવી અપેક્ષા કરવામાં આવી હતી કે આ પરિષદને ગુજરાત પરિષદને બદલે મુંબાઈની પ્રાંતિક કૃષ્ણવણી પરિષદનું રૂપ આપવું; પરંતુ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એમ થયો કે, કૃષ્ણવણી એવા વિષયમાં પ્રાંતના દરેક ભાગમાં ચાલુ ચળવળની જરૂર છે અને આ પરિષદને પ્રાંતિક પરિષદમાં ફેરવી નાંખવામાં આવશે તો ગુજરાતની અંદરની ચળવળ ટકી રહેવી મુશ્કેલ થશે અને મને આશા છે કે, અમારા આ નમ્ર અભિપ્રાયને આપ સંમત થશે.

આપણા દેશની પ્રગતિ સંબંધમાં કૃષ્ણવણી એ પ્રથમ વિષય છે એમ મ્હારો નમ્ર મત છે. આ દેશમાં કૃષ્ણવણીનો અચાર ધણો જ સંકુચિત છે એ વાત મર્મ માન્ય છે; એટલે એ સંબંધી કાંઈ પણ વિગતવાર દલીલ કરીને આપનો વખત લેવો એ કેવળ ગેર-મુનાસબ છે. લગભગ ૧૬૦ વર્ષથી બ્રિટિશ પ્રભુત્વની સાથે આપણો સંબંધ બેઠાયો છે; છતાં કૃષ્ણવણીના સંબંધમાં આપણો દેશ આટલો બધો પછાત રહ્યો છે તે ધણુ ખેદજનક છે. (hear, hear.) અસલના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમ કહે છે કે, સ્વાર્થત્યાગી અપિ મુનીઓના ગુરૂકુળોમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ હતા પ્રકારની કૃષ્ણવણી, માળાપો ઉપર બોલે મૂક્યા સિવાય, લેઈ શકતા હતા. (સાંભળો) તે દેશની હાલની પ્રજાને ધણો મોટો ભાગ અજ્ઞાનના ગાટ તિમિરમાં દબાયેલો રહે છે તેથી આપણું અંતઃકરણ હમેશા દ્રવ્યોં કરે છે.

કૃષ્ણવણીના સંબંધમાં આ દેશની આવી સ્થિતિ યદ્યપ્ત છે તેથી દેશના બધા ભાગોના આગેવાનો એ સંબંધમાં શું કરવું જોઈએ તેના સંબંધમાં વિચાર કરે છે, અને એ બાબતનો વિચાર કરવાને માટે આપણે બેગા મળેલા છીએ. આપણા નામદાર શહેનશાહ ૧૯૧૨ ની સાલમાં કસકતે ગયેલા તે વખતે ત્યાંની યુનિવર્સિટીએ તેમને એક માનપત્ર એનાયત કર્યું હતું તેના જવાબમાં ના. શહેનશાહે નીચે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી.

"It is my wish that there may be spread over the land a network of schools and colleges from which will grow forth a loyal and manly and useful citizens, able to hold their own in industries and agriculture and all the vocations in life. And it is my wish, too, that the homes of my Indian subjects may be brightened and their labour sweetened by the spread of knowledge with all that follows in its train, a higher level of thought, of comfort and of health. It is through education that my wish will be fulfilled, and the cause of education in India will ever be very close to my heart."

“ મહારી એની ઇન્જ છે કે આ દેશમાં નિશાળો અને કોનેનેની ડાગની ડા- એની રીને ગોડનાઇ નવ કે તેમાંથી વફાદાર, મહાદ્દર, અને ઉપોગી નેગીઓ બહા- પડ, અને તેઓ દુગરઉલોગમાં, ખેતીમાં તથા સ્વનના બીન ગેજમાંમાં મર્ફ કેડાલો લરીકાઇ કરી નકે હ એમ પણ આચા રાખુ છુ કે મહારી દિદી પ્રમતા વન્મા આનન્દ પ્રમટે, તેમના રોજગારા મતેજ થાય અને જ્ઞાનના પ્રસાથી પ્રાપ્ત થના બીન અને- મુખો, જેના કે ઉચ્ચ વિચાર, મુખ મપનિની નિશાળ સાનનાઓ સંગે તેઓ મપાદન રે. મ્હારી મા આશાઓ કેળવણી નડેજ ફળીમૂલ ચરો મને દિદીઓની કેળવણીના પ્રશ્ન મ્હાડ હ યમા આજ પડી પ્રથમ ધ્યાન બોગરશે ” (નાળીઓ)

નખતોનખત નામદાર મન્કારના મોટા મોટા નાધિ રીઓએ દિદની મામાન્ય આનન્દ દશાના મમધમા ઉચારો દયા છે. ૧૮૧૧ ની માલમા દિદુ-તાનના એ- આગના નખતના વાઇસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ એ મીનીટમાં જળા-યુ’ હતું કે —

The ignorance of the people is subversive to good Government and conducive to crime

(નેઇના અજ્ઞાનને લીધે આગે નેગીમાં અશમ્ય થઇ પડે છે અને ચુનાલો વધે છે) અને મા મીનીટ લખાને એક મૈદ પમાય થઇ મયા પડી પણ એની એજ ફરિયાદ મને અલિખાય આતુ નહે છે તે ખગેખર ગેજનીય છે કેળવણીના મમધમા નામદાર મન્કાર તમ પ્રત જેટલુ કરી શકે તેનુ ઓછુ છે કેળવણીના સબધમાં પાશ્ચાલ દેશોમાં ફરી પ્રગતિ આલે છે તે ઉપર મ્હેજ દષ્ટિ ફેરવનામાં આનજે તો આપણી દશા કેરી દયા જનન્દ છે તે જળાઇ આરશે અમેરિકાના ચુનાઇટડ નેટમમાં તે એવો નિયમ અગીકાર કરાયેલો છે કે —

The children of a nation are her capital, and in her proper investment of that capital consists her prosperity and life

(દેશના બાળકો એ દેસની મુડી છે અને એ મુડીનો સફઉપોગ કરનાથીજ દેશની પ્રગતિ થાય છે)

અને પ્રજાની કેળવણી પાછળ જે કાઇ ખરચનો વધારો થાય છે તે તરફ સતોપથી જુએ છે. અમેરિકાના કેળવણી ખર્ચ મળધમાં એક લેખક લખે છે કે —

Our expenditures for public education have more than doubled in the past ten years, no more investment produces so large a return. More money means better schools. Better schools mean more efficient citizens, more efficient citizens produce more money. A free common school education is the common birth-right of every American child, and this is provided for by the taxation of property without reference to whether the owner has children to be educated or not.

(જનસમાજની કેળવણી પાછળનું આપણુ ખરચ ગયા દમ વર્ધમાં બમણા કરતા પણ વધુ છે, પરંતુ બીજી કાઇ પણ આપણુ તેથી વધારે મારો નફો આપી શકનાર નથી.

વધારે નાણાં ખર્ચવાથી નિશાબો સુધરી છે અને નિશાબો સુધરવાથી રાધારે વાયક શહેરીઓ તૈયાર થાય છે આવી વિશેષ લાયકાતવાળા શહેરીઓ વધુ પૈસા ખેંદા કરી શકે છે. નિશાબોમાં મળી શકતી મામાન્ય કેળવણી મેકત યેવી એ અમેરીકન બાળકોના જન્મથી પ્રાપ્ત થતો હલ છે, અને મીલકત ઉપર વેરો નાખીને આની કેળવણીમાં થતા ખર્ચની ભેગનાઈ ડરનામાં આવે છે મીનડતના માલીકને કેળવણી લે એવા છોકરા છે કે નહિ તે સુદાનો વેગ લેતી વેળા વિચાર ડરવામાં આવતો નથી.)

અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસની એક યુનીવર્સિટી મળધમાં એમ જોનામાં આવ્યું હતું કે, એ સ્ટેટની ઉપજમાંના અચુક ભાગોની ઉપર એ યુનીવર્સિટીના ખર્ચ માટે અલાયદી ટાંકનામાં આવેલી હતી, અને સ્ટેટની ટ્રેલીડ જમીનો પણ એ યુનીવર્સિટીને આપી દેનામાં આવેની હતી, અને આ એક અપસાદ કેપ કેસ (exceptional) case નહોતો. આવી યોજના મામાન્યત અમેરિકાની મધી યુનીવર્સિટીઓના સળધમાં કે કાંઈ પણ બાળક અચાન રહે તે નાત ત્યાના ઝગેમારીઓને લગતપદ જણાય કે પાશ્ચાત્ય દેશની આવી રિથિતિ ઉપર નજર નાખીએ છીએ ત્યારે આપણને ખેદ થયા વગર રહેતો નથી. અને ૧૯૧૧ ની સાલમાં આપણા લોકમાન્ય મહુમ મિત્ર રા. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ નામદાર વાઈમરોય સાહેબની ટેન્સીલમાં પ્રાથમિક ટ્રેનચા Elementary Education ના મળધમાં કાયદોના ખરડા ગ્લુ કર્યો હતો. એ ગ્લુ ડરતા પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોની માથે હિંદુસ્થાનની કેળવણીનું દિગ્દર્શન કનવ્યુ હતું અને નામદાર ગાયકનાડ સરકારે (તાળીયો) મેકત અને ફળપાત કેળવણીનો નિયમ દાખલ કર્યો છે તેનું સૂચન કર્યું હતું, તે નખતે વાઈમરોય સાહેબની ટેન્સીલમાં કેળવણી ખાતાના મેમ્બર મી બટલર ને હવે મર હાન્કોર્ટ બટલર છે તેમણે એની દલીલ ડરી હતી કે મામાન્યના બચાવના મળધમાં હિંદુસ્થાનની સરકારને ઘણા ખર્ચનો મોભો ઉભવવો પડે છે તેથી ટ્રેનચાની માળધમાં ભેધએ તેટલું ખર્ચ થઈ ગકે તેમ નથી આપણો અનુભવ એમ રહે છે કે, ત્યારે ત્યારે હિંદુસ્થાનની મરદારના ખર્ચમાં કાંઈ કાપડપ કરનાની રોય છે ત્યારે ત્યારે પહેલે ઝપાટે કેળવણી ખાતુ આવે છે હાલના ચાતુ વખતમાં ને બનાવો બન્યા છે તે મળધી ફક્ત આપનું ધ્યાન ખેચાની જરૂ છે આપણા વાઈસરોય મોર્ટ ચેમ્સફર્ડ સાહેમે તેમની પહેલી ટ્રાન્સિયમન્યુઅલ ને વિચારે દર્શાવ્યા હતા તે ઉપર આપ મારેખાતુ ધ્યાન ખેચું છું. તે મારેમે જણાવ્યું છે કે —

“ In the sphere of education the influence of war has been very apparent. The Provincial Governments have, as the Council are aware, been forced by the financial situation to restrict their educational programmes, and the Government of India, for the same reason, had been unable to assist them with increased grants ”

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નદાઈની અમર એકખી જણાઈ આની છે સલાની વળખા છે તે પ્રમાણે પ્રાતિક સરનગેએ નાણાની તળીને લીધે કેળવણીના નિમ્નાગ અગ્રકાવ્યા છે, અને હિંદી સરકાર પણ ઉપતાજ ટાંચમર તેમને નાણાંની રધુ મદદ આપી શકી નથી

આ દેશમાં જનશક્તિનો પ્રચાર મરુમિત છે અને અજ્ઞાન અવસ્થા (illiteracy) ઘણી ગાદ છે એ વાત સર્વમાન્ય છે તેથી એ સ્થિતિમાં દરકાર કરવાની યોજનાઓ કરવી તે નામદાર મરકારની તેમ જ પ્રજાના અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થો અને જાતુઓની પ્રથમ દરજ્જા છે નામદાર વાયમરેશનની કૌન્સિલમાં મી ગોખલેએ ૧૮૧૧ ની માનમાં જણાવ્યું હતું કે—

My Lord, an American legislator, addressing his countrymen more than half a century ago, once said that if he had the Archangel's trump, the blast of which could startle the living of all nations, he would sound it in their ears and say, "educate your children educate all your children, educate every one of your children." The deep wisdom and passionate humanity of this aspiration is now generally recognized, and in almost every civilized country, the State to-day accepts the education of the children as a primary duty resting upon it. Even if the advantages of an elementary education be put no higher than a capacity to read and write, its universal diffusion is a matter of prime importance, for literacy is better than illiteracy any day, and the banishment of a whole people's illiteracy is no mean achievement. But elementary education for the mass of the people means something more than a mere capacity to read and write. It means for them a keener enjoyment of life and a more refined standard of living. It means the greater moral and economic efficiency of the individual. It means a higher level of intelligence for the whole community generally. He who reckons these advantages lightly, may as well doubt the virtue of light or fresh air in the economy of human health. I think it is not unfair to say that one important test of the solicitude of a Government for the true well-being of its people is the extent to which and the manner in which, it seeks to discharge its duty in the matter of mass education and judged by this test, the Government of this country must wake up to its responsibilities, much more than it has hitherto done, before it can take its proper place among the civilized Governments of the world. Whether we consider the extent of literacy among the population, or the proportion of those actually at school, or the system of education adopted, or the amount of money expended on primary education, India is far, far behind other civilized countries.

(નામદાર સાહેબ — એક ધારણાસ્ત્રીએ આશરે અડધા મૈકા ઉપર પોતાના દેશી ભાઈઓ સમક્ષ નીચેના ઉદ્ઘાસને કદાચ આ હતા કે ‘ જો મ્હારી પાસે બેરીના’ જે એવો શબ્દ હોય અને જો તે વગાડીને હું સધળી પ્રજાઓના જીવતા મનુષ્યોનું ધ્યાન ખેંચી શકું તો નેમના કાનમા શબ્દ ફૂટીને પછી હું કદા કે તમારા બાળકોને કેળવણી આપો, તમારા બવા બાળકોને કેળવણી આપો, તમા । દરેકે દરેક બાળકને કેળવણી આપો આ અભિનાયમા મમાએલું ચૂં ડહાપણ અને તેમા ગ્રેહી જનમમાજના ભનાની તીન બા । પી નો હવે મર્દન સ્વીકાર થાય જે. અને રાજ્ય તરફથી પ્રજાજનોના બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ મળતું નોંધએ એ મિદ્ધાન લગભગ દરેક સુધરેલા દેશમા સર્વમાન્ય છે પ્રાથમિક શિક્ષણથી માત્ર વખતા નાયતા આવડે તે શિષ્ય વિશેષ લાભ ના થતો હોય તોપણ એના શિક્ષણનો મર્દન પ્રમાર જરૂરી છે, જરૂર છે તદ્દન અજ્ઞાન જતા સામાન્ય ગિદાણ ગ્રામપણ મમયમા લાભદાયક છે, અને પ્રજા મમજતનું અજ્ઞાન દૂર કરતું એ પરાક્રમ કાર્ધ ન્હાતું સુતું નની પછી પ્રાથમિક શિક્ષણથી પ્રજા મમજને માત્ર લખવા વાચનાની શક્તિ આપના ઉપરાત વવારે મગીન લાભ થાય છે તેને લઈને પ્રજાજનો જીવનના આનંદો વિશેષ મારી રીતે ભોગવી શકે છે અને તેમની ગ્રેહી કેરણીમા આનંદદાયક સુધારો થાય છે કેળવાએનો મનુષ્ય વિશેષ માનમિક અને આર્થિક લાયજાતનાજો થાય છે આજો જનસમૂહ કેળવણીને શીવે આપડત તથા હોશીઆરીમા એક ડગલુ આગળ વધે જે જે માણસ આવા લાભની પ્રીમત ઓછી આકતો હોય તે માણસ દ્વાર્ય જનસુખાકારીમા પ્રકાશ અને ચોખ્ખી હનાની અગત્ય વિશે ગંભીર લાવરો કોઈપણ સરકારને પોતાની પ્રજાનું હિત હેડે છે કે કેમ તે બજુતુ હોય તો પ્રજાને કેળવણી આપવાનો ધર્મ તે કેવી રીતે બળવે છે તે બેવાથી જાણથી રીતે કહી શકાય અને આ દેશની સરકાર ની આ ધોરણે તપાસ કરતા એમ જીવન પરતુ પરતુ કે બીજી સુધરેલી મરમરો માથે પોતાનું ચોખ્ખું ધ્યાન લેતા પહેલા તેણે જાગૃત થઈ હાલ કરતા ઘણી વધારે ઝડપથી પોતાની જવાબદારીઓ સમજવી નોંધશે જનમમાજ માટેના શિક્ષિત નર્ગનું ધોરણ લઈએ, અથવા હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ તપામીએ અથવાતો પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે અસ્વાતા નાણાનો વિચાર કરીએ અરે ગ્રામપણ ધોરણે આપણી મગમરની પરીક્ષા કરીએ તો માનુષ પડશે કે હિંદુસ્થાન હુનિયાના બીજા સુધરેના દેશો કરતા અતિશય પછાત છે.)

આ શબ્દો ઉચ્ચારે વખત થયો છતા તે સ્થિતિમા કાંઈ ગણવા જેવો સુધારો થઈ ગયો નથી જે પ્રાથમિક શિક્ષણ હાલમાં અપાય છે તેથી પછી સતોપ પશ્ચિમના જેવું નથી કેળવણીની મર્યાદા સાથે સબધ થતાવનાર કેટલાકાને એવો અભિપ્રાય છે કે, જે પદ્ધતિથી પ્રાથમિક શાળાઓમા શિક્ષણ અપાય છે તે બતાવર નથી અને પ્રાથમિક શાળાઓમા બાળકોના વખતનો નમરો વ્યય થાય છે, અને બરાબર ચોજના કરીને તે વખતનો સારો ઉપયોગ કરવો તે જરૂરનું છે ચાલુ સનના ‘ વસન્ત ’ ના એક લેખમા લખ્યું છે કે ‘ પાશ્ચાત્ય દેશમા હાલની બાળ કેળવણી સબધી ઘણે અસતોપ જાહેર કરનામા આવ્યો છે ત્યાના વિદ્વાનોની એવી ફરિયાદ છે કે, ચો ય કેળવણીની પદ્ધતિના અભાવે બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિને ઘણું દુરપયોગ થાય છે, અરે જે દયાજનક નિયતિમા બાળકો તેમનો વખત નિશાળમા ગાળે છે તે કમત દગધ । નગ ની પદ્ધતિને

લીધે છે, અને તેથી તેમના દુઃખ ઇવનમાંનો એ ઉપયોગી વખત એજે વતપ છે. Dorothy Fisher નામની એક વિદ્યુથી બાઈ લખે છે કે:—

A successful head—master told me that after his life-time of experience in modern education, he had sickening moments of doubt as to whether the whole system did not do more harm than good, inasmuch as it seemed to crush out what small natural genuine living abilities the children have, in order to replace these by a certain amount of rote-learned information

(નિશાળનો આખી છાંદગી સૂધી અનુભવ લીધા પછી એક મુખ્ય શિક્ષકે દીલગીર થઈને મને કહ્યું હતું કે ' હાલની ફેળવણી આપવાની પદ્ધતિથી લાલને બદલે કદાચ વધારે હાનિ તો નહિ થતી હોય એવો મને શક છે; કાંચુકે ગોખાનુપદ્ધતિથી ફેટલીક ગાખતો શીખીને બાળકો પોતામાં રહેલી થોડી થણી કુદરતી ખરેખરી સળળ શક્તિઓ ગુમાવે છે, અને તે કચાક જતી હોય તેમ લાગે છે.)

જેથી રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણ બાળનની દૃષ્ટિએ છે, નથી જ કદી કાર્યદોષ ઉત્પાદનની ફેળવણી સંબંધી છે. શાળાઓનો સંખ્યા, અભ્યાસક્રમ, શિક્ષણની મોંઘવારી; એ વિષયોએ લોકોનાં મન ખેંચેલાં છે. હિંદુસ્થાનના વનનીઓની કમાળીના પ્રમાણમાં ફેળવણી પાછળ દરેક કુટુંબને થતું ખર્ચ એટલું બધું લાગે છે કે, નથી કુટુંબની બરાબર સારી સંભાળ લેવાતી, કે નથી પોતાના બાળકોને બરાબર ફેળવણી આપાતી. હાઈસ્કૂલો અને કોલેજની ફેળવણી દિનપ્રતિદિન મોંઘી થતી જાય છે અને શિક્ષણના ક્રમમાં વખતો વખત અસંતોષકારક ફેરફાર થતો જાય છે. લોકોમાં ફેળવણી સંબંધી ચળવળને અંશે ખાનગી સાહસથી ખાનગી શાળાઓ ઉભી થાય છે; પણ તે શાળાઓના સંબંધમાં ધારા અંકુશ રાખવામાં આવે છે. આજથી ૬૦ વર્ષ ઉપર જ્યારે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાની ફેળવણી પોલીસીનો રિપોર્ટ નીચાર કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે આવી ખાનગી સંસ્થાઓને બહોળો મદદ અને સહાયતા આપતી એવો ઉદ્દેશ હતો; અને કાજ કરીને આવી સંસ્થાઓ શરૂ થઈ અને પગલર ચલી ગઈ ત્યારે અંકુશ મુકવવા શરૂ થયા. શિક્ષકો અમુક પ્રતિના નેત્રએ, મહાત્મા અમુક જાતનાં નેત્રએ, શિક્ષણ અમુક ધોરણે આપાવવું નેત્રએ, શિક્ષણ પદ્ધતિ ડીપાર્ટમેન્ટ નક્કી કરે તેવી નેત્રએ, પાઠ્ય પુસ્તકો તેઓ કરાવે તેવા નેત્રએ, (હસાદસ ને તાળીયો.) નોટ બુકો અમુક જાતની જ નેત્રએ, નિશાળોના હંસ્પેકશનો સંબંધમાં પણ ધીમે ધીમે વધુ સખ્તાઈ કરના જવી. આમ થવાથી ફેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ બાળુ ઉપર મહાતાં કંકત બાલ દેખાવો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ બધી જુદી જુદી બાબતો મહત્વની છે અને તેના સંબંધમાં જુદા જુદા કરાવો આપની રૂબરૂ રજુ થશે.

આ પ્રસંગે હાલની કોલેજની સ્થિતિ, સંબંધમાં એ સખ્દ બોલવાની હું રજા લઉં છું. જેમ જેમ વખત જાય છે તેમ તેમ, મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરે છે, અને ત્યારબાદ કોલેજમાં વધુ અભ્યાસ કરવાને ઇતેજારી રાખે છે; પણ હાલની કોલેજમાં, આ બધા વિદ્યાર્થીઓને જગા આપવી મુશ્કેલ માલમ પડ્યું છે.

કાલેજના માનો નાને શિક્ષાગુરુઓની capacity ને કાંઈ પણ હદ દેવી જ નોંધએ તેથી આ વધતી જતી કાલેજના વિદ્યાર્થીઓની મધ્યાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને માટે કાલેજની મધ્યામા વધારે કરવાની ખામ જરૂર કેટલાકને માનુષ પડેલી છે અને અને હું આશા નાખુ છું કે, નબળ અને પ્રજાની મદદથી આવી જોઈતી પ્રવેજોની આપના જલદી થશે, અને આપણી ઉંદતી પ્રજાને ઉંચા પ્રમાણની કેળવણી મળી શકે તેવા માધનો જલદી પૂરા પાડી શકશે.

હાલ અસ્તિત્વમાં છે તેવી ગાળાઓ તથા કાલેજના મળધમા સુધાગઓની જરૂર છે એટલું જ નહીં, પણ એ ગાળાઓના શિક્ષણની પદ્ધતિમાં પણ દેશના થવાની ખામ જરૂર છે આપણા દેશનું ગોઠવ નથા તેના ઇતિહાસમાં આપણા દેશી બધુઓએ જે જે ખામો ખ્યા છે તેની માહિતી વિદ્યાર્થીઓને આપવાની જરૂર છે દીંદી પ્રજામાં પ્રવેજ-ભુઓ (Indian National spirit) ઉત્પત્તી પ્રજામાં આવશે નોંધએ એ નિર્વિના છે (માલજો, તાળીયો) પણ હાલની પદ્ધતિથી આવે spirit આવનારો સભન જ નથી વળી જે જે વિષયો સીખવામાં આવે છે અને જે ભાગદાન તે સીખવામાં આવે છે તે પણ નિચાર દેના જેવો વિષય છે જે ગામતનું જ્ઞાન માતૃભાગદાન આપવામાં આવે તે જ્ઞાન બીજી ભાષા મારફત મળતા જ્ઞાનથી વધારે ઉંચા પ્રમાણનું હોય છે એવી વસ્તુની માન્યતા છે અને તેઓ પૈગનો એક છું.

આયર્લેન્ડમાં અપાતી કેળવણીના મળધમા એક લેખક જે લખી ગયેલો છે તે આપણા દેશમાં હાલ અપાતી કેળવણીની સ્થિતિને ઘણે અંશે લાગુ પડ છે તેથી તે અહા દાખી બતાવવાને હું આ લઉં છું એ લેખકે લખ્યું છે કે—

Departments of Education in Ireland primary, secondary, university, are directly controlled by the Government. The language of Ireland, the history of Ireland, the economics of Ireland, the possibilities and rights of Ireland, find no place in the curriculum. Education in Ireland encumbers the intellect, chills the fancy, and enervates the body. It destroys the fancy. It does not acquaint the youth with the traditions of his country, nor does it afford him facilities for physical culture.

(આયર્લેન્ડ દેશમાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને યુનિવર્સિટીની કેળવણીના ખાતા ઉપર મરબરનો સીધો અકુશ છે, અભ્યાસક્રમમાં આયર્લેન્ડની ભાષાને, ઇતિહાસને, અર્થશાસ્ત્રને અને હક તથા અભિનાયાઓને બીનકુલ સ્થાન મળ્યું નથી. આયર્લેન્ડમાં કેળવણી ભુદ્ધિ ઉપર બોભરૂ છે કે પનાશમિતને તે મદ પાડી દે છે અને શરીરને કમજોર મનાવે છે. કે પનાશમિતની તે વિનાશ છે. પોતાના દેશની દતકથાઓથી ઉઠરતા યુવાનોને તે અજ્ઞાન રાખે છે, તેમજ શારીરિક કેળવણીને તેમાં સ્થાન નથી.)

આપણા દેશમાં પણ આજ સ્થિતિ છે. આપણા દેશ સિનાય બીજને એવો કાંઈ દેશ ભાગ્યેજ હશે કે જેમાં માતૃભાષા સિનાય બીજી ભાષાદ્વારા કેળવણી આપવામાં આવતી હોય. વિદ્યાર્થીની ગાળાઓમાં ફેન્ચ અગર જર્મન ભાષાઓ મારફત શિખણ

દેખાડવી પણ નહિ અને કાર્ષ દિવસ તે ખીનધંધેદાર રહેશે નહિ. ગુરુકુળના શિષ્યોના અભ્યાસક્રમમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન અને જાળક્રીને ઉછેરવાની કળા પણ અવરમ હોવાં જોઈએ.

પુરુષવર્ગની કૃત્રવણી સંબંધમાં મ્હેં ફેટલીક દીકા કરી છે તેથી એમ સમજવાનું નથી કે દાલમાં આ દેશમાં આપાતી સ્ત્રી કૃત્રવણીના સંબંધમાં કાંઈ કહેવા જેવું નથી. શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા પાઠ્ય પુસ્તકોના સંબંધમાં પુરુષ કૃત્રવણીના સંબંધમાં જે દીકા કરી છે તે બધી દીકાઓ સ્ત્રી કૃત્રવણીના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે છે; અને તેના ઉપરાંત કન્યાશાળાઓની નહીં સંખ્યાના સંબંધમાં જેટલું બોલાય તેટલું ઓછું છે. આપણા દેશની જાળાઓને થાટે તેમની સ્થિતિને યોગ્ય શિક્ષણ આપી શકાય તેવી ગોઠવણ દરેક ગામેગામ થવાની જરૂર છે અને દરેક છાત્રાની જાળાઓ સારામાં સારૂં અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ શકે તેવી ગોઠવણ દરેક છાત્રાના મુખ્ય સ્થળે થવી જોઈએ, તેવો માર્ગ નમ્ર અભિપ્રાય છે; અને તે સંબંધમાં આપની રૂબરૂ જે ફાર્વો મુકવામાં આવશે તે ફાર્વો ઉપર આપ યોગ્ય અભિપ્રાય ઉપર આવશે. સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ દરજ્જાની કૃત્રવણી વગર સંકેતે આપી શકાય તે હેતુથી સ્ત્રીઓને માટે ઇલાયદી કોલેજની યોજના દાલમાં કરવામાં આવે છે તે સંતોષની વાત છે.

યુનિવર્સિટીની કૃત્રવણીના સંબંધમાં એક પ્રશ્ન છે તે એ છે કે, દાલની યુનિવર્સિટીઓએ સંતોષકારક કામ કર્યું છે કે કેમ? એક વખત એવો હતો કે બ્યારે યુનિવર્સિટીની કૃત્રવણીથી પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો તે બસ ગણાતું હતું. પરંતુ તે સંબંધમાં પણ ભોક્ષમત બદલાતો જાય છે. “Modern Review” ના છેલ્લા અંકમાં X નામથી એક લેખકે લખ્યું છે કે:—

The Indian Universities were not at the outset founded to impart education as we generally understand the term; viz. a harmonious development of the physical, intellectual, and moral faculties combined with some practical training or technical knowledge, to fit the recipient of education for public and individual duties in life or a station in life which suits his attitudes and interests. The only object of the University is to test proficiency. Teaching in Indian Schools and Colleges implies coaching for examinations.

(શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓની એક સરખી શક્તિ અને તે સાથે કાંઈક પ્રદારનું વ્યાવહારિક શિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક જ્ઞાન જે આ વિદ્યા શીખેવાને બહાર તેમ જાનગી જીવનની દરજ્જે બજાવવાને અથવા જીંદગીની દરજ્જાઈ સ્થિતિ જે તેના સ્વભાવને અનુકૂળ તથા લાભદાયી હોય તેમાં પણ લાયક બનાવે તેનું નામ કૃત્રવણી કહી શકાય. આવા પ્રદારની કૃત્રવણી આપવાના ઇરાદાથી હિંદની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપાઈ નથી. યુનિવર્સિટીનો આશય એક જ છે અને એ આવડતને કસી બેંચાંતો છે. હિંદની નિશાબો અને કોલેજોના શિક્ષણનો અર્થ પ્રતીક્ષાઓ પસાર કરવાના ઉદ્દેશથી લાગતું એજ છે.)

અને તેજ અંકમાં મી. મુખેદાર લખે છે કે:—

We no longer regard the sole aim of University education to be the unfolding of Western literature and learning before the speculative and philosophic intelligence of the East. We have learnt to look to the Universities not merely to enable our youths to comprehend the writings and ideas of European scholars and authors, but to understand and get a grip of the world in which they are born and in which they have to live. Higher education of any other kind does not deserve that name, if it does not stimulate thinking and impart the quality of forming sound judgement; and in short, if it does not equip a man to go out into the world and to meet it with rectitude and strength and with a certain measure of success.

(યુનિવર્સિટીની ફળવણીનો મુખ્ય હેતુ પૂર્વની તત્ત્વજ્ઞાની અને દ્રશ્યનિક શુદ્ધિ સમક્ષ પ્રાથ્મિક સાહિત્ય અને જ્ઞાન રજુ કરવાં એટલેજ થતો હોય એ હવે અમે માનતા નથી. પશ્ચિમના પંડિતો અને ગ્રંથકર્તાનાં લખાણો તથા વિચારો આપણે ત્યાંના નવજુવાનોને માત્ર સમજાવવાને યુનિવર્સિટીઓ છે એટલેજ નહિ પણ જે દુનિયામાં આપણા યુવકો જન્મ્યા છે અને જેની વચમાં તેઓ રહે છે તે દુનિયા સમજવાનો તથા તેના ઉપર ક્રાશ મેળવે તેથી શક્તિવાળા તેમને બનાવવાનો ઉદ્દેશ પણ યુનિવર્સિટીઓનો છે. જે ફળવણી વિચાર શકિતને ખીસવતી નથી અને ખરા નિર્ણયપર દ્રમ આવી શકાય તે શીખવતી નથી તેને ઉંચી ફળવણી કહી શકાય નહિ. કુંઠમાં બળ, નીતિ અને કૃતેદમદીથી જગતમાં પોતાનો રસ્તો કરી લેવા મનુષ્યને સજ્જ કરતી નથી તે ઉંચી ફળવણી નથી.)

જેવી રીતે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક ફળવણીના સંબંધમાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે તેવી જ રીતે યુનિવર્સિટીની ફળવણીમાં પણ ફેરફાર કરવાની ઘણી જરૂર છે. મહારા નર અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રજાકીય ભુરસો દરેક યુવકનાં મનમાં ઉદભવે તેવી, અને સ્વાશ્રયી બનાવ તેવી ફળવણી આપણા દેશને ઘણી આવશ્યક છે. (hear-hear).

માનસિક શક્તિના વિકાસને માટે મનની ફળવણીની જોટલી જરૂર છે તેથી ઓછી જરૂર શારીરિક ફળવણીની નથી.

એક ચીનાઈ વિદ્વાન, ચીનની શાળાઓમાં શારીરિક શિક્ષણના અભાવ સંબંધમાં લખે છે કે:—

It was regarded, in China, as beneath the dignity of scholars to engage in vigorous exercises, like running and jumping, which they thought were actions suited to naughty boys. But physical training and moral education must go side by side.

(ચીનમાં દોડવા કે કુદવાની મહેનત પડે એવી કસરતોમાં ભાગ લેવો તે નિશાળીઆઓની આખરને કલંક લગાડનારૂં ગણાતું હતું. તેઓ એમ માનતા હતા કે આવી જાતના કૃત્ય તોફાની છોકરાઓને શોભે; પણ શારીરિક અને નૈતિક કેળવણી દ્વંદ્વેશ માથે માથે આપવી બેઠએ.)

Bushido, in Japan, firmly grasped the moral ideals in bodily competition, and hence it fostered the spirit of daring and bearing; and, above all, it brought up the spirit of indifference to death, which pervaded the whole nation and laid the cornerstone of patriotism.

(જાપાનમાં શારીરિક કસરતોની સ્પર્ધામાં રહેલો નીતિનો આશય યુશીડોએ મચોટ પારખ્યો હતો, અને તેથી તે કેળવણીને લીધે બહાદુરી અને સહનશીલતાને પોપણ મળ્યું. સૌથી વધારે તો મરણ માટે આખી પ્રજા બેશીકર બની, અને તે કેળવણીને લીધે સ્વદેશાભિમાનનો પાયો રોપાયો.)

A close investigation into physical education reveals four fundamental characteristics, which are the essential foundations of a patriotic people.

(શારીરિક કેળવણીની આરિક તપાસ કરવાથી તેમાં ચાર વિશેષ લક્ષણ જણાઈ આવે છે જે લક્ષણો દોષપણ સ્વદેશાભિમાની પ્રજા માટે આવશ્યક છે.)

FIRST—Rectitude or the absolute conformity to the rules of right principle or practice. Rectitude I say, is the most cogent precept in physical education

(લક્ષણ ૧—નીતિ અથવા સત્ય સિદ્ધાંત અથવા વ્યવહારના કાયદાને સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ થઈ રહેવું. હું કહી શકું છું કે, પ્રામાણિકતા શારીરિક કેળવણીમાં ધણીજ અગત્યની છે.)

SECOND—Courage, or the spirit of daring and bearing. Courage, in its real sense means doing what is right. Confucius, in his Analects, defines courage by explaining what its negative side is. 'Perceiving what is right' he says, 'and doing it not, argues a lamentable lack of courage'. So courage in my opinion, is one of the most important requisites in physical education, as in every thing else.

(લક્ષણ ૨—દિમત અથવા બહાદુરી અને સહનશીલતા. દિમતનો ખરો અર્થ જે સત્ય હોય તે કરવું એવો થાય છે. કો-શુસીઅસના વચનોમાં દિમતની વાખ્યામાં દિમતનો અભાવ ક્યાં ક્યાં હોય છે તે બતાવ્યું છે. તે કહે છે કે ખરી વાત શી છે તે બણી જવી

અને તે પ્રમાણે વર્નવું નહિ તે નાહિમત ગણાય તેથી મૂલ્ય અભિપ્રાય પ્રમાણે શારીરિક કેળવણીમાં તેમજ બીજા દરેક વ્યાપ્તમાં હિંમત ખાસ અગત્યની છે.)

THIRD—Veracity or truthfulness. Truth or falsehood in a man can best be detected in games. Modern educationists have made thorough use of games in the study of students psychologically.

(લક્ષણ ૩—સાચનટ અથવા મત્ય રમતગમતમાં માણુમ સાચો છે કે જૂઠું તે મધુ મારી રીતે પકડાઈ આવે છે નિશાળીઆઓના મનની રચનાના અભ્યાસમાં સામ્રત અમ યના કેળવણીના હીમાયતીઓએ રમતગમતનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે.)

FOURTH—Loyalty—By loyalty we mean oneness of purpose. We mean a single aim at the progress of an institution of which one is a member. We mean sacrifice for the welfare of the nation. In athletics we mean team-spirit. Victory is often predicted for a certain team because the individual members are the best players. Those who make such predictions are ignorant as to what team-work means. Hence, in group games, team-spirit, or more plainly, care for the team as a whole, is the essential factor in victory. On the degree of team-spirit alone we may judge as to possible victory or defeat of a team. If the individuals of a team care more for their own accomplishments than they do for the team, there would be discord, confusion, chaos, the result of which would be defeat, shameful defeat.

(નક્ષણ ૪ વફાદારી—વફાદારી એટલે આશયની એકતા એક મર્યાદાનો સહામદ તે મર્યાદાની પ્રગતિનો એકજ હેતુ મનમાં રાખીને કાર્ય કરે તેને આપણે વફાદારી કહીએ છીએ પ્રજાના લાભને અર્થે માર્ગનો ત્યાગ કરે તેને આપણે વફાદાર કહીએ છીએ કસરત અને રમતગમતમાં પોતાની ટીમી તરફની લાગણી અને લુગસો તેને આપણે વફાદારી મમલોએ છીએ જે અમુક દુકાનીના માણુમો બહુ માત્ર ખેતારીઓ દોષ તો તે ગળા જતરો એમ આપણે ઘણીસાર લખિય લાખીએ છીએ જે લોક આપા લખિય લાખે છે તેઓ આખી દુકાનીનું સમગ્ર બળ શેમા છે તે સમજતા નથી આને લીધે દુકાની પાડીને રમનાની રમતોમાં જીત મેળવના સાર આખી દુકાનીને માટે લાગણી અથવા વનારે મળ લાધામાં જેના પોતાની ટીમીના મમલ હીત માટે કાળજી જરૂરી છે. એ દુકાનીને જીતનાના કે હારનાના સહાય વધારે છે તેનો નિર્ણય ટીમી માટે તે ટીમીના માણુમોને કેટલી બધે મૂકી લાગણી છે તે ઉપરથી જ કહી શકાય જે એક ટીમીના માણુમો તે

and only one holds the Oxford and Cambridge Higher Certificate. With one single exception, not one was a first class man, and yet these posts carry salaries of £ 400 rising to over £ 1,200 a year.

If India was suffering from a scarcity of men lacking the necessary educational qualifications, the paying of high salaries might be excused on the ground of necessity. It might be urged that no Englishman would care to go to India unless it was worth his while to do so. We have to remember that Dr. J. C. Bose (તાણાઓ) the eminent physicist, Dr. P. K. Ray, the distinguished chemist, whose pupils have earned a world-wide reputation, Professor C. V. Raman, and a host of brilliant Indians who have won the highest academic distinctions are not considered good enough to serve in the Indian Education Service

ગયા પાંચ વર્ષમાં ૧૬ નીમાણુકા કરવામાં આવી છે. જેમાંની ચૌદ જગોએ નીમાણુકા અધિકારીઓનો દરેકનો વાર્ષિક પગાર ચારસો પાઉન્ડ એટલે ૭ હજાર રૂપિયા છે; એકનો શરૂઆતનો વાર્ષિક પગાર છસો પાઉન્ડ છે અને બીજાનો બસેએશી પાઉન્ડ છે. ઉપર જણાવેલી ચારસો પાઉન્ડના વાર્ષિક પગારવાળા ચૌદ જગા માટે પસંદ થયેલા ઉમેદવારોમાં એકસહર્ડ અથવા ફેમિલિયર યુનીવર્સિટીમાંથી આઠ સેકન્ડ ક્લાસ માન સાથે પામ થયેલા છે. બે ઉમેદવારો મેનચેસ્ટર અથવા બરમિંગહામની સાયન્સની પરીક્ષામાં ઉચ્ચ ડિગ્રીઓ ધરાવનારા એટલે ડી. એસ. સી., છે. એક લંડનનો બીજા વર્ગમાં પામ થયેલો બી. એ. છે. એક ત્રીજા વર્ગમાં આનર્સ ગ્રેડરેશનમાં પામ થયેલો છે અને એક ત્રીજા વર્ગમાં આનર્સ ફાઇનલમાં પાસ થયેલો છે. વળી એક બીજો ઉમેદવાર ત્રીજા વર્ગમાં આનર્સ ફાઇનલમાં અને ચોથા વર્ગમાં લીટરેચર આનર્સમાં પાસ થયેલા છે, અને એક ઉમેદવાર ક્રાઇપ્સ ડિગ્રી ધરાવતો નથી. માત્ર એક જ ઉમેદવાર પાસે એકસહર્ડ અને ફેમિલિયરનું હંથ પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર છે. એક અપવાદ સિવાય ઉપલી જગા પર નીમીયલામાંનો ક્રાઇપ્સ ઉમેદવાર પહેલા વર્ગમાં પાસ થયેલો માણુસ નથી. અને છતાં તે જગાઓનો વાર્ષિક પગાર ચારસો પાઉન્ડ છે અને બારસો પાઉન્ડ મુધી તે વધે છે.

હિંદમાં જે લાયક પદવીવાળા વિદ્વાનોની ઓટ હોય તે ન છુટકે આવા ભારે પગારો આપવાની જરૂર પડે. કદાચ એમ પણ કહેવામાં આવે કે ભારે પગાર મળ્યા સિવાય અંગ્રેજ સામાન્ય રીતે હિંદમાં આવવાનું પસંદ કરે નહિ. પરંતુ આવી દલીલ કરનારાઓએ યાદ રાખવું જોઈએ કે નામીઓ વિદ્વાનશાસ્ત્રી ડૉ. જી. સી. બોસ, પ્રખ્યાત રસાયણિક એક્ટર પી. કે. રાય, કે જેઓના શિષ્યોની કીર્તિ આખા જગતમાં ફેલાયેલી છે, અને નેજ

પ્રમાણે પ્રોફેસર સી. બી. રમન અને બીજા ન્યાયાધિવિદ્વાન હિંદીઓ જેમણે યુનીવર્સિટીની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદવીઓ મેળવેલી છે તેવાઓને હિંદી સરકારના કેળવણી ખાતાની ઉચ્ચ નોકરીઓ માટે હજી સુધી લાયક ગણવામાં આવ્યા નથી.

The following incident will throw light on the manner of selection for these posts. A distinguished Indian student, after a record career in one of the Universities of India, was sent to England as a Government of India scholar. He joined Trinity College, Cambridge, and won in his first year a Major Scholarship. His brilliant Mathematical attainments attracted the attention of his professors. He was ninth Wrangler, missing his Senior Wranglership only by an accident, as he had been an easy first all through and stood first in mathematics at the ensuing Civil Service examination, beating two Senior Wranglers. His professors induced him to apply for a post in the Indian Educational Department. But he was rejected, as his qualifications were not considered good enough. The Madras Presidency College has a similar instance. An Indian professor, who had a most brilliant career, both in Madras and in Cambridge, who had taken a first class honours in every examination, and was afterwards granted a research scholarship, is now in the Subordinate Provincial Service (shame).

ઉપરની જગ્યાઓ માટે પસંદગીનું ધોરણ કેવા પ્રકારનું છે તે વિશે વધુ માહિતી નીચેના બનાવ ઉપરથી મળશે. એક વિદ્વાન હિંદી વિદ્યાર્થીને હિંદી યુનીવર્સિટીઓમાં પોતાની માનભરી કારકીર્દી પુરી કર્યા બાદ હિંદી સરકારની સ્કોલરશીપ આપીને વિદ્યાવત મોકલવામાં આવ્યો હતો. તે કેમ્બ્રિજની ટ્રીનીટી કોલેજમાં દાખલ થયો, અને ત્યાં પેંટેલેજ વર્થે મેજર સ્કોલરશીપ મેળવી શક્યો. ગણિતશાસ્ત્રના રહેના ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાનને લઇને તેણે પોતાના પ્રોફેસરોની પ્રીતિ સંપાદન કરી. તે નવમે નંબરે રેંગલર થયો અને માત્ર ગ્રાન્ડમાટથીજ મુખ્ય રેંગલર થતાં રહી ગયો. તે ગણિતની બીજી બધી પરીક્ષાઓમાં સહેલાઈથી પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો. અને ત્યાર પછીની સીવીલ સર્વિસ પરીક્ષામાં બે સીનીયર રેંગલરો કરતાં પણ ઉંચે નંબરે આવ્યો હતો. તેના પ્રોફેસરોએ તેને હિંદી સરકારના કેળવણી ખાતામાં જગ્યા માટે અરજી કરવા સલાહ આપી પરંતુ તેને સ્વીકારવામાં આવ્યો નહિ અને તેની ઉંચા પ્રકારની લાયકાતની અવગણના કરવામાં આવી. મદ્રાસની પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં પણ આવાજ પ્રકારનો એક દાખલો બન્યો છે. એક હિંદી પ્રોફેસર કે જેણે મદ્રાસ અને કેમ્બ્રિજમાં અભ્યાસ કરી નામના મેળવી હતી અને જેણે દરેક પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં માન સાથે પસાર કરી હતી. તથા જેને શોધ બોળ કરવા માટે સ્કોલરશીપ પણ આપવામાં આવી હતી તેવો લાયક હિંદી ગ્રંથસ્થ હજી સુધી પ્રાંતિક કેળવણી ખાતાની નીચી ધોરણની નોકરીમાં છે.

India looks upon the Queen's Proclamation of 1858 as a most solemn document; in fact, it is India's Magna Charta, (hear, hear) and that Proclamation pledged the Government to abolish all distinctions of colour in India. England has treated that solemn Chapter as a scrap of paper. Before 1880, in Bengal, both Indians and Europeans in the Higher Service received the same pay; both began on Rs. 500 p. m. or annually £, 400. In 1880 the pay for Indians was reduced to Rs. 333 per month or nearly £, 266 per annum. And in 1889 to Rs. 250 per month or £, 200 per annum. The highest pay for an Indian now is Rs. 700 per month or £, 560 per annum, however long he may serve; while the Englishman has Rs. 1000 per month of £, 800, at the end of ten years. The scheme of reorganisation of the Educational Service of 1896 also barred Indians out of Principalships of certain colleges.

હિંદ મહારાણી વિક્ટોરીયાના ૧૮૫૮ ના દરેરાને હિંદી લેખિત એક પવિત્ર લેખ ગણે છે. ખરી રીતે જોતાં તો તે હિંદનો મેગનાચાર્ટ છે, અને તે દરેરામાં સરકારે એવું વચન આપ્યું હતું કે હિંદમાંથી જાત અને રંગનો ભેદ નાશુદ કરવામાં આવશે. ઇંગ્લેંડે આવા એક ગંભીર સંબંધ દરમિયાને ધાગળના દુકાડા સમાન ગણ્યો છે. અદારસો એશીની સાલ પહેલાં ખગાળામાં ઉચી નોકરીઓમાં જોડાયલા હિંદીઓ તથા યુરોપીયનોને સરખાનું પગાર મળતા હતા. તેઓ માસિક રૂપિયા પાંચસોના પગારથી અથવા વાર્ષિક ચારસો પાઉન્ડથી પોતાની નોકરીની શરૂઆત કરતા હતા. સન અદારસે એશીમાં હિંદીઓનો પગાર માસિક રૂપિયા ૩૩૩ અથવા તો વાર્ષિક ૨૬૬ પાઉન્ડનો કરવામાં આવ્યો. અને સને અદારસો નવાશીમાં માસિક રૂપિયા ૨૫૦ નો અથવા વાર્ષિક ૨૦૦ પાઉન્ડનો કરવામાં આવ્યો. દ્વાલમાં હિંદી માટે વધારેમાં વધારે દરમિયાનો માસિક રૂપિયા ૭૦૦ નો અથવા વાર્ષિક ૫૬૦ પાઉન્ડનો છે. અને તે ગમે તેટલો લાંબો સમય નોકરી કરે તો પણ તેથી આગળ જઈ શકતો નથી. આથી ઉલટું એક અંગ્રેજને દસ વર્ષ નોકરી કર્યા બાદ માસિક રૂપિયા ૧૦૦૦) અથવા વાર્ષિક આઠસો પાઉન્ડ મળે છે. ૧૮૯૬ ની સાલમાં ટેળવણી ખાતાની ઉચી પાયરીની નોકરીઓમાં કેટલાક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે, જેની રીતે અમુક કોલેજોના પ્રીન્સિપાલની જગ્યાથી હિંદીઓને બાતલ કરવામાં આવ્યા છે.

What does India think about this? It feels that England is criminally ignoring the violation of her most solemn pledges, is treating her most sacred promises as mere "scraps of paper" by her representatives in India. India is loth to believe that England, while Indians are shedding their blood for the rights of weaker nationalities and the sacredness of treaties, will consciously support

a policy which is opposed to all principles of justice and morality; and India appeals to England to awake from her apathy and indifference towards India. She has an immense faith in the liberty loving democracy of England, and she raises her voice in protest against that injustice.

આ વિષે હિંદીઓનો શો અભિપ્રાય છે ? તેઓ એમજ ધારે છે કે ઇંગ્લાંડ પોતે આપેલા અંજીર વચનોનો લાંચ કરીને તેની અવગણના કરે છે. અને તેના અંજીર ફરમાનોને તેણે હિંદમાં મોકલેલા પ્રતિનિધિઓ માત્ર કાગળના ટુકડા સમાન લેખે છે. હિંદ એમ માનવાને અશક્ત છે કે જ્યારે હિંદીવાનો નબળા પ્રજાના હકને માટે અને સંધીઓની પવિત્રતાને માટે પોતાનું લોહી રેડે છે તે વખતે જ્યાં અને નીતિના બધા સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ રાજનીતિનાને ઇંગ્લાંડ ઉઘાડી આંખે ટેકા આપશે; અને હિંદ તરફ પોતાની ઉપેક્ષા અને ખેડીકરાઇમાંથી નિઃશ્વર થવાને હિંદ ઇંગ્લાંડને વિનંતિ કરે છે. ઇંગ્લાંડની સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી પ્રજામાં હિન્દુસ્તાનને અંધારું શ્રદ્ધા છે. અને આ અન્યાય સામે તે પોતાનો મજબૂત પોકાર ઉઠાવે છે.

આવી સ્થિતિ હિન્દુસ્તાનના બધા ભાગોમાં છે, અને લાયક દેશીઓને પૂરતી તક અને પૂરતા સાધનો નહિ આપવામાં તેમને મોટો અન્યાય થાય છે. અમારા દેશની સેવા કરવાનો અમારો હક્ક છે. તેમાં કોઇ પણ જાતનો અંતરાય આવે તે કેવળ અનિષ્ટ છે. આપણે આશા રાખીશું કે, આધુનિક સ્થિતિ બદલાશે અને સકળ માત્રાન્યના એક અંગ તરીકે આખી દુનિયામાં આપણું નામ વધે એવા પ્રકારની કેળવણીની યોજનાઓ જાહેર રચાશે. સને ૧૯૧૩ ની સાલમાં નામદાર હિંદી સરકારે કેળવણી સંબંધી એક ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

In the forefront of their policy the Government of India desire to place the formation of character of the scholars and undergraduates under tuition. In the formation of character the influence of home and the personality of the teacher play the larger part.

શાળાઓમાં અને કોલેજમાં લજ્જતા વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્રની રચનાને હિંદી સરકાર પોતાની રાજનીતિમાં અગ્રસ્થાને મુકે છે. ચારિત્રરચનામાં મૃદુજીવનની અસર અને શિક્ષકનું અક્રિતત્વ મોટો ભાગ લખે છે.

પરંતુ જ્યારે લાયક દેશીઓને તરછોડી કાઢી તેમનાથી દલકા ફરજગના વિદેશીઓને કેળવણી ખાતાના ઉંચા ઓદ્યાઓ આપવામાં આવે, ત્યારે સરકારની આ રાજ્યનીતિ ફળીજૂત થતી નથી, અને નામદાર સરકારનો કેળવણી સંબંધીનો જે ઉદ્દેશ છે તે ગૌણત્વ પામે છે.

હાલની કેળવણીના પરિણામે દેશનો ઉછરતો વર્ગ વધીવાત, વૈદક અગર ન્યુસપેપરનો ધંધો પર્ગદ કરે છે, તેના સંબંધમાં નામદાર વાઇસરોય સાહેબે તથા તેમની કૌન્સીલના વેપારી મેમ્બર સર જ્યોર્જ બાન્ને ચોક્કસ વખત ઉપર નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા: પણ આપણે જોવાનું છે કે જેવી કેળવણી લેવાની તેમની સૂચનાઓ છે તે મુજબ કેળવણી આપી શકાય તેવી સંસ્થાઓ ક્યાં છે:— વાઇસરોય સાહેબે કહ્યું છે કે:—

I should like to impress this further fact on Indian parents, when they are planning the future of their sons they might well pause to consider whether, instead of sending them to join the overstocked market of the legal and literary profession, it would not be better to turn their attention to the possibilities of employment in scientific agriculture. As the department expands it will afford greater opportunities of advancement, and the man who elects this science may do well for himself, and at the same time contribute to the prosperity of his country.

હિંદી માઆપોના મન ઉપર આ વધારાની વાત કું દસાવવા માગું છું કે, પોતાના પુત્રોનું ભવિષ્ય ઘડતી વેળાએ તેઓએ ધ્યાનથી વિચાર કરવો જોઈએ કે વકીલાત અને કલમના જે ધંધાઓમાં અતિશય ભરતી થઈ છે તેમાં તેમને મોકલવાને બદલે વિજ્ઞાનિક ખેતીવાડીના ધંધાના લાભ તરફ એમનું લક્ષ દોરવું જોઈએ કે નહિ ? જેમ આ આગુ વધશે તેમ આગળ વધવાની વધારે તકો તેમાં મળશે. અને જે માધ્યમ વિજ્ઞાનની આ શાખાને પર્મદ કરશે તે પોતાનું ભલું કરશે એટલુંજ નહિ પરંતુ દેશને આબ્યાદ કરવામાં કાંઈક મદદ કરી શકશે.

મર જ્યોર્જ બોર્ને કહ્યું કે:—

I have already felt the great necessity which exists not only on economic grounds, but for reasons which touch closely on problems of national character and development, of securing for the people of the country a greater share in the exploitation of her natural resources and of adding to the limited and somewhat unsatisfactory avenues of employment for your young men, a greater share in those afforded by Commerce and Industry. At present the educated young men of the country seem to seek employment almost exclusively in Government service, at the Bar, or Journalism; and these three channels of employment do not give sufficient scope for the young men of this country. I should like to see a large part of the stream turned in the direction of commerce and industry.

કેવળ આર્થિક કારણોથીજ નહિ પરંતુ દેશના ચારિત્ર અને વિકાસની દૃષ્ટિથી પણ દેશના કુદરતી પદાર્થોની ઉપજમાં દેશના લોકોને માટે વધારે હિસ્સો મેળવવાની અને તમારા યુવકો માટે હાલ સંકુચિત થઈ ગયેલાં ધંધાના દ્વારમાં વેપાર અને ઉદ્યોગના માર્ગો વધારો કરવાની મહેનત હંમેશાં ધણીજ જરૂર લાગી છે. હાલ દેશના કેળવણ્યા યુવકો પ્રકૃત સરકારી નોકરીમાં વકીલાતમાં કે વર્તમાન પત્રોમાં ધંધો શોધવાને પ્રયત્ન કરે છે. અને આ ત્રણે માર્ગમાં આ દેશના યુવકોને માટે જોઈતા અવકાશ નથી. આ પ્રવાહનો મોટો ભાગ વેપાર અને ઉદ્યોગની દિશામાં વળે એ જોવા હું ઇચ્છું છું.

ગૃહસ્થો અને બાનુઓ, આપનો ધણો વખત મહેં રોક્યો છે; પણ પ્રજાની કેળવણી એ વિષય એટલો મહત્વનો છે અને એ બાબતમાં એટલું બધું કહેવાનું છે કે એનો અંત આવે નહિ. ખરી વાત છે કે—

The most valuable assets of a nation are its children. It is the duty of the State to see that every one of them is properly fed, kept in good health and educated. A Government which does not do this is guilty of neglecting one of its primary duties.

દેશની વધારેમાં વધારે કીમતી ખુંજ તેના બાળકો છે. તેમાંનાં દરેકનું સારૂ પોષણ, રૂઝુ, તેમની તનદુરસ્તિ જાળવવી અને તેમને મારી કેળવણી આપવી એ રાજ્યની ફરજ છે. જે સરકાર આ કામ કરતી નથી તે પોતાના એક મહાન ધર્મની અવગણના માટે ગુનેગાર બને છે.

પરંતુ નામદાર સરકારની પામે આપણે માંગણી કરીએ છીએ તેવી રીતે આપણા લોકોની પામે પણ માંગણી કરવાને આપણે હકદાર છીએ. ધાર્મિક લાગણી અને વૃત્તિઓને ઝગે હંમેશા વણા કરે છે; સેંકડો જમણુવારો થાય છે; રખડતા સાધુઓને અને બીજાઓને ખવડાવવામાં હજારો રૂપિયા ખર્ચનારાઓ છે; મંદિરોમાં અને ઇકારણના નૈવેદ્ય કરવાને હજારો રૂપિયાના દાન કરનારાઓ છે. આવા ઘનવીર નરોને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તમારા દાનની પ્રશ્નાલિકા બદલો અને પ્રભુકીય કેળવણીની વૃદ્ધિ થાય તેવા માર્ગો લો. હાલની ગણતરી પ્રમાણે એક પ્રાથમિક શાળાનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૫૦) સારીજણુસો રૂપિયા જ ફક્ત થાય છે, અને આથી મોટી રકમ તો કેટલાક લોકો પોતાના અંગત ખર્ચમાં ખર્ચી નાંખે છે. આ એક શહેરમાંથીજ ઓછામાં ઓછા ૫૦ ગૃહસ્થો નીકળી આવે કે જેમાંના દરેક ઓછામાં ઓછી એક શાળા નિભાવી શકે. અને મૂંઝે ખાત્રી છે કે ગુજરાત કેળવણી લીગ જે સ્થપાવાની છે તે લીગને આવા સખી ગૃહસ્થો સંગીન મદદ આપશે. મહુમ મી. ગોખલેના શબ્દોમાં Millions upon millions of children are waiting to be brought under the humanising influence of education. The increased efficiency of the individual, the higher general level of intelligence, the stiffening of the moral back-bone of large sections of the community, none of these things can be done without education. In fact the whole of our future as a nation is inextricably bound up with it. If we want our country to advance, there is only one way, and that is that the mass of the people in this country must be raised to a higher level. This can only be achieved by the spread of education, which in turn requires a large expenditure of money.

લાખો અને કરોડો બાળકો કેળવણીના સંસ્કાર જેળવવા માટે રાહ જુએ છે.

અકિતનું વધારે સામર્થ્ય જીવિની વધારે ઉચી જૂમિકા, પ્રજાના મોટા વર્ગોનું નૈતિક

બળ,—આમાંનું કંઈ કેળવણી સિવાય શક્ય નથી. ખરૂં જોતાં પ્રજા તરીકે આપણું આખું જીવિત કેળવણી સાથે અચૂક રીતે સંધાયું છે. જો આપણા દેશની ઉત્તરિ આપણે ઇચ્છના દેખીએ, તો તેનો એક જ માર્ગ છે અને તે એક જ છે કે આ દેશનો જનસમૂહ વધારે ઉંચી ભૂમિકા ઉપર ચઢવો જોઈએ. આ હેતુ કેળવણીના પ્રસારથી જ સિદ્ધ થઈ શકે અને તે માટે પૈસાના મોટા ખર્ચની જરૂર છે.

આ પરિપદમાં દેશી રાજ્યોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને મોકલોને તથા તેમના મંત્રીઓના કેળવણી ખાતાનો નોકરોને પરિપદના કામકાજમાં ભાગ લેવાને છૂટ આપી છે, તેથી તે રાજ્યકર્તાઓનો આભાર માનવાની તક લેઉં છું; અને દિલ્લીની માત્ર એટલી જ છે કે મુંબાઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ઉપરીના હુકમથી આ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના વિદ્વાન શિક્ષાચર્યો વગેરેના અનુભવો જાણવાને માટે આપણને તક મળી શકી નથી. (shame, sorry.)

આપના અમૃત વખનના મોઝે મ્હારા ઉડગારા આપે સાંભળ્યા છે તે માટે આપનો આભાર માનું છું. આ પરિપદના પ્રમુખની નીમણૂક હવે આપ કરશે. (તાળીયોનો મગાટ).

પ્રમુખની ચુટણી.

ઓ. મી. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડને આ પરિપદના પ્રમુખપદે નીમવાની દરખાસ્ત રજૂ કરતાં રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતે (વડેદરા) જણાવ્યું કે:—

ત્યારે કોઈ પણ સમારંભનો આપણે આરંભ કરીએ છીએ ત્યારે પ્રમુખ નીમીએ છીએ. ઓ. મી. ચીમનલાલ આ પરિપદના પ્રમુખનું કાર્ય કરવાને સર્વાંશે યોગ્ય છે. તેઓ વિદ્વાન છે. કેળવણીમાં ઉત્સાહ ધરાવે છે. તેમજ શુદ્ધ સામર્થ્ય અને કમં કૌશલ્યમાં તેમના જોશ અને કોઈ છે નહિ. સન ૧૮૯૨ માં પ્રજા તરફથી તેઓ ધારાસભામાં ગયા ત્યારથી, કેળવણી સંબંધી પ્રશ્નોને તેમણે અભ્યાસ કર્યો છે. શિક્ષકોના પગાર અને શાળાઓના વધારા, એ વિષયો તરફ તેમણે ખાસ લક્ષ આપ્યું છે. વિદ્યતા અને જ્ઞાનથી, જો તેઓ આપણા નેતા નિમાય તો આપણું કાર્ય પાર પડશે તે નિસંદેહ છે. માટે હું દરખાસ્ત સુકું છું કે ઓ. મી. ચીમનલાલને આપણે પ્રમુખ તરીકે નિયત કરવા.

આ દરખાસ્તને ટેકા આપતા રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ (અમદાવાદ) જણાવ્યું કે:—

આ દરખાસ્તને હું ટેકા આપુ છું. રા. ચીમનલાલને આપ સૌ જાણો છો. જે વખતે શુજરાતને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક પહેલીવાર આપવામાં આવ્યો, ત્યારે તેમને શુજરાત તરફથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આજે પણ આ નવી સંસ્થા શરૂ થાય છે. માટે પહેલાં સુઝની તરીકે તેમને પસંદ કરવા તે જરૂરું છે. આજે શુજરાત જે હેતુથી નવું પગલું લે છે તેજ હેતુની સિદ્ધિમાં રા. ચીમનલાલે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે અને આજનું સુકાન હાથમાં લઈને તેઓ એવું કાર્ય કરશે કે જેથી શુજરાતને અવશ્ય લાભ થશે.

પછી રા. જીવલલાલે સભાની અનુમતિ લઈને પ્રમુખની પસંદગી જાહેર કરી.

પ્રમુખસ્થાન લીધા બાદ ઓ. મી. ચીમનલાલ હ. સેતલવાડે પોતાનું ભાષણ અંગ્રેજીમાં વાંચ્યું હતું. તેનું ભાષાંતર નીચે મુજબ છે:—

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ ઑ. મી. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડનું ભાષણ.

પ્રતિનિધિખંધુઓ, સન્નારીઓ, અને સદ્ગૃહસ્થો,

કેળવણી પરિષદની એકના પ્રમુખ થવાની મને તક આપવા માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. હું કંઈ વિદ્વાન શિક્ષણશાસ્ત્રી નથી, તેમજ સાહિત્ય કે લેખનકળામાં પ્રવીણ હોવાનો દાવો રાખતો નથી. પરંતુ મ્હારી આખી જીંદગીમાં કેળવણીના વિષયમાં મેં ઘણોજ રસ લીધો છે અને મુંબઈની યુનિવર્સિટીના દિન પ્રતિ-દિનના કાર્યમાં તેમજ મુંબઈ શહેરની પ્રાથમિક શાળાઓના વહીવટમાં ઘણા વય સુધી મેં ભાગ લીધો છે, અને હું એમ માનવાની હિમ્મત કરું છું કે મને પ્રમુખ નીમીને કેળવણીના આ ક્ષેત્રમાં મેં કરેલા નમ્ર કાર્યની ત્હમે કાંઈક કહર કરી છે. આ સંયોગમાં મ્હારી મર્યાદાઓ અને ન્યૂનતાઓના સંપૂર્ણ ભાન સાથે ત્હમે મને નીમ્યો છે તેથી મ્હારી ખાત્રી છે કે ખરેખર શિક્ષણશાસ્ત્રી કેળવણીના વિવિધ અટપટા પ્રશ્નોનું વિદ્વાતભર્યું વિવેચન કરી શકે તેવું મ્હારી પાસેથી ન મળતાં ત્હમે નિરાશ નહિ થાઓ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આવું કાંઈ ઉચ્ચ કાર્ય કરવાનો લોભ રાખતો નથી, પણ બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆત પછી આ દેશમાં કેળવણીના ઇતિહાસ, તેની આધુનિક સ્થિતિ અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાન્તમાં વધારે પ્રગતિ અને વિકાસની દિશાઓ—એ વિષેજ હું સંક્ષેપમાં સિદ્ધાવલોકન કરી સતોષ માનીશ.

ધર્મરના વિધાન અનુસાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા નીચે આવેલી હિંદની કરોડો મનુષ્યોની અગ્ર તરફ સુધરેલી સરકારનો જે ધર્મ છે તેનો ખ્યાલ બ્રિટનના બ્રહ્મ-શાળી રાજ્યકર્તાઓને ઘણોજ વહેલો આવ્યો; અને હિન્દુસ્તાનના લોકોને કેળવવાનો અને ઉન્નત કરવાનો બ્રિટિશ રાજ્યનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે એમ સમજીને વૉરન હેસ્ટિંગ્સે સને ૧૭૮૧ માં કલકત્તામાં એક મદરેસા સ્થાપી, અને સને ૧૭૯૧ માં બનારસમાં એક મંડૂન કોલેજ સ્થાપાઈ. આ વિચાર ધીમે ધીમે વધારે સ્પષ્ટ થયો અને સને ૧૮૧૩ માં જ્યારે કંપનીની સનદની મુદત વધારવામાં આવી ત્યારે કેળવણી ખાતે વાપરવાને દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા જુદા કાઢવાનો રહેને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો અને સને ૧૮૨૩ માં જાહેર કેળવણી માટે એક સ્થાયી કમિટી રચવામાં આવી. તે વખતમાં સંસ્કૃત અને અરબીનાં જ્ઞાનનું ઉત્તેજન અને પુનર્જીવન કરવાનો સરકારનો હેતુ હતો. પરંતુ ઇંગ્રેજ ઉત્તર શિક્ષણ આપવાની જે રાજનીતિ લૉર્ડ મેકાલેનાં નામ સાથે જોડાયેલી છે તેને આ જુની પદ્ધતિએ તરતજ સ્થાન આપ્યું. પરંતુ મેકાલે આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં વર્ષો પૂર્વે કેટલાંક એવાં તરવો દસ્તીમાં આવ્યાં હતાં કે જેનું વલણ આજ દિશામાં હતું અને તેની શરૂઆત પણ ચર્ચ મંડ હતી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ આ દેશમાં આવ્યા હતા અને ત્હમણે પોતાની ધાર્મિક હીલચાલના સાધન તરીકે ઇંગ્રેજનું શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી હતી. પરંતુ આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ સંયોગ એ હતો કે કેટલાંક આગળ ઘેરા હિંદીઓ

કે જેમણે ઈંગ્રેજ કેળવણીનો લાભ મેળવ્યો હતો તેમણે હિન્દુસ્થાનના લોકોની ઉન્નતિનાં મુખ્ય સાધન તરીકે આવીજ કેળવણીની માગણી કરી. રાજા ચમરોદનરાય કે જેઓ પોતે ઈંગ્રેજ કેળવણી લીધેના એક આદર્શરૂપ હિંદી હતા તેમણે કેવળ પ્રાચ્ય વિદ્યાની મર્યાદાઓ ધ્યાપના મ્હામે મળજીત વાધો ઉઠાવ્યો અને ઈંગ્રેજ શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની તરફથી મા મળવન કીન્યાલ કરી. પરિણામે સને ૧૮૧૭ માં, “હિન્દુઓના પુત્રોને યુરોપ અને એશિયાની ભાષા અને વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપનાના દેતુથી” હલકત્તામા હિન્દુ કૉલેજ ધ્યાપનામા આવી મુમુષુમા પણ એવીજ કાંઈ ગરબાત કરવામા આવી હતી સને ૧૮૧૫ માં ધ બૉમ્બે એન્જીનિયરિંગ મોમાઈટિની સ્થાપના થઈ, અને તે મદ્રાસ અને ત્રિપલ્લી નામ્ય પુરૂષ મોન્ડ્રુઅર્ટ એલેરીન્ડને કેળવણી માટે ધણુજ કાર્ય કર્યું છે. જ્યારે ૧૮૨૭ માં મોન્ડ્રુઅર્ટ એલેરીન્ડન વાનપ્રસ્થ થયા ત્યાંજ મગાધના ચેટેરીઓ તરફથી રજુ માટે એક ભડોળ કરનામા આવ્યું હતું અને આમ બેગી કન્વામા આવેલી એ ભાષાથી વધારે રૂપિયાની રકમમાથી એલિન્ડન ગ્રેડેમરશીપો ધ્યાપવામા આવી અને તે વડે એલિન્ડન કૉલેજનો પાયો ગ્રાથો જ્યારે મેકૉલે મન ૧૮૩૪ માં હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને પછીથી કલકત્તાની કમિટી ઝૉફ પબ્લિક પ્રિન્સિપલ્સના પ્રમુખ નીમાયા તે વખતે આટલી શરૂઆતો થઈ હતી પૂર્વની વિદ્યાઓ કે ઈંગ્રેજ કેળવણી અને પ્રશ્નો છેવટનો ઉકલ તેમણે કર્યો અને પોનાના નામાકિત ખરડામા તેમણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે શુદ્ધિવિજ્ઞાસ માટે ઈંગ્રેજો અભ્યાસ ઉત્તમ છે ઈંગ્રેજ કેળવણીની મેકૉલેએ કરેલી મળજીત વધીનાત સફળ થઈ અને સન ૧૮૦૫ ના માર્ચ મામમા લોર્ડ એલિન્ટો જે ડગલ રજુ કર્યો તેમા તેમણે જણાવ્યું કે, “યુરોપના માહિત્ય અને વિજ્ઞાનનો હિન્દુસ્તાનના વતનીઓમા પ્રસાર કરવો એ બ્રિટિશ રાજ્યનો એક મોટો હેતુ હોવો જોઈએ અને કેળવણીને માટે જે બધા ફડ યોજવામા આવ્યા છે તેનો સારામા સારા ઉપયોગ ઈંગ્રેજ કેળવણીમાંજ થઈ શકે ” આ મદરનનો નિર્ણય ધણુજ દરગામી પરિણામવાળો હતો અને હું એમ કહેવાની હિમ્મત ધરું છું કે હિન્દુસ્થાન તેમજ ઈન્ડિયન એ સહભાગ્ય હતું કે તેજ નિર્ણય કરવામા આવ્યો હતો સન ૧૮૪૪ માં ઈંગ્રેજને જાહેર કામકાજની ભાષા તરીકે વાપરવાનું શરૂ થયું અને જેમણે ઈંગ્રેજ કેળવણી મેળવી હોય તેમને મગકરી નોકરીમા નીમવાની માગણી કરનામા આવી સન ૧૮૫૪મા સર ચાર્લ્સ વુડને નામાકિત ખરીતો પ્રકટ થયો હિંદીવાનો તેને ખરી રીતે કેળવણીના વિષમમા પોતાનું હક્કપત્ર મમજે છે. આટલી રાજશુદ્ધિ, નિરાળ દષ્ટિ અને દરેકસિંતા સચનતા સરકારી ડારવો યોગજ દશે યુનિવર્સિટી માંડીને પ્રાથમિક કેળવણી સુધીની શિક્ષણની બધી ભૂમિકાઓ નિયે તેમા ચર્ચા કરનામાં આવી છે, તેમા એવા સિદ્ધાંતો રજુ કરનામા આવ્યા છે કે જે હજી પણ જીવત છે, અને એક એવો કાર્યક્રમ સચન્યો છે કે જે હજી સુધી પૂરેપૂરો અમલમા મુકાયો નથી આ ક્રમમા અતર્ગત નેલી રાજ્યપદ્ધતિ આ સમ્પ્રદાય દર્શાવનામા આવી હતી - “ઉપયોગી જ્ઞાનના પ્રસારથી ઉત્પન્ન થતા જે નૈતિક અને હૈતિક લાભો ઈન્ડિયન માથે સળધેથી હિન્દને પ્રધિગ કૃષાથી મળી શકે તે હિન્દુસાસીઓને આપવામા અને ત્યાં સુધી સાધનભૂત થવું એ અમારા મ્હોટો ધર્મ છે અને હિન્દમા એવી કેળવણીનો પ્રચાર થતો જોવા મામે ઈન્ડિયન ગ્રીએ કે જેનો હેતુ યુરોપના માહિત્ય અને તત્વજ્ઞાન, અર્થાત યુરોપીય જ્ઞાન, પ્રચારનાનો છે ”

બ્રિટીશ રાજ્યની કેળવણી મંબંધી રાજનીતિ આવી એકસ અને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવેલી હતી તોને અમલમાં મૂકવામાં આવી અને બધા ઇલાકામાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સ્થાપાઈ અને સન ૧૮૫૭ માં હિન્દી ધારાસભાના એક કાયદાથી કલકત્તા, મુંબાઈ અને મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. આથી આ દેશના લોકોમાં ધણો ઉત્સાહ જન્મ્યો અને હિન્દીઓને પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનો લાભ આપવાની રાજનીતિની ધણી કદર થઈ. આ ઇલાકામાં એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજ જે એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાંથી પ્રોફેસરોના વિભાગ જુદો પાડીને સન ૧૮૫૬ માં જુદી પાડવામાં આવી હતી, તે યુનિવર્સિટી સાથે સન ૧૮૬૦ માં જોડવામાં આવી, સન ૧૮૬૧ માં વીલ્સન કોલેજને યુનિવર્સિટીએ મંજૂર કરી અને આઠ વર્ષ પછી જે સંસ્થા સેપ્ટન્ટ ગ્રેરીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુશન અને સેપ્ટન્ટ ગ્રેવીયર્સ સ્કુલને નામે ઓળખાતી હતી તોને વધારીને સેપ્ટન્ટ ગ્રેવીયર્સ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી. પૂનામાં જે સંસ્કૃત કોલેજ સન ૧૮૨૧ માં સ્થપાઈ હતી અને સન ૧૮૫૧ માં જે ઇંગ્લીશ સ્કુલ સાથે જોડવામાં આવી હતી તેમાંથી સન ૧૮૫૭ માં કેકન કોલેજ તોના હાલના સ્વરૂપમાં સ્થપાઈ. ધંધાની અને ઔદ્યોગિક કોલેજો પૈકી મુંબાઈની મરક્કરી હો સ્કુલ સન ૧૮૬૦ માં મંજૂર કરવામાં આવી. ગ્રાન્ટ મેડીકલ કોલેજ જે સન ૧૮૪૫ જેટલી વહેલી સ્થાપવામાં આવી હતી તે યુનિવર્સિટી સાથે સન ૧૮૬૦ માં જોડવામાં આવી અને પૂનામાં સન ૧૮૪૫ માં ખલ્સીક વર્કસ ખાતાના નીચલા કર્મીના નોકરોને તાલીમ આપવાને જે સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી તેમાંથી ઇજનેરી કોલેજ સ્થપાઈ અને તે સન ૧૮૬૫ માં યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં આવી. ગુજરાતમાં સન ૧૮૨૭ માં ૧૦ પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થપાઈ હતી અને લોગના ઉત્સાહથી કેળવણીના કાર્યને થયું ઉત્તેજન મળ્યું. ડુર્ગાદામ મહેતાજી, સિનમંથિરાંકર શાસ્ત્રી, મુરતના દાદોલા માસ્તર, અને અમદાવાદના જીજ્ઞાસામ સંખારામ વગેરેની કીર્તિના રજુકા હું અને મ્હારી ઉમરના મ્હારા સહાધ્યાયીઓને કાર્યગીયર થયેલા મ્હને માદ છે દલપતરામ તથા નર્મદાસંકર, ડી. સી. હોપ, (પછી સર થાઓડોર હોપ) જેઓ પોતાની સરસ ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે ધણુ પંખયેલા છે, મોહનલાલ સુબોદાસ, ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભાસ, પ્રાણલાલ મયુરાદાસ, મહીપતરામ રૂપરામ અને અંબાલાલ માકરલાલ—એ સર્વે ગૃહસ્થોની કેળવણી સંબંધી પ્રવૃત્તિઓ, ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજામાં રસ લેતા સહ કોઈને જાણીતી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સન ૧૮૪૮ માં સ્થપાઈ અને હજી પણ એક જીવંત સંસ્થા તરીકે તે હયાતીમાં છે. સન ૧૮૫૬ માં મુખ્યત્વે કરીને બિ. હોપના પ્રયત્નોથી ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી એક ફંડની શરૂઆત થઈ હતી. સન ૧૮૬૧ માં કામદો, સાહિત્ય, ન્યાય અને ગણિતના વિષયોના વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા અને તે સંસ્થાને ગુજરાત પ્રાંતિક કોલેજનું નામ આપવામાં આવ્યું. પરંતુ તે યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં આવી ન હતી અને છેવટે સન ૧૮૭૪ માં તે બંધ કરવામાં આવી હતી. ફરીથી ઉધરાણું કરવામાં આવ્યું. યુનિવર્સિટીએ મંજૂર કરેલી એક કોલેજ તરીકે ગુજરાત કોલેજ સન ૧૮૭૯ માં ઉઘાડવામાં આવી. તે વખતે હું અમદાવાદ હાઇસ્કુલમાં બજુતો હતો અને હાઇસ્કુલના મંજનની એક ન્હાની ઓરડીમાં કરેલી તહેની ન્હાની શરૂઆત

મંદને બરાબર પાદ છે. સન ૧૮૮૫ માં કોલેજ દાર્શનિકલમાં બુદ્ધિ પાડવામાં આવી અને પૂરા બી. એ. ના ક્રમ માટે યુનિવર્સિટી તરફથી મંજૂર થઇ. જરા આગળ જતાં, બીજા વિષયપરત્વે મંદારે આ કોલેજના પછીના બનાવો વિષે કહેવું પડ્યો.

સન ૧૮૮૨ માં સર વિલિયમ હંટરના પ્રમુખપણા નીચે ફેળવણીનું કમિશન લોર્ડ રિપનની સરકારે નીમ્યું. આ કમિશનની બે મૂલનાઓ ધણી દૂરગામી થવાને નિર્માણેલી હતી. ઉંચી અને માધ્યમિક ફેળવણીની અંગત વ્યવસ્થા અને દેખરેખમાંથી સરકારે મુક્ત થવું નેહએ, અને ફેળવણીનો તે વિભાગ બને ત્યાં સુધી ખાનગી વ્યવસ્થાપકોને મોંપવો નેહએ એવો પહેલી ભલામણનો મુદ્દો હતો. આથી ન્યારે એક પાસ ફેળવણીના પ્રદેશમાં ખાનગી પ્રયત્નોને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું ત્યારે બીજી પાસ, આ ઇલાકામાં જે રીતે આ ભલામણને એક વખતે અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેથી વિચારવંત પુરોગોને ધણી ધારતી લાગી હતી. નિશાળો અને કોલેજોની વ્યવસ્થા ખાનગી મંડળોને સોંપવામાં મુંબાઈની સરકારે ધણીજ ઉતાવળ કરવા માંડી અને આવા પ્રકારનાં કંઈ માદસિક પગલાંથી શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાનું ધોરણ અવગ્રહ લલકું બને એ વાત વિસરી જઈને કેકન કોલેજ જેવી કોલેજો પણ આવી રીતે સોંપવાની યોજના રચવામાં આવતી હતી. મુંબઈની યુનિવર્સિટીને મળતી મરકારી વાર્ષિક માંટ છેવટે બધ કરવામાં પણ આ ભલામણનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે જાહેર હાલતો યથા હતી અને એમ આશ્ચર્યક જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જો કે ફેળવણીના ક્ષેત્રમાં ખાનગી પ્રયત્નોને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે તો પણ સરકારને હાથે ચલાવવામાં આવતી કોલેજ અને નિશાળોની વ્યવસ્થામાંથી સરકારે મુક્ત થવું ન નેહએ, વધારામાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ઇલાકાના દરેક વિભાગમાં તો એક આદર્શરૂપ કોલેજ અને બધાં મ્હોટાં શહેરોમાં એક આદર્શરૂપ દાર્શનિકલ સરકાર ચલાવે એ ઘણું ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, ઉંચી ફેળવણીમાં ખાનગી વ્યવસ્થાને ઉત્તેજન આપવાના આ ધર્તીગથી શુજરાતને વધારેમાં વધારે નુકસાન થયું. સન ૧૮૯૭ સુધી શુજરાત કોલેજ સરકારને હસ્તકે હતી. તે વર્ષમાં સરકારે કોલેજોમાંથી પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો અને કોલેજોની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખવાનું કામ, શુજરાતમાં ઉંચી ફેળવણીને ઉત્તેજન માટે સ્થપાએલા એક મંડળને મોંપી દીધું. જે દિવસે આમ કરવામાં આવ્યું તે ખરેખર દુર્ભાગ્યનો દિવસ હતો અને આ વ્યવસ્થા નીચે કોલેજ હતી ત્યારની તૃદ્ધની રિયલિટી લઘુને સારી રીતે જણાતી છે. પૂરતાં ફંડ ન હોવાથી અને તેને અભાવે પ્રોફેસરો અને સાધનોની સામગ્રીની અછતથી કોલેજનું સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા સત્વર ઉતરી ગયાં. ધારાસભામાં વર્ષોવર્ષ સ્વર્ગસ્થ સર દિરેન્જશાહ મ્હોતા અને મ્હેં આ બાબત તરફ સરકારનું લક્ષ્ય દોર્યું હતું. પરંતુ સઘળું પત્થર ઉપર પાણી નીવડ્યું હતું. અમને લજવાવે એવો આક્ષેપ અમારા ઉપર કરવામાં આવતો હતો કે ન્યારે કોલેજ ચલાવવા પ્રગ્તનોજ શુદ્ધિને અવકાશ આપી સરકાર ઉદાર અને પ્રગતિશાળી રાજનીતિ અમલમાં મૂકતી હતી, ત્યારે અમારા જેવા લોકોના પ્રતિનિધિ લોકસત્તાને બદલે રાજસત્તાથી કોલેજ ચલાવવાની માગણી કરતા હતા એટલા અમે લોકપ્રેમથી વિહીન હતા. આવા આવકારથી જરા પણ ડચ્છા વિના અમે અમારી લડત ચલાવી, અને માત્ર એકલા શુજરાતમાંજ નહીં, પરંતુ સિંધમાં તેમજ કચ્છાટકમાં સરકારે મને સાધન સામગ્રીવાળી કોલેજો ચલાવવી નેહએ એવી માગણી કર્યાં કરી. આખરે ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં ન્યારે સ્વ. સર ચીનુભાઈએ

રૂપિયા બે લાખની મોટી રકમ આપી ત્યાંજ સરકારે કોલેજ પોતાને દરતક લીધી, અને એજ દાનવીરના વિશેષ દાનથી સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટની સ્થાપના થઇ. ઉચ્ચ શિક્ષણ ખાનગી સાદસથી થવું જોઈએ, એ વાદના વિચાર વગરના અને ઉતાવળીઆ અપ્ત્યારથી આ આખા ઇલાકાને મેં દર્શાવ્યું તે રીતે ગુકશાન થયું. છતાં આપણા ઇલાકામાં નવી કોલેજને સ્થાપવાનું ઉત્તેજન નિઃશય મળ્યું. ૧૮૮૦ માં કોલ્હાપુરની રાજરામ કોલેજ અને ૧૮૮૧ માં વડોદરાની કોલેજ યથાપાદ પરંતુ શિક્ષણના પ્રદેશમાં ખાનગી સાદસનું સર્વથી સફલ અને એકલું ઉદાહરણ કુર્ગસન કોલેજ છે.

ફળવણી સરતી કરવા અને સર્વગમ્ય કરવા નવ. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચીપલુશુકર, સ્વ. નામ-નંદશી અને રા. બાળગંગાધર ટિળક-જેવા દેશવત્સલ હિંદીઓએ એકલા થઈ ૧૮૮૦ ની સાલમાં પુણામાં ન્યુ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સ્થાપી પછી બીજાઓ તેમને આવી મળ્યા અને જીંદગીના અમુક વર્ષો શિક્ષણના કાર્યમાં ગાળવા સર્વેએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. ૧૮૮૪ માં તેમણે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી સોમાયદી સ્થાપી અને પછીથી તરતજ કુર્ગસન કોલેજ શરૂ કરી. એમાં પગલોકવાસી ગોખલેએ પોતાની જીંદગીના કેટલાક મારામાં સારાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં અને મારા પ્રતિષ્ઠિત મિત્ર મિ. પરાજપે તેના પ્રિન્સિપલ છે. ૧૮૮૫ માં ભાવનગરમાં મામળદાસ કોલેજ, ૧૮૮૭ માં ડરાચીમાં દયારામ જેઠમલ કોલેજ અને જૂનાગઢમાં બહા-ઉદીન કોલેજ ૧૯૦૧ માં થઈ.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના ફળવણી કમિશને જાણી અગત્યનો જે મત પ્રકટ કર્યો હતો તે પ્રાથમિક શિક્ષણને લગતો હતો. “ ફળવણીની પ્રત્યેક શાખા સંખ્ય તરફથી ઉછેરાવાને વાળખી રીતે હક ધરાવે છે તોપણ દેશના હાલના સંયોગમાં જનસમાજની પ્રાથમિક ફળવણી, તેની વ્યવસ્થા, તેનો વિકાસ અને સુધારો-એતો ફળવણીના સમગ્ર તંત્રનું એક એવું અંગ છે કે જેના સખધમાં પહેલાના કરતા પછી વધારે અંશે રાજ્યે ખતીયા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ એવું જાહેર કરવું જરૂરનું છે.” આમ જનસમાજની પ્રાથમિક ફળવણીને માટે જે ભલામણ કરવામાં આવી હતી તે કેટલે અંશે અનુસરવામાં આવી છે તે હું આગળ ઉપર તપાસીશ.

ઉચ્ચ ફળવણીને માટે અધુરી અને હવડી વ્યવસ્થા થવાના ભવ્ય પ્રાથમિક શાળાઓ અને કોલેજોને અગત વ્યવસ્થામાંથી ધીમે ધીમે મુક્ત થવાની જે મરકારી રાજનીતિ સામે મુખપના હિંદી આગેવાનોએ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો તે બીજા એવા બનાવોથી અટકવાને સર્જાએલી હતી કે જેના ખરા મદત્ત અને કારણો વિષે ધણીજ ગેરસમજ થઈ હતી. રાજકીય આત્મભાન અને જાગૃતિનો નવો યુગ ઉદય પામતો હતો અને આખા દેશમાં નવજીવનના, ધનકારા સંભળાતા હતા. મન ૧૮૮૫ માં ઇડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ રથપાદ અને તેની પહેલી બેઠક મુખ્યમાં મળી. પોતાના કાર્યવ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ રીતે યુવાઓના અને દેશના પોતાના રાજકારણારની સંપૂર્ણતા વિષે શ્રદ્ધા ગખતા અમલદારો નવી દીલ-ચાલનું ખરૂં રહસ્ય અને હેતુ બરાબર મમજી શક્યા નહિ. તે દીલચાલ વર્ષો વર્ષો જામતી ગઈ અને આખા દેશમાં પ્રચરતી ગઈ, અને તેમાં રાજકોદની ગઈ અમલદારોને લાગી. રાજકીય અસંતોષનો આક્ષેપ ફળવણી ઉપર મૂકવો એ ગમે તેટલું જીવલેલું હોવા છતાં

ધણું સહેલું પગલું છે, અને ફળવણીની ખાતગી વ્યવસ્થા વિષે કેમ આણુવિશ્વાસ દર્શાવવામાં આવ્યો તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. હું તેનો એક નમૂનો તમને આપીશ. સરકારી હો રકુલના સંબંધમાં યુનિવર્સિટીમાં તેમજ જ્ઞાપર મુખ્યમાં ધજોજ અસતોપ ઉત્પન્ન થયો હતો. ત્યાંનું શિક્ષણ લાંબા વખત સુધી ધણું અસતોપકારક હતું, લાંબા પ્રોફેસરો કેવળ તેમની લાઘ્યતાના ધોરણ ઉપર નીમવામાં આવતા નહતા અને ભાષણોના આખા ક્રમથી વિદ્યાર્થીઓને નહિ જેવોજ લાભ મળતો હતો. કાયદાની એક કોલેજ મુખ્યમાં સ્થાપવાને એક કમિટી નીમવામાં આવી જેના પ્રમુખ ઓ. જન્ટીસ તૈયમજી હતા અને જેના એક મહાસદ મર નારાયણ ચંદાવરકર હતા. યુનિવર્સિટી તરફથી (આ સંસ્થા માટે) મંજૂરીની અરજી કરવામાં આવી. વાઇસ ચાન્સેલર કે જેઓ એક સીવીલીયન હતા તેઓ આ મંજૂરીની વિરૂદ્ધ હતા; કારણ કે નવી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં રાજ્યદારી અસતોપ ગેદા થાય તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવશે નહિ તેની ખાત્રી ત્હેમને નહોતી. પરંતુ સીન્ટિકિટે આ કોલેજ મંજૂર કરવાની ભલામણ મેનેટને કરી અને સેનેટે તે સ્વીકારી. પણ ન્યારે સરકારની સંમતિ માટે તે બાબત ગોઠવવામાં આવી ત્યારે મંજૂરીને કાયમ રાખવાની તેમણે ના પાડી, અને સરકાર હજી પણ મુખ્યમાં કાયદાનું શિક્ષણ પોતાનાજ હાથમાં રાખે છે. આનું એક સાફ પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાની કોલેજમાં સત્વર સુધારો કરવાની જરૂરીઆત સરકારને મમજાઈ અને અનેક સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા. પાછળથી યુનિવર્સિટીને સરકારી અંકુશ નીચે આણવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો તે પણ અમલદારોમાં ગભરાટની આવીજ લાગણીનું પરિણામ હતું.

૧૯૦૧ માં લોર્ડ કર્ઝને ફળવણી કમિશન નીમ્યું. યુનિવર્સિટીઓના ગત કાર્યને ધણુંજ નિષ્ફળ ગણવાની અને તે મંથાએ બધું ભૂલભરેલી રીતેજ કર્યું હતું તથા ઠેઠ મૂલ્યથી તે ટોચ સુધી ત્હેમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે એમ કહેવાની રીત તે દિવસોમાં પડી હતી; જે કે પછી તે સંબંધમાં વધારે ખરા અને ઉંડા વિચાર પ્રવર્તવા માંડ્યા. એમ સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે યુનિવર્સિટીનું સુધારન રાજદારી પુરૂષોના હાથમાં ગયું હતું અને ફળવણીના વિકાસ માટે જરૂરનું છે કે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના હાથમાંજ તે સત્તા રહેવી જોઈએ. જુની સેનેટે ૨૬ કરવામાં આવી અને ૧૯૦૪ ના કાયદાથી ૧૦૦ સભાસદોની નવી સેનેટ સ્થાપવામાં આવી કે જેમાંના ૮૦ સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે અને ૧૦ રજીસ્ટર થએલા ગ્રેજ્યુએટો તરફથી અને ૧૦ ફેકલ્ટી તરફથી પસંદ થાય. પરંતુ આનું વિદ્વાન મંડલ રચ્યા પછી પોતાની ફળવણીની જરૂરીઆતો વિષે આમ ગ્યાયેલી સેનેટેને પણ સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરતાં કેમ અટકાવવામાં આવી અને સરકારની ઇચ્છાનું ત્હેની ઉપર કેવી રીતે દબાણ કરવામાં આવ્યું તે હું યોગ્ય સ્થળે જણાવીશ.

સેન ૧૯૦૪ ના યુનિવર્સિટીના કાયદા પછી ઉચી, માધ્યમિક, પ્રાથમિક અને ઔદ્યોગિક ફળવણી માટે હિન્દી સરકારે મોટી અને વધતી જતી રકમો આપવાની ગોઠવણ કરી છે એ આપણે આભાર સાથે કબુલ કરવું જોઈએ.

ફળવણી સંબંધમાં જુદે જુદે વખતે સરકારે જે પદ્ધતિ યોજી છે ત્હેની સંક્ષિપ્ત નોંધ મ્હેં લીધી છે અને એમ કહેવું જોઈએ કે કવચિત્ આચકા અને ચંકાની કાંઈ ક્ષણો

આવતી હતી, અને અજ્ઞાન અને વહેમથી ડેટલીક ભૂલો થઈ હતી તો પણ હિન્દની પ્રગતિ કેળવણી આપવાની ફરજ કબુલ કરીને સરકારે જે સંજ્ઞાની સંજ્ઞાતથી નિર્ણય કરી હતી, તે કદો પણ તજવામાં આવી નથી. પરંતુ જો કે કેળવણીમાં પ્રગતિ થઈ છે તો પણ તે પ્રગતિ પૂરતી છે કે નહિ તે હું હવે તપાસીશ, અને થોડા આંકડાનાં નિરીક્ષણથી તે સ્પષ્ટ કરીશ. આખા દેશમાં હજારમાં લખી વાંચી શકે એવા ૫૯ માણસ છે, અર્થાત્ સેંકડે ૬ ટકાથી જરા ઓછા છે. જાતિપરત્વે જોઈએ તો, ૧૦૦૦ પુરુષમાં ૧૦૮ અને ૧૦૦૦ સ્ત્રીઓમાં ૧૦ લખી વાંચી શકે છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં ૧૦૦૦ માણસમાં ૬૯ લખી વાંચી શકે છે, અર્થાત્ આસરે ૨ કરોડ ૭૦ લાખની કુલ વસ્તીમાંથી આસરે ૨ કરોડ ૫૨ લાખ લખી વાંચી શકતા નથી. ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

હજારમાં લખી વાંચી શકે

એવા માણસોની સંખ્યા.

મુંબાઈ શહેર	૨૨૭
ગુજરાત	૧૧૭
કોંકણ	૫૫
દક્ષિણ	૪૯
કર્ણાટક	૫૮
સિંધ	૪૭

ઇલાકામાં હજાર પુરુષોમાં ૧૪ અને હજાર સ્ત્રીઓમાં ૨.૧ સ્ત્રીઓ ઇંગ્રેજી લખી વાંચી શકે છે, જે પ્રમાણ ગુજરાતમાં તો ૦.૯ ટકા જેટલું છે.

આખા દેશમાં કુલ ૧૫૯૪ શહેરો અને ૫૮૨,૭૨૮ ગામડાંઓ છે અને પ્રાથમિક શાળાઓની કુલ સંખ્યા ૧૨૩,૫૭૮ છે. આ ઉપરથી જણાય છે મરેસાસ માત્ર ૫ ગામડાંમાં એકજ નિશાળ છે. ખરૂં પ્રમાણ તો આથી પણ ઓછું છે કારણકે શહેરોમાં નિશાળોની સંખ્યા મોટી છે. આમાંથી કન્યાશાળાઓ ૧૨,૮૮૬ છે એટલે સરેરાશ ૪૫ ગામડાંમાં એક કન્યાશાળા જણાય છે. આખા દેશમાં ૬૩,૪૮૧ કન્યાઓ ઇંગ્રેજી કેળવણી લે છે અને ૨૭૯ સ્ત્રીઓ મુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લે છે—જેમાંની આપણા ઇલાકામાં તો ૭૬ છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટ ૪૬ છે. આખા ઇલાકામાં ૬૭,૫૭૪ વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક કેળવણી મેળવે છે. ઉંચી કેળવણી માટે આખા દેશમાં ૧૭૯ કોલેજો છે, જેમાંની ૧૫ આપણા ઇલાકામાં છે. તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ૫૩૩૦ છે. ઉપરના આંકડા સર્વેને સ્પષ્ટ રીતે જણાવશે કે કેળવણીમાં પ્રગતિ કરવા માટે આપણે ગમે તેટલી મગરૂખી ધરાવીએ તોપણ આપણે ધણા પગલ ધીમે. બ્રિટીશ સંજ્ઞાની ઉન્નતિકારક દેખરેખ નીચે એક સૈકાથી પણ વધારે વખત થયા છતાં અને જનસંખ્યાને કેળવણી આપવાની સંજ્ઞાની સ્પષ્ટરીતે કસવવામાં આવેલી હોવા છતાં દેશની વસ્તીના મેંકડે ૯૫ ટકા લખી વાંચી શકતા નથી એ બીના શું લખાનક નથી? કોઈ પણ સુધરેલા દેશ સાથે આપણી સ્થિતિ સરખાવો. જાપાનનો દાખલો લ્યો—જ્યાં મન ૧૮૬૯ સુધી પ્રજાની કેળવણીનો વિચાર કરવામાં

આવ્યો ન હતો અને મુળમંત્રીને અપામે ૨૦ વર્ષ થયાં ત્યાં સુધી બદલે મન ૧૮૭૭ સુધી ત્યાં પહેલી યુનિવર્સિટી અપાઇ ન હતી. સન ૧૮૭૨ ના જનપાનના એનક્યુટશન કોડના પ્રસ્તાવરૂપે જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—“હવે પછી સર્વત્ર વર્ગ કે જાતના કાંઈપણ એક વગર કોઈ પણ ગામમાં વિદ્યા વગરનું એક ઘર નહિ રહે અને કોઈ પણ ઘરમાં એકે અભણ જન નહિ રહે.” અને આજે ઘણા વર્ગોથી દરેક જનપાનીસ છોકરો અને છોકરી પોતાની ઉચ્ચશિક્ષા હાંસલ કરતાં છ વર્ષ પૂરે કરતાં છ વરસના ફરજિયાત ફેળવણીના ક્રમમાંથી પસાર થાય છે. ઘણા દેશમાં છે તે પ્રમાણે આ દેશમાં ફરજિયાત કરવાનો વખત હજી શું નથી આવ્યો? અને તો લાગે છે કે આપણે ઘણા કીમતી વખત નકામો ગુમાવ્યો છે અને હવે આ જેમ અને તેમ જાહેરી હાથ ધરીએ તેમ માંડે. આ પ્રમંથે તે મહાન સ્વર્ગસ્થ દેશભક્ત અને રાજ્યનીતિ-નિપુણ મહામંત્રી ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ મહત્ત્વ અને ફરજિયાત પ્રાથમિક ફેળવણી દાખલ કરવાને માટે જે મહાન લડત ચલાવી હતી તે આપણને યાદ આવે છે. અમારામાંના કેટલાએક મી. ગોખલેના જેટલાજ મરત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક ફેળવણીના દિમાયતી હોવા છતાં એવો મત ધરાવતા હતા કે એમણે રજુ કરેલા બીલની અંદર એવી કેટલીક ચંબીર ખામીઓ હતી કે જેથી તે બીલને પૂરેપૂરો ટેકો આપવો એ શક્ય નહોતું એવા ભય હતા કે એ બીલને પરિણામે પ્રાથમિક ફેળવણીનો ટુરત અને મોટો વિસ્તાર કે જે બધાનું અંતિમ લક્ષ્ય હતું તે થઈ નહિ શકે. આ વ્યાખ્યાનની અંદર મી. ગોખલેના બીલના મુલ્યનું વિવેચન કરવું એ શક્ય નથી, હું આશા રાખું છું કે જ્યાં વિગ્રહને અતે સામાન્ય રિયલિટી પાછી આવે ત્યારે વડી સરકારની ધારા સભાની અંદર કોઈ મલાસદ આ વિષયનું નવું બીલ સંપૂર્ણ વિચાર કરીને દાખલ કરશે.

મહત્ત્વ અને ફરજિયાત ફેળવણી વિષે વાત કરતાં એ કાર્યની વિશાળતા અને તેની મુશ્કેલીઓ આપણે સમજવી જોઈએ. તેને માટે જાંઘતા પૂરતા શિક્ષકો, લાયક મકાનો, અને સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું, પૂરતા નાણાંની સગવડ કરવાની ધણી મુશ્કેલી છે, પરંતુ આ કામ પાર ઉતારવાનો નિશ્ચય કરી સરકાર અને પ્રજા બન્નેએ એક બીજાની મદદે ઉભા રહેવું જોઈએ તેને માટે જરૂરના ભોગ આપવા પડશે. અને જો તે ભોગ અપાશે તો તમે એકદમ તો નહિ પરંતુ થોડા સમયની અંદર તે દિવસ જોશો કે જ્યારે આપણા દેશમાં વિદ્યા વગરનું એક પણ ઘર નહિ રહે, અને કોઈ પણ ઘરની અંદર એકપણ અભણ માણસ નહિ રહે. સર્વત્ર પ્રાથમિક ફેળવણીના ફેલાવા સંબંધી કેટલાએક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિનું વાક્ય ટાંકે છે “થોડું જ્ઞાન એક ભયંકર ચીજ છે.” તેઓ ભૂલી જાય છે કે બીલકુલ અજ્ઞાન એ એથી પણ વધારે ભયંકર ચીજ છે, અને થોડું જ્ઞાન એ બીલકુલ અજ્ઞાન કરતાં માંડે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાથમિક ફેળવણીમાં ટુરતના મોટા વધારાની જરૂર છે ત્યારે આપણા માધ્યમિક શિક્ષણની પદ્ધતિમાં ઘણા સુધારો આવશ્યક છે. ગૃહસ્થો, આપણે ધણીવાર સાંભળ્યું છે કે, આપણી યુનિવર્સિટીનાં ફરજદો સતોપકારક નથી. આનું ખરૂં કારણ આપણી હાઇસ્કૂલોની રિયલિટી અને આપણી માધ્યમિક ફેળવણીની પદ્ધતિ છે. હાઇસ્કૂલોમાંથી ધણીમાં

પૂરતા ઉપરકર હોતો નથી, તેમ પૂરતા શિક્ષક હોતા નથી. ડીરેક્ટર જનરલ ઓફ એજ્યુકેશન મી. ઓરેન્જ આશરે આઠ વર્ષ ઉપર બોલ્યા હતા કે “સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર અને લાભકાત કાંઈ પણ ચોખ્ખો ધોરણના કરતાં નીચા છે” અને ત્યાર પછી તેમાં કાંઈ સુધારો થયો નથી. અહીંયા પણ પૂરતા પગારનો સવાલ આગળ આવે છે. અત્યારના પગાર માત્ર એવાજ એજ્યુકેશનને લલચાવે છે કે જેઓ બીજી કાંઈ રીતે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને અસક્ત હોય છે, જે તમારે તમારા હાઇસ્કુલના શિક્ષક તરીકે એવા માણુઓ બેઠતા હોય કે જેઓ પોતાની જવાબદારી સમજે અને તે જવાબદારી સંતોષકારક રીતે અદા કરે તો તમારે હાલના પગારમાં ઘણા વધારો કરવો પડશે. આપણી હાઇસ્કુલોમાંથી થોડીક પણ યુરોપમાંની અને ઇંગ્લેન્ડની પ્રખ્યાત જાહેર શાળાઓના જેવી ખ્યાતિ અને ઉન્નતિ શા માટે મેળવી ન શકે ?

પણ સમારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આપણી શાળાઓ જેવી હોવી જોઈએ તેવી કરવી હોય તો હાલની પદ્ધતિને તદ્દન ફેરવી નાંખવી જોઈએ. આપણી શાળાઓમાં એવી જાતની સંપૂર્ણ કેળવણી અપાવી જાતી જોઈએ કે તેનો બધો ક્રમ પૂરા કરી વિદ્યાર્થી બહાર નીકળે ત્યારે તેને જીંદગીમાં જીવને કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માટેની લાભકાત મળી ગયાય. કમલાગ્યે અત્યારે એવું બને છે કે દરેક જણ-પછી તે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમનો લાભ લેવા માગતો હોય કે નહિ, હવે કેળવણીને માટે તે લાયક હોય કે ન હોય પણ તે એક જ જાતનું શિક્ષણ મેળવે છે. અને તેનું લક્ષ્ય મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા હોય છે. જેઓ મેટ્રીક્યુલેશન પસાર કરે છે તેઓ વળી, પછી તેઓ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમને માટે લાયક હોય કે ન હોય અને ઘણી વખત તો કાંઈ પણ નિમિત્ત હેતુ શિવાય કોલેજના કલાસો ભરે છે. અને તેઓમાંની મોટી સંખ્યા પોતાના વખત અને પૈસાનો ખાલી વ્યય કરી એક કે બે વર્ષ અંતે કોલેજ છોડી દે છે. આ વસ્તુસ્થિતિની અસર હાઇસ્કુલ અને કોલેજોના શિક્ષણ ઉપર અનિષ્ટ થાય છે. એટલા માટે એ જરૂરું છે કે જેઓ પોતાની શક્તિ અને શુદ્ધિના યોગે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસમાં દાખલ થવાને ચોખ્ખો હોય અને જેઓ એવી લાયકી ન ધરાવવાને લીધે શાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરા થયા પછી જીંદગીના કામમાં જોડવાના હોય તે બેના અભ્યાસક્રમને અમુક ચોખ્ખો સ્થાનેથી જૂદા પાડવા જોઈએ. મને લાગે છે કે આપણે હાઇસ્કુલના શિક્ષણનું ધોરણ ઉંચું કરવું જોઈશે અને કેટલાક તરફથી સૂચના કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કોલેજના પહેલા વર્ષમાં અત્યારે ચલાવાતો અભ્યાસ હાઈસ્કુલોને સોંપવો પડશે. સમારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હાઇસ્કુલના અભ્યાસક્રમમાં ઉપર જણાવેલા હેતુસર કરવાના કાર્ષણે ફેરફાર સૂચવતાં શિક્ષણ કંઈ લાભાદાર આપવું એ સવાલ હાથ ધરવાજ પડશે. અત્યારે એમ બને છે કે વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી શાળાઓમાં ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે વિષયો ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખે છે. અને પછી ન્યારે તે હાઇસ્કુલમાં ચડે છે ત્યારે તેનું તેજ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા ફરી શીખે છે. જે આને બદલે જૂદા જૂદા વિષયો માતૃભાષાદ્વારાજ શીખવામાં આવે અને અંગ્રેજી બીજી ભાષા તરીકેજ શીખવાય તો મને લાગે છે કે ઘણું વધારે સંગીન જ્ઞાન આપી શકાય. આ ક્રમ પાંચમા ધોરણ સુધી સખી શકાય અને શાળાના અભ્યાસનાં છેલ્લાં બે વર્ષો એટલે કે છઠું અને સાતમું ધોરણ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શીખવાય. જે આમ કરવામાં આવે તો હું ધારવાની

હિન્મત કંડે પુ કે અત્યારના કરતાં વધારે પૂર્ણ અને વધારે ઉપયોગી ક્રમ અત્યારનાજ સમયમાં એટલે કે સાત વર્ષમાં પૂરો કરી શકાય.

ઉચ્ચ કેળવણીના વિષયમાં અત્યારે હસ્તી ધરાવતી કૉલેજોની સંખ્યામાં, અને તેના સાધનોમાં ધણો વધારો અને સુધારો કરવાની જરૂર છે, અને મને લાગે છે કે ધણાજ નજરિકતા ભવિષ્યમાં ઇલાકામાં એક કરતાં વધારે યુનિવર્સિટીની જરૂરનો સવાલ હાથ ધરવો પડશે. મજારીઓ અને સફગૃહસ્થો, આ રીતે સુરતમાં એક આર્ટસ કૉલેજ સ્થાપવાને માટે યતી હીન્મતનાની ધણા સંતોષ સાથે આપણે નોંધ લઈએ છીએ.

પણ મજારીઓ અને સફગૃહસ્થો, આપણી પ્રજાની ઉન્નતિમાં કેળવણી એક જીવન બળ તરીકે સ્થાન લે તેને માટે અને રાજ્ય તથા મમાજની વસ્તુસ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, અને ઉચ્ચ કેળવણીની પદ્ધતિઓમાં એકદમ સુધારા અને વધારાની જરૂર છે છતાં કેટલાએક મહત્વના મુદ્દા જુદી જવા ન જોઈએ.

કેળવણીનો હેતુ ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનો અને વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિ વિકસાવવાનો ગણાય છે, તે ઉપરાંત ચારિત્ર્યનું બંધારણ પણ ગણવો જોઈએ. જગતની અંદર કોઈ પણ પ્રજા કે રાજ્યનું સ્થાન તે પ્રજાના પુરુષ અને સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્ય ઉપર અવલંબે છે. ૧૮૫૪ નો ખરીનો કહે છે “કેળવણીનું પરિણામ હોય પ્રકારની આનંદિક યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરવાનું માત્ર ન હોયું જોઈએ, પણ જે તેના લાભ લે તેના નૈતિક વિકાસ ઉપર પણ થયું જોઈએ,” અને એટલા માટે આપણી કેળવણીનો ક્રમ એવી રીતે રચાવો જોઈએ કે જેથી યુવાન વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર નીતિ અને નિયમન વિશે વાસ્તવિક ખ્યાલ, યોગ્ય સત્તાધીશ અને પદ્ધતિસર રાજ્યનંતરને માટે માન, ગુરુખીઓને માટે પૂજ્યભાવ, અને મનુષ્ય જાતિને માટે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય. મને લાગે છે કે આ પરિણામ માત્ર નીતિનાં પાઠ્ય પુસ્તકો અને નીતિના શિક્ષણથી માધી શકાશે નહિ. તે માધવાનો મૈથી સારો ઉપાય એ છે કે આપણે આપણા શિક્ષકો તરીકે શ્રદ્ધા નિશ્ચયવાળા અને નિષ્કલંક ચારિત્રવાળા માણુઓની પસંદગી કરવી. જે ગુરુઓને માટે વિદ્યાર્થીઓને માન અને પૂજ્યભાવ હોય તેની સાથેના નિરંતરના મહત્વાસથી વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર ઉપર જે આડકતરી અમર થાય છે તે સર્વથી વધારે મહત્વની છે. પરંતુ જ્યાં સુધી શિક્ષકના ધંધાને માટે તમે પૂરો પગાર અને પૂરું માન ન આપી શકો ત્યાં સુધી એવા શિક્ષક મેળવવાની આશા કેમ રાખી શકાય? વળી ગૃહસ્થો, શિક્ષણના ક્રમમાં તમે ગમે તેટલા ફેરફાર કરો પણ તેની અંદર ફેરફારનો અવકાશ અને પૂરતી છુટ હોવાં જોઈએ. જે પદ્ધતિમાં જરા પણ ફેરફાર ન થઈ શકે એવું ખાતાનું સંજોગ બંધન ન જોઈએ. શાળાઓના સિલેક્ટો અને કાર્યવાહકોને પાઠ્ય પુસ્તકોની પસંદગીમાં અને ચોતાના વિદ્યાર્થીઓની ખાસ જરૂરીઆત પ્રમાણે અભ્યાસ-ક્રમમાં ફેરફાર કરવાની પૂરતી સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. આ સંબંધમાં આપણા માનનીય નાગરિક ઑ. મી. પરંજપેએ મુગધની ધારામળાની છેલ્લી બેઠકમાં પાઠ્ય પુસ્તકોનો ફરાવ રજુ કરતાં દાલની વખોડવા લાયક રૂઢિને સ્પષ્ટ સંબોધમાં ખુલી કરી પ્રજાની ભારે સેવા બજાવી છે, અત્યારે ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો માત્ર ચલાવી શકાય છે. અને આ

નિયમ માત્ર મરકારી શાળાઓને લાગુ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ મદદ લેતી અને ન લેતી બધી ખાનગી શાળાઓને પણ લાગુ પડે છે, એમ બને છે કે યુનિવર્સિટીની બોર્ડ ઓફ ઍડીકેડ મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષાને માટે અંગ્રેજી પુસ્તકો નિયત કરે છે ત્યારે એમાંના કેટલાંક મરકારની યાદીમાં ન હોવાને લીધે શાળાઓ તે પુસ્તકો વાપરી શકતી નથી.

મેં કહ્યું તે પ્રમાણે આ દેશમાં કેળવણીના સુધારા અને વધારા માટેની બધી હીલ-આલની કૃતેહને માટે એ ખામ જરૂરું છે કે કેળવણીની સંસ્થાઓ એક વખત બરાબર સ્થાપને સ્થાપવામાં આવે. ત્યાર પછી તેઓને નવા પ્રયોગો માટે મત્તા અને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. કેળવણી ખાતાના સુધાગની કૃતેહને માટે બીજી એક જરૂરની બાબત એ છે કે સત્તાધીશોએ પ્રમ અને તેઓના પ્રતિનિધિઓને પોતાની સાથે સુધારાના કામમાં જોડવા જોઈએ, કમલાએ કેટલાએક વખતથી ખાસ કરીને મુંબઈમાં આ મહત્વની બાબતો મરકાર બીસકુલ બૂલી ગઈ છે. લૉર્ડ સીડનહામના અમલ દરમિયાન મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સાથેની તેની વર્તણુકથી આપ સર્વ માંરી રીતે વાકેફગાર છો. ઈ.મ. ૧૯૧૧ માં પરીક્ષા અને અભ્યાસક્રમના સંબંધમાં સૂચનાઓની એક યાદી સરકારે યુનિવર્સિટીને મોકલી અને તેમાં કેટલાએક દેરફારોને માટે ભલામણ કરી. આ દેરફારોમાં બી. એ. ની પરીક્ષા માટેના આવશ્યક અભ્યાસક્રમમાંથી ઇતિહાસના વિષયને રદ કરવાની ભલામણ હતી. જ્યારે આ બાબત મેનેટ બાગળ લાવવામાં આવી ત્યારે તેના ઉપર લંબાણથી ચર્ચા થઈ અને મહાનો સામાન્ય મત ઇતિહાસના વિષયને બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં રહેવા દેવાને મજબૂત તરફેણમાં જણાવ્યો. સેનેટ, માત્ર એક વિરુદ્ધ મને ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની ખામ મરજી પ્રમાણે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસને બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં ફરજિયાત વિષય તરીકે સ્થાન આપ્યું. પણ જ્યારે આ નિયમો સરકાર પાસે મંજૂર થવાને ગયા ત્યારે એનેટનો કરાવ માન્ય કરવાને સરકારે આનાકાની કરી અને બી. શાર્પને હુકમ કર્યો કે સેનેટનો આગલો કરાવ રદ કરી બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસને કમી કરવાને માટે તેણે દરખાસ્ત કરવી. બીચારા ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન જેમણે એક વખત ઇતિહાસને રહેવા દેવા માટે પોતાનો ખૂલ્લો મત આપ્યો હતો તેમને સરકારના હુકમને આધીન થઈ એ વિષયને કમી કરવાની દરખાસ્ત લાવવી પડી. ખૂલી રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું અને એ બાબતનો અસ્વીકાર થઈ શક્યો નહોતો કે આ પ્રસંગે હાજર થવાને માટે અને એ દરખાસ્તની તરફેણમાં મત આપવાને માટે મરકારી અમલદારોમાં ખાસ યાદી દેરવવામાં આવી હતી. અને છતાં પણ ઇતિહાસને રદ કરવાની દરખાસ્ત માટેની બહુમતિ માત્ર ચારની થઈ. કોઈને આશ્ચર્ય લાગે કે મરકારના વડા જુમ્હેદાર અમલદારો પોતે શું કરે છે તેનો ખ્યાલ ધરાવે છે કે નહિ? યુનિવર્સિટીની મેનેટ એક એવું મંડળ છે કે જેના ૧૦૦ સભાસદોમાંથી ૮૦ સભાસદોને મુખ્યત્વે કરીને તેઓની કેળવણી માટેની લાયકાત ઉપરથી સરકાર નીમે છે, અને જ્યારે આલું મંડળ લગભગ સર્વાનુમતે કેળવણીના જ એક સવાલ ઉપર અચુક કરાવ કરે છે ત્યારે સરકારનો એ વિષયમાં જુદો મત હોવાથી પોતાના અમલદારોને હુકમ કરે કે આ વિષયમાં તમને જે વાજબી લાગે તે પ્રમાણે નહિ પણ સરકારના હુકમ પ્રમાણે તમારે તમારો મત આપવો. કોઈ એમ કહેશે કે આ તો જુની બીના છે તે ખરૂં છે પણ આ બનાવનો અર્થ સર્વેએ સમજવાનો

છે. સરકારની કુદરતિનો બીજો પક્ષ એક માખલો હતું રજુ કરેલું. જ્યારે યુનિવર્સિટીએ મેટ્રીકયુનેશનની પરીક્ષા રદ કરવાનું સરકારનું સૂચન સ્વીકારવા ના પાડી ત્યારે સરકારે એક ઠરાવ બહાર પાડ્યો કે હવે પછીથી મેટ્રીકયુનેશનની પરીક્ષા ખત્ત કરનાર કોઇ વિદ્યાર્થીને સરકારી નોકરી આપવામાં આવશે નહિ. આ ઠરાવ હજી પશુ રદ થયા વગરનો કાયમ છે.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મેં ઊપર જણાવી દીધું છે કે બધા વર્ગોની જીવવણીમાં સુધારા તેમજ ધણા અને તાકીફના વધારા કરવાની ખાસ જરૂરીયાત છે, અને આ સ્થિતિ સુધારવામાં સરકાર અને પ્રજાએ હિંમતથી કામ કરવાનું છે. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે સંપૂર્ણ સહકારિતા સિવાય આ કાર્ય બને તેમ નથી એક બીજાના બીલકુલ અવિશ્વાસ સિવાય આ લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાને તેઓએ એક બીજાને મદદ કરવી જોઈએ. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આપણે ઉપકાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ કે દિંદમાં ખ્રિસ્તી રાજ્યની જાહેર કરેલી રાજનીતિ પ્રજાને જીવવણી આપવાની છે. અને આ રાજ્યનીતિ દુક મુદતની શંકા અને આનાકાની છતાં સામાન્ય રીતે અમલમાં મુકાય છે. આપણે જે ખાસ માગીએ છીએ તે એ છે કે જીવવણી વધારે ઝપાટાબધ વધવી જોઈએ. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જોએના મત પ્રમાણે જીવવણીનો વધારો હમેશાં ઘટ જણાતો નથી. કારણ કે તેઓને બીક લાગે છે કે વધારે જીવવણીથી વધારે રાજકીય અસતોષ ફેલાશે. જ્યારે મત પ્રમાણે જોએ એમ માને છે કે આપણા દેશની અંદર અત્યારે જે રાજકીય અસતોષ હસ્તી ધરાવે છે તે જીવવણીનું પરિણામ છે તેઓની ચિકિત્સા અતિશય બુલબરેલી છે. જો દેશમાં રાજકીય અસતોષ હોય તો તેના રાજકીય કારણો હોવા જોઈએ. અને તે કારણો દૂર થવા જોઈએ. રાજકીય અસતોષનો ઉપાય જીવવણીની સંસ્થાઓ બંધ કરવાથી કદી થઈ શકશે નહિ. માટે સરકારને આપણે હિંમતથી અને ખરા દિલથી જીવવણીના વિષયમાં પ્રગતિ કરવાને વિનવીશું કે જેથી તેઓ એક ઉપકારી પ્રજાની રાજ્યભક્તિ અને શ્રદ્ધામાં ખ્રિસ્તી અમલના ઉંડાં મૂળ નાંખવાને શક્તિમાન થશે.

પ્રમુખનું લાપણુ પૂરું થયા બાદ અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોની ક્રમિટીનો રિપોર્ટ રજુ કરતા રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (અમદાવાદ) બોલ્યાં કે, જે કાર્ય માટે આપણે આવે એકલા થયા છીએ તે માટે હાલના અભ્યાસક્રમ, અને પાઠ્ય પુસ્તકોની તપાસ કરવા માટે એક કમિટી નિમચામાં આવી હતી, તેનો રિપોર્ટ હું રજુ કરું છું. તેની નકલો મુલામાં વહેચવામાં આવેલી તેવાથી હું વિનંતિ કરું છું કે તે વાંચેલો ગણી લેવો.

ભાતુલાપા દ્વારા શિક્ષણ.

ત્યારબાદ પ્રમુખની આગાથી રા. વીરબળ હ. મહેતા (વડોદરા)એ ઉપરના વિષય ઉપર નીચેનો લેખ વાંચ્યો હતો.

લગભગ પાંચ સદી સુધી રાજકીય અને સંસાર સુધારાની ચર્ચામાંજ નિમગ્ન થએલો દેશ આજ કેળવણી જેવા સામાન્ય રીતે શુષ્ક ગણાતા વિષયમાં ઉત્સાહ લયેો ભાગ લે એ દેશોદયના શુભ ચિદનોમાંનું એક ગણાવું નોંધએ. તેમાં વળી ગુજરાતમાં કેળવણી પરિપદ મળે એ તો ઘણુંજ ઉત્સાહ પ્રેરક ગિફ્ટ છે. પરંતુ કેળવણીના વિષયમાં મરકારની કે પ્રગ્નની એક તરફી ફરજ છે અને વર્ષોતે ચર્ચા કરવામાંજ દેશોદ્ધાર છે એ બેમાંની એક પણ માન્યતા પર જે કેળવણી પરિપદનું બંધારણ રચાશે અથવા હળશે તો આવતા જમાનાના ઉત્સાહી યુવકો આપણા પ્રયત્નોની મદદરજુ લાંસી કરશે. પરિપદને સુદૃઢ બ્યવદાર બંધારણ આપવાનો અને તેના કાર્યની દિશા નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન જેટલો મહત્વનો છે તેટલોજ આ લઘુ લેખમાં ચર્ચવા ધારેલો શિક્ષણની લાપાનો પ્રશ્ન પણ ગંભીર અને અગત્યનો છે.

કદ લાપામાં શિક્ષણ આપવું એ વિષયને આપણી પરિપદમાં સ્થાન આપવાની જરૂર પડી છે એમ આપણે કાર્યનો અહેવાલ વાંચનાર અન્ય દેશના લોકો જાણશે ત્યારે તેમને મુંઝમાં હમવું આવ્યા વિના નહિ રહે એવી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે. આ પ્રશ્ન નવો નથી; એક રીતે જોતાં મેડાલેના કાળનો આ જુનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રશ્ન જેટલો જુનો છે તેટલોજ અગત્યનો છે. અમુક દેશના લોકોને કદ લાપાદ્વારા શિક્ષણ આપવું એ પ્રશ્નજ વિચિત્ર છે. પરંતુ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં વિચિત્ર પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવાજ નોંધએ. હિંદુસ્થાન વચિત્રોનું પોટલું છે. સામાન્ય રીતે સર્વ દેશોમાં પથ્ય ગણાય છે તે હિંદુસ્થાનમાં અપથ્ય ગણાય છે. આ પથ્યાપથ્યનો વિચિત્ર પ્રશ્ન આપણા માનવતા પહેલાં પ્રિન્સિપલિસિસર નાષ્ટ એ. અમીર અલીએ થોડાંક વર્ષ ઉપર Nineteenth Century નામના માસિક-માં ઘણા પુણા દિલથી ચર્ચ્યો હતો. Anomalies of Civilisation નામનો આ મુંદર લેખ મર્વની સ્મૃતિમાં દશે. એક દેશની કેળવણીની યોજના કરતાં કદ લાપાદ્વારા શિક્ષણ આપવું એ પ્રશ્નજ ઉદ્ભવતો નથી; અથવા ઉદ્ભવવો નોંધએ નહિ. સામાન્ય સમજ પોઢારીને કહે છે કે દેશના લોકની લાપાદ્વારા; પછી એ લાપા ગમે તેવી હોય, સંસ્કાર પામેલી હો કે ન હો ! પણ જે બાબતો અન્ય દેશોમાં સ્વતઃસિદ્ધ મિદ્ધાનિયું મદ્ય ધરાવે છે તે બાબતોની યથાર્થતાનો આ દેશમાં પુરાવો મંગાય છે ! ન્યાં સુધી એ વસ્તુસ્થિતિ આપણાથી ખલ્લી સકાય નહિ, ન્યાં સુધી આ દષ્ટિકાણથીજ વસ્તુઓનું મૂલ યાય, ન્યાં સુધી આપણે માગેલો પુરાવો આપવો નોંધએ. આ લઘુ લેખમાં આવે પુત્રો આપણે અમ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ વિષયની ચર્ચા બે દૃષ્ટિબિંદુએ થઈ શકે એમ છે; શિક્ષકની દૃષ્ટિએ અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ. જે દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તે દૃષ્ટિએ એકજ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે. પરંતુ શિક્ષક જે સમયમાં જેટલું કરવાનું છે તે કેમ સરળ, સચોટ અને સહેલી રીતે થઈ શકે તે તરફ લક્ષ આપે છે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહી અને વ્યવહારુ પણ કલ્પન શીલ સમસ્ત રાષ્ટ્રના વિકાસની ગતિ સ્વચ્છતામાં ગાઠવે બદલે વસાવચંત્રનો ઉપયોગ કરવાથી જેટલે દરજ્જે વધી શકે એમ છે તેનો વિચાર કરે છે. બાલકની જીવનશૈલી એટલે રાષ્ટ્રના એક અંગનો અંશુર્ણ સર્વદેશી વિકાસ એ અર્થ મત્ત હોય તો શિક્ષકે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી જોઈએ અને બાલકો ભાવિ રાષ્ટ્રના સ્તંભો છે એમ માનનાર રાષ્ટ્રીય મેચકે શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

સાંપ્રત વ્યવસ્થા શું છે ? મુંબાઈ ધણકાના વિદ્યાધિકારી સાહેબે અંગ્રેજી શિવાયના વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવાની છટ મૂકી છે અને એ છટ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવી નહોતી ત્યાર પૂર્વે પણ જેટલુંક શિક્ષણ અનિવાર્ય કારણોને લીધે માતૃભાષા દ્વારા આપાતું. પરંતુ આ છટનો ઉપયોગ જેવી જોઈએ તેવી રીતે થતો નથી; ન્યાં સુધી યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં અંગ્રેજી શિવાયના વિષયોમાં અંગ્રેજીમાં પ્રશ્નો પૂછાતા રહેશે ત્યાં સુધી આ છટનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ થશે નહિ. ત્યાં સુધી ખુદ ગુજરાતી ભાષાના પ્રશ્નો પણ અંગ્રેજીમાં પૂછાશે. માતૃભાષાની અધોગતિની પરાકાષ્ઠા આથી અન્ય કંઈ કંઈપી શકાય એમ છે ? ગુજરાતીનું પ્રશ્નપત્ર અંગ્રેજીમાં ! અમારી શાળામાં તો અમે આ વિચારને તિલાંજલિ આપવાની શરૂઆત કરી છે. આટલું કહેવું પડે છે તેનું કારણ કે અત્યારે માતૃભાષાનો ધણોજ થોડો ઉપયોગ થાય છે અને તે ન છૂટકે. બદલે એમ પણ કહીએ તો ચાલે કે ઘણા શિક્ષકો માતૃભાષા કરતાં અંગ્રેજી સારી રીતે બોલી લખી શકે છે. પણ દિક્ષગીરીની વાત એટલીજ છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી કરતાં માતૃભાષા વધારે સમજી શકે છે. જેટલાક શિક્ષકો તરફથી આ બાબતમાં વાંધો ઉઠાવવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે તેમણે જે જીવનશૈલી લીધી છે તેણે ધરમાં રમતાં રમતાં જેટલી માતૃભાષા શીખેલા તેટલી પણ જૂલાની નાળી છે. આ વસ્તુસ્થિતિ છે.

હવે એક વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિએ જોતાં આપુ પદ્ધતિ જે અનેક કારણોમર અનિષ્ટ છે તેનો વિચાર કરીએ. ‘જીવનશૈલી સંબંધી કેટલીક ચર્ચા’ એ નામના કેટલાક લેખો મેં મને ૧૯૧૫ ની સાલમાં New India માં લખ્યા હતા. તેમાં આ માતૃભાષાના પ્રશ્નનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે લેખનો સારોદાર આ લેખમાં આપવો યોગ્ય છે.

જીવનશૈલીની કાંઈ પણ યોજનામાં શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષા દ્વારાજ આપવું જોઈએ; કારણ કે એજ માર્ગ સ્વાભાવિક છે. માત્ર અચૂક સમય સુધીજ નહિ પરંતુ શિક્ષણને પ્રત્યેક તબક્કે આજ માર્ગે મદદ કરવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં આજ માર્ગે અનુચિત છે એમ મનાયું છે અને મનાય છે ! સૌથી વધારે વિરમય પમાડનારી વાત એ છે કે અંગ્રેજી જીવનશૈલી પામેલાંઓ પણ આપું માની બેસા છે કે વિદ્યાર્થીઓને ભાંગુ તુફ અંગ્રેજી આવડ્યું કે શિક્ષણ માત્ર અંગ્રેજી દ્વારાજ આપવું જોઈએ. તેમને જ્યારે આ બાબતમાં

અભિપ્રાય પૂછીએ છીએ ત્યારે તેઓ વિસ્મય પામે છે કે આ પ્રશ્નજ કેમ ઉદ્ભવે ! તેઓ હાથકી ઉઠે છે કે જો માતૃભાષાને શિક્ષણની ભાષાનું મહત્વનું સ્થાન આપીએ તો આત્મ-હત્યાની તૈયારીજ સમજવી. હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડનો સંબંધ ચિત્રકાગળો છે નહિ તૂટે એવો, નહિ તોડવા જેવો છે વગેરે વગેરે સર્વ રીતે જોતાં આપણા દેશના અને ઈંગ્લેન્ડના દેશના લોકો વચ્ચે ગાઢ પરિચયના જેટલા પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરી શકાય તેટલા કરવા એ બધું ખરું; પરંતુ કેળવણીના પ્રદેશમાં અંગ્રેજી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસથીજ મોક્ષ છે એ માન્યતા મૂકે તો હાર્યાપદ લાગે છે. માતૃભાષા શિક્ષણના કાર્ય માટે ઉત્તમ છે કારણ કે તે સ્વાભાવિક છે. ઈગ્લા પારના મુલકોમાં ન્યાં, ન્યાં કેળવણી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી શકી છે ત્યાંના કોઇ દેશમાં અન્ય ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપતું સાંભળ્યું નથી. એટલે પ્રથમ તો એજ કહેવાનું છે કે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની જરૂરીઆતનું મોટામાં મોટું કારણ એજ કે એજ ભાષા સ્વાભાવિક છે અને અન્ય મર્વ ભાષાઓ અસ્વાભાવિક છે.

માનસિક મંપત્તિની કસકસરની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ માતૃભાષા દ્વારાજ શિક્ષણ આપવું એ સરળ અને યુક્તિયુક્ત છે એ દેખીતું છે. શીખવવાની વસ્તુ ઝટ સમજવાય, ઝટ મમળાય અને ઝટ મહણ થાય. નથી શિક્ષકની સક્રિયતા મિથ્યા વ્યય થતો કે નથી વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો. શિક્ષકની તેમજ વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ મુજબ વિચાર ઉપરજ રહે છે નહિ કે જે ભાષાદ્વારા વિચાર મમળવાનો હોય તેના સ્વરૂપ ઉપર. આપણે ગોખણપટ્ટિ-એટલે પોપટજી અચરે અચરે તમ ના જેવી-ના ત્રાસથી કંટાળી ધણી જુઓ પાડીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે શિક્ષક ગોખાવી મારે છે. શિક્ષક નથી ગોખાવતા પણ શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિ ગોખાવે છે. હજી તો જે ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ થયો છે, હજી તો જેના ગવ્યા ગાંડ્યા શબ્દોજ આવડે છે, હજી જેની વિવિધરંગી વાક્ય રચનાની જાળની શુંથણી સમજાઇ કે ઉકેલાઇ નથી તેટલામાં તો આપણે વિદ્યાર્થીઓને તમારા પોતાના શબ્દોમાં કહો એમ કહીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે આ પોતાના શબ્દો હજી પોતાના થયા નથી અને જેટલા થયા છે તેટલાનો ભંડાર ધતિહામ વગેરે વિષયોમાં પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકાય એટલો મોટો નથી, છતાં આપણે આવી માગણી કરીએ છીએ. આપણને ગોખણપટ્ટી મળે છે અને તેથી આપણે મતોય માનીએ છીએ. પરદેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિમાં જે આપણે પોતાને આપણે મૂકી શકીએ તો આ વાત બરાબર મમળાય. પરંતુ આ ધણું વિકટ કાર્ય છે; બાળપણના અનુભવો ઘણું ખરું જુલો જવાય છે; અને અન્યના અનુભવોનો પરાક્ષ સાક્ષાત્કાર-આવી ભાષા વાપરી શકાતી હોય તો-પણ થોડાંજ હૃદયો કરી શકે છે. આવા શિક્ષણપ્રયોગમાં માનસિક શક્તિનો કેટલો વ્યય થાય છે એ સ્વતંત્ર મત બાઇ જનારા સ્વતંત્રોના ધામ અમદાવાદમાં કાઢને અજબ પ્યું હોય એમ માની શકાય નહિ. છતાં જેમને એ બાબતમાં મંદેહ હોય તેમણે થોડુંક અરજીની જાન મેળવી તે ભાષાદ્વારા લેટિન ભાષા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરી જોવા નમ્ર વિનંતિ છે. જે વિષયો અંગ્રેજી દ્વારા શીખવાય છે તે વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવાય તો વધારે મારી રીતે શીખવી અને શીખી શકાય એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનો વધારે ઉપયોગ અને વધારે સાચીય અભ્યાસ થઇ શકે, થાક પદ્ધતિના રક્ષક વિદ્યાર્થીઓ, અંગ્રેજ અંગ્રેજ લોકો માફક વાંચી લખી 'ઓહી' 'શકે' 'એ',

કરપનાના મુગજળથી લોભાય છે. પરંતુ સાત વર્ષના અભ્યાસને અંતે આપણા વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજ કેવું લખી શકે છે તેની ચર્ચા અદૃશ્ય જ ચાલતી હતી. એનાથી વધારે આગળ નંધને આપણી શારદાપીઠના પદવીધારક પણ આ કરપનામાં શક્ય મનાએલી પ્રવીણતાથી ટટલે દૂર રહે છે તે બજલું હોય તો મી. બ્રિટવર્થ નામના એક વાનપ્રસ્થ સિવિલીઅને Indian English નામનું પુસ્તક રચ્યું છે તેનોજ અભ્યાસ થાય છે. આપણે પાસેની ગુજરાતીની બુકો પાંડીએ છીએ; અંગ્રેજ લોકો Indian English ને દસે છે; ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની સાલમાં આપણે પશ્ચિમના દેશો માથે વ્યાપાર કરવાને એક પેઢી કહાડી યુરોપ છૂટ્યું હતે અને ત્યાંના લોકોને ગુજરાતી ઠારા શિક્ષણ આપ્યું હતે તો આપણે પણ “ઘડારો મઠમ ઘડાર ગયો છે.” એવા પ્રયોગોને ‘ખીસ્તી ગુજરાતીને’ નામે દસતે. આવા શિક્ષણ પ્રયોગનું આ શિવાય અન્ય પરિણામ આવેજ નહિ (bear, bear).

પ્રચલિત પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિને વિકાસ કરવાને બદલે તેમના શુદ્ધિવિકાસની ગતિ અટકાવે છે. માતૃભાષામાં પૂરો અભ્યાસ કરી અંગ્રેજ શીખવાનું શરૂ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ મર્વ રીતે ચઢના પ્રકારનો અભ્યાસ બનાવી શકે છે. શિક્ષણની ભાષા સમજવા જતાં સમજવાના વિચારપરથી લક્ષ ખસી સર્વોપરિ વિચારના મનનને બદલે તેના સ્વરૂપનોજ વિચાર થાય છે. એવી ફરીયાદો ઉઠાવવામાં આવે છે કે હિંદી વિદ્યાર્થીઓના નિર્બંધો શબ્દજ્ઞાન માત્ર હોય છે. નૈસર્ગિક સંકિતનાં તેમાં દર્શન પણ થતાં નથી, કરપનાનો છાંયો પણ રોતો નથી; અને તેમની કૃતિઓ વિચારોની નિષ્ફળ શોધમાં ફરતાં ઉદારીન મગજોની સાક્ષી પુરે છે. આ પર-ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનું પરિણામ છે; આ માતૃભાષાનો શિક્ષણક્રમમાંથી સમજો નહિ પણ ૬૦ ટકા જેટલો બહિષ્કાર કરવાનું રમણીય પરિણામ છે ! આપણાં ટાઇમટેબલો શું કહાણી કહે છે ? સૌથી ઓછું લક્ષ શાના ઉપર અપાય છે ? માતૃભાષા ઉપર ! આખા દિવસના અભ્યાસથી કંટાળેલા મગજને દિવસને અંતે શેનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે ? માતૃભાષાનો ! કદી ટાઇમ ટેબલમાં કાપકૂપ કરવી પડે તો કયો વિષય પસંદ થાય ? માતૃભાષા ! જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીની માતૃભાષાને શિક્ષણના ક્રમમાં તેના મહત્વના સ્થાને સ્થાપીશું નહિ ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ વિકસાવવાના સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ જશે. (તાળીઓ).

પ્રચલિત પ્રદ્ધતિ વિદ્યાર્થીની માતૃભાષાના સાહિત્યની અવગણના કરે છે તેટલે દરબજે શિક્ષણનો મૂળ ઉદ્દેશ જાર પાડવાના કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ છે. વિદ્યાર્થીને સંસ્કારિતાનું ખાલક છે, તેના સંસ્કારો માતૃભાષાદ્વારાજ પ્રાપ્ત કરી શકે. પ્રચલિત પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓને પૂર્વની સંસ્થાઓ અને તેમના ચોબકા આપણા પૂર્વજે પ્રતિ દુર્લભ કરતાં શીખવે છે અને પૂર્વની વિચારપ્રણાલિકાનાં મંદર ફોલા તેમને મળતાં નથી. ચારિત્રનો વિકાસ એ જો કેળવણીનો અંતિમ હેતુ અથવા હેતુઓમાંનો એક હોય, તો હું પૂછું છું કે વિદ્યાર્થીને માતૃભાષાના સાહિત્યમાં અમર થએલા વિચારો અને વિચારકોના સંબંધમાં આણ્યાથી તે હેતુ પાર પાડી શકાય કે અન્ય ભાષાના સાહિત્યના અભ્યાસથી ? ઘણીવાર આપણા દીદી લોકોમાં ચારિત્રની ખામી છે એવી જૂમ આપણે સાંભળીએ છીએ. ચારિત્રના વિકાસને માટે જોઈતું પ્રેરણાનું પાણી જે ઝરણામાંથી મળી શકે એમ હોય તે ઝરણો બંધ કરવાથી ચારિત્રનું પોપણું થયું હોય એવું કદી સાંભળ્યું છે કે અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસના આપણે દુશમનો નથી.

એ વિવિધરંગી અને ચમત્કારી સાહિત્ય મનનીય છે અને અનેક રીતે ઉપયોગી છે. અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. પરંતુ એ અભ્યાસ પ્રમાણુલ્લેખી થવો નોંધવો. ધરનાં છાત્રાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાને આટો મળે એ ઉદારતા ને મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ઠા ગણાય તો આપણી શારદાપીઠમાંથી માતૃભાષાનો લગભગ બહિષ્કાર કરી અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસ પાછળ ઘેલા ચતારા આપણા વિદ્વાન બંધુઓને માટે આપણે શું કહીશું ? ઇંગ્લાંડની શાળાઓમાં ને સ્થાન અંગ્રેજ ભોગવે છે, જર્મન શાળાઓમાં ને સ્થાન જર્મન ભાષાનું છે, જાપાનમાં જાપાનીઝ ભાષાને ને મહત્ત્વ અપાય છે તેવું સ્થાન અને મહત્ત્વ આપણી ભાષાઓને અપા-
-એવું જોવાની કાણુ ઇચ્છા નહિ કરે ? અને એવી સ્વાભાવિક ઇચ્છાને કાણુ મૂર્ખાઈ કહી શકશે ? (hear hear).

આપણી ભાષાઓમાં પારિભાષિક શબ્દો નથી અને ખામ કરીને શાસ્ત્રીય વિષયોમાં આપણો શબ્દભંડાર ધણો અલ્પ છે એ વાત મને માન્ય છે. પણ હું પૂછું છું કે આ ન્યૂનતાના પોષક કાણુ છે ? સ્વભાષાનું ગૌરવ નહિ મમજનારા અંગ્રેજના અધ પૂજકા કે કોઈ ખીલ ? આ તકરાર કરનારા એક પુરુષ સત્ય ભક્ષી બાચ છે કે વિકાસનો નિયમ ભાષાને પણ લાગુ પડે છે, અને ડાહ્યા કેંકશીને ‘વપરાતી કેપી ચળકતી રહે છે’ એ સાદું સત્ય સમજાવ્યું છે તે ભાષાને પણ લાગુ પડે છે એવું વિસ્મરણ કરે છે. અંગ્રેજ ભાષાનો શબ્દ ભંડાર રમણીય છે, મોહક છે, એ સત્ય છે. પરંતુ ને ગૃહ શાસ્ત્રીય સત્યો આજની અંગ્રેજ ભાષામાં સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે તેજ સત્યો આદિ કવિ આસરના કાળની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે કટકે અંશે સફલ થાય એમ છે ? ભાષાઓ ખીલે છે અને અંગ્રેજ ભાષા પણ ખીલી છે અને હળુ ખીલે છે. વ્યાપારની દુનિયામાં અને છે તેમ આમાં પણ બનશે અને માગણી હશે તેવા પ્રકારનો માલ બનશે. આ નિયમ ભાષાના વિકાસને લાગુ નહિ પડે એવું માનવાને કારણુ નથી, કેમકે તે લાગુ પડી ચક્ર્યો છે. જાપાનની ભાષા જ્યારે જાપાનની સરકારે કેળવણીનું કાર્ય હાથ ધર્યું ત્યારે ખીલેલી હતી ? પરંતુ અત્યારે પરિસ્થિતિ તેવીજ છે ? ત્યાં અન્ય ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આત્મઘાતક રિવાજ અદલ્ય કરવાની બૂલ થઈ નથી અને તેને પરિણામે અત્યારે શિક્ષણ માત્ર માતૃભાષા દ્વારાજ અપાય છે. આપણી ભાષાને પણ આ નિયમ લાગુ પડી ચક્ર્યો છે, સને ૧૮૭૫ ની ગુજરાતી આજની ગુજરાતી રહી નથી; જેમ જેમ ૧૩૨ પડશે તેમ તેમ ભાષાનો શબ્દભંડાર વધતો જશે. આ શબ્દદારિદ્ર્યની તકરાર વીધારીએ તો ને વિવચની પરિભાષા ને ભાષામાં ઉત્તમ હોય તે ભાષાદ્વારા તે વિવચ શીખવશે એજ ઇષ્ટ ગણાવું નોંધવો. એ રીતે જોતાં મર્વ શારદાપીઠમાં શીવસુશ્રીનો અભ્યાસ સંમૂળ દ્વારા થવો નોંધવો. આવું અનેક ભાષા પ્રસારક અને પોષક એકાદ શારદાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવે તો અનેક રીતે આકર્ષક નીવડે ખર્ડ !

વળી એક બીજી તકરાર રજુ કરવામાં આવે છે કે અંગ્રેજ ભાષા પડે તો ને કાણુ હાલમાં વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકે છે તે સમૂજા જતો રહેશે. પ્રથમ તો કહેવું નોંધવો કે આપણા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ ભાષાપર સુદૃઢ કાણુ આપવોજ નથી, એટલે તેમને કશું મુશ્કેલ છેજ નહિ. મૂર્ખશાસ્ત્ર ઘણું વિકાસ પામ્યું છે, પરંતુ કાદરાના વાવેરમાંથી પડતી પ્રતિ

હજી શક્ય ગણાઈ નથી; અલાઉદ્દીનના બહુમાં કદી એવી શકિત હોય તો ભલે ! પણ અઘાપિ તો આપણે એ જાણી જોઈ નથી. ઇતિહાસ, ગણિતશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, સંસ્કૃત વગેરે વિષયો અંગ્રેજીદારા શીખવી અંગ્રેજીનો કાણુ વધારવો એ એક જનનું જી વાવી અન્ય જનનો પાક લણવા બરાબર છે. અંગ્રેજી ભાષાનો પરિચય વધારવો હોય તો એ ભાષા વધારે શાસ્ત્રીય રીતે શીખવાથી તે હેતુ પાર પાડી શકાય એમ છે. વ્યાકરણના શુદ્ધ નિયમો ગોખાવવા કરતાં નિર્ગંધ લેખન પર વધારે લક્ષ અપાય, વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વધારે છુટથી મુકાય, વાક્યોનાં પૃથક્કરણને બદલે વિચાર શૈલી વગેરેનું પૃથક્કરણ થાય, ખામ ભાષાપ્રયોગો (Idioms) ગોખાવવા કરતાં એકજ વિચાર અનેક રીતે કેવી રીતે દર્શાવી શકાય છે વગેરે સમગ્રવાય તો અંગ્રેજી ભાષાનો પરિચય વધારે સાચે અને સ્તોત્રપદારક થશે એ નિઃસંશય છે. અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ સંગીન શાસ્ત્રીય પાયા પર મુકાશે તો પછી તેમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરાવવા માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોની મદદ લેવાની જરૂર પડશે નહિ. આ વિષયોની પરિભાષા સરેલાઈથી અંગ્રેજી ભાષાના પુસ્તકોમાં અનેક રીતે શીખવી શકાય.

આ પ્રસંગે એટલું કહેવાની જરૂર છે કે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ સંગીન પાયા ઉપર મુકાય તો વિદ્યાર્થીઓનો એ ભાષા ઉપરનો કાણુ વધે એમ માનવામાં અનેક કારણો છે તેમાંનું મુખ્ય એક આ છે. જર્મનીમાં અંગ્રેજી શીખવાય છે ત્યાં તેને અડવાડીયામાં ત્રણ કલાક મળે છે એ ત્રણ કલાકનું શિક્ષણ પામેલા જર્મન પદવીધારકો જાપાન વગેરે દેશોમાં જઈ એ ભાષામાં આપવાનું શિક્ષણ એ ભાષાદારા આપી શકે છે. આવુંજ પરિણામ આપણે ત્યાં કેમ ન આવે એ શું મનનીય પ્રશ્ન નથી ? આપણે ત્યાંના કરતાં ઘણા વખત અંગ્રેજી પાછળ ગાળીએ છીએ છતાં આપણા ‘ મેટ્રિક ’ પાંચ વાક્યો સરખી રીતે લખી વાંચી શકતા નથી. આટલુંજ નહિ પરંતુ શારદાપીઠના પદવીધારકો પણ પોતાની હાંસી થાય એવું લખે છે. હાલ કેટલોક સમય થયાં પદવીધારકોની અંગ્રેજી. વાંચવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હું વિસ્મય પામું છું કે દમમાંનાં નવ જણને બરાબર અંગ્રેજી લખતાં આવડતું નથી. અને એ નવમાંના ચારેકને તો ભાષાનું ખૂન કરવાના વાંક માટે શિક્ષક થવી જોઈએ એવા હોય છે.

માણુ પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાનાં કારણોમાં બીજું એક આ પણ કારણ બતાવવામાં આવે છે. નવા શબ્દોની યુગ્મણી કરતી પડશે. અને તે સંસ્કૃતમાંથી આણવા પડશે. સંસ્કૃત ભાષા આપણને પરભાષાજ થઈ પડી છે. અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસક્રમે આ વાતની સ્મૃતિ કરાવવી પડે એમ નથી કે ખુદ અંગ્રેજી ભાષામાં લૅટિન શબ્દો કેટલા ઘુસી ગયા છે ? અને બીજી કેટલી ભાષાઓએ એ ભાષાનો શબ્દભંડાર વધાર્યો છે ? આપણે નવા શબ્દપ્રયોગો માટે સંસ્કૃત તરફજ દષ્ટિ કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. હું એમ નથી માનતો કે સંસ્કૃતભાષા આપણને પરભાષાઓના જેવી અપરિચિત થઈ ગઈ છે. અને હાલમાં તો સંસ્કૃત તરફ પ્રીતિ વધતી જતી માલમ પડે છે. મૂને તો આ દલીલમાં કાંઈ વજુદ જેવું લાગતું નથી. હવે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ વિચાર કરીએ. આપણા દેશમાં આપણે રચે રચે રાષ્ટ્રીય જીવનની નિર્મિતિ જોઈએ છીએ, પરંતુ રાષ્ટ્રીય જીવનનું સૌથી અગત્યનું અંગ કેળવણી છે.

ન્યાં સુધી દેશનાલોકોનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય વિકાસ ધણો ધીમે ચાલે. લોકોમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે કેળવણીની ખાસ જરૂર છે. એ કેળવણી એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ અને તેનો ખર્ચો એવો હોવો જોઈએ કે દેશમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સચોટ અને સત્તર થાય. અંગ્રેજ શિક્ષણ આપતાં આટલાં વર્ષો વહી ગયાં છે છતાં હજી દેશના લોકોનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનતા દૂર થવી જોઈએ. તે શિવાય આપણા રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ અશક્ય છે. હવે જે ગતિએ આપણા કેળવણીનો વિકાસ થતો આવ્યો છે, તેનો વિચાર કરીએ તો અન્ય સુધરેલા દેશોમાં જોડેલે દરજ્જે જ્ઞાનનો પ્રમાણ થયો છે તે દરજ્જે પહોંચવાને આપણે અનેક સંકાઓ જોઈએ. દરમિયાનમાં જે ગતિએ સુધરેલા દેશો આગળ વધે છે તે ગતિએ વધશે તે ધ્યાનમાં લઈએ તો તે ખાતે પણ એ ગણતરીમાં ઉમેરો કરવો પડશે. અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે તેમજ અપાતું રહે તો લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર થવાને ચોક્કસ કેટલાં વર્ષો જોઈએ એ નક્કી કરવા તો કાંઈ ગણિતશાસ્ત્રી ભેરે તો સાફ, પણ આપણી ધીરજને ખાંધ જાય એવો ધણો લાંબો કાળ તો સામાન્ય ગણતરીમાં આવે છે.

આપણી માતૃભાષાને સ્થાનભટ્ટ કરી તેનું સ્થાન અંગ્રેજી ભાષા લઈ શકે એમ હોય તો આપણે આટલો લાંબો કાળ રાહ જોઈએ જોઈએ સંસ્કૃતિ અપૂર્ણ અને અદ્વિતીય ધીરજ બતાવીએ. પરંતુ સાધારણ સમજમાં તો આ વાત ગળે ઉતરી શકે એવી નથી કે અંગ્રેજી ભાષા કાર્થપણ કાળે આપણી માતૃભાષાનું સ્થાન લઈ શકે. એમ થવાનો એક રસ્તો જરા સહેલો છે તે પણ જો કદાચ પકડીએ તો પણ ઘણા સંકેતો સુધી માતૃભાષાજ દેશની ભાષાને સ્થાને રહેશે. એક મહા વિપુલ મઠલ કાઢીએ અને ધર્મ વિગેરેનાં બંધનો શિથિલ કરી નાખીએ અને અંગ્રેજી લોકો પોતાનું હૃદય મૂકી દે, અને આપણી અને તેમની વચ્ચે પરસ્પર લામનો સંબંધ નિરંકુશ બંધાય તો હિંદી કુટુંબોમાં પણ બાળકોને કાને જન્મથીજ અંગ્રેજી ભાષા પડે. અકમરના પ્રયત્નોનું પરિણામ ભૂલી જઈ આપણે આ યુક્તિને વ્યવહારૂ ગણીએ તો-પણ એને ઘણા સંકાનો જરૂર છે. માટે આપણે અપૂર્વ ધૈર્ય બતાવીએ છતાં અંગ્રેજી તેત્રીસ કરોડની માતૃભાષા થાય એ તો અશક્યજ લાગે છે. તો પછી જે જ્ઞાન સર્વને આપવું જોઈએ તે અંગ્રેજી દ્વારા આપી તેને શામાટે મર્યાદિત કરવું જોઈએ ?

ન્યાં સુધી કેળવણીમાં અને સુચવવામાં આવેલો કેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી કેળવણીનાં મીઠાં ફળો માત્ર થોડાજ ચાખી શકશે અને કેળવાએલા વર્ગની ઉતરતા વર્ગને અમર થઈ શકશે નહિ. એટલે એ પક્ષ પડશે, કેળવાએલો પક્ષ અને ખીન કેળવાએલો પક્ષ, અન્યારે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા કેળવાએલો વર્ગ સામાન્ય લોકસમૂહના કરતાં કેટલો જુદો પડી આવે છે ? આપણા ગામડીયા લોકોના જીવનમાં અને આપણા કેળવાએલા વર્ગના જીવનમાં કેટલો ભેદ છે ? એક બીજાનું જીવન કેટલે દરજ્જે સમજી શકે છે ? કેળવાએલો વર્ગ શેક્સપીઅર અને કેન્ડીની કૃપનાસૃષ્ટિમાં વમે છે. ત્યારે બિન-કેળવાએલો વર્ગ મીરાંનાં પદો અને નરસિંહ મહેતાનાં પ્રજ્ઞાતીર્થમાં મતોડ માની ભેસી રહે છે. ખુદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોશો તો સરસ્વતીચંદ્ર જેવું પુસ્તક ગામડાના લોકોને તો અંગ્રેજી પુસ્તકો જેવુંજ થઈ પડ્યું છે. આ બે વર્ગો વચ્ચે વિચારની આપ લે થતી

નથી અને જેટલી થાય છે તેટલી પણ આ પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે તો અટકશે. ત્યારે ક્રાન્તમાં લોકસમૃદ્ધ અને સમૃદ્ધ સત્તાધીશ વર્ગ વચ્ચે જેવો તીવ્ર બેદ પડી ગયો હતો તેવો તીવ્ર બેદ આપણા દેશમાં પડ્યો. વળી ગ્રામી ગંધનો અસલ યથા પડવા લાગ્યા છે તેવા ક્ષણમાં શું નવી શિક્ષિત અને અશિક્ષિત એવી ગ્રામિણી ઉત્પન્ન કરવી છે ? ફરી પાછો સુધરેલો શ્રાદ્ધાળુ વર્ગ ઉભો કરવો છે ? અન્ય ગ્રામિણીને કનડવાને આ નવો સુધરેલો શ્રાદ્ધાળુ વર્ગ નવાં સુધરેલાં સાધનો વાપરશે અને દાક્ષમાં આપણે લુના શ્રાદ્ધાળુ વર્ગને વળોડીએ છીએ તેમ આપણા વંશને આ નવાં શ્રાદ્ધાળુ વર્ગને વળોડશે.

ત્યારે જે રાષ્ટ્રીય જીવનની ઇચ્છા તીવ્ર હોય અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાસ જોમ અને તેમજ સ્વ-દીપ્તિ કરવો હોય તો ઐક્યને ખાતર આપણી માનુષ્યા દ્વાગજ આપણા સંતાનોને શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

આમ આ મહાપ્રશ્નનો જે દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તે દૃષ્ટિએ એકજ નિર્ણયપર આવ્યા છે, અને તે એ કે મર્વ શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારાજ આપવાની યોજના કરવી જોઈએ. આ યોજના તૈયાર કરવામાં તેમજ તેને પાર પાડવામાં સહાયશૂત થનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાની એક અતિ પવિત્ર ફરજ જાગવી કહેવાશે. કારણ કે જે શિક્ષકનું કાર્ય મરણ, રસમય, અને ઉત્સાહ પ્રેરક કરવું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓના અમુક વિષયો તરફના અભાવનો અંત આણવો હોય અને સાટે તેમને વિદ્યારસિક અને વિચારશીલ મુવકા જનાવવા હોય, જે હિંદી કારીગરોનાં સુપુત્ર કળાકૌશલ્ય, સૌંદર્યશુદ્ધિ અને નૈસર્ગિક શક્તિને જાગૃત કરી, તેમનું પોષણવર્ધન કરવું હોય અને તે દ્વારા હિંદનો આઘોગિક પુનરુદ્ધાર કરવો હોય, જે માતૃભાષામાં શેક્સ્પીયર અને ગ્રીસીની કૃતિઓને ઉંચે મૂકે એવા સાહિત્યનો ઉદય કરવો હોય, જે કન્યાકુમારીથી કૃત્યનગરૂડા અને દારિકાથી જગન્નાથ સુધી સમસ્ત હિંદના રાષ્ટ્રીય દેહમાં એકજ નિર્મળ જીવન વહેવડાવવું હોય તો આ વિના અન્ય માર્ગ નથી. (તાળાઓ.)

આ વિશે વધુ ચર્ચા કરતાં લોકમાન્ય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ જણાવ્યું કે:-

પ્રમુખ મોહેજી ! ગમે વર્ષે આપના ભાષ સાથે એક અંગ્રેજ મિત્રને મળવા હું ગયો હતો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે હું માતૃભાષાનોજ હિમાયતી છું. તેથી તેમણે પૂછ્યું કે તમે તદ્દન ગુજરાતીમાંજ એક પણ અંગ્રેજી શબ્દ વાપર્યા શિવાય બે વાક્યો પણ બોલી શકો છો ? મહેં ઉત્તર આપ્યો કે ‘હું એમ પ્રયત્ન કરું છું.’ આપના ભાષને પણ પૂછ્યું. અને તેમણે હા કહી. ત્યારે તે ગૃહસ્થે દાખલો આપ્યો કે એકવાર એક હિંદુ તેમને મળવા આવ્યો હતો તેણે બીજાજ વાક્યમાં “argument” (દલીલ) શબ્દ વાપર્યો હતો. થોડા દિવસ પહેલાં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એક લુવાન આવ્યો. તેને હું ઓળખતો નહોતો. તેણે આવતાજ મને પૂછ્યું કે “મહારાજ father નો letter (પિતાનો કાગળ) તમને મળ્યો છે ?” આ સાંભળી, હું ધણુંખરું ચુસ્તે ન થઈ, છતાં પણ મારી આંખો લાલ થઈ ને મેં પૂછ્યું કે “પિતા” બોલતાં નથી આવડતું ?” આ દાખલા હું તમારી ખાસે મૂકું છું અને તેમાંજ માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૩૫ લાખ ચાલે છે, તે હાલંડની નહિ, પણ ત્યાંની અપભ્રષ્ટ ૩૫ છે. ચારસેં વર્ષ ઉપરથી ત્યાં વસેલા ૩૫ લોકો તે વાપરતા આવ્યા છે અને તે અત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાની લાખા થઈ છે. જનરલ હર્ષલ ત્યાં ન્યાયાસને બિરાજે છે તે પણ આ લાખા બોલે છે. તેમને શુદ્ધ ૩૫ આવડે છે. પણ ત્યાં અંગ્રેજ અને ૩૫ લાખ વચ્ચે હરિકાષ હતી. અને ડાલા પુરુષોએ દેશવ કર્યો કે અમારે ૩૫ તો નોંધાયેજ; પછી અંગ્રેજ ભલે શીખવો. આમાં અર્થશાસ્ત્રના નિયમ સમાવલા હતા. એક માણસ અંગ્રેજ શીખે તો તેની નોંડે તેની સ્ત્રીએ પણ તે શીખવીજ નોંધાયે. અને તેમ નહિ થાય તો તેનું અર્ધાંગ નહિ કહેવાય. અને અંગ્રેજમાં કહેલા તેના સુંદર વિચારો તે નહિ સમજી શકે. વળી કદાચ એમ દોષ કહે કે મોટા શિક્ષકો રાખી સ્ત્રીને અંગ્રેજ શીખવીશું; અને તે લાખામાંજ વાત કરીશું. તેમ થતાં પણ અડધું પડધું આવડશે. અને કોઈ કોઈની જૂથ નહિ સુધારીશું, કારણકે કથગેટ કુંડને શું હમરો ?

વળી તેમનાં બાળકનું શું ? આમની મલામાં શું થયું ? કે મરકીતું શું થયું ? એવા સવાલો બાળક પૂછે, ત્યારે જવાબ શો આપશે. બધું કાર્ય અંગ્રેજમાં થયું છે, માટે કહેશે, કે મોટો થઈશ એટલે તું બધું જાણીશ. આમાં અતિશયોક્તિ નથી. હું વીસ વર્ષ દેશ-વટામાં હતો, તે વખતે એક અંગ્રેજ મિત્રે કહ્યું હતું કે તું છોકરો માથે ગુજરાતીમાં વાતો કરે છે તે અવિવેક છે. કારણકે હું તે મમ્મી શકતો નથી. વળી અંગ્રેજમાં વાત કરવાથી છોકરાનું અંગ્રેજી પણ સુધરશે. સારે નશીબે મેં અવિવેક વાપર્યો અને ગુજરાતીમાં બોલ્યો નહિતો અમારા યુગ હાલ થાત. જે બુસ્સો કે નમાલાપણું માગમાં છે, તેના તેઓ ભાગીદાર કેટલેક અંશે થયા છે, તે અંગ્રેજ વાપરવાથી ન થાત.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે લગન ચાલી હતી, અને જેને માટે તમે મને ખોટું માન આપો છો-કારણકે જ્યારે હું તેની મિદિનાં ખરાં કારણ સમજાવું છું ત્યારે તમે તે માનતા નથી-તેનું કાર્ય જે મેં અંગ્રેજમાં ચલાવ્યું હોત તો વીસ હજાર માણસને હું મારા વિચાર મમ્મીની શકત નહિ. તેમને તરબુમાથી સમજાવવું તે તો દરિયો તગવા જેવું છે.

જો મેટ્રોલેએ મિનિટ લખી નહોત-જોને વિષે પ્રમુખ માહેજ હર્ષથી બોલે છે-તોજ આપણું કથાણુ થાત. જે આંકડા પ્રમુખ સાહેબે મૂક્યા છે, તે ઉપરથી હર્ષ થાય છે કે હજી તો આટલા થોડાજ અંગ્રેજ જાણે છે. આમ છે તો ઉપાય થશે. થોડા અંગ્રેજથી ખરા પ્રાદાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર ઉત્પન્ન થવાના નથી.

જ્યારે શેઠ મંગળદાસે પ્રાતિક પગિપદના સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે અંગ્રેજમાં લાપણુ કર્યું ત્યારે મને તેમના ઉપર ઘણી દયા આવી. લાખ જીણાને તો હુકમ ન કરી શકાય. અને તો તેમ પણ કરીયે. પણ શેઠ તો આપણા નોકર છે. તો તેમના ઉપર આ બોલો શા માટે ? તેમણે ગુજરાતીમાં લાપણુ કર્યું હોત તો તેમની મીલના મણુરો અને બાળકો, તેમનાં ધર્મપત્ની અને પિતા, પણ તે સમજી શકત, તે સુંદર પરિણામને બદલે, લાખ રૂપિયા કમાવા કરતા પણ વિશેષ મહેનત કરીને તેમને ઉચ્ચાર શીખવા પડ્યા હશે.

સરજ્ઞાતમા મેં પણ મારી સ્ત્રીને અગ્રેજી શીખનાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ પાછળથી શીખાયો અને ગુજરાતીમાંજ વ્યવહાર ગણ્યો. હું અન્યારે કહી ગયેતો નથી કે વાર્ષિકરોયને આપણી ભાષા બોલનાની ફરજ કેવી ગીતે પાડવી પણ દેશીઓએ તો મર્દ રીતે દેશી ભાષામાંજ વ્યવહાર ગણતા શીખવું લેખ્યું. આમા ઈમાનો વિચાર નહિ કરે કે નહિ કર્યા હશે. પણ આડ નીચે, પાત્રી લઇને બેઠીય. શિક્ષક પણ એના પેટા કરીય કે વિના પગારે શીખવતો બે માતૃભાષા જૂનીયુ તો રાનન્ય માટે વાયક થઈય નહિ

મી. એમ. જે. અબ્દીયા (વરોદગ) એ આ મળધમા જાગ્રુવ્યુ કે — ને કે આ વિષય મારી ગીતે ચર્ચાયો છે તોપણ શિક્ષક તરીકેનો મ્હારો અનુભવ જીવુ કર્યા હું ઉભો થયો છું. ગણિત અને વિજ્ઞાન ઈંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શીખવામાં ધર્મીજ મુન્દનીઓ નહ છે, પણ મરુદતમા તો હદ પગે છે એથા બેરજુમા આવતા બે વિદ્યાર્થીઓ ઈંગ્રેજી દમ વાડપ વખનાની સમિત ધરાવતા નથી તેમને જયુ ઈંગ્રેજીમાંજ વખાવવુ પડે છે. એથા ધોગજુની પાડમાળામા (Subjunctive mood) રમ્ય બેદ શીખવવામા આવે છે, તો પછી જૂમિતિની વ્યાખ્યાઓ ઈંગ્રેજીમા શી ગીતે શીખવાય ? બીજગણિતનું જે શાસ્ત્ર આપગુ દેશમાંજ ઉત્પન્ન થયુ છે તે આજ આપણે ઈંગ્રેજીમા શીખવુ પડે છે અને પંડી ભ્યાન મેટ્રીમ્યુલેરાનના વિદ્યાર્થીઓને તે વિષય આવડતો નથી, ત્યારે તેમના મગજની ખામી કહાડવામા આવે છે, વિજ્ઞાનને માટે અડવાડીઆમા બે દલાકજ મળે છે, અને આ પ્રમાણે ચાર વર્ષમા ચાર વિષયો શીખનાના હોય છે. વખત કડતા વિષય વધુ અને તે પણ મગલામા દ્વારા શીખવવાના ? પરિણામે એકે વિષય જરાબર શીખનાતો નથી

મરુદત આપા સાથે ગુજરાતીને ધણો ગાદ સબધ છે અને જતા તે અગ્રેજી મારફત શીખવવી પડે છે, તેમા પણ વિભક્તિના શબ્દો લેગીન ભાષાના છે, તેથી મરુદત ધણુ રહે છે. ભાગ્યવરની નોપડીમા સરજ્ઞાતના પામમા Coalesce and Penultimate એ બે લંટીન શબ્દો બેમામા આવે છે, એથી ગોખજુપટીને ધણુ ઉત્તેજન મળે છે.

ખેતીવાડી અને પ્રાથમિક કેળવણી.

પછી ડી. હાકોરલાલ તજુઠોડવાય પંડ્યા (પાટણ)એ આ રિતે નીચેના લેખને આગ વાચ્યો હતો —

• મનુષ્ય જાતે વણા વર્ષ પૂર્વે શરીરના પોપણ તથા રક્ષણ માટે અન્ન તથા વસ્ત્ર મેળવવાની સરજ્ઞાત કરી તેને ધીમે ધીમે માલમ પડ્યુ કે પોતે જે ખેતીવાડીની કળા છોડતો ઉપયોગ કરે છે, તે જાતના છોડના થોડા બીજ બચાવી અને તેમને જમીનમા વાવવામા આવે તો તેમાથી જથ્થાબધ છોડ ઉઠેરી શાસ્ત્ર. શકાય છે. આપણા દેશની જુની આખ્યાયિકાઓ પરથી જણાય છે કે કુરુ રાજાએ ખેતીની સરજ્ઞાત કરી હતી. એટલે કે ઘણા જુના જમાનાના આપણા બાપદાદાઓને પ્રાણી તેમજ વનસ્પતિની સુધારણા કેમ કરણો પરત્વે,

કેવી રીતે કરવી તે માલમ નહોતું. તેઓ અમુક હું શા માટે કરજું તેટલો પ્રશ્ન પોતાને પુછતા નહોતા. તે કામ તો નવા જમાનાના રસાયન વિદ્યા, પદાર્થ વિજ્ઞાન, દેહ ધર્મ-વિદ્યા, જંતુવિદ્યા વગેરે જાણનાર શાસ્ત્રજ્ઞોને માટે રહેલું હતું. તેમણે ખેતીવાડીનાં સાધનો તથા રીતો અનેક પ્રયોગો કરીને સુધાર્યા છે. ખેતીવાડીનું શાસ્ત્ર અગર વિદ્યા તો નવા જમાનાની છે એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી.

અમેરીકન રાજ્ય ઉત્કાંઠન થયા બાદ એટલે કે અસાદમી મદીના છેવટના ભાગમાં ખેતીવાડી તરફ વિશેષ લક્ષ જવા લાગ્યું. નિર્બંધો, માસિકો, પુસ્તકો ખેતીનો વિષય વિગેરે લખાવા માંડ્યાં, અને ખેતી સંબંધી સાહિત્ય પણ વધવા લાગ્યું. પહેલ વહેલું સન ૧૭૬૫ માં પેરેલોન્ગીએ ફેળવણીની યોજનામાં ખેતીને સ્થાન આપ્યું. પરંતુ તે કામમાં ફેટલાંક કારણોથી નિષ્ફળ થયો. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં શાળાઓમાં ખેતીનો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો. સન ૧૮૫૦ માં નવું રાજ્ય બધારણ તૈયાર થયું તેમાં ધણી યજ્ઞવળ થવાથી એક દૂરદર્શી સલાસદે ખેતીની ફેળવણી માટે એક કલમ દાખલ કરાવી, તેથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રત્યેક રાજ્યે રાજ્યની યુનીવર્સિટી સાથે અગરતો જુદી ખેતી માટે કોલેજ અગર શાળા જેમ અને તેમ જાલદી સ્થાપતી એવી દરજ્જા પાડવામાં આવી. ધીમે ધીમે તે વિષય માધ્યમિક શાળાઓમાં પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સ, જર્મની, ઑસ્ટ્રીઆ, સ્વીડન અને જાપાનમાં પણ તે દાખલ થઈ ગઈ છે. ફ્રાન્સમાં તેવી પહેલી શાળા સન ૧૮૭૫ માં સ્થાપવામાં આવી. જર્મનીમાં તે વિષય માધ્યમિક શાળાઓમાં દાખલ કર્યો છે. ફેટલીએક માધ્યમિક શાળાઓમાં તો લાપા અને ગણિતના વિષયનું કામ કરી કરી તેને બદલે ખેતીનો વિષય રાખવામાં આવ્યો છે. જાપાનમાં સન ૧૯૦૪ માં ખેતી માટે ૫૭ માધ્યમિક શાળાઓ હતી. અને તે પછી પણ સંખ્યા ધણી વધતી ગઈ છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેતીની ફેળવણીની શરૂઆત યુનાઇટેડ સ્ટેટસ પહેલાં યુરોપમાં થઈ. ફ્રાન્સમાં સૌથી પહેલી શરૂઆત થઈ. ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં તો દરેક નોર્મલ સ્કૂલ (શિક્ષકો ફેળવવાની શાળા) ના અભ્યાસક્રમમાં ખેતીનો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો. સન ૧૮૯૬ માં ખેતીના શિક્ષણને ૬૮ બનાવવામાં આવ્યું; અને આજે તો ફ્રાન્સની પ્રત્યેક આમ્પ્રશાળામાં તે વિષય શીખવાય છે. બેન્જામે પોતાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો ઉત્તમ ક્રમ ઘડી કાઢ્યો છે. જર્મની, ઑસ્ટ્રીઆ અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં સામાન્ય પ્રાથમિક શાળાઓને બદલે ખેતીની ખાસ શાળાઓ સ્થપાઈ છે. સ્વીડનમાં આમ્પ્રશાળાઓમાં ખેતી અને જંગલના વિષયો શીખવાય છે. ઇંગ્લાંડનાં સંસ્થાનોમાં મુખ્યત્વે કરીને વેસ્ટ ઈન્ડિઝ ટાપુઓ કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીઆમાં પ્રાથમિક ધોરણમાં ખેતી દાખલ કરવામાં આવી છે. પરંતુ ઐટલીયનમાં આ સંબંધમાં પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું થયું છે. જાપાને હાલમાં આખા રાજ્યની શાળાઓમાં તે વિષય દાખલ કર્યો છે. અને ખેતી શિક્ષણનો પૂર્ણ ક્રમ પોતાના રાજ્યમાં હોવાનું તે અભિમાન ધરાવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં સન ૧૯૦૦ થી અને ખાસ કરી સન ૧૯૦૫ થી ઘણો સુધારો થયો છે, અને મર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ

તથા તેના સિક્કાની જરૂરીઆતમાં ખેતીનો વિષય માખણ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાંનાં ધણીં રાજ્યોમાં છાકરાઓની ખેતીની કક્ષા સ્થપાઈ છે, અને તેમાં ખેડૂતો ધણા આનંદ-થી ભાગ લે છે. ખેડૂતોને ઉપયોગી બાળતોનો હુંદ કમ તૈયાર કરી, તે ધણી જગ્યાએ ખેડૂતોને શીખવવામાં આવે છે; તેમજ તેમને યોગ્ય માલીતી આપવા માટે ખેતીને લગતાં સાધનો તથા પદાર્થોથી ભરેલી રેલ્વે ટ્રેનો ટેકેકેડાણે પ્રદર્શન રૂપે લઈ જવામાં આવે છે, જેથી લોકો નવીનમાં નવીન વિચારોથી જાણીતા થાય.

હિંદુસ્તાનમાં ખેતીપર આધાર રાખનાર વર્ગ એકંદર વસ્તીના ક્ષણભાગ ૭૨ ટકા જેટલો છે. આપણા યુજનમાં તો તેથી પણ વિશેષ ટાવાનો આપણો દેશ મંલવ છે. યુજનમાં ગામડાં તરફ નજર કરશે તો જણાશે કે ત્યાં ખેતી તો પટેલ કણુખી કે દલદો વર્ગજ નહીં પણ દરજી, મોની, સુથાર, લુહાર વગેરે કારીગર વર્ગ અને તે ઉપરાંત વાણીયા અને બ્રાહ્મણો પણ ખેતીનો ધંધો કરે છે. જેથી આપણી ગામડાંની શાળાઓના બાળકોનો પણ મોટો ભાગ ખેડૂત વર્ગનો હોય છે. ફરજિયાત કેળવણીવાળા વરોદના મળ્યમાં શાળાઓમાંનાં આશરે ૭૦ ટકા બાળકો ખેડૂત વર્ગનાં હોય છે.

આપણી વચ્ચે તેમજ શાળામાં જતાં બાળકોનો મોટો ભાગ ખેડૂત વર્ગનો હોવાથી કાંઈપણ પ્રકારની ખેતીની કેળવણી જરૂરની છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેતીનો વિષય જતાં બાળકોમાંથી ભાગ્યે જણ કે ચાર ટકા માધ્યમિક શાળાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણીમાં જતાં હશે. કૉલેજોમાં તો ધણા ઓછાજ જઈ શકે છે. જેથી કૉલેજો કરતાં માધ્યમિક શાળાઓમાં, અને માધ્યમિક શાળાઓ કરતાં પણ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેતીની કેળવણી વધારે અગત્યની છે. વળી હિંદુસ્તાનની ઉપજનો મોટો ભાગ જમીન મહેસુલમાંથી આવે છે; અને તેમાંથી કેળવણી માટે ખર્ચ કરવાનો હોય તો તે કર લેનાર ખેડૂત વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા પ્રકારની કેળવણીમાં વપરાવો જોઈએ. એટલે કે ખેડૂત વર્ગને વિરોધ કેળવવામાં તેમજ તેમને જરૂરની એવી ખેતીની કેળવણી આપવામાં વધુ ખર્ચ થવો જોઈએ.

ખીજ દેશોની માફક આ દેશમાં પણ ગામડાઓમાંથી વસ્તી કમી થઈ શહેરોમાં વધતી જાય છે. લોકો ગામડાં તેમજ ગ્રામ્ય ધંધાઓને છોડી દેતા લોકો ગામડાઓને જાય છે. વીસ કરોડ એકર જમીનમાં ખેતી થાય છે. એટલે કે અને તેના ધંધાઓને વસ્તીના દરેક માણસ દીઠ પોણા એકર પણ પડતી નથી. ન્યારે વર્ગગીરહોવા જોઈએ. ખેડૂત વર્ગના પ્રત્યેક માણસ દીઠ આશરે એક એક એકર થાય છે. હવે ખીજ ખેતીને યોગ્ય એવી બાર કરોડ એકર જમીન પડતર પડી રહે છે. દેશની આવકનો મોટો ભાગ જમીન મહેસુલમાંથી આવતો હોવાથી લોકો ગામડાંને અને તેમની ખેતીવાડીને વળગી રહે તેમાંજ રાજ્યને પણ ધણો ફાયદો છે. ગામડાંઓની તરફથી ખીજ પણ અનેક દલીલો લાવી શકાય; જેમકે—

- (૧) પ્રજના શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક જળમાં આશ્રયજન ધણો વધારો કરી આપે છે.
- (૨) ખેતીથી જમીનની ફળદ્રુપતામાં ઘટાડો કર્યો સિવાય કુદરતનાં સાધનોમાંથી વાર્ષિક ધન ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. જર્મની અને અમેરીકા જેવા દેશોમાં ત્યાં ખેતીની ફળવણી આપવામાં આવે છે ત્યાં પહેલાંના કોષપણુ વખત કરતાં ઘણોજ વધારો પાક હાલમાં ઉતરે છે.
- (૩) કૃતોહમંદ ખેતીથી, વેપાર, ઉદ્યોગ, ધંધા, લાવવા લઈ જવાનાં સાધનો વિગેરેમાં ઘણો સુધારો વધારો થાય છે, તેમજ તેથી હાલપણુ હરેલાં પ્રગતીય કામો પણ ઉપાડી શકાય છે.
- (૪) મનુષ્યનો ખર્ચ વધતોજ જાય છે અને તેથી પણ પેદાશ વધારતા જવાની ખાસ જરૂર છે.

રાજ્ય તરફ નજર કરીએ તો રાજ્ય લોકોને ગામડામાં રહેવાની અને ખેતીને વળગી રહેવાની ફરજ પાડી શકે નહીં. રાજ્ય તે કામ ફળવણી મારફત ઉપરતું કાર્ય કેળવણી સારી રીતે કરી શકે. રાજ્યે એવી ફળવણી આપવી જોઈએ વણીથીજ થઈ શકે. કે જેથી માણુઓને તેમનાં ગામડાં અને આશ્રય ધંધાઓપર અપ્રીતિ ઉત્પન્ન ન થાય. પ્રજાની એ ફરજ છે કે ગામડાંઓમાં મળળ, છુદ્ધિ-માન અને સંપત્તિમાન વસ્તીને ટકાવી રાખવી; અને તે માટે જરૂરનો ખર્ચ કરવો પડે તે ખર્ચ નથી પણ પ્રગતીય મુડી છે, એમ સમજવું. સર હોરેસ પ્લેટ્ટરના શબ્દોમાં "સારી ખેતી, સારો ધંધો અને સારું જીવન" એજ વ્યાવહારિક આદર્શ છે; યોગ્ય ફળવણી, સમર્થ નાયકો અને સહકાર્ય એ અજત્યનાં સાધનો છે. મર્વ આગળ ધપતા દેશોમાં લોકો આશ્રય જીવનમાં આનંદ લેતા થાય અને તેનેજ અનુસરે તે માટે ફળવણીને આશ્રયવસ્તીનાં બાળકોને યોગ્ય રૂપ આપવામાં આવે છે. તેવા દેશોમાં બાળકોને તો શું પરંતુ યુવાનોને પણ ફળવણ તથા યોગ્ય રસ્તે દોરવાનાં સાધનો તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવે છે.

આપણા દેશમાં ખેતીના શિક્ષણ માટે આગળના વેદાપર ગણાય તેટલી અડધો ડઝનેક કોલેજો છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં તેવું શિક્ષણ અપાતુંજ નથી. પ્રાથમિક ફળવણી-પછી પ્રાથમિકી તો વાતજ શી કરવી! કોલેજમાં ખેતી શીખેલા માંજ ખેતીના વિષયની જરૂર. તેમાંના ઘણા ખરા તો નોકરીજ કરે છે. પાયા વગર મકાન ટકી શકતું નથી; તેવીજ રીતે પ્રાથમિક ફળવણીમાં ખેતીની ફળવણીના પાયા સિવાય માધ્યમિક શાળા કે કોલેજમાં અપાતું ખેતીનું શિક્ષણ કંઈપણ ઉપયોગમાં આવતું નથી. ઉપરનાં સર્વ કારણોથી જાત્રી થઈ કે પ્રાથમિક ફળવણીમાં ખેતીના વિષયને સ્થાન મળવાની ખામ જરૂર છે.

ખેતીવાડીની જીવનશૈલી શાળાઓમાં આપવાની હોય અને તે પ્રાથમિક શાળાઓમાંજ આપવી કાયદાદ્વારા રોય તો તે કેવી રીતે આપી શકાય એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પહેલું કરવું જોઈએ. સરકાર કહે છે કે “જીવનશૈલી માળખા-ને સંદર્ભિત શાળા બનાવવા માટેજ નહીં પણ તેઓ સંદર્ભિતની કદર કરી શકે તે માટે છે; તેમને ઉદ્યોગી બનાવવા માટેજ નહીં પણ તેમને ઉદ્યોગને આલના કરવા માટે છે; તેમને શુદ્ધ બનાવવા બાન-જ નહીં પરંતુ તેમની વૃત્તિઓ શુદ્ધતાપર ચોટાડવા માટે છે; તેમને ન્યાયી બનાવવા માટેજ નહીં પરંતુ ન્યાયના ભૂખ્યા તથા તન્ન્યા બનાવવા માટે છે.”

સર્વ કહે છે કે ખેતી શીખવવા માટે તો ખેતીમાંથી પોતાનું ભરણ પોષણ કરનાર ખેડૂતના ખેતર પગ્ગ જવું જોઈએ. હલુ સુધી શાળા તેને માટે ગોચ્ય ગણાઈ નથી. શાળામાં તો ઉપયોગ આતર જરૂર પુરતું જ્ઞાન આપી શકાય. તથા બાળક પોતે કેટલી શક્તિવાળું છે, તે તેને બતાવી શકાય. જેથી પ્રાથમિક શાળાઓનું કામ એવી પ્રતિભા હોવું જોઈએ કે જેને લીધે તેઓને તેમની પરિસ્થિતિમાં, અને પ્રાચીનજનનાં કાર્યોમાં આનંદ-રમ-પડે; એટલે કે અભ્યાસક્રમનો વ્યવહારિક જીવન સાથે સંબંધ જોડે જોઈએ. ચોપડીઓના અભ્યાસથીજ નહીં પણ મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ, શાળાયાત્રા, સૃષ્ટિનિરીક્ષણ (કુદગ્નનો અભ્યાસ), ગૃહશાસ્ત્ર વિગેરેથી પણ બાળકોની શુદ્ધિ તથા શક્તિઓનો વિકાસ થઈ શકે છે, તે વાત હલુ સુધી શિક્ષકો, માતાપો, અને વિદ્યાર્થીઓના લક્ષમાં બીસકુલ આવી નથી.

ખેતીવાડીનું શિક્ષણ પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપવાનું હોય તો અભ્યાસક્રમ નવી કરવામાં નીચેની બાબતો પર ખામ ધ્યાન આપવાનું છે—

- (૧) ખેતીવાડી એ એક સાંસ્કારિક (Cultural) તેમજ આર્થિક વિષય છે.
- (૨) ખેતીવાડી એ એક ધંધા તરીકે ગણતાં પણ તે પૈમા પેદા કરનાર તેમજ ધા; બનાવનાર (Home-making) ઉદ્યોગ છે.
- (૩) ખેતીનું શિક્ષણ બને ત્યાં સુધી ઋતુ પરત્વે સમયની જરૂર છે.
- (૪) ખેતીના શિક્ષણથી બાળકના જ્ઞાનનો તેની જીવનની સમય બાબતો માથે સક્ષમ સંબંધ બંધાવો જોઈએ.
- (૫) ખેતીનું શિક્ષણ સ્વભાવે સામ્રીય, ઉપયોગમાં આર્થિક અને ઉદ્દેશ તથા અમર-માં સાંસ્કારિક હોવું જોઈએ.
- (૬) ખેતીનો વિષય સ્વાભાવિક રીતે અસુક નિયમોને વળગી રહે તેવો ન જોઈએ. તેને શીખવવામાં પણ અસુક નિયમો કે પદ્ધતિઓને વળગી રહેવાની જરૂર નથી.
- (૭) ખેતીનું શિક્ષણ ઉદ્દેશ, પદ્ધતિ અને પરિણામમાં એકસ હોવાની જરૂર છે.
- (૮) ખેતીના શિક્ષણમાં તે વિષય વિદ્યાર્થીઓને ચોચ્ય બનાવવા પુરતું સામ્રીય શિક્ષણ હોવું જોઈએ. ખેતરપર તેના પ્રયોગોની કમ્પોટી કરી શકાય તેટલું

અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના ઉપયોગ સિવાય જે પરિણામ આવે છે, તે કરતાં સારાં પરિણામ આવે તેટલું તે ક્રિયાત્મક હોવું જોઈએ, અને મૌર્યકારિક કળવણી આપી શકે તેટલું તે રસ-સૌંદર્યવૃત્તિવાળાને રચિકર હોવું જોઈએ.

-અભ્યાસક્રમના વિષયો નક્કી કરતાં, ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખેડુતો જેને ઉપયોગી ગણે છે તેજ વિષયો માખલ કરવા જોઈએ એમ નથી.

અભ્યાસક્રમના વિ- શાળાનો પ્રયાસ તો વનસ્પતિ અને પ્રાણી જીવન બાળકની દૃષ્ટિ પથો અને તેમનો સમજ ખડુ કરવાનો અને બાળકનો તેની પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ મુખ્ય (ખેતીના) જોડવાનો હોવો જોઈએ. સારા ખેડુત થવા માટે કુદરતનું સાદું જ્ઞાન વિષય જોડે સં- હોવાની જરૂર છે. જેથી વિષયો નક્કી કરી શીખવતાં તેમનો ખેતી બંધ કેવી રીતે જોડે સંબંધ જોડી આપવો જોઈએ. આ કામ યોગ્ય રીતે થાય કરવો તે. તે માટે વિષયો તથા તેમનો અભ્યાસ નીચે પ્રમાણે થઈ શકે.

સ્વભાષા.

બાળકોને સામાન્ય પદાર્થો અને દેખાવોનું વર્ણન આપનાં શીખવવું, ઉદાહરણ તરીકે વાડો, શાકભાજી, ઢોર બાંધવાની જગા, ઢોર, વાવણી, કાપણી, વિગેરે ગામડાનાં માણસો- નું વર્ણન જેમાં ખાસ કરીને સાદાર્થ, સત્ય, અતિથિ સત્કાર અને એવા બીજા ગુણો આગળ પડતા હોય, તેમજ જીના તથા નવા લેખક તથા કવિઓનું ગદ્ય તથા પદ્ય, જેમાં ગ્રામ્ય દેખાવો અને ગ્રામ્ય જીવનનું આગેકુળ વર્ણન આપેલું હોય તે શીખવવું.

ગણિત.

ગણિતના વિષયમાં માપવાનું તથા જોખવાનું કામ બાળકો પાંસે કરાવી શિક્ષણ આપવું. જીજ્ઞાસામાં વ્યવહારમાં આવતાં માપ તથા વજનથી તે શિક્ષણ આપવું. ઘઉં, બાજરી, જીર, ચોખા, ડાંગર, દૂધ ઘી વિગેરે પદાર્થોની ખરી કિંમતની તપાસ કરવાનું અને ખરી કિંમતથીજ દિસાખ કરવાનું શીખવવું. ખેતીના કામમાં થતા ખર્ચના અંકિડા કાઢતાં શીખવવું. જેમકે ખેતર ખેડવાનું ખર્ચ, વાડ કરવાનું ખર્ચ, રોવવાનું, નીકવાનું, વાટવાનું ખર્ચ વિગેરે. મજૂરીના દરનું પણ જ્ઞાન આપવું. પોસ્ટથી, રેલવેથી, ગાડાંથી, ગુણાથી મજૂરના માથા પર વિગેરે રીતે પદાર્થો મોકલવાથી થતા ખર્ચની કાંઈક ગુણના કરાવવી. આંખથી ભીંત, ઝાડ, ગંજ, વિગેરેના અંતર કે માપનો, ઉંચાંઈ કે કદનો, તેમજ વજનનો આશરો કટાવવો. ગાય કે બેંસનું ભુદે ભુદે વખતે નીકગતું દૂધ બતાવાય તેવા નકશા કાઢતાં શીખવવું. તેમજ દળ, સમાર વિગેરે ખેતીનાં સાધનો તેમજ બારણાં બારીઓ, છાપરું, ભીંત, ઘર વિગેરે બનાવતાં થતા ખર્ચના અડસદસ કાઢતાં શીખવવા.

ભૂગોળ.

ભૂગોળ શીખવવાની નવીન પદ્ધતિ એવી છે કે તેનાથી ગામડાના બાળકમાં તેની આસપાસના પદાર્થોથી આનંદ સાથે જુદિનો પણ વધારો કરી રાક્ષય. આ વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને સ્થાનિક સ્થિતિનું-હવા, પાણી, પંખન, વરસાદ, નીચી ઉંચી જમીન, નદી, કાંસ, ખેતીનો જમીન વિગેરેનું અવલોકન કરાવવાનું હોય છે; તેમજ એ દિશાનિર્ધાર અશુદ્ધ જગ્યાનાં

વનસ્પતિ, પ્રાણી તેમજ મનુષ્યના ઉદ્યોગો તેમજ તેમની સંયજતા પર થતી અસર પણ. જાણવાની જરૂર છે.

દત્તિહાસ.

દત્તિહાસની પદ્ધતિ પણ જૂગોળ જેવીજ છે. પરંતુ જૂગોળના સામાન્ય નિયમો મમજાવવા માટે અવલોકન કરવાના જેટલા પદાર્થો વિગેરે મળે છે તેટલા દત્તિહાસ માટે મળે તેમ નથી. તોપણ ગામડાંની શાળાઓમાં ગામનો દત્તિહાસ તેમજ આલુઆલુની જાણવા લાયક જગાઓનો દત્તિહાસ શીખવવા માટે શિક્ષક યત્ન કરે તો ઘણું થઈ શકે તેમ છે.

સૃષ્ટિનિરીક્ષણ

ઘણા દેશોમાં—ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં આ કામ ઘણી મારી રીતે થાય છે. આ કામ માટે અનેક પ્રયોગો સર્વ જગ્યાએ મળે છે. જ્યાં આ વિષયનું શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારનું આપાતું હોય તે શાળામાં બાળકો ઉપજુતા, પવન, વન્સાદ વિગેરે ગેજ માપ ઉપરથી નોંધી લે છે; ઋતુ પરત્વે દેખાતાં પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ, ફળ, ફૂલ અને પાકની લકીકત તૈયાર કરે છે. શાળાના બાળમાના અગર શાળામા રાખેલા છોડ, પનંગીયાં, જીવડાં વિગેરેની જન્મથી મરણ પવનની લોકોન ચિત્રો સાથે પોતાની નોંધપોથીમાં લખી લે છે.

સૃષ્ટિનિરીક્ષણના મોટા ભાગને ભાષા, જૂગોળ, વ્યાવહારિક ગણિત અને ચિત્ર સાથે ગુંથી શકાય. ખેતર, ઘર, બાગ વિગેરેપરથી અનેક જાતની ચર્ચા થઈ શકે. જમીનના ટોળાવ, નદી, વહેણા, કામ, લવાપાણી, પ્રાણી, વનસ્પતિ વિગેરે સંબંધી લકીકત લાવી શકાય. વનસ્પતિ પાકના નકશામાં બતાવી શકાય. માપેલા ભાગોને માપ પ્રમાણે દોરી શકાય. પામેની કે દૂરની આસપાસની જગાના કે ગામના અવલોકન પરથી દોરવાના નકશામાં જૂગોળની જરૂર પડે. તેમજ સંબંધમાં આવતા કુદરતી પદાર્થો જેવા કે—પાંદડાં, ડાળીઓ, કળીઓ, ફળ, ફૂલ, જંતુઓનું જીવન તેમજ રોજ ઉપયોગમાં આવતા બીજા પદાર્થો ચિત્રવામાં ચિત્રની મદદ પણ લેવી પડે.

ખેતીના વિષયનો અભ્યાસક્રમ.

શાળાનો અભ્યાસક્રમ સાત વર્ષનો ગણતાં ખેતીનો વિષય નીચે પ્રમાણે વહેંચી શકાય:

પ્રથમ ભાગ—પહેલાં ત્રણ વર્ષ માટે.

સામાન્ય પણ તથા પક્ષીઓ, ઝાડ, પાકને નુકસાન કરનાર છોડ, જીવજંતુઓ, સાદુ બાગ કામ વગેરે.

બીજો ભાગ—ચોથા તથા પાંચમા વર્ષ માટે.

પ્રથમ ભાગની બાજો—પરંતુ વિદ્યાર્થીને કાંઈક કરવું પડે તેવા રૂપમાં. જેમકે પાકને નુકસાનકારક છોડનાં બીજ એકઠાં કરવાં ને વેચાતા દાંણમાં કંઈ જાત વધારે આવે છે તે નક્કી કરવું. ગામમાં વધુ ચતા પાકનાં બીજની ઉત્પાદક શક્તિ નક્કી કરવી વગેરે.

ત્રીજો ભાગ—છઠ્ઠા અને સાતમું વર્ષ.

પશુઓની જાત જાળખવાની, તેમની કુટેવો જાણી કહાડવાની, કિંમત નક્કી કરવાની રીતો વિગેરે; પાક, જમીનની જાત, બાગકામ; ડેરીનું કામ; જંતુ તથા બીજી તપાસ; જંગલ કે ઉપયોગ માટેનાં ઝાડ ઉછેરવાની રીત; ખાતર વિગેરે.

એકંદર રીતે જોતાં પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં સાધારણ સૃષ્ટિ નિરીક્ષણ, ચોથા તથા પાંચમા વર્ષમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સૃષ્ટિ નિરીક્ષણ અને છઠ્ઠા તથા સાતમા વર્ષમાં ખેતીવાડીનાં મળ-તલ્લો આવે છે, આ અભ્યાસક્રમમાં દરેક જગાની જરૂરીઆત પ્રમાણે જે તે જગાની મુખ્ય આશ્વતો ૫૦ વિશેષ ધ્યાન આપી શકાય, અને દરેક વર્ષ માટે પછુ વહેંચી શકાય; જેમકે—

પહેલું વર્ષ.

- (૧) દોર-ખાસ કરીને ગાય તથા બેંચ.
- (૨) ઘઉં, ચોખા, જાજરી કે કઠોળ (જે તે જગાએ વધુમાં વધુ પાકતું હોય તે.)
- (૩) કમારી, ઉધાપ, ઇયળ અને બીજાં ઘરમાં થતાં જંતુઓ.

બીજું વર્ષ.

- (૧) દાણા—ચંદી—ધરના પ્રાણીઓ માટે ચોચ દાણા.
- (૨) પ્રાણીઓ માટે આગના છોડ (સુંઢીધું. ગીનીધામ, પરાળ, જુવાર જાજરીની કડમ વગેરે.)
- (૩) કાગડો કે તેણું પજવનાર બીજું કોઇ રાસનિક પદ્ધતી.
- (૪) મચ્છર અને તેનો જુદા જુદા રોગ માથેનો સંબંધ.
- (૫) જંતુનાશક તરિક્કે—દેડકું.

ત્રીજું વર્ષ.

- (૧) ઝાડનો અભ્યાસ; જાયા કે શણગાર માટેનાં ઝાડ.
- (૨) બી અને છોડનો દેશાવે (ખામ કરીને પાકને નુકશાન કરનાર છોડ)
- (૩) માપ, વીંછી અને તેનો લય.
- (૪) બળદ અને તેની મંલાળ લેવાની રીત.
- (૫) કીડી અને તેનો નાશકારક જંતુઓ માથેનો મંબંધ.
- (૬) ઘરનો કે શાળાનો આગ અને તેની મંલાળ.

ચોથું વર્ષ.

- (૧) પાણીનાં ફપ અને જમીન સંબંધે તેમનાં કાર્ય.
- (૨) ખાખોગીયાં અને વહેળામાંનાં પ્રાણીઓ.
- (૩) ન્હાનાં ઝાડ અને વેવાઓનાં બળણીતાં ફળ.
- (૪) પશુ પક્ષીઓનું આર્થિક જ્ઞાન.
- (૫) દવા પાણી અને પાક નેચા કરવામાં તેનો લાગ.
- (૬) ખેતરના પાકનાં પાંદડાં ખાઈ જનાર જંતુઓ.

પાંચમું વર્ષ.

- (૧) ફળ માટેની વાડી—ધરના ઉપયોગ માટે અને વેપાર માટે.
- (૨) છોડના રોગ—વાડીનાં ફળ ઝાડ અને ખેતરના પાકને લગતા.
- (૩) પતંગીયાં, ઉધાપ, ઇયળ, કીડા, ખેરી વગેરે—જે રાસનિક જંતુઓ નુકશાન કરનાર હોય તે.

- (૪) અળસીયાં અને તેમનું જમીન પરનું કાર્ય.
- (૫) ઘર પાસે જંતુ નાશક તરીકે—આમાચીડીયાં.
- (૬) શાળા અને ઘરના બાગનો ઉપયોગ.

છઠું વર્ષ.

છોડ અને તેના આસપાસના પદાર્થો વગેરે સાથેનો સંબંધ.

- (૧) છોડનો પાણી, દવા, પ્રકાશ, ગરમી ને ખોરાક સાથેનો સંબંધ. આ પાંચ ચીજો છોડ ક્યાંથી મેળવે છે; અને તેના ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકે છે ને.
- (૨) જમીન અને છોડના ખોરાકનો સંબંધ.
- (૩) જમીનની કળદ્રુપતાની સાચવણી—કંટાળ વાળીને, લીધું ખાતર નાખીને, અમુક કામે પાક કરીને.
- (૪) જમીનમાં કળદ્રુપતા લાવવા માટે ખાતરનું સાધન.

સાતમું વર્ષ.

- (૧) વ્યાપારી ખાતર તથા ઝાડનો ખોરાક તૈયાર કરવામાં મુદ્દમ જંતુઓનું (એક્ટી-રીઆનું) કાર્ય.
- (૨) છોડ ખોરાક કેવી રીતે લે છે તે; તેમજ અને (અકલ્પી) ખારવાળી જમીન.
- (૩) જમીનમાં પાણી કે બીનાશ રહેતી હોય તેવાં ખેતરો.
- (૪) ખેડ વગેરેથી જમીનમાં રહેલા બેજનું સંરક્ષણ.

આ ક્રમની કાંઈ પણ એક બાબતમાં બાળકને ઘણું શીખવી શકાય છે. દાખલા તરીકે પહેલા વર્ષની પહેલી બાબત—ઢોર લાઇએ; અને તેમાં શું શું લાવી શકાય તે જોઇએ.

ઢોર.

(૧) ખોરાક.

- (ક) ખોરાકની જાત અને તેની ઉત્પત્તિ.
- (ખ) જૂદી જૂદી જાતનો ખોરાક ક્યારે ક્યારે ખવડાવવો તે.
- (ગ) ફેટથીએક જાતનો ખોરાક આપતાં વાપરવાની આગમચેતી.
- (ઘ) ખવડાવવામાં સંભાળ નહીં રાખવામાં આવેથી થતાં દુઃખના ઉપાય.
- (ઙ) ખોરાક આપવાનો વખત.
- (ચ) ખોરાકનું પ્રમાણ.
- (છ) પાચનક્રિયા.

(૨) પાણી.

- (ક) ઢોર માટે સારું કે ખરાબ પાણી.
- (ખ) પાણી પાવાનો વખત.
- (ગ) પીવાતા પાણીનું પ્રમાણ.
- (ઘ) ગાય અને બેશથી પીવાતા પાણીના પ્રમાણની તુલના.
- (ઙ) સરીચી થતો પાણીનો ઉપયોગ અને તેની વપરાશ પછીથી થતી વ્યવસ્થાનાં સાધનો.

(૩) રક્ષણુ.

- (ક) રક્ષણુની અગત્ય-કુદરત પાંચ તત્વો સામે પ્રાણીનું રક્ષણ કેવી રીતે કરેછે ?
- (ખ) રક્ષણુ અને ખોરાકનો સંબંધ.
- (ગ) દોરના રક્ષણુ માટે કરવામાં આવતાં ઘર, તેમાં પ્રકાશ, હવા અને સ્વચ્છતા.
- (ઘ) ઘરમાં રાખવાથી થતા મેગ, તેનો અટકાવ અને ઉપાય.
- (ડ) જીવજંતુ, માખી વગેરેના ત્રાસથી કરવાનું રક્ષણ.
- (ચ) જૂદા જૂદા રોગોથી કરવાનું રક્ષણ.
- (છ) અકસ્માત, ધા, ભાગતા અવયવો વગેરેથી કાપાનું રક્ષણ.

(૪) સ્વસંરક્ષણુ.

- (ક) મોટાં દુશ્મનો અને બીજાં પ્રાણીઓથી.
- (ખ) માખી, મચ્છર અથવા ઝાંસથી.
- (ગ) રોગથી.
- (ઘ) સ્વરક્ષણુને સંબંધ કર્યા એવી શરીરની રચના તથા ટેવો; શિંગડા કાપવાનો રિવાજ.
- (પ) સાધારણ રીતે દોરનો ઉપયોગ કરતાં મનુષ્યે રાખવાનું વર્તન.
- (૬) દોરની જાત (ઓલાદ) અને ગુણ.
- (ક) સામાન્ય જાતો અને તેનાં નામ.
- (ખ) દરેક જાતના ખાસ ગુણ.
- (ગ) પ્રત્યેક જાતની ઉત્પત્તિ તથા જૂદી વગેરેનો ઇતિહાસ, ઉત્પત્તિની ક્રિયા સંબંધી સામાન્ય માહિતી સાથે.
- (ઘ) દરેક જાતને ઓળખવાની રીત, ઓળખવામાં વપરાતા ખાસ શબ્દો, તેમની રીતભાત, ડાચું, આંખ, મુખ, કપાળ, કાન, ગરદન, ખભા, નસો વગેરે.
- (ડ) પ્રત્યેક જાત માટે ચોખ્ખ ખોરાક.
- (૭) ખેતીવાડીને અંગે રાખેલા દહીં દુધ માટેના કારખાનાની રીત. (Dairy).
- (ક) ખોરાક સંબંધમાં.
- (ખ) પ્રાણીને રાખતાં પડી રહેલી નિરૂપયોગી બીજાની સંભાળ.
- (ગ) ડેરી માટેની ખેતી. પાકનો ક્રમ.
- (ઘ) ડેરી માટે ખેતરોની પસંદગી.
- (૮) ડેરી માટેની ગાય ભેંસોની સંભાળ.
- (ક) ખોરાક (ખ) ઘર (ગ) સામાન્ય ઉપચારો.
- (૯) ઘરમાં બનાવવાના દહીં, માખણ, ઘી વગેરેની રીતો અને તેમાં સ્વચ્છતા કેટલી જાળવાય છે અને કેટલી જાળવી શકાય તે.
- (૧૦) ગાય, ભેંસની નોંધ રાખવી. (દૂધનું પ્રમાણ, દોહવાનું નિયમિતપણું વગેરે.)
- (૧૧) દૂધનો સ્પર્શ.
- (ક) દોર અને તેને દોહનારની તૈયારી.
- (ખ) દૂધના વાસણની જાતો.

(ગ) દોહવાના સંચા.

(પ) મલાઈ જુદી પાકનાર યંત્ર (સેપરેટર), તેની કિંમત અને ઉપયોગ.

(ઠ) માખણ બનાવનાર યંત્ર, તેની કિંમત ને ઉપયોગ.

(ચ) ડેરી તથા ઘરમાં માખણ, ઘી વગેરે બનાવવાની રીતોની તુલના.

(૧૨) દૂધની સંભાળ,

(૧૩) દૂધમાંથી બનતી ચીજોનાં કારખાનાં વગેરે.

દેવે ને પ્રાથમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાનોજ હોય, તેમાં સૃષ્ટિ નિરીક્ષણ અને ખેતીવાડીના વિષયને સ્થાન આપવાનુંજ હોય, અગાઉથી શિક્ષકો અને આગળ બનાવ્યું તેમ સર્વ વિષયો ખેતીના સંબંધથીજ તૈયાર કરવાની રીત. શાખવવાના હોય તો તે શાખવનાર યોગ્ય શિક્ષકોનો પ્રથમજ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણા દેશમાં શિક્ષકો તૈયાર કર્યા શિવાય એકદમ અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાનો રિવાજ છે. આપણે ઘણી વખત લવિષ્યનો વિચાર કરતાજ નથી. પ્રત્યુત્પન્નમતની માફક વખત આવ્યે જાગીએ છીએ; અને વર્તમાનનાજ ફેરફાર કરીએ છીએ. આથી શિક્ષકો તૈયાર હોતા નથી અને તેઓ કરેલા ફેરફારને યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકી શકતા નથી. લવિષ્યમાં સમાજની શી સ્થિતિ થશે, અને તેને માટે શાળાઓમાં શા શા ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે તથા તે ફેરફાર માટે શિક્ષકો કેવા હોવા જોઈએ, એ સંબંધી વિચાર ટ્રેનિંગ કૉલેજોએ, અગર તો તેના ચાલકો કે અધિકારીઓએ કરવાનો છે. આ કામ માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજોના પ્રિન્સિપલો તરીકે દૂર-દૂરથી માણસો પસંદ કરી તેમને યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવાની જરૂર છે.

ખેતીવાડીની કૉલેજમાં અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેવા શિક્ષકો પણ પ્રાથમિક શાળાને યોગ્ય ખેતીના વિષયનો સાદો અભ્યાસ ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં કરાવી ટ્રેનિંગ કૉલેજોના શિક્ષકો તેમનામાં ફક્ત ખેતરનો અનુભવ, સામાન્ય વિજ્ઞાનની સારી કળવણી, ખેતાના કામમાં પ્રીતિ, આગળ પડી કામ કરવાની શક્તિ અને શિક્ષક તરીકેના બીજા સામાન્ય ગુણ હોવા જોઈએ. ટ્રેનિંગ કૉલેજ એક સમાજ છે. અને તેમાં પ્રિન્સિપલ, શિક્ષકો તેમજ ટ્રેનિંગ લેવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સર્વેએ એકજ હૃદયથી કામ કરવું જોઈએ. તેમજ પરસ્પર સહાય કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમ થાય તોજ એકબેના જુસ્સો વિદ્યાર્થીઓમાં આવી લોકોમાં પણ લવિષ્યમાં એકબીની શક્તિ થાય.

સર્વ પ્રકારનાં સાધનોવાળી શિક્ષક કળવવાની કૉલેજમાં ખેતી, યંત્રો કે ખેતીનાં ઓળસો, આરોગ્યના, આયકળાઓ, ગૃહકરકસર, વગેરે વિષયો ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં હોવા જોઈએ. શાકભાજી તથા ફળપુલ માટેની વાડીઓ તેમજ ખેતર કૉલેજને અંગે હોવાં જોઈએ. લવિષ્યના શિક્ષકોએ દરરોજ વાડી તથા ખેતરપર ઘણા કલાકો ગાળવા જોઈએ. ત્યાં પાકની જાતો, જમીનની જાતો, બી પ્રકારના, દુધ માખણ ઘી તથા તે આપનાર પ્રાણીઓ તેમજ બીજા ખાગ તથા ખેતરમાં થતી ચીજોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કિતમ કૉલેજમાં વાડી કે ખેતર સંબંધી તમામ કામ વિદ્યાર્થીઓએજ કરવું જોઈએ.

માળાપો દમેશાં કરિયાદ કરે છે કે અમારાં બાળકોને યોગ્ય કેળવણી મળતી નથી. હાલની કેળવણીથી તો તેઓ પોતાના આમ્ય ધંધાઓને ધિક્કારે માળાપ અને બાળકો- છે, તેમને ગંદા અને હલકા ગણે છે, અને દરેક જણ નોકરી કરવા નો અસંતોષ અને તરફ લલચાય છે. નોકરી ધણુંખડું ઇચ્છા પ્રમાણે મળતી નથી, ધાર્યો શિક્ષકોનો આશય. પગાર મળતો નથી તેથી આખરે માળાપો અને તે છોકરાઓ પણ અસંતોષી બને છે; અને બાળકોને શાળામાં મોકલી કેળવણી આપવાથી કાંઈ ફાયદો નથી એવા વિચારોની હિમાયત કરે છે. આ અસર દૂર કરવામા ખેતીનો વિષય તેમજ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો ધણું કરી શકે તેમ છે. સહિનિરીક્ષણ કે ખેતીનો વિષય શીખવનાર શિક્ષકનો મુખ્ય આશય-બાળકો કુદરત તથા આમ્ય જીવનને ચહાતાં શીખે અને તેમનું મન આખી જીંદગી પર્યંત આમ્ય ઉદ્યોગો તરફ આકર્ષાયાં કરે, તેથી કાયમની અસર બાળકોપર કરવાનો હોવો જોઈએ.

એક વાંધો દરદમેશ લાવવામાં આવે છે; અને તે એટલેજ કે ખેતીવાડીનો વિષય અગાધ મચ્છુ જેવો છે. તે પ્રાથમિક શાળાઓમાં શી રીતે ખેતી જેવો મોટો વિષય શીખવી શકાય ? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો એટલેજ છે કે-ગણિતનો પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિષય ધણેજ અધરો અને બહોળો છે, તે પ્રાથમિક શાળાઓમાં શી રીતે શીખવી શી રીતે શીખવાય છે ? ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભાષા એ પણ તેવાજ અગાધ વિષયો છે. તે પ્રાથમિક શાળાઓમાં શી રીતે શીખવાય છે ? મર્વ વિષયોમાં આપણે સાદી, સરળ બાબતો શરૂઆતમાં

શીખવીએ છીએ; અને અધરી બાબતો આગળ ઉપર શીખવવાનું રાખીએ છીએ. ગણિતના વિષયમાં સાદું અંકગણિત પ્રાથમિક શાળાઓમાં; અધરું અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ માધ્યમિક શાળાઓમાં; અને ત્રિકોણમિતી, ટ્રેટીક્સ, ડાઇનેમીક્સ, કેલ્ક્યુલસ વિગેરે કોલેજોમાં શીખવીએ છીએ. આજ રસ્તો ખેતીવાડીના વિષય માટે કેમ ન લઈ શકાય ? ઇચ્છા હોય તો રસ્તો તેની મેજે જ જડી આવે.

૨૧. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજીએ (લરચ) આ વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે:- જે વિષયની ચર્ચા ઉપાડવામાં આવી છે તેનું અભ્યાસમાં નામ કે નિશાન નથી. ગામડામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેતીનું શિક્ષણ ધણુંજ અગત્યનું છે. પ્રાથમિક કેળવણીનાં આમ્ય ધોરણો ૨૬ થવાથી એક માઈ પરિણામ એ આવશે કે સર્વેને મગ્નું શિક્ષણ મળશે. આમ્ય ધોરણમાં ખેતીવાડીની ચોજના કરી હોત તો સાઈ થાત. નવ દસ વર્ષની ઉંમર પછી વિદ્યાર્થીઓ વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવી શકે તે વખતે ખેતીનું શિક્ષણ કુજ્જાત કવું જોઈએ. એને બદલે નોકરોના હાથમાં હાલ ખેતીનું કામ જાય છે અને નોકરો જોઈએ તેવા માહિતગાર હોતા નથી. દારના રોગ, છોડના રોગ વગેરે વિષે ખેડુતો કાંઈ ન જાણે તો ટપ ટપ લોકોના ધંધા તરફ દુર્લક્ષ રાખ્યું કહેવાય ? માટે શરૂઆતથીજ આ પાઠ શીખવવા જોઈએ; અને મહેનત કરવામાં શરમ નથી તે સમજવડું જોઈએ. મ્હારે રોજ ૭ કલાક ખેડુત માથે કામ પડે છે તેમાં મ્હેં જોયું છે કે ખેતીના કામની મોદિની ઓછી રાવાથી તેઓ કાંઈજ સુધારો કરી શકતા નથી.

બીજો દિવસ.

તા. ૨૪ અક્ટોબરને દિવસે બપોરે ૧-૩૦ વાગે પરિષદની બીજી બેઠક મળી હતી.

પહેલો ઠરાવ.

સ. નંદનાથ કેદારનાથ ત્રીક્ષિતે (વડોદરા) નીચેના ઠરાવ પરિષદ સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો:—

- ૧ (૧) જે દેશી રાજ્યોએ કેળવણી મફત અથવા મફત અને ફરજિયાત કરી છે તેમને આ પરિષદ અભિનંદન આપે છે અને બીજાને તેવાંજ પગલાં ભરવાની ભલામણ કરે છે.
- (૨) પ્રાથમિક કેળવણીને સત્વર પ્રસાર કરવા તેમજ તે મફત અને ફરજિયાત કરવા આ પરિષદ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે.
- (૩) લોકલબોર્ડના અને એજન્સીના પ્રદેશમાં જે દરેક ગ્રામમાં પંદર વિદ્યાર્થીઓ ભણવાને તૈયાર હોય તે સ્ત્રેમાં નિશાળો પાંચ વર્ષમાં સ્થાપવાનો નિશ્ચય સરકારે કરવો જોઈએ અને તેની સિદ્ધિ માટે ચોક્કસ યોજના બહાર પાડી તે દર વર્ષે અમલમાં મૂકવી જોઈએ તેમજ તે માટે કેળવણીની ગ્રાંટમાં જરૂરી વધારો કરવો જોઈએ.

આ વિશે બોલતાં સ. ત્રીક્ષિતે જણાવ્યું કે આ ઠરાવના ત્રણ વિભાગ છે, અને કેળવણી વધારે સુલભ થાય તે સંબંધીજ છે. દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં ગણવાને આપણે દેશ ચોખ્ય છે, પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આપણી કોમન હાલ યુરોપની દૃષ્ટિથી અંકારો. યુરોપનો એક સિદ્ધાન્ત એ છે કે જે દેશના શેક્ષ લખી વાંચી જાણે તે દેશ સુધરેલો કહેવાય. આ માન્યતા વીસમી સદીમાં ખોટી કહેવાય નહિ. પરંપરા માટે નહિ પણ સ્વચ્છતા માટે—આપણા હિતને માટે સર્વે કેળવણેલા હોવા જોઈએ, આ કાર્ય આપણે સર્વજનું છે એટલે આપણા નેતા રાજનું હોય એમાં નવાઈ નથી. માટે આપણે દેશી અને બ્રિટીશ સરકારને વિનંતિ કરીશું કે તેમણે કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવી. પણ કોઈ પૂછશે કે ફરજિયાત શા માટે ? તેના જવાબમાં કહેવાનું કે આપણી એવી જાવના છે કે સરકાર આપણા માથાપ છે તો આજાપની ઇચ્છા હોવી જોઈએ કે બાળકો છે તે કરતાં સારાં થાય. જનમાલના રક્ષણ કરતાં આ વધારે મદદ કાર્ય છે. બાળકને માલમતા નથી; ફક્ત શરીર અને આત્મા છે. માટે આત્મા અને ઉદર પોષાય તેવાં પગલાં લેવાં જોઈએ. અને શરીરના રોગ મટાડવાને જેમ માથાપ જોસડ પાપ છે તેમ આત્માની હિન્નતિ માટે કેળવણી પણ ફરજિયાત કરવી જોઈએ.

હવે, હું વડોદરાની ચોટી વાત કરીશ. ત્યાં આજની ૯ વર્ષ ઉપર કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી. શ્રીમંત મદ્દાવજીવના વખતમાં કેળવણી માટે વાર્ષિક ખર્ચ ૧૪ લાખનું હતું તે વધીને હાલ ૧૪ લાખનું થયું છે. અને ૨૧ લાખનું બજેટ તૈયાર કરેલું છે. ચાલીસ વર્ષ ઉપર જ્યાં ૧ રૂપીઆ ખર્ચાતો હતો ત્યાં હાલ ૧૫૦) રૂપીઆ અને ખર્ચાતો

છીએ. શિક્ષણનાં ફળ એકદમ દેખાતાં નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મ જીવનમાં તે એવી તો ઉંડી અસર કરે છે કે તેનાં ફળ જોવા માટે એક પેઢી તપાસવાની જરૂર છે. વડોદરાનાં ૩૧૦૦ ગામમાંથી ધણું ન્હાનાં ૭૦૦ ગામ બાદ કરીએ તો બાકીના એકે એક ગામમાં શાળા છે. અને તે ઉપરાંત કેટલાંક મોટાં ગામોમાં તો વધારે શાળાઓ છે. વડોદરા રાજ્યમાં કુલ ૩૦૮૮ શાળા છે. એકંદરે વસ્તીના ૧૫ ટકા શિક્ષણ લેનારા ગણીએ તો અમારે ત્યાં લગભગ સપ્તમાજ તેવું શિક્ષણ લે છે. અઢી લાખ વિદ્યાર્થીઓ અમારા રાજ્યમાં ભણે છે અને જો કન્યાઓના શિક્ષણ માટે ફરજિયાત શિક્ષણની વય છોકરાના જેટલી હોત તો હાલના ૧૩ ટકાને બદલે ૧૫ ટકા હોત. આખી શાળામાં જવા યોગ્ય ઉમરનાં બાળકોમાંથી ૮૯ ટકા ભણે છે, જાપાન બાદ કરતાં એશિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વડોદરાએ આ દિશામાં વધારે કાર્ય કર્યું છે. વડોદરા રાજ્ય ખીટીશ પ્રદેશ સાથે કુસમુંચણીની માફક ગુંથાયેલું છે. માટે અમારે ત્યાં જે કંઈ થશે હેનો લાભ આપ સર્વને પણ થશેજ. જે દીવો વડોદરાએ પ્રકટાવ્યો છે તેનો આજો મધુરો પ્રકાશ બધે ઠેકાણે પડશે. પ્રકાશની અપેક્ષા છે. જાડના છોડ પણ રોશની, પ્રકાશ, તરફ વળે છે; તો આ પ્રકાશ તરફ જવા આપણા દેશઅંધુ-ઓને ઇચ્છા થાય તેમાં શી નવાઈ ?

સરકાર ટળવણી મફત અને ફરજિયાત કરે કે નહિ તોપણ દરેક કુટુંબ અને દરેક ન્યાત આ કામ હાથ ધરે તો આપણો હેતુ સધાય.

આ ઠરાવને ટેકો આપતાં રા. અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કરે (મુંબઈ) જણાવ્યું કે:—

બીજી ઠરાવ.

સા. વિધાગૌરી નીલકંઠે (અમદાવાદ) નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

૨. (૧) પોતાના શહેરમાં કન્યાઓના પ્રાથમિક શિક્ષણની વૃદ્ધિ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવા અને તે હેતુસર વધારે એલાલિટી કન્યાશાળાઓ સ્થાપવા આ પરિષદ મ્યુનિસિપાલિટીઓને આગ્રહપૂર્વક લલામણુ કરે છે.
- (૨) લોકલબોર્ડના પ્રદેશમાં તેજ હેતુની સિદ્ધિને માટે જે જે ગામમાં ઓછામાં ઓછી ૨૦ કન્યાઓ છોકરાઓની નિશાળમાં ભણતી હોય ત્યાં જૂદી કન્યાશાળા સ્થાપવાની લલામણુ આ પરિષદ જીલ્લા લોકલબોર્ડને કરે છે.

આ ઠરાવના સમર્થનમાં સા. વિધાગૌરીએ મંડપમાં ટોકેશ એક નૂતન તરફ પ્રેરકીતું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે એ હતું કે ' હર દબર સીએ હજી નિરક્ષર છે ' આ સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓનું લઘુતર વધારવા માટે કન્યાશાળાઓ વધારવી જોઈએ. પ્રથમ તો કન્યાઓની નિરક્ષર સ્થિતિ સુધારવા માટે મ્યુનિસિપાલિટીઓએ અને લોકલબોર્ડોએ કન્યાશાળાઓ વધારે પ્રમાણમાં સ્થાપવી જોઈએ, શહેરમાં જીવન ગાળનાર નગરીકીને ગામડાની સ્થિતિને પૂરે ખ્યાલ હોતો નથી પણ જે બારીકાઈથી જોવામાં આવે તો માત્રમ પછી કે અગાન અવસ્થાથી બાળાઓ અને સ્ત્રીઓ ધણી ક્ષેત્રી સ્થિતિ ભોગવે છે. છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની શાળાની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. બીજી પાસ શાળાઓમાં ભણવા જવાની દેશ દિવસે દિવસે કન્યાઓમાં વધતી જાય છે. એના દાખલા માટે એટલું જ જોવાનું છે કે જ્યાં જ્યાં કન્યાઓને માટે શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવે છે કે તરતજ તે ભરાઈ જાય છે.

માધ્યમિક રીતે ન્હાના ગામડામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ એકઠાં ભણે છે પણ દાલ તો ૩૦ છોકરીઓ છોકરાઓની શાળાઓમાં ભણતી હોય તોજ તેમને માટે જૂદી શાળાઓ ઘડાડવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ત્રીમને બદલે વીસની મર્યાદા રાખવામાં આવે તો જૂદી કન્યાશાળામાં ૨૦ ની સંખ્યા વધીને એકદમ ૪૦ ની થશે એવી મદારી ખાત્રી છે.

નવસારીમાં એક બાલુએ અંગ્રેજ હદ અને બીજી બાલુએ ગાયકવાડી હદ છે. ગાયકવાડી હદમાં બધી કન્યાઓ ભણેલી હોય છે પણ અંગ્રેજ રાજ્યમાં તે ભણેલી હોતી નથી. ત્યાં એક નાત એવી છે કે જે ગાયકવાડી હદમાંથીજ કન્યાઓ લાવે છે કારણ કે તે ભણેલી હોય છે. ને આથી આપણને સ્વાભાવિક રીતે વિચાર થાય છે કે અંગ્રેજ દરમાં રહેનારનો શોય શો ? શાળા નાહ તેજ.

ગા. સ્વ. મુલાખ બહેને (મુંબઈ) આ ઠરાવને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે હું અમદાવાદની રેઈન્ગંગ કોલેજની જૂનામાં જૂની સ્ટેનર છું અને ૨૮ વર્ષથી કેળવણી ખાતામાં કામ કરીને દાલ મુંબઈમાં મોટા જ્ઞાનની એક નિશાળમાં સીખવું છું. હું મ્હારા અનુભવથી નિઃશંક કહી શકું છું કે કન્યાઓ માટે સારી સંખ્યામાં શાળાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે. ગામડાના અનુભવના પરિણામે એ પણ જણાવી શકીશ કે ભરપૂર વગર અભણ કન્યાઓનો ભવ બગડે છે. ગામડાઓમાં ઘણી છોકરીઓ વિધા શું છે તે જાણતી નથી

અને તેઓ છોકરાઓ નોંડે એસે પણ શી રીતે ? આપણે ત્યાં પાંચ ગામે એક નિશાળ છે અને ૪૫ ગામે એક કન્યાશાળા છે.

મુખ્યમાં બુલેશ્વર રસ્તામાં પહેલાં બે કન્યાશાળાઓ હતી ત્યારે તેમાં ૩૦૦ કન્યાઓની સંખ્યા હતી અને ત્યાર પછી એક ત્રીજી શાળા રથપાઇ તો હવે દરેકમાં હજારની સંખ્યાથી શાળાઓ ભરાઇ ગઇ છે. આ દૃષ્ટાંત શું એમ સૂચવતું નથી કે હજુ કન્યાશાળાઓની વિશેષ જરૂર છે !

ત્યાર બાદ સહાની અનુમતિ લઇને ડરાવ પસાર થયો છે એમ પ્રમુખમાહેજે જાહેર કર્યું હતું

ત્રીજો ઠરાવ.

૨ા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ (અમદાવાદ) નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો
૩. પ્રજાકીય ચળવળને લીધે સરકારે ગ્રામ્ય ધોરણો રદ કરવાનો જે ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે તેની આ પરિષદ સંતોષ સાથે નોંધ લે છે, અને તે સંબંધમાં સુધારા રૂપે સૂચવે છે કે:—

(૧) સામાન્ય નિયમ તરીકે બીજા વર્ગની પ્રાથમિક શાળાઓ ચારને બદલે પાંચ ધોરણની હોવી જોઇએ.

(૨) સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે કોઈ પ્રાથમિક શાળામાં આગળનાં ધોરણો વધારવાની સત્તા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને બદલે તાલુકા લોકલ બોર્ડની સલામતથી જીલ્લા બોર્ડને સોંપવી જોઇએ.

આ વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે મુખ્ય ઇલાકાના ગર્વનર લોર્ડ સીડનહામ હતા ત્યારે તેમના વખતમાં એક નવું પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તેમાં ભૂલ છે, પણ અધિકારીઓએ તે માન્યું નહિ અને તથી તે પગલાં સાંભળે આપણે વાંધા કાયમ રાખ્યો. હાલમાં લોર્ડ વિલીંગડનની સરકારે ભૂલ ક્ષુલ્લ કરીને સુધારી છે એ ઘણી હર્ષની વાત છે.

આમ ગ્રામ્ય ધોરણો દાખલ કરવાની ભૂલ સુધારવાને માટે આપણે સરકારને ધન્યવાદ આપીએ છીએ પણ હજી બીજી ભૂલ બાકી છે. બીજા ઝેડની નિશાળો ત્રણને બદલે ચાર ધોરણની કરવાની છે તેને બદલે પાંચ ધોરણની કરવી જોઇએ. આથી વધારે ખર્ચ થાય પણ બધાએ ખચ એક કે બીજી રીતે આપણે આપીએ છીએ. ઉપરાંત હાલ કોઇ પણ ગામના માણસો પોતાની નિશાળમાં વધારે ધોરણ દાખલ કરવાનો નિશ્ચય કરે ત્યારે હાલમાં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને માગણી કરવી પડે છે. તેને બદલે જીલ્લા બોર્ડ પાસે માગણી કરી મંજૂરી મેળવવાની વ્યવસ્થા થાય તો સારું. આમાં મરકારની સત્તા છીનવી લેવાનો મવાલજ નથી. તેમની સત્તા તો આપણા ઉપર છેજ. પણ જીલ્લાબોર્ડમાં લોક-મત માટે લોકમનથી આ મંજૂરી મને તે વ્યાજબી કહેવાય. પ્રવીણ પુરપો માને છે કે હાલની પ્રાથમિક કેળવણી પૂરતી નથી માટે તે વધે તેવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે અને ધોરણ વધારવાથી પણ કોઈ સારું ફળ આવશે.

૨૧. દયાળુ નહાનુભાષ્યો (સુરત) આ ઠરાવને, અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે:—આ વિશે પ્રથમ વિચાર તો એ સહે છે કે પ્રગટીય ચળવળને લીધેજ આમાં ફેરફાર મળી છે. માટે ચળવળથી જીનારને આમાંથી કે ખ ગ શીખવાના છે. લોક માન્ય દાદાભાઈ નવરોજીએ કહ્યું છે કે—Agitate, Agitate, Agitate. પ્રગટના હિતને માટે જો પ્રયત્ન કરવાનાજ છે તો ચળવળ કરતાં બીજાકુલ દર કે મંદાય શીખવાની જરૂર નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના ચંદ્રમાં કહ્યું છે કે સત્ય માગણી માટે નિહર રહી તમારી જાણેનું સરકારને લાન કરાવો. માત્રા વિના તો મા પશુ પીરસશે નહિ (તાળીઓ). તો પછી જૂદા લોકોની અને દૂર પડેલી સરકારને તમારી લાગણીઓ અને માગણીઓની માહિતિ ચળવળ ચિવાય શી રીતે મળે ? ને માહિતિઓ ના મળે તો તમારી જરૂરીઆતોને પહેંચી પશુ શી રીતે વળે ? તમે નહીં સમજાવો કે અચ્ચર ગુજરાતી ચોપડાં લખાવવામાં પ્રગટનું કયુંજ સાર્થક થવાનું નથી. મદારા મતે તો પાંચ ધોરણ નહિ પણ પૂરાં સાતેય ધોરણ દાખલ કરવાં જોઈએ. (hear hear). ઇન્સ્પેક્ટરો તો સરકારી નોકરો છે તે સરકારની મરજી પ્રથમ ખ્યાનમાં લે છે. ને પછી મત આપતા હોય એમ લાગે છે. વળી તેઓ શહેરમાં રહેતા હોય છે. અમદાવાદમાં વસતા ઇન્સ્પેક્ટરને ધોળકાના આમ્ય શિલ્પજીના અભાવની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન હોતું નથી. ધોળકાના પંચનો અનુભવી અવાજ શહેરી ઇન્સ્પેક્ટરો સામાટે કયુલ કરતા નથી, તે હું સમજી શકતો નથી. (તાળીઓ). પ્રગટની મરજી જો વાસ્તવિક હોય તો તેની આડે આવવાનો ને તેની મરજીની વિરુદ્ધ ઉપરી અમલદારને લખાણ કરવાનો ઇન્સ્પેક્ટરોને કાલે અધિકાર આપ્યો છે ? હું તો એમ માનું છું કે પ્રાથમિક શાળાનાં ધોરણોને વધારવાની આવડત તો થું, પણ પ્રગટને જો જરૂર જણાય તો તેઓ નવી કોલેજો પણ પોતાની ઉભી કરી શકે.

પછી સભાજનોના મત સેષ આ ઠરાવ પસાર થયો છે એમ પ્રમુખ સાહેબે જાહેર કર્યું હતું.

ચોથો ઠરાવ.

૨૧. હિંમતવાલ ગણેશજી અંબારીઆએ (મુંબઈ) નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

૪. પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોની સ્થિતિ અને ચોખ્ખતા સુધારવાના હેતુથી આ પરિષદ ભલામણ કરે છે કે:—

(૧) અન્ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોનો માસિક પગાર ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૨) જેટલો હોવો જોઈએ અને પહેલા વર્ષના ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોનો માસિક પગાર રૂ. ૧૫) જેટલો હોવો જોઈએ.

(૨) શાળાઓમાં ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ વધે અને નવી સ્થાપવાની શાળાઓ માટે ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોજ મળે એ હેતુથી ગુજરાતમાં ઓછામાં ઓછી એક વધારે ગેલ ટ્રેઈનીંગ કોલેજ સ્થાપવી જોઈએ.

૨. અંબારીઆએ આ ઠરાવની હિમાયતમાં જણાવ્યું હતું કે આવા સર્વમાન્ય સાદા માત્રા ને સરળ ઠરાવ ઉપર કંઈ ચર્ચા કરવા જેવું રહેતું નથી. અન્ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોના ઓછા

પગારની વાત અને ઝોજા પગારને પરિણામે તેઓને વેઠવી પડતી અનેક મુસીબતો તેમજ અભ્યાસીઓને પણ થતાં નુકસાન વગેરેથી કુળવણીમાં રસ ધરાવતા લગભગ સર્વે ગૃહસ્થો જાણીતા છે. પટાવાળાને પણ પંદરેક રૂપિયાનો પગાર તો હોય છે. વેપારીના નોકરોને અને મીલના મજૂરોને પણ પંદર રૂપિયાથી એકંદરે વધારે પગાર પરવડે છે. ઉપરોક્ત કામદારોની સ્થિતિ પણ જો આવી છે તો અન્દ્રેઇન્ડ શિક્ષકોને-કે જે શિક્ષકો બાળકોમાં આસ્થિયનું પ્રથમ બીજ વાવનાર હોય છે-તેઓને માત્ર દસ રૂપિયા માસિક પગાર મળે એ રકમ ઓછીજ છે એમ તમે સ્વીકારશોજ. ગમે તો દસ રૂપિયા માસિક મળે, તો પણ તેઓ શિક્ષક થયા, એટલે ગૃહસ્થ ગણાયા; ને ગૃહસ્થ ગણાયા એટલે ધરનાં બેરોથી કશું બહારનું કામ થઇ શકે નહિ. વળી પહેરવે-ઝોડવે પણ ‘કુલડેસ’ માં તો શિક્ષકે રહેવુંજ નોંધ્યું. આ રીતે જોતાં એક શિક્ષકના ગૃહસંસારનો આધાર, શિક્ષકના માસિક દસ રૂપિયાના પગાર ઉપર હોય છે, ત્યારે બીજી દૃષ્ટિથી મીલ મજૂર, કે જોના ધરનાં ત્રણેક માણસો આપણે ગણીએ, તો તે ત્રણની મળીને એકડી થતી રકમ પેલા શિક્ષક કરતાં વધી જાય છે. બદ્દે ત્રણ ગણી થઇ જાય છે. કેમકે મજૂરના ઘરમાં સ્ત્રી, બાળક ને ધણી એમ બધાં મજૂરીમાં ગુલામી શકે છે, જે શિક્ષકના કુટુંબીઓથી બનતું નથી.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! મુબઇનો હું તમને એકજ દાખલો આપીશ કે એક શિક્ષકને માસિક ૧૯) રૂપિયા પગાર મળતો હતો ને એક લંગીને માસિક પંદર રૂપિયા પગાર મળતો હતો, પણ લંગીના ધરનાં ત્રણે માણસ તેટલો નોખો નોખો પગાર લાવી શકતાં હતાં એટલે તે ગણીએ તો ભારતરોના પગાર ૧૯) રૂપિયા અને લંગીની માસિક આવક ૪૫) રૂપિયાની થતી ! વાર, કોઇ એમ પણ ગંઢા કરે, કે ભારતરોના પગારમાં વધારો કરવાની જગ્યાએ આપણે સરકાર પાસે માગણીજ કરવા નીકળ્યા છીએ તો માત્ર બે અને ત્રણજ રૂપિયાનો વધારો કરવાનું શા માટે જણાવવું ? શા માટે તેથી વધુ રકમ ઉમેરવાની માગણી ના કરવી ? પણ આનો જવાબ ખુલ્લો છે કે માગણી કરતી વખતે પણ વિચાર કરવાનો છે કે અમુક પ્રકારની માગણી જ વાસ્તવિક ગણાશે. લાયકાતના પ્રમાણમાંજ માગણી થવી જોઇએ; નહિ તો “સોની ને આધુ” જેની વાત બને; અર્થાત માગણી કરનારાઓ મૂર્ખામાં ખપે. માટે તેમ ન થવું જોઇએ અને હાલ તરત આટલી માગણીથી આપણે મતોષ માનવો એજ ઉચિત છે.

કંગાલ શિક્ષકોના વિદ્યાર્થીઓ કેવા થાય તે આપણે જાણીએ. પણ કંગાલ કરતાં અજાન શિક્ષકથી કેવું ભયંકર પરિણામ આવે છે તે પણ વિચારવું જોઇએ. હાલ ૧૦૦ શિક્ષકો પૈકી ૩૬ તો અન્દ્રેઇન્ડ છે અને તેમનું જ્ઞાન કેટલું હોય છે તે નીચેના દાખલા ઉપરથી જણાશે. એક શિક્ષકને પૂછવામાં આવ્યું કે “ફિટર” એટલે શું ? તેણે જવાબ આપ્યો. કે તે એક મીલનો ઉપરી છે ! ! જીઆટર એ શું છે ? એમ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એક શિક્ષકે જવાબ આપ્યો હતો કે, જીઆટર એ અરજસ્તાનમાં આવેલા સત્તા સમુદ્રને નોકે નેકા (નોકા નહિ !) સૈન્યને આવતા રોકવાનું સ્થાન છે. એક શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને દાખલો લખાવ્યો કે ટન, હંદ્રવેટ અને પાઉન્ડના કાર્પોંગ કરો !

નવી વાંચનમાળામાં આપેલા પ્રકાર્ય પાઠો વગેરે અન્દ્રેઇન્ડ શિક્ષકો શી રીતે શીખતી શકે તે સમજી શકાતું નથી. વળી વાંચનમાળામાં હાલ જે દોષો છે તે જોનાં તો નિ

મારી રીતે દ્રેધન્ડ રોવો નોંધ્યો. દાખલા તરીકે એક રથજે નેચામાં આવે છે કે 'લુગટુ રમ્યો નગરાય "સુરા" થઇ (સુરને મ્થાને સુરા થન્દ મુકાયો છે.) (દમાદસ). વળી કન્યાશાળામાં ચાલતી પાઠશાળામાં એક રથજે એવું પણ છે કે જાણુદાખ્યા પગ દોણ (બીંગ નોંધ્યો) મુતો દનો. કૌચા રાણી, જેણે અનેક પ્રપંચો રમ્યા છે, જે પતિ મુદ્દાં મંવંનો ત્યાગ કરી મુક્તમાન રાગ્નને પરણી હતી તેને ચોપડીમાં રાદગુણી તપી છે. જ્યાં આવી આવી મદાન બૂલો થતી હોય અને તેવી બૂલોના પરિણામે આપણા જાળદા આટે રમ્ને એટલે મન્ય દષ્ટીકનથી અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેનાં હોય, તો શા માટે તેની મુધાદણા માટેની ફરિયાદ મરકારને આપણે ના કરવી નોંધ્યો ?

આ સંલેગોમાં જ્યાં સુધી દ્રેધનીંગ કાલેજને વધશે નહિ જ્યાં સુધી મારા શિક્ષક વધશે નહિ. વળી દાલની દ્રેધનીંગ કાલેજોમાં પણ વધુ સગવડ કરવાની જરૂર છે. ગમે વર્ષે મદને એક મિત્ર પામેથી મજેલી દષ્ટીકન પ્રમાણે ૬૦૦ ઉમેદવારોમાંથી કલ્પ ૧૦૬ નેજ મેલ દ્રેધનીંગ કાલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા અને શીમેલ દ્રેધનીંગ કાલેજ માટે ૨૦૦ ઉમેદવાર શિક્ષિકાઓમાંથી ૩૦ નેજ સ્વીકારવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી નોંધ શકાશે કે દાખલ થનાર ઉમેદવાર તો ઘણા છે, પણ દ્રેધનીંગની મગવડ ન હોવાથી અન્દ્રેધન્ડ શિક્ષિકાથી અસાધી લેવું પડે છે.

૨૧. પ્રાણુશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈએ (અમરાવાદ) આ કસવને અનુમોદન આપનાં જળાબ્યું કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને જેમને અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે આ શિક્ષક કુતરાનો અવનાર ભોગવે છે. પેટના ખાડા પૂરવા માટે તેઓ રુદ્ધરમાં ૭ વાગે જુલો ઉડી ટથુશન આપવા જાય છે અને ૧૦૧ વાગે થેર આવી ઉનાવજે ખાઈ નિશાળે જાય છે. પછી નિશાળમાં ટેમલ ઉપર પગ નાંખી પાથકી ઉનારી મોનીટરને અધું કામ સોંપી દે છે. દેશના નાગરિકોના શિક્ષણનો જ્યાં પાયો નંખાય છે ત્યાં આવા શિક્ષકાથી શું પગિણામ આવે ?

વિદ્યાર્થીઓનાં માથાપ દાલ પણ ખાનગી શિક્ષક પાછળ ખર્ચ કરે છે એટલે તે છાત્રઓને સાગ શિક્ષક પૂરા પાડવા માટે છાત્રગ દીક વધારે રકમની માગણી કરીશું તો તે અયોગ્ય નહિજ કહેવાય.

આપણી માગણી જલુ મ્હોટી નથી પણ મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ખાર કે પંદર રૂપિયાનો પણ પગાર ઇચ્છવા યોગ્ય નથી અને તેમાં ઘણો વધારો થવાની જરૂર છે. આ માન્યતા જેલના રીપોર્ટ ઉપરથી હું પુરવાર કરી આપીશ. દરે જેલમાં લુગડાં દલકાં અને ખોરાક ખરાબ હોય છે, તેમ કંઈ વાર તહેવાર કે ટાણું હોતાં નથી. આ બધામાં શિક્ષકની સ્થિતિ રવાલાવિક રીતે જૂદી હોય, તો પણ મધ્યપ્રાંતની સેંદ્રલ જેલમાં રૂકન લુગડાં દવા અને ખોરાક માટેજ માથા દીક વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૬ નો આવે છે અને બંગાળમાં તે રૂ. ૬૦ છે. કુટુંબમાં ૩ માણમજ ગણીએ તો દર મહિને ૧૨ રૂપિયા તો ખોરાકનાજ નોંધ્યો. ઉપરાંત ધર્મોદ દલાખાનાંની વ્યવસ્થા ખરાબ હોવાથી ખાનગી દલાખાનાનો ખર્ચ શિક્ષકને વેડો પડે છે. દિ. જા. અંગાલાલ સાકરલાલ સાથે મ્હારે આ વિષે વાત થઇ હતી અને તેઓ કહેતા હતા કે શિક્ષકનો માસિક પગાર ઓછામાં ઓછો રૂ. ૨૦) જેટલો હોવો નોંધ્યો. ત્યાર બાદ સલાતી અનુમતિ લઇને પ્રમુખ સાહેબે જાહેર કર્યું કે આ દરાવ પસાર થયો છે.

પાંચમો ઠરાવ.

રા. જીવણલાલ હરિપ્રસાદ દિવાને (અમદાવાદ) નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

પ. માધ્યમિક શાળાઓનો હાલનો ભાર અભ્યાસક્રમ કાંઈક હલંકો કરવાના હેતુથી આ પરિપદ નીચેની ભલામણ કરે છે:—

(૧) પહેલાથી સાતમા ધોરણ સુધીમાં ગણિતનો અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ પ્રમાણમાં સરળ કરવો જોઈએ.

(૨) ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્થાન એ બન્ને દેશોનો ઇતિહાસ શિખવવાને બદલે ફક્ત ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસજ શિખવવો જોઈએ અને પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ વધારે સપૂર્ણ રીતે શિખવવો જોઈએ;

અને આ સિદ્ધાંતાનુસાર અભ્યાસક્રમમાં ચોક્કસ સુધારા કરવા માટે નીચેના બૃહસ્થોની દમિટી નીચે છે:—

રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પ્રો. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ, રા. જીવણલાલ હરિપ્રસાદ દિવાને, રા. કૃપાશંકર દયાશંકર આચાર્ય, રા. કાળીદાસ નાગરદાસ શાહ, રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી, રા. દત્તાત્રય ગુપ્તે, રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, અને રા. અંબેલાલ મણીભાઈ દેસાઈ.

આ ઠરાવ રજુ કરતાં રા. દિવાને જણાવ્યું કે:—હાલ ફળવણીની અવસ્થાનો બધો બોલે માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપર નાંખવામાં આવે છે. પણ જો કાલેજોમાં પ્રોફેસરોએ તેમના વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર સારી છાપ પાડી હોત તો માધ્યમિક શાળાના ટ્રેનિંગ્સ શિક્ષકો સાફ કામ કરી શકે. તેમ શિક્ષણનો સુધારો પ્રાથમિક ધોરણથી થવો જોઈએ. પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકો સુધરવાથીજ બધો ફેરફાર થશે. નહિ પણ અભ્યાસના ક્રમમાં પણ કેટલોક ફેરફાર કરવો પડશે. તેમાં વિષયો ઘણા છે અને બાળક ઉપર બોલે ઘણા પડે છે. આંક, ગુણાકાર અને સરવાળા શીખવ્યા પછી જ શીખવવા જોઈએ તેને બદલે પહેલા શીખવવામાં આવે છે. તેમ ઘણાજ કપરા આંકે શરૂઆતનાં ધોરણમાં રાખવામાં આવ્યા છે.

માધ્યમિક ધોરણ ઉપર આવતાં, ગણિતના વિષયમાં ઘણાજ ગુચવણ ભરેલા દાખલા પૂછવામાં આવે છે. શરૂઆતના વખતમાં જેવા દાખલા મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પૂછવામાં આવતા હતા તેવા હવે ત્રીજા ધોરણમાં લખાવેલા જોવામાં આવે છે. આ રીતમાં સુધારો કરી ગણિતનું શિક્ષણ ઘણું સરળ કરવું જોઈએ.

વિજ્ઞાનના વિષયમાં તો દરેક ધોરણમાં સુધારાની જરૂર છે. નવા કમ મુખ્ય પહેલાંથી સાત ધોરણ સુધી દરેકમાં આ વિષય શીખવાય છે. પહેલા ધોરણમાં ફળવણી ખાતા તરફથી પ્રકટ થયેલી વાંચનમાળાની પાંચમી જૂઠી અને સાતમી ચોપડીમાં આ વિષે

પાઠ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તે જ પાઠ પ્રયોગો સાથે સમજાવવામાં આવે તો જુદાં પુસ્તકની જરૂર રહે નહિ.

વળી સરકારી ખાતું એમ માગે છે કે દરેક નિશાળમાં મ્યુઝીયમ ઉપાડવાં નેહએ. પણ તેથી કંઈ ખામ હાલ નથી. સરકારી હાઈસ્કૂલોમાંજ જે મ્યુઝીયમ છે તે ઉપરથી નેઈ શકાશે કે તેમાં કંઈ માલ નથી. તેને બદલે મેડાઈ સ્થળોમાં સરકારી મ્યુઝીયમ અને લેન્ટર્નના દેખાવો બતાવાય તો લાભ થાય. અને હાલ છોકરાઓને મુશ્કેલી ઉપર મોકલવાને જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે આ માટે કરવામાં આવે તો પસાનો વધારે સારો ઉપયોગ થશે.

એથા ધોરણમાં હાલ ૪ નવા વિષયો દાખલ કરવામાં આવે છે તેને બદલે વધારાના બે એથામાં અને બે પાંચમાં દાખલ કરવામાં આવે તો ઠીક થાય. આ ધોરણનો વિજ્ઞાનનો ક્રમ પણ ભારે છે.

એથાથી માત્ર ધોરણ સુધીમાં શુભરાતીનો જુદો વિષય કાઢી નાંખી તેને બીજા ભાષામાં મૂકવાની યોજના પણ ઘણી આવશ્યક થશે.

ભૂમિતિની ફક્ત આકૃતિઓ એથા ધોરણમાં શીખવવી નેહએ અને પાંચમાં તે એક વિષય તરીકે દાખલ કરવી નેહએ.

પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં હિન્દના ઇતિહાસની માત્ર વાર્તાઓ નહિ પણ સંક્ષિપ્ત હકીકત શીખવવી નેહએ, એથા અને પાંચમાં ધોરણમાં હિન્દ અને ઇંગ્લંડનો ભેગો ઇતિહાસ શીખવવાને બદલે ફક્ત ઇંગ્લંડનો સરળ ઇતિહાસ શીખવવો નેહએ. છઠ્ઠા અને સાતમાં હાલની માફક બન્ને દેશનો ઇતિહાસ શીખવવો નેહએ.

ઉંચા ધોરણમાં વિજ્ઞાનનો જે ક્રમ હાલ દાખલ થયો છે તેનો ઇતિહાસ જાણવા હાથક છે. લોર્ડ સીડનહામ અને યુનિવર્સિટીને તકરાર થઈ તેથી નુકસાન હાથરકુલોને થયું. વિજ્ઞાનના વિષયોનો હાલ યુનિવર્સિટીમાં થઈ ગયો છે માટે તેની તપાસ કરવા માટે કમિટી નીમવાની જરૂર છે. વિષયોની યોગ્યતા અને બાળકોની શક્તિ એ બન્ને તપાસી કમિટી પોતાની સૂચનાઓ ધરશે.

રા. કલ્યાણરાય નયુભાઈ જોશીએ (વડોદરા) આ કરાવને અનુમોદન આપનાં ક્યું કે:—આવો ગહન વિષય આખી પરિષદ વિચારી શકેજ નહિ માટે કમિટી નીમવાની જરૂર છે. ગણિત માટે તો ક્રમ નહિ પણ પરીક્ષા જવાબદાર છે પણ વિજ્ઞાન માટે બધા એકમત થઈ શક્યા નથી. હજી વિજ્ઞાનનો ક્રમ નવો છે; તેને પૂરી અજમાયેશ અપાઈ નથી માટે તે વિષે છેલ્લો નિર્ણય એકદમ ન કરવો નેહએ. વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો ઘણો આધાર શિક્ષકો ઉપર છે, માટે પ્રથમ તો શિક્ષકોએ શીખવતાંજ શીખવું નેહએ. જુના હેડ માસ્તરો જુની રીતે કેળવાયેલા હોય છે તેથી તેઓને નવું પ્રદર્શ કરતાં વાગ લાગે છે. પરિણામે વિજ્ઞાનના શિક્ષણને તેઓ નેહએ તેવું ઉત્તેજન આપના નથી.

સારનાથ સભાની અનુમતિ લઈને પ્રમુખ સાહેબે જાહેર ક્યું, કે કસ્ટમ પમાર થયો છે.

છછો ઠરાવ.

૬. સારપંચી નીચેના ઠરાવ પ્રમુખસાહેબ તરફથી રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

સરકારી ગ્રાન્ટ લેતી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક નિશાળો ઉપર કેળવણી ખાતાનો અંકુશ ઓછો કરવાના હેતુથી ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડ કોલમાં યોગ્ય ફેરફારો સૂચવવા તેમજ ગ્રાન્ટ ન લેતી નિશાળો માટે જુદા નિયમો ઘડવા અધિકારીઓ અને બીજા અધિકારીઓની એક કમિટી નિમવાની અને તેમાં ખાનગી નિશાળોના પ્રતિનિધિઓની નિમજૂંક કરવાની આ પરિષદ સરકારને ભલામણ કરે છે.

આ ઠરાવ સંનિવૃત્તિ પસાવ થયો હતો.

સાતમો ઠરાવ.

૭. રા. મનમુખલાલ આત્મારામ ખાસ્તરે (મુંબઈ) નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:-

હાલની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં બધા વિષયો ફરજિયાત છે તેને સ્થાને કેટલાક વિષયો ફરજિયાત અને કેટલાક વિષયો ઐચ્છિક રાખવા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા તથા તે સંબંધી ચોક્કસ સૂચનાઓ કરવા તેમજ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ સંબંધી બીજા કંઈ સૂચનાઓ કરવા જેવી હોય તો તે કરવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવે છે.

રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ, પ્રો. સાંકળચદ જેઠાલાલ શાહ, રા. જીવજી-લાલ હરિપ્રસાદ દિવાન, રા. કૃપાશંકર દયાશંકર આચાર્ય, રા. કાલીદાસ નાગરદાસ શાહ, રા. દેવદાસરાય નયુભાઈ જોશી, રા. દત્તાત્રેય ક. ગુપ્તે, રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, અને રા. અંબેલાલ મણીલાલ દેસાઈ.

૮. માસ્તરે આ ઠરાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે તે ઘણો મહત્વનો છે અને તેનો વિચાર કરાવે માટે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીનું સિંદાવલેકન (Survey) કરવું પડશે. હાલ મેટ્રિકમાં ચાર ફરજિયાત વિષયો છે. અવગત તેમાંનો દરેક ઉપયોગી છે પણ વિદ્યાર્થીની શક્તિનો પણ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. જે લોકો પોતાની જાહેનાને નિશાળમાં મોકલતા હશે તેમને માલુમ પડ્યું હશે કે ભૂમિતીની ગ્રામ્ય ગોખવાના કરતાં તેઓ વિજ્ઞાનના મુંદર પાઠો વાંચવામાં પોતાનો વખત ગાળે તો વધુ લાભ થાય. મી. મલખારીએ એક વખત કહ્યું હતું કે ગણિતના વિષયે બહુ કંઈ હશે પણ મ્હારે માટે તો તેનાથી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તેને નાલાયક ન ગણવો જોઈએ. ઘણા ઐચ્છિક વિષયો થોડા ફરજિયાત વિષયો જોડે રાખવાથી આ હેતુ સરી શકે.

શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ (નડીઆદ) આ ઠરાવને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે હું જે જાણતો તરફ તમારું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચીશ. પ્રથમ તો ઐત્તિક તત્વ દાખલ કરવું કે નહિ તે વિશે મતભેદ હતો. પરંતુ તે સંબંધી વિચાર ચલાવવાની તો તો કોઈ ના કહી શકેજ નહિ. બીજું કમિટી સવે મત ધરાવનાર ગૃહસ્થોની છે. આ ઠરાવનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે જેમ જેને તેમ વધારે માણસો ઉચ્ચ કેળવણી લઈ શકે અને દરેક જણ પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. કદાચ કોઈ કહેશે કે એક પાસ અભ્યાસના બહુ જોગની યૂમ પાડવામાં આવે છે અને પીછ પાસ વિદ્યાર્થીઓને સારા નાગરિક બનાવવાની માગણી કરવામાં આવે છે તો એ બે માથે કેમ બને ? પરંતુ લાચુનર જોણું કરવાનો હેતુ આ ઠરાવમાં નથી. અમુક વિષાઈશ્વરશ્રીઓના કરવામાં આવશે અને બાકીનામાંથી પસંદગી કરવાની રહેશે એટલે ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર વધારે ખાશે ખુલશે.

ત્યારબાદ સભાજનોના મત લઈને ઠરાવ પસાર થયો છે એમ પ્રમુખ સાહેબે જાહેર કર્યું હતું.

આઠમો ઠરાવ.

શ્રી. હરિલાલ માધવજી લહે (ભુનાગઢ) ત્યાર પછી નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

૮. માધ્યમિક શાળાઓમાં શિખવાતાં પાઠ્ય પુસ્તકો આ પરિષદને એકંદર અસંતોષકારક લાગે છે અને તેના મુધારા ૫ નીચેની સૂચનાઓ કરે છે:-

- (૧) મુબઈની ધારાસભામાં ઓ. મી. પ્રાંજપેના આ સંબંધી ઠરાવને અમલમાં મૂકવા સરકારે તાકીદથી પગલાં લેવાં.
- (૨) છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી દરેક વર્ષે ચોક્કસ પુસ્તકો નયત (Prescribe) કરવાની જે પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે સત્વર રદ કરવી જોઈએ.
- (૩) ખાસ કરીને ઇતિહાસનાં (History) અને ઇંગ્લેજ સાહિત્યનાં (English) ચાલુ સાલનાં પુસ્તકો નયત (Prescribed) સ્તકોની યાદીમાંથી દૂર કરવાં જોઈએ.

એ ઠરાવ રજુ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે જોખલે સોસાયટીએ નીમેલ કમિટીએ કરેલો રીપોર્ટ આ પરિષદ સન્મુખ રજુ થયો છે તે અનુસાર આ ઠરાવ ધડવામાં આવેલ હોવાથી વિશેષ ચર્ચાની જરૂર નહતી; એ રીપોર્ટમાં ખાસ કરી ઇતિહાસ ભૂગોળનાં પુસ્તકો કેટલાં બધાં વાંધા ભરેલાં છે તે લખાણથી, ગતાવચમાં આવ્યું છે. હાલની સરકારે પોતાના આગ્રહા ઠરાવ રદ કરી સરકારી અમલદારો પાસેજ પુસ્તકો લખાવી તેનાં ભાષાન્તર દરેક ભાષામાં ચલાવવાથી નવાં પુસ્તક લખનારાઓને અન્યાય થાય છે. ઇતિહાસ ભૂગોળનાં પુસ્તકો લખના જેટલી લાયકાત ૫૦ વર્ષની અંગ્રેજ કેળવણીથી હવે ૧૫જામાં આવી છે; તો જૂનો નિયમ ચાલુ કરી બધા પુસ્તક લખનારાઓને છૂટ આપી

મવંથી સાફ પુસ્તક પસંદ થાય એવો નિયમ થાય તો આપણા વિદ્યાર્થીને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે અને આપણાં બાળકોને યોગ્ય કેળવણી મળવાનો સંભવ રહે. અત્યારે તો જે પુસ્તક આપણાં બાળકોના હાથમાં મુકવામાં આવે છે અને જેના નમુના પાઠ્ય પુસ્તકોની કમિટી-એ ઘડેલા રીપોર્ટમાં બતાવવામાં આવ્યા છે તેથી તો હિંદના ઇતિહાસમાંથી કાંઈ સાફ અને સમજવા લાયક છે કે નહીં તે વિષે શંકા થાય તેમ છે; તેમજ અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિનાં સર્વોપરિ સુત્ર-ન્યાયપુરસ્સર નિયમિત રાજ્યવહીવટ સંબંધે વિદ્યાર્થીના મન ઉપર બિશ્વકુલ ખોટો ખ્યાલ બેસે એવી સ્થિતિ છે. માટે મારી ખાસ બકામણુ છે કે આ પરિપદે આમલ કરી મી. માર્ડનનાં પુસ્તકોને પાઠ્ય પુસ્તકોની યાદીમાંથી દૂર કરાવવાનો સખજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

રા. બલ્લુભાઈ પરમોદરાય કોકોરે (અમદાવાદ) આ હરાવને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે ઓ. પ્રાંતપેનો હરાવ દરેક જણુ કણુ સ રાખી શકે એમ છે. તે હરાવ હિન્દી મરકારના હરાવ ઉપર આધાર રાખીને ઘડાયો છે. હિન્દી મરકાર કહે છે કે નૈતિક કે મન્યદારી કારણુ હોય તોજ પુસ્તક નામંજુર કરવું પણ હાલમાં તો વિચિત્ર કારણોથી પુસ્તકો નામંજુર થાય છે.

અમારી નિશાળ સરકારની મદદ લેતી નથી તો પણ અમારા ઉપર જબરા અંકુશ મુકાયા છે. મંજુર ન થયેલા પુસ્તકો કે નકશા પણ અમે રાખી શકીએ નહિ આથી કેળવણીમાં કાંઈ નવા પ્રયોગો પણ કરી શકીએ નહિ. વળી પુસ્તકો મંજુર કરવાની સરકારની પદ્ધતિ એવી ખરાબ છે કે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો તો પોતાનાં પુસ્તકો મંજુર કરાવવાને અરજી કરેજ નહિ. ધણા લાંબા અનુભવ પછી મુંબાઈની ન્યુ હાઈસ્કૂલના પ્રીન્સીપાલ મી. ભગડાએ ગણિતનું એક પુસ્તક ચાર લાગમાં રચ્યું છે તે મંજુરી માટે તેમણે કેળવણી-ખાતા ઉપર મોકલી આપ્યું ત્યારે ખાતાએ જણું તેમની મરકરી કરતા હોય તેમ તે પુસ્તકને પુસ્તકશાળા અને ઈનામી ઉપયોગ માટે મંજુર કર્યું. પહેલા લાગના સંબંધમાંજ આવું પરિણામ આવ્યું એટલે તેમણે બીજા ત્રણ લાગ મંજુરી માટે મોકલ્યા નથી, આથી નુકશાન તો આપણનેજ થયું છે. તેવીજ રીતે પુનાની એક શાળાના વ્યવસ્થાપકે “અયુરીસન્સ ગેરાંદ્રેઈ”નું પુસ્તક પોતાની શાળામાં શિખવવાની પરવાનગી માગી. જો કે આ પુસ્તકમાંથી મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં અત્યાર સુધી વીસ કે ત્રીસ ફકરા પુછાયા હશે તો પણ ખાતાએ તે નામંજુર કર્યું અને જણાવ્યું કે સાતમા ધોરણ માટે તે અધર્ છે. કાંઈ ધોરણ માટે અમુક પુસ્તક અધર્ કે સહેલું છે તે પારખવાનો કાંઈક આધાર અમારા ઉપર પણ રાખવો જોઈએ.

સરકારી શાળાઓ માટે દર વર્ષે ચોક્કસ પુસ્તકો નિયત કરવાની પદ્ધતિ મ.થે ખાનગી શાળાઓને કાંઈ સંબંધ હોય નહિ. પણ નિયત પુસ્તકોની યાદી for guidance-નુચ્ચા તરીકે-એવા શેરા સાથે ખાનગી શાળાઓને મોકલવામાં આવે છે અને તેનો અર્થ for compliance-ગ્રહણ કરવા માટે-થાય છે.

સ્કુલ હાઈનલની પરીક્ષાને માટે નિયત કરવામાં આવેલું પુસ્તક Steps to English.

Literatureમાં કયાં સાહિત્યનાં પત્રીયાં છે તે સમજાતું નથી. એમાં નથી કાંઈ સાહિત્ય કે નથી કાંઈ ક્રમવાર ગ્રંથવર્ણી. એનું નામજ અસત્ય છે અને તે રદ થવું જોઈએ.

છુક કમીટીમાં ખાનગી નિયાળના દેડ માસનંગ અને બીન અમલદાર ગૃહસ્થો નિમવા જોઈએ પણ સરકાર તે કેમ માનશે ? કારણ કે તેમને તો હાલ મોસાળ જમવું ને મા પીરસનાર છે કારણ કે ખાતાના અમલદારો જે પ્રસ્તુત લખે છે તે તેમને ધણે ભાગે મંજૂર કરવાનાં હોય છે. સામાન્ય ઇન્સ્પેક્ટરો સાયન્સની ચોપડીઓ લખે છે અને સાયન્સના ઇન્સ્પેક્ટરો ગણિતની ચોપડીઓ લખે છે.

ત્યાર બાદ સભાની અનુમતિથી પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે આ હરાવ પસાર થયો છે.

નવમો હરાવ.

રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુંવે (અમદાવાદ) નીચેનો હરાવ રજુ કર્યો હતો.—

“ ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેના જુદો વિષય કહાડી નાખી બીજી ભાષા તરીકે માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં અને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં તેને સ્થાન આપવાની અને ક્રમે ક્રમે આર્ટ્સ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં પણ તે સિદ્ધાંત સ્વીકારવાની આ પરિપક્વ લક્ષ્યામણ કરે છે.”

આ હરાવ વિષે બોલનાં રા. કુંવે જણાવ્યું કે આ હરાવ દરેક પ્રાંતને લાગુ પડે છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે ગુજરાતીનો વિષય બીજી ભાષા તરીકે હાઇસ્કૂલમાં શિખવાતો હતો અને તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીનું સંતોષકારક જ્ઞાન મળતું હતું. હું ત્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ગુજરાતીમાં નિબંધ લખેલો મને યાદ છે. દલપતરામ જેવા કવિઓ તે વખતે કવિતા શિખવતા હતા. તે પછી એવો હરાવ થયો કે કેટલાક લેક્ષની માત્ર ભાષા ગુજરાતી ના હોવાથી તેને બદલે તેમને ઇંગ્રેજી લેવા દેવું જોઈએ. પરિણામે ઇંગ્રેજી પાકું કરવાની લાલસાથી જેમની જન્મભાષા ગુજરાતી હતી તેમણે પણ ઇંગ્રેજી શિખવા માંડ્યું, અને હાલ તો મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાંથી પણ ગુજરાતીને કહાડી નાંખી છે. વિજ્ઞાન અને દેશી ભાષા કેવળ શિક્ષણના વિષય થઈ ગયા છે. આથી ગુજરાતીના શિક્ષણ ઉપર ઘણીજ માઠી અસર થઈ છે. ગુજરાતી એવા માણસોને સોંપવામાં આવે છે કે જેમનાથી છાકરાઓને ઓછામાં ઓછું નુકસાન થાય—એટલે કે ગુજરાતીનું ઓછું જ્ઞાન મળે. કાંઈ વિષય પરીક્ષામાં રાખવા કે નહિ એનો વિચાર કરવામાં કંઈક વિવેક વાપરવો જોઈએ. અંગ કસરત ગ્રૌન્ડિંગ વગર કેવળ શિક્ષણના વિષયો હોય અને તેની પરીક્ષા લેવામાં ન આવે તો ચાલે, પણ ગુજરાતીમાં તેમ થવું ન જોઈએ. વળી મેટ્રિક તે કોલેજના પાયારૂપ છે માટે જે વિષય કોલેજમાં હોય તેના પાયો ત્યાં રાખવો જોઈએ, અને એમ. એ.માં ગુજરાતીનો વિષય રાખવામાં આવ્યો છે તેથી તે માધ્યમિક શાળામાં તે શિખવવોજ જોઈએ. હાલમાં તો ગુજરાતીની ઉપેક્ષાજ થાય છે. સ્કૂલ શાળાનહ તો મેટ્રિક કરતાં પણ વધારે દલકા પ્રકારની પરીક્ષા છે એવો મારો અંગત અનુભવ છે. વળી જેને હિંચ પ્રકારની કેળવણી લેવી નથી તેને તો મેટ્રિકજ હેટ્ટી પરીક્ષા છે અને તેથી તેમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળવું જોઈએ.

ત્યારે હવે તે શીખવવું શી રીતે ? તેને બીજી ભાષા રાખવાથી વિદ્યાર્થીના ઉપર બોલો વધશે નહિ. આમ થશે તોજ ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધશે અને તે સંસ્કૃતની બરાબરી કરશે. પ્રેમાનંદની તો એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે ગુજરાતી ‘ થાઓ સખી ઉપરી ’. તેટલે સુધી તો આપણે નથી જતા પણ સંસ્કૃતની બરાબરી પણ ગુજરાતી કરી શકે એવી ઇચ્છા રાખીએ તો તે યોગ્ય જ છે.

વીરબળ હં. મહેતાએ (વડોદરા) આ ડરાવને અનુભોદન આપનાં જણાવ્યું કે જે ભાષા દૂધ સાથે અંતરમાં ઉતરી ગઈ છે તેને શારદાપીઠમાં સ્થાન આપવાની માગણી કરતાં શરમ આવે છે. કોઈ દેશમાં આવું બનેલું જાણ્યામાં નથી. ગુજરાતીને હાલ કોઈ ગણતું નથી, દરેક ભૂમિકામાં તેનો પાટલો નીચોજ છે. માધ્યમિક ક્રમમાં વિષયો ઘણા અને વખત ઓછો એટલે બધી તરાપ ગુજરાતી ઉપરજ આવે છે. આપણે પ્રમુખ સાહેબને વિનંતી કરીશું કે મેટ્રીકમાં તેમજ યુનીવર્સિટીમાં તેઓ ગુજરાતીને તેનું યોગ્ય સ્થાન અપાવે.

ત્યારનાદ સભાની અનુમતિથી પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે આ ડરાવ પમાર થયો છે.

દશમો ડરાવ.

પંડયા કકારલાલ રણછોડલાલે (પાટણ) નીચેનો ડરાવ રજુ કર્યો હતો.—

“ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં જે વિદ્યાર્થીઓને પસાર થવું ન હોય તેમને વધારે બેવહારોપયોગી માધ્યમિક શિક્ષણ આપવાની આ પરિષદ ભલામણ કરે છે, અને તે માટે સૂચવે છે કે ઇંગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્રણ વર્ષના જૂદા ક્રમો ચોજવા જોઈએ અને તેમાં ખાસ કરીને ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, શિક્ષણશાસ્ત્ર અને વેપારી શિક્ષણનો ઐશ્વિક અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો જોઈએ. ”

ડોક્ટર પંડયાએ આ ડરાવને રજુ કરનાં જણાવ્યું કે હાલ માધ્યમિક શિક્ષણના મંબંધમાં સર્વત્ર અસતોષ ફર્શાવવામાં આવે છે અને એમ કહેવાય છે કે હાલનું શિક્ષણ યુરકાને નોકરીમાં જોડાવવાને જ તૈયાર કરે છે. માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી સંકેતે ૧૦ ટકા મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થાય છે. માટે જ્યાં બાકીના મોટા ભાગને એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે કે જેથી તેમને મગતર અને લાણતર ભરને મજે તો તેથી તેમનું પોતાનું સગા સંબંધીઓનું અને રાજ્યનું પણ ગેય થાય; કારણ કે તેઓ વધારે કમાઈને વધારે કર ભરી શકે.

મને વિદ્યાર્થીઓને મહેનતની મદદતા મમજવવી જોઈએ. આપણે ઇંગ્રેજ તો શીખવવું જ છે કારણ કે પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે આપણા મંબંધ તે વડે જ છે. પણ તેની માથે બીજા બાવહારિક વિષયો રાખવા જોઈએ.

રા. કૃપાશંકર કાઠિયાલાલ આચાર્ય (ધ્રાંગધ્રા) આ ડરાવને અનુભોદન આપતાં

જળાબ્ધિ કે ત્યારે પહેલા ધોરણમાં સૌ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે ત્યારે ૧૬૫૫ પંદર મેટ્રીકમાં પાસ થાય છે. તે બાકીના પંચાસી છોકરાઓ માટે આપણી કેળવણીમાં મું સ્થાન છે તે જાણવું જોઈએ. અધવચમાં નિષ્કળ થતા છોકરાઓ નોકરી માટે તેમજ વાણીતરી માટે નાલાયક હોય છે.

બધાને એકદેશીય જ્ઞાન આપવું વ્યાજબી નથી. માટે હાલમાં સૂચવેલા વિષયો પણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાથી લાલ છે. ઉપરાંત ખંડુનોને પણ ખેતીનું મામાન્ય શિક્ષણ મળશે તો તેથી રાષ્ટ્રને લાલ છે, તેમજ જે શિક્ષણશાસ્ત્ર શીખવીએ તો તે વિષય આગળ વાંચીને તેઓ ધંધામાં પ્રવીણ થશે.

હારબાદ મલાની અનુમતિથી પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે આ ફાવ પસાર થયો છે.

અગીઆરમો ઠરાવ.

પ્રમુખ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલા આ ફાવ નીચે પ્રમાણે હતો.—

“(૧) બ્રિટિશ વિભાગમાં તેમજ દેશી રાજ્યોમાં વધારે કોલેજોની જરૂર આ પરિષદને લાગે છે અને મુરતમાં કોલેજ સ્થાપવાની જે યોજના થઈ છે તેને મદદ કરવા સર્વે શુજરાતીઓને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે.

(૨) હાલની કોલેજોમાં વધારે સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવા માટે સરકારને તથા દેશી રાજ્યોને આ પરિષદ લલામણુ કરે છે.”

આ ફાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

બારમો ઠરાવ.

પ્રમુખ તરફથી આ ફાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.—

“અખંડો (આંધળા, બહેરાં, મૂર્ખાં વગેરે)ની કેળવણી માટે જીલ્લાવાર ખાસ નિશાળો સ્થાપવા અને જ્યાં એવી નિશાળો હોય તેને ખાસ ગ્રાંટ આપવા સરકારને આ પરિષદ લલામણુ કરે છે.”

આ ફાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

તેરમો ઠરાવ.

પ્રમુખ સાહેબે નીચેનો ફાવ રજુ કર્યો હતો.—

“અત્યજ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીના વિકાસ માટે આ પરિષદ સૂચવે છે કે:—

(૧) જીલ્લાનાં મુખ્ય શહેરમાં તે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક અલાયદી હોસ્ટેલ સ્થાપવી જોઈએ.

- (૨) મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાના શહેરમાં આ વર્ગને માટે ઓછામાં ઓછી એક શાળા સ્થાપવી જોઈએ.
- (૩) ગામડાઓમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં તેમને માટે લોકલબોર્ડે જુદી શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ.”
- આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

ચૌદમો ઠરાવ.

પ્રમુખ માટેને નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.—

“મેટ્રીક્યુલેશન તથા કૉલેજની પરીક્ષાઓ વર્ષમાં બે વાર લેવા અને જે વિષયમાં જે વિદ્યાર્થીઓ નપાસ થયા હોય તેમની તેટલાજ વિષયોમાં પછીથી પરીક્ષા લેવા આ પરિષદ યુનિવર્સિટીને ભલામણ કરે છે.”

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

પંદરમો ઠરાવ.

પ્રમુખે નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.—

“માધ્યમિક શાળાઓમાં ફીલું ધોરણ કમી કરવા અને સરકારે ઠરાવેલી રકમના ઓછામાં ઓછા ફે લાગ જેટલી ફી લેવાનું મંજૂર થયેલી નિશાળો ઉપર મૂકાયેલું બંધન દૂર કરવા આ પરિષદ સરકારને ભલામણ કરે છે.”

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

સોળમો ઠરાવ.

૨૧. પિનાકીપ્રસાદ મા. દેશાધ્યક્ષે (વંશદેશ) નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.—

“આપણી પ્રજાની કેળવણી સર્વ દેશીય અને વ્યવહારોપયોગી થાય એ હેતુથી ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ, હુન્નર, વેદક, વેપાર વગેરેના શિક્ષણ માટેની શાળાઓ સ્થાપવા પરિષદ, સરકારને તથા પ્રજાને ભલામણ કરે છે.”

આ ઠરાવ રજુ કરતાં ૨૧. પિનાકીપ્રસાદે જણાવ્યું કે આ ઠરાવ ૧૦ માં કનવર્ધી મહેજાભુદેાએ આપણા ઇલાકામાં ખેતી અને ઇજનેરીની કોલેજો છે, પણ જે લોકો કૉલેજનું શિક્ષણ લઈ શકે એમ નથી તેમને માટે ધંધાના શિક્ષણની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. આપણને નોકરોની પ્રજા (Nation of servants) કહેવામાં આવે છે. પણ તે ગિનિ

સાચી છે ? આપણી આંખ કોઇએ ઉઘાડી હતી ? આપણને કોઇએ સાધતો આપ્યાં છે ? આ મવાલોનો ઉત્તર નકારમાંજ આપવો પડશે.

ખેતી વિશે મોટા રીપોર્ટ ઇંગ્લેન્ડ લાવામાં પ્રકટ થાય છે. તે આપણા ખેડુતો વાંચી સકતા નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં જુદી વ્યવસ્થા છે. ખેડુતો માટે ચોપાનીયાં ફેલાવવામાં આવે છે અને તેમાંથી જ્ઞાન લઇ ખેડુતો પસાદાર થયા છે. આખા ઇલાકામાં એકાદ બે નમુના રૂપ ખેતરો હોય અને તેનો લાભ અડધો ડઝન માણસો લે નેથી શું વજ્ર ? માટે આ જ્ઞાન મળતી આપવા સારૂ તેની ખાસ શાળાઓ સ્થાપવી જોઇએ.

હાલથી કાગળો બંધ થયા ત્યાં હિંદમાં કાગળો માટે ક્યાં સાધનો છે તેનો એક રીપોર્ટ સરકારે ઇંગ્લેન્ડમાં બહાર પડ્યો, પણ તેથી કોને લાભ થયો ? આપણને એપ્રાઇઝ માયન્સિસ-ઉદ્યોગમાં ઉપયોગી થાય એવી વિજ્ઞાનવિદ્યા શીખવતી નથી એટલે કાગળનો માવો સી રીતે બનાવવો એ આવડતું નથી. આ હકીકત હુન્નર ઉદ્યોગની શાળાઓની જરૂરીઆત પુરવાર કરે છે.

માણેકલાલ હરિલાલ વકીલે (અમદાવાદ) આ ઠરાવને અનુમોદન આપતાં જ-જાબુ કે પ્રગતી કેળવણી સર્વદેશીય કરવાને માટે ધંધાની નિશાળો (Vocational schools) સ્થાપવાની ભલામણ આ પ્રવચમાં કરવામાં આવી છે. હાલમાં તો સર્વેને હાઈસ્કુલનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. પણ તેમાં પૂરતું શિક્ષણ મળી શકતું નથી, અને એને અધવચ અભ્યાસ મુકી દેવો પડે તો કોઇ પણ કાર્ય માટે લાયક થતા નથી. ગામ-ગાના છોકરાઓ શહેરમાં રહી ગામડાનું જીવન જૂલી નય છે અને મહેનતથી શરમાય છે. ખેડુતોની ખેતી અને વેપારીઓની કામેએ એકઠી થઇ ખેતી અને વેપારની બેગી માધ્યમિક શાળાઓ સ્થાપવી જોઇએ.

મલાની અનુમતિની આ ઠરાવ પમાડ થયો છે એમ પ્રમુખે જાહેર કર્યું હતું.

સત્તરમો ઠરાવ.

રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે (અમદાવાદ) નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

હિન્દી સરકારે સી કેળવણીના સંબંધમાં જે પત્ર પ્રાંતિક સરકારને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યો છે તેમાં જણાવેલા મુદ્દા વિષે પરિષદ નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરે છે:—

(૧) કન્યાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં થોડાક ફરજિયાત વિષયો રાખવા જોઇએ અને ઘણા વધારે ઐત્તિક વિષયો રાખવા જોઇએ; બીજા વર્ગના વિષયોમાંથી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે અમુક વિષયો પસંદ કરવાની સત્તા યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડને હોવી જોઇએ; અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે તેવીજ પસંદગી કરવા માટે અધિકારીઓ અને બીજા અધિકારીની ખાસ કમિટિ નિમણી જોઇએ.

- (૨) મોટાં સ્થળોમાં સ્ત્રીઓ માટે બુદ્ધી કોલેજને સ્થાપવી જોઈએ; જ્યાં તેમ ન બની શકે ત્યાં માધ્યમિક શાળામાં કોલેજના જે વર્ગ જોડવા જોઈએ તેમજ હોમને અભ્યાસ વધારવાનું ઉત્તેજન આપવા માટે સારી સ્કોલ-શીપો આપવી જોઈએ.
- (૩) જે શિક્ષિકાઓને પ્રીમેલ ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં ટ્રેઇન થવાનું બની શકે એમ ન હોય, તેમને માટે રળના વખતમાં એક માસના કે વધુ મુદ્દતના ટુકડા વર્ગો ઉઘાડવા જોઈએ; પ્રીમેઇલ ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં દર વર્ષે હાલના કરતાં વધારે શિક્ષિકાઓની સંખ્યા હાખલ કરવી જોઈએ.
- (૪) કન્યાશાળાઓનું ઇન્સ્પેકશન કરવા માટે બધા સ્થળોમાં સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટોરો નીમવી જોઈએ પણ તેમ એકદમ ન બની શકે તોપણ મ્યુસિપાલિટીનાં મોટાં શહેરોમાં તો આ પદ્ધતિ હાખલ કરવીજ જોઈએ.

૨૧. રામમોહનરાય જસવંતરાયે આ કસવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે સ્ત્રી કેળવણી સંબંધી વડી સરકારના મુસદ્દાથી તો આપણે મને જાણીતા છીએ. તેની બધી સૂચનાઓનું મળ તત્વ એ છે કે સ્ત્રી કેળવણી કેવી રીતે વધે ? શિક્ષિકાઓની ખોટને લીધે સ્ત્રી શિક્ષણ વધતું નથી. માટે શિક્ષિકાઓ વધે તેમની પદવી સુધરે અને તેમનો ધંધો માનવતો ગણવામાં આવે તોજ કન્યા કેળવણીમાં સુધારો થવાનો સંભવ છે.

તપાસણીમાં પણ પણા દોષ છે. બધા ઇન્સ્પેક્ટરો ખરાબ હોના નથી પણ ચોતરફ કન્યાશાળાઓની તપાસના સંબંધમાં ઇન્સ્પેક્ટરો સામે ધણીજ છુમ સંભળાય છે, શિક્ષિકાઓનો દરજ્જો સુધારવો હોય તો ઇન્સ્પેક્ટરો તરીકે સ્ત્રીઓજ જોઈએ. જૂદા અને ચારિત્રશાળી શિક્ષિકાઓને ઇન્સ્પેક્ટરો તરીકે નીમવી જોઈએ. ખાનગી ખાતાઓની શિક્ષિકાઓને રળના વખતમાં ટ્રેઇનીંગ આપવાથી ટ્રેઇનડ શિક્ષિકાઓની સંખ્યા વધારી શકાય.

હોમી પેસ્તનજી ચાહવાળાએ (અમદાવાદ) આ કસવને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે આ કસવના પેટા બીજા ભાગ વિષે સરકારને કહીશું કે તમારે વચ્ચે પડ્યું નહિ. (No interference) પણ હાલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર સરકારની ધણી તકેદારી છે. અને તેને પ્રાથમિક દોડ લાગુ પાડ્યો છે તે કાંતો રદ થવો જોઈએ અથવા તો તેમાં જટિલ મૂકવી જોઈએ.

કન્યાઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. કેટલાક વિષયો ફરજિયાત તેમ કેટલાક ઐત્ત્રિક રાખવા જોઈએ. સરકારી કેળવણી ખાતાએ તે સંબંધમાં પોતાનો અંકુશ હલકો કરવો જોઈએ.

મુંબઈમાં ફક્ત પત્રીસ કે ત્રીસ છોકરીઓ માટે બુદ્ધી કોલેજ કઢાડવા ખાખત લાખો રૂપિયા ખર્ચવાની યોજના ચાલુ છે. પણ કન્યાઓ માટે માધ્યમિક શાળાઓ ઉઘાડવાની દોષ્ટને દરકાર નથી. સ્ત્રીઓની કોલેજ મુંબઈમાંજ યશ અને સુરત કે અમદાવાદમાં નહિ.

યાય એટલે સરત અને અમદાવાદની જે સ્ત્રીઓને કોલેજમાં લાવવું હોય તેમને મુંબાઈ જવું પડે. આ કરતાં કોલેજમાં ખર્ચવાના પૈસા કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વાપરવામાં આવે તો કોલેજમાં જનારની સંખ્યા વધારી શકાય.

સલાની અનુમતિ લઇને દરેક મંજુર થયો છે એમ પ્રમુખે જાહેર કર્યું હતું.

અહારમો ઠરાવ.

૨૧. ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિતે (વડાદરા) નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે આ પરિષદ નીચેની સૂચનાઓ કરે છે:—

- (૧) દરેક છોકરાની શારીરિક તપાસ વખતે વખત સ્થાનિક દાકતરોથી થવી જોઈએ.
- (૨) તેમના શરીરબળના પ્રમાણમાં તેમને માફક આવે એવી કસરત (Gymnastics) ફરજિયાત કરવી જોઈએ.
- (૩) મકાનની તેમજ તેની આસપાસના લત્તાની સ્વચ્છતા ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને ત્હેની આગળ છોકરાંઓને રમવાને ખુલ્લી જગ્યા રાખવી જોઈએ.
- (૪) First aid, Physiology અને Hygiene (તાત્કાલિક મદદ, ઇદ્રિયવિજ્ઞાન, અને આરોગ્ય)ના શિક્ષણ માટે તેમજ ઉપર મુદ્દાઓ કાર્યો માટે શિક્ષક તરીકે એક દાકતર નીમવો જોઈએ.

આ ઠરાવ રજુ કરતાં ૨૧. ડાહ્યાભાઈ પુરોહિતે જણાવ્યું કે મહાન પ્રબલોના જે મંત્રામ વિષે પ્રતિદિન આપણે વાંચીએ છીએ તેનો એક સાર એ છે કે શરીરબળ પ્રબળતા સુદમાં મદદ કરે છે. ઇતિહાસ પણ એમ કહે છે કે ગમે તેવી સુશિક્ષિત પ્રબળતા પણ બળવાન પ્રબલો જીતે છે. આથી હિંદની પ્રબળી શારીરિક સ્થિતિ સુધરે છે કે બગડે છે એ વાત તપાસવી જોઈએ. જે વખતે કેળવણી મક્કત અને ફરજિયાત કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે વખતે આપણા બાળકોની શારીરિક કેળવણી તરફ ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. લંડનની એક શાળામાં બાળકોને દાખલ કરતાં પહેલાં તેમના શરીરની તપાસ કરવામાં આવે છે પંદર દિવસ તેમને રાખવામાં આવે છે અને પછી તેમની શક્તિઓ જે બરાબર ખીલેલી ન લાગે તો તેમને બીજે સ્થળે જવા કહે છે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની દાકતરી તપાસ વખતે વખત કરવામાં આવે છે. અને બાળકોના શરીરની સ્થિતિ તેમના રોગ અને તેના ઉપાય વિષે રીપોર્ટ તેમના માબાપને મોકલવામાં આવે છે. માબાપ જે ઉપાય ન લે તો નિશાળના અધિકારીઓ પોતાને ખર્ચ ઉપાધ કરી માબાપ તરફ બીલ મોકલે છે. માબાપ ગરીબ હોય તો County Council તેનું બીલ આપે છે.

તાં Director of Physical Education “શારીરિક કેળવણીનો અધિકારી”એ નામનો એક અમલદાર નીમવામાં આવે છે અને તે શારીરિક કેળવણીના બધાં અંગો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. દરેકને સરખી જાતની કસરતની જરૂર હોતી નથી. માટે પ્રત્યેકને ખાસ તપાસી તેને માટે કસરતનો ક્રમ રચવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બાળકોના ખોરાક અને સ્વચ્છતાની બાબત પણ તપાસી તે સંબંધી ખબર તેમના માથાપને મોકલવામાં આવે છે. ખ્રીસ્ટીય હૅન્ડી વૉર્ડ નામની એક બાઈએ રમત ગમતનાં સ્થાન (play Centres) કંદાર્યાં છે. જેના ઉપર વિદ્વાનો દેખરેખ રાખે છે અને જ્યાં નિયમિત કસરત અપાય છે. આ સંબંધી કાર્ય મ્યુનિસિપાલિટીઓ ધારે તો કરી શકે અને ધર્મપરાયણ સ્ત્રીપુરૂષો પણ કાંઈક કરી શકે.

અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક મદદ આપવાનો વિષય પણ તેમને શિખવી શકાય એમ છે. આ માટે એકલું મ્યુનિસિપલ સ્થાપવાથી કાંઈ યથા શકે એમ નથી. કારણ કે ઉત્તમ મ્યુનિસિપલની સગવડ છતાં પણ વડોદરાની હાઈસ્કૂલનું આ સંબંધી શિક્ષણ મગફળ થવા જેવું નથી. સાધનો કરતાં પણ શિક્ષકો ઉપર વધારે આધાર છે.

ડાક્ટર હરિપ્રસાદ પ્રજારાય દેશાઈએ (અમદાવાદ) આ ઠગવને અનુમોદન આપનાં નીચેનો લેખ વાંચ્યો હતો:—

વિદ્યાર્થીઓને માટે નિશાળની ચોપડીઓજ વાચ્ય વાંચ્ય કર્યા ઉપરાંત અને આખો દીવસ અને રાત પરીક્ષાઓથી જહી જહીને લેસન સાથેજ માથુ ફેડવા ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓનો વિચાર કરવાનું બીજું કંઈક કરવાનું આ દુનિયામાં છે. દોડવાથી, ખેલવાથી અને રમવાથી બાળકોને બહુતર કરતાં કંઈ ઓછો ફાયદો થતો નથી. ઝડપર ચઢવું, પતંગીયાં પાછળ દોડવું, પક્ષીઓ માથે રમવું, તરવું તથા ખેતરોમાં અને જંગલોમાં ઉભાથીઓએ જવું એ બધું વિદ્યાર્થીઓને માટે ફાયદાકારક છે. ઉછળતી પ્રજના માનસિક વિકાસને અર્થ નીરોગી અને બળવાન શરીરની ખાતર, તેમજ ચારીય બધારણ માટે આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત ઉપયોગી છે.

“ એમ. એ. બનાકે મીટી ખરાબ ” કર્યા કરતાં, અને “ વિદ્યા વિશ્વાસિપણ ” કે “સાક્ષરતા” ખીલવ્યા કરતાં કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યત્વ ખીલવવાનો વધારે લાગે છે.

બાળકો એ દેશ સમસ્તનું ખર્ચ ધન છે અને તેથી એમના ઉછેર કે કેળવણીની જવાબદારી માત્ર એમના માથાપનેજ માથે રહેવી જોઈએ, એવું આ જમાનામાં સુધરેલા દેશોમાં મનાતુ નથી. પ્રજના આગેવાનોએ અને રાજ્યે મળીને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે ચોજીને આ વિષયપર તાકિદ અમલ કરવો ધટે છે. હીંદુસ્તાનના બાળકોનાં શરીરો સુધારવાનો પ્રયત્ન એ રહેલો રાષ્ટ્રીય અગત્યનો પ્રયત્ન છે એ વાત માખીન કરવા આવા વિદ્વાન મંમેલન આગળ બહુ દલીલોની જરૂર નથી.

આપણે લેકોને સ્વચ્છતા શું અને અનારોગ્ય વાતાવરણ કોને કહેવાય એનું જાનજ નથી. નિશાળના મકાનો, વર્ગોની ગોડવણ, રમવાના મેદાનોની સ્વચ્છ એ બધું ધણજ અસંતોષકારક છે. લોકલ બોર્ડોના ઘણા પૈસા લાંબી લાંબી સડકો કરવામાં અને રીસીકટ ઓપીમરોની મેટરો ગ્રાનિટ દોડની જર્થ શકે એવી નજીજ રાખવામાં ખર્ચાઈ ગય છે

ચાપ એટલે સુરત અને અમદાવાદની જે શ્રીઓને કોલેજમાં લાવવું હોય તેમને મુંબાઈ જવું પડે. આ કરતાં કોલેજમાં ખર્ચવાના પૈસા કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વાપરવામાં આવે તો કોલેજમાં જનારની સંખ્યા વધારી શકાય.

સલાની અનુમતિ લઈને દરેક મંજૂર થયો છે એમ પ્રમુખે જાહેર કર્યું હતું.

અદારમો ઠરાવ.

૨૧. ગ્રાહ્યભાષા લલ્લુભાઈ પુરોહિતે (વડોદરા) નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે આ પરિષદ નીચેની સૂચનાઓ કરે છે:—

- (૧) દરેક છોકરાની શારીરિક તપાસ વખતે વખત સ્થાનિક દાક્તરોથી થવી જોઈએ.
- (૨) તેમના શરીરગળના પ્રમાણમાં તેમને માફક આવે એવી કસરત (Gymnastics) ફરજિયાત કરવી જોઈએ.
- (૩) મકાનની તેમજ તેની આસપાસના લત્તાની સ્વચ્છતા ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને ત્હેની આગળ છોકરાંઓને રમવાને ખુદ્દી જગ્યા રાખવી જોઈએ.
- (૪) First aid, Physiology અને Hygiene (તાત્કાલિક મદદ, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન, અને આરોગ્ય)ના શિક્ષણ માટે તેમજ ઉપર મુદ્દવેલાં કાર્યો માટે શિક્ષક તરીકે એક દાક્તર નીમવો જોઈએ.

આ ઠરાવ રજુ કરતાં ૨૧. ગ્રાહ્યભાષા પુરોહિતે જણાવ્યું કે મહાન પ્રજાઓના જે મંત્રામ વિશે પ્રતિદિન આપણે વાંચીએ છીએ તેના એક સાર એ છે કે શરીરગળ પ્રજાના મુદ્દમાં મદદ કરે છે. ઇતિહાસ પણ એમ કહે છે કે ગમે તેવી સુશિક્ષિત પ્રજાને પણ બળવાન પ્રજાઓ હરે છે. આથી હિંદની પ્રજાની શારીરિક સ્થિતિ સુધરે છે કે બગડે છે એ માત્ર તપાસવી જોઈએ. જે વખતે કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે વખતે આપણા બાળકોની શારીરિક કેળવણી તરફ ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. લંડનની એક શાળામાં બાળકોને દાખલ કરતાં પહેલાં તેમના શરીરની તપાસ કરવામાં આવે છે પંદર દિવસ તેમને સજવામાં આવે છે અને પછી તેમની શક્તિઓ જો બરાબર ખીલેલી ન લાગે તો તેમને બીજે સ્થળે જવા કહે છે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની દાકનરી તપાસ વખતે વખત કરવામાં આવે છે, અને બાળકોના શરીરની સ્થિતિ તેમના રોગ અને તેના ઉપાય વિશે રીપોર્ટ તેમના માળાપને મોકલવામાં આવે છે. માળાપ જો ઉપાય ન લે તો નિશાળના અધિકારીઓ પોતાને ખર્ચ ઉપાય કરી માળાપ તરફ ખીલ મોકલે છે. માળાપ ગરીબ હોય તો County Council તેનું ખીલ આપે છે.

તાં Director of Physical Education “શારીરિક ફળવણીનો અધિકારી”એ નામનો એક અમલદાર નીમવામાં આવે છે અને તે શારીરિક ફળવણીના બધાં અંગો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. દરેકને સરખી જાતની કસરતની જરૂર હોતી નથી. માટે પ્રત્યેકને ખાસ તમાસી તેને માટે કસરતનો ક્રમ સ્વયંમાં આવે છે. આ ઉપરાંત બાળકોના ખોરાક અને સ્વચ્છતાની ખાખત પણ તપાસી તે સંબંધી ખચર તેમના માખાપને મોકલવામાં આવે છે. મીસીસ હમ્ફ્રી વૉર્ડ નામની એક આઈએ રમત ગમતનાં સ્થાન (play Centres) કલાડયાં છે. જેના ઉપર વિદ્વાનો દેખરેખ રાખે છે અને ત્યાં નિયમિત કસરત અપાય છે. આ સંબંધે કાર્ય મ્યુનિસિપાલીટીઓ ધારે તો કરી શકે અને ધર્મપરાયણ સ્ત્રીપુરુષો પણ કાંઈક કરી શકે.

અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક મદદ આપવાનો વિષય પણ તેમને શિખવી શકાય એમ છે. આ માટે એકલું મ્યુનિસિપલ સ્થાપવાથી કાંઈ યથ શકે એમ નથી. કારણ કે હિતમ મ્યુનિસિપલની સમગ્ર છતાં પણ વડોદરાની હાઈસ્કૂલનું આ સંબંધી શિક્ષણ મગરૂબ થવા જેવું નથી. સાધનો કરતાં પણ શિક્ષકો ઉપર વધારે આધાર છે.

ડાક્ટર હરિપ્રસાદ પ્રજ્ઞાચ દેશાનુએ (અમદાવાદ) આ ઠરાવને અનુમોદન આપનાં નીચેનો લેખ વાંચો હતા:—

વિદ્યાર્થીઓને માટે નિશાળની યોગ્યતાઓ વાચ્ય વાચ્ય ક્યાં ઉપરાંત અને આખો દીવસ અને રાત પરીક્ષાઓથી બહી બહીને લેસન સાથેજ માથુ ફેડ્યા ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓને વિચાર કરવાનું બીજું કંઈક કરવાનું આ દુનિયામાં છે. દોડવાથી, ખેલવાથી અને રમવાથી બાળકોને બહુતર કરતાં કંઈ ઓછો ફાયદો થતો નથી. ઝાડપર ચઢવું, પતંગીયાં પાછળ દોડવું, પક્ષીઓ માથે રમવું, તરવું તથા ખેતરોમાં અને જંગલોમાં ઉભળીઓએ જવું એ બધું વિદ્યાર્થીઓને માટે ફાયદાકારક છે. ઉછળતી પ્રજ્ઞના માનસિક વિકાસને અર્થ નીરોગી અને બળવાન શરીરની ખાતર, તેમજ ચારીત્ર્ય બધારણુ માટે આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત ઉપયોગી છે.

“ એમ. એ. બનાકે મીટી ખરાબ ” ક્યાં કરતાં. અને “ વિદ્યા વિલાસિપણ ” કે “સાક્ષરતા” બીજાં કરતાં ફળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યત્વ ખીલવવાનો વધારે લાગે છે.

બાળકો એ દેશ સમસ્તનું ખંડે ધન છે અને તેથી એમના ઉછેર કે ફળવણીની જવાબદારી માત્ર એમના માખાપનેજ મથે રહેવી બેઠકે, એવું આ જમાનામાં સુધરેલા દેશોમાં મનાતું નથી. પ્રજ્ઞના આગેવાનોએ અને ગુરુએ મળીને સંપુર્ણ શાસ્ત્રીય રીતો યોજીને આ વિષયપર તાકીદે અમલ કરવો ઘટે છે. હીદુસ્તાનના બાળકોનાં શરીરો સુધારવાનો પ્રયત્ન એ મહોદો રાષ્ટ્રીય અગત્યનો પ્રયત્ન છે એ વાત માખીન કરવા આવા વિદ્વાન સંમેલન આગળ બહુ દલીલોની જરૂર નથી.

આપણે લોકોને સ્વચ્છતા શું અને અનારોગ્ય વાતાવરણ કોને કહેવાય એનું જાનજ નથી. નિશાળોના મકાનો, વર્ગોની ગોઠવણ, રમવાના મેદાનોની સવડ એ બધું ઘણુંજ અસંતોષકારક છે. લોકલ બોર્ડોના ઘણા પૈસા લાંબી લાંબી સડકો કરવામાં અને ડીઝીકટ ઓપીસેશનોની મોટરો ખરાબર દોડતી જઈ શકે એની તજવીજ સખવામાં ખર્ચાઈ જાય છે

યાય એટલે સરત અને અમદાવાદની જે સ્ત્રીઓને કોલેજમાં લાવવું હોય તેમને મુખ્યત્વે જવું પડે. આ કરતાં કોલેજમાં ખર્ચવાના પૈસા કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વાપરવામાં આવે તો કોલેજમાં જનારની સંખ્યા વધારી શકાય.

સલાની અનુમતિ લઈને હાલ મંજુર થયો છે એમ પ્રમુખે જાહેર કર્યું હતું.

અઢારમો ઠરાવ.

૨૧. ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિતે (વડોદરા) નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે આ પરિપદ નીચેની સૂચનાઓ કરે છે:—

- (૧) દરેક છોકરાની શારીરિક તપાસ વખતે વખત સ્થાનિક દાકતરોથી થવી જોઈએ.
- (૨) તેમના શરીરબળના પ્રમાણમાં તેમને માફક આવે એવી કસરત (Gymnastics) ફરજિયાત કરવી જોઈએ.
- (૩) મકાનની તેમજ તેની આસપાસના લતાની સ્વચ્છતા ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને ત્હેની આગળ છોકરાંઓને રમવાને ખુદ્દી જગ્યા રાખવી જોઈએ.
- (૪) First aid, Physiology અને Hygiene (તાત્કાલિક મદદ, ઇદ્રિયવિજ્ઞાન, અને આરોગ્ય)ના શિક્ષણ માટે તેમજ ઉપર મુદ્દાઓનાં કાર્યો માટે શિક્ષક તરીકે એક દાકતર નીમવો જોઈએ.

આ ઠરાવ રજુ કરનાં ૨૧. ડાહ્યાભાઈ પુરોહિતે જણાવ્યું કે મહાન પ્રજાઓના જે મંત્રામ વિષે પ્રતિદિન આપણે વાંચીએ છીએ તેનો એક સાર એ છે કે શરીરબળ પ્રબળતા મુદ્દામાં મદદ કરે છે. ઇતિહાસ પણ એમ કહે છે કે ગમે તેવી સુસિદ્ધિ પ્રબળતા પણ બળવાન પ્રજાઓ ઇતે છે. આથી દિંદની પ્રજાની શારીરિક સ્થિતિ સુધરે છે કે બગડે છે એ વાત તપાસવી જોઈએ. જે વખતે કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે વખતે આપણા બાળકોની શારીરિક કેળવણી તરફ ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. લંડનની એક શાળામાં બાળકોને દાખલ કરતાં પહેલાં તેમના શરીરની તપાસ કરવામાં આવે છે પંદર દિવસ તેમને સખવામાં આવે છે અને પછી તેમની શક્તિઓ ને બરાબર ખીલેલી ન લાગે તો તેમને બીજે સ્થળે જવા કહે છે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની દાકતરી તપાસ વખતે વખત કરવામાં આવે છે, અને બાળકોના શરીરની સ્થિતિ તેમના રોગ અને તેના ઉપાય વિષે રીપોર્ટ તેમના માથાપને મોકલવામાં આવે છે. માથાપ ને ઉપાય ન લે તો નિશાળના અધિકારીઓ પોતાને ખર્ચે ઉપાય કરી માથાપ તરફ ખીલ મોકલે છે. માથાપ જરીબ હોય તો County Council તેનું ખીલ આપે છે.

ઉપરના શબ્દો, ક્રીડા-એસોસિએશનના કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ રેવરંડ મિન. ટેમ્પલના ગયા મહીનાની તા. ૭ મીએ કરાએલા ભાષણમાંથી લીધા છે.

હવે આપણા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી ગાંઠત વ્યવહાર પગલાં ભરવાં જોઈએ તે વિશે હું થોડુંક બોલીશ.

ધણીખરી ગુજરાતી નીશાળામાં કસરતને માટે કંઈ સાધન હોતાં નથી અથવા ત્યાં હોય છે ત્યાં નામનાંજ હોય છે. અહીંની ગુજરાતી નીશાળામાં ડ્રીલને માટે અડધા કલાક વધારે રાખવામાં આવ્યો છે પણ એથી કંઈ લાભ થાય એમ લાગતું નથી. મ્હોટાં ખુલાં મેદાનોની અમદાવાદમાં ધણીજ તાણ છે અને મ્યુનિસિપાલિટી કે સરકાર તરફથી હજી એ બાબતમાં કંઈજ તજવીજ થતી નથી. ઉલટું જો થોડાં મેદાનો ભારે ખર્ચે અહીંની ખાનગી ઉચ્ચ નીશાળા મેળવી શકી હતી તે જવા બેઠી છે. કસરતશાળાઓ કાંઈ કાંઈ નીશાળામાં હોય છે. પણ એના લાભ બહુજ અનિયમિત રીતે અને જુજ સંખ્યામાં લેવાય છે. ડ્રીલ ફરજિયાત રાખી હોય છે. પણ દીવસના ગમે તે વખતમાં ગમે તે કલાસને તે કરાવવામાં આવે છે અને ઘણે દેકાણે ડ્રીલ કરવાનો વારો પણ અડવાડીયામાં એકાદ વખતજ આવે છે. ક્રિકેટ કે ફુટબોલ અમુક સ્થળે રમાય છે અને થોડાક વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લે છે. પણ એમાં જો જેને થાય છે તેને હદ ઉપરાંત કસરત થાય છે અને બાકીનાને છેક થોડી મળે છે. 'સ્પોર્ટ્સ' ક્રિકેટની મેચો વગેરે બધી રમતો હરીફાઈના ધોરણ ઉપર ચલાવી હોવાથી દેખાવ માટે કરવાનું વધારે થાય છે અને ખરો લાભ બહુ અપાતો નથી. જેમ માનસિક કેળવણી પરીક્ષા ઉપર ધ્યાન ગમીને અપાય છે, તેમ ક્રિકેટ અને રમતોમાં 'આપણી સ્કુલ કેમ વધારે સારી દેખાય. તેની ખટપટ ચાલે છે. એવી વખતે પ્રમાણિક રમતોના નિયમો કે શાળાઓ વચ્ચે અરમપરસ પ્રીતિભાવ પણ સચવાતાં નથી.

ક્રિકેટ, ફુટબોલ, ટેનીસ વગેરે વિદેશી રમતો ખર્ચાળ પણ બહુ છે અને એના લાભ આપણા ગરીબ દેશના બધા વિદ્યાર્થીઓને અપાવવા અશક્ય છે. છતાં હું એ રમતોની વિરૂદ્ધ નથી. એમાં ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના શુભો રહેલા છે. સહકાર્ય, સહનશીલતા સંઘર્ષ અને સ્પર્ધાત્મકતા ઉત્તમ શુભો સાથે ક્રિકેટ રમનારઓમાં ખીલે છે અને એનાથી શરીર તન્દુરસ્ત માંડવ અને બળવાન થાય છે. તેથી બને તેટલા પ્રમાણમાં અને જેનું ગળું હોય તે એનો લાભ લાભે મેળવે. પરંતુ વિદ્યાર્થી માત્ર શારીરિક સુધારણાને માટે દરરોજ કલાક દોઢ કલાક ગાળેજ, એવું કરવાને માટે તે આપણી મક્કીઆ દેશી રમતો મોહલ્લે મોહલ્લે ચકલે ચકલે અને ભાગોળ ભાગોળ નહીં રમાય ત્યાં સુધી પતે એવું નથી. આ માટે લોકલોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ મોહલ્લામાં ચકલામાં અને ભાગોળમાં ચોખ્ખી ખુશી જગાઓ ગમે એટલું ખર્ચ કરીને પણ કહાડી આપવી પડશે. રમતોને માટે ખુલાં મેદાનો આ જમાનાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

એરંડો, સાતેઝીયું, લંડીખીરડો, પાટાદાવ, બોખુ, દોડવાનું, કુદવાનું, હાંચકા, દાંડીયા, તરવાનું, કુસ્તી, દંડ, મગલજ વગેરે સ્વદેશી રમતો, પદ્ધતિસર ગોઠવ્યાથી બહુજ ફાયદો થશે એમ હું ખાત્રીપુર્વક માનું છું. અને "બોય સ્કાઉટ્સ" જેવી સુવ્યવસ્થિત યોજનાઓથી વિદ્યાર્થીઓને સમાજસેવાનું રમતો સાથે શિક્ષણ આપીને પ્રસંગોપાત એમને

એટલે નિશાળોને માટે મરડે આપવાની કે ગામડાં વળાવવાની, સાફ રાખવાની કે ખાડા ખોવા પુરાવી સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના લાભ દેશનાં બાળકોને આપવાની કોઇને દરકાર હોય તો પણ શું કરે ?

રહેલો દુનિયા માઇલોના વિસ્તાર કરનાર અને પરિતો, નદીઓ અને યમુના ઉપર આગગાડીની સડો બાંધનાર ભુદિને ગામડાના ઉકરડા અને ટ્રાગેની ગંદગી ૧૫૦ વરમના રાજકારણાર છતાં માફ કરતાં ન આવડે એ માની ગયાનું નથી અને આપણા દેશની પાણી વસ્તી કરતાં વધારે ભાગ ગામડામાં રહે છે.

ગુજરાતમાં ગામડાની આ દશા છે, ત્યારે શહેરો પણ કંઈ સુખી નથી. ગંદી પોળા મડકોની ધુળ, મીલોની ધુણી, કચરાપેડીઓ, પીણાખાના, જામડાઓ છીંડીઓ અને ખીચોખીચ વસ્તીવાળાં ઘરો શહેરોની દવાને પુષ્કળ બગાડે છે. ચોખાં પાણી સ્વચ્છ દવા અને પુષ્ટિકારક ખોરાક એ પ્રજાની આગેવ્યવર્ધક સુખ્ય વસ્તુઓ છે. છતાં આખા ગુજરાતની આ બાબતમાં કેવી દુષ્પદ સ્થિતિ છે તે મેં ઉપર જણાવ્યું. ઘી, દુધ, દહીં અને છાશ એ આપણા હીંદુ લોકોનો પુષ્ટિકારક ખોરાક છે પરંતુ એમાં ધણેજ બગાડ કરનાર ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે જે સેંકડો ડેરીઓ નીકળી છે તે આપણા પુષ્ટિકારક ખોરાકોનું સત્વ હરી લે છે.

કેળવણી આપનારનું પ્રથમ કર્તવ્ય ભુદિ અને નીતિ સુધારના પહેલાં શરીરને તંદુરસ્ત અને મજબુત કરવાનું છે. ભુખ્યા કે થાકી ગયેલા બાળકોને લાજાવવું અશક્ય છે અથવા એવાને લાજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નિર્દયતા છે. ઝપાટખંધ કામ કરવાની શક્તિની કે ઉત્તમ આગ્રહની આશા નબળાં અને કંઠંગા શરીરવાળાં બાળકો પામે રાખવી એ મંભવિત નથી.

ત્યારે આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રજાના આરોગ્યનો આખો પ્રશ્ન કેળવણીને માટે ખુલ્લો અગત્યનો છે. લાજાનારનાં શરીર તંદુરસ્ત અને બળવાન બનાવવાં એ ખરી કેળવણીનું જ અંગ છે એટલુંજ નહીં પણ એ વગર ભુદિની કે આત્માની કેળવણી કદાપિ મનોપકારક આપી શકાતી નથી.

“ Education is vitally concerned to see that the physical conditions are such as may be the basis for the intellectual and moral life. It is now a commonplace of the subject that it is impossible to teach and indeed cruelty to try to teach those who are hungry or who are overtired. Vigorous work and still more moral character can hardly be expected when the physical system is either stunted or disproportionately developed. The whole matter, therefore, of physical health and development is one that is vital to education; not only as a part of education itself in the largest sense, but as a condition which must be satisfied before education in the narrower sense, can satisfactorily do its work.”

ઉપરના શબ્દો, ક્રીડા-એસોસિએશનના કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ રેવરંડ મિંગે
ટેમ્પલના ગયા મહીનાની તા. ૭ મીએ કરાએલા ભાષણમાંથી લીધા છે.

હવે આપણા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી બાબત વ્યવહાર પગલાં ભરવાં જોઈએ
તે વિશે હું થોડુંક બોલીશ.

ધણીખરી ગુજરાતી નીશાળામાં કસરતને માટે કંઈ સાધન હોતાં નથી અથવા જ્યાં
હોય છે ત્યાં નામનાંજ હોય છે. અહીંની ગુજરાતી નીશાળામાં ડ્રીલને માટે અડધો કલાક
વધારે રાખવામાં આવ્યો છે પણ એથી કંઈ લાભ થાય એમ લાગતું નથી. મોટાં ખુલાં
મેદાનોની અમદાવાદમાં ધણીજ તાણ છે અને મ્યુનિસિપાલિટી કે સરકાર તરફથી હજી
એ બાબતમાં કંઈજ તજવીજ થતી નથી. ઉલટું જ થોડાં મેદાનો ભારે ખર્ચે અહીંની
ખાનગી ઇંગ્લેન્ડ નીશાળા મેળવી ચકી હતી તે જવા બેઠી છે. કમરતશાળાઓ કોઈ કોઈ
નીશાળામાં હોય છે. પણ એના લાભ બહુજ અનિયમિત રીતે અને જુજ સંખ્યામાં
લેવાય છે. ડ્રીલ દરજીઆત રાખી હોય છે. પણ દીવસના ગમે તે વખતમાં ગમે તે કલા-
સને તે કરાવવામાં આવે છે અને ઘણે કેસોએ ડ્રીલ કરવાનો વારો પણ અકવાડીયામાં
એકાદ વખતજ આવે છે. ક્રિકેટ કે ફુટબોલ અમુક મથને રમાય છે અને થોડાક વિદ્યાર્થીઓ
તેના લાભ લે છે. પણ એમાં એ જેને થાય છે તેને હદ ઉપરાંત કસરત થાય છે અને
બાકીનાને છેક થોડી મળે છે. ‘સ્પોર્ટ્સ’ ક્રિકેટની મેચો વગેરે બંધી રમતો હરીફાઈના
ધોરણ ઉપર રચાતી હોવાથી દેખાય માટે કરવાનું વધારે થાય છે અને ખરો લાભ
બહુ અપાતો નથી. જેમ માનસિક કેળવણી પરીક્ષા ઉપર ધ્યાન ગખીને અપાય છે,
તેમ ક્રિકેટો અને રમતોમાં ‘આપણી સ્કુલ કેમ વધારે સારી દેખાય. તેની ખટપટ ચાલે
છે. એવી વખતે પ્રમાણિક રમતોના નિયમો કે શાળાઓ વચ્ચે અરમપરસ પ્રીતિભાવ
પણ મચવાતાં નથી.

ક્રિકેટ, ફુટબોલ, ટેનિસ વગેરે વિદેશી રમતો ખર્ચાજ પણ બહુ છે અને એના લાભ
આપણા ગરીબ દેશના બધા વિદ્યાર્થીઓને અપાવવા અશક્ય છે. છતાં હું એ રમતોની
વિરૂદ્ધ નથી. એમાં ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના ગુણો મળેલા છે. મહાકર્ષ, સહનશીલતા
મંદમજ અને સ્પર્ધાત્મકતા ઉત્તમ ગુણો સાથે ક્રિકેટ રમનારઓમાં ખીલે છે અને એ-
નાથી શરીર તન્દુરસ્ત માંમત અને બળવાન થાય છે. તેથી બને તેટલા પ્રમાણમાં અને
જેનું ગણુ હોય તે એનો લાભ લેલે મેળવે. પરંતુ વિદ્યાર્થી માત્ર શારીરિક સુધારણાને
માટે દરરોજ કલાક દોઢ કલાક ગાળેજ, એવું કરવાને માટે તો આપણી મફતીઆ દેશી
રમતો મોહકને મોહકને ચકલે ચકલે અને ભાગોળે ભાગોળે નહી રમાય ત્યાં સુધી પતે
એવું નથી. આ માટે લોકલમોડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ મોહકલામાં ચકલામાં અને
ભાગોળામાં ચોખ્ખી ખુટ્ટી જગાઓ ગમે એટલું ખર્ચ કરીને પણ કહારી આપવી પડશે.
રમતોને માટે ખુલાં મેદાનો આ જમાનાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

એરંડો, સાતેલીયું, ઘંટીખીલડો, પાટાદાવ, ખોણ, દોડવાનું, કુદવાનું, હંચકા,
મંડીયા, તરવાનું, કુસ્તી, દંડ, મચળ વગેરે જ્વદેશી રમતો, પદ્ધતિસર ગોળ્યાથી બહુજ
ફાયદો થશે એમ હું ખાત્રીપુર્વક માનું છું. અને “બોય સ્કાઉટ્સ” જેવી સુવ્યવસ્થિત
યોજનાઓથી વિદ્યાર્થીઓને સમાજસેવાનું રમતો માથે શિક્ષણ આપીને પ્રસંગોપાત એમને

ખેતરોમાં અને જંગલોમાં મુસાફરીએ વધ જવાની, ઉત્તરણીઓ કરાવવાની, જાવણીઓ નાખાવવાની વગેરે જોડવણો કરીને ગારીરિક શિક્ષણનો આખો ક્રમ બહુ વિચારપૂર્વક અને કુશળતાથી ચોક્કસ વગર આપણી લલિત્યની પ્રત્યની ઉન્નતિનું મદદ કાર્ય પાર પડવાનું નથી.

ઉત્તમ શરીરમાંજ ઉત્તમ મન રહી શકે છે; અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોહ એ ચારે પુરુષાર્થ તંદુરસ્ત શરીર વગર મેળવી શકાતા નથી.

મન લેતાં કરાવ પમાડ ચથો હતો.

ઐગણીસમો કરાવ.

૨૧. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજીએ (ભરૂચ) નીચેનો કનવા વલુ કર્યો હતો.—

“ સમસ્ત ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા અને સતત ચળવળ ચાલુ રાખવા અને કેળવણીનાં વ્યવહાર ચોં કરવા ગુજરાત કેળવણી મંડળ (Gujarat Education League) સ્થાપવાનું આ પરિષદ કરાવે છે અને તે માટે સર્વે લેખતા પત્રમાં લેખાં નીચેના શ્રદ્ધાચીની કમીટી નીમે છે અને તેમાં સલાસદો વધારવાની સત્તા તેને આપે છે:—

(૧) ઓ. મી. ચીમનલાલ હરિલાલ સેનલવાડ-મુંબઈ.

(૨) રા. જીવણલાલ મજરાય દેસાઈ-અમદાવાદ.

સા. ચારદા મહેતા-અમદાવાદ.

(૪) સા. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ-અમદાવાદ.

(૫) રા. મગનલાલ બી. શેક-મુરત.

(૬) રા. અબેલાલ મણીલાલ-અમ્રામાં.

(૭) રા. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી-ભરૂચ.

(૮) રા. ગીરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ-નડીયાદ.

(૯) રા. મણીલાલ હરિલાલ મહેતા-ગોધરા.

(૧૦) રા. હરિલાલ ગોર્વાદજી પારેખ-અમરેલી.

(૧૧) પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ-મુનાગડ.

(૧૨) રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાગીદાસ ભટ્ટ-લાવનગર.

(૧૩) રા. કાદ્યાભાઈ લક્ષ્મણાઈ પુરોહિત-વડોદરા.

(૧૪) રા. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ-આણંદ.

(૧૫) મી. અખાસ તૈયબજી.

(૧૬) રા. અમૃતલાલ વીઠ્ઠલદાસ ઠક્કર

(૧૭) રા. ઇશ્વરલાલ હીરાલાલ દેસાઈ

(૧૮) રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાસિક

મંત્રીઓ.

રા. સા. મલજીએ આ ઠરાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે જે દિવસના કાર્ય પછી પરિણામ રૂપે આ ઠરાવ રજુ થાય છે. ગુજરાત ફેળવણી મંડળ સ્થાપવાની અગત્ય વિષે તો જે મત હોઈ શકે નહિ. કમીટીના સભાસદોમાં નામ વધારવાની મત્તા પણ કમીટીને મોંપવામાં આવી છે. જાપેલી યાદીમાં જે નામ છે તેમાં મી. અણાસ તૈયમજી (વડોદરા) નામ વધાર્યું છે.

રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે (મુંબાઈ) આ ઠરાવને અનુમોદન આપતા જણાવ્યું કે કોઈ પણ વિષયની ચળવળ ચાલુ રાખવા માટે કામના મંડળની જરૂર છે. તેવીજ રીતે ફેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે સ્થાઈ મંડળની જરૂર હોય એ દેખીતુંજ છે. પણ કદાચ કોઈ એમ પૂછે કે સમસ્ત ગુજરાતમાં આવું મંડળ ગ્રંથપાત્ર તે પહેલાં તેને માટે જોઈએ તેવી તૈયારી થઈ છે ખરી ? જવાબમાં જણાવવાનું કે જે ગભ્યનીતિની તળે આપણો દેશ અને આપણો પ્રાન્ત વસે છે તેનેજ અંજે એક એવો મોટો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે કે જે ફેળવણીના કાર્ય સાથે ગાઢ મંબંધ ધરાવે છે. મ્યુનીસીપાલિટી અને લોકલબોર્ડના સભાસદો ફેળવણીની ચર્ચામાં રમ લે એવી આશા રાખી શકાય. માધ્યમિક શાળાઓનો મોટો ભાગ ખાનગી વ્યવસ્થાપકો ચકાવે છે એટલે તેમને પણ ફેળવણીની ચળવળનાં ધણોજ રસ હોય. પરંતુ આ ઉપરાંત ગુજરાતના લુદ્ધ લુદ્ધ ભાગમાં એવા ફેળવણી મંડળો ગ્રંથપાત્ર છે કે જે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, કે ઉચ્ચ ફેળવણીની વધારે ને વધારે મંરથાઓ સ્થાપવાનો આશય રાખે છે. સુરત જિલ્લામાં અધ્યામા ગ્રામીય ફેળવણી મંડળ અને માર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ મોઝાવડી, અમદાવાદમાં ગુજરાત એન્જીનેયરિંગ સોમાઈટી અને સમસ્ત ગુજરાત પૈસાઈન્ડ, અને ચરોતરના બીટીસ અને વડોદરા રાજ્યના વિભાગમાં ચરોતર એન્જીનેયરિંગ સોસાઈટી-એ મંડળો સ્થાપ્યાં છે. મચેતો હેતુ ફેળવણીની મંરથાઓ ગ્રંથપાત્રો હોવાથી તેઓ ગ્વાલાવિક રીતે કોઈ પણ પ્રશ્ન વિષે ચળવળ કરવાને અશક્ત છે. આથી ઠરાવમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ગુજરાત ફેળવણી મંડળની અગત્ય સ્પષ્ટ છે.

જે ઉત્સાહથી ગુજરાતની પ્રજાએ આ પરિષદના કાર્યમાં મદાય આપી છે તે ઉત્સાહથી આ મંડળને સહાય આપશે તો તેની મહાન્તા નિઃશંક છે.

સભાની અનુમતિ લઈ પ્રમુખે બહેર ક્યું કે ઠરાવ મંજૂર થયો છે.

વીસમો ઠરાવ.

રા. સા. અમ્બાશંકર ઉ. મલજીએ (ભરૂચ) પરિષદની બીજી બેઠક ભરૂચમાં ભરવાનું આમંત્રણ આપતાં જણાવ્યું કે ગુજરાતના પાટનગરમાં આ પરિષદનો જન્મ થયા પછી તેને એક ગામડામાં લઈ જવાની-નોતરવાની હું હિંમત કરું છું. ભરૂચ નર્મદા નદીને તીરે છે તેથી હું પરિષદને યાત્રાએ લઈ જવા ઇચ્છું છું. અમારા ગામમાં નથી વિદ્વાન, નથી શાસ્ત્રી, કે નથી પ્રોફેસર. તો કહો કે આ કામમાં આપની સહાયની કેટલી જરૂર છે ? આ આમંત્રણ મારી એકલાની હિંમતથી હું આપતો નથી. ભરૂચ ફેળવણી મંડળ આગળ આ દરખાસ્ત મેં મુકી હતી અને તેનો સર્વેએ એક મતે સ્વીકાર દર્શાવી તે મંડલે મને નોતરવાને રજા આપી છે. મારી ખાતરી છે કે જે પ્રેમથી હું આ આમંત્રણ આપું છું તેજ પ્રેમથી તમે સ્વીકારશો અને તમે સર્વે મોટી સંખ્યામાં પરિષદની બીજી બેઠક વખતે ભરૂચ મુકાને પધારશો. આ આમંત્રણ તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સભાએ સ્વીકાર્યું હતું.

એકવીસમો ઠરાવ.

૨૧. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ (અમદાવાદ) પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે આપણું કાર્ય હવે સમાપ્ત થવા આવ્યું છે. પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાનું છેલ્લું કાર્ય મને મોંપવામાં આવ્યું છે. તેમજ પ્રાન્તિક પરિપદનું સ્વાગત મંજૂર, સરભરા કરનાર કમીટી રીટેગન કમીટી, દાદાભાઈ લાધવેરીના વ્યવસ્થાપકો વગેરેનો પણ હું ઉપકાર માનું છું. મિત્ર રાબ્બો, લોકલેન્ડ અને મ્યુનીસીપાલિટીઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ આ પરિપદમાં મોકલ્યા છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનવો જોઈએ. જે ગૃહસ્થોએ મરણ લાપામાં અનુલવસિદ્ધ લાપનો આપ્યા છે તેમનો પણ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

પ્રમુખ સાહેબે પોતાનું નામ આ પરિપદને આપીને તેની પ્રતિષ્ઠામાં ઘણો વધારો કર્યો છે. તેમનું બધું વજન તેમણે આપણને આ જે દિવસ મોંપી દીધું છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેઓ કદાચ પ્રાન્તિક પરિપદમાં પણ ન આવી શકત પણ તેઓ ગુજરાતી હોઈ આ પ્રથમ પરિપદમાં ઘણીજ અગવડ વેડીને આવ્યા છે તેથી આપણે ખામ ઉપકાર માનવાનો છે.

મેં હિંદમાં મર્યાદા નેહું છે કે પ્રમુખની ઉપર ગોરા બોલે પડે છે. જે માણસ પરિપદના પ્રમુખ થવા માગે તેમને વર્ષો સુધી ભેગી દરેલી સહનશીલતાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આપણા પ્રમુખે પણ આ ગુણ દાખવ્યો છે. આખો દિવસ અહીંયાં બેસીને ગમતાં ન ગમતાં લાપણો સાંભળવાં પડે એ જોઈ નથી. એથી પણ વિશેષ દુઃખદ કાર્યો ઘટી વગાડવાનું છે. લાપણુકારને તો ઘણું કલ્પ લાગે જ પણ પ્રમુખને તો તેથી પણ વિશેષ લાગે.

ગુજરાતી લાપાને શાળાઓમાં મોઝ અધ્યાન અપાવાની હીલચાલ કરતાં મંડળોનો હેતુ સફલ થાય એવી મારી આશા છે. ગુજરાતી લાપા એ સંસ્કૃતની દીકરી છે એટલે એ અધુરી તો નથીજ અને આ પરિપદમાં તેજ લાપાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ પણ મતોપની ખીના છે.

૨૨. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે (અમદાવાદ) આ દરખાસ્તને ટેકા આપતાં જણાવ્યું કે અંગ્રેજોમાં એક કહેવત છે કે—A prophet is never worshipped in his own land—પોતાના સ્થાનમાં કોઈ મહાપુરુષ પૂજતો નથી. પણ ૨૧. સેતલવાડને તો તેમની પોતાના શહેરની પ્રજાએ આ પરિપદના પ્રમુખ નીમીને માન આપ્યું છે.

પછી ૨૨. કેશવલાલે પ્રમુખ સાહેબને હાર ગોરા આપ્યા હતા.

છેવટે પરિપદના કાર્યનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રમુખ સાહેબે જણાવ્યું કે—

મારા વતનમાં તેડીને મને આ પદ આપવા માટે હું તમારો સૌનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તમે કેળવણી માટે જે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે અને જે કામ અહીંયાં થયું છે તેવો ઉત્સાહ અને તેવાં કામ બીજાં શહેરોમાં થશે તો ગુજરાતમાં અને ગુજરાનના દશાન્તથી આખા ધલાકમાં પણ ફેરફાર થશે. હું ફરીથી તમારો અન્તઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

પછી તાળીઓના ગડગડટ વચ્ચે પરિપદનું વિમર્જન થયું હતું.

નિબંધો.

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો, તેમની યોગ્યતા તથા તેમનો પગાર.

આ વાત તો અત્યારે સર્વત્ર સ્વીકારાઈ છે કે કોઈ પણ દેશની પ્રગતિનો મુખ્ય આધાર તે દેશમાં અપાતી કેળવણી ઉપર છે. પરંતુ આપણા દેશના દુર્ભાગ્યે ખીણ એટલીજ અગત્યની બાબત આપણા દેશમાં હજી મંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારાઈ હોય તેમ લાગતું નથી અને તે બાબત એ છે કે-દેશમાં અપાતી કેળવણી એકંદરે દેશને લાભદાયક નીવડશે કે નુકશાન કરતાં નીવડશે, તેનાથી દેશને ધાર્યા મુજબ લાભ મળશે કે કેમ, તેનાથી દેશની દરેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ મંપૂર્ણ રીતે ખીલશે કે કેમ એ સર્વનો આધાર કેળવણી આપનાર શિક્ષકો ઉપર મોટે ભાગે રહેલો છે. શિક્ષકના પવિત્ર ધંધાને તેની ઉચ્ચ સ્થિતિએ એકવાર લાવી મુકી અને શિક્ષકોના ધંધો લઈ બેઝનાર સ્ત્રીપુરુષોને ધંધાને માટે નોંધતી તાલીમ આપી તેમને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય બનાવો તો પછી તમારે અત્યારની માફક કમીશનો ને કમીટીઓની, કોનન્સરન્સો અને રીપોર્ટોની તેમ સરકારી હરાવો ને ખલીતાઓની ખીલકુલ જરૂર પડશે નહીં. શિક્ષકોના ધંધો લઈ બેઝનાર સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાના ધંધાને માટે નોંધતી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી નોંધએ તે સિદ્ધાંત માત્ર સિદ્ધાંત તરીકે-આદર્શ તરીકે સરકારે ગ્રીહાન્વેષો છે. પરંતુ સરકારે વ્યવહારમાં, એ સિદ્ધાંતનો સંપૂર્ણ રીતે અમલ કર્યો છે એ વાત અત્યારની આપણી પ્રાથમિક કેળવણીની શાસ્ત્રીય પરિસ્થિતિમાં આપણે કબુલ કરી શકીએ તેમ નથી. શિક્ષણ એક જાતની કળા છે અને તે કળાને માટે ખાસ તાલીમની જરૂર છે, એ વાત મર્યાદા મનમાં પ્રથમ હસવાની જરૂર છે. ઘકતર કે છંજનેગનો ધંધો શરૂ કરતાં પહેલાં એ ધંધાને માટે ખાસ શિક્ષણ મેળવવાની જેમ આવશ્યકતા છે તેવીજ રીતે શિક્ષકનો ધંધો લઈ બેઝનાર સ્ત્રીપુરુષોને પણ ધંધાને માટે ખાસ તાલીમ લેવાની જરૂર છે. ગમે તે મનુષ્ય શિક્ષક થઈ શકે એવી જે અત્યારે ચાલી રહેલી લોકમાન્યતામાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે.

અત્યારની આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ તપાસો. આપણા કમનસીબે એ શાળાઓમાં અડધો ગાડા કરતાં વધારે શિક્ષક “અનટ્રેન્ડ” એટલે ધંધાને માટે ખીલકુલ ખાસ તાલીમ લીધા વગરના છે. આપણી પ્રાથમિક કેળવણીને કેળવણીના નામને યોગ્ય કરવી હોય તો આપણે પ્રથમ એ કાર્ય કરવાનું છે કે આ “અનટ્રેન્ડ” શિક્ષકોને જરૂરમળથી આપણી શાળાઓમાંથી નાશ કરવો નોંધએ. આવા “અનટ્રેન્ડ” શિક્ષકોના હાથ નીચે આપણા કુમળી વયના બાળકોને મુકવાથી તેમને લાભ કરતાં વિશેષ હાની થવાનો મંભવ છે. આપણી ઉછરતી પ્રજાના કલ્યાણે અર્થે નામદાર સંસ્થાને આપણે આગ્રહપૂર્વક કહેવું નોંધએ કે અમારી પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી આવા અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોને એકદમ દુર કરી તેમને બદલે ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને એટલે તાલીમ લીધેલા શિક્ષકોને મુકો.

કેળવણીનો ખરોખો પ્રચાર કરવાની જગ્યાએ જગ્યાએ આપણે નામદાર સરકારને વિનંતિ કરીએ છીએ ત્યારે સરકાર તરફથી આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે હાલમાં અમારી પાસે સારી યોગ્યતાવાળા પુરના શિક્ષકો નથી તેથી અમે કેળવણીનો ખરોખો વિસ્તાર કરવાને શક્તિમાન નથી. પરંતુ એ સંબંધમાં નામદાર સરકારના કેળવણી ખાતાને આપણે વિવેક સાથે એ પ્રશ્ન પુછીશું કે સારી યોગ્યતાવાળા અર્થાત ટ્રેન્ડ શિક્ષકો બેઠતી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરવાને માટે તમારા તરફથી શું પ્રયાસો થયા છે? વડોદરા સહિત બાકીનાં જિલ્લા સંસ્થા સંસ્થા સંસ્થા આખા ગુજરાત પ્રાંત તથા મુંબાઈ શહેરમાં બેઠતી શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે જે ટ્રેનીંગ કોલેજો છે-એક પુરુષ શિક્ષકોને માટે ને બીજી સ્ત્રી શિક્ષકોને માટે. આટલા બધા વિસ્તાર ને વસ્તીવાળા પ્રદેશોને માટે શું અમલવાદમાં આવેલી જેઠા ટ્રેનીંગ કોલેજો બસ છે? વળી આ જે ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં દાખલ કરવાને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની પણ મરકારે હદ બાંધી દીધી છે. મારી બાજુ પ્રમાણે પુરુષ શિક્ષકોને તૈયાર કરવાની કોલેજોમાં દર વર્ષે માત્ર ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓજ નવા લેવાય છે ને સ્ત્રી શિક્ષકો તૈયાર કરવાને માટેની કોલેજોમાં માત્ર ૬૦ વિદ્યાર્થીઓજ લેવાય છે. એક વર્ષ તાલીમ આપ્યા પછી બીજા વર્ષને માટે આમાંના માત્ર અર્ધાજ વિદ્યાર્થીઓને ગણવામાં છે અને ત્રીજા વર્ષને માટે બાકી રહેલામાંના અર્ધાને દાખલ કરવામાં આવે છે. આટલુંજ નહીં પણ શિક્ષકો ખાનગી અભ્યાસ કરી યોગ્યતાનું સર્ટિફિકેટ મેળવવા કોલેજની પરીક્ષાઓમાં બેસવાની પરવાનગી મળે છે તોપણ તેમાંના ધણીને તેવી પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી. એક તરફથી સરકાર આપણને એમ કહે છે કે યોગ્યતાવાળા શિક્ષકોને અભાવે અમે વધારે નિશાળો ઉઘાડવા શક્તિમાન નથી અને બીજી તરફથી યોગ્યતાવાળા શિક્ષકો વધુ સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરવાને સરકાર તરફથી સંમતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ આવા આવા પ્રતિજ્ઞા નખાય છે! આ ક્રમે તો હું ધારું છું કે યોગ્યતાવાળા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો પુરતી સંખ્યામાં સરકારને કદી પણ મળવાના નથી. અને બીલકુલ પણ યોગ્યતા વચરના અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો આપણે માથે લેમેશો રહેવાના. હું ફરી કહું છું કે આવા અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો તદ્દન નકામા જેવાજ છે. બાળકોની શુભ શક્તિઓ ખીલવવાને માટે તેઓ તદ્દન નાલાયક છે એટલુંજ નહીં પણ પોતાના ધંધાને માટે જરૂરી જ્ઞાન-જેવું કે શિક્ષણની કળા, માનસશાસ્ત્ર, બાળસ્વભાવ વગેરેથી તદ્દન અજ્ઞાન શિક્ષકો બાળકોની કુદરતી શક્તિઓ ખીલવવાને તદ્દન બાધકરૂપ છે.

આપણા દેશમાં દિનપરદિન પ્રાથમિક કેળવણીનો ખરોખો પ્રચાર કરવો અને અલ્પ સમયમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરી તેને સર્વવ્યાપી કરી દેવી એ આપણો અંતિમ હેતુ છે. આ આપણો અંતિમ હેતુ ફળીભુત કરવાને હાલ છે તેના કરતાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની આપણે ધણીજ મોટા પ્રમાણમાં જરૂર પડશે માટે હાલ આખા ગુજરાત અને મુંબાઈ માટે માત્ર જેઠા ટ્રેનીંગ કોલેજો (એક પુરુષ શિક્ષકોને માટે ને બીજી સ્ત્રી શિક્ષકોને માટે) છે તેમાં મોટા વધારો થવાની જરૂર છે. આવી ટ્રેનીંગ કોલેજોની દરેક જગ્યામાં તથા મુંબાઈ શહેરમાં જરૂર છે. આજથી થોડા વર્ષો ઉપર મુંબાઈ શહેરના પ્રાથમિક શિક્ષકોને તાલીમ આપવાને માટે કોલેજ સ્થાપવાની હીલચાલ શરૂ થઈ હતી. પરંતુ નાણાંની ખામતમાં નામદાર સરકાર તથા મુંબાઈની કોરપોરેશન વચ્ચે મતભેદ પડવાથી એ હીલચાલ પડી બાગી હતી. આ પ્રસંગે આપણી પરિષદે નામદાર સરકારને

આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવી કે સરકાર, અત્યારે જેટલા શિક્ષકોને કેળવી ચોતાના ધંધાને માટે તૈયાર કરે છે તેના કરતાં પાંચગણા શિક્ષકોને તૈયાર કરી મોકલવાની દર-વર્ષે જરૂર છે. આમ થશે ત્યારેજ આપણને પ્રાથમિક શાળાઓને માટે પુરતા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો મળી શકશે. “ચાલે છે તેમ ચાલવા દો.” એ નીતિ કેળવણીની બાબતમાં આપણને અત્યંત હાનિકારક નીવડશે માટે હવે વધુ વખત બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી ના રહેતાં આપણે જાહેર જાણીતાઓમાં ને આવી પરિષદોમાં દોલ વગાડી નામદાર સરકારને વિનંતિ કરવી કે વધારેને વધારે ટ્રેન્ડ શિક્ષકો ઉત્પન્ન કરી પ્રાથમિક કેળવણીને ઉચ્ચ કાટીએ પહોંચાડો.

કેળવણીને માટે જેટલો અગત્યને પ્રશ્ન શિક્ષકોની યોગ્યતા સંબંધનો છે તેટલોજ અગત્યનો પ્રશ્ન શિક્ષકોના પગાર સંબંધનો છે. ખરૂં પુછો તો આ બે પ્રશ્નો એક બીજા સાથે ગાઢ મળેલથી જોશયલા છે અને તેમને છુટા પાડી શકાય તેમ નથી. સારો પગાર આપ્યા વિના સારી યોગ્યતાવાળા શિક્ષકો મળી શકેજ નહીં ને સારો પગાર આપીશું તો સારી યોગ્યતાવાળા શિક્ષકોની યોજનાની મેળે અવી મળશે. શિક્ષકોને વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે તેમણે તો માત્ર પારમાર્થિક વૃત્તિ સંપત્તિ કામ કરે જવું ને જે ટુંકા પગાર તેમને મળે છે એટલેથી સંતોષ પામી બેસી રહેવું ને ચોતાનું પવિત્ર કર્તવ્ય એકનિષ્ઠાથી બજાવે જવું. આવી જાતનો શિક્ષકોને થતો બોધ મને તો માત્ર દાંભિક અને અર્થ વગરનોજ લાગે છે. દરેક ધંધાની માફક શિક્ષણ પણ એક જાતનો ધંધો છે. અને જેવી રીતે બીજા ધંધાદારીઓને આપણે તેમની મહેનત બદલ આપીએ છીએ તેવીજ રીતે શિક્ષકોને પણ એમના ધંધાને યોગ્ય આપવું જોઈએ. શિક્ષકના ધંધાની ખરી કીમત કેટલી છે તે પ્રમાણિકપણે શોધી કાઢી તે કીમત વિનાસકોએ પ્રજા તેમ સરકાર તરફથી શિક્ષકોને મળવીજ જોઈએ. જો તેમના ધંધાની ખરી કીમત શિક્ષકોને આપવામાં નહીં આવે તો એથી કાઢીને પણ નુકશાન થવાનું એ નક્કી છે. જો તેનાથી શિક્ષકોને નુકશાન થતું હશે તો ખોટા ખર્ચ પ્રમાણિકપણે ધંધો કરનારા સ્વાર્થત્યાગી શિક્ષકો લાંબા સમય સુધી આપણને મળ્યા કરશે નહીં એ નક્કી છે. આથી મોઢું વહેલું શિક્ષકોને તેમની ખરી કીમત ન મળવાથી વિદ્યાર્થીઓનેજ નુકશાન થવાનું, અને આજે વિદ્યાર્થીઓને ધણું ભયંકર નુકશાન થાય છે ને યજો તે વાતનો વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓએ એટલે સમસ્ત પ્રજાએ ગંભીર વિચાર કરવાનો છે. આવી અતિ ઉપયોગી બાબતમાં વિનાશકારક કરકસર કરી ઉછરતી પ્રજાના માનસિક, શારીરિક અને ધાર્મિક જીવનને ભયંકર નુકશાન કરવું એ શું પ્રમજીવનની ખીલવણી માટે યદાપણ ભરેલો માર્ગ છે ? આ બાબતપર આપણી પ્રજાના નેતાઓએ તેમ સરકારે ગંભીર વિચાર કરવાનો છે. હું જાતી ઠોકી કહું છું કે સરકારે કેળવણીની બાબતમાં ખોટી કરકસર કરી તેથીજ દેશને માથે ભયંકર આફતો આવી પડી છે.

ઉછરતી પ્રજાને ઉત્તમ શિક્ષકોના હાથ નીચે યોગ્ય કેળવણી આપી હોત તો દેશમાં મેલેરીયા, પ્લેગ, કોલેરા વગેરે પ્રાણહાતક રોગોથી મરનારાઓનું પ્રમાણ ધણું ઘટ્યું હોત-સરકારના ચોતાનાજ કેળવણી બાબતના અધિકારીઓ આ માલની સ્વચ્છતાનબની પરીક્ષાના રીપોર્ટમાં વિદ્યાર્થીઓના અસુકત અને નિર્માલ્ય શરીર સંબંધી જે ફરીઆદ કરે છે તેવી જાતની ફરીઆદો તેમને કરવી પડી ના હોત-અને આપણા કમનસીબે આપણ-

દેશમાં જે એનાર્કિસ્ટ અને એમ દેશનાતંત્રોનો નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે તે ઉત્પન્ન થયો ન હોત. પોલીસ, સી. આઇ. ડી., સરકારી વંકીલો અને સગસીડાઈઝ ન્યુસ પેપરોની પાછળ જે અત્યારે અનદુર ખર્ચ થાય છે તે ખર્ચ અગમ ભુદ્ધિ વાપરી સરકારે ફળવણીની પાછળ પહેલેથી કર્યો હોત તો અત્યારે દેશમાં આટલી અસાંતિ ન હોત. અને પ્રગ્ન જીવન ધણું ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યું હોત. આપણા દેશની રાજ્યવ્યવસ્થામાં ફળવણી ખાતાને જે ઉત્તરતુ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે સરકારની મોટામાં મોટી ભૂલ છે. ફળવણી ખાતાને તે ખાતાની નોકરીને ધણુંજ ઉચ્ચ પદ આપવાની આવશ્યકતા છે અને તે ખાતાને માટે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાવવા લેઈએ. સારો પગાર આપી ઉત્તમ યોગ્યતા વાળા સંતોષી શિક્ષક ગમ્યાથી એકંદર સરકારને તેમ દેશને ધણુંજ લાભ થાય છે એ સત્ય અત્યારે સર્વના મનમાં ફસાવવાની ખાસ જરૂર છે.

પ્રાથમિક શિક્ષકોના પગારનો પ્રશ્ન અત્યંત દુઃખદ છે અને તે આપણને અત્યંત -સરમહે એવો છે. જ્યાં સુધી એ પ્રશ્નનો આપણે સંતોષકારક નીવેડો નહીં લાવીએ ત્યાં સુધી ઉત્તમ શિક્ષણ અને આપણા પ્રગ્નજીવનમાં પ્રગતિ થવાની સંધળી આશા વ્યર્થ છે. હું ઉપર જણાવી ગયો તે મુજબ આપણી મ્યુનીસીપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડની પ્રાથમિક શાળાઓના અરધો અરધ શિક્ષકો “અન ટ્રેન્ડ” છે. અને તેમનો માસિક પગાર રૂપિયા નવથી શરૂ થાય છે. પાંચ વર્ષની નોકરી કર્યા પછી તેમનો પગાર રૂપિયા દશ થાય છે. અને નોકરીમાંથી ફારંગ થતાં પહેલાં એમને રૂપિયા અગીઆર મળે તો તેમના મહા લાભ! આ માસના બોર્ડન રીવ્યુમાં દરેક કેદીના પોપણુ અર્થે સરકારને કેટલો ખર્ચ થાય છે તેના આંકડા આપવામાં આવ્યા છે. બંગાળમાં એક કેદીની પાછળ પ્રાધાન્યર્થનું કપડાકાત્તાનું અને દાકતરી ખર્ચ સરકારને વર્ષ દહાડે રૂ. ૬૧-૪-૧ થાય છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે કેદીઓને તુરંગમાં કાંઈ મોજ શોખ અને વૈભવના સાધનો આપતું નથી. તેઓ માત્ર જીવતા રહે એટલાજ પુરતો ખોરાક તેમને ત્યાં મળે છે. કેદી પછાડી સરકારને જે ખર્ચ થાય છે તેમાં મકાનના ભાડાના ખર્ચનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી કારણ કે કેદીઓને સરકાર વગર ભાડાના મકાનમાં રાખે છે. માટે કેદીઓ પાછળના આ ખર્ચમાં આપણે ઘર ભાડાના વાર્ષિક રૂપિયા બાર ઉમેરીએ ત્યારે કેદી જેવી દુઃખી જીંદગી ગુજારવાને માટે પણ દાસના સમયમાં માથાદીક વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૭૨-૪-૧ થાય છે. આપણા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકનો શરૂઆતનો પગાર માસિક રૂપિયા નવ એટલે વાર્ષિક રૂપિયા ૧૦૮ નો છે. જો તે બીયારો પરણેલો હોય તો એ જીવોનું કેદી જેવી દુઃખી જીવન ગુજારવાનું ખર્ચ ૧૪૬-૮-૨ આવે છે. બીજા વૈભવોની તેમ છાંડી છંયાનો પ્રશ્ન બાલુપર મુટ્ટીએ તો પણ આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકને માત્ર પોપણુ જેટલો પણ પગાર આપણે આપતા નથી !

શિક્ષકને જ્યાં સુધી આપણે આવો ગુન્હેગાર અને લિશ્તુક જેટલો પગાર આપીશું ત્યાં સુધી એમની પાસેથી ઉંચા પગારનું શિક્ષણ તથા કર્તવ્યનિહાની આશા રાખવાનો આપણને બીલકુલ દક્કજ નથી. કાંઈ પણ સામાન્ય ભુદ્ધિ તથા શારીરિક ચક્તિવાળો માણસ પ્રાથમિક શિક્ષક થવાનું પસંદ કરશે નહીં. કારણ કે પ્રાથમિક શિક્ષકને પગાર પોંટે આ-

પણ જેટલું આપીએ છીએ તેના કરતાં વધારે પેદા કરી શકવાને તે સમર્થ છે. જે માણસની માનસિક અને શારીરિક શક્તિ છેકજ નિર્ગળ દુશ્સે અને જે મહીને અન્ય કોઈ સ્થળે નવ દશ રૂપીઆ પેદા કરવાને પણ શક્તિમાન નહીં હશે તેજ માણસો પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકો થવાનું પર્વદ કરશે. અને આવા છેકજ નિર્ગળ માનસિક અને શારીરિક શક્તિવાળાઓના હાથમાં આપણી બાળકોનવણી મોંઘાથી આપણી પ્રત્યક્ષ ઉન્નતિ કદી પણ થઈ શકવાની ખરી કે ?

આપણા માનનીય પ્રમુખ સાહેબે પોતાના જીવનની શરૂઆતમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોના પગારનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો હતો અને પ્રાથમિક શિક્ષકોના આશ્રયદાતા તરીકે એમણે દીર્ઘ મંબાદન કરી હતી. હું આપણા પ્રમુખ સાહેબને ખામ આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે ફરીથી તેઓ સાહેબ એ પ્રશ્ન હાથ ઉપર લેશે અને આવા ગદોંગવારીના સમયમાં એ વર્ગને યોગ્ય પગાર અપાવશે. જ્યાં સુધી તેમ નહીં થાય ત્યાં સુધી આ વર્ગના કોઈક કદી પણ તન તોડીને કાર્ય કરશે નહીં અને ફળવણી ખાતુ ભરે શિક્ષણમાં નવી નવી સુધરેલી પદ્ધતિઓ હાથમ કરે પણ આવા નિર્માત્ર્ય શિક્ષકોના હાથ નીચે એ પદ્ધતિઓ કદી પણ ફળદાઇ નીવડશેજ નહીં.

આ પ્રશ્ન સંબંધી હું કેટલીક વ્યવહાર સૂચના કરવા અત્રે યોગ્ય થાઉં છું. પ્રથમ તો અનુદ્રે-૩ શિક્ષકો જોઈએજ નહીં. હાલ જે અનુદ્રે-૩ શિક્ષકોની મોટી મંજૂર નોકરીમાં છે તે બધાને બે વર્ષ સુધી ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં મુકી તેમને ધધાની તાલીમ આપી યોગ્ય શિક્ષક બનાવવા કોલેજના અધિકારીઓએ બધામંથી જેમને બે વર્ષ પછી યોગ્ય શિક્ષકો બનાવી શકે તેમને સારો પગાર આપી નોકરીમાં રાખવા. બાકીના જેઓની મગજ-શક્તિ એટલી બધી નજળી મલમ પડે કે તેઓ કદી પણ યોગ્ય શિક્ષક થઇ શકે એવા હોયજ નહીં તેમને રજા આપી દેવી. અને પ્રાથમિક શાળાના દરેક શિક્ષકને જોણમાં જોણ રૂપીઆ વીસનો પગાર આપવોજ જોઈએ. કોઈ પણ માણસ અત્યાચારી મોંઘવારીના સમયમાં રૂપીઆ ૨૦ થી જોણ પગારમાં ભરણપોષણ કરી શકેજ નહીં. અને ભરણપોષણ પણ ન થઇ શકે એટલો જોણ પગાર આપી શિક્ષકો ગમવા ને ના રાખવા બન્ને સરખુંજ છે એવી મારી દદ માન્યતા છે.

પ્રાથમિક શિક્ષકોને તાલીમ આપવાને જે ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં પહેલું વર્ષ, બીજું વર્ષ અને ત્રીજું વર્ષ એવી જે યોજના છે તેમાં પણ ટ્વેન્સ કરવાની હું નમ્ર સૂચના કરું છું. કમમાં કમ પ્રાથમિક શાળાના દરેક શિક્ષકને બે વર્ષ સુધી ધધાની તાલીમ મળવી જોઈએ. માત્ર એક વર્ષની તાલીમ વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા પદ્ધતિમર પાઠ આપવાને જોઈતો મહાવરો આપવાને પુરતું નથી. આ બાબતને આ વિષય સાથે સીધો મંબધ નહીં. હોવાથી તે વિશે લંબાણ વિવેચન કરવાનું હું યોગ્ય ધારતો નથી. પણ અત્રે એટલુંજ કહેવું ખસ છે કે વર્નાક્યુલર ક્ષાઇનત્રમાં પાસ થયેલા ઉમેદવારને યોગ્ય શિક્ષક બનાવવા માટે કમમાં કમ બે વર્ષની તાલીમની જરૂર છે. આમ બે વર્ષના તાલીમ લીધેલા શિક્ષકને કમમાં કમ માસિક પગાર રૂપીઆ વીસ આપવો. એના કામ માટે કાંઈ ખાસ ફરીઆદ ન આવે તો પાંચ વર્ષ પછી એને રૂ. ૩૦ આપવા ને દસ વર્ષ પછી રૂપીઆ ૪૦ આપવા ૧૬૨ વર્ષ પછી

રૂપીઆ ૫૦૦ આપવા ને વીસ વર્ષ પછી એને રૂ. ૬૦ સુધી લઈ જવો. બે વર્ષ પછી શિક્ષકોની પરીક્ષા લઈ તેમને સરટીફિકેટ આપી ધંધાને માટે મોકલવા પણ તેમાંથી થોડા ઉત્તમ શારીરિક અને માનસિક શક્તિવાળાને ચુંટી કાઢી એક વર્ષ વધારે તેમને શાળાની વ્યવસ્થા યોજના તેમજ શિક્ષણસાધન અને કળાનું જ્ઞાન આપી મુખ્ય શિક્ષકો માટે તેમને કેળવી તૈયાર કરવા અને તેવાઓને ઉંચા પ્રકારનું સરટીફિકેટ આપી સરકારે નક્કી કરેલું કે હેન્ડમાસ્તરની જગ્યાને માટે ઉંચા પ્રકારનું સરટીફિકેટ લીધેલા જ યોગ્ય છે. તેમને શરૂઆતમાં ત્રીસનો પગાર આપવો ને દર પાંચ વર્ષે તેમને રૂપીઆ દસનો વધારો આપી એમને રૂપીઆ ૭૫ સુધી લઈ જવા, અને આમાંના કેટલાક ખાસ ચુંટી કઢાડેલાને ઈન્સ્પેક્ટર પણ બનાવી એમને રૂપીઆ ૧૦૦ સુધી કે એથી પણ વધારે પગાર સુધી લઈ જવા. આવી કાંઈક યોજનાથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અસંતોષી ને દુઃખાયલા મટી સંતોષી અને આનંદી થશે. તેમના જીવનમાં તેમને રસ માલમ પડે અને એથી એકંદરે સમસ્ત પ્રજાને લાભ થશે. કારણ કે શિક્ષકોના સુખ, દુઃખ, સંતોષ અને નાઉમેદી, આનંદ ને નિઃશ્વાસની વધતી ઓછી છાપ બાળકોના પર પડવાની એમાં કાંઈ પણ શક નથી.

શિક્ષકોના ધારા સંબંધમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ જે સરકારે નક્કી કર્યું છે તે અત્યારની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતા પુરતું નથી. શિક્ષકોના પગાર અને દ્રેનીંગ કોલેજના સરટીફિકેટ સંબંધી મ્હેં જે નમ્ર સૂચના કરી છે તે કદાચ કેળવણી-ખાતાને માન્ય ન હોય ને એમનો વિચાર આજુ રિયલિટ પ્રમાણે પહેલું વર્ષ, બીજું વર્ષ અને ત્રીજું વર્ષ એ યોજના કાયમ રાખવાનો હોય તો તે સંબંધી પણ હું કાંઈ નમ્ર સૂચના કરવા માગુ છું. પહેલા વર્ષના શિક્ષકનું સરટીફિકેટ ધરાવનારને હાલ માસિક પગાર રૂપીઆ ૧૨) આપવામાં આવે છે તે બસ નથી. તેમાં સ્ટેન્ડ કેર કરી એ સરટીફિકેટ ધરાવનારને શરૂઆતનો પગાર રૂપીઆ કમીમાં કમી ૧૫) આપવો નોંધાવે. શિક્ષકના કામ સંબંધી કાંઈ ખાસ ફરીઆદ ના હોય તો દર બન્ને વર્ષે એમના પગારમાં બેનો વધારો કરી એમને રૂ. ૪૦) સુધી લઈ જવા. બીજા વર્ષમાં પાસ થયેલાને હાલ શરૂઆતનો પગાર રૂપીઆ ૧૫) આપવામાં આવે છે તે વધારી શરૂઆતનો પગાર રૂપીઆ ૨૦) આપવો નોંધાવે. એમના પગારમાં દર બે વર્ષે રૂપીઆ ત્રણનો વધારો કરી એમને રૂપીઆ ૫૦) સુધી લઈ જવા. ત્રીજા વર્ષમાં પાસ થયેલાને હાલ રૂપીઆ ૨૦) અને ઉપલે નંબરે પાસ થયેલાને રૂપીઆ ૨૫) આપવામાં આવે છે તે બદલી રૂપીઆ ૩૦) અને ઉપલે નંબરે પાસ થયેલાના રૂપીઆ ૩૫) શરૂઆતનો પગાર આપવો ને તેમના પગારમાં દર ત્રણ ત્રણ વર્ષે રૂપીઆ પાંચનો વધારો કરી એમને રૂ. ૭૫ સુધી લઈ જવા. વળી તે ઉપરાંત સરકારે ખાસ ધારો કરવો કે ત્રીજા લાગના ઈન્સ્પેક્ટરો આમ ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા મહેતાજીઓમાંથીજ લેવાને એમને યોગ્યતા પ્રમાણે રૂપીઆ ૧૦૦ કે એથી પણ વધુ પગાર આપવો.

અત્યારની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતા આ સૂચના કાંઈ હદ ઉપરાંત ઉદાર કહી શકાય નહીં, જે પ્રતિકુળ સંજોગોમાં ગરીબ બીચારા શિક્ષકો કામ કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેમના પગારની આ યોજના. બીલકુલ ઉદાર નથી પણ વ્યાવહારિક છે.

લાલમાં પ્રાથમિક મહેતાજીઓનો પગાર સરકારે ધારામંત્ર્યમાં નક્કી કર્યો છે. પરંતુ શિક્ષકોના દુર્ભાગ્યે કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે એ પગાર પણ તેમને મળતો નથી. ખામ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓમાં એ ફરીઆદ વધારે માંલગવામાં આવે છે. સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીઓને ફરજ પાડવી કે ધારાસંમત કરતાં જોછો પગાર શિક્ષકોને બીલકુલ આપવોજ નહીં તેમ પોતાની વ્યવસ્થાની લોકલબોર્ડની શાળાઓમાં પણ ધારાસંમતને માન આપી શિક્ષકોના પગારમાં વધારો કર્યાજ નવો. ગરીબ બીચારો મહેતાજી મહેનત કરી ટ્રેનીંગ કોલેજનું સરટીફિકેટ મેળવે ને તે સરટીફિકેટના મૂલ્ય પ્રમાણે પગાર મેળવતાં એને મહીનાના મહીના ને વર્ષોનાં વર્ષ પીતી જાય તો એ એક જાનનો વિશ્વાસઘાત નહીં નો બીજું શું ? બીજી બાજુમાં કેમ મરકાર મ્યુનિસિપાલિટીના સ્વતંત્રપણા ઉપર તરાપ મારી તેમને ફરજ પાડી શકે છે ? તો પછી શિક્ષકોને ધારામંત્ર્ય પ્રમાણે પગાર આપવાની ફરજ સરકાર ગામઠે ન પાડી શકે ? શિક્ષકોના ધારાસંમતમાં એક કલમ તો આવજને આવજ ઉમેરાયવી જોઈએ અને તે એક દરેક ટ્રેન્ડ શિક્ષકને ધારામંત્ર્ય પ્રમાણે પગાર મળવોજ જોઈએ. સવડ આવશે ત્યારે આપીશુ વગેરે જ્હાના લોકલબોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીથી બતાવી શકાયજ નહીં. શિક્ષકોના ધારામંત્ર્યમાં બીજો એક અગત્યનો ફેરફાર કરવાની હું અત્રે સૂચના કરૂ છું. અત્યારના ધારાસંમતમાં સ્ત્રી શિક્ષિકા અને પુરૂષ શિક્ષિકા વચ્ચે બેદ સખેલો માલમ પડે છે અને તે એકે પુરૂષ શિક્ષકનો પગાર રૂ. ૬૦) સુધી વધારી શકાય છે ત્યારે સ્ત્રી શિક્ષકનો પગાર માત્ર રૂ. ૫૦) સુધીજ વધી શકે છે. સ્ત્રી શિક્ષિકાને આ મોટામાં મોટો અન્યાય છે, જાનેનો વધુમાં વધુ પગાર સરખોજ હોવો જોઈએ. કમ્પાસ લાલ આપવો હોય તો સ્ત્રી શિક્ષિકાને આપવો જોઈએ, કારણકે એમને આપણી અભ્યાગની માંસારિક પરિસ્થિતિમાં ઘણાજ પ્રતિકુળ મયોગોમાં કામ કરવું પડે છે.

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોની મોગ્યતા અને પગાર મંબંધી અન્ય વિવેચન નહોતું આપની મમક્ષ રજૂ કર્યું છે. આપણા પ્રજાકીય જીવનમાં આ પ્રશ્ન ઘણોજ અગત્યનો છે, એ કહેવાની માત્ર ખાસ અગત્ય નથી. હું આશા ગણુ છું કે આપણી પરિપદ આ બાબત એક ખામ દરાવ કરી મરકાર મમક્ષ રજૂ કરશે અને આપણા પ્રમુખ સાહેબ પણ પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં આ પ્રશ્નને ઘણજ અગત્યનું સ્થાન આપશે.

“અનુલવી.”

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષકો.

“ We hear much now-a-days about Eugenics; and a Society has, I believe been formed to improve the breed of men. If the members of that Society propose to achieve their end by *skilful breeding* I do not think they will go very far. But if they will try to achieve it by *skilful growing*, they will find that a boundless field of useful action lies before them. For though we may be good growers of wheat and barley, sheep and oxen, we are bad growers of men.

To improve the breed of men by skilful “growing” would, I think, go a long way towards solving many weighty problems. Indeed, I sometimes think that all the master problems of life will have to be solved in the nursery and the school room; that if we wait for their solution till the child has grown to manhood and hardened into what we call maturity, we shall have waited too long.”

Tragedy of Education: Edmund Holmes—

૧. આટલું નિર્વિવાદ છે કે, બાળકને મોટું કરવાની ખરી જવાબદારી માતાપિતા અને શિક્ષક એ બેની વચ્ચે વહેંચાઈ રહેલી છે. આજે માતાપિતાની જવાબદારી સંબંધે બોલવાનો પ્રસંગ લેવાની મારી ધમ્મજા નથી. પણ આ જવાબદારીના બીજા દિગ્ગંધને શિક્ષક તેમના સંબંધે એ અક્ષર કહેવા ધારૂં છું.

૨. શિક્ષકો સારા હોય, શુદ્ધ હોય, પોતાના કામ ઉપર પ્રીતિવાળા હોય, બાળક તરફ પ્રેમ અને સદ્બાવવાળા હોય, ઉંચી કર્તવ્યબુદ્ધિવાળા અને પોતાની જવાબદારીના ભારના ખરા ખ્યાલવાળા હોય, અને તેની સાથે તે જવાબદારી આરંભથી અંત સુધી સરખી રીતે પાર પાડી શકે તેટલી કુશળતાવાળા હોય, તો બાળકોની કેળવણી પાછળ લીધેલો શ્રમ અને નિશાળનાં ખર્ચો સફળ થાય છે, નહિ તો નિષ્ફળ નીવડે છે. કેળવણીની અવસ્થામાં બાળકોને સુખી, સાર્વ અને તાત્કાલિક સંખ્યા, તેમની માનસિક અને શારીરિક શક્તિને કેળવવી અને ખીલવવી, તેમને નીતિમાન અને ધાર્મિક બનવાના માયા માર્ગ ઉપર ચડવાં, અને તેની સાથે સાથે જ જીવનવ્યવહારના નાના મોટા અવસરોને અને જીવનની નાની મોટી દારૂજીતોને કુશળતાથી ઝીલી શકે અને કેળવી શકે તેવાં, એક શબ્દમાં કહીએ તો, તેમને આરિયવાન મનુષ્ય બનાવવાં, એ કેળવણીનું કામ છે: અને તે કાર્ય સાંજોપાગ ક્યારે બની શકે કે ત્યારે શિક્ષકો પોતે વિદ્વાન હોય, ધૈર્યવાન હોય, નીતિમાન અને આરિયવાન હોય, અને તેની સાથે પોતાના કાર્યમાં પોતાની કળામાં કુશળતાવાળા હોય ત્યારે જ. કુવામાં હોય તો હવાગ્રામાં આવે, એ આપણી જુની કહેવત છે. શિક્ષકમાં વિત્ત હોય તોજ શિષ્યમાં આવે, એમ આપણા અનુભવ આપણને કહે છે. અને આમાં આપણા જેવા દેશકાળમાં તો શિક્ષકને માથે જવાબદારીનો ભાર વિશેષ છે. વળી આપણે ત્યાં દાલ

કેટલોક વખત થયાં શિક્ષણના રંગો વખતોવખત બદલાતા રહે છે, તેમાં જેમ જેમ નવા પ્રમંગો ઉપસ્થિત થતા જાય તેમ તેમ તેમને ઝીલવાની શક્તિ જે શિક્ષકોમાં ન હોય તો તે દેરદારો ગમે તેવા સારા ધોરણથી દાખલ કરવામાં આવતા હોય તો પણ તે નકામા જ નીવડે એ સ્વાભાવિક છે. શિષ્ય, પરક્રીય દેશોની આપણા કરતાં ઘણું જ આગળ વધેલી પ્રવૃત્તિઓ અને આંખેળી પ્રવૃત્તિની વચ્ચે જે મહાન અંતર પડી ગયો છે તે ટાળવાનું અને તે પણ જેમ બને તેમ થોડા સમયમાં ટાળવાનું, અંતિમ જાંબીર અને કષ્ટ કામ આપણા શિક્ષકોને માથે આવી પડ્યું છે. તે માટે તે દેશોમાં અમલમાં મૂકાતા કેળવણીના સંબંધના વિવિધ ઉપક્રમેનો અભ્યાસ કરી તેમના સારાસારના અને કાર્યસાધકતા પોતાની જાતે નખાસી, તેમાંના જે હિતકારી જણાય તેવા ઉપક્રમેના પ્રયોગો કરી, આપણા દેશની કેળવણીને બ્લોળા વિસ્તારમાં કેલાવવાની અને જનસમાજની માનસિક શક્તિના ઉડામાં ઉડાં આંતર પટોને ઊઠેલી ને શક્તિને સજીવ કરવી (vitalize) અને ગતિમાન કરવી, (mobilize) એ આપણા દેશકાળમાં આપણા શિક્ષકસમાજનું જ વિશિષ્ટ કર્તવ્ય છે. આ કારણથી આપણા શિક્ષકોની કુશળતા માટે આપણે સવિશેષ કાળજી રાખવાની ખાસ જરૂર છે; અને તેથી આપણે ત્યાં વિશિષ્ટ અધિકારવાળા શિક્ષકોની બીજા દેશો કરતાં વધારે જરૂર છે; અને પ્રમાણમાં કદાચ એક બે માળ જ ચઢેલા, પણ સ્વચ્છ હવા અને યોગ્ય ઉત્તમવાળા, અને અંતરાત્માને ઉત્તત અને આંતર સરવને સમૃદ્ધ અને વિવૃદ્ધ કરનાર, વિદ્યામહાલયમાં વસેલા અને વસનારા શિક્ષકોની ઉંચી અને માધ્યમિક કેળવણીમાં જેવી જરૂર છે તેવી જ પ્રાથમિક કેળવણીમાં પણ જરૂર છે. ચટીઆતા અધિકારવાળા શિક્ષકો હોય તો જ કેળવણીને હેતુ ખરાબર પાર પડી શકે. નહિ તો ત્યાં ત્યાં અપૂર્ણતા અને અસંતોષજ રહેવાનાં.

૩. આપણા કેળવણીખાતાના પ્રધાન અધિકારીઓનું જ્ઞાન આ બાબતમાં સારી રીતે દોરાયલું છે એ ખુશી થવા જેવું છે. કૉલેજોમાં જેમ બને તેમ ઉંચા અધિકારવાળા પડિતાના હાથમાં કેળવણીને તંત્ર મૂકવાનો માર્ગ પ્રથમથી જ અચલિત છે અને તેમાં દિવસે દિવસે સુધારો થતો જાય છે. માધ્યમિક કેળવણીને માટે પણ હાલમાં દસ વર્ષ થયાં એકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજની યોજના નવી નીકળી છે અને તે યોજના હજી તો પ્રયોગના રૂપમાં છે તો પણ તે આશાજનક છે, એ નિર્વિવાદ છે. યુનિવર્સિટીની યોગ્ય પદવી લીધા પછી આકર્ષક પગારથી સારા સ્વભાવના, અને ચારિત્ર્યશીલ યુવકોને કેળવણી ખાતામાં લીધા પછી, થોડા વખત જવા દઈ પર્સન કરેલા શિક્ષકને આ કૉલેજમાં ઊંચા પ્રકારની દેખરેખ નીચે શિક્ષણની કળાની તાલીમ આપવામાં આવે છે, અને તેવી રીતે ઉસ્તાદી મેળવેલા શિક્ષકને શિક્ષણની ઓટી જવાબદારીઓમાં મૂકવાનો જે વહીવટ હાલમાં શરૂ થયો છે તે ખરેખર અભિનન્દનીય છે. આ કૉલેજ હજી હમણાં જ નીકળી છે, અને તેમાં શિક્ષણ લઈ અને પ્રયોગો કરી ઉસ્તાદ થયેલા શિક્ષકો હજી સુધી ખાતામાં ઓટી સંખ્યામાં ઉતર્યા નથી, એટલે આ ક્ષણે તો આ નવી સંસ્થાની અસર આપણા ઇલાકાની માધ્યમિક કેળવણી ઉપર બેઠી નથી એમ કહીએ તો ચાલે; પરંતુ જેમ જેમ એ સંસ્થામાંથી ઘડાયેલા શિક્ષકો માધ્યમિક કેળવણીના કાર્યમાં આવતા જશે તેમ તેમ, બીજા આવરક સુધારાઓ સાથે લાગા દાખલ થયાથી, તે કેળવણી ખરી સંતોષકરક થશે એવી આશા નિઃકુળ નીવડવાનો

સંભવ નથી. આ કોલેજમાં તાલીમ લીધેલા શિક્ષક અત્યારે મૂળમાં જ થોડા છે, અને તેમાંના કેટલાક તો ખાતું છોડીને પોતાનું ભવિષ્ય સુધારવા માટે આત્મા પણ ગયા છે. અને આવા તાલીમ લીધેલા શિક્ષક પૈકી કાંઈ હજી હેડમાસ્ટરના અધિકાર સુધી પહોંચ્યા નથી. આવી સ્થિતિમાં તે સંસ્થા ઉપર અનાદરશુદ્ધિ સખતી એ એને ગેરધન્યા કરવા જેવું થાય છે. એ સંસ્થા ઉપયોગી છે, એનો લાભ અત્યારે લેવાય છે તેના કરતાં વધારે લેવાનો નોંધએ. સંસ્થામાં તૈયાર થયેલા શિક્ષક તનિષ્ઠતાથી કામ કરતા થશે તો માધ્યમિક કેળવણીનો તંત્ર અવરમ સુધરતો જશે, અને માધ્યમિક કેળવણી વધારે ને વધારે સંગીન અને અસરકારક (effective) થતી જશે એમ માનવામાં નિરાશ થવાનો પ્રસંગ આવવા સંભવ નથી.

૪. માધ્યમિક કેળવણી એ કેળવણીનું બહુ અગત્યનું અંગ છે. પણ કેળવણીનો પાપો પ્રાથમિક કેળવણીથી નેપાય છે અને તેના પણ શિક્ષક આમના પ્રમાણમાં થોડા માળ ચઢેલા પણ તેવા જ વર્ગની કુશળતાવાળા હોવા નોંધએ એ વિષય ઉપર હું આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. અત્યારે આપણી પ્રાથમિક કેળવણી અમુક ભાગે તો વિદ્યાર્થીઓ કરતાં જુજમજ આગળ વધેલા શિક્ષકોના હાથમાં જ મક્કાયેલી છે. પ્રાથમિક શિક્ષક માટેની વર્નાક્યુલર ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં તાલીમ લીધેલા કેટલાક શિક્ષકો અત્યારે આપણા નૃત્યમાં જ પણ શિક્ષકોની આખી સંખ્યાના પ્રમાણમાં એવા અધિકાર પામેલા શિક્ષકોની મંખ્યા એક તૃતીયાંશ જેટલી જ, ચોકમાઈથી બોલીએ તો ૩૬ ટકા જેટલી જ છે. આપણા ઇલાકામાં સને ૧૯૧૪-૧૫ ના સરકારી રિપોર્ટ મુજબ પ્રાથમિક શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા ૨૦૫૨૧ છે, જેમાંથી અધિકારી મુખ્ય શિક્ષકો ૩૮૮૧ અને અધિકારી મદદનીશ શિક્ષકો ૩૨૦૦ છે. આ શિવાયના બાકીના શિક્ષકો માત્ર અનુભવની ચોખ્ખા ધરાવતા, પાંચેક વર્નાક્યુલર થોરણો સુધી પહોંચેલા એવા છે, અને કેટલાક તો તેટલી પણ મજલ સુધી પહોંચેલા નથી. પરિણામ એ આવે છે કે પ્રાથમિક કેળવણીની દશા સુધારા ઉપર આવતી નથી. મધ્ય વિભાગના એન્યુક્લેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. ખરેનો પ્રાથમિક શિક્ષકોના સંબંધમાં નીચે મુજબ અભિપ્રાય છે:—

“He was much disappointed with the work of the teachers whom he inspected during the last tour (and also it must be added with the work of the Inspecting staff who are supposed to guide them); unsanctioned books were in use, the teaching of Geography has in no way improved, the outline maps issued being merely filed by the schools which had received them, Arithmetic is taught in the crudest manner, instructions issued are not read, nobody cares how the children hold their slates or books, or how the light falls on them, or how they sit, or how dirty and untidy they are.”

આ જોતાં પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થિતિ અસંતોષકારક હોય એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે વર્નાક્યુલર ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં તાલીમ લીધેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ વધતું

જમ તો પણ આ સ્થિતિમાં કાંઈ ફેરફાર થશે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર સને ૧૯૧૪-૧૫નો રિપોર્ટ કે જેમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે તે કંઈ અજવાળું નાંખતો નથી. પણ મિ. ખરેના શબ્દોનો મર્મ સમજીએ તો તેઓ દુર્દૈવદર્શી છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાશે. કારણ કે શિક્ષકો અને ઇન્સ્પેક્ટરો બંનેને માટે તેમનું આવું મત છે. આ મત ખરું છે, એવો, મારા ધારવા પ્રમાણે, સામાન્ય જનસમુદાયનો પણ અભિપ્રાય છે. કોઈ પણ તરફની ગેરસમજ ન થાય તે માટે આ મથળે જ ઉમેરવાની રજા લઉં છું કે આ પરિણામને માટે કારણો શોધવાની જરૂર બતાવવા માટે જ આ અભિપ્રાયનો હું ઉપયોગ કરું છું. હું એમ માનું છું કે આ પરિણામ માટે શિક્ષકોને દોષ દેવાથી કાંઈ લાંબલ નથી. અત્યારે જે પદ્ધતિએ શિક્ષકોની ભરતી થાય છે તેમાં આથી બીજી આરા શખવી વ્યર્થ છે. અત્યારે પણ આપણી વર્નાકુલર ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તાલીમ લીધેલા કેટલાક શિક્ષકો ધણા સંતોષ આપે એવા છે, અને તેવા મારા અનુભવમાં પણ કોઈ કોઈ વાર આવે છે. પરંતુ તેવા શિક્ષકો અપવાદ રૂપે જ છે. આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકોનો મોટો ભાગ મિ. ખરે કહે છે તે પ્રમાણે કેવળ નૈરાશ્યજનક છે.

આ સ્થિતિ માટે શિક્ષકોને અથવા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેને હું આ પ્રસંગે દૂષણ દેવા માગતો નથી. એ વિષયો માગ આજના ઉપક્રમમાં આવતા નથી. જો કે એ સંબંધે કાંઈક તો કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ. શિક્ષકોને શિક્ષકના ધંધા માટે જે ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે જાંઆ પ્રકારનું છે અથવા હોવું જોઈએ, અને તેનું શિક્ષણ અપાય છે તેમ જતાં આપણા શિક્ષકસમુદાયનું કાર્ય સંતોષકારક નથી, એ વિચારવા જેવું છે. તે કામ સંતોષકારક થાય માટે શું કરવું જોઈએ એ એમાંથી જ ઉપરિચિત થતો એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે અને તે ઉપર આ પગિપદનું ધ્યાન જેવવાની મારી ઇચ્છા છે.

૫. ટ્રેનિંગ કોલેજોમાંથી ખાસ થઇને નીકળેલા શિક્ષકોનું કાર્ય સંતોષકારક નથી નીવડતું તેનું કારણ શું? એ આપણો સવાલ છે. ફરીથી એકવાર કહું છું કે અત્યારના શિક્ષકસમુદાયને હું કોઈ રીતે ગેરકબીરક કરવા નથી માગતો. તેમને કોઈ રીતે હલકા પાડવા નથી ઇચ્છતો. શિક્ષકના ધંધાને માટે મને ધણું માન છે અને શિક્ષકોના સુખ દુઃખ માટે મને ધણું સહાનુભાવ છે. આપણે બધા થોડે ધણે અંગે આપણા દેશકાળની જ પ્રજા છીએ અને અત્યારના દેશકાળમાં જે વર્ગમાંથી આ શિક્ષકસમૂહ નીપજવવામાં આવ્યો છે તે જોતાં તેમનું કામ અસંતોષકારક હોવાનો દોષ તેમને માથે મૂકી શકાય તેમ નથી. જતાં મિ. ખરેના અભિપ્રાયની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવા જેવી છે એ વાત ઉપર સંવેનું, શિક્ષક સુદ્ધાંતું, ધ્યાન દોરવું જોઈએ અને તેના ઉપાય શોધવા માટે આપણે મહેનત કરવી જોઈએ.

૬. ફળવણીના વ્યવસાયમાં, તેના સિદ્ધાન્તભાગના પરિશીલનમાં, તેની દેશપ્રલને ધ્યાનમાં લેતાં જણાઇ આવતી આવશ્યકતાઓના વિચારમાં, અને તે આવશ્યકતાઓની શોધમાં જેમણે પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ગાળેલો છે, (આ લખાણું તે વખતે-ફળવણી આતાના અધિકારીઓ આવા નિર્દોષ કાર્યમાં પણ ભાગ નહિ લઇ શકે એમ હું માનતા

ન દનો) તેવા નિષ્ણાત પુરૂષોની સમક્ષ સિદ્ધાન્તી થઇને જોલવાનો મારો અધિકાર નથી. હું જે કહેવા માગું છું તે મૂલ્યનાઓ રૂપે જ, ચર્ચા ઉપરિચિત કરવાના હેતુથી જ, કહું છું તેટલું આ રચને મારે જણાવવાની જરૂર છે. અને આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી હું કહેવા માગું છું તે એ છે કે, પ્રાથમિક શિક્ષકને તૈયાર કરવાની આપણી ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં ઘણી મહેનત લેવાય છે, ઘણું ખર્ચ થાય છે, તેમ છતાં તેનું ફળ અસંતોષકારક રૂપ આવે છે તે પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં એવો ભાસ થાય છે કે તેમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં દાખલ કરાતા વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વ-અધિકારની ખામી એ મોટામાં મોટું કારણ છે. ખેતી કરતાં પહેલાં જેમ ભૂમિને અમુક દરજ્જે પ્રથમથી તૈયાર કરવી પડે છે, અને તેવી તૈયાર કરેલી ભૂમિમાં જ વાવેલાં બીજમાંથી બીજાં સાધનોની ખામી ન હોય તો, જેમ યથેટ પાક ઉતરવાનો મંભવ છે, તે પ્રમાણે ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં આવતાં પહેલાંની તૈયારી, કૉલેજમાં અપાતું શિક્ષણ યથાવત્ મહત્વ કરવા જેટલી ન હોવાથી, તે વિદ્યાર્થીઓના ઉપર જે પરિશ્રમ લેવાય છે અને તેમને માટે જે ખર્ચ થાય છે તે નિષ્ફળ નીવડે છે; અને તે પૂર્વની તૈયારી વધારે સારી અને વધારે સંગીન હોય તો બધો પરિશ્રમ અને તે બધો ખર્ચ બીજા બાબતોની ખામી ન હોય તો, વધારે સફળ નીવડવાનો, સંપૂર્ણ મંભવ છે.

૭. આપણી ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે જે શિક્ષણક્રમ મુકર કરેલો છે તે ઉપર નજર કરતાં જણાશે કે, તેમાંના કેટલાક વિષયો, વર્નાક્યુલર મુલકાધનલ મુધીનો જ સંસ્કાર જેમના મનને મળેલો છે તેમને માટે કઠિન ગણાવા જેવા છે. પરંતુ એમ મમલજીએ કે તે તેવા કઠિન નથી, અને આટલા વર્ષના અનુભવમાં વર્ષોવર્ષ તે વિષયોમાં તે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસ થતા આવે છે એ એ એવા કઠિન ન હોવાનો જ પુરાવો છે—તો બીજો પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે એ વિષયોમાં અત્યારના શિક્ષણક્રમમાં જેટલું જ્ઞાન અપાય છે તેટલું જ્ઞાન તેમને માટે તેમના કાર્યના ગૌરવના પ્રમાણમાં પૂરતું છે? સામાન્ય રીતે આટલું તો સર્વને કબલ હોયું જ નોંધએ કે, શિક્ષકનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓના કરતાં ઘણું વધારે હોયું નોંધએ. ‘વિદ્યા’ (science) ના વિષયમાં તેમને માટે વાંચનમાળામાં આવેલા પાઠો અને એક્સામે પ્રવેશપોથીમાં આપેલાં મળ નરવો એટલું બમ ગણાવું નોંધએ? તે જ પાઠો ન્યારે તેમના વિદ્યાર્થીઓને તેમને શીખવવા પડતા હશે ત્યારે તેટલ જ જ્ઞાનથી તેઓ સંતોષકારક નિર્વાહ કરી શકતા હશે? શિવાય, આવી રીતે કૉલેજમાં મેળવેલા જ્ઞાનમાં વધારે કરવાનાં તેમને કંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ છે? ખાતા તરફથી વર્નાક્યુલરમાં એક્સામે પ્રવેશપોથીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તે શિવાય, ઇંગ્લેન્ડ લાપાના જ્ઞાનની ખામીને લીધે તેમને બીજું કંઈ જ મળી શકે તેવું છે? અને આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં, આપણે એમને ‘વિદ્યા’ના વિષયમાં શીખવી શકે તેવા પ્રવીણ માની શકીયું? અને કુવામાં નથી તે દરાગમાં ક્યાંથી આવશે? ન્યારે જેટલું શીખવવામાં આવે છે તેટલું જ પૂરતું નથી તો આજકાલ ‘વિદ્યા’માં જે નવા નવા મિદાન્તો સ્થાપિત થતા આવે છે તેનો પરિચય તો તેમને ક્યાંથી જ થવાનો? તેજ પ્રમાણે ત્રીજા વર્ષમાં તેમને ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, નીતિની વ્યવસ્થા, ન્યાયના પ્રકાર, વક્ષણનું બંધારણ, એવા ગહન વિષયો શીખવવામાં આવે છે, તે વિષયો માટે જે તૈયારી વિદ્યાર્થીઓએ સંપાદન કરેલી હોય છે તે તૈયારી પુરતી ગણી શકાય તેવી છે? અધુરી તૈયારીથી આવતા શિષ્યોને શીખવવા માટે તેમના ગુરુઓને પણ કેટલી મહેનત

લેવી પછી હશે ? અને તે પછી પણ કશું ? જે પોથી ચુકરર કરી હોય તે પોથીનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન કે બીલું. કાંઈ ? તેવા જ્ઞાનને વધારવાના અથવા તેને ઓપ આપવાના તથા તે જ્ઞાન જીવનમાં ઉતારવા જેટલું તેમનામાં સંસ્કારગળ થવાનો જગ પણ સંભવ છે ? તે જ પ્રમાણે ભાષાના વિષયમાં. પહેલા વર્ષમાં ગુજરાતી વાંચનમાળા, બીજામાં ગદ્યના પાનાં પચાસ, અને પાંચસે લીટી પદ્યની, અને ત્રીજામાં વળી ગદ્યનાં પાનાં પચાસ અને બીજી પાંચસે લીટીઃ આટલું સાહિત્યજ્ઞાન ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષકને માટે બસ ગણાય ? ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોષ સંસ્કૃત અને ફારસી એ બે ભાષાના શબ્દોથી રચાયેલો છતાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અપાય તો ફારસીનું નહિ અને ફારસીનું અપાય તો સંસ્કૃતનું નહિ એ બરાબર છે ? અને તેમાં પણ જે અભ્યાસક્રમ ગોઠવ્યા છે તે તે તે વિષયોમાં નિરંતર રસ ઉત્પન્ન કરવા જેટલા ગણી શકાય તેવા મનાશે ? આ ગદ્યન વિષયોમાં આ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં દોઢડા મેળવવાનો જ અને પરીક્ષાની ક્ષણ સુધીનો જ રસ રહે છે, તે સિવાય અને પછી જરા પણ રસ રહેતો નથી, એ સહેજ સમજી શકાય તેવી વાત છે. શુરુ-ઓના અને પોતાના અથાક શ્રમથી બેઠતા દોઢડા મેળવવા જેટલો અભ્યાસ તેઓ કરતા હોવા બેઠએ એની ના નથી; પરંતુ તેટલાજ ઉપરથી તેઓ શિક્ષક તરીકે સંતોષકારક ન નીવડે એ ન સમજાય તેવું નથી.

૮. તોપણ આટલું શીખેલા શિક્ષકો પણ, ખાતામાં હજી તો મહા મહેનતે ત્રીજા ભાગના જ છે. બાકીના કેવા છે અથવા હોવા બેઠએ ? પ્રશ્નએ તો શિક્ષક-શુરુ-થઈને નીમાઈ આવ્યા એટલે બધાને સરખું જ જ્ઞાન આપવું બેઠએ. અને બીજારી પ્રશ્ન આપે પણ છે; અને ખચિન, નહિ મામા કરતાં દહેવાના મામા પણ શા ખોટા ? એ ન્યાયે પ્રશ્ન તેમને પણ વધાવી લે. પણ પ્રાથમિક ફળવણી સુધારવી હોય, વધારવી હોય, અસરકારક કરવી હોય, તો આવા શિક્ષકોથી કાર્ય સરશે નહિ તેટલું તો નિર્વિવાદ છે. હાલની વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્નાક્યુલર ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાંથી નીકળેલા શિક્ષકોના સંબંધમાં મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે તેમની વિદ્યા ઠીજ ગયેલી, દૈવત વિનાની, સંવર્ધનશક્તિ વિનાની રહે છે એમાં એ શિક્ષકોનો દોષ નથી. શિક્ષણક્રમનો પણ દોષ નથી. એમના શુરુઓનો પણ દોષ નથી. ધંધાના ખાસ શિક્ષણ માટે જે સંસ્કારગળ બેઠએ તેટલું સંસ્કારગળ તેમના અંગમાં જન્મ્યા પહેલાં તેમને તે શિક્ષણમાં દાખલ કરવામાં આવે છે અને તેથી અસંસ્કારિત ભૂમિમાં વાવેલાં બીની પેડે તેમના ઉપર કચતો શ્રમ અને ખર્ચ થયેલ કળ આપતાં નથી એ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે. આવી રીતે ત્રણ વર્ષ સુધી તાલીમ લીધેલા અને તે પછી ચાં-ળીસ અથવા પચાસ રૂપિયાના માસિક પગાર-સુધીની પાચરી ઉપર ચડેલા શિક્ષકો અને યુનિવર્સિટીમાંથી નીકળી થોડો અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલા અને સેકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજોમાં તાલીમ લઈ આવેલા શિક્ષકો જેમને આપણે રૂ. ૫૦)નો પગાર આપીએ છીએ તે બે વચ્ચે કેટલો મોટો અંતર રહે છે ? ટ્રેનિંગકૉલેજના ધાગઓમાં એક એવો ધારો છે કે જે અશિક્ષિ-અને ટ્રેનિંગ કૉલેજની તાલીમ વિનાના શિક્ષકો સ્વેચ્છાપૂર્વક અથવા યુનિવર્સિટીની કાષ્ઠપણ પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલા હશે, અને જેમણે બે વર્ષ સુધી ખાતામાં નોકરી કરી હશે તેઓ ઇન્સ્પેક્ટરની ખાસ અંબુરીથી બીજા વર્ષની પરીક્ષામાં બેસી શકશે અને તેમાં પાસ

યવાથી ત્રીજા વર્ષના વિદ્યાર્થી તરીકે કોલેજમાં દાખલ થઈ શકશે. પર્નાક્યુલર સ્કૂલકક્ષા-
નલ આપી એક વર્ષનો ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરનાર, અને 'સ્કૂલ ક્ષાઇનલ' અથવા
યુનિવર્સિટીની ક્ષાઇ પછી પરીક્ષા આપી બે વર્ષ સુધી મારી નોંધરી કરનાર, એ બેને આ
પ્રમાણે કોલેજના ધારા મરખી પાવરીમાં મૂકે છે. આ વાસ્તવિક છે ? મનનું બળ અને
શિક્ષણના કાર્ય માટેની શક્તિ એમનું માપ બે માદિતીથી જ મપાતુ હોય તો પછી તે
બેને મરખા તો નજ ગણવા બેઠએ; પણ એ બેના પ્રવેશસમયનાં મંદારણ બેઠએ
તો તો બન્ને વચ્ચે અમાપ અંતર જણાય છે અને તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ટ્રેનિંગ
કોલેજના આ ધારાનો (ધારા ૧૭) ક્ષાઇએ લાલ લીધો છે કે નહિ તે પ્રમિદ્ધ થયેલા
રિપોર્ટો ઉપરથી કળી શકાતું નથી. પણ તે ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાથમિક
શિક્ષક તરીકેની ઉચ્ચ તાલીમ આપવા માટે યુનિવર્સિટી સુધી પહોંચેલા વિદ્યાર્થીઓ લેવાને
પર્નાક્યુલર ટ્રેનિંગ કોલેજ ન્યાય છે; અને જન તેમ હોય તો એ દિશામાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં
પ્રાવેશક યોગ્યતા સંબંધે ફેરફાર ન કરી શકાય ? એ વિચારવા જેવું છે.

૯. મેં ઉપર જણાવ્યું છે કે હમણાંના કોલેજથી નીકળેલા શિક્ષકોની મામે મારી
મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે તેઓ કીજ ગયેલા, દૈવત વિનાના, અને સંવર્ધનશક્તિ
વિનાના છે. બીજી તરફ યુનિવર્સિટીના જેમને મંદાર છે તેઓ આમના કરતાં તો ઘણું
દરજે વધારે લાયક હોય છે, એ નિર્વિવાદ છે. યુનિવર્સિટીના મંદારથી વિદ્યાર્થીનું મન
મતિમાન થાય છે, દૈવતવાન થાય છે, સંવર્ધનશક્તિવાળું થાય છે, અને યુનિવર્સિટીના
સંદારવાળા અને તે સંદાર વિનાના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અમાપ અંતર રહે છે. યુનિવ-
ર્સિટીના મંદારવાળા અને તેવા સંદાર વિનાનો એવા બે અક્ષરે વચ્ચે આપણે પમં-
દગી કરવાની હોય, તો આપણે આપણાંબાળકોને ક્યા શિક્ષક તરફ મોકલીશું. ? ક્યા શિ-
ક્ષક પાસે શિક્ષણ લેવાથી બાળકને વધારે લાલ થશે ? આપણને વધારે મતોય થશે ? આ
બાબતમાં બે મત હોવાનો મને મંભવ જ જણાતો નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણને પછી યુનિવ-
ર્સિટીના મંદારજાળવાળા અને શિક્ષણના ધંધાની વિશેષ કુશળતાવાળા શિક્ષકો બેશક
વધારે પમંદ કરવા લા કે છે, એ વાત ઉપર વિશેષ વખત ગાળવાની જરૂર નથી.

૧૦ પછી આ બની શકે તેવું નથી એમ કેટલાક કહે છે. પણ તેમનું એ કહેવું
વિચારવા જેવું છે. પરંતુ બાધક તત્ત્વ શું છે તે એક પછી એક બેવા જાણું તો જણાશે
કે ખરી રીતે ન બની શકે તેવું તેમાં બહુ નથી. થોડુંક તો છે એ હું કહી શકીશ. પર્નાક્યુ-
લર નિવારણ થઈ શકે તેવું નથી એમ નથી. જે વખતે પર્નાક્યુલર ટ્રેનિંગ કોલેજની
પહેલ વહેવી યોજના થઈ તે વખતે 'પ્રાવેશક' પરીક્ષાના જે નિયમો ઠરાવ્યા છે તે જ
નિયમો અત્યારે કાયમ રાખવા જ બેઠએ એનું કાંઈ કારણ છે ? તે વખતે ઇંગ્રેજ લણેલા
વર્ગની ઘણી જુજ સંખ્યા હતી અને જેટલી હતી તેટલી બીજા વિદ્વાન-ધંધાઓને માટે
પૂરતી નહતી. અત્યારે તેવી સ્થિતિ નથી. વર્ષો વર્ષ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા
માંથી અને સ્કૂલ ક્ષાઇનલમાંથી હાલમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ પમાર થાય છે. અને તેવી રીતે
પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓમાંના થોડા લાગતે આ ધંધામાં લાવવાનો યત્ન કરવાનો હજી
વખત આબો, નથી એમ કોણ કહેશે ? ત્યાં સુધીના સંદારગની સાથે એક બે વર્ષ સુધી

શિક્ષણકળાના ખાસ વિષયો અને દેશભાષાનું વધારે વિસ્તૃત અને સંગીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તથા દેશભાષામાં વિદ્યાર્થીઓને બોધ કરવા જેટલી શક્તિ સંપાદન કરીને, પ્રાથમિક શિક્ષણના ધંધામાં બેઝાયલા શિક્ષકોનું શિક્ષણ વધારે મંગીન, વધારે તેજસ્વી અને વધારે સંવર્ધનશીલ થાય એ સહેજ સમજી શકાય તેવું છે. આમ થવાથી પ્રાથમિક શિક્ષણ અમરંદારક થશે. પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલા બાળકોને પણ ઉચ્ચતર શિક્ષણ મેળવવાનો અભિલાષ થશે, અને પ્રાથમિક શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષકો, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષકોના ક્રમાનુવર્તી થશે; જનસમાજમાં મંરકારની પણ સમાનતાનાં તરવો ઉમેરશે, અને મમાજના લુદ્ધ લુદ્ધ થરોની અંદર અત્યારે જે મોટા અંતર માલમ પડે છે તે પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થશે. પ્રાથમિક શિક્ષકો અને આગળના શિક્ષણના શિક્ષકો વચ્ચે, તેમ જ પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈને અટકી પડનારી પ્રજાની અને આગળનું શિક્ષણ લેનારી પ્રજા વચ્ચે, આડો પડેલો હિમાલય ઓળંગવાનો આ જ એક માર્ગ છે.

૧૧. અહીં બે સવાલો ઊભા થાય છે. (૧) વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ફાઇનલ વાળાનો આ લાંબા વખતનો હક કેમ છીનવી લેવાય ? (૨) આવી રીતે શિક્ષકોની યોગ્યતા વધારી મૂકવાથી તેમને મોટા પગારે આપવા પડશે તેનું શું કરશો ? પહેલો સવાલ બહુ કઠણ નથી. વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ફાઇનલ પરીક્ષા હવે તેના ઉપયોગનો કાળ વધી ગયો છે. જ્યારે કેળવણીની શરૂઆત હતી, અને વધારે કેળવણી લાવનાર બીજા ધંધાઓમાં અને બીજાં ખાતાંઓની નોકરીઓમાં સમાધ જતા હતા તે વખતે એટલો પણ અક્ષરપરિચય કંઈક ઉપયોગમાં લેવાની જરૂર હતી. હવે આપણે ત્યાં આગળની કેળવણી લોક પ્રથમ કરતાં વધારે પ્રેમાણુમાં લે છે અને વધારે કેળવણી લીધેલાને કેટલીક તક પણ મળતી નથી તેવા મમયમાં સ્વભાષાનું ઉપરોચિતિયું જ્ઞાન અને ગણિત તથા બીજા કેટલાક વાંચનમાળામાં આવેલા માત્ર મૂળતર્ય પૂરતા પરસ્પર વિષયોની ઉપર ઉપરની માહિતી, એની નિશાની રૂપ આ વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ફાઇનલનો સમય હવે વ્યતીત નથી થઈ ગયો ? ગામડાંઓમાં આથી વધારે અભ્યાસ કરી લેવાની તક નથી અને તેટલો અભ્યાસ કરેલાઓને માટે નોકરીનું એકાદ કોઈ દાર તો ઉઘાડું રાખવું જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન થાય તો તેના જવાબમાં એટલું જ કે કેળવણી સિવાય બીજા કોઈ ધંધાઓ સરકારના હાથમાં હોય તો તેમાં એમને માટે જગા કરવાની અમારી ના નથી. પણ કેળવણી આપવા માટે તો એટલો અધિકાર મૂળથી અધૂરો હતા અને છે અને પૂર્વે જ્યારે બીજા શિક્ષકો નહોતા મળતા ત્યારે તેમને આમાં ગેરજાની જરૂર હતી પણ હવે જ્યારે બીજા વધારે યોગ્યતાવાળા શિક્ષકો મળી શકે તેમ છે તો પછી વિના કારણ કેળવણીને ભોગે બીજાકેળવણી વર્ગને વચમાંથી અટકી પડવાને ઉત્તેજન આપવાની શી જરૂર છે ? સ્કૂલમાં મળેલા જ્ઞાનને ગતિમાન દેવતવાનું અને સંવર્ધનશીલ કરવા માટે ઇંગ્રેજી ભાષા અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યનું જ્ઞાન અત્યારના દેશકાળમાં જરૂરનું છે. સત્તર વર્ષની ઉંમરે જ વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ફાઇનલ માટે પણ આવશ્યક છે તે ઉંમર સુધીમાં યુનિવર્સિટી-સ્કૂલ ફાઇનલ સુધી પણ પહોંચી શકાય છે. તો પછી યુનિવર્સિટી, સ્કૂલ ફાઇનલ કે મેટ્રીક્યુલેશન સુધી પહોંચેલાઓને માટે આ દાર ખુલ્લાં મુક્યાં એ શું વધારે યોગ્ય નથી ! આટલે સુધી જેમણે સંસ્કારગ્રામ મેળવેલું છે તેઓ વધારે સંતોષકારક શિક્ષકો

નીવડો એ બાબત કંઈ શક જેતુ નથી. એટલે સુધી પહોંચ્યા પછી એક અથવા બે વર્ષની વિશેષ તાલીમ આપવામાં આવે તો તેમનું મૂળનું સંસ્કરણ ધણું વૃદ્ધિ પામે. એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ સંયોગમાં વર્નાકુલર સ્કૂલ ફાઇનલ વાળાઓનો પ્રાવેશક અધિકાર બંધ જ કરવો જોઈએ અને તરત નહિ તો થોડાં વર્ષની નોટીસ આપીને બંધ કરવામાં આવે તો પણ ખોટું નહિ. અત્યારે વીસ હજાર ઉપર પ્રાથમિક શિક્ષકોની સંખ્યા છે તેમાંથી ૧૨-આતમાં ફે જેટલી જગ્યાઓ વર્નાકુલર અધિકારવાળાને માટે રખાય અને બાકીની જગ્યાઓ યુનિવર્સિટીના પ્રવેશ કરવાના અધિકાર પામેલા અને ટ્રેન્ડ થયેલાઓને માટે સુકરર કરવામાં આવે તો તે ગેરવાજબી નહિ ગણાય. પછીથી જેમ જેમ આ બીજા વર્ગની સંખ્યા વધતી જાય તેમ તેમ પહેલામાંથી કમી કરાની જાય અને આખરે વર્નાકુલરવાળાનો ફે અને યુનિવર્સિટીવાળાના ત્રણ ચતુર્થાંશ એ પ્રમાણે રહે; આવી રીતની ઝોકવણી કરવામાં આવે તો હજી કંઈ નહિ તો દસ વર્ષ સુધી તો વર્નાકુલર અધિકારવાળાઓને આ ખાતામાં રથાન મળી શકશે, એને એટલી લાંબી નોટીસ આપા હકને માટે ઓછી નહિ ગણાય.

૧૨. ખરે અને સહુથી ટકણ સવાલ પગારનો છે. યુનિવર્સિટીવાળાઓને અત્યારના પગારે તો નહિ જ સંખી શકાય. ત્યારે પ્રાથમિક ફેળવણીના ખર્ચ ઉપર કેટલો બોલો કરી શકશે? અને નવો બોલો વધારી શકાય એવી આપણા દેશની સ્થિતિ છે? પ્રશ્ન ગંભીર છે એ હું કબૂલ કરું છું. પણ એ મારા આજના ચલનું આવશ્યક અંગ છે એટલે તેની કંઈક પણ ચર્ચા કર્યા પહેલાં હું આ લેખ સમાપ્ત કરી શકું તેમ નથી.

૧૩. આ પ્રશ્નમાં ઉતરવા માટે આપણે પ્રાથમિક ફેળવણીના શિક્ષકોની સંખ્યાના આંકડાઓમાં જરા ઉતરવું પડશે. સને ૧૯૧૪-૧૫ ના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે અત્યારે આપણા ઇલાકાની ઇકરાઓની પ્રાથમિક શાળાઓમાં,

ટ્રેઇન્ડ હેડ માસ્ટરો ૩૮૮૧

ટ્રેઇન્ડ એસિસ્ટન્ટો ૩૨૦૦

અન-ટ્રેઇન્ડ હેડ માસ્ટરો ૪૨૨૭

અન-ટ્રેઇન્ડ પાણ કંઈક શીખેલા આસિસ્ટન્ટો. ૬૫૮૨

અન-ટ્રેઇન્ડ અને માત્ર નામધારીજ ૧૪૪૨

છે;

અને તેમના પગારની સરેરાશ અનુક્રમે, દરમાસે રૂ. ૨૨-૧૧-૪ થી ૪૪-૩-૯, રૂ. ૧૦-૫-૨ થી ૪૩-૧૨-૦ રૂ. ૧૬-૧૪-૧૦ થી રૂ. ૨૪-૧-૩ રૂ. ૯-૦-૧૧ થી ૧૨-૭-૪ અને રૂ. ૯-૨-૦ થી રૂ. ૧૨-૧-૨ એ પ્રમાણે આવે છે. સહુથી વધારે પગારે સિધમાં છે. ઇલાકાના ત્રણે ભાગોમાં લગભગ સરખી સરેરાશ આવે છે. આમાંથી આપણે સહેજ જોઈ શકીશું કે છેલ્લો વર્ગ તો કેવળ નામનો જ ગણાવો જોઈએ, અથવા હવે પછી તેવા નવા તો નજ દખલ કરવા એવો જાહેરાતીરો હુકમ થયો જોઈએ, અને એ પ્રમાણે ચઢતાં ચઢતાં છેલ્લા ત્રણ વર્ગોમાં ટ્રેઇન્ડ થયેલા શિક્ષકો પૂરા પાડવા જેટલી તજવીજ આપણે કરવી

નોંધએ. શરૂઆતમાં આપણે પેલા નામધારી વર્ગનો જ વિચાર કરીએ. તેમને આપણે અસારે રૂ. ૧૬૧૫૦૪ આપીએ છીએ. તેમને બંધાને ઠેકાણે આપણે ટ્રેઇન્ડ એસિસ્ટન્ટો મૂકીએ તો ટ્રેઇન્ડ એસિસ્ટન્ટોની એટલી સંખ્યા પાછળ એનાથી લગભગ બમણો ખર્ચ થાય છે. તો તેમાં એક લાખ એકસાં હજારનું ખર્ચ વધે. આટલું ખર્ચ વધારવાનું ગમે તે રીતે સરકાર, લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપેલિટીઓએ મળીને હાથમાં લેવું જ નોંધએ. આ 'નામધારી' શિક્ષકોનો બીજો કાર્ડ ઠેકાણે ઉપયોગ થતો હોય તો કરી લેવો-તેમાં કોઇ બહુ વૃદ્ધ હોય કે બીજા કારણથી જેમાં વિપત્તિનો પ્રસંગ આવવાનો સંભવ હોય ત્યાં એક અથવા બીજા પ્રકારે રહેમીત બતાવવી, પણ તેઓને શિક્ષક તરીકે વધારે વખત રાખી મૂકવા એ જાહેરનાણાંનો મિથ્યા વ્યય કરવા જેવું જ છે અને તે સામે આપણે મજબુત વાંધો ઉઠાવવો નોંધએ. અને આવી રીતે ટ્રેઇન્ડ એસિસ્ટન્ટોની જે જગ્યાઓ ખાલી પડે તેમાં સહેલાઈ વધારો કરી યુનિવર્સિટીના શિક્ષણવાળા વર્ગમાંથી શિક્ષકો તૈયાર કરી મૂકતા આવવાની પદ્ધતિ સ્વીકારાય તો એકદમ ઘણો ખર્ચ વધાર્યા વિના ધારણું કામ પાર પાડી શકાય. આવી રીતે વર્ગના ૧૪૦૦ માણસો પૂરા પાડતાં ઠેકાણો વખત નીકળી જશે. પણ તે વખત પણ બહુ કાઢવો નહિ નોંધએ. આ વર્ગના નવા માણસોને શિક્ષક તરીકે વખત બોધા વિના શી રીતે તૈયાર કરવા તે સચાલના સંબંધમાં કંઈ સૂચના કરવાનો મારો અધિકાર હોય તો મારી એવી દરખાસ્ત છે કે દરેક વિભાગમાંની મોટી મોટી હાઇ-સ્કૂલોને અંગે શિક્ષણકળાના વર્ગો કાઢી શરૂઆતમાં તેમાં નોંધતું જ્ઞાન અને નોંધતી કળા સંપાદન કરવાની તક મેટ્રીક્યુલેશન પાસ થયેલાને આપવાની યોજના કરી હોય તો તે ન બની શકે તેમ નથી. આટલું થઇ રહ્યા પછી જેમ જેમ આ વર્ગના વધારે માણસો તૈયાર થતા જાય તેમ તેમ અન્ટ્રેઇન્ડ પણ કંઈક જ્ઞાનવાળા એસિસ્ટન્ટોની જગ્યાએ કમી કરતા જવાય, તેમની જગ્યાએ ટ્રેઇન્ડ માણસોને મૂકતા જવાય, અને તે જગ્યાએ ઉપર આ નવા વર્ગના માણસોની યોજના કરી શકાય; અને જેમ જેમ હેડમાસ્ટર નરીકે નીમાવાને આ નવા માણસો પાત્ર થતા જાય તેમ તેમ અન્ટ્રેઇન્ડ હેડમાસ્ટરોની જગ્યાઓમાંથી તેમને માટે આમણસામણ બદલીઓથી અથવા નવી નિશાળો નીકળે તે માટે તેવા અન્ટ્રેઇન્ડ હેડમાસ્ટરોની યોજના કરીને, નિર્વાહ કરી લેવો નોંધએ. આ સૂચના બાબત આથી વધારે વિગતમાં ઉતરવું જરૂરનું નથી. ખરી રીતે આવી તરફની યોજનાઓ કરવી તે ખાતાનું કામ છે. અને હું આ વિગતો આપું છું તે મારી સૂચનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે જ આપું છું. હું કોઇના વાજબી હક્કો ઉપર આધાર કરવા માગતો નથી પણ કેવી રીતે આ વસ્તુ બની શકે તેવી જે તે ખતાવવા જ માત્ર આપું છું. અને ખાત્રી છે કે જો એકવાર આ મુદ્દો સ્વીકારાય તો પછી એને શી રીતે વ્યવહારમાં ઉતારવો તે બાબત બહુ લાંબગાડ નહિ પડે. સરકાર અને સ્થાનિક અધિકારવાળાં મંડળો એનો રસ્તો ગમે તેમ કરીને કાઢશે જ.

૧૪. આવા વિષયમાં આખી વ્યવસ્થા મુસવવામાં એક બીજા પણ અડચણ છે અને તે એ છે કે આપણે પ્રાથમિક કેળવણીનો વિસ્તાર પણ વધારવો છે અને તેની જગત પણ મુધારવી છે, તેવું ગૌરવ તેવું તેજ પણ વધારવું છે. સરકાર, પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ હજી ઘણો વધારો ખર્ચ કરવો પડશે તે સારી પેઠે જાણે છે અને વર્ગોવર્ગ તેમાં વધારો

કરતી જાય છે. ૧૩-૧૪ દરમિયાન ૧૪-૧૫ માત્ર લાખનો વધારો થયેલો છે અને ખર્ચનો વધારો કરના સાડે સારી ઉપજ માટ શી વ્યવસ્થા કરવી તેના વિચારો થના માડ્યા છે. આવે વખતે ખર્ચનું યોગ્ય ફળ મળ એ પણ વિચારનાનું આપણ કામ છે. આપણે ઉપજ નેત્રુ તે પ્રમાણે કેવળ નામધારી શિક્ષક પાછળ એક લાખ આપ દળનું જે વર્ષિક ખર્ચ છે તે લગભગ એજ જ જાય છે એમ કહીએ તો તે બહુ મોટું નફો ડોનાય, અને તેમા બીજા લાખ દોઢ લાખ ઉમેરાય તો એ ત્રણ લાખ ફેટલું બધું અને જેના માટે કામ આપે તે જોતા તેટલો ખર્ચનો વધારો જરૂરનો જ જણાશે વિસ્તારને બોલે ગાંધીને રાસતું એ પણ જેમ ઇષ્ટ નથી તેમ ગોરવને બોલે નિરવક વિસ્તાર વધારો તેમા પણ કંઈ નાહ નથી અને જાણુ તપાસનાની છે અને તરફ આપણ કર્તવ્ય છે અને તે માટે બનતી વ્યવસ્થા કરી એ પ્રજાનું, મરમરનું તેમ જ ધ્યાનિષ્ઠ નિબ્યાધિ હરી મડગોનું કર્તવ્ય છે.

૧૫ ખર્ચની જામત સમગ્રના ધ્યાન ઉપર છે એ જામતમા ૫૫ શત નથી મોટા વખત ઉપર મુમુક્ષુ મરારે સ્થાનિષ્ઠ નિબ્યાધિકારના સળધમા તપાસ કરી સૂચના કરના સાડે નીમેની કમિશનના રિપોર્ટ ઉપરથી આ જામત અષ્ટ ધાય છે તેના મુમુક્ષુ મોડુએક કહી ૫૫ માટે લેખ સમાપ્ત થીશ આ કમિશન જણાવે છે કે સર ૧ ની ઉપજ ટેક્ષા પચીમ વર્ષમા જમણીથી પણ વધારે થઈ છે તે છતાં તે સ્વાધ્યાયથી ધ્યાનિષ્ઠ મુમુક્ષુ મડગોને મુકારે પૂરતો ફાળો આપેો નથી પચીમ ૫૫ ઉપજ જ્યાં મુમુક્ષુ ઉપજ ૨ ૩,૮૦,૦૦૦,૦૦ નજી કરોડ એશી લાખની હતી તે વખતે મુમુક્ષુ ધ્યાનિક મુમુક્ષુ મડગોને યોત્રીસ લાખ ૩ આપતી હતી અત્યારે ત્યારે મરમરની ઉપજ ૩ ૭,૦૦,૦૦૦,૦૦ સાત કરોડ નેત્રુ લાખ અથવા લગભગ આ મોડુ જેટલી થઈ છે ત્યારે માત્ર અમુક લાખ ફાળો આ ધ્યાનિક મુમુક્ષુ મડગોને મરમર આપે છે એટલે ચાર ફાળોના વધારામાંથી સગદાર માત્ર યોત્રીસ નાખનો વધારો સ્થાનિક મુમુક્ષુ મડગોને છે જે વધારાના છ ટક જેટલો જ આવે છે ત્યારે પ્રથમને હીમાને આપે તો પણ મુમુક્ષુ મડગોને અસાધ્ય કરતા ધણુ વધારે આપતું જોઈએ નથી એ મિ પટેલ પોતાની મિનિષ્ઠમા લખે છે તે પ્રમાણે પશ્ચિમના રાજ્યો કરતા આ દેશમા ધ્યાનિક ઉપજનો ધણો મોટો ભાગ સગદાર પોતાના રાજમા રાખે છે (રિ મિ પાનુ ૫૦) પ્રાથમિક કેળવણી ધણુ ભાગે ધ્યાનિક મડગોના હાથમા હોવાથી કેળવણીના ખર્ચના સવાલમા સરમુ મને આ મડગો વચ્ચેના સળધમા અમુક મહારનો છે પણ તેની વિગતવાર ચર્ચામા અમે ઉતરી શકાય તેમ નથી છતાં કમિશન લોકન મેમમા જમીન મહેસુલનો અમુક આનો જે અત્યારે ધ્યાનિષ્ઠ કાર્યો માટે લેનાય છે તેમા બીજો એક આનાનો વધારો કરીને પ્રાથમિક કેળવણીના વધારા માટે જોઈએ નાણા પૂરા પાડવાની લનામણુ કરે છે તે લનામણુની મામે મુમુક્ષુ મડગો વાલો પહેલી તક ઉધવાની જરૂર હોવાથી તે મળધે બે અક્ષર કહેવાની જરૂર છે ગવર્નમેન્ટ એક કમિશન સને ૧૮૮૧ ના મુમુક્ષુ ગવર્નમેન્ટ ઉપર લખેલા એક ખરીતામા લખે છે કે —

“ It is not the intention of the Government of India that the proposed transfer of the control of expenditure of a specially local character to local bodies should involve any addition to existing local burdens and it will, therefore, be necessary to arrange for the simultaneous transfer of receipts

sufficient to meet any net balance of additional expenditure which in any instance may arise. The nature of the receipts to be transferred requires careful consideration. They should where possible, be of such a character as to afford a reasonable prospect that by a careful administration, with the advantages due to local sympathy, experience and watchfulness, they will so increase as to afford the means of meeting any additional expenditure which may be rendered necessary by the growing want of each locality. In cases where a larger augmentation may be needed than is yielded by the receipts of a specially local character, it may perhaps be found possible to assign to local bodies the receipts from pounds or a share of the local taxes, collected within the area of their jurisdiction." (Report Vol. I, p. 46 Hon. Mr. V. J. Patel's Minute.)

આ ગિયતિમાં વધારાના ખર્ચનો બોલો સ્થાનિક મરકાર ઉપર નજ પડવો જોઈએ એ ઉધાકું છે. આ બાબત આપણે ગદુ માવધાનીથી હાથ ધરવાની છે એટલું જ આ સ્થળે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૬. હવે હું આ લેખ આટોપીશ મેં બતાવ્યું છે કે:—

- (૧) પ્રાથમિક કેળવણીના વિસ્તાર માટે તથા તેને અસરકારક કરવા માટે ધણે ભાગે શિક્ષકોની યોગ્યતાની ખામી એ મોટી ખામી છે.
- (૨) તેટલા માટે ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં વર્નાક્યુલર સ્કૂલકાંઈનલ જેટલી જ યોગ્યતાવાળા વિદ્યાર્થીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણના ધધાની તાલીમ આપવા માટે લેવામાં આવે છે તેને બદલે યુનિવર્સિટી મેટ્રીક્યુલેશન અથવા સ્કૂલકાંઈનલ સુધી પ્હેંચેલા વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવતા હોય તો તેઓ શિક્ષક તરીકે વધારે સારી રીતે તૈયાર થઈ શકે અને વધારે સારા શિક્ષક નીડે.
- (૩) જો કે ખરૂં તો આ ઇલ છે તોપણ આરંભમાં તો કેવળ નામધારી શિક્ષક ખાતામાં છે તેમની જગાઓમાં આતાના કંઈક જાનસણ એસિસ્ટન્ટોને નીમી, તેજ એસિસ્ટન્ટોની જગાઓ પગારમાં યોગ્ય વધારો કરીને આવી લાયકતાવાળાઓથી પૂરવાનો માર્ગ મંદણ કરવો જોઈએ.
- (૪) તેમાં ખર્ચનો વધારો થાય એ ખરૂં છે. પણ ખર્ચનો વધારો આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે, અને તે માટે આપણે મરકારના નાણાં ખાતાનાં મેમ્બરને તરફી આપવી જોઈએ.
- (૫) અને યુનિવર્સિટીની લાયકતાવાળા નવા શિક્ષક તૈયાર કરવા માટે બીજી ગ્રેડવલુ થાય ત્યાં સુધી મુખ્ય હાઇસ્કુલોમાં જોઈતી તાલીમ આપવાની સગવડ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી તરતમાં જ થવી જોઈએ.

કેળવણી એ દેશના સમુદાયરતું પહેલું અને મોટામાં મોટું સાધન છે, અને પ્રાથમિક કેળવણી એ કેળવણી માત્રનો પાયો છે. એ કેળવણી અત્યારે, આપણા દેશમાં, જેવી જોઈએ.

તેથી વિસ્તાર પણ પામેથી નથી તેમ તેની જાત ભાત પણ સંતોષકારક નથી. તે ખામી પૂરી પાડવાને માટે શિક્ષકો સુધારાની પહેલી જરૂર છે. કેટલાક વિચારકો કેવળ વિસ્તાર ઉપર નજર રાખવાનો આગ્રહ ગમે છે, અને આવતી કેળવણીની જાતના સંબંધમાં બહુ દરકાર નથી રાખતા, પણ જે કેળવણી અપાય છે તે અસરકારક છે કે નહિ, તે પાછળ જે શ્રમ લેવાય છે અને જે ખર્ચ થાય છે તે ઉગ્રી નીકળે છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર સ્વીકારવાનો વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વિસ્તારની જરૂર છે તે હું કમય કરૂં છું. મુમુષુ ઇલાકાની લગભગ બે કરોડની, (૧,૮૬,૮૩,૭૪૯) વર્ગમિ-આથી પૂરાં સાત લાખ બાળકો પણ પ્રાથમિક કેળવણી લેતાં નથી. અને તેમાં અપર પ્રાથમિકી એટલે આગળના ધોરણોનો—(પાંચથી સાત મુખીના ધોરણોનો) માત્ર એક લાખ પાંચને બાળકો જ લાભ લે છે. આખી વસતિના ૧૫ ટકા જેટલા બાળકો નિશાળને લાયક હોય છે એ ગણતરીએ નિશાળે જવા લાયક બાળકો પૈકી માત્ર ૮૭ ટકા જેટલા છોકરાઓ જ અને ૯ ટકા જેટલી બાલિકાઓ જ કંઈ પણ કેળવણી લે છે. આમાંથી ૫૦૩૨ પાંચહજાર-બત્રીસ નિઘાર્યોમાં કોલેજની કેળવણી લે છે, ૧૦૭૮૭ હાઈસ્કૂલના સાતસો સુડાળીસ પ્રાથમિક કેળવણી લે છે, અને માટીના માધ્યમિક અને ખામ કેળવણી લે છે. અને બંધુ મળી કુલ સાતલાખ નેનાશીહજાર માત્રે નર બાળકો કેળવણી લે છે. બાળકોની કુલ મંખ્યા કુલ વસતિના પંદર ટકાને હિસાબે ઓગણત્રીસ લાખ આશીમ હજારની થાય જે અને તેમાંથી આ પ્રમાણે માત્ર આઠ લાખ બાળકો કંઈ પણ કેળવણી લે છે, એટલે કુલ બાળકોના પ્રમાણમાં ૨૮ ટકા થાય; તેમાંથી પાંચલાખ ઇઠોતેર હજાર તો માત્ર લોઅર પ્રાથમિકીથી જ પડતું મૂકે છે. અને તેટલી કેળવણી અત્યારની સ્થિતિમાં કાંઈજ અમરકાન્દ નથી એ ઉધાકુ છે. જ્યારે સાતલાખ નેનાશી હજારમાંથી પાંચલાખ ઇઠોતેર હજાર બાળકોની તો માત્ર ૨૨૮૦૦૦૦ બેલાખ બહાર હજાર બાળકો અસરકારક કેળવણી લે છે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સોમાંથી સાત બાળકો અસરકારક કેળવણી લે છે એ સ્થિતિ સંતોષજનક નથી? મુમુષુ ઇલાકામાં બાવીસ લાખ બાળકો માટે હજી આપણે નવી શોરૂઆત કરવાની છે, અને તેની સાથે જે કેળવણી અપાય છે તે અમરકાન્દ જ મળી છે. અને કેળવણીનો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે બે રીતે હાથ વગાડવો છે. મુમુષુ ઇલાકાનાં પચીસ હજાર શહેર અને ગામો પૈકી બાર હજાર ઉપરની મંખ્યાના ગામોમાં મહેતાજી શું તે પણ આપણે લોક જાણતું નથી? આવી સ્થિતિમાં વિસ્તારનો મનાવ એક ઘડી પણ નિનબમાં ન પાય તેવો નથી એ ખરું છે. પરંતુ જે કેળવણી અપાય છે તે પણ જે અસરકાન્દ ન નીવડતી હોય તો તે પણ વિચારના જેવું છે. મિ. ખરેનો અભિપ્રાય ખરો હોય—અને હું ધારૂં છું કે આપણા બધાનો અનુભવ તેના ખગપણા માટે સાક્ષી પૂરો—તો શિક્ષકોમાં સુધારો કર્યા વિના એક ઘડી પણ ચાલે તેમ નથી એ પણ એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૧૭. ખરી રીતે પ્રાથમિક કેળવણી સુધારના શિક્ષકો યુનિવર્સિટીઓમાંથી પૂરા પડના જોઈએ, અને તે જો અત્યારે બની શકે તેમ નથી તો યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પામવાને લાયક થયેલા વર્ગમાંથી તો તેઓ આવવા જ જોઈએ એ મારો મુખ્ય મુદ્દો છે. દરેક આગળ વધના અને વધેલા દેશમાં તે પ્રમાણે જ ચાલે છે. આરંભમાં વનોંક્યુનું સ્કુલકાંદનવ

પસાર થયેલાઓને જ પ્રાથમિક શિક્ષણના કામમાં યોજવાની જરૂર હતી પણ હવે જે વધારે ફળવણી લીધેલો વર્ગ આપણને મળી શકતો હોય તે તેનો લાભ પ્રગટને શા માટે ન આપવો તે સમજી શકાય તેવું નથી. ત્રીજા વર્ગના ટ્રેઇનડ શિક્ષકોને જે ધોરણે પગાર આપવામાં આવે છે તેજ અથવા તેથી મહેજ વધારે ધોરણે જે આમને માટે સ્વીકારાય તો આ વર્ગના શિક્ષકો જોઈશે તેટલી મંજૂરમાં મળી શકશે એમ માનવામાં પાધ નથી. સરકારી, વેપારી, અને બીજાં પણ ખાનગી ખાતાઓમાં નોકરીની લાયકાત પ્રથમના કક્ષાનાં હવે ધણી જ વધી ગઈ છે તો આમાં પણ પ્રમાણમાં વધે એ નવાઈ જેવું લાગવા સભવ નથી. વળી લાયકાતવાળા શિક્ષકો વધે પણ એટલી સંખ્યામાં જગ્યાઓ ખાલી ન હોય તે શું થાય ? એવો પ્રશ્ન કેટલાક ઉપગ્રસ્ત કરશે. શિક્ષક તરીકે નવાર થયાથી અત્યારે પણ આપણે નોકરી આપવા બંધાતા નથી. પરંતુ અસરકારક ફળવણી આપી શકે તેવા શિક્ષકોની મંજૂર વધવાથી જનતાને લાભ છે, હાનિ નથી. શિક્ષકોની મંજૂર વધવાથી ખાનગી સાહસની નિશાળો વધવા માંડશે અને તેથી પણ પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણની અને શિક્ષણમાત્રના વિસ્તારમાં અને તેજમા વધારો થશે એ સ્પષ્ટ છે. તે ઉપરાંત ખાનગી શિક્ષણ નરીકની નોકરીઓમાં પણ આવી લાયકાતનાળાઓને પ્રવેશ મળે એ પણ ઇચ્છવા જેવું છે. ટૂંકામાં આવા શિક્ષકોનો વધારો ફળવણીની વૃદ્ધિના કાર્યમાં અતિશય મહાવજૂન થશે એમાં કાંઈ મંદેહ જેવું નથી. અને ને માત્ર મુખ્ય મુખ્ય લાઇબ્રેરીને અંગે શિક્ષણકળાના વર્ગો કાઢવાની સૂચના કરવાની મેં હિંમત કરી છે. “ ૩ મ્ફલો ” દ્વારા આવું શિક્ષણ આપનામાં કંઈજ હાનિ નથી, ઉલટી સગળના થશે, અને હોટેલના અનુભવની જરૂર હોય તો તે શિક્ષક તરીકેની કારકાર્દિ ફગમિયાન આપી શકશે. અત્યારે મુખ્ય ઇલાકામાં પ્રાથમિક ફળવણી પાછળ તેત્રીસ લાખનો નાર્થિક ખરચ થાય છે. તેમાં દરમિયાન લાખનો ઉમેરો કરવાથી તે તેત્રીસે લાખ જગી નીકળશે. અને એટલા વધારાને અભાવે તેત્રીસ લાખ જેટલી મોટી રકમની જેવી જોઈએ તેવી મારી અને ઉંડી અસર નથી થઈ શકતી એ વાત આપણે ધ્યાનમાં લેવાની અને નામદાર મંત્રારના નયા આનિક પ્રદાન્યાધિકારીઓના મત ઉપર ઠસાવવાની પુરેપૂરી જરૂર છે.

મુખ્ય તા. ૧૫—૧૦—૧૯૧૬

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

નિશાળોના મકાનો

અને

પ્રાથમિક શિક્ષકો.

ભાડાના મકાનો હમેશાં સારા મળતાં નથી અને મગફરી મકાનો ઘણા મોઢા થાય છે ત્યારે જેવી રીતે કામ લેવું તે વિચાર કરવા જેવું છે. મકાનમાં હવા અજનાળું પુરકળ નોંધ્યે તેમજ તેમાં તાપ નડકો ન આવવો નોંધ્યે. આ ગાળતપર બ્રહ્મ લાવી મકાન બાંધવા નોંધ્યે તેમજ તે એવા સગતા નોંધ્યે કે દરેક ગામવાળા મરકારની થોડી વત્તી મદદ લઈ કરી શકે. જન મકાન ફક્ત એક જાપરાવાળો ઝોટલો હોય અને તે ઝોટલાને કહેરા હોય તો તે નિશાળ તરીકે ચાલે. તે મકાનની દક્ષિણમાં એક નાનો ઝોરડો હોવો નોંધ્યે. આ નાના ઝોરડામાં નિશાળનો સામાન રાખવામાં આવે તો તે અહીં મલામત ન્હી શકે આ કહેરાને જાપરાવાળો ઝોટલો ત્રીજા વર્ગના રેવેના ઉનાડ્યોને બેમવાની જગ્યા જેવો લાગશે. તેનું ખર્ચ નીચે પ્રમાણે લાગશે.

૧૦૦ છોકરાઓ માટેની આવી નિશાળનું ખર્ચ.

૧૦૦×૧૦' ૧૦૦૦ એકવ ફુટ જગ્યા નોંધ્યે.

બધી બાજુ ૨૧' પુટની છુટી જગ્યા નોંધ્યે.

ઝોટલે કુલે ૧૫૭૫ રકવેગ પુટ જગ્યા રોકાય.

ઉ; પ, લા,

પાયો ૩ × ૨ × ૧૪૮ (૧૦૦ ઘનપુટના રૂ. ૧૦ લેખે)

૮૮-૦-

૨ આગ ખુણે પત્થર તથા ચાબલા નીચે

૨૦-૦-૦

ના તલગટ મળી ચણતગ મળુરી સાથે.

૩ દિવાલ ૧૧૧ × ૧' × ૧૪૦' =

૬૦-૮-૦

૨૧૦ ઘન પુટ

પહોળાઈ ૮" ઝોછી નથી

રૂ. આ. પા.

દા. ૧૪) ઇટ ૩૧૫૦

૪૬-૦-૦

દા. ૨૧) ચુનો ૫૦ પુટ

૧૦-૮-૦

રેતી ૧૦૦"

૪-૦-૦

૬૦-૮-૦

૪ બેઠકમાં પુરણી તથા ઇટ મટાડાનું તે પર ચણતર તથા ચાપ

લીપણ મટાડું; ગામમાં મફત ઇટ તથા મળુરીના મળી

૧૦૦-૦-૦

૫ ઝોટલા પરનું ચણતર રહેજ પાયા સાથે છટ ચુનાનું ને કોર
ઢિપર પતથરવાળું. હાથાઈ ચોપુટ

૨૧૧ x ૩૭૧ =

૧૩૦—૦

૬ થાંભલાં ૪ (વચ્ચે) કુંભીપર ૧૦' x ૬" x ૬"

૨૦—૦—૦

તલગટપર ૪ (ખુણે) ૬' x ૬" x ૬"

" " ૪ (લાદનપર) ૬ x ૪" x ૪"

દેશી લાકડાં.

૭ છાપડું તેવાં સાથે.

૧૦૦—૦—૦

૮ કંઠેરાં.

૧૨૦—૦—૦

૬૩૬—૮—૦

ખાર; ૧" x ૧" x ૧૨૦૦'

૮૦—૦—૦

(લોહાના સળીઆ મસ્તા પડે, પરી નાડી મોઘી પડે)

૨ પરી ૨" x ૩" x ૧૪૦'

૪૦—૦—૦

૧૨૦—૦—૦

ખીલા વગેરે લોખંડ કામના

૩૦—૦—૦

મજુરી પુરા પમારે

૨૦૦—૦—૦

સામાનની ઓરડી

૧૦૦—૦—૦

૬૬૬—૮—૦

લગભગ રૂ. ૧૦૦૦) થાય

આમાં ને ઇંટા ગામમાં પાડવામાં આવે, અને તેમજ નેવાનુ થાય અને ચુનો ગામમાં પકવવામાં આવે તો ત્યાં ખરચ ઘણું ઓછું આવે. અમદાવાદ તથા ખેડમાં વેચાતી ઇંટા ૬ થી ૧૦ રૂ હજાર મળે છે અને ગામડામાં સારી ટેળવ ઇંટા ૬ રૂ. હજાર મળે છે. ચુનો સુરતી ખેવડી કાંકરી ખમનારો ૨૧ થી ૨૪ રૂ. નો ખરાસ એટલે ૧૦૦ ધન પુટ પડે છે ત્યારે તેવડી કાંકરી ખમતો ખેડ છાના ચુનો ૧૮—૦૦ સુધી મળે છે અને ગામડામાં થેર પાડેલો ચુનો તેટલીજ કિંમતનો હોય મોવડી કાંકરી ખમી શકે છે. શુજરા-તમાં ઘણે ઠેકાણે માટીનું ચણતર કરી પ્લાસ્ટર કરવાથી ઘણું મજબુત કામ થાય છે આમ કરવામા આવે તો વધારે ખચાવ થાય. થાંભલામા વહેરેલાં લાકડાં ન લેતાં ગોળવા લેતા એટલીજ કીમતમાં વધારે મજબુત અને નાડાં થાંભલાં થાય પણ ખેડોળ દેખાય. જંગલ જેની પાસે હોય એવાં ગામોમાં થાંભલા મફત થાય અને છાપરામાં પણ મજુરીજ પડે. આવી વખતે સરકારે મફત પાસ આપવા જોઈએ. ને ગામડામાં મફત કંઈ ન મળે પણ બધું કામ ગમેતી થાય તો રૂ. ૨૫૦) થી ૩૦૦) નો કામદો થાય ને વળી નિશા-ળના અંગે કુવો વગેરે પણ કરાવી શકાય ને તો પણ તેટલું ઓછું ખર્ચ આવે.

મરકારી રાહે આવું કામ થતાં જમી ચીજ લઈ જવાની મજૂરી પગારદાર સુપરવાઇઝરોને તેમનાં લથ્થાં મુકરદમોને તેમના નોકરોનો પગાર એ બધું ઉમેરવું પડે છે. ઘણા કામો હોવાથી કંટ્રાક્ટ આપી કામ કરાવવું પડે છે તેથી કંટ્રાક્ટરનો પણ નફો ઉમેરવો પડે એટલે જે કામ ગામમાં ૭૦૦) માં થાય તેજ કામ પુરા દામ આપી લીધેલાં માલ ઉપર નફો ને પગાર વિગેરે મળી ૧૨૦૦) થી ૧૫૦૦) થાય.

આવી નિશાળની આમખાસ અને ખાસ કરીને પૂર્વ પશ્ચિમ થોડે થોડે અંતરે ઝાડો રોપાઈ જાય તો ૧૦ વર્ષમાં તે દરેક રીતે ઇચ્છવા લાયક મકાન થઈ જાય. ઝાડ કરવામાં ગામ લોકની મદદ, માસ્તરોનો ઉત્સાહ અને ડીપોટીઓ ના ઉત્તેજનની જરૂર છે.

હીત અને કહેંગે આવવાથી મકાન જળવાઈ રહે એવું થશે. બહાર ઓસરી અને તે પછી તેમની જગ્યા આવવાથી વરસાદની વાછંટ નથા નિશાળના વખતમાં તડકો નહિ આવે તેમજ ઝાડો આવી જવાથી અંદર ભરે ઉનાળે પણ ઠંડક રહેશે. આ ઉપરાંત જે મકાનથી થોડે દૂર તેની આસપાસ વાડ કરે તો નિશાળ પાસે દોર પણ નહિ આવી શકે. નાની ઓગડી જેડે કરવાથી નિશાળનો જીજ્જ જામ સામાન હશે તે પણ જળવાઈ રહેશે.

માસ્તરોનો સવાલ.

મારા માસ્તરો મળતા નથી, એ જમ ખોટી છે. મારા માસ્તરો અને લેતા નથી એમ કહેવું જોઈએ. કોઈને માસ્તર થવું હોય તો વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા પસાર કરવાની જરૂર પડે છે. આટલું ભણ્યા પછી તેને પટાવાળા કરતાં જો ઓછું મળે તો પછી મારા માણુમને આવા ખાતામાં આવવાની શી જરૂર ?

પગાર વગેરેની સરખામણી.

પગાર.	પોલીસ.	તલાટી.	પટાવાળા.	માસ્તર.
	રૂ. ૧૦	રૂ. ૧૨	રૂ. ૮ ને ૭	રૂ. ૯
ધર ભાડું	ધર ભાડન્સમાં અથવા ૩	ચોરામાં અથવા પોતાને ગામ
લથ્થુ વર્ગ	૨૦	...
લોકલ એલાવન્સ
(હમણા ઓર્ડર બહાર પડ્યો છે.)
	૧૬	૧૦+મફત રહેવાનું	૯ થી વધારે.	૯

આગળ ક્યાં મુઠ્ઠી વધે.

ઓછામાં ઓછા.	પોલીસ.	તલાટી.	પટાવાળા.	માસ્તર.
ધર ભાડુંને એલાવન્સ.	૧૫	૨૦	૧૦	૧૬

ન્યારે ભણી ગણી પાસ થયેલાં માસ્તરને ૯ થી ૧૧ સુધી મળે ત્યારે તે પોલીસમાં જવા કેમ પ્રયત્ન ન કરે ? અને ત્યાં સુધી તે તલાટી થાય ને જો તે ન મળે તો માસ્તરમાં જાય. તો ગામના નેદર આરોનો ધધે માણસ કરે તો તેને પણ ઘેરે ઘેરથી રોકેલો મળે ને બીજી મળતર ચતાં ખાતાં પીતાં ને જાર મછીને ૫૦ ઉંચા ઝૂકે, ત્યારે માસ્તર જૂપ શાંત પણ ન કરી શકે ! આવા ખાતામાં સારા માણસ આવેજ શું કરવા ? ન્યારે કરાને લાયક તે ન હોય ત્યારે તે મહેતા થાય. અમલ કહેતાં કે કંઈ ન આવડે તો વૈદું શીખ તે બદલાઈ દેવે તો મહેતાજીનું શીખ કહેવા વારો આવ્યો છે. તો ખગાર ૧૨) થી માંડી ઓછામાં ઓછા ૧૫) સુધી લઈ જવામાં આવે અને તે ઉપરાંત રહેવાને માટે ઘર અથવા ઘરભાડુ આપવામાં આવે તોજ તેમને ખાતામાં આવવાની લાલચ થાય.

તેમની બીજી હાડમારી વળી છેક સુધીની ગુલામગીરી છે. તલાટી પટેલ ભણેલા કે અભણુ એ દરેક નિશાળમાં મેખર અને તેમનું કહેવું રેવન્યુવાળા માને. રેવન્યુવાળા લોકલ-ખોડોમાં સત્તાવાળા અને તેમની સત્તા જાણે આ તલાટીઓ અને પટેલોને મળેલી હોય તેવી રીતે તેઓ માસ્તર સાથે વર્તે છે. માસ્તર બીચારો પટેલ સાહેબને તલાટી સાહુબ કહી બ્હીતો દૂરે છે. થર્ડ ઇયર સર્ટિફિકેટની પરીક્ષા પાસ થયેલા માસ્તરની આ દશા હોય છે હોય તો બીચારો આખરવાળો શું કરે ? ૨૦ રૂ. ના કે ૧૨ ના તલાટી સાહેબ જે ભણેલા ખારા સુધી તે માસ્તરની ખોડ કાઢે છે. પટેલ પાદરા સુધી ભણેલા તે લોકલખોડમાં મેખર પણ થઈ શકે અને તે પણ માસ્તરને શીખામણુ દે. આ ગાળતમાં માસ્તરને તેમની સત્તા હેઠળથી મુક્ત કરી દેવા જોઈએ.

માસ્તરોનો દરજ્જો વધારવા સાડ તેમનામાંથી જે મેખરો તાલુકા ને જિલ્લા લોકલ ખોડોમાં હોવા જોઈએ. ન્યારે પટેલો અને બીજાઓ પોતાની સાથે આવી સભામાં માસ્તરોને જોશે ત્યારેજ તેઓ તેમનાથી કરી તેમને હેરાન કરતાં અટકશે, માસ્તરોને મળવું જોઈવું માન અને ગૌરવવાળા માસ્તરો પોતાનો દરજ્જો સમજી ઉમળકથી કામ કરશે. હાલની ગોડવાણુમાં આવકવાળા હલકા ખગારદાર કે બારે ખગારદાર મહેતાજી જે સહેજ પણ સ્વતંત્રતાવાળો હોય તોજ અટપટમાં વખત ગાળવા પ્રયત્ન કરે છે.

મ્યુનીસીપાલ નિશાળો વિષે ટિપ્પણ.

They suffer from lack of proper systematic supervision; otherwise they would be still better. To the Municipal masters are given Rs. 12 per-month and in addition to that if local allowance and house rent were paid up to Rs. 6 they would get very proper men. In addition to that they could get supervisors from the upper branch of the educational department. These masters would not shirk work. At present a supervisor is a man taken from amongst the vernacular masters and his selection often rests on the amount of flattery that he is capable of paying and not on his merits. The masters think that he is one of them and they do not respect him as their superior and never try to please him by their work. Everything would be changed if a gra-

duate from the Inspecting line comes up. He might not be as poor a teacher as the vernacular teacher, but he would be a better director and supervisor. This supervisor should be given the power of transfer and fine up to Rs. 2. On his recommendation a man may be promoted if his turn comes up or his promotion may be withheld. He should not be burdened with unnecessary office work, but he must pass at least three hours in schools per day. His pay in municipalities like Surat should be at least Rs. 125 to 150 in three years, and allowance Rs. 30 per month, while better and richer Municipalities like Ahmedabad can afford to have graduate on Rs. 150—10—200+Rs. 30 allowance. A graduate on Rs. 100 in good service will be a man of at least ten years' standing and one on Rs. 125 will be of at least 13 years' standing. These will be people of enough experience. The Municipalities before selecting such men may call them for personal interview and if they are found capable and awe inspiring they may be selected.

“ સિદ્ધિ. ”

પ્રાથમિક કેળવણી વિષે કેટલીક સૂચનાઓ

શુદ્ધરાત કેળવણી પરિપદે હાથ ધરવાનાં કામો તો અનેક છે અને તેથી અમુકમાં તેની ગાર્વશક્તિને મર્યાદિત કરી દેવાના આગ્રહથી હું આપ સમક્ષ હાજર થતો નથી, પણ જે જે કામો ખલુ જરૂરનાં લાગતાં હોય તે કામોમાં હું ગણાવું છું તે કામોનો પણ મમાવેશ થવો જોઈએ એવું મને લાગે છે અને તેથી મને અત્યારે તો બહુજ જરૂરનાં લાગતા ત્રણ કામ આપ આગળ રજુ કરવાના હેતુથી આપની બેએક મિનિટ ગેકવા ધારૂ છું.

કેળવણી માત્રનો પાયો પ્રાથમિક કેળવણી છે એ મિદ્ધ કરવા માટે કાંઈ પણ પુરાવા આપવા પડે તેવું નથી. એકઝ વગરનાં મીંડાં નકામાં જ છે, તેમજ કેળવણીની જે કાંઈ વાત કરીએ તેમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો એકઝ પહેલોજ મંડવો જોઈએ, પરંતુ તેની કેવી નિરાશા, અને દીક્ષગીરી ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્થિતિ છે એ સહુની જાણમાં છે. બીજા દેશોમાં જ્યારે મોમાં તેવું પંચાણું ટકા વાંચી લખી શકે તેવા હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં તેથી અરધા તો થું પણ ત્રીજા ભાગનાજ ભાગ્યે તેવા કહી શકીયુ અને સ્ત્રી કેળવણીની તો વાત કરવામાં સારજ નથી. આવી સ્થિતિ હોવાનાં અનેક કારણોમાં મુખ્ય ગણી શકાય તેવું લોકમતનો અભાવ છે. દર્દનાં મૂળ દૂર કર્યા સિવાય દર્દનું દુઃખ નાશુદ કરવાની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે; દર્દનું મૂળ લોકોની કેળવણી માટે જોઈએ તેટલી ઉત્કંઠા નથી એ છે. તે ઉત્કંઠા કેમ વધારવી એ કેળવણી સંબંધે વિચાર કરનારાએ પહેલુંજ જોવાનું છે, અને તેથી આ કેળવણી પરિપદે તે સંબંધે કાયમનાં અને પાછાં ન ફેરવવાં પડે તેવાં કાંઈક પગલાં ભરે એવી પ્રારંભમાંજ વિનંતિ છે.

લોકમતને કેળવણી માટે તૈયાર કરવો, ગમે તે ત્યાગ કરીને પણ વાંચતાં લખતાં આવડે તેટલું તો થવું જ જોઈએ એવો દરેક દરેક વ્યક્તિનો નિશ્ચય કરાવવો, તેટલું ન આવડે તો તો માણુમ માત્ર પણ જેવો જ રહે છે, તે માણુસતો ગણાય જ નહિ અને આપણે પણ તરીકે ઘણા જમાના ગાળ્યા છે એટલે શ્રીમાન ખ્રીડીશ રકારના રાજ્યમાં હવે પણ રહેવાના નથી એ ખ્યાલ આપવો—અને એ રીતે લોકમતને કેળવણી માટે જમૂત કરી, તે કેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ અને અગ્રહી બનાવવા એ હવે તો આપણી અનિવાર્ય ફરજ છે. આ ફરજ મમજ, તે પ્રમાણે કામ કરનારા ઉભા કરવા, ગામે ગામ અને ઘેર-ઘેર ફરી કેળવણીથી એનશીય રહેનારાને સફળોપ આપવો, અને દરેક બાળકને નિશાળના લાલ મળી શકે તેવી રીતે નિશાળો ઉઘાડવી, ઉધડાવવી એ મને તો લાગે છે કે શુદ્ધરાત કેળવણી પરિપદે હાથ ધરવાનાં કામોમાં એકહું નહિં તો મુખ્યમાંનું એક તો ગણવુંજ જોઈએ.

જેમ કેળવણી માટે લોકમત તૈયાર કરવાની જરૂર છે તેમજ કેળવણી આપનાર વગ તૈયાર કરવો એ પણ તેવીજ જરૂરની અને વધારે લાલકારક બાબત છે. આપણા પુરાણા જમાનામાં તેવો વર્ગ હતો, અને તે વખતની સમજ પ્રમાણે તે વર્ગ નૈયાર પણ થતો હતો. હવે સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ, દેશનું વચરૂપ ફરી ગયું, કાર્યની પદ્ધતિ ફરી ગઈ, લોકોની જરૂરીયાત પણ બદલી ગઈ એટલે જૂની પ્રણાલિકાને ફરી વહેવરાવવાના

પ્રયાસ વીસમી સદીમાં બેબિલોનના વખતનો પહેરવેશ પહેર્યા કરવા જેવાજ હાસ્યગ્રનક અને નિપ્ફળ થાય. હવે તો આ જમાનાને સમજીને તે જમાનાની જરૂરીઆત પ્રમાણે કેળવણી આપી શકે તેવો વર્ગ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. કેળવણી આપવાનું કામ એ આંકડા વાંચતાં લખતા આપડયું તેથીજ કાંઈ થઈ શકતું નથી. કેળવણીનું સાત્ર અને તેની કળા એ તો દરેક શીખવનારે જાણવાંજ નોંધએ. જ્યારથી આ જરૂરીયાત બતાવા મંડી ત્યારથી ગુજરાતમાં તે વિષે પોષાર કરવામાં આવેલો હતો. સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સ્વ. નવલરામ લક્ષ્મીરામ, સ્વ. માધવલાલ હરિલાલ વગેરે વિચારકોએ કહ્યું છે, અને આજે આપણી વચ્ચે વિરાજતા અનેકાનેક વિચારકો કહ્યા કરે છે કે કેળવણીનું કામ શિક્ષિત શિક્ષકો વગર થઈ શકે નહિં. પરંતુ આખી ગુજરાતી આલમમાં શિક્ષકોને કેળવવાને કેટલી થોડી-ટુંકી-સગવડ છે ! શિક્ષક તરીકે કેળવણી લેવા માટે લોકો બહાર પડતા નથી એમ કહી શકાશેજ નહિં; સરકારના ૧૯૧૪-૧૫ ના રીપોર્ટ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આંદોની (અમદાવાદની) ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવા ૬૨૩ પુરૂષોએ ઉમેદવારી કરી હતી. તેમાંથી માત્ર ૧૦૬ નેજ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આમ થવાનું ખાસ કારણ તો સગવડનો અભાવજ હશે એમ જાણી શકાય છે. સ્ત્રીઓ માટેની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં (૨૨૦ આવ્યાં તેમાંથી ૩૦ દાખલ થયાં એમ ખગર પડી છે) કેટલાં આવ્યાં હતાં તે તો રીપોર્ટમાં જણાવી શકાયું નથી, પણ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વગેરે મોટા થઈ જવાની અગવડને લીધે ૧૬૦ ની સંખ્યા ઘટાડીને ૧૪૦ ની કરવામાં આવી હતી. જણનાર હોય છતાં જગા ન હોય કે બીજી સગવડ ન હોય માટે જણનારાંને કમી કરવાં એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તન કરવામાં કેટલું કઠાપણ કે શુભચિંતા સમાચેલાં ગણાય એ કાંઈ ચર્ચાના વિષય નથી, આવી રીતિ હોવાને લીધે વધારે કોલેજ ઉઘાડવાનું તો ક્યાંજ રહ્યું ? હાલ જેટલી કોલેજો છે તેમાં તૈયાર થતા શિક્ષકોથી ગુજરાતની જૂખ ભાંજે એમ નથી એ તો ચોક્કસજ છે. બીજી કોલેજો સરકાર તરફથી ખોલવામાં ન આવે તો લોકોએ તે માટે કાંઈ કરવું કે નહિં એ વિચાર કરવાનું હું આપને સોંપું છું. સરકાર ચલાવે, લોકો ચલાવે, કે ગમે તે ચલાવે એ કહેવા સાથે મારે કાંઈ કામ નથી. હું તો એટલુંજ કહેવા ઇચ્છું કે ગમે તેમ કરી શિક્ષકો તૈયાર કરવાની કોલેજો ઉઘાડવી નોંધએ. જ્યાં સુધી શિક્ષિત શિક્ષકોથી કેળવણી આપવામાં નહિં આવે ત્યાં સુધી ગુજરાતની કેળવણી ખરેખર બહુજ સાધારણ પ્રતિતી રહેશે.

માત્ર ગુજરાતી નિશાળો માટેજ આવા પગલાંની જરૂર છે એવુંજ નથી—હાઇસ્કૂલોમાં પણ તેવી સગવડની જરૂર છે એ તે વિષયમાં રસ લેનારાઓ અને સમજનારાઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ પ્રારંભ તો ગુજરાતી શિક્ષકોથીજ થવો નોંધએ. તેવી સંસ્થા ખરચમાં પણ બહુ ભારે થવાનો સંભવ નથી. કેટલા ખરચમાં ચાલી શકે તે આંકડાઓ આપી આપને વૃથા તકલીફ આપવાની ઇચ્છા નથી; પણ અનેક દિશામાં આપણા ખરચોને કાંઈ ઉપયોગી રહે તે વાળવાની ઇચ્છા હોય, તો આવી જાતના ખરચથી દેશ સમસ્તને લાલ થાય એ સમજવવા જેવું છે. તે સમજ આપનારા, તેવી સંસ્થાની જરૂર સ્થાપનારા, લોક સમસ્તમાં અને રાજકારણારીઓમાં પણ આવી જરૂરનો પોષાર ઉઘાડનારા અને કામ કરનારા ઉત્પન્ન કરવા એ આ પરિપદે હાથ ધરવાનાં કાર્યોમાંનું એક જણાય એવી મારી વિનંતિ છે.

ત્રીજી વાત મારે રજુ કરવાની છે તે કેળવણીની દિશાની છે. હાલ કેળવણીના જે ઉદ્દેશ સ્વીકારાયેલા જણાય છે તે સંપૂર્ણપણે સતોષ કારક નથી એમ તો બધી તરફથી પોકાર કરવામાં આવે છે, પણ તે ઉદ્દેશ વાળવા, અથવા તો બીજા સ્વીકારાયેલા ઉદ્દેશ તરફ ગતિ થાય તેવું કરવાનું કામ હજી થયુંજ નહિ છે. પ્રથમ તો ઉદ્દેશ જ નોકરીના સ્વીકારાય છે એજ મોટી ભૂલ ઉઠાડી પાડવાની જરૂર છે. વેપારી વર્ગના છોકરાઓ ભણવાની ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે અને તેમના માળખા પણ કાંઈ બહુ કાળજી રાખતાં નથી. તેઓ કહે છે કે ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે એટલે કે કેળવણી લેવી તે માત્ર નોકરીને માટે જ એ સમજાતી સર્વવ્યાપી જેવી છે. તેમ થવાનું કારણ એજ કે જે કેળવણી અપાય છે તે યોગ્ય નથી અને તેથી તે નોકરી કરનારા સિવાય બીજા કોઈને કામની નથી. આ મત્ય હવે તો બધા સ્વીકારે છે છતાં કેળવણીની દિશામાં કોઈ પણ કાંઈ પણ ફેર કરવું નથી. તેનું કારણ એજ છે કે શું કરવું એ ભાગ્યે જ કોઈને સુઝે છે. આવી સુઝ ઉત્પન્ન કરવાની સરળતા તો આપણે ધણી છે. સુધરેલા દેશોમાં તે સંબંધે બહુ બહુ વિચાર થયા છે અને વર્તન પણ થાય છે. ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન, જર્મની, બેલજીયમ વગેરે દેશોમાં શું શું અને કેમ શીખવાય છે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જાણી, આપણે તેવું કાંઈ કરી શકીએ એમ છે કે કેમ એ વિચાર કરનારા ઉત્પન્ન કરવા એ પણ આ પરિપદનું એક કાર્ય ગણાવું જોઈએ.

પરિપદને વિચાર કરવાના ધણા છે, અને રસ્તા બતાવનારા પણ ધણા મળશે, પણ કામ કરનારા કેટલા મળશે એ જરાક જોવાનું રહેશે. કામ કરનારા તો ઉત્પન્ન કરવા, અને તેવા કાર્યવાદોમાંથી અમુક અમુક પોત પોતાને કરવાનું કામ નક્કી કરી તેજ કામમાં મંડયા રહે તેવું કરવું એ આવી પરિપદે સચવવા જેવું છે, અને તેમ કરવામાં મને જે ત્રણ બાબતો અત્યારને માટે જરૂરની લાગે છે તે મેં કહી છે—ફરી ગણવાની રજા લઉં છું કે:—

૧. પ્રાથમિક કેળવણી વિનાનો માણસ તે પણ સમાનજ છે એ ખ્યાલ આપી કેળવણી માટે લોકમત ઉભો કરવો.

૨. દરવર્ષે, દરમાસે, દરદિવસે થના ધણી ધણી જાતના ખર્ચોમાંથી બને તેટલું બચાવી શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે મંડ્યાઓ ઉભી કરવા મહેનત કરવી અને

૩. કેળવણીની ખરી દિશા બતાવી શકે તેવો અભ્યાસી વર્ગ ઉત્પન્ન કરી દેશની કેળવણીની દિશા વધારે સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ રીતે બતાવવી.

આ ત્રણ કામ બહુ જરૂરનાં છે એટલું ફરી કહી હું માને કહેવાનું સમાપ્ત કરું છું.

હિંમતસાસ ગણેશજી અંબારીઆ,

કેળવણી સંબંધી સૂચવેલી યોજના.

જે ઉદ્દેશપર હાલનું કેળવણીનું ધોરણ રચાયેલું છે, તે ઉદ્દેશજ ખામી ભરેલો અને મંકુચિન છે. એટલે પછી નવળા પાયાપર રચેલી ઇમારત સ્થિર થઇ શકેજ નહિ, તેમ આપણી કેળવણીનો વિકાસ પણ ઉચ્ચતી પ્રગતી માનસિક નૈતિક અને ઉદ્યોગિક પ્રગતિ પોષક થઇ શકે એ અશક્ય છે. અંગ્રેજી રાજ્યના આરંભમાં ન્યારે રાજ્યને અંગ્રેજી ગ્રાન ધરાવનાર દેશી કારકુનોની રાજ્ય તંત્ર માટે અતિશય અગત્ય હતી, તે પૂરી પાડવા આ ધોરણ રચાયેલું છે; એટલે કેળવણીનો મુખ્ય આશય જે વ્યક્તિની શુદ્ધિ મર્થ પ્રકારે ખીલવી, તેની બંધી શક્તિઓ પૂર્ણ રીતે કેળવવી, એ કાઢી રીતે મચવાતો નથી. આજ કેળવણીનું આપણું પ્રથમ પગથીયુંજ ખોટું છે. છોકરાંઓને નાનપણમાં રમત ગમત તથા નાચવા ફરવા તરફ આભાવિક વલણ હોય છે, અને તે વલણના પોષણથી તેનું શરીર ખીલે છે, સુદૃઢ થાય છે, અને પોતાના સમાન વયના ગોડીઆઓની ભેડે રમવાથી, ખંત, દૃઢતા, ઉદારતા સંપન્ન વિગેરે ગુણો પોતાની મેળે મેળવે છે.

આ વ્યવહારિક અનુભવને સ્થાને આપણે કુમળા મગજના ઉછરતાં બાળકોને ઇચ્છેક કલાક સુધી સ્કૂલના મકાનમાં ગોંધી રાખીએ છીએ; કે ત્યાં ઘણી વાર તો હવા અજવાળાની પણ પૂરતી ગોઠવણ હોતી નથી; અને ત્યાં વર્ગોની વ્યવસ્થા માચવવા ખાતર તેમનાથી કંઈ પણ મોટે સ્વે બોલી શકતું નથી. થેર ગયા પછી પણ માખાપો સ્કૂલનું લેસન તૈયાર કરવા માટે તેમના ઉપર એ ત્રણ કલાકના આભ્યાસનો બોલો નાંખે છે. એટલે દિવસ રાત્રિના ૨૪ કલાકમાંથી ઓછામાં ઓછા દશેક કલાક તો સ્કૂલજ ચોરી લે છે, અને નિદ્રાના દશેક કલાક શ્રાદ્ધ જતાં સુખેથી રમવાના તો ભાગ્યેજ બેથી ત્રણ કલાક મળતા હોય. આવી રીતે ખામી ભરી વ્યવસ્થાથી ઉચ્ચતા છોકરાઓનું શરીર પહેલેથીજ નિસ્તેજ બનતું જાય છે, અને જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ તેમ વાંચવાનો તથા ગોખવાનો તથા લખવાનો બોલો ભારે થતો જવાથી શરીરની ખીલવણી કુદરતી રીતે નેછએ તેવી થતી નથી. આ પહેલાં વર્ષના બંદીખાનાને અતિ, આપણે થોડા એક આંક અને મળાક્ષર શીખવ્યા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકતા નથી. તેના સ્પર્શની, નેચની, કે શ્રવણની હદિઓની શક્તિ ખીલે કે એની શુદ્ધિ પ્રકૃષ્ટિત થાય એવું કંઈ થતું નથી. આ ખામી ટાળવા માટે બાળવર્ગને અભ્યાસક્રમ જૂદીજ રીતે ગોઠવાવો નેછએ. આપણા સંયોગો પ્રેમાણે ‘કિન્ડર ગાર્ટન’ દાખલ થવું નેછએ, પણ તેનાં મોંઘાં માધનોને બદલે દેશમાં મળતાં સાદાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો નેછએ, જુદા જુદા રંગ અને તેના વિવિધ બેદ (શેષડઝ) ઓળખવા અને સરખાવવા માટે તે તે રંગની થોડી વસ્તુઓ તે રંગના પાનાંઓ, માટી વડે જુદા જુદા આકાર બનાવતાં શીખવવાનાં સાધનો, પક્ષીઓનાં, પ્રાણીઓના તથા ફળ ફળાદિના ચિત્રો, તથા વર્તુલ, ચોરસ, ધન વિગેરેના ચોક્કાંઓ, લખોટીઓ, મણકા, એટલાં સાધન એ કક્ષાસના ઉપયોગ માટે બસ થશે.

આ વર્ગના શિક્ષકને કોઈનું, કંઈક અંશે ચિત્રકામનું ખાસ જ્ઞાન હોવું જોઈએ, કેમ કે એણે વર્ગમાં પાઠીયાં ઉપર જુદી જુદી વસ્તુઓનાં ચિત્ર પાઠી છોકરાંઓનું ધ્યાન આકર્ષી તેમને તેમનું અનુકરણ કરતાં શીખવવાનું છે. બાળકોએ માત્ર શુન્યવત્ શિક્ષક કરે તે જોઈ રહેવાનું નહિ પણ તે કરે તે પ્રમાણે અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

જેમણે છોકરાઓની રમત ખમત તરફ લક્ષ રાખી જોયું તો તેમણે, છોકરાંઓને કાલસાવતી યાત્રા પથ્થર પેનવડે કે પેન્સીલથી જુદી જુદી આકૃતિઓ કાઢતાં, ઘણીવાર જોયાં હશે.

આ આકૃતિઓ બહુ વિચિત્ર વાંકી ચુંકી અને બેડોળ હોય છે, તોપણ આથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે બાળવૃત્તિ નૈસર્ગિક રીતેજ કુદરતી ચીજોનાં ચિત્ર આલેખવા તરફ હોય છે.

વર્ગમાં બાળકો શિક્ષકની દોરેલી આકૃતિનો લહે બેડોળ નમુનોજ ખનાવે તો પણ શિક્ષકે તેના ઉપર યુક્તે નહિં થતાં કે તેને શિક્ષા નહિં કરતાં તે સુધારવા વારંવાર ચોખ્ખ સૂચનાઓ આપવી. આવીજ રીતે માટીની ગોળ, ચોરસ, લંબકાણુ, ત્રિકોણ તથા બીજી કરી શકે તેવી આકૃતિઓ કરતાં શીખવવી. જે જે પક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓની આકૃતિ કાઢતાં શીખવી હોય, તેના મંબંધમાં નાની નાની સાદી કવિતાઓ છોકરાંઓને મોટે કરાવવી. આવી કવિતા જુની વાંચનમાળામાં સ્થળે સ્થળે આવતી, જેવી કે—કમળા વિષે ગાય વિષે, કીડી વિષે વિગેરે. તેમજ દરેક ચિત્રની નીચે તે વસ્તુનું નામ મોટા અક્ષરે પાઠીયાંપર લખવું, ને છોકરાંઓનું લક્ષ વારંવાર તે તરફ ખેંચવું, એટલે મૂળાક્ષરથી છોકરાંઓ પરિચિત થશે.

આ કવિતાઓ ઉપરાંત ગાઇ શકાય એવા રાગમાં લખેલી નાની કવિતાઓ સાદી ભાષામાં તૈયાર કરાવવી; કે જે વખતે વખતે છોકરાઓ પાસે ગવરાવવાથી મોટે થઈ જાય.

નિયમિત વખતે આખા વર્ગ પાસે કવિતા બોલાવવાથી છોકરાંઓને ગમત સાથે જ્ઞાન મળશે; તેમજ સંગીતનો પણ પ્રેમ થશે અને કંઈ સુધરશે. તથા નીતિમય વાક્ય મનમાં કસી જશે.

જુની વાંચનમાળાની કવિતા જેવી કે સત્ય વિષે, બુદ્ધિ નહિં બોલવા વિષે, બાળસ વિષે, અને એવી બીજી કવિતાઓ પણ તૈયાર કરાવી શિખવી શકાય. છોકરાંઓને વાર્તાનો હમેશાં શોખ હોય છે, તે ચોપલા નાની નાની વાર્તા જેવી કે—‘જુદા ચકલાની વાર્તા’ ‘શંખ શક્તિની વાર્તા’ ‘જકી પાડની વાર્તા’ ‘અડવાની વાર્તા’ ‘અડપલા જીવાની વાર્તા’ ‘દાલની બે બાજુની વાર્તા’ ‘સૂર્ય તથા પવનનો ઝઘડો’ ‘વાંદરાં ને બિલાડીની વાર્તા’ તથા ઇસપ નીતિની પસંદ કરેલી નાની નાની વાર્તા, છોકરાંઓને રસમય ભાષામાં સંલગાવવી અને પછીથી અમુક દિવસ વિત્યા બાદ તેજ વાર્તાઓ તેમની પાસે કહેવરાવવી. આથી તેમની કલ્પના શક્તિ, યાદ દ્રવ્ય, અને વર્ણન કરવાની શક્તિ ખીલશે અને નિશાળ એક ખરેખરું ગમતનું સ્થાન બનશે. આવી વાર્તાઓમાં સમાવેલી શીખામણો રોહરો રૂપે કે ચોપાઇ રૂપે યાત્રા બીજા સરળ વૃત્તામાં રચવાથી બાળકો સહેલાઈથી યાદ રાખી શકે, તેમજ તેમાંથી ખરે સદ્બોધ મેળવી શકે.

ચિત્ર વિગેરે કાઢવાથી અને માટીની આકૃતિઓ કર્યાથી હાથ કંઇક દૃઢ થાય અને શુદ્ધ અંતરની તૂલના કરનાં શિખે એટલે મૃગાક્ષરના અક્ષરો એકેક જુદા પાડીને ધીમે ધીમે શિખવવા, જેમકે-કાગડો એ નામમાં પહેલો અક્ષર 'ક' આપ્યો તો તે શી રીતે લખાય તે શિખવવું નોંધ્યે. પછીથી શિખેલા અક્ષરો છોકરાઓ પાસે પાટીયાપર તથા નિશાળના કંમ્પાઉન્ડમાં રેતીથી લખાવવા તેમજ માટીથી પણ બનાવરાવવા નોંધ્યે. આવી રીતે મૃગાક્ષર બહુજ ત્વરાથી અને સરળ રીતે શિખાશે.

સંખ્યાનો ખ્યાલ આપવા માટે છોકરાઓને આંગળીની સંખ્યાપરથી, છોકરાઓના નાના ટોળાં પડાવી તે સંખ્યા ગણાવવાથી, જુદા જુદા ચિત્રોની સંખ્યા ગણાવવાથી, તેમને રમવા આપેલ લખોટીઓપરથી તથા વર્ગની તથા જુદી જુદી વસ્તુઓની લંબાઇ, પહોળાઇ, તથા કંમ્પાઉન્ડમાં લીટીઓ દોરી તેનું માપ કરાવવાથી સંખ્યાનો ખ્યાલ તથા તેમાં વધઘટ કરવાથી, મોટેથી ઉમેરવા તથા બાદ કરવાનું પણ મેળે સહેલાઈથી શિખશે. આવી અમુક તૈયારી કર્યા પછીજ આંક લખતાં શિખવવા, અને અમુક ધડીયા તૈયાર થયા પછી તેને મોટેથી આખા વર્ગ પાસે, જેવી રીતે ગામડી નિશાળમાં લેવરાવાય છે તેવી રીતે પાઠ લેવરાવવો. સમૂહમાં ગાવું અથવા પાઠ બોલવો એ છોકરાઓને પ્રિય હોય છે. અને તેથી જો યાદ રાખવાનું હોય છે, તે તેઓ ધણીજ મહેલાઈથી સ્મરણમાં રાખી શકે છે.

આ ક્રમ પ્રમાણે શિખવ્યાથી બાળવર્ગમાં બાળકોમાં વધારે એક વર્ષમાં મૃગાક્ષર સાદા શબ્દો તથા વાક્ય લખવાનું સોધી દેશના ધડીઆ સુધીના આંક તેમજ ધણી વાર્તાઓ તથા કવિતાઓ મોટે કરી શકશે અને તે બધું હોંશિ હોંશિ શિખી શકશે, ન્યારે અલ્પારે તેનું અર્થુ પણ ભાગ્યેજ થવું હશે, અને તેમ છતાં છોકરાંઓને લાલ્લું બોલવું અને અણગમતું થઇ પડે છે. વધારામાં તેમને ચિત્રકળા તરફ પણ કંઇક અભિરુચિ થશે, તેથી નવરાસના વખનમાં પણ પોતાનો વખન વ્યતીન કરવાનું ઉપયોગી માધન મળશે. પહેલું ધોરણ.

પહેલાં ધોરણમાં જો વાર્તાઓ અને કવિતાઓ એમને નીચેના વર્ગમાં મોટેથી કહેવામાં આવી હતી અને ગોખાવવામાં આવી હતી, તેજ વાર્તાઓ અને કવિતાઓ વંચાવવી. એટલે વાંચ્યોતો મ્હાવશે થશે, તેમ શિખવું કાણુ પણ નહિ પડે.

ચિત્ર વિગેરેનું શિક્ષણ નીચેના ધોરણ પ્રમાણે આમાં પણ ચાલુજ રહેવું નોંધ્યે. માત્ર ચિત્રલ આકૃતિઓ વધારે સારી થાય, તે તરફ લક્ષ વધારે આપવું નોંધ્યે.

ગણિતમાં સાદા સરવાળા અને બાદબાકી આ ધોરણમાં શિખવવાં નોંધ્યે. માટીથી ક્ષરગથ્ય ચીત્રોની આકૃતિઓ બનાવવાં શિખવવી નોંધ્યે. અને તે આકૃતિઓ તેમની પામે ચિત્રાવવવી નોંધ્યે આંકમાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસા સુધી આંક શિખવવા અને તે વારંવાર વર્ગમાં પાઠ લેવરાવવાથી જલદી તૈયાર થશે.

મૂળાળમાં દિશાઓનું તથા બીજું સાદી વ્યાખ્યાઓનું જ્ઞાન કરાવવું. અને કંમ્પાઉન્ડની રેતીમાં પહેલાં તો સ્કુલના મકાનનો નકશો દોરાવવો અને તેથી આગળ વધીને આજુ આજુના મકાનોથી શી રીતે આવેલાં છે, તે પણ બરાબર દિશામાં કે રેખાંશ નકશામાં

જણાવવી. આ ઉપરાંત પોતાના ગામના નજીકના ગામો ક્યા છે, નદી કઈ છે, પવન ક્યા છે, પોતાના સબ કાણુ કાણુ છે, એવી સાદી માહિતી આપવી.

ગુજરાત કહીઆવાડની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ છોકરાઓને મોટે કહેવી અને તેને લગતાં ચિત્રો બતાવવા, જેથી કહેવી હકીકત ખરી છે, એવો તેમને ખ્યાલ આવે.

બાળ વર્ગમાં વાર્તાઓ કરવાની જેમ છોકરાઓને ટેવ પાડી હતી તેમ આ વર્ગમાં પણ ચાલુ રાખવી. અને વધારામાં નાની નાની વાર્તાઓ પોતાની પાટીમાં લખતાં શિખવવું. તે સિવાય થોડી રસમય કવિતાઓ પણ મોટે કરાવવી.

બાળવર્ગ અને પહેલાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગમાં બેસવાનો વખત ત્રણ કલાકથી વધારે ન જોઈએ. બાકીનો સમય સ્કૂલના કેમ્પાઉન્ડમાં, આંક બોલાવવામાં ગીતો ગવરાવવામાં, તથા 'ડ્રીલ' વિગેરે શારીરિક વ્યાયામમાં ગાળવો જોઈએ. દરેક વિષય પણ ત્રીશ મિનીટથી વધારે લેવાવો ન જોઈએ અને ગોઠવણ એવી રાખવી જોઈએ કે વાંચન, પછી ગણિત, પછી ભૂગોળ, પછી વાર્તા, લેખન અને ચિત્ર-આ મુખ્ય વિષયોની નીચે લુદા લુદા પેટા વિષયો અમુક અમુક દિવસે લઈ રાકાય. પાઠ ચાલતાં છોકરાઓમાં સુસ્તી કે બેદરકારી જેવું જણાય તો તરતજ તેમને 'ડ્રીલ' ચાલો સંગીત એવા કંઈક મનને શાંતિ આપનારા કામમાં લગાડવા જોઈએ.

સમૂહમાં બોલવાની કવિતા (chorus song) અને આંકના પાઠ અને લેખાં (મોટે પૂછવાના) એ ત્રણ વિષયો બહુ તો પોણા કલાક ચાલવાં જોઈએ. અને પછી 'ડ્રીલ' વિગેરે કરાવીને છોકરાઓને થોડી દેવા જોઈએ. ઘરેથી કંઈ લખવાનું આપવાની જરૂર જણાય તો માત્ર એક બે લીટી કોપીજ લખવાની આપવી. એ સિવાય ઘેરથી કંઈ લેસન કરવાનું હોતું ન જોઈએ. આ રીતે વાંચનનો, ભૂગોળનો ઇતિહાસનો તથા ડ્રોઇંગ વિગેરેના પાચો નાંખ્યા પછી આપણે ત્રીજા વર્ષમાં એટલે બીજા ધોરણમાં પ્રવેશ કરીશું.

ડ્રોઇંગ વિષય જેને હું ખાસ અગત્યનો માનું છું અને જે અવલોકન શક્તિ, કલ્પના-શક્તિ, યાદશક્તિ અને સૌંદર્ય જનજીવાની શક્તિનો ખરો પોષક ગણું છું તેના પર પહેલાં બે વર્ષો કરતાં પણ આમાં વધારે ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

હવે નિયમસરનું ચિત્રકામ લખાવ કરવામાં આવે તો પણ અડચણ જેવું નથી. છોકરાંઓ વર્તુલ (Curve) સીધી લાઇન (Foliage) વિગેરે યથાશક્તિ ચિતરવા માટે તે તરફ લક્ષ અપાવું જોઈએ. તેમ 'મેમરી ડ્રોઇંગ' પણ કરતાં આપણું જોઈએ. લુદા લુદા પદાર્થોના ચિત્રોમાં સાદા કુદરતી રંગ પૂરતાં શિખવવાથી રંગ અને તેની (Shades) જાણની વ્યવહારિક સમજણ પડશે.

વાંચન માટે તો જે ઐતિહાસિક વાર્તા પહેલા ધોરણમાં મોટેથી શિખવવામાં આવી હતી, તે રમિક ભાષામાં અને સાદી શૈલીમાં તેમની પાસે વંચાવવી જોઈએ અને વાંચન માળાના બે ભાગ પાડવા જોઈએ. એક ભાગમાં રામચંદ્ર, પાંડવો, નળ આદિ મહાત્માઓના ચરિત્રોના પાઠ સમાવવા જોઈએ, અને કવિતાઓ પણ સામળ લઈ, અખા, દલપરામ વિગેરેની સાદી અને બોધમય મૂર્તી જોઈએ. બીજા ભાગમાં સામાન્ય જ્ઞાનના થોડા પાઠ રાખવા, જેવા કે-ઝડના લુદા લુદા અંગો બી શી રીતે વાળ્યા પછી અંકુરિત થઈ

દક્ષરૂપે બને છે, આપણા શરીરની ઘટ્ટિઓ ખોરાક હવા, પાણી વિગેરે ચોખ્ખા રાખવાની જરૂર, કસરત લેવાના કાયદા.

ઇતિહાસમાં ઉપર જણાવેલ ગુજરાત કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિક વાતો શિવાય પોતાનાંજ પ્રાંતના ઇતિહાસનું વધારે તકરીબવાર શિક્ષણ આપવું, પણ તે માત્ર નામોનું લીસ્ટ અને સાલોની ટીપ ન હોવી જોઈએ. માત્ર પ્રભાવશાળી રાજ્યો, તેમજે કચેલાં મહાન કામો, અને તેમનો વખત એટલુંજ જાણે તો બસ છે.

જૂગોળમાં મુંબઈ ઇલાકાની સામાન્ય જૂગોળ અને પોતાના પ્રાંતની સંવિનનર જૂગોળ જણવી જોઈએ. નકશો દોરાવવાનું ઘણું ભાગે છોડીજ દેવામાં આવે છે પણ તેમ નહિ કરતાં જૂગોળમાં આવતાં જણવા ચોગ્ય સ્થળો પોતે નકશો દેરી બતાવી શકે એવી રીતે ગોળ શિખવવી જોઈએ, જેથી જૂગોળનું વ્યવહાર ને પાકું જ્ઞાન થાય.

ગણિતમાં મોટી રકમોના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, તથા ચઢતી ઉતરતી ભાંજણી, એટલું ઘણું જોઈએ. ગુણાકાર અને ભાગાકાર એનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તથા ભાંજણીનો ઉપયોગ શું છે, તે જોઈએ. મનપર પૂરી રીતે સ્પષ્ટ નહોતું. એમ ન થાય તો મેજેલેશું જ્ઞાન નકામું થઈ પડે છે. આ ઉપરાંત લેખાં ઉપર હમણાં અપાય છે તેથી ઘણું વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. દુનિયાના બધા વ્યવહારમાં આવદા લેખાં જોકરાએ બધી રીતે ઉપયોગી થવાના અને સામાન્ય લોકોમાં આપણી જિજ્ઞાસુની કસોટી પણ ઘણી ખરી એ વિષયની માહિતીથીજ થાય છે તેથીજ, વર્જને સમુદયમાં આંક ગોખાવવા જોકરાઓ એક બીજાને આંકના પ્રશ્નો પુછે તથા જલદી હિસાબની ટુંકી કુચીઓ યાદ કરીને લેખાં કરવામાં વાપરે એ તરફ શિક્ષક બહુજ કાળજી રાખવી જોઈએ.

વાર્તાઓ લખવી, ડિક્ટેશન લખવું અને કોપી લખવી—આકર મુદ્રારવાનો પૂરતો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. નાની નાની ચીટીઓ લખવાની શરૂઆત પણ આ ધોરણથી કરી શકાય. નંગીત, વ્યાયામ, આંકના પાક, વિગેરેનો ક્રમ તો નીચેના ધોરણો પ્રમાણેજ રાખવો. વાંચનમાળામાં આવતા વનસ્પતિ વિગેરે શાસ્ત્રના પાકના ઉદાહરણ તરીકે સૂચનાજ કંપા ઉડમાં બી રોપાવી તેમનાથી થતા જોડવા બનાવી તેમાં ખાતર પૂરવાથી તે કેવી રીતે જલદીથી ઉગી નીકળે છે તે જોકરાઓને બતાવવું અને બને ત્યાં સુધી વાવવાનું પાણી પાવાનું અને ખાતર નાખવાનું કામ જોકરાઓને હાથેથીજ કરાવવું. બગીચામાં ખોદવાનું પત્થર કાંકરી કાઢી નાખવાનું, પાણી લાવવાનું ક્યારા કરવાનું, ધોરીઆ કરવાનું અને સાકું ખાતર લાવવાનું કામ જોકરાઓ હોશિ હોશિ કરશે. તેની સાથે સૂલને ટાટે ડાંપડે બેસી રહી કોઈપણ ચીજને હાથ ન લગાડવાની ટેવ હમણાના ધોરણે શીખતા વિદ્યાર્થીઓને પડી જાય તેમનાં તે મુક્ત રહેશે.

હવે આપણે ત્રીજાં ધોરણમાં પ્રવેશ કરીશું.

વાંચનમાળામાં વાંચન માટે નવાજ પાકો તૈયાર કરાવવા કરતાં સર્વમાન્ય ગ્રંથ કર્તાઓ, જેવા કે, નર્મદાશંકર નંદશંકર, નવલક્ષ્મ, મહીષતરામ વિગેરેના ગદ્યમાંથી તથા દલપતરામ, સામળ, પ્રેમાનંદ, દયારામ, નૃસિંહરાવ, ખજરદાર, વિગેરેના પદ્યમાંથી બહુજ માદા ઉતારા જોઈએ—જે ઉતારામાં એક મુદ્દો યા તો વિષય આદિથી તે અંત સુધી હોયો જોઈએ. ઉપર જણાવેલ સાક્ષરોની ભાષા સરળ છે અને જો ક્યાંઈ કલિષ્ટના હોય તો

વાંચનમાળામાં આવતા કિલ્લ અને નીરસ કાવ્યો તો તદ્દન ખાતલ થતાં જોઈએ. એમાંથી પણ જે સાફ હોય તે મહત્વ કરવામાં વાંધો નથી. એટલે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ સાહિત્ય-આત્મક (Literary) થયો અને બીજા ભાગમાં વિજ્ઞાન અને ખેતીવાડી સંબંધી ચોક્કસ પાઠ આપવા જોઈએ. પણ તેનું દળ પહેલા દરતાં માત્ર અર્ધું હોવું જોઈએ. આમાં દેશમાં થતા સામાન્ય હોડ, કપાસ, જીવાર ખાજરી, ઘઉં, કોળ, અને તેનાં વાવેતર સંબંધી ખેડૂતોનાં જોગવાઈ સંબંધી જ્ઞાન મળવું જોઈએ.

દરેક મુલકમાં એક નાનું મરખું સંપ્રદાયન જોઈએ જ જેમાં જુદા જુદા બીયાં, ખેડૂતનાં જોગવાઈનાં નાના નાના નમુનાઓ વિગેરે રાખવામાં આવે અને જુદા જુદા ખા-કમાં જમવાનો હોડ થી રીતે વચાવ છે, તે રૂઢી કમ્પાઉન્ડના જમીયામાં નાના નાના ક્યારામાં વાવેતર કરી ઉતારી ખતાવવા જોઈએ.

ઇતિહાસ અને જૂગોળ એ બન્ને એક બીજા જોડે નિકટના સંબંધ ધરાવનારા વિષયો છે. એટલે હવે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો તો વાર્તા રૂપે ખ્યાલ આપી તેજ દેશની જૂગોળ પાટ્ટી સમજાવવી જોઈએ, અને અરબસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન વગેરે પડોશના દેશનો આપણુ ઇતિહાસ જોડે નિકટ સંબંધ છે એટલે તે દેશની સામાન્ય જૂગોળનો ખ્યાલ પણ હોડનાં જોડે આપવો જોઈએ. અફઘાનીસ્તાનમાંથી અહીં આવવાના માર્ગ, શાહજહાન તથા પૃથ્વીરાજની વાત, તમચંદ્રની પુત્રીનો સ્વયંવર, મહમદની સોમનાથ પરની યત્ન તથા રણમાં તેના લશ્કરની હથાકી, અફઘાનીસ્તાનની ગુજરાતપરની યત્ન, તથા દક્ષિણ સુ-ધાની તેની ગ્વારીઓ, મલેકે કાફરની તવારીખ, રજવાબેગમનું રાજ્ય, મદમદ તલસખના હવાઇ તરંગો, બાબર અને સંઘનું યુદ્ધ, અકબર અને તેના રત્નો, અકબર અને પ્રતાપ, નૂરજહાનો અમર, શાહજહાની લખ્મ ઇમારતો, અને તેના પુત્ર વચ્ચેનો કલહ એ અને એવાજ બીજા રમમય વિષયો, હોડનાં જોડે ઘણાં બોધદાયક બનાવી શકાય અને ઇતિહા-સનો ખરો ખયો પણ આજ છે. તે વખતની સુસલમાન અને હિન્દુ ઇતિહાસકારોએ લખેલી તવારીખોમાંથી લીધેલા ઉતારાઓનો મરજ ભાષામાં તરજુમો કરાવવાથી પણ એક અમૂલ્ય પુસ્તક બની શકે કે જેની કીમત હમણાના ઇતિહાસના ઉપદાસ રૂપી મંથો કરતાં સેંકડો ગણી વધારે ગણાય.

જૂગોળમાં નકશા દોરવા ઉપર અને અક્ષાંસ અને રેખાંસ દોરી શહેરો, નદીઓ, અખાતો, બૂશીંગ, વિગેરેનાં નકશો સ્થળ આપવા તરફ પૂરતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

ગણિતનું પુનરાવર્તન લેખોં નીચેના ધોરણમાં શીખેલ લેખોં ઉપરાંત બહુજ સાદુ દેશીનામું પણ આ ધોરણમાં જાખલ કરવું જોઈએ. જો ઉધાર એટલે શું અને સહી રકમો શી રીતે જો ઉધાર થઇ શકે અને ખાતાવહી કેમ લખાય, એનાં જૂગોળોનો ખ્યાલ આવે એટલે જસ. હોડનાં જોડે જરાબર નાના નાના ચોપડાઓ બધાવી અને વ્યવહારિક રીતે દિસાણ લખનાં શિખવવું જોઈએ. ગુજરાતીમાં સામાન્ય વ્યવહારમાં કાગળ પત્ર લખવાની શી પદ્ધતિ છે અને વ્યાપારીઓ હુડીઓ તથા કમકાજના કાગળ કઈ ઢબે લખે છે તેનો પણ ખ્યાલ આપવો જોઈએ. આ બધામાં લેખનશૈલિ પર પૂરતું લક્ષ આ-

પવું. ડિક્ટેશન પણ લખાવતાં રહેવું. તેમ પત્ર રૂપે અને નિબંધ રૂપે જુદા જુદા વિષયો પર લખાવવું. એ વિષયો રમત ગમતના, તહેવારોના વર્ણન સંબંધી, રીત રિવાજ સંબંધી, મુસાફરી સંબંધી, અને નાના નીતિવાક્યો સંબંધી હશે તો ઊકડાઓને અવગ નહિં પડે.

વાંચન પોથીમાં આવતી કવિતાઓ ઊકડગઓ મુરવરે અને તાલમંથ ગાઈ શકે છે એ શિક્ષકે ખાસ જોવાનું છે, અને તેમાંની અર્ધાં તો મુખ પાઠે કાઢવી. દલામમાં માત્ર દશ મિનીટન જુદી જુદી કવિતાઓ પહેલાં પાંચ ઊકડગઓ જોલે અને બીજા ઊકડગઓ તે અરણ્ય ફરીથી ગાય એવું ધોરણ રાખવાથી કવિતાઓ અધનિ તરતજ પાઠે થઈ જશે.

ફોનગ આગલા વર્ષ કરતાં હવે હવે વધારે સારું થઈ શકશે, એટલે એ વિષયમાં આગળ વધવા બનતો પ્રયાસ થવો જોઈએ.

આ રથજે મારી સૂચના અંગ્રેજ બીજા વિષય તરીકે દાખલ કરવાની છે પણ જેમ બાળવર્ગમાં ચોપડી વિનાજ શિખવવાનું છે તેમ આ વર્ગમાં પણ અંગ્રેજ વસ્તુઓના નામદારો નાના નાના વાક્યો વાપરી જોલતાં શિખવી ઊકડગઓને ગમત સાથે જ્ઞાન આપવાનું છે. ન્હાના ન્હાના ઊકડગઓને આપણે ઘણી વખત અંગ્રેજ જોલવાનું અનુકરણ કરતા સાંભળ્યા છે. અને આપણો આશય માત્ર તે અનુકરણ શક્તિને વ્યવહાર રૂપ આપવાનો છે. સાધારણ પ્રાણીના નામો, ચાલુ જોવામાં આવતી ચીજો, સર્વનામ, ચાલુ વપરાતાં વિશેષણો અને સામાન્ય થતી ક્રિયા દર્શાવનાર શબ્દો શિખવવાથી ઊકડગઓ પોતાના સાદા વિચારો અંગ્રેજમાં દર્શાવતા થશે. વસ્તુઓના નામો પરથી અને તેના ચિત્રો પરથી અંગ્રેજ ભૂણાહરો ગુજરાતી બાગખડી પેઠે સહેલાઈથી શિખવી શકાશે. અને તે અક્ષરો જોળખતાં આવડ્યા પછી તેને લખવા અને પાકા કરવા એ સર્વ ફોનગ વગેરેના શિક્ષણથી દૃઢ થયેલ આંખ અને હાથને મુશ્કેલ નહિં પડે. માત્ર માત્ર રૂપેશીંગ પણ શિખવી શકાશે અને નાના નાના વાક્યો પાઠીયાંપર લખવાથી લખવાનો મ્હાવરો પડશે, પણ આ રથજે અંગ્રેજ જોલવા પર વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

ગુજરાતીમાં વ્યાકરણના બેઠ પણ આજ ધોરણમાં શિખવવા જોઈએ. અને પદ્મજીનો કેટલેક અંશે ખ્યાલ આવે તેમ કરવું જોઈએ.

ચોથું ધોરણ.

ચોથા ધોરણમાં ગુજરાતી વાંચન માટે તો નીચેના ધોરણ માટે સુચવેલ સાહિત્યના સારા લખનારાઓના વિવિધ વિષયોપરના સારા લેખોનો મંત્ર કરી પુસ્તક તૈયાર કરાવવું જોઈએ. મૂળ આશય વિદ્યાર્થીઓની રમશક્તિ (Aesthetic Faculty) કેળવી તેમનો ભાષા પરનો દાણ વધારવાનો છે અને તે ઉદ્દેશ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, જૂઓળના શિક્ષણથી ખામ પાર પડે છે. કેમકે ત્રણ વિષયોમાં મનુષ્યહૃદય પર કુદરતી મંથોગાથી થતાં પરિણામોનો ખ્યાલ આવેલ હોય છે.

આ ધોરણમાં સારા નિબંધ લખવા તથા જુદા જુદા સંચોગોમાં લખવાના પત્રોની

ટેવ રખાવવી નોંધ્યો. કવિતાઓ પ્રાચીન તથા આધુનિક લખનારાઓની કંઈક કાણુ પસંદ કરવામાં આવશે તો પણ ચાલશે. આ શિવાય પુસ્તકનો એક તૃતીયાંશ ભાગ જે સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાન તથા વિવિધ માહિતીના વિષયો માટે નીચેના ધોરણમાં રાખવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં પણ રહેવું નોંધ્યો.

આમાં મુસાફરીનાં વર્ણન, હાલની યાંત્રિક ગોઠો, મોટા શહેરોનો આપાર અને ઉદ્યમ તથા આરોગ્યવિદ્યાના પાઠ તેમજ ફાલેરા પ્લેગ, શીતળા વગેરેની ઉત્પત્તિના કારણો તથા તેથી બચવાના ઉપાયો અને શરીર તથા ઘર શી રીતે સાફસુદ રાખવું એ વિશેની વ્યવહાર માહિતી આપવી નોંધ્યો. પ્રાણીના જંતુરો, ફેફસાની, હૃદયની અંદરની રચના અને ફિર શરીરમાં શી રીતે પેદા થઈ શરીરમાં કેમ ફેરે છે તેનો ખ્યાલ આવે એવા પાઠ લખવા નોંધ્યો.

બાકરણ અને પદ્મછેદ ઉપર લક્ષ આપીને તેનું જરૂરનોયું જ્ઞાન અપાવું નોંધ્યો એટલે વાક્ય શી રીતે રચાય છે તેના મુખ્ય અંગ કયા છે એકેક મુદ્દા ઉપર ભુદા ભુદા વાક્યનો એક ફક્તો શી રીતે લખવો, એ બધા ફક્તો નિબંધ રૂપે સંકલનામાં શી રીતે ગોઠવાય છે તેનું પૃથક્કરણ અને એકીકરણની રીતે જ્ઞાન આપવું નોંધ્યો.

મુસાફરીના પાઠ અને વિજ્ઞાનના પાઠ સારી રીતે મમળાય તે માટે ચિત્રમય પુસ્તકો, પોર્ટ્રેટો, નકશાઓ વિગેરે સાહિત્યનો છુટથી ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો અને તેમાં બતાવેલાં સાદા ચિત્રો તો છાકરાઓ પોતે ચિત્રી તેમાં રંગ ભરી બતાવે તેમ થવું નોંધ્યો. નહિં તો આ શિક્ષણ માત્ર ગોખણું જ થઈ પડશે. ચૂંટી કાઢેલ કવિતાઓ સુસ્વરે તાલ કેદા સહિત વર્ગને ગવરાવતી અને તેમાંની ઓછામાં ઓછી અર્ધો તો છાકરાઓને કહે કરાવતી.

ઇતિહાસ. હિન્દુસ્તાનનો ઐતિહાસિક મુદ્દો ઇતિહાસ, છાકરાઓ વાર્તા રૂપે નીચેના ધોરણમાં શીખી ગયા હશે. આ ધોરણમાં તે સંબંધી વધારે માહિતી તેમજ, મગદા શીખ, શરૂઆતથી મુગેલીયન પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના ચરિત્રો અને તેમણે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં લીધેલ ભાગ તે બધા સંબંધે સામાન્ય ખ્યાલ આપવો નોંધ્યો. આ માટે શિવાજી, ચંભાજી, શાહુ બાલાજી, બાજીરાવ વિગેરે પેશ્વાઓ નાદોરશાહની ચતુર્થ, અહમદશાહની ચતુર્થ, નીઝામ ઉમ્મલુકની કારકિર્દી, નાનકનો ધર્મ, વારંગલ ગામા, આલ્ફ્રેડ, મર થોમસ રો, વિગેરેનું હિન્દમાં આવવું તથા કલાર્થિ દુલે, વૉરન હેસ્ટીંગ, વગેરેના હિન્દના ભુદા ભુદા ભાગોમાં કાંધેલાં કામો સંબંધી નકશા માથે આપેલા વર્ણનો ધણી રસમય થઈ પડશે. છાકરાઓના મગજપર ઝીણી માહિતી ફાવવાને બદલે ઐતિહાસિક બનાવોના મુખ્ય અંગો અને તેની પ્રગતીય જીવનપર ચમેલી અસરનો પૂરતો ખ્યાલ આપવા તરફ વધારે લક્ષ રહેવું નોંધ્યો. આ દૃષ્ટિથી નવીન પુસ્તકો લખાવવાં પડે તો તે લખાવવાં. પણ હમણાના લુખાં કંટાળાભર્યા પુસ્તકોનો તો ઉપયોગ નજર કરવો. છાકરાઓની સુદિ થોડી માહિતી અંદિની, થોડી માહિતી ત્યાંની એમ લેતાં અદિથી તદિં ફદવાથી ચાકી જઈ ઇતિહાસને નિહાંજલિજ આપી દેશે:

ભૂગોળ. ભૂગોળમાં દરેક ઇતિહાસને લીધે હિન્દુસ્તાનનું અને એશીયાનું તો પૂરેપૂરું પુનરાવર્તન થઈ ગયું હતું. તે ઉપરાંત યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકાના અમુક ભાગ વિશે વાંચનમાળામાંથી તથા ઇતિહાસમાંથી કંઈક માહિતી મેળવી હતી એટલે એશિયા અને યુરોપની પૂરી માહિતી આપી નકશા દોરાવી પાઠ કરાવવા તેમ હિન્દુસ્તાનમાં શું શું માલ કયે કયે રથજે પેદા થાય છે અને બનાવવામાં આવે છે અને તે કયે રસ્તે બહાર દેશાવરમાં ક્યાં જાય છે, તે પણ નકશાપરથી સમજાવવું જોઈએ, તથા યુરોપના મુલકમાં તથા શહેરોમાં શું શું હુબર હુબોગ ચાલે છે અને બનાવેલી વસ્તુઓ કયે રસ્તેથી બીજા દેશમાં જાય છે તેનું વર્ણન આપવું. હિન્દુસ્તાન તથા એશીયા, યુરોપમાં વસતી જુદી જુદી પ્રજાઓના દેખાવ, પોશાક વિગેરે માટે ચિત્રકાર અને બીજા ચિત્રો બતાવી છે. છાત્રાઓને વિષય રસમય કરવો કે જેથી છાત્રાઓ એ બાબતમાં વધારે માહિતી મેળવવા લાગ્યા. અને તે જગ્યાસા તૃપ્ત કરવા માટે આ વર્ગ અને ઉપરના બીજા વર્ગોમાં છાત્રાઓને વાંચન માટે લાયકેરી રાખવી જોઈએ. જેમાં પ્રવાસના રસિક ચિત્રમય પુસ્તકો, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ મદ્યપુરુષના જીવનવૃત્તિ વિગેરેના નાનકડા પુસ્તકો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

ગણિત. ત્રિશી, પંચરાશી અને સાદું બ્યાજ અને અપૂર્ણાકનું પુનરાવર્તન એટલું પાકું થશે તો ખસ છે.

લેખાં અને દેશીનામું. રાજમેળ ખાતાવડી વિગેરે લખવાનો પૂરતો મદાવરે રખાવવો. મોટેથી ગણવાના હિસાબ વારંવાર પૂછી કુચ્છીઓ પાઠી કરાવવી. અને છાત્રાઓ કલાસમાં એક બીજાને પ્રશ્ન પૂછી હરીફાઈમાં ઉતરે એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે. આ વિષયો જેમ પાંકા થાય તેમ છાત્રાઓને લવિષ્યમાં ઉપયોગી છે. અને તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણા શિક્ષણપર સામાન્ય લોકોનો લાભ અને વિશ્વાસ બંધાશે.

નીચેના ધોરણની પેઠે આ ધોરણમાં પણ અંગ્રેજી બોલાવવાનો મદાવરે કરાવવા તરફ વધારે લક્ષ આપવું. તેમજ Rama and Sita (Longman & Co.) અથવા સંવાદ રૂપે ચોળએલી ઇસપ નીતિની વાર્તાઓમાંથી છાત્રાઓને વંચાવવાથી અને તેમાં આવતા વાક્યોનો વપરાશ સમજાવી સંવાદ રૂપે આપેલા વાક્યો છાત્રાઓ એક બીજાને સમજાવે કહે એમ કરવાથી અંગ્રેજી શિક્ષણમાં રસ પડવા માંડશે અને તે ટાઈ પણ રીતે શુદ્ધ બનવા નહિ પામે.

દ્રોઈંગ. માંડલ ડ્રોઈંગ તથા સહેલાં ડીઝાઇન તથા માદા રંગ પૂરી રીતે એ માટે ખાસ પ્રયત્ન આ ધોરણમાં થવો જોઈએ. જે સુગમતા હોય અને સાધન મળી શકે તો અડવા-ડીયામાં એક બે કલાક ખાસ સંગીત માટે ખાસ જુદા રાખવામાં આવે તો ખોટું નહિ.

દરેક છાત્રાને એકેદ દુકડો બગીચામાં જમીનનો ન મળે તો પછી એકેદ કલાસને બંને ત્રણ ત્રણ દુકડા આપવા જોઈએ. એટલે તે કલાસના છાત્રાઓ દુકડીઓ પાડી તે દુકડીઓ મોનીટરના હાથ નીચે વારાફરતી પોતાનો પ્લોટને સુધારે તેમાં ખાતર પૂરે, તેને પાણી પાય, અને સુખ્યવસ્થિત રાખે, આવી રીતે કરવાથી જુદા જુદા વર્ગ પોતાના દુકડા વધારે મુદત કરવા ઉત્સાહથી હરીફાઈમાં ઉતરવાથી અને વિદ્યાર્થીઓમાં મુદત વાન એમ

અને કામ કરવાની પ્રેરણા થશે. ફીલ વિગેરે વ્યાયામનો વર્ગ ચાલતાં અને તે ખલાસ થયા પછી પણ હમેશાં નિયમિત રીતે કરાવવાંજ.

ખાંચમું ધોરણ.

વાંચન માટે. કરણધેલા જેવું પુસ્તક દાખલ થશે તો કંઈ અડચણ જેવું નથી. તેનો પહેલો અર્ધ ભાગ કરાય તોપણ ખસ છે. અથવા તો તેના રસિક ફકરાઓ અને સુંદર વર્ણનો લઈ વાર્તા રૂપસ્થાપક ગાઈવી એક ખાસ પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં આવે તો પણ તે ઉપયોગી થશે. સાહિત્યનો અર્ધો ભાગ નીચેના ધોરણ પ્રમાણે સામાન્ય વર્ણનો અને વિજ્ઞાનના પાઠોનો ખતેલો હોવો જોઈએ. આમાં બ્રિટિશ સહતત્ત્વના બંધારણ વિષે, હિન્દના રાજ્ય વહીવટના વર્ણનોના તથા બ્રિટિશ રાજ્યથી હિન્દુસ્તાનનો થયેલ ઉત્કર્ષનો છોકરાઓને પૂરતો ખ્યાલ આપવો જોઈએ. મહારાણી વિક્ટોરીયા, સમય એડવર્ડ અને રાજા જ્યોર્જના રાજ્યના મુખ્ય બનાવોનું આલેખન કરવું ઉપયોગી થશે.

ક્ષય જેવા એવી રોગ, તેના કારણો અને તેના અટકાવ. ફર્ટ એપ્રિલના થોડા ઘણા પાઠ આપવાની જરૂર હું ધારૂં છું. ચિત્રોનો ઉપયોગ આવશ્યક છે.

ઇતિહાસ. મરાઠા, શીખ, અને ઇંગ્રેજ અમલની સરખાતનો ઇતિહાસ રેખાંશી શિખરો હશે. તે હવે રેખાઓ પૂરી વિસ્તારથી સમજાવવો અને બળવા સુધીના ગર્વનર-જનરલોના વખતમાં, ઇંગ્રેજ રાજ્ય જે રીતે દહ થયું અને દેશમાં શાંતિ અને ઉત્થિતિના બીજ રોપ્યાં તેનો ખ્યાલ છોકરાઓને પૂરી રીતે આપવો.

ભૂગોળ. યુરોપ એશીયાના પુનરાવર્તન ઉપરાંત અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલીયા વિગેરેની ભૂગોળ હવે પૂરી થવી જોઈએ. નવીન શોધાયેલા દેશો ક્યારે કાલે રોપ્યા તેના અસહનતા વતનીઓ કેવા હતા અને હમણા ત્યાં કાણ વસે છે અને ત્યાં શું શું પેલ થાય છે અને તેની શી વ્યવસ્થા થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો આવશ્યક છે. પર્વતો, નદીઓ, મેદાનો, રણો, ગરમ અને ઠંડી હવા વિગેરે કુદરતી સંયોગોથી હાં ત્યાં વસતી પ્રજાઓના અગ્નિમાં શા શા ફેરફારો થાય છે તે પણ વિવેચનથી સમજાવવું જોઈએ. નકશા ખંતથી દોરાવવા વ્યાપારના માર્ગ બતાવવા અને ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો.

ગણિત. વ્યાજ, અપૂર્ણાંકને દશાંશ, નફા ટોટાનાં સહેલા દાખલા શીખવવા. લેખાં તથા ફેરી નામાના શિક્ષણનો સમય ધણે બહુ જણાય તો ઘટાડવો પણ મહાવરો તો ચાલુજ રાખવો જોઈએ. અને અડવાડીયામાં એકાદ દિવસ આંકડું પુનરાવર્તન પણ થઈ જવું જોઈએ.

અંગ્રેજમાં હવે દિતોપદેશમાંથી ચુંટી કાઢેલી વાર્તાઓ શિખવી હોય તો ઇષ્ટ થઈ મડશે. તે ઉપરાંત વાક્ય કેમ થાય છે તેનું શિક્ષણ જે નીચેના ધોરણોમાં અપાયેલું છે તેમાં વધારો થવો જોઈએ. આ સ્થળે પાઠમાળાનો ઉપયોગ કરવા માંડીએ તો ખોટું નથી. છોકરાંઓને અંગ્રેજ વાક્યો રચવાનો પહેલેથીજ મહાવરો હતો એટલે પાઠમાળા તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકશે. અને તેના પાઠો શુદ્ધિપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકશે. હવે સાંભળેલી વાર્તા સાદા શબ્દોમાં લખવાનું અને બોલવાનું શરૂ કરાવીએ તો ખોટું નથી. અંગ્રેજ

અહારો ફેરવીને લખામ તે તરફ ખાસ લક્ષ આપવું. અધરા રૂપેલીઓ પણ વારંવાર પાટી-
યાપર લખવા. અંગ્રેજી કવિતાઓ કલાસને બોલાવવી અને પાઠે કરાવી છોકરાઓ એક
બીજાને વર્ગમાં અંગ્રેજી વાક્યમાં સવાલ પૂછે એવી ટેવ પાડવી અને ઉત્તેજન આપવાથી
એક બીજા નેડે દરીકાઈ કરશે. નાના નાના સંવાદો અડવાડીવામાં એકાદવાર થાય તો
નવીનજ રમ પડશે, સંવિવારે વિવાદ મંડળી મળે અને ગુજરાતીમાં જુદા જુદા વિષયો
અર્થે તે દાખલા જેવું છે.

ડ્રૌઈંગ, મૉડલ ડ્રૌઈંગ, ડીઝાઈન, મેમરી ડ્રૌઈંગ અને કલરીંગ એ સર્વેમાં આગળ
વધવું. વ્યાયામ સંગીત અને જાગૃત્યાનું કામ ચાલુ રાખવું.

છઠું ધોરણ.

ગુજરાતી ભાષા માટે. અસ્તોદય, શુદર્શનગદ્યાવળી તથા નર્મગદ્ય અને મરસ્વતી
ચંદ્ર જેવાં પુસ્તકોમાંથી લાંબા ઉતારા લઈ લગભગ દોઢમેં પાના નંબાર કરવાં નોંધાએ;
અને બીજા ભાગમાં, ખેડ ખાતર, રસાયણ, ઉચ્ચાક્ષન શક્તિઓ વિગેરે સામાન્ય અને
વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના વિષયો માટે પંચોતેરથી સો પાનાં પુસ્તકના ગખવાં નોંધાએ.

નિબંધ, વર્ગ માટે યોગ્યેલા પુસ્તકમાં આવેલા ગદ્ય અને પદ્ય શિવાયના બીજા સામાન્ય
માહિત્યના અધરા ફક્તગણે 'પારકેષક' અને વ્યાકરણ એ વિષયો જાડુજ અગત્યના છે.
અને ભાષાપર કાચુ મેળવવાનાં તથા ગંદી સુધારવાનાં એ સાધનો જેમ પરિપક્વ થાય
થાય તેમ પ્રયત્ન થવો નોંધાએ.

એએલ વર્નાક્યુલરનું આ છેલ્લું વર્ષ છે એટલે ગુજરાતીનો અભ્યાસ હવે પછી ગાણુ
થશે અને બધું લક્ષ અંગ્રેજી પરજ આપવું પડશે માટે ગુજરાતી જ્ઞાનનો પાયો જેમ સુદૃઢ
થાય તેમ કરવું.

ઇતિહાસ. છેક દિલ્લી દરગાઝ મુધીનો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હવે વિદ્યાર્થીઓએ
જાણવો નોંધાએ. ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનો જેવાં કે, લેખો, તાત્રપટો, દસ્તાવેજો, કાગળો,
જુની નોંધ પોથીના ઉતારાઓ વિગેરેના મૂળ શબ્દોજ છોકરાંઓની મમક્ષ ધરવા નોંધાએ.
જેમકે આશોકના સમયમાં તેના લેખની અસલ લીધી બની શકે તો તે અને તેનો મંરૂત,
પ્રાકૃત ગપ્પાથ અને તેનો ગુજરાતી અર્થ (ઉપયોગી ઉતારા ન્હો તો પણ ચાલશે)
તથા કોઈ કોઈ વક્ત્રી રાંબંબના, ગુપ્ત રાંબંબના તાત્રપટ કે લેખ સડીક આપ્યા હોય
તો તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આ શિવાય મુસલમાની વાદશાહોની નિત્ય નોંધમાંથી ફકરાઓ, ઔરંગઝેબના કાગળ-
માથી ફકરાઓ, મરાઠાઓની તવારીખના ફકરાઓ, તેમજ દરિદ્ર ઈન્ડીયા કંમ્પનીના વખ-
તના પત્રવ્યવહારના ઉપયોગી કાગળો, મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીયાનો દંદેરા, તથા આપણા
શંદેનશાહનો દંદેરા એવા પ્રમાણરૂપ દસ્તાવેજો અને લેખો આપવાથી ઇતિહાસનો અભ્યાસ
શોધબોળના ખજાના રૂપ થઈ પડશે અને ઇતિહાસ કયે ધોરણે રચ્ય છે તેનો પણ વિદ્યા-
ર્થીઓને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

ભૂગોળ. દુનિયાની ભૂગોળનું પુનરાવર્તન કરવું અને ઔદ્યોગિક તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ લક્ષ્યનારનું લક્ષ્ય બરાબર જેથી તે હકિકતો તેમના મનમાં દૃઢ કરાવવી અને નિવૃત્તિએ છાકરાઓ પોતાની લાયકેરીમાં રહેનાં પ્રવાસના, ઐતિહાસિક તથા સાહિત્યનાં પુનઃકો વાંચે એવી વૃત્તિ તેમનામાં પોષવી. નકશા દોરવાનું તો ચાલુજ રહેવું જોઈએ.

ગણિત. ચક્રવર્તિ બ્યાજ, નફા ટોટા, મેન્યુરેશન સ્કૅવરરટ, ક્યુબફટ, એ નવા કનાવવા અને દર્શાવવા અને અપૂર્ણાકનું પુનરાવર્તન જારી રાખવું. અઠવાડીયામાં એ કલાક દેશી નામા માટે અને એક કલાક લેખાં માટે અવશ્ય રાખવો.

અંગ્રેજી. આ વર્ષમાં ગદ્ય માટે 'Romantic Tales from Hindoo Sources' અને પદ્યમાં 'Lotus Book' માંના દરેક સાદાં કાવ્યો કરાવવાં. કવિતાઓ બધી મોટે થવી જોઈએ અને છાકરાઓ તે સારી રીતે બોલે તે ખાસ અગત્યનું છે. થયેલ કવિતાનો ભાવાર્થ અંગ્રેજીમાં લખવો તથા ગદ્યના વાંચેલ છકરાઓનો સાર મોટેથી કહી સંભળાવવો અને તે લખી જણાવવાની ટેવ છાકરાઓને પાડવી જોઈએ. બોલવા ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. પાઠમાંના બીજા ભાગ પૂરા કરવો અંગ્રેજી ડિક્શનરી લખાવવું, તેમાં અક્ષરની મરોડપર અને સફાઈપર ખાસ લક્ષ આપવું.

ટ્રેડિંગ. રંગનાનું કામ હવે સાફ થવું જોઈએ; અને મોડલ ડ્રોઈંગ અને મેમરી ડ્રોઈંગ તો ઇન્ટર મીડીએટ ગ્રેડના ક્રમ સુધી આવડવાજ જોઈએ. રીઝાઈનનો મહાવરો ચાલુ રાખવો. વખત બચી શકે તો અઠવાડીયામાં એકાદ કલાક સંગીત, આરોમ્ય વિદ્યા જેના મળતેતો તો નીચે વર્ગના છાકરાઓ જુદે જુદે વખતે શિખી ગયા છે તે વિષયોનું ચોક્કસ જ્ઞાન આપવું. જો તેમ ન બને તો સમય પત્રકમાં ખીચડો કરવાની જરૂર નથી; કેમકે મંગીતનો શોખ નાનપણથીજ આ ધોરણે ચાલવાથી પેદા થયો હશે એટલે એની તાલીમ તો છાકરાઓ પોતાના નવરાશના વખતમાં લેશે. ડ્રીલ બગીચા કામ અને કલાસ રેસીટેશન એ વર્ગ ચાલતા હોય તે વખતે અને નિવૃત્તિના વખતે પણ કરવા. આ રીતે એંગ્લો વનિક્યુલર શિક્ષણ સાત વર્ષમાં પૂર્ણ કરી શકાય.

ઉપરના ધોરણની સવિનિતર હકીકત આપવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે હાલના ચાલતા ધોરણથી એમાં ઘણો ફેરફાર સ્વયંવેલો છે એટલે વાંચનારને પૂરતો ખ્યાલ આવે તે માટે વિગતવાર નવા અભ્યાસનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે.

હાલમાં ચાલતા ગુજરાતી ધોરણો અને ત્રીજા ધોરણ સુધીના અંગ્રેજી અભ્યાસનો એકજ રકુલના અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કર્યો છે તેનું કારણ જણાવવું જરૂરનું ધારૂં છું.

હમણા માતૃભાષાનું શિક્ષણ યોથી યોપરીથી લગભગ બંધન થઈ ગય છે. અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં આવતાં ગુજરાતી વિષયમાત્ર બીજા દરજ્જાનાજ ગણાય છે તેથી પોતાની માતૃભાષાદ્વારા થવો જોઈતો વિદ્યાર્થીઓનો શુદ્ધવિકાસ થઈ શકતો નથી. તેમજ છાકરાઓ ગુજરાતી સાહિત્યથી પણ અંશે અજાતજ રહે છે. કાવ્યની ખુબીઓના કંઈ કંઈ ખ્યાલ પણ નથી હોતો, તેમ કવિતાના, રાગ, ટપ, પણ ધણાખરાને તો આવડતાંજ નથી. આવા સંયોગોમાં ગુજરાતી શિક્ષણ પંચિકર થાય તે માટેની આ એકજ યોજના મને

બંધખેસ્તી લાગે છે. તેમ અંગ્રેજીનું પણ શિક્ષણ ત્રણ વર્ષને બદલે ચા. વર્ષમાં વહેંચી નાખવાથી વવારે પાકુ થશે અને અંગ્રેજી શીખવવાનું શરૂ કર્યા પછીનું પરોધું અને બીજું વર્ષ ધણે લાગે સ્નાત્કાતિક રીતે લાપા શિખવવાની રીત પ્રમાણે અંગ્રેજી નિખવવામાં જશે એટલે છોકરાઓને ગમતદાપક થઇ પડશે અને Raman bhai Dada જેવી બીજા વર્ષમાં શિખવાની ચોપડી એમને બહુજ સહેલી થશે કેમકે વપગએના શબ્દો બહુ સાદા અને મરળ છે અને વાર્તાની વસ્તુથી તેઓ પરિચિત હશે તેમાં આવેલા વાક્યોના નમુનાપર બીજા વાક્યો બનાવવાથી, તેમાં આવેલા શબ્દો જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા સંબંધમાં નાપરવાથી અંગ્રેજી જ્ઞાનને પ્રાપ્તિ સુદૃઢ થતો જશે તેમજ ગુજરાતીશાસ્ત્ર અને આવા ન્હાના ન્હાના પુસ્તકોદ્ધાર શિખવનાર ઉપર નીતિની યાપ પડ્યા વગર નહીં આજ ઉદ્દેશથી ઉપરના ધોરણ માટે દિતોપદેશની, તેમજ દિન્દુશાસ્ત્રમાંથી પમદ ન્હી અંગ્રેજી વાર્તાઓ ચોળાયેલી છે

હમણાની ગુજરાતી વાચનમાળામાંથી જુની વાચનમાળાની માદા માદા કવિતાઓ અને ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ કાઢી નાખવાથી એ પુસ્તકો શિખનારને નીન્મ અને પ્રોળન રૂપ થઇ પડે છે તેથી જુના અને નવાનું જેટલું ગ્રાહ્ય હોય તે લઈ અને બીજું નવીન તત્વ શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી ઉમેરી નવા પુસ્તકો અભ્યાસક્રમ માટે તૈયાર થવા જોઈએ અને તે કામ સરકારી કેગવણી ખાતાએ, ગુજરાત નર્નાકચુરર મોમાંઈગીએ અને માની પરિપરના મડળોએ ઉપાડી લેના ચોજના ધરી કાઢવી જોઈએ

મૂલ્યવેન ધોરણમાં રૂઝગિ, મગીત, લેખા અને દેશીનામાને અગ્રન્થાન આપનામાં આબુ છે તેની ઉપયોગિતા આના કેળવાયેના મમાજ મમક્ષ મિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે તો મે હું બેહદુ, મમજી છું. એતો સર્વમાન્મ નાત છે કે રૂઝગિના પાકા જ્ઞાનથી અપલોખન શક્તિ તુનના જરવાની શક્તિ વણીજ કેળવાય છે તેમ હાથ દર થાય છે અને હદગની મોદર્થ તરફ અને તેની ખુમીઓ તરફ નૈસર્ગિક નલજી થાય છે

મગીત વિના કળાની અર્ધી ખુમી તો ચાલીજ નાય છે અને જે હદયની ઉર્મિએ પ્રોપક તત્વો અને શબ્દલાલિત્ય કાવ્યમાં મમારેલુ હોય છે, તે સુન્નર જ્ઞાનાથી ધણુ ખરૂં નહ થાય છે આપણા મહાન કવિઓ બધા મગીતના ઉપાસકોજ દત્તા અને તેમની પ્રસાદીના આપણે બોક્તા થવું હોય તો તેમને પગને ચાલનાનીજ તે ચવાશે વર્ગમાં જુદા જુદા પાય છોકરાના સમૂહ પહેના મોને અને બીજાઓ તેમના ગાગે પદો ઝીને એમ કરવાથી છોકરાઓમાં આનંદ ઝોર વધશે અને ધણી કવિતાઓ સહેજે સહેજે મો? થઈ જશે જે એમને જીદગીભર ગમરણુમાં રહી આનંદ આદનાઈ અને મોધનું કારણ થઇ પડશે

દેશીનામું અને લેખાં વણા છોકરાઓ બહુ તો બાર તેર વર્ષની વય સુધીજ પોતાનો અભ્યાસ જરી રાખી શકે છે અને પછી તેમને દ્રવ્ય મેગરવા માટે ગુમાસ્તાગિરી અથવા મીએ ધધો રાજગાર કરવો પડે છે. તો તેવે નખતે આ બે વિષયોનીજ એમને ખરી જરૂર પડે છે આપણા નફા ટોટના હિસામ કે ક્ષેત્રજીની ગણતરી પર એમના થનારા રોમે ખ્યાન નથી આપના પણ આટલા મલ અને આટલા શેરનું આ લાવે શ

ચયું એવો દિસાખ જલદી કરનાર ઉમેદવાર ઉપર તેઓ પ્રસન્ન થાય છે. તેમ ધરકામમાં પણ જોડાવવા માટે તે વધારે ઉપયોગી થાય છે. અને દેશીનામું જાણવાથી પોતાની મેળે ધરકામના કારોબારથી જાણીતો ચતાં શિખરો અને કરકમરીઓ સ્વભાવ પણ યશો.

આ શિવાય ખેતીને લગતા, આરોગ્યને લગતા અને વિજ્ઞાનને લગતા પાઠ શિખવવાથી છાત્રાઓને ધણું ઉપયોગી જ્ઞાન મળશે અને પુસ્તકમાંથી વાંચેલું કંઈક અંશે સ્ફૂલના કંમ્પા-ઉન્ડના બગીચામાં એ ઉપયોગમાં મૂકી શકશે. જ્યારે વિજ્ઞાનના પાઠ માટે સસ્તા પ્રયોગના માધ્યમો પણ દરેક નિશાળમાં પૂરાં પાડવાં જોઈશે.

શાળામાં સંપ્રદસ્થાન, વિદ્યાર્થીઓની લાવણેરી અને પ્રયોગ કરવાના થોડા સાધનો અને ચિત્રકામ વિગેરેના નમુનાઓ તો અવશ્ય જોઈએ, તે શિવાય નકશાઓ અને જુદા-જુદા દેશના રહેવાશીઓના ચિત્રો તથા જુદા જુદા પ્રદેશના દેખાવોનો અને ચિત્રોનો ચણ સંપ્રદ જોઈએ.

ઇતિહાસનું શિક્ષણ અને ભૂગોળનું જ્ઞાન એ એક બીજાને મદદ રૂપ છે અને બન્નેના સારા શિક્ષણથી બુદ્ધિ ખીલે છે અને તર્કશક્તિ કેળવાય છે. તેમ અમુક અમુક કારણોનું અમુકજ પરિણામ આવે એવું તેમને તાદરશ પૂરવાર થઈ શકે છે—પણ ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ને એવા ઉદ્દેશથી શિખવાય તો.

હમણીતો માત્ર રાજની વંશાવળી, નદીઓ મરોવરો, અખાત, રાહેરો, વિગેરેના નામોની ટીપ ગોખાવવી ઉપરાંત બીજું કંઈ થતું નથી. ઘણીવાર તો ભૂગોળ શિખવતાં પણ શિક્ષકો નકશાને ઉપયોગ કરતા નથી તો પછી ઇતિહાસના શિક્ષણમાં તો કરેજ શાનું ? વર્ષની આખરે જ્યારે પરીક્ષા પાસે આવે ત્યારે નકશામાં બધા સ્થળો બતાવી દીધા એટલે ભૂગોળ શિખવી દીધી એવી પ્રચલિત માન્યતા છે.

ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં ઠેક અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણનો અભ્યાસ સમાવવામાં બીજો આશય પણ રહેલો છે. આમ કરવાથી આવી સ્ફૂલો એક બનુભવી ઐજ્યુએટના હાથ નીચે મૂકી શકાશે. શિક્ષણપદ્ધતિને આમ અભ્યાસ કર્યો હોય તે છતાં જો માણુમે બેથી પાંચ વર્ષ સુધી હાઈસ્કૂલમાં આસિસ્ટન્ટ તરીકે કામ કર્યું હોય એવા માણુસોને આ કામ માટે પસંદ કરવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત તેને મૈત્રીક સુધીના જાનવાળા બે એક મદદનીશની જરૂર પડશે. તે શિવાય ગુજરાતી ટ્રેઈન્ડ આસિસ્ટન્ટો જોઈશે. દરેક સ્કૂલમાં એક ડ્રોઈંગ મોડેલીંગ અને કી-ડર ગાર્ટન સંબંધી જ્ઞાન ધરાવતો શિક્ષક અવગમ જોઈએ. પહેલી નજરે આ યોજના ખરચાણ જણાય પણ જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરી કે અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ સુધી રાખવા પડતા સારા પગારદાર આસિસ્ટન્ટોની જરૂર નહિ રહેવાથી જો જગ્યાવ ચર્ચ શકશે તેટલા પુરતું આ નવીન ખર્ચ થશે અને ખર્ચમાં થોડો ઘણો વધારો થાય તો પણ તે ક્યાં શિવાય છુટકોજ નથી.

અંગ્રેજીનો આગળનો અભ્યાસક્રમ જે હું હવે પછી આલેખીશ તેમાં ખાસ શિક્ષણના

નિપયની પણ એક સાખા તખતી એમ મારો અભિપ્રાય છે એ સાખાનું શિક્ષણ લેનારઓ દમણા મેટ્રીકને આપતા પડતા પગાવેજ દ્રેઈન્ડ શિક્ષક તરીકે, ડ્રૉઈંગ શિક્ષક તરીકે, અને નીચે અગ્રેજી જ્ઞાન ધરાવતા તેનાથી માન ગુજરાતી દ્રેઈન્ડ માળુમ કરેતા નધાં ઉપયોગી થઈ પડે, અને તેમનાથી મોઘા પણ નહિ પડે આવી રીતે પૂરેપૂર્ણ મારણ સુધી શિખવતી એગ્રો વર્નાક્યુલર પ્રાથમિક શાળાઓ દરેક ગરેન્મા અને બેથી પાંચ દળન રૂપીની ખતી-વાળા ગામમાં પણ બેઠએ તેથી નાના ગામોમાં એવા ધા-સને અઘ્યામ તરતી ગામ-વાળાઓ તરો તે બસ છે શિશુવર્ગ સહિત આ પાંચ વર્ગ શિખવના માટે માધારણ રીતે ત્રણ અને ઓછામાં ઓછા ને માનતરોની જરૂર નરો. તેમ મરેનાશ તરીકે જોણે ડ્રૉઈંગ ડીન્ડર ગાર્ટન વિગરેનો શિવરના ધધાને લાયક થના સુધીને અઘ્યામ કર્યો હશે તેને ૧૫ થી ૨૦ ના પગાવે નીચનાથી આવશે તેના હાથ નીચે ૧૦ અને ૮ રૂપીઆના બે અથવા નાની રૂલમાં ૮ રૂપીઆનો એક, એવી રીતે એગ્રો વર્નાક્યુલર પૂના અઘ્યાસ કલેસ માલુસને રાખી શકાશે એવા માણસોને એક વર્ષ ઉમેદનાગ તરીકે રાખી નાની નાની રાંલરગીપો આપી શિક્ષણ અને ડીન્ડર ગાર્ટન વિગરેનો ખાસ અઘ્યાસ દ્રેઈનીંગ વર્ગો કાઢી કરાવવામાં આવે તો થોડાજ વધારે ખર્ચમાં, દમણના કંઠના ધણાજ મારા પામાં ઉપર શિક્ષણ મૂકી શકશે

માતૃભાષાના અધુન જ્ઞાનથી છોકરાઓના વિચાર પનિપન થતા નથી, શુદ્ધિ કેળવતી નથી અને તરત ન વિચાર કરનાની શક્તિ આવતી નથી અને એજ કમરણીની ખામી અગ્રેજી જ્ઞાન કેળવનામાં પણ હમેશા એમને નડે છે આમ ન થાય અને લણનાગ માતૃભાષાપર મારો કાણુ મેળવે એ ઉદ્દેશથીજ આ માર્ગ સુચવેન છે એના ગુણ દોષનો નિર્ણય શિક્ષણ વાલીઓને મોણુ છુ ચિત્રગેખા રૂપ છે રંગ પૂરવો બાકી છે ખામીઓ પણ ઘણી હશે. પણ કુશળ ચિત્રકારો મમલ વનાથી એ ખામીઓ ટળી જઈ કંઈક ખરૂંજ આકર્ષક અને મોહક ઉત્પન્ન થાય એજ ખરી પ્રાર્થના છે અને પ્રણુ તે મૂળ રૂગે

એઓ વર્નાક્યુલર શિક્ષણ નિઘાર્થી લગલગ બાગથી ચૌદ વર્ષની વય સુધીમાં પૂરે કરો. આત્મારના સયોગેમાં મરીગ છોકરાઓને રૂદ્ધ સુખી દેવી પડે અને અમુક વર્ષ નિના રાજગાર મ્પડી મ્પડીથી ક્યાર્ક પાંચ આઠ રૂપીઆની વાણોતરી કે બીજા કોઈ હવડી નોકરી લેવી પડે છે, કારણ કે અગ્રેજી ત્રીજુ ધોરણ શિખ્યા પછી રૂદ્ધ છોડી દેનાથી તેમને નથી આવડતુ નામુ કે નથી આવડતો હીમાન તેમ હાથ પણ કામ કરવાને દેવાયેના નથી હોતા રનભાષા ભાગી દુટીજ જણે છે અને શુદ્ધિ પણ ખીલેની નથી હોતી એટલે દુનિયાની બજારમાં તેમનુ કંઈ મુલ્ય નથી હોતું, પણ સુચવેન કમ પ્રમાણે શિક્ષણ લીધાથી, નામાં, તથા લેખા હિસાબ, આખ વિગેરે વેપારી માહિતીનું સાધારણ જ્ઞાન એવા વિઘ્યાર્થીઓને મળી ગયુ હશે તેમ ડ્રૉઈંગ વિગેરેના શિક્ષણથી હાથ અને આખ પણ પોતાનો ધર્મ જાળવના દદ થયા હશે રનભાષાના પા ૧ અઘ્યાસથી વિચાર કરવાની ટેવ પડી હશે અને શુદ્ધિ પોષાયેની હશે, તેથી કામ કરનાના કેટલાંક ક્ષેત્ર તેને માટે ઉપાડા થશે આપણા લોકોનો હાથે કામ કરવા તરફનો તિરસ્કાર પગ કેટલે દરજ્જે ઓઢો થવાથી તેને કારીગર કે કૃષિના ધધામાં જોડાયુ હશે તોપણ મળેલ શિક્ષણથી સુગમતા થશે, અને તે કામ તરારથી

અને હુંશીઆરીથી શિખી શકાશે. ખામ કામ શિખતાં માત્ર તેને એક કે બે વર્ષની તે ધંધાનીજ કેળવણીની જરૂર રહેશે. સ્કૅલકાર્મ પછી તે ગમે તે ધંધાની તાલિમ બે વર્ષ લેવાથી મારી માન્યતા પ્રમાણે નીચેના ધંધાઓ માટે Paid Apprentice તરીકે રહેવા માટે લાયક થશે, અને પોતાના ગુજરાનનું આધન મહેજેજ મેળવી શકશે. નિશાળોમાં મદદનીશ તરીકે, ઓશીસમાં કારકુન તરીકે, અર્થ ઓશીસ, ઇન્જનેરી ઓશીસ વિગેરેમાં ડ્રાફ્ટસમેન તરીકે, વેપારીઓને ત્યાં ગુમાસ્તા તરીકે, સુતાર કડીઆ, ચીતારા કે એવીજ બીજી કારીગરીમાં કે ખેતીમાં બેગાર્મ તે પોતાની રાજ મેળવી શકશે.

આવા તદ્દન ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ શિવાય બાકીના વિદ્યાર્થીઓ બે લાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) જે વિદ્યાર્થીઓ હજી ચારેક વર્ષ સુધી સ્કૅલ શિક્ષણ લઈ શકે, અને તે પછી એક બે વર્ષ માટે અનુલવ લેવા જોઈથી જેમને જોગવાઈ હોય તે, પણ એટલું ક્યાં પછી તે એમને પોતાની મેળે પોતાનો રોજગાર શોધીજ લેવો પડે; અને (૨) જે વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલના શિક્ષણમાં ચારેક વર્ષ ગાળ્યા બાદ કેલેજનું ઉંચું શિક્ષણ મેળવવાની જોગવાઈ ધરાવના હોય તેવા. પહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે અત્યારે સ્કૅલકાર્મનલ કે મેટ્રીક થયા શિવાય બીજો રસ્તો નથી રહેતો. જ્યાં તેમાંના થોડાએક પાંચમા, છઠ્ઠા ધોરણમાંથીજ કામરશીઅલ ક્લાસ વિગેરેમાં દાખલ થાય છે, પણ જેમ હમણાંનું પ્રાથમિક શિક્ષણ કારકુન થવાના કામ મિવાય બીજા ધંધાના ઉપયોગમાં આવી શકે તેમ નથી તેમ માધ્યમિક કેળવણી, પણ કોતો કોલેજ માટે લાયક બનાવવા માટે વચ્ચે અધર લટકતા રાખવા માટે યોજાયેલી છે.

આ ખામી ટાળવા માટે માધ્યમિક કેળવણીના બે પ્રકાર હોવા જોઈએ. એકતો હાઈ-સ્કૂલમાં ધંધાદારી શિક્ષણ (Vocational training), બીજું હાઈસ્કૂલમાં સાહિત્ય વિગેરેનું શિક્ષણ—વિશ્વવિદ્યાલય માટે યોગ્ય બનાવનાર શિક્ષણ (Literary Education).

આ બન્ને શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી, ગણિત, વિદ્યાજ્ઞાન વિગેરે વિષયો સામાન્ય રહી શકશે. એમલે ખાસ ગોડવણુ તો અમુકજ વિષયો માટે કરવી જોઈએ. દરેક હાઈસ્કૂલમાં નીચેના ધંધાઓ માટે શિક્ષણ આપવાની ગોડવણુ મહેલાઈથી થઈ શકે. શિક્ષક તરીકે, Short Hand Type writing, Book Keeping and Commercial Geography વિગેરે શિખી વેપારીની પેટીના કલાર્ક તરીકે, જ્યાં વર્કશોપ ફેક્ટરી વિગેરેના સાધનો હોય ત્યાં, અંગ્રેજી ગણિત અને વિજ્ઞાનના ખાસ ક્લાસેમાં વિદ્યાર્થી હાજર રહી, બીજો વખત Mechanical કામ શિખવામાં પણ ગાળી શકે. આ ઉપરાંત સુતાર કે દરજીનું કામ શિખવવાનું સગવડવાળું જગ્યાય તો તે ગોડવણુ પણ કરી શકાય.

આવા કારીગરીના અને ધંધા રોજગારના કામમાં ચાર વર્ષનો અનુલવ વિદ્યાર્થી મેળવી શકે અને તેની આથે અંગ્રેજી ગણિત અને વિજ્ઞાન જે તેને પોતાના કામમાં જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે, તેનું શિક્ષણ પણ તે લઈ શકે.

હાઇસ્કૂલનો અભ્યાસક્રમ.

પ્રથમ વર્ષ.

અંગ્રેજીમાં. Evenings At Home, Sandford and Merton, Robinson Crusoe કે એવી બીજી કાંઈ સરળ લખામાં લખાયેલી ચોપડીના ઓછામાં ઓછા સવાસે થી દોઢસે પાના, કવિતામાં Lotas Books માં આપેલા નીચેના ધોરણોમાં ન થયાં હોય એવા ૧૫ થી ૨૦ કાવ્યો ચલાવવાં. એમાંના અર્ધા મોટે કરાવવાં. આ સિવાય “Paraphrase” માં વાર્તાઓ લખવી, કાગળો લખવા, અને મોટેથી અને લિખિત નાના નાના નિબંધો લખવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

છોકરાઓ પોતપોતામાં પણ અંગ્રેજીમાં વાન કરે, વખતે વખતે સંવાદો તૈયાર કરે અને અંગ્રેજીનો જેમ અને તેમ બહોળો ઉપયોગ કરે તે લક્ષમાં રહેવું નંઈ એ. અંગ્રેજીનું શિક્ષણ ઉચ્ચ કળવણી લેનાર અને ધંધાદારી શાખા બન્નેને સામાન્યજ રાખવું.

ગણિત. ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ, નફો ટોટો, ઝેરફટ, અને ક્યુબફટ, અને ક્ષેત્રફળ કાઢવાની રીત, અંકગણિતનો વિષય બન્ને શાખા માટે જરૂરનો છે.

અક્ષર ગણિત. હાલનો ચોથા ધોરણનો અભ્યાસક્રમ અને સાદા ઇકવેશન.

ભૂમિતિ. Practical Geometry ના થોડા મિદ્દાંતો છોકરાઓને માત્ર પ્રવેશરૂપ શિખવવાં.

ગણિતને લગના માપ કાઢવાના, ગોળ કાઢવાના વિગેરે સાધનોનો ઉપયોગ છોકરાઓ બરાબર કરે એ જરૂરનું છે. આકૃતિઓ વિગેરે બહુ સફાઈદાર થવી જોઈએ. દાખલા વિગેરેની રકમો અંગ્રેજીમાં લખાવવી અને મમજ ન પડે તોજ તરલુઓ કરવો. અને ત્યાં સુધી શિક્ષણ અંગ્રેજી દ્વારાજ આપવું.

વિજ્ઞાન. હાઇસ્કૂલના પાંચમા ધોરણમાં સાયન્સનો જે અભ્યાસક્રમ દાખલ કર્યો છે તે શિખવવા અડવાડીઆમાં બેથી ત્રણ કલાક રાખવા. પણ તે જેટલો વ્યવહારૂ ચક્ર શકે તેટલોજ કરવો. એટલે માપવા તોલવાનું કામ, છોકરાઓ પોતેજ કરે અને જે સિદ્ધાંતો આપેલા હોય તે થી રીતે પ્રતિપાદન થાય છે તે શિખનારાજ શોધી કાઢે તેમ કરવું.

આ અભ્યાસ પણ બન્ને શાખાઓને સામાન્ય હોવો જોઈએ.

ફ્રાઈઝી. નીચેના ધોરણોમાં શિખેલું કટાષ્ટ ન જાય માટે અડવાડીઆમાં એકથી બે કલાક રાખવા અને જોને ખાસ શોખ હોય તેને માટે વિશેષ મગવડ કરી આપવી. પણ ધંધાદારી વર્ગવાળાને તો વધારે કલાકોની જરૂર પડશે; તે માટે ગોઠવણ કરવી.

ઇતિહાસ. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસની પૂર્ણ હકીકત વિદ્યાર્થીઓ ‘સારી રીતે’ શિખી ગયા હશે. હવે તો અંગ્રેજી જ્ઞાન વધારવા માટેજ એક સાધનરૂપ ઇતિહાસ છે એટલે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ સાદી સાદી વાર્તાઓના રૂપમાં તેમને અંગ્રેજીમાં શિખવવો જોઈએ.

ભૂગોળ. ભૂગોળમાં સરળ અંગ્રેજીમાં પ્રવાસ વર્ણન વંચાવવા અને જીનું જ્ઞાન તાજું રાખવા માટે યદ્ય ગયેલ વિષયનું અંગ્રેજી ભાષામાં પુનરાવર્તન કરાવવું અને તે માટે હિન્દુસ્તાન, એશીઆ, અને યુરોપ આ ધોરણમાં રાખવા.

નકશાઓ ખુલેલાની પેટેજ દોરાવવાનું રાખવું. જુદા જુદા દેશના વતનીઓની રીત-ભાતનું વર્ણન આપવું. તે નર્ણન દોકરાઓ અંગ્રેજી ભાષામાંજ કહી જાય તેમ ટેવ પાડવી. અભ્યાસ, ઉપજ, નીચજ, વેપાર અને તેના માર્ગ વિગેરેનો ખાસ કરાવવો. ભૂગોળનો વિષય વેપારી શિક્ષણ મેળવનારા અને ઉચ્ચ કેળવણી લેનાર બન્નેને સામાન્ય રાખી શકાશે.

બીજી ભાષા. હમણાના નિયમ પ્રમાણે એથા ધોરણનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવો. આ માત્ર ઉચ્ચ કેળવણીની શાખા માટેજ છે,

અઠવાડીયામાં એકવાર યુજરાતી નિર્બંધ લખાવવો.

બીજું વર્ષ.

અંગ્રેજી. Longman's Reader, Vicar of Wakefield, Merry Children of the New Forest, Kingsley's Heroes, Gulliver's Travels કે એજ જાતના બીજાં પુસ્તકોમાંથી લગભગ દોઢસે પાના કરાવવા. કવિતામાં Lady of the Lakeનો એકાદ અધ્યાય અથવા તો ૨૦ થી ૨૫ સારાં કાવ્યો કરાવવાં. અર્ધા કાવ્યો મોટે પણ ચવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત 'Paraphrase' નિર્બંધ, વાર્તા લખવી, સાર લખવો એ બધું અંગ્રેજીમાં કરાવવું.

તેમ પદ્મછેદ, પ્રયત્નરણ, સમીકરણ વિગેરે વ્યાકરણના અંગો શિખવવા.

ગણિત. અંગ્રેજીમાં નફોટોટો (અધરા દાખલા) ક્ષેત્રફળ અને માપણી, Time and Speed અને હુંડીઆમણ વિગેરેના (Present Worth and Discount)ના દાખલા કરાવવા. આ ધોરણમાં નવીન મનોમત્તો તો હેઠા જેજ છે બાકી આગળ શિખેલાનું પુનરાવર્તન છે.

આ શિક્ષણ બન્ને શાખાને માટે સામાન્ય છે.

અક્ષર ગણિત. સાદા ઇકવેશન, ફેક્ટર્સ HCF, LCM. અને પ્રોબેબિલિટી તૈયાર કરાવવા.

સૂત્રિતિ. હમણા પાંચના ધોરણમાં ચાલતો અભ્યાસ અને તે ઉપરાંત જેટલું યોગ્ય લાગે તે.

વિજ્ઞાન. જટિલ ધોરણમાં હમણા ચાલતો અભ્યાસ પ્રેક્ટીકલ સહિત.

ગ્રાંથિ. અઠવાડીયામાં બે કલાક.

ઇતિહાસ ભૂગોળ. હિન્દુસ્તાનના નવીન યુગનો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી સંખ્યનો)

ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જોટલો પાંચમા ધોરણમાં હોય તેટલોજ. પણ તેમાં લગાઇઓની વિગત કરતાં પ્રજાનું ઔકચ શી રીતે થયું, તથા તે પોતાના દેશ શી રીતે મેળવવા પામી એનો ખ્યાલ વધારે આપવો એટલે પ્રગટીય જીવનના તત્ત્વો પોપાય.

જૂગોળમાં અમેરીકા, આફ્રિકા અને યાપીના ભાગ કુદરતી અદ્ભુત રચનાઓ તથા માણસોએ સાનુકુળ સંયોગોનો શી રીતે લાભ લીધો છે અને પ્રતિકૂળ સંયોગોપર પોતાની જીવિતી કેમ વિજય મેળવ્યો છે એ બધું ચિત્રો દ્વારા અને પ્રવાસના પુસ્તકો દ્વારા સમજાવવું. અંગ્રેજી જ્ઞાન અને તેમ દૃઢ કરતાં જવું.

બીજી ભાષા, પાંચમા ધોરણનો હમણાનો ક્રમ છે તેજ.

આ ઉપરાંત સંગીત બગીચા ક્રમ અને Story ના શિક્ષણ માટે માધન પ્રમાણે ગોઠવણ કરવી. ફીલ અને રમતો આવશ્યક છે.

ત્રીજું વર્ષ.

અંગ્રેજી. Book of Golden deeds Lamb's Tales King's Lake Travels' Jane Austen's Pride & Prejudice ' કે એવાં કાંઈ પુસ્તકના પોણા બસોંથી બસોં પાના કરવાં. આ ઉપરાંત કવિનાની ૫૦૦ થી ૭૫૦ શીટી થવી જોઈએ. તેમાંએ, કાઉપર, બાયરન, વર્ડઝવર્થ ગોલ્ડસ્મિથ અને પોપ જેવાના કાવ્યોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. અને અદીસેંક લાઇન પાઠે કરાવવી. હવે નિર્બંધ સારી દબે લખતાં શિખવવા જોઈએ. તેમ ઐતિહાસિક, જૂગોળ સંબંધી અને બીજી રીતે જે માહિતી મળી હોય તે માહિતીઓ વર્ણનરૂપે લખી શકવાની શક્તિ વિદ્યાર્થીઓ મેળવે એમ પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

બાકરજીના પ્રધાન અંગો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું અને ફીડીપ્રયોગો વિગેરેની વપરાશ લક્ષ્યપૂર્વક શિખવવી.

આઠવાડીએ પહેલા વર્ષથીજ થોડો સમય અંગ્રેજી ડિક્શનરી શિખવવામાં ગાળવામાં આવશે તો તે ગ્રેયરકર થઈ પડશે.

'Paraphrase' ઉપરાંત ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી કરવાની ટેવ જે નીચેના ધોરણોમાં પાઠમાળા દ્વારા પાડવામાં આવી હતી તે હાઈસ્કૂલના પહેલાં વર્ષથી થોડા ફકરાઓ લખાવી તેનો તરબુઓ કરાવી તે ઉદ્દેશ સાધવો. પણ કેટલેક રચને Paraphrase કરવું અંગ્રેજીમાં ભાવાર્થ આપવો અને એવા બીજા અંગ્રેજીમાં વિચાર કરવાની ટેવ પાડનારાં સાધનોને ભેગે માત્ર આ વિષય તરફજ લક્ષ આપવામાં આવે છે, તેવું થયું ન જોઈએ. કાગળ કે પરલાપા શિખવાનું મુખ્ય સત્ર તો એજ છે કે શિખનારે એજ ભાષામાં પોતાની વિચાર ઝેણી ચલાવવી એટલે એ ભાષાના વપરાશના શબ્દો મનમાં પોતાની મેળે સ્ફુરી આવે.

ગણિત. આમાં ગણિતમાં પાંચમા ધોરણના વિષયોનું પુનરાવર્તન, ઉપરાંત, સ્ટોક એન્ડ શર્સ, મલ્ટીપ્લીકેશન બાય કોન્સ્ટ્રેક્ટેડ ગ્રેયડ અને સામાન્ય રીતે બધા અંગ્રેજીનું પુનરાવર્તન કરાવવું.

અક્ષર ગણિત. આ વિષયમાં હમણાનો જૂઠા ધોરણનો કાર્મ અદાવવો.

ભૂમિતિ. આમાં હમણાના જૂઠા ધોરણના કોર્સ ઉપરાંત જેટલું યોગ્ય જણાય તેટલું સાખલ કરવું.

વિજ્ઞાન. Heat અને matter ને લગતા સામાન્ય સહેલા નિયમો સમજાવવા તેમ રસાયણના મુખ્ય "Elements" સંબંધના અયોગો છે તે સલાવવા.

અંગ્રેજી, અંગણિત, વિજ્ઞાન અને ડ્રોઈંગ એ બન્ને શાળાઓને સામાન્ય રાખી રાકાય.

ફોઈંગ અને ગુજરાતી. અડવાડીયામાં બે કલાક ડ્રોઈંગ માટે અને ૧ કલાક ગુજરાતી નિબંધ માટે રાખવો.

ઇતિહાસ, ઇતિહાસમાં, મોગલ મરાઠા અને યુરોપીય ગ્રન્થોની મત્તા મેળવવા માટેની હિન્દુસ્તાનમાંની હરીફાઈનો વિગતવાર અભ્યાસ કરાવવો.

ટ્યુર (પુનરાવર્તન) ગ્રુઅર્ટ અને ન્યોર્મ બીજા સુધીના હેનોવેરીઅન સમય ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં કરાવવો.

ભૂગોળ. પૃથ્વીની ભૂગોળનું પુનરાવર્તન કરાવવું તેની સાથે ખગોળ અને ભૂતળ વિદ્યાના મૂળતત્ત્વો શીખવવાં. નકશાઓ દોરવા આકૃતિઓ પડાવવી, અને વરસાદ, નદીઓ, વિગેરે કુદરતી શક્તિઓના કાર્યથી પૃથ્વીની સપાટીપર શું શું કેરફાર આવે છે તે ચિત્રોવડે તેમજ ચાલુ ખાલુ જાતે બતાવવા.

ખીજી ભાષા. જૂઠા ધોરણના હમણાનો ક્રમ અદાવવો પણ જે ભાષાઓ છોકરાઓ શિખે તે ભાષાઓ બોલવામાં અને લખવામાં ઉપયોગ કરી શકે તે માટે લક્ષ આપવું.

ચોથું વર્ષ.

અંગ્રેજી. પુસ્તકો જે યુનિવર્સિટી મુકરર કરે છે તે અને સાફ અંગ્રેજી લખવાના સાધનો, જેવા કે Paraphrase નિબંધ, ભાવાર્થ, તરજુમો વિગેરે ખૂબ ફળવવા. આ ધોરણ અત્યાર સુધીમાં શિખેલ અંગ્રેજીના અભ્યાસને સુવ્યવસ્થિત કરી તેમાં રહેલી ખામીઓ સુધારવા અને વિચાર અને લેખનશક્તિ ખીલવવા માટે છે. અને તે ઉદ્દેશ અચરખર પાર પડે માટે વિષયોના પૂરતા આકારો રહેવો જોઈએ. મોટે ભાગાવીને, લખાવીને, સંવાદોવડે અને વિવાદો વડે, અંગ્રેજી જ્ઞાન દબ કરવું જોઈએ.

અંક ગણિત. આમાં પણ બધું પુનરાવર્તનજ છે.

અક્ષર ગણિત. નીચેના કોર્સનું પુનરાવર્તન અને મેટ્રીક્યુલેશન કાર્મ પૂરો.

ભૂમિતિ. નીચેના ધોરણોના અભ્યાસ અને મેટ્રીક્યુલેશન કોર્સ પૂરો કરવો.

વિજ્ઞાન. નીચેના ધોરણોમાં થયેલ વિષયનું પુનરાવર્તન અને 'સ્ટર્ડેએઇઝ' તે ઉપરાંત ચોપી રોગો સંબંધી કાંઈક જ્ઞાન.

ફોઈંગ. અડવાડીયામાં એક કલાક રાખવો.

ઇતિહાસ. હિન્દુસ્તાનનો બ્રિટિશ અમલ દીક્ષી દરબાર મુધી અને પહેલાંના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન.

અંગ્રેજ ઇતિહાસ ન્યોર્થી માંડી, સમય એડવર્ડના સમય મુધી અને આગળ ચાલેલ ઇતિહાસ પાઠ કરવો.

જૂગાળ. વેપારી દરિયે આપેલું જૂગાળનું જ્ઞાન, અને પ્રવાસોનું વર્ણન એટલું બસ છે.

બીજી ભાષા. કાલનો મેટ્રીક્યુલેશન ક્રમ રાખવો. માત્ર એટલું નેવું કે સાદા શબ્દોમાં એ ભાષામાં છોકરાઓ વાત કરી શકે.

અંગ્રેજ, અંગ્રેજિન, ડ્રોઈંગ અને જૂગાળ, અને વિજ્ઞાન, ધંધા શિખનારને પણ ઉપયોગી થશે.

આવી રીતે યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે મેટ્રીક્યુલેશનનો અભ્યાસક્રમ યોજાય તો કોલેજના સત્તાવાળાઓ તરફથી ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા ઇચ્છનારા વિદ્યાર્થીઓનો અંગ્રેજી પરનો તથા બીજા વિષયો પરનો કાષ્ઠ ઓછો છે એવી ફરીવાદ થવાનું કંઈ કારણ નહિ રહે. અને ઉચ્ચ ક્લેસીનો ખરો ઉદ્દેશ સારી રીતે ફળીભૂત થશે. તેમ જમણા જે મેટ્રીક્યુલેશન તરફ બધા વિદ્યાર્થીઓને વળવું પડે છે તે ન થતાં પોતા પોતાને લાયકના ધંધા ઓળી લેવા ગરીબ, સાધારણ જીવિના વિદ્યાર્થીઓ અને ખાસ હુન્નર તરફ નૈસર્ગિક વલણ છે તે તે દિશાઓમાં તેઓ વળશે.

આવી જાતની હાઇસ્કૂલોમાં એક સારો ડ્રોઈંગ ટીચર જેને પેઈન્ટિંગ અને સ્કેટ્ચિંગ મેનશીપનો અનુભવ હોય તેવો માણસ રાખવાથી સ્કૂલ મેટ્રીક્યુલેશન શાખા અને ધંધા-દારી શાખા બન્નેને ઉપયોગી થશે. તેમજ સ્કૂલમાં વેપારી શિક્ષણ લેવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વેપારી શિક્ષણ લીધેલો એન્યુએટ રાખવાથી વેપારી તાલીમ પણ ખરાબર શિખશે.

સ્કૂલના સમયના લગભગ અડી કલાક ધંધા શિખનારા વિદ્યાર્થીઓ ખાસ પોતાના વિષયપર ગાળી શકશે. અને અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો હોવાથી પોતાના વિષયનું પૂરતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. શિક્ષક થવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી અંગ્રેજિન ઇતિહાસ જૂગાળ તથા વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત ધંધાદારીઓ પેટે એમણે પણ ડ્રોઈંગનું ખાસ જ્ઞાન મેળવવું. અને બીજા વખત શિક્ષણના સિદ્ધાંત, માનસશાસ્ત્ર અને ક્રીન્ડર ગાર્ટન વિગેરે જુદી જુદી શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરવામાં ગાળવો જોઈએ.

જો શિક્ષણ માટે ખાસ ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરાવવો હરે તો પછી હાઇ-સ્કૂલોમાં એ વિષય માટે જુદી ગોઠવણ કરવાની જરૂર નહિ. પણ મારા મત પ્રમાણે આવા વિદ્યાર્થીઓની હાઇસ્કૂલમાં મેખ્યા નાની રહેશે તેથી શિક્ષાપદ્ધતિનો શિક્ષક દરેક જણપર ખાસ ધ્યાન આપી શકશે. અને તેમની કચ્ચા ટેળવાનો વધારે સંભવ છે.

સુતાર અને દરજી કામ માટે પણ ગોઠવણ કરવી હોય તો થઈ શકે અને તેમનો બનાવેલો માલ સ્કૂલોના ફર્નીચર તરીકે ઉપયોગમાં આવી શકે અને વિદ્યાર્થીઓના કપડાં

વિગેરે શીવવાના ઓર્ડર પછી મળી શકે, એટલે કામનો બ્યવહારિક અનુભવ પણ પૂરતી રીતે મળે. જે કેળવણીના નવીન ધોરણની આ યોજના ત્રાલ યાય તે એક ખાસ કમીટી નીમી આ વિગતો વિષે યુક્ત વિચાર કરી તે શી રીતે અમલમાં મુકાય તેવી યોજના થકી સકાય.

માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ.

વર્તમાન સંયોગોમાં, માતૃભાષા દ્વારા વધારે પ્રમાણમાં હાઇકૂલનું શિક્ષણ આપવું એ દુરસ્ત છે ?

અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી તે બધું શિક્ષણ ગુજરાતીદ્વારાજ અપાય છે, અને ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા ધોરણમાં પણ ગુજરાતીના બધું છુટકા ઉપયોગ થાય છે; માત્ર અંગ્રેજી વિષયોમાં ચોથા ધોરણમાં અંગ્રેજી અર્થ, અને પાંચમા અને છઠ્ઠામાં વાક્યનો ભાવાર્થ પણ અંગ્રેજીમાં સમજાવવાની છોકરાઓને ટેવ પાડવામાં આવે છે.

મારા અનુભવ પ્રમાણે પરભાષાનું જ્ઞાન મેળવવામાં તેજ ભાષાનું વાતાવરણ હમેશાં વધારે શ્રેયસ્કર નીવડે છે. એટલે નીચેના ધોરણોમાંથી પણ અંગ્રેજી શિખવવામાં આવે તે જોમ અંગ્રેજી વધારે વપરાય તેમ વધારે માફ. તેથી છોકરાઓને એ ભાષા માસ્તરને જુદા જુદા સંયોગોમાં પારંવાર વાપરતા સાંભળીને તેનું અનુકરણ કરવાનું મન થશે તેમ કરતાં તે જિખશે એટલે અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે ગુજરાતીના વધારે વપરાશને સ્થાનજ નથી. ઉલટું દમણ કરતાં શિક્ષણમાં અંગ્રેજી વધારે વપરાયું જોઈએ, એવી મારી માન્યતા છે. ગણિતમાં ઉપરના ધોરણમાં દાખલાઓની રકમ અંગ્રેજીમાં લખવામાં આવે છે પણ તે છોકરાથી સમજી શકાય નહિં તે શિક્ષક તેનો તરણો કરી બતાવે છે. એટલે માત્ર અર્થ સમજવાની ખાતરી લીધે છોકરાઓનો મગીન અભ્યાસ નથી થતો એ માનવું બ્યાજી નથી. કેમકે જે છોકરાઓ હાઇકૂલના ઉંચા ધોરણમાં આવી ને સાદા દાખલાઓની રકમ અંગ્રેજીમાં ન સમજી શકે તેમના અંગ્રેજી જ્ઞાન માટે આપણે શું થત બાંધવો તે વિચારવાનું હું વાંચકોને સોમુ છું.

ઇતિહાસ જૂગોળના શિક્ષણમાં ચોથા ધોરણથી અંગ્રેજી જે સ્થાન ભોગવે છે તે યોગ્યજ છે. કેમકે અંગ્રેજી ભાષાના પરેવ સંસ્કાર આ શિક્ષણથી વધારે દદ થાય છે. ચોથા પાંચમા ધોરણના ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકો એવાં સરળ અંગ્રેજીમાં લખેલાં હોય છે કે માધારણ છોકરાને ચોથા સબ્જેક્ટનો અર્થ શિખવ્યાથીજ પોતાની મેજે તે સમજી શકાય; તે પછી જન્ને આશય એકજ સાધનથી સરતા હોય તે એમ કરવું શું ખોટું છે ?

જૂગોળના શિક્ષણમાં તે નામની જોખણ પદી સિવાય કંઈ નથી એટલે કે અંગ્રેજીમાં શિખે કે ગુજરાતીમાં જામે એ બધું એકજ છે.

પરભાષા.

એના શિક્ષણમાં ગુજરાતીના કંઈક વધારે ઉપયોગ કરી શકાય અને તે પણ અંગ્રેજીમાં મદદગાર: રૂપેજ વાપરવી જોઈએ. એટલે કે અમુક વાક્યોનો અર્થ અંગ્રેજીમાં એકલે

કર્મોથી તે ખરે દુરી શકતો નથી એમ શિક્ષકને લાગે તો ગુજરાતીમાં એ બરાબર સમ-
જવી અંગ્રેજી અર્થ પણ પાકા કરાવવો; અને આમ કરવા ખરે શિક્ષક હમેશાં કાશીય
કરેજ છે. ચોથાં અને પાંચમાં ધોરણમાં વિજ્ઞાન જે ગુજરાતીમાંજ શિખવાય તો છાપ
વધારે મજબૂત પડી શકે પણ શિક્ષકે એ વર્ગોમાં પણ પારિભાષિક શબ્દોનો અંગ્રેજીમાં પૂરો
મહાવરો કરાવવો જાણ્યો. એટલે ઉપરનાં ધોરણોમાં અંગ્રેજી દ્વારા શિખવવું અશક્ય ન
થઈ પડે. એકંદરે જોતાં અંગ્રેજી વિષયનું જ્ઞાન ખરેખરે દૃઢ કરવાનું આવશ્યક છે. તેમ
બીજા વિષયો અંગ્રેજી દ્વારા શિખવાય છે તેથી કંઈ કાચા નથી રહેતા એટલે હાલનોજ
ક્રમ, જે વર્તમાન સંયોગો કાયમ રાખવા એમ હોય તો, ચાલુ રહેવો જોઈએ.

મુંબઈની નિશાળો અને જીલ્લાઓની નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓનો જેમણે મુકાબલો કર્યો
છે તેમને સહેલાઈથી જાણાઈ રહ્યું હશે કે મુંબઈમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ વધારે સાફ કાપી
ખોલી શકે છે. તેના કારણે માત્ર જે છે.

એક તો ત્યાંની સ્કૂલોમાં ઘણું ખર્ચ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ શિખવાય છે, તેમ ઉંચા
ધોરણમાં છાત્રાઓ અંગ્રેજીમાંજ બોલે છે. અને વળી મમાજમાં પણ અંગ્રેજીની વપરાશ
વધારે છે.

સ્વભાષિક પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવશે કે વારંવાર વિષયોનું જુદા જુદા ધોરણમાં પુનરા-
વર્તન થયાં છતાં તે વિષયો પાકા નથી થઈ શકતા એનું કારણ શું ?

એનું કારણ એકજ અને તે એ કે પ્રાથમિક નિશાળોની કાચી કેળવણી હુંકા પગાર-
દાર, ઓછું ભણેલાં માસ્તરો બીચારા ગુજરો પણ ન કરી શકે તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજી
ઉત્સાહ પૂર્વક શું કામ કરે ? તેમ મુખ્ય શિક્ષકોનો વર્ગ પણ જોઈએ તેટલો સારો નથી
એટલે મદદનીશ શિક્ષકોને ઉપયોગી સૂચનાઓ મળવી જોઈએ તે મળતી નથી.

દરેક વિષય વર્ષની શરૂઆતથીજ પાકે પાચે શિખવવાને બદલે માત્ર પરીક્ષાને વખતેજ
પરિણામ સાફ આવે તેટલા માટે છાત્રાઓના મગજમાં અભ્યાસને લગતી તૈયાર કુટેલી
કેટલીક માહિતી રેડવામાં આવે છે. અને તાણું તાણું હોવાથી પરીક્ષક બીચારો ગુપ્ત
મગજનો ફળદ્રુપ અને દ્રવિત થયેલું માને છે. વિદ્યાર્થીઓ શાહુકારીથી જે જ્યાંથી લીધું
હોય તે ત્યાંજ પાછું મૂકતા જાય અને ઉપરના ધોરણમાં ફરીથી શિક્ષકોને નવે નામે
માંડવું પડે છે, અને જે ગોખી કાઢવાની ટેવ નાનપણથીજ પડી ગઈ હોય છે તેના પરજ
વિદ્યાર્થીઓ વિશ્વાસ રાખે છે, અને સમજનાની માથાકુટ કરવી એ નિરર્થક માની પોતાની
શુદ્ધિને ખીલાવી શકતા નથી.

પહેલાં બીજાં ધોરણમાં આવેલ છાત્રાઓને નામ, સર્વનામ, કર્તા વિગેરે ઘણી વાર
માણુમ નથી હોતું. કેમકે પરીક્ષા માટેજ થોડા દિવસમાં એમણે એ સૌ નીચેના ધોરણમાં
તૈયાર કર્યું હતું અને મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે તે થોડો વખતજ મગજમાં ટકયું હતું. અંગ્રેજી
પહેલાં બીજા ધોરણના છાત્રાઓને એક માધારણ ગુજરાતી કાગળ કેમ લખાય તે નથી
આપડતું, તો દોઈ જગ્યાનું વચુન કરવું અથવા પોતાને થયેલ અનુભવ સાદા શબ્દોમાં
લખવો કે સહેલા નિર્ગંધો લખવા એવી તો શક્તિ ક્યાંથીજ હોય ?

આવા મંચોગોમાં હાઇસ્કૂલના શિક્ષણનો નળળા છોકરાઓને લાલ ખીવડુલ મળી શકતો નથી અને તેને લીધે આખા વર્ગનું શિક્ષણ પણ નળળું રહે છે. તેથી દેડ મેટ્રીક લગી અર્ધદાય વિદ્યાર્થીઓ આવવાથી યુનીવર્સિટીની પરીક્ષા માટે તકમાર તૈયારીઓ તે ધોરણમાં કરવી પડે છે. ઘણીવાર નળળા વિદ્યાર્થીઓની વિશેષ સંખ્યાને લીધે કેટલીક નિશાળોમાં મેટ્રીક વર્ગમાંના વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યામાંથી માત્ર ચાલીસ ટકા જેટલાજ વિદ્યાર્થીઓને ફોર્મ આપવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ ન ધન્યવાયોગ્ય છે આમ કરતાં રફલો અટકે એટલા માટે યુનીવર્સિટિએ મેટ્રીક વર્ગમાં સરેરાશ સંખ્યા કેટલી હતી એના આંકડા મગાવવા નેમ્ણે. અને તે મુકાબલા ખાતર યુનીવર્સિટિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં જુદી જુદી પરીક્ષાઓના પરિણામના અહેવાલમાં બહાર પડવા નેમ્ણે.

મેટ્રીકનો હમણાનો અભ્યાસક્રમ કાગળ પરતો સારો દેખાય તેમ યોજાયેલ છે પણ વિષયો બધા પાક શવાને બદલે ઉપરચોટીયું જ્ઞાન આપે છે, અને તે માટે તો જમીન ગોખી કરી નનીન વક્ષ રોપવું એજ ઉપાય છે.

હાલતું સુંકું કુંકું અંકુરિત થઈ મીઠા મેવા ચખાડે એમ મને લાગતું નથી.

આ વિષય અર્થવા માટે શિક્ષણનો અનુલવ ધરનાર માણસોની ખાસ કમીટી નિમચી નેમ્ણે અને તે એક નાના મંડળમાં ચર્ચાઈ જેવો સારો તોડ થશે તેવો મોટી પરિષદમાં માત્ર નિર્ણયો વાંચે નહિં થાય. કમીટીનું બંધારણ એવું હોવું નેમ્ણે કે જેમાં પ્રતિનિધિ તરફે બધાં આવી જાય. એકદેશીયતા ધન્યવાયોગ્ય નથી.

વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી, તે બગડવાનાં કારણ અને બગડતી -

અરકાવવાના ઉપાય.

ખાળલમનની બદીથી છોકરાંઓનાં શરીર, જલે તો નમળાં હોયજ છે, તેમાં વળી માતાઓના અચાનને લીધે ખાળાગોળો અચીણુ વિગેરે માદક પદ્ધર્થો બચપણમાં ખવડાવીને એ શરીરને નિર્માલ્ય બનાવી દીધું હોય છે.

નિશાળમાં પણ શરૂઆતથીજ ગમત અને રમુજને બદલે સખ્ત મજુરીની દેડ જેવી સ્થિતિ હોય છે, અને ઘેર પાછાં જતાં સ્કૂલના તૈયાર કરવાના પાકના ડંથી રમતગમનમાં મન મોટવું નથી.

શરીરમાં કંઈ રોગના અંકુર વારસામાં ઉતરી આવ્યા હોય તે, અથવા તો આજુ-બાજુના વાતાવરણમાં ફેલાયેલાં હોય તે નળળા શરીરને વધારે નળળું બનાવે છે,

વળી કોકિટ, હોંકી, ફુટજોલ, ફૂસ્તી, ગેડીદડા જેવી રમતો તરફ ખાળકોનું, મન પોનાની મેજે વળે છે: આ વલણ પણ માળાપો, એવી રમતો બહુ નેખમકાગી છે એમ કહી, દાખી દે છે. એટલે કુમળી વયે જીકચઓનું શરીર ખીવડાને બદલે ઉવડે બગડવા માંડે છે. અને કુદરતની એટલી પણ કૃષ્ણ છે કે, મનુખ દેડ આટલી આટલી કમુરો છતાં પણ કઈક ખીલી નીકળે છે.

અમુક કોમના છોકરાઓમાં તો સુધરતાનું પણ લાન નથી હોતું; અને હિન્દુસ્તાનને આપેલ બહોળા પાણીની અમુલ્ય ઇશ્વરી બક્ષીસનો ઉપયોગ જેમ થોડો થાય તેમ કરવો. એટલે કે ઇશ્વરના પણ જેમ અને તેટલા ઓછા ઋણી થવું અને કર્મબંધનમાં ન આવવું એમ માનતા હોયની !

કેટલાક ખરાબ આદતોના ભોગ નાનપણથી થઇ અને પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે અને પોતાના મોખતીઓને પણ હાંદા ઉડાડે છે.

જે નિશાળો સતત પાંચથી છ કલાક કામ કરે છે તેમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓને બપોરની રજા વખતે કંઈ ખાવાનું નથી હોતું તેથી પણ, શરીર ઉપર ખરાબ અસર થાય છે, બાળકમની બદી તો મૂંઝાએ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. અને તેથી આપંદા થનારી પ્રજાના શરીર કાંઈક સુધરશે. અને તેજ ખરાબ ચાલનો જલ્દથી અંત આવે તેટલા માટે શિક્ષકોએ તેની વિરૂદ્ધ મજબૂત લાગણી વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રેરવી જોઈએ. શિક્ષકોએ નીતિ શિખવવામાં અને છુવનના કાયદાઓનું જાન આપવામાં બહુ શરમાળ ન થવું જોઈએ. કલાસમાં જે છોકરાઓ નખળા માલુમ પડે તે શા માટે નખળા છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરી અને જે તબીબી સલાહની જરૂર પડે તો તેમ કરવા માળાપને મુસવરું જોઈએ.

શહેરો અને કસબાઓની નિશાળો ત્યાં ડાકટરો હોય ત્યાં તો વિદ્યાર્થીઓના શરીરની તપાસ ત્રણ થાતો છ જ મહીને એકવાર થાય એવો બ હોખત થવો જરૂરનો છે. અને આ તપાસના પરિણામની નોંધ રહેતી હોય તો સાફ. સ્વચ્છ રહેવું અને સાફ કપડા પહેરવાની ટ્રેવ અભ્યાસની શરૂઆતથીજ પાડવી જોઈએ, નિશાળના શિક્ષણમાં છોકરાઓનું જન આનંદ પામે એવા વિષયોનો ઉમેગ થવો જોઈએ. અને તે મંગીત, ડ્રોઇંગ, બગીચા-કામ અને ફૂલ જેવાં ગમતના સાધનો દાખલ કર્યાંથીજ થઇ શકે. રમત ગમત અને કસરત માટે દરેક મૂલમાં પૂરતાં માધન જોઈએ. ક્રિકેટ વિગેરે પરદેશી રમતો નાની સ્કૂલોમાં ખરચાળ માલુમ પડે તો આપણી દેશી રમતો જેવી કે ગોડીદડ, દડામાર, આટાપાટા, હડતત, કુસ્તી અને દેશી કસરત તો અવશ્ય કરવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત ફૂલ દરેક નિશાળમાં કરાવવીજ જોઈએ. અને તે વિષય મૂલ અને ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં દાખલ કરવાથી દરેક શિક્ષક પોતાના કલાસને તે કરાવી શકશે.

છોકરાઓની વયના પ્રમાણમાં Bar Bellની કસરત કરાવવાથી સુધારો થશે. બાળ-વર્ગથી તે હાઇસ્કૂલના ઉંચામાં ઉંચા ધોરણ સુધી દરેક વિદ્યાર્થીએ ફૂલ કરવીજ જોઈએ.

છોકરાઓને બપોરનો નાસ્તો.

બપોરની છટી વેળાએ છોકરાઓ કંઈક નાસ્તો કરે તો બહુ સાફ. એમના ખીચતા શરીરને મોટી ઉમરના માણસો કરતાં પોષણની બહુ જરૂર છે. પણ આ વ્યવસ્થા સ્કૂલ તરફથી તો નજ થઈ શકે, એટલે માળાપોએ ઘેરથીજ, પુરી, સુખડી, કે ચણા જેવું ખાવાનું સાથે આપવું જોઈએ, પોતાના છોકરાઓના ભરણ પોષણ કરવાની માળાપની દરજમાં આ દરજ પણ સમાયેલી છે અને આગાંથી રાજ્ય તેમને મુક્ત કરી શકે પણ નહિ અને મુક્ત કરવા ઇચ્છે તો પણ તે અશકિત છે. રાજ્ય આવો પ્રયત્ન પોતાને ખર્ચે

કરે એ અશક્ય છે, તોપણ દલીલ ખાતર માગે કે તે પોતા તરફથી ખાવાનું આપવાની રીતે દાખલ કરે. તોપણ એ ઇચ્છવા જેવું નથી કારણકે ચાંચને વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળે તેના કરતાં અર્થ વધારે થાય અને તેમનામાં બીજાની ઉદારતાથી ખાવું એવો ખોટો ભાવ થવા દેવો એ પણ એક માનસિક અને નૈતિક નિર્બળતા વેદ્ય કરવા જેવું છે. પણ જો આખા પો શિક્ષકની સાથે વધારે સમાગમમાં આવે અને રમત સંબંધી, પોપણ સંબંધી, છોકરાઓના શરીર સંબંધી પ્રશ્નોની વાતચીત થાય તો ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ શકે.

કેળવણીની ખીલવણી માટે શિક્ષકો અને આખા પોનો સહકાર ધણો અગત્યનો છે.

મેટ્રીક્યુલેશન.

હું પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી શી રીતે સુધારી શકાય તે વિષય ચર્ચામાં આ સંબંધે કંઈક મૂલ્યન કરી ગયો છું, પણ સ્વતંત્ર રીતે આ પરીક્ષા સંબંધીજ થોડા વિચારો દર્શાવવા ચોખ્ખા ધાર્ડ છું.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ યોગ્યતા અભ્યાસક્રમ કાંઈ રીતે ઓછો નહિ લાગે. પણ નાચેત ધોરણમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓના આગીતર્યા અભ્યાસને લીધે એક વર્ષમાં પાઠ્ય વિષયોનું સંગીન જ્ઞાન આપી શકાતું નથી એટલે શિક્ષણ માત્ર પરીક્ષા મંડપની જરૂરીઆતોને અ્યાલ રાખીનેજ આપવામાં આવે છે અને તેટલે અંશે શિક્ષણ ઉપર ઓટીધું થાય છે. આમ ન થાય તેટલા માટે પ્રાથમિક શિક્ષણની સ્થિતિ સુધારવી એ આવશ્યક છે.

તેમ હમણાની પરીક્ષામાં કેટલાક વિષયો એવા છે જે અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો બીજા વિષયો પર વધારે લક્ષ આપી શકાય.

અંગ્રાજ અને ભૂગોળનો જે ભાગ આ ધોરણમાં રાખેલ છે તે જો છૂટા ધોરણમાં રખાય તો કાંઈ અડચણ જેવું નથી અને તે ધોરણમાંથી વિષયોનો બોલો ઓછો કરવા માટે દેશી ભાષાનો વિષય નિર્બંધ સિવાય કાઢી નંખાશે તો ઠીક પડશે.

છોકરાઓનો શુભચરિતી લાપા પર કેટલો કાણુ છે, તે નિર્બંધદ્વારા મારી રીતે જણાઈ રહેશે, અને વર્ગમાં પણ વારંવાર શુભચરિતી નિર્બંધ લખાવવાથી આપેલ વિચારો શી રીતે ગોઠવવા તેનો મહાવરો પડશે અને આ ટેવ અંગ્રેજી લખવામાં પણ ઉપયોગી થશે.

ઐત્તિહ્યક વિષય તરીકે માતૃભાષા ચાતો અંગ્રેજી રાખેલ છે. અને તે યુનીવર્સિટી પરીક્ષામાંથી ખાતલ કરેલ છે. જો માતૃભાષાનું જ્ઞાન કેળવવું એવોજ ઉદ્દેશ હોય તો અંગ્રેજી ઐત્તિહ્યક તરીકે રાખવું આવશ્યક નથી. અને મારી આન્યતા પ્રમાણે ઐત્તિહ્યક વિષય પડતો મૂકવામાં આવે તો અભ્યાસક્રમ વધારે બંધ બેસતો થશે, કેમકે હમણાના ધોરણે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાન્તાધિક અંગ્રેજી પેપર માટે બહારનું ઘણું વાંચવાનું તેમજ લખવાનું હોય છે. અંગ્રેજી સામાન્ય જ્ઞાન વધારે પરિપક્વ થાય તેમ કેળવણી લેનારાઓને આગળ પર વધારે સુગમના થશે, અને કોલેજમાં કયા વિદ્યાર્થીઓ પહેલા વર્ગમાં દાખલ થવા માગે છે તે સંબંધી ફરીયાદ કેટલેક દરબજે ટળી જશે.

હમણાના અભ્યાસક્રમમાં વિષયનો એટલો બધો ખીચણ છે કે તેથી મામાન્ય જેવા ઉપયોગી વિષય પર પૂરતું ધ્યાન આપી શકાતું નથી. સામાન્યતઃ વ્યાવહારિક અને ભાવનાત્મક શિક્ષણ આપવા માટે દરરોજ એાછામાં એાછી ચાલીસથી પચાસ મિનીટ એમાં ગાળવી વનંદએ, તેને બદલે આઠવાડીયામાં 'ફર્સ્ટ એઇડ' અને સામાન્ય મળાને ભાગ્યેજ ગણુ પીરીઅડ આપી શકાય છે. તેમાં તો વળી ફર્સ્ટ એઇડ માટે નિશાળની બહારનો વખત લેવો પડે છે કેમકે તે વિષયના શિક્ષણ માટે બહારના પ્રકટરો વિગેરેની સગવડ ઉપર આધાર રહે છે. જો છતાં ધોરણમાંથી દેશી ભાષા કાઢી નાંખી 'ફર્સ્ટ એઇડ' નો અર્ધા ભાગ અને અગ્રણ તેમાં નાખવામાં આવે અને સાતમા ધોરણમાં 'ફર્સ્ટ એઇડ' ની માફી રહેલી બાબતો રાખીએ અને ઐચ્છિક વિષય મુકી દઇએ છીએ તો હમણાના ફરતાં છોકરાઓ ઉપરથી ઘણું બોનં એાછા થઇ શકશે અને બીજા વિષયોનું જ્ઞાન પરિપક્વ થશે.

આ બધા સવાલો યુનિવર્સિટી સેનેટમાંજ માત્ર ચર્ચે અને રફૂલના હેડ માસ્તરો વિગેરેને તો માત્ર તેનો અમલજ કરવો પડે એવું હમણાનું ધોરણ કાંઇ પણ રીતે પસંદ કરવા જેવું નથી.

જેમને દમેશાં વિદ્યાર્થીઓને બધા વિષયો શિખવવાના છે, જેમના પર સારા ખરાબ પરિણામનો જુમ્મો રહેલો છે, જેમને વિદ્યાર્થીઓનું માનસિક બળ ખીણવી તેનું ભવિષ્ય સુધારવાનું સોંપવામાં આવેલ છે, તેમનો આવા પ્રશ્નોના નિર્ણયમાં કંઇ અવાજ નહિ એ ખરેખર શોચનીય છે.

સેનેટમાં સભાસદો તરીકે, થોડાએક ધારાસભીઓ અમુક કાલેજના પ્રોફેસર ને પ્રિન્સીપાલો અને સરકારી ફળવણી ખાતાના અમુક યુરોપીયન અમલદારો શિવાય રફૂલના પ્રતિનિધિઓ તો મુલજ નથી હોતા. તેમ પરીક્ષા તરીકે પણ કાલેજનેના લેકચરો પછુ લાયક ગણાય છે જ્યારે ખાસ હાઇસ્કૂલના શિક્ષણનો અનુભવ ધરાવના માણસોને પસંદ નથી કરવામાં આવતા. એટલે ધોરણ બાંધનાર અને તેનો અમલ કરનાર એ બે વર્ગ વચ્ચે સહકાર થઇ શકતો નથી.

જે છોકરાઓને કાલેજના પ્રોફેસરો લાણાવે છે તેજ છોકરાઓની પરીક્ષા લેવા માટે જો તેઓ લાયક ગણાય છે તો પછી જે શિક્ષકો મેટ્રીક્યુલેશનના વિદ્યાર્થીઓને શિખવતા હોય તેઓ એમની પરીક્ષા માટે શા માટે ન યોગ્ય ?

આ દેખીતી વિચિત્રતા ટાળવા મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાની વ્યવસ્થા જેવી કે અભ્યાસક્રમ યોજવો, પાઠ્ય પુસ્તકો ચુકર કરવાં, પરીક્ષા નીમવા, એ સહુ સત્તા એક મંડળને સોંપાવી જોઇએ. અને તે મંડળમાં અર્ધો સંખ્યા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓની અને અર્ધી મંખ્યા હેડ માસ્તરોના પ્રતિનિધિઓની જોઇએ.

આવું મંડળ ચોતાના જાત અનુભવથી ખરેખર ખામીઓ શી છે તે તરત જોધી કાઢશે અને તેને ટાળવાના ઉપાયો પણ જલદીથી લઇ શકશે.

રફૂલકાંબલ અને મેટ્રીક્યુલેશન એકત્ર કરવા બાબત.

રફૂલ કાર્નલનું હમણાનું ધોરણ ધણુંખર્ચે મેટ્રીક્યુલેશનના બધારણ પરજ રચાયજ

છે. એટલે જે છોકરાઓ અભ્યાસમાં નબળા માલુમ પડે, તેજ લખું કરીને આ પરીક્ષામાં જાય છે, અને ઉમેદવારોમાંથી આટલા ટકા પાસ થવા જોઈએ એવું પરીક્ષકોનું જાણીતું વલણ હોવાથી ઝાઝી તૈયારીઓ છતાં પણ આપણે પાસ થઈ શકીશું એવી વિદ્યાર્થીઓમાં માન્યતા છે. અંગ્રેજીમાં જે કુશળતા મેટ્રીક થવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી છે તેવી આ પરીક્ષા માટે જરૂરી મનાતી નથી.

ભૂગોળના જ્ઞાન સિવાય બીજા બધા વિષયોમાં સામાન્ય જ્ઞાનમાં એક મેટ્રીક સ્કૅલ ફાઈનલ પસાર થયેલા વિદ્યાર્થી કરતાં વધારે સારો હોય છે. એટલે અભ્યાસને ધોરણે સ્કૅલ ફાઈનલ પરીક્ષાથી તમામ મેટ્રીક, થયેલ કારકુન કરતાં હલકી પ્રતિભા કારકુન આપણે તૈયાર કરીએ છીએ. જે લણાવવાનો એજ ઉદ્દેશ હોય તો પછી એકલી મેટ્રીકપુલેશન પરીક્ષાજ આ કામ માટે યસ છે.

આવી રીતે જે લગભગ સરખી પરીક્ષા રાખવાથી સ્કૅલફાઈનલના ભૂગોળ જેવા ઉપ-યોગી વિષય પર જોઈએ તેટલું લક્ષ આપી શકાતું નથી. તેમ જ પરીક્ષા માટે નિમિત્ત થયેલ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પણ ઘણી જગ્યાએ ખાસ કરવામાં આવતો નથી. કેમકે જુદા જુદા વિષયોના ખીચડાથી હાઈસ્કૂલમાં માસ્તરો બધે પહેંચી વળે એવું હોતું નથી એટલે આ બંને પરીક્ષાઓ એક કરી નાંખવામાં આવે તો નિશાળનું શિક્ષણ વધારે સરળ થાય.

અભ્યાસ માત્ર નબળા છોકરાઓ અને થોડાકજ સારા વિદ્યાર્થીઓ જેઓ નીચેના ધોરણમાં નજીક કારણસર બીજા ભાષામાં કાચા રહ્યા હોય, તેઓજ આ પરીક્ષા સહેલી છે એમ સમજી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા સિવાય તે કંઈ લઈ લે છે. પણ ખરી રીતે જોતાં સ્કૅલફાઈનલનું ખરૂં સ્વરૂપ કેવું હોતું જોઈએ, તે મેં નવા ધોરણ ચોંટાવી સંબંધી જે સવિસ્તર દરખાસ્ત રજૂ કરી છે તેમાંના Vocational Training સંબંધી ક્ષેત્ર સુચનાઓ ઉપરથી સમજી શકાશે.

ખાસ વર્ગોની ફેળવણી.

રાજકુમારો, તાલુકદારો અને ગરાસીઆઓની ફેળવણી સંબંધી—

આ ખાસ વર્ગો માટે જે પદ્ધતિ હાલ પ્રચલિત છે, તે ખરચાણું છે એટલુંજ નહિ પણ તેમના માટે ખાસ ઇલાહિદિ સંસ્થાઓ રાખવાથી સામાન્ય પ્રજાવર્ગને અનેક ગેરફાયદા છે. રાજકુમારો, તાલુકદારો અને ગરાસીઆઓ—જે સર્વેને માટે ફેળવણીની એક સંસ્થા હોય તો તો કંઈક ચોક્કસ છે. પરંતુ તેમ નહિ કરતાં, તે વર્ગમાં પણ જે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે અને રાજકુમારો જેવા માટે રાજકુમાર કોલેજ સ્થાપવામાં આવી છે અને બીજા વર્ગ માટેની સંસ્થાનું નામ ગરાસીઆ સ્કૂલ એમ રાખવામાં આવ્યું છે. એટલે રાજકુમારો જેઓ ભવિષ્યના રાજકર્તાઓ થવાના છે તેઓ તો સામાન્ય પ્રજાવર્ગના સંબંધ માતો ક્યાંથીજ આવે પણ તાલુકદારો અને ગરાસીઆઓ જેઓ તેમના ભાયાતો છે અને જેઓ રાજકર્તા કામનીજ આજ્ઞા છે તેમના સંબંધમાં પણ આ રાજકુમારોને આવવાની તક આ ગોઠવણથી મળતી નથી.

રાજકુમાર કોલેજનું વાર્ષિક ખર્ચ ૬૦,૦૦૦ આપક હમ્મર રૂપીઆ ઉપરનું થતા જાય છે, જ્યારે આ ખર્ચાળ ફેળવણીનો લાભ લેનારની સંખ્યા લાગેજ પચીસથી ત્રીસ સુધી થતા જાય છે.

રાજકુમારો જયપણમાં ઝનાનામાંજ ગોંધાઇ રહે છે. અને અજણુ ખવાસણો અને ખવાસોની ઇચ્છા મુજબ તેમને ઉછેરવામાં આવે છે અને તેનાજ સંસ્કાર તેમના કામળ મગજમાં પડે છે. પોતે રાજકુમાર છે, અને લાવિષ્યમાં પોતે ગજ થવાનો છે એવી સમજણ આવે અને પોતાની લાવિ પ્રજના સંબંધમાં આવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાંતો તેને રાજકુમાર કોલેજમાં મોકલવામાં આવે છે જ્યાં તેને પોતાના જેવા રાજકુમારો યુરોપીયન અને દેશી માસ્તરો અને પોતાના હવકા નોકરો શિવાય બીજા કાઇના પરિચયમાં આવવાનો તેમને પ્રમંજ મળતો નથી.

અમુક વર્ષ આ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી તેમને રાજ્યાસનપર આરોહણ થવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તે માત્ર રાજ્યના મોટા અમલદારો અને યુરોપીયન મિત્રોના શિવાય બીજાના સહવાસમાં આવતા નથી અને બીજા સામાન્ય પ્રજાજન સાથે વાતચિતના પરિચયમાં પણ આવવાનો તેમને અણુગમે પેદા થાય છે.

મામાન્ય પ્રજાની અભિલાષાઓ શું છે, તેઓને ફેળવણી તથા બીજા મામાજક સુધારા કરવામાં શી શી અડચણો નડે છે, તેઓને જીંદગીમાં કેવી હાડમારીઓ વેઠવી પડે છે, રાજ્યના અમલદારો પ્રજાજન સાથે કેવી રીતે વતન ચલાવે છે, તેઓ કદવેદ વિગેરેના બૌદ્ધ સંબંધી કેવા વિચાર જણાવે છે, તેઓ માંહેનો ફેળવાયેલો વર્ગ ગજ્યતંત્ર માટે મંતોપ જાહેર કરે છે કે કેમ-પ્રજાના હક જળવાય છે કે કેમ અને હુંકમાં પ્રજા સર્વ રીતે સુખી છે. તથા યુગરાનના સાધન મહેલાઇથી પેદા કરી શકે છે કે નહિં વિગેરે માહિતી સામાન્ય પ્રજાના યાજ્ઞિકો સાથે સંબંધમાં આવે તો આવા રાજકુમારોને મળી શકે.

આ પ્રમાણે સંબંધમાં નહિં આવવાથી હાલના રાજ્યો રાજ્યકર્તા તરીકે પોતાનો ધર્મ યથાર્થ જાળવી શકતા નથી. અને પ્રજાપતિ પિતૃનેહ દાખવી તેમની ચાહના મેળવી શકતા નથી.

રાજકુમારો માટે એલાહિદિ રાજકુમાર કોલેજની સ્થાપનાથી અતિશય ખર્ચ ઉપરાંત હિપર પ્રમાણે અનેક ગેરલાભો થાય છે. આવી એક રાજકુમાર કોલેજ પાછળ થતા ખર્ચ-માંથી બીજી દસ હાઇસ્કૂલ નબી શકે.

આ પ્રમાણે રિયલિટી છે તોપણ રાજકુમારોએ સામાન્ય વર્ગ સાથે પ્રાથમિક સ્કૂલ અને હાઇસ્કૂલમાં રહીનેજ અભ્યાસ કરવો એવો મત અમારો નથી. તેઓને માટે જુદી સ્કૂલ નેષ્ટએ. પરંતુ હાલ જેમ રાજકુમાર કોલેજ છે અને જેમા રાજકુમારોની તમામ જીજ સંખ્યા છે, તેવી અલાહિદિ સંસ્થા નહિં પરંતુ ઝિંઝાંડમાં જેમ બોર્ડિંગ સ્કૂલો હોય છે, તેવા ધોરણપર રચાયેલ એક બોર્ડિંગ સ્કૂલ ઉઘાડવી. અને તેમાં રાજકુમારો ઉપરાંત, બીજા ગરાસીયા, લાયાતો, તાલુકદારો, અને શ્રીમંત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવા એટલુંજ નહિં પણ સામાન્ય વર્ગમાં પણ કોઇ પ્રભાવશાળી, તેજ શુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓ રૂપ અને

જેઓ આ સ્કૂલનું બોર્ડિંગ વિગેરેનું ખર્ચું ઊપાડી શકે તે તમામ માટે આ બોર્ડિંગ સ્કૂલ ખુલી હોવી જોઈએ.

આ સ્કૂલમાં સ્ટાફ વગેરે કળવાયેલા ગ્રેજ્યુએટોનોજ હોવો જોઈએ, અને બીજી હાઇ-સ્કૂલ કરતાં વધારે ઉત્તમ રીતે નમુનેદાર શિક્ષણ મળે તે માટે ગ્રેજ્યુએટોને સારા પગાર ઉપરાંત નિશાળમાં દરેક વિષય સમગ્રવવા માટે પુસ્તકો, નકશા, ચિત્રો, મોડેલો અને યંત્રો, તથા એપેરેટમ વગેરેની સંપૂર્ણ સામગ્રી હોવી જોઈએ. રાજકુમારાના ધણા મોખતીઓ ધશે અને તેઓના સહવાસને લઈ તેઓ લોકોની સ્થિતિથી વધારે માહિતગાર થશે, અને પોતાથી ઉતરતા દરજ્જાના માણસો સાથે હરવા ફરવામાં તથા વાતચિત કરી વિચારની આપ લે કરવામાં કાંઈ રીતે તેઓ સંકોચ નહિં ધરે.

રાજકુમારો સાથે એક બે હલકા નોકરો રાખવા દેવા પણ તે ઉપરાંત બીજા ખવાસો કે મુસાસિબ નહિ એવા વધારાના નોકર કે જે નોકરોના ક્ષુદ્ર તથા પ્રક્રુચિત વિચારોની અમર રાજકુમારોના મગજપર થાય તેવાને બોર્ડિંગમાં બીજકુલ ન રાખવા દેવા જોઈએ.

આ નિશાળના અધ્યાસક્રમમાં, રમત, ગમત, રાઇડીંગ વગેરેને વિશેષ અગત્યતા આપવી જોઈએ. જે બને તો રમપ્રત વર્ગને લગ્ગરી તાલીમ પણ કંઈક અંશે આપવાની ગોઠવણ થવી જોઈએ.

આવું ધારણુ રાખવાથી તેઓ કવધર્મપરાયણ થતાં શિખશે અને માત્રાજ્યને પણ ખરા સ્તંભ રૂપ થઈ પડશે.

રૂપારાંકર દલપતરામ આચાર્ય.

ગુજરાતમાં માધ્યમિક ફેળવણી.

પ્રવેશિકા.

આ ગુજરાત ફેળવણી પરિષદે ખાસ કરીને બે બાબતો પર ચોંટાણું લઈ આપવું નોંધ્યું.

૧. મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણવ્યવસ્થા.

૨. માધ્યમિક ફેળવણીની સ્થિતિ અને તેમાં થઈ શકે તેવો સુધારો.

આ બે બાબત પર ખાસ લક્ષ આપવાનું કારણ એટલુંજ કે એમાં પરિવદ નો ધારે તો થોડા સમયમાં ઘણું કાર્ય કરી શકે. ત્યારે પ્રાથમિક ફેળવણી અને ઉચ્ચ ફેળવણીના પ્રશ્નો ધણા વિશાળ, પૈસાના સાધન પર આધાર રાખનારા અને સરકારની મદદથીજ આગળ વધી શકે એવા છે ત્યારે આ બે બાબતોમાં લોકો ધારે તે કરી શકે.

મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ—સધવા તેમજ વિધવાની ફેળવણીનો સવાલ સૌથી વધારે અગત્યનો છે. પણ એ બાબતમાં મારો અનુભવ ન હોવાને લીધે એ ક્ષેત્ર બીજાઓને માટે રાખી અત્રે માત્ર માધ્યમિક ફેળવણીના પ્રશ્નોનુંજ વિવેચન કરવામાં આવશે.

જેટલું લોકો કરી શકે તેટલું તેઓ કરતા નથી, અને ઘણી વખત સરકારને કંપેક્ષ આપે છે. ત્યારે સરકાર તેમની વાતો શી રીતે સાંભળે ? જે લોકો કાર્ય કરતા નથી અને માત્ર માંગણીઓ અને બીકણી માફક છૂપો બાજબાટ કરે તેમના અવાજની અસર કેટલી હોઈ શકે ? જે અમુક બાબતમાં આપણને સત્તા નોંધતી હોય તો તે મેળવવા પહેલાં જે બાબતમાં સત્તા સ્વતંત્ર રીતે ભાગવી શકાતી હોય તે બાબતમાં બાંધવડી નોંધ્યું અને તે મત્વના થોડા ઉપયોગથી આપણે બતાવવું નોંધ્યું કે આપણે વધારે સત્તા મેળવવાને લાયક છીએ. ફેળવણી અને લોક આરોગ્ય એવી બાબતોમાં લોકો પોતાની મેળે મંડળે સ્થાપી સરકારની મદદ વિના ઘણું કરી શકે એમ છે. પણ ગુજરાતની સ્થિતિ આપણે તપાસીએ ત્યારે એમજ માલુમ પડે છે કે લોકોને કાંઈ પણ પોતાનું કૈય કરવાની ઇચ્છાજ સ્ફુરી નથી. અને જે અગ્રેજી શાળાઓ હાલ મોટા શહેરોમાં અસ્તિત્વમાં છે તેમાંની ઘણીખરી વિદ્યાના પ્રચાર માટે કાદવામાં આવી ન હોતી, પણ પૈસા કમાવાના એક સાધન તરીકેજ. ત્યાં ખાનગી ગૃહસ્થો પૈસા કમાવાના સાધન તરીકે નિશાળો કાઢતા હોય ત્યાં એ એક સર્વને ઉપયોગી, સર્વેએ ઉપાડી લેવી નોંધતી બાબત છે. નિશાળો અમુક એક વ્યક્તિની સત્તામાં હોવા કરતાં તેમની વ્યવસ્થા લોકોના થોડા નેતાઓના હાથમાં હોવી નોંધ્યું એ વિચારોથી કાર્ય ન થતું હોય ત્યાં સુધી તો સારાં પરિણામ આવવાને બદલે અનિષ્ટ પરિણામજ આવવાનાં. સારા દેશજનો ઉત્પન્ન કરવા એવા હેતુથી કામ કરનાર આખા ગુજરાતમાં કેટલી નિશાળો છે ? એનો જવાબદારેક ગૃહસ્થ પોતાની મેળેજ શોધી કાઢશે.

ઉપાય માત્ર એકજ છે. આવી સંપૂર્ણ નિશાળોને બદલે ચરોતર ફેળવણી મંડળ અને સાર્વજનિક ફેળવણી મંડળ જેવાં મંડળો સ્થળે સ્થળે સ્થપાવાં નોંધ્યું. અને ખાનગી

વ્યક્તિઓને શિર જે બોલે છે તે તેમણે ઉપાડી લેવો જોઈએ. આખા ગુજરાતને માર્ગ-દર્શક એક “ ગુજરાત કેળવણી મંડળ ” પણ સ્થપાવું જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ વિગેરે.

હવે હાલ ચાલતી નિશાળો તથા તેમના અભ્યાસક્રમની કેટલીક ખામીઓ વિષે વિવેચન થશે.

૧. હાલ કેટલીક નિશાળોમાં વર્ગમાં હદ કરતાં વધારે છોકરાઓને રાખવામાં આવે છે. એક વર્ગમાં ૫૦-૬૦-૭૦ અથવા ૧૦૦ ની સંખ્યા પણ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે.

૨. શિક્ષકો કામમ રહેતા નથી. થોડે થોડે વખતે બદલાય છે. શિક્ષકોની સ્થિતિ ગુલામ જેવી હોય છે. શિક્ષકો પોતાના વિચારોનો સ્વતંત્રતાથી ઉપયોગ કરી શકતા નથી. ન્યાં ગુરુઓ ગુલામ જેવા પુરાશભતીઆ, અને વેપારી વતિથી વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વિગેરે વેચી પૈસા કમાનાર પોય ત્યાં શિષ્યો આદર્શ દેશજનો ક્યાંથી ખરી શકે ?

૩. શિક્ષકોની સ્થિતિ આવી હોવાને લીધે સારા શિક્ષકોને શીખવવાને ઉત્સાહ રહેતો નથી. માત્ર મેટ્રીક અથવા સ્કલરશીપનાલમાં સારી સંખ્યા પાસ કરાવવી અથવા ગ્રાંટ મેળવવાને ઇન્સ્પેક્શન વખતે સારો દેખાવ કરવો એ ઉપરાંત નિશાળોનો ખીજો કાષ્ટ પણ હેતુ હોતો નથી.

૪. જેટલા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં જાય છે તેનો ફેં ભાગ પણ મેટ્રીકમાં પાસ થઈ શકતો નથી. જેઓ પાસ થાય છે તેઓ આગળ ભણી નોકરી લઈ શકે છે પણ ખામીના ઘણી મુશીબતથી પોતાનો ધંધો શોધી કાઢે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને આગળથી ધંધાનું શિક્ષણ મળતું રહે તો તેઓ ભવિષ્યમાં મારી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે. માટે દરેક નિશાળમાં ધંધાના ઐતિહાસિક વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ અને દરેક વિદ્યાર્થીને માટે ૧ ઐતિહાસિક વિષય શીખવાનું ફરજિયાત રાખવું જોઈએ. શહેરોમાં ધંધાના શિક્ષણને માટે સારી અનુકૂળતા મળી શકે; ધરણ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે, અને દરેક ધોરણના ઘણા વર્ગો હોય છે. તેથી એકજ ધોરણના ઘણા વર્ગો પાડવાને બદલે જુદા જુદા ધંધા શીખનારના પણ વર્ગ પાડી શકાય. દરેક વિદ્યાર્થીને માટે અમુક વિષયો ફરજિયાત રાખી બીજા ઐતિહાસિક વિષયોનું શિક્ષણ આપી શકાય. અને તે ઐતિહાસિક વિષયો વાર દરેક ધોરણના વર્ગ પાડી શકાય. અને બીજું શહેરોમાં દરેક ધંધાનું શિક્ષણ આપતાં જે ચીજો તૈયાર થાય તેમના ગ્રાહકો પણ જલદીથી મળી શકે અને દરેક તૈયાર થયેલી ચીજનું વેચાણ પણ થઈ શકે, જેથી શહેરોમાં ધંધાનું શિક્ષણ દાખલ કરવું સહેલું થઈ પડે. અને ગામડામાં ખેતીનું શિક્ષણ, થોડું સુતારી કામનું શિક્ષણ તથા દરજીનું શિક્ષણ આપી શકાય, શહેરોમાં ઘણા ધંધાઓ શીખવી શકાય અને દરેક ધંધો શીખનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ મળી શકે.

૫. જે શિક્ષકોને પોતાના કાર્યમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળે તો તેમનો ઉત્સાહ વધે. સારા શિક્ષકો મળી શકે અને શિક્ષણની પદ્ધતિમાં શોધકૃતિ પણ ખીલતી રહે.

૧. દાહ વિદ્યાર્થીઓ સ્કુલોમાં સાત વર્ષ ગાળે છે પણ તેમણે મેળવેલાં જ્ઞાનનો સરવાળો કરીએ તો એમજ માલુમ પડે છે કે ખરી બહુવા જેવી ચીજો તેમને તેમને શીખવવામાં આવી નથી. નકામી ચીજો તેમણે ઘણા પ્રમાણમાં ગોળેલી હોય છે, અને તેમાંની ઘણીખરી ભૂટી બન્ય છે. તેનું કારણ એટલુંજ કે તે ખરેખર નકામીજ હોય છે અને તેમને જીવનમાં ઉપયોગી થતી નથી. ઇતિહાસ, ભૂગોળના વિષયોમાં ખાસ કરીને આત્મ અને જોડેથી એ વિષયોમાં થોડું શીખવવું, જીવનમાં ઉપયોગી થાય એવું શીખવવું અને ભૂટી ન બન્ય એવી રીતે શીખવવું એ ત્રણ જાગત પર ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

૭. મહર્ષિ દાગોરનાં સાંતિનિકેતનમાં જે વિષયવાળા વર્ગની યોજના રાખવામાં આવી છે તે ઉત્તમ છે. અને શિક્ષકો તેમજ શિષ્યોની ઘણી અડચણો તેથી દૂર થઈ શકે એમ છે. તે યોજનાનો સ્વીકાર કરવાથી ખર્ચ પણ વધતો નથી. માત્ર દાજરીનાં રજીસ્ટર વધારે ગખવાથીજ તેમ થઈ શકે છે. દાહની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજીમાં સાતમા ધોરણને લાયક હોય અને અંગ્રેજીમાં ચોથા ધોરણને લાયક હોય તો તે અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવતો અટકે છે. અથવા જો તેને કોઈ પણ પ્રકારે સાતમા ધોરણમાં લઈ લેવામાં આવે તો તે સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવતો અટકે છે. બીજું, કોઈ વિદ્યાર્થી ત્રણ વિષયમાં લાયક હોય અને એકમાં બહુજ કાચો હોય તો તેને કાચા વિષયમાં કયા આધારે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે એ મમજવું બહુજ મુશ્કેલ છે. અને વિદ્યાર્થી ત્રણ વિષયમાં કાચો હોય અને એક વિષયમાં બહુજ સારો હોય તો તેને પ્રોત્સાહન ન આપી તે માસ વિષયમાં જ્ઞાન વધારવામાંથી સામાટે અટકાવવો જોઈએ ? આમ દાહ ચાલતી પદ્ધતિ ધણીજ અડચણકર્તા છે, તે તરત દૂર થવી જોઈએ અને ધોરણવાર નહિ પણ વિષયવાર મર્ટિકિટો આપવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

૮. મકાનોમાં હદ ઉપરાંત પૈમા ખર્ચવામાં આવે છે. દવા, અજવાળું, સ્વચ્છતા અને સાદાઈમાં વસતી ગોળા એ તરફજ ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ. અને મકાનોના મકાનો એર્થનાં ચિન્હો તરીકે નહિ પણ સાધુતાનાં ચિન્હો હોવાં જોઈએ. આ બાબતમાં થતો ઘણો ખર્ચ બીજા જરૂરની જાગતમાં લઈ શકાય.

નિબંધો માટેના વિષયોની યાદીમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નોની ચર્ચા.

(ખ) પુસ્તકો મમદ કરવાની સંપૂર્ણ છટ હેડમાસ્તરોને આપવી જોઈએ અથવા દાહ જે પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરવાનું હોય છે તે સેક્ટ ધણું નાનું છે તે મોટું થવું જોઈએ. સારાં પુસ્તકો પણ તૈયાર થયાં નથી. આપણા કેળવણયા વર્ગોએ આપણને ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને ઇતિહાસ ભૂગોળનાં પુસ્તકો ઘણાં સારાં થવાની જરૂર છે.

(૭-૮-૯) અંગ્રેજી નિશાળોમાં ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ નહિ. જેલુંજ આપવામાં આવે છે, જે દાહસ્કુલોના વિદ્યાર્થીઓના નિબંધો વાંચવાથી જણાઈ આવશે. તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં મારાં વિદ્યાર્થીઓને વાંચવા લાયક પુસ્તકોની પણ ખોટ છે. તેમને માટે વાંચવા લાયક પુસ્તકો તૈયાર થવાં જોઈએ. મુઘળા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવામાં આવે અને તેની પરીક્ષા માતૃભાષામાંજ લેવામાં આવે તોજ માતૃભાષા સારી રીતે શીખવાશે.

ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ ખીલે છે, અને તેમ કરવાથી થોડા સમયમાં તેઓ વધારે જ્ઞાન મેળવી શકે.

વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરના (૧૨-૧૩ વર્ષના) થાય ત્યારે અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ કરવામાં આવે તો Direct method થી તેમને દરરોજ બે કલાક અંગ્રેજી શીખવવામાં આવે અને શિક્ષક Direct method બજાવતા હોય તો ચાર પાંચ વર્ષમાં હાલના જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે, અને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃત જેવા વિષયો અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શીખવી અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારવા કરતાં અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારવાનો ખીન્ને રસ્તો છે. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારવાને દરરોજ એકને બદલે બે કલાક તે શીખવવામાં ગાળવા, અને તેટલો વખત ખીન્ન વિષયોમાંથી ઓછો કરી, તે વિષયો ગુજરાતી દ્વારાજ શીખવવા. મારા માંલજના પ્રમાણે આ પદ્ધતિનો સ્વીકાર પુનાની ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલે કર્યો છે.

(જ.) આ બાબતમાં પ્રવેશિકામાં ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. અને ફરીથી ટૂંકમાં એટલુંજ કહીશ કે નીતિ, દેશજનતા વિગેરે બાબતો પુસ્તકોદ્વારા નહિ પણ ગુરના જીવનનું અનુકરણ કરવાથીજ વિદ્યાર્થીઓ શીખી શકે. જેવી રીતે શિક્ષકોને શિક્ષણની કળા શીખવવા માટે મુંબઈની અથવા મદ્રાસની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં મોકલવામાં આવે છે તેવી રીતે તેમને મહર્ષિ ટાગોરની શાન્તિનિકેતન જેવી સંસ્થામાં એક વર્ષ રહેવાને મોકલવામાં આવે તો તેઓ શિક્ષકના જીવનને ઉપયોગી થાય તેવા સારા અનુભવ મેળવી શકે. આવો સંસ્કાર પામેલા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે. બે હાલનું વાતાવરણ સુધારવું હોય તો આદર્શ શિક્ષકોએ શિક્ષણનું કામ ઉપાડી લઈ રથને રથને મંડોળે સ્થાપી સઘળા નિશાબે પોતાના હાથમાં લેવી જોઈએ. આ બાબતમાં અજવળ કરવાનું કામ ગુજરાતી કેળવણી મંડળે ઉપાડી લેવું જોઈએ. એ ગુજરાત કેળવણી મંડળને અસ્તિત્વનામાં લાવવાનું તથા તેની યોજના ધરી કાઢવાનું કામ નીચે દર્શાવેલા ગૃહસ્થો તથા જુદાંજુદાં સોંપવું એ મારી નમ્ર પ્રયત્ન છે.

૧. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૨. સુનીલાલ ધેન્નાભાઈ શાહ

૩. ઇંદુલાલ કૈંયાલાલ યાચિક

૪. અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ દાકર

૫. અ. સૌ. શારદા સુમન્ત મહેતા

૬. ગં. ચ. નાની જીન ગજજર

૧. મેકેટરીઓ

આ ગૃહસ્થો અને જુદાંજુદાં આપણને દોરવાને લાયક છે. અને તેઓ આપણને યોગ્ય માર્ગ બતાવશે. તથા સર્વ લાઘવો અને જુદાંજુદાં ખત અને ઉત્સાહથી આપણું શ્રેય કરવાના કાર્યમાં જોડાઈ તેમને મદદ કરશે એવી આશાથી આ નિબંધની સમાપ્તિ કરું છું.

અંગેડાલ મણિલાલ.

મેકેટરી-પ્રામીય કેળવણી મંડળ.

અમદાવાદ-(સુરત જિલ્લા)

આધુનિક માધ્યમિક કેળવણીની પદ્ધતિ

અને

તે સંબંધમાં થોડીક સૂચનાઓ.

હાલમાં કેલવણીનો વિષય ઘણો ચર્ચાઈ છે અને તેમ ચલુન્ જોઈએ. કેળવણી કદ ખહાર પડતા હાલના યુવાનો ખડુ કાચા નીવડે છે એવી ફર્યાદ ઘણી બાલુથી કરવામાં આવે છે. એ વિષય ઉપર મનન કરનારા ગૃહસ્થો હાલની કેળવણીની આ સ્થિતિ માટે વિવિધ કારણો દર્શાવે છે. કેટલાકો હાલના અભ્યાસક્રમની બૂલ કહાડે છે, કેટલાકો હાલની પદ્ધતિની બૂલ કહાડે છે, કેટલાકો હાલના શિક્ષકોની બૂલ કહાડે છે, કેટલાકો ખાતા તરફથી મુકાતા અંકુશની બૂલ કહાડે છે. એ મુજબ જુદા જુદા ગૃહસ્થો જુદી જુદી દષ્ટિથી જોઈને વિવિધ પ્રકારના દોષો કહાડે છે. આ બધા દોષોમાં વધારે કે ઓછા પ્રમાણમાં મન્યાઈ છે. કેળવણી પરિપદે આ મહત્વનું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે તેને માટે તેના કાર્યવાહકોને ધન્યવાદ થટે છે. પણ આ વિષય ઉપર એટલો બધો મતભેદ આવે છે કે બે દિવસોના ભાષણોથી એવું નિરાકરણ થવાનું નથી. કેલવણીના કામમાં અનુભવ તથા ઉત્સાહ ધરાવનારા વખતો વખત મળીને કેળવણીને લગતા જુદા જુદા સવાલો ઉપર ચર્ચા ચલાવશે ત્યારે જ ધીમે ધીમે સતોષકારક પરિણામ આવશે. પરિપદ જે નિર્ણય પર આવે તેનો અમલ કરવાને સતત પ્રયાસ થવા જોઈએ અને ન્યારે એવા સતત પ્રયાસ ખતથી થશે ત્યારે જ આ મહત્વનું કાર્ય પાર ઉતરશે.

પરિપદને દુકે વખતમાં ઘણાં કાર્યો કરવાનાં છે એટલે આવી પરિપદમાં લાંબા નિબંધો વાંચવાનું બની શકે નહિ એમ કું માનું છું તેથી મારો વિષય લાંબો નહિ કરતાં હાલની કેળવણી ખામી ભરેલી શી બાબતમાં છે, તેના કારણો શું છે અને તે ખામીઓ કુર કરવાને શું ઉપાયો યોજવા જોઈએ, તે કિમે કું દુકે વિવેચન કરીશ.

અત્યાર સુધી મારો અનુભવ માધ્યમિક કેળવણીના સંબંધમાં હોવાથી તે સંબંધમાં જ કું મારો વિચારો દર્શાવીશ.

કેળવણી લઈને નિશાળોમાંથી અને કોલેજોમાંથી ખહાર પડતા હાલના યુવાનો પહેલાના કરતાં ઘણા ઉતરતા છે એમ કહેવામાં આવે છે. અંગ્રેજી ભાષા ઉપર તેમનો કાણુ અગાઉના પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો છે, માતૃભાષાનું તેમનું જ્ઞાનતો ખડુજ અપૂર્ણ છે, બીજા ત્રિપણનું તેમનું જ્ઞાન ઉપયદીયા હોય છે, હાલની કેળવણીથી તેઓ બ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞાન ધરાવતા નથી, અંગ્રેજીમાં વાતચિત કરવામાં તેમજ લખવામાં તેઓ ઘણી બૂલ કરે છે, અક્ષર ઘણા ખરાબ લખે છે વગેરે વગેરે હાલના યુવાનોના સંબંધમાં હોય કહાવામાં આવે છે. આ આલેષોમાં કાંઈ સત્યતા નથી એમ કહેવું નથી. આનાં ઘણાં કારણો છે. પણ એ કારણો દર્શાવતાં પહેલાં એક વાન અત્રે જણાવવાની અને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

નિશાળોમાંથી બહાર પડતા અગાઉના યુવાનો હાલના વખતનાં યુવાનો કરતાં બહુ અધિકારી હતા એ કહેવું સર્વાશે ખરું નહિ કહેવાય. ખરું જોતાં-એ સરખામણી ખરેખર અને ન્યાયપૂર્વક થઈ શકેજ નહિ. એ સરખામણીજ ભૂતલવેલી અને ભૂલ ખવડાવનારી છે. અગાઉના વખતમાં કેળવણીની સરખાત હતી તે વખતે ગણતરીનાં મેટ્રિક્યુલેટા સ્કૂલ-માંથી બહાર પડતા હતા, તે સમયમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર બહુજ થોડો થયેલો હોવાથી જે થોડા યુવાનો અંગ્રેજ કેળવણી લેતા હતા, તેમની ક્રમિત વધારે અંકાતી હતી. વળી તે સમયમાં લાજુનારની સંખ્યા બહુ થોડી હોવાથી શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થી ઉપર અંગત લક્ષ આપી શકતા હતા અને સમજાવી શકતા હતા. શિક્ષક અને શિષ્ય વધારે સમાગમમાં આવતા હતા અને તેથી તેમનો સંબંધ વધારે ગાઢ થતો હતો અને તે કારણથી તેઓ પરસ્પર પ્રેમની લાગણીથી જોડાતા હતા. તે સમયનું જીવન હાલના જેટલું ખર્ચાળ નહિ હોવાથી શિક્ષક સંતોષી હતા અને પોતાની રૂઝબંધી ખરા દીલથી બળવતા હતા. હાલનો સમય બદલાઈ ગયો છે. લાજુનારની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ છે. દરેક વિદ્યાર્થી ઉપર અંગત લક્ષ આપવાનું કેટલેક દરજ્જે અશક્ય થઈ પડ્યું છે.

આ પ્રમાણે તે સમય અને હાલના સમયમાં ફરકાર થઈ ગયો છે એ વાત ખરી છે. પણ અગાઉના સમયના યુવાનો નિશાળમાંથી બહાર પડતા હતા ત્યારે તેઓ સઘળા બહુ સંગીન જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને હાલ જે બહાર પડે છે તે સઘળાજ ઉપસક્રીયા જ્ઞાનવાળા છે એમ હું માનતો નથી. અગાઉ અંગ્રેજ કેળવણીનો થોડો પ્રચાર થયેલો હોવાથી જે થોડા યુવાનો થોડી ધણી કેળવણી લઈને બહાર પડતા હતા તેમને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાના પ્રસંગો એકદમ મળતા હતા અને એવા પ્રસંગ મળવાથી તેઓ પોતાની જુદિનો વિકાસ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિનો વિકાસ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી શકતા હતા અને આથી તેઓ દીપ્તિ નીકળતા હતા. હાલમાં કેળવણીનો પ્રચાર થયો છે તેના પ્રમાણમાં સારી ઝળકતી કારકીર્દીવાળા યુવાનોનું પ્રમાણ બે કે ત્રણ ગણું છે તો પણ એટલું તો કહેવું બેઠકે કે હાલની કેળવણીમાં જે થોડાક યુવાનો પોતાની સારી કારકીર્દી દીપ્તિ નીકળે છે તે અગાઉના સારામાં ગણાતા યુવાનો કરતાં ઘણું પણ દરજ્જે ઉતરતા નથી બલકે તેમાંના કેટલાક તો કેટલેક દરજ્જે અધિકારી હોય છે.

હાલના યુવાનો પર જે સામાન્ય આક્ષેપ મુકવામાં આવે છે તે વિષે આટલું વિવેચન કર્યા બાદ હાલની કેળવણીની ખામીઓના કારણો અને જે કારણો છે તે જણાવીશ.

(૧) ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાં પાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ સ્કૂલમાં દાખલ થવાને લાયક ગણવામાં આવે છે. વળી અંગ્રેજ સ્કૂલમાં દાખલ થતા માટે ગુજરાતી ચોથા ધોરણના સઘળા વિષયોમાં પાસ થવાની જરૂરીયાત પણ સ્વીકારવામાં આવતી નથી. આ વિદ્યાર્થીઓ ગણિત અને ગુજરાતી બાકરણમાં ધણાજ નબળા માલમ પડે છે..

(૨) કેટલાક છોકરાઓ ગુજરાતી ચોથું ધોરણ તો કેટલાક પાંચમું, વળી કેટલાક છઠ્ઠું ધોરણ અને કેટલાક તો વર્નાક્યુલર કાઉનસિલની પરીક્ષા પાસ કરીને અંગ્રેજ નિશાળોમાં દાખલ થાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે એક વર્ગમાં એક સરખા જ્ઞાનવાળા

છોકરા એકઠા થતા નથી. કેટલાક ધણા આગળ હોય છે ત્યારે કેટલાક પાછળ રોય છે. આથી બધા વિદ્યાર્થીઓના લાભનું જ્ઞાન આપવું એ શિક્ષકને મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

(૩) શીખવવાના વિષયો બહુ વધી પડવાથી બધા વિષયો માટે અને ખાસ કરીને અંગ્રેજી માટે પુરતો વખત મળતો નથી. જે વિષયો હાલ સ્કૂલોમાં શીખવાય છે તે બધા નકામા છે એમ માફ કરેલું નથી. પણ જેટલા વિષયો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તેનું પુરતું જ્ઞાન આપવાને સ્કૂલોમાં પુરતો વખત મળતો નથી. અને તેને પરિણામે એક પણ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી શકાતું નથી. ધણા વિષયોનું અધુરું જ્ઞાન આપવું તેના કરતાં થોડા વિષયોનું સંગીત જ્ઞાન આપવું સાફ છે એવો મારો મત છે. દાસમાં વિષયો એટલા બધા વધી પડ્યા છે કે દાદમ ટેબલ કેમ ગોઠવવા તેની મુશ્કેલી તો જોઈએ તે સંબંધમાં અનુભવ થતો રોય તેઓજ જાણે. અગાઉના સમયમાં સ્કૂલના કામ કરવાના એક અઠવાડિયાના વખતને ૨૮ વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવતો હતો અને દરેક વિભાગ એક આખા કલાકનો રાખવામાં આવતો હતો. હવે શીખવવાના વિષયો વધ્યા, પણ કામ કરવાનો વખત તો તેટલોજ રહ્યો તેથી તે વખતને દરેક ૪૫ કે ૫૦ મીનીટના એવા ઓછામાં ઓછા ૩૪ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. તેટલું છતાં પણ દરેક વિષય માટે અઠવાડિયામાં બે વિભાગ (periods) થી વધારે વખત મળી શકતો નથી. વળી નવાં શિક્ષકો અમુક વિષયોજ પ્રત્યેક વર્ગમાં શીખવે છે ત્યાં શિક્ષકોને એક વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં જતાં વખતનો કેટલોક વ્યય થાય છે એટલે તે પાઠ માટે નિર્મિત કરેલો ૪૫ કે ૫૦ મીનીટનો વખત પણ તેને પુરેપુરે મળી શકતો નથી.

(૪) ખાતા તરફથી અગાઉ પરીક્ષા લેવાતી હતી અને તેને આધારે વિદ્યાર્થીઓને ઉપર ચઢાવવામાં આવતા હતા તે પદ્ધતિ બંધ થઈ ગઈ છે અને દરેક સ્કૂલવાળા પરીક્ષા માટે પોતપોતાની જુદી ગોઠવણ કરી લે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક સ્કૂલના સવાલ પત્રકનું ધોરણ, જવાબ તપાસવાનું ધોરણ તથા ઉપરના વર્ગમાં ચઢાવવાનું ધોરણ એ સર્વમાં ધણો ફેર પડે છે. કાંઈ સ્કૂલનું ધોરણ સખ્ત હોય છે, તો કાંઈ સ્કૂલનું ધોરણ ધાડું હલકું હોય છે. આથી જુદી જુદી સ્કૂલોના એકજ ધોરણના છોકરાઓ એક સરખા જ્ઞાનવાળા હોતા નથી. કાંઈ કારણસર એક સ્કૂલના વિદ્યાર્થીને બીજા સ્કૂલમાં દાખલ થવાનો પ્રસંગ આવે છે તો તેને પોતાની નવી સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ પોતાથી બહુ અધિકાતા અથવા બહુ ઉતરતા માલમ પડે છે.

(૫) ખાતા તરફથી સ્કૂલોની પરીક્ષા લેવાનો રિવાજ બંધ પડ્યો છે અને તેને બદલે તપાસણી (Inspection) દાખલ થઈ છે તેની પદ્ધતિ ખામી ભરેલી છે. એક સ્કૂલ સારી છે કે નબળી છે, તેના શિક્ષકો પોતાના કામ માટે લાયક છે કે નહિ તેના વિચાર વર્ષમાં એક વખત સ્કૂલની તપાસણી થાય છે તે ઉપરથી કરવામાં આવે છે. આથી શિક્ષકો તથા સ્કૂલોના લાગતા વળગતા બેદરકાર રહે છે. કેટલીક વખતે શિક્ષકો પોતાના આખા વર્ષના કામની કદર નહિ થવાથી ના ઉભેદ થાય છે.

(૬) છોકરાઓ ઉપરના વર્ગમાં જવાને લાયક હોય કે નહિ તોપણ માખાપો તેમને દર વર્ષે ઉપર ચઢાવવાની હોંમત ધરાવે છે. તેમને ઉપર ચઢાવવાને માખાપો તરફથી કાંઈ

કાઈ લલામણો લાવવામાં આવે છે અને સ્કૂલોના વડાઓ કેટલીક વખત પોતાની નમળા-
ઇને લીધે, કેટલીક વખત હાલના હરીફાઇના વખતમાં માળાપોતે નારાજ કરવાના લયથી
અથવા બીજા કારણોથી એવી લાગવગને તાબે થાય છે. આવી રીતે ઉપર ચઢેલા છોકરા-
ઓનું સંગ્રહસ્થાન છેવટે મેટ્રિક્યુલેશન ક્લાસમાં થાય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મારા
પરિણામની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? મેટ્રિક્યુલેશનના વર્ગમાં આવા છોકરાઓની
માથે થોડાક સારા વિદ્યાર્થીઓ પણ હોય છે પણ વગમાં સારા છોકરાઓનું પ્રમાણ ઓછું
હોવાથી તેમને લાયકનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તો નળળા છોકરાઓ તે ગ્રહણ કરી
શકતા નથી અને તેમને સમજાવવામાં શિક્ષકનો ધંધો વખત જાય છે તેથી શિક્ષકોને
પોતાના શિક્ષણનું ધોરણ ઉતારી પાડવું પડે છે. શિક્ષણનું ધોરણ આ રીતે ઉતારી પાડ-
વાથી નળળા છોકરાઓને તો ખડુ લાભ થતો નથી પણ સારા છોકરાઓને તેથી ધણોજ
ગેરલાભ થાય છે. નળળા છોકરાઓના સમાગમમાં આવવાથી તેઓ પોતાને ખડુ અઢિયાતા
ગણે છે અને તેથી તેમને પોતાને વિશે ધણું ઉંચો અભિપ્રાય રહે છે અને વધારે અઢિ-
યાતા થવાનો તેમને ઉત્સાહ થતો નથી, તેઓ બેદરકાર રહે છે. શિક્ષકને પોતાના શિક્ષ-
ણનું ધોરણ ઉતારી પાડવું પડે છે તેથી પણ સારા વિદ્યાર્થીઓને નુકસાન થાય છે. તેમને
શિક્ષકના સારા શિક્ષણનો લાભ મળતો નથી. મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતા વિદ્યાર્થી-
ઓનો મોટો ભાગ ખડુ ઉતરતો નીવડે છે તેનું આ એક મુખ્ય કારણ છે.

(૭) હાલના શિક્ષકો પોતાની જોખમદારી પ્રેરપુરી સમજતા નથી અથવા સમજે છે
તો પોતાની ફરજ અદા કરવાનો ખ્યાલ તેઓ રાખતા નથી. હાલના શિક્ષકો પોતાની
સ્થિતિથી સંતોષ જામતા નથી. તેઓ હંમેશાં અસંતોષી રહે છે. શિક્ષકના ધંધામાં તેઓ
કેટલોક વખત ટકી રહેશે તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. કાઈ વધારે લાભની જગ્યા મેળ-
વવાને તેઓ ચાહુ પ્રયાસ કરે છે; અને તેવો પ્રસંગ આવેથી તેઓ એક સ્કૂલમાંથી બીજી
સ્કૂલમાં અથવા શિક્ષકના ધંધામાંથી બીજા ધંધામાં ચાલી જાય છે. આવા સંજોગોમાં
શિક્ષક તરીકેના પોતાના કામમાં તેઓ પોતાનું ચિત્ત ચોંટાડી શકતા નથી. અને શિક્ષક
તરીકે ફતેહમંદ નીવડવાને પોતે જે અભ્યાસ ચાહુ રાખવો જોઈએ તે કરવા તરફ તેઓ
પોતાનું લક્ષ્ય ચોંટાડી શકતા નથી.

(૮) હાલના શિક્ષકો અને શિષ્યો વચ્ચેનો સંબંધ ભાડુતી છે. તેઓને અરરપરસ પ્રેમ
હોતો નથી. કેટલાક શિક્ષકો પોતાના વર્ગના સઘળા શિષ્યોને બરાબર ઓળખતા પણ નથી.

કેળવણીની ખામીના કારણો ઉપર મુજબ કલા પંથી હાલની સ્થિતિમાં સુધારો કર-
વાને ચું ઉપાય યોજવા જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ અને તે ઉપાયો હું હુંકમાં નીચે
મુજબ જણાવીશ.

(૧). હાલની ગુજરાતી સ્કૂલોમાં સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે
તેને ખડે પાંચ ધોરણ સુધીનોજ અભ્યાસ દરેક સ્કૂલમાં કરાવવો.

(૨) ગુજરાતી સ્કૂલમાં પાંચ ધોરણ શીખ્યા પછી કાંઈ છોકરાને અંગ્રેજી સ્કૂલમાં
ગમલ કરવો નહિ.

(૩) માતૃભાષાના સંગીન જ્ઞાનની જરૂર છે, માટે ગુજરાતી સ્કૂલોમાંથી ઉપલા બે ધોરણો કમી કરવામાં આવે તેનો અભ્યાસ અંગ્રેજી મિડલ સ્કૂલોમાં કરવો. ગુજરાતીના શિક્ષણ માટે મિડલ સ્કૂલોમાં ટ્રેનીંગ કોલેજના ગુજરાતી ટ્રેનિંગ શિક્ષકોની નીમણૂક કરવી. આમ કરવાથી પ્રાથમિક ક્લેવરની ખર્ચમાં ફેરલોક બચાવ થશે અને એવી રીતે બચેલી રકમ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પગારમાં વધારો કરવામાં વાપરી શકાશે.

(૪) હાલમાં અંગ્રેજી બોધા ધોરણમાં બીજી ભાષા, ભૂમિતિ, ઇત્યાદિનો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે તે કમી કરવા અને જે વખત બચે તેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી, ગુજરાતી તથા ગણિતનો અભ્યાસ સંગીન કરાવવામાં કરવો.

(૫) પાંચમાં ધોરણથી ફેરલોક વિષયો ફરજિયાત તથા ફેરલોક ઔચિત્ક રાખવા. જેઓને મેટ્રિકથી આગળ અભ્યાસ કરવો હોય તેમને અનુકૂળ પડે તથા લવિષ્યમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયો ઔચિત્ક વિષયો માટે દાખલ કરવા.

(૬) મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી જે પ્રકારનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓ અગાડી કરવા માગતા હોય તે મુજબ મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે પણ ઔચિત્ક વિષયો રાખવા.

(૭) મેટ્રિક વર્ગમાં દાખલ થતાં પહેલાંની પરીક્ષા ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર મારફત અથવા દરેક જીલ્લાની સ્કૂલોના હેડમાસ્ટરની કમીટી મારફત લેવાવી નોંધણી અને એ પરીક્ષાના પરિણામે ઇન્સ્પેક્ટર અથવા કમીટી ઠરાવે તેમનેજ મેટ્રિક વર્ગમાં દાખલ કરવા. આથી મેટ્રિક વર્ગનું તત્ત્વ બહુ સુધરી જશે. શિક્ષકોને સારા છોકરાઓ સાથે કામ કરવાનું મળશે એટલે તેમને પોતાના કામમાં ઉત્સાહ થશે. વિદ્યાર્થીઓને સારા છોકરાઓ નેડે હરીફાઈમાં ઉતરવું પડશે. એટલે તેઓ પણ સ્પર્ધામાં વધારે માફ કામ કરશે અને તેમને પણ કામ કરવાનો ઉત્સાહ થશે. આથી મેટ્રિકમાં પસાર થનાર છોકરાઓનું પ્રમાણ જે હાલ ૪૦ ટકા કરતાં વધારે આવતું નથી, તે વધી જશે એટલુંજ નહિ પણ હાલમાં સ્કૂલોમાંથી જે મેટ્રિક બહાર પડે છે તેનાં કરતાં બહુ ઘટિયાત મેટ્રિક બહાર પડશે અને હાલના મેટ્રિકના કાચા જ્ઞાન માટે જે રૂપાંતર કરવામાં આવે છે તે માટે ભાગે દૂર થશે એમ માફ માનવું છે.

(૮) અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં અંગ્રેજી સિવાય બીજા વિષયોનું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવાની હિમાયત હાલ કરવામાં આવે છે તેની સદંતર તરફેણમાં હું નથી. પરંતુ ભાષાનું માફ જ્ઞાન મેળવવાને તે ભાષામાં વાતચિત કરવાનો તથા લખવાનો મહાવગે પાડવાની ઘણી આવશ્યકતા છે અને તે માટે ઉપલા વર્ગોમાં તો અંગ્રેજી માફત શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. પણ પહેલાં ચાર ધોરણ સુધી ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ અપાવું નોંધણી અને પરીક્ષામાં અંગ્રેજી મિત્રાચના સઘળા વિષયો ગુજરાતી ભાષાદ્વારાજ તપાસવા. અને ઉપલા વર્ગોમાં ગુજરાતીનો વિષય ફરજિયાત વિષય તરીકે રાખવો. આથી માતૃભાષાનું જ્ઞાન હાલના કરતાં વધારે મંગીન થશે એમ હું માફ છું.

(૯) વર્ગ ચલાવવામાં સ્કૂલોના વડાઓએ હાલના કરતાં વધારે સખ્ત થવું નોંધણી.

(૧૦) હુંકામાં ગુજરાતી સ્કૂલોમાં પાંચમું ધોરણ પુરું કર્યા પછી અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં નીચે મુજબના વિષયો રાખવાની લલામણ કરીશ.

(અ) મિડલ સ્કૂલના ત્રણ ધોરણ માટે.

- (૧) અંગ્રેજી. (૪) હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ.
 (૨) ગુજરાતી. (૫) હિંદુસ્થાનની ભૂગોળ તથા પૃથ્વીની
 આમાન્ય ભૂગોળ.
 (૩) અંગ્રેજી (મેટ્રીક) ગણિત સુધાં. (૬) ડ્રોઇંગ.

નોંધ—હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ પહેલા બે ધોરણમાં નહિ લેતાં ત્રીજા ધોરણથી શરૂ કરવો.
 આથી અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ઉપર વધારે લક્ષ આપવાને વખત મળશે જે હાલની સ્થિતિ
 નેતાં અહીં અવશ્યક છે.

વળી ત્રીજા ધોરણમાં અંગ્રેજી છોકરાઓ પાસે અને વાક્યો લખાવીને નિબંધની રીતે
 પાડવી જોઈએ.

(આ) અંગ્રેજી સ્કૂલના ચોથા ધોરણ માટે.

- (૧) અંગ્રેજી. (૫) હિંદુસ્થાનની ભૂગોળ તથા ખીટીશ
 આર્થિકની ભૂગોળ.
 (૨) ગુજરાતી. (૬) આરોગ્ય વિદ્યા (Hygiene and phy-
 siology)
 (૩) અંગ્રેજી (મેટ્રીક) ગણિત (૭) ડ્રોઇંગ.
 સાથે તથા બીજા ગણિત.
 (૪) હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ (ગુજરાતીમાં)

(ઇ) અંગ્રેજી સ્કૂલના પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણ માટે.

- સરનામું. { (૧) અંગ્રેજી.
 (૨) ગુજરાતી.
 (૩) અંગ્રેજી.
 (૪) હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ.
 (૫) ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ.
 (૬) બીજા ગણિત.
 (૭) ભૂગોળ.
 (૮) આરોગ્યવિદ્યા (Hygiene and physiology)

- એનિંગ્સ—આ ત્રણમાંથી { (૯) બીજા ભાષા.
 અને તે એક વિષય લેવો. { (૧૦) ભૂમિતિ તથા physics.
 (૧૧) વેપારી જ્ઞાન.

(૩) હાઈસ્કૂલના સાતમા ધોરણ માટે એટલે યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન અથવા ખાતાની સ્કૂલ ફાઇનલની પરીક્ષા માટે.

ફેરબાત.	{	(૧)	અંગ્રેજી.
		(૨)	ગુજરાતી.
		(૩)	અંકગણિત.
		(૪)	હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ.
		(૫)	ભૂગોળ.

ઐત્તિહ્ય-એમાંથી ગમે તે એક ભાવ.	{	(૬)	બીજી ભાષા તથા ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ અથવા
		(૭)	બીજી ગણિત, ભૂમિતિ (સાયન્સ)

ઉપર મુજબનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ધણી વિષયોનો બોલે હાલ છે તે ઓછો થશે અને સધળા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સંજોગો પ્રમાણે ભવિષ્યમાં જે રીતે જીવન ગાળવા ઇચ્છા રાખતા હોય તે મુજબ તેમને વ્યવહારપયોગી કેળવણી મળશે.

મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગમાં ગુજરાતી, પ્રિયતાન તથા ભૂગોળ એ ત્રણ વિષયોની પરીક્ષા લેવાનું યુનિવર્સિટી તરફથી સ્કૂલોને સોંપવામાં આવ્યું છે તે પદ્ધતિ બીલકુલ નાપસંદ કરવા જેવી છે. એ વિષયો ઉપયોગી ગણવામાં આવતા હોય તો તેની પરીક્ષા યુનિવર્સિટી તરફથી જ લેવાવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓના અક્ષર હાલ બહુ નળળા આવે છે માટે અક્ષરનો એક જૂદો વિષય ગણવો જોઈએ.

જે વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિક્યુલેશન કે સ્કૂલફાઇનલથી અગાડી અભ્યાસ કરવા માંગતા નહિ હોય તેમને ભૂમિતિ, બીજી ભાષા વગેરે વિષયો વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડ્યા નથી અને તેમના ઉપર નિરર્થક બોલે પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજીના વાંચનમાંથી તેમને ઓટલો વખત ઓછો થાય છે, અને તેથી તે વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ હાથ નીવડે છે. વળી જે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માંગતા હોય તેમને પણ બધા વિષયો ઉપયોગી નીવડતા નથી. જેઓ વૈદક કે ઇજનેરી કે સાયન્સ કોલેજમાં દાખલ થવા માંગતા હોય તેમને બીજી ભાષા અને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ખપમાં આવતા નથી અને જેઓ આર્ટ્સ કોલેજમાં જવા માંગતા હોય તેને ભૂમિતિ વગેરે વિષયો બહુ ઉપયોગી નીવડતા નથી. માટે એ વિષયો ઐત્તિહ્ય વિષયો તરીકે દાખલ કરેલા છે. જો આ મુજબ સ્કૂલોના અભ્યાસ ક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો યુનિવર્સિટીના હાલના અભ્યાસક્રમમાં પણ તેને અનુસરતો ફેરફાર કરવો કે જેથી વૈદક અને ઇજનેરી કોલેજમાં જતાં વિદ્યાર્થીઓને હાલ પ્રીવીયસ ક્લાસમાં એક વર્ષ કહાડવું પડે છે તે બચી જાય. વળી જે લોકોને કોલેજની કેળવણી લેવાની ઇચ્છા નહિ હોય અથવા સગવડ નહિ હોય તેમને માટે વેપારી કેળવણીનો પણ સમાસ કરેલો છે.

યુનીલાલ્ ચેલાભાઈ શાહ.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ.

ગુજરાતની પ્રજામાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે જ્યારે મી. હોપ સાહેબ શરૂઆતના પ્રયાસો કરતા હતા અને જૂની વાચનમાળા માટે પાઠો તૈયાર કરાવતા હતા ત્યારે વિજ્ઞાનના જે પાઠો એમણે પસંદ કરી ગુજરાતી ભાષામાં ઉતરાવ્યા હતા, તે પાઠો તેના તે સ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં રહેશે એવું તેમણે ખીલકુલ ધાર્યું હતું નહિ. કદાચ ગુજરાતમાં લાંબો વખત વસીને જનસ્વભાવના જાનથી તેમણે ગુજરાતની પ્રગતિવેગ ઓછો દ્રષ્ટી લીધો હોય તો કહેવાય નહિ. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણનું ખીજ જૂની વાચનમાળાના વિજ્ઞાનિક પાઠોએ રાખ્યું હતું. તે ખીજ હજી કુદરતે ફાટ્યું નથી તે તો અનુભવથી સ્પષ્ટ છે. નવી વાચનમાળા તૈયાર થયા પછી દૈત્તીક બાબતમાં લોકોને મતોષ મેળવવાના કારણે મળ્યાં છે તો દૈત્તીક બાબતમાં નિરાશ થવાના યોગ પ્રાપ્ત થયા છે. વિજ્ઞાનના પાઠો નવી વાચનમાળામાં કદાચ વધારે મુખ્યદ હશે પણ તે ગોઠવવામાં બહુ સારો ક્રમ રહ્યો નથી; તે લખવામાં બહુ સારી ભાષાનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો નથી. ગંભીર શાસ્ત્રીય મતો દુઃકમાં વાંચકની નજર ન ખેંચે તેવા રૂપમાં ગોઠવી દેવામાં આવી છે. સરળ શાસ્ત્રીય ખીનાપર લાંબા પેરેગ્રાફ લખાયેલા છે. ચિત્રો કોઈ ઇંગ્રેજ પુસ્તકમાંથી ઉઠીના લેવામાં આવેલાં હોય તેવાં જણાય છે. પાઠમાં જે રીત મુજબ સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો હોય છે તે રીત સમજાવનાર ચિત્રો હોવાને બદલે જુદીજ પ્રજ્ઞાલિકાના ચિત્રો હોય છે. ઓછા પણ પાઠમાં તેમાં ચર્ચતા વિષય સંબંધી આગળપર વિદ્યાર્થીઓ શું શીખ્યા છે તેનું મિહાવલોકન કરવામાં આવ્યું નથી એટલે કે બધા પાઠો બહુજ તૂટક ચર્ચ પડ્યા છે. વાચનમાળાના વિજ્ઞાનના પાઠો બધા વાંચી ગયા પછી વિદ્યાર્થીને એવો સાક્ષાત્કાર થતો નથી કે પુસ્તકમાંથી તે વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, કે પ્રાણીશાસ્ત્ર સંબંધી મિહાન્તો શીખ્યો હોય. પાઠની શૈલી તથા પાઠની ગોઠવણી એવી શીથીલ અને તૂટક છે કે કંપનાશક્તિવાળો વિદ્યાર્થી પણ પાઠોને જુદા જુદા શાસ્ત્રના વિભાગમાં મૂકી શકે નહિ. આ રથાને વાચનમાળાના પાઠોની ટીકા કરવાનો ઉદ્દેશ નથી પણ ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણનું જે કંઈ માહિત્ય છે તે કેવા સ્વરૂપનું છે તે બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી મુખ્ય ઇલાકામાં માધ્યમિક શાળામાં વિજ્ઞાનને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે બહુજ સ્તુત્ય લીલચાલ ચર્ચ છે. માધ્યમિક શાળાનો જે અભ્યાસક્રમ મુખ્ય મરકારે ચોખ્યો છે તેમાં ઇંગ્રેજ શાળાના ચોથા ધોરણ મુખીનો અભ્યાસક્રમ ધણેજ ચોખ્ય અને સુવ્યવસ્થિત છે. ઇંગ્રેજ શાળાના ધોરણ ૫, ૬, અને ૭ માટે ચોખ્યામાં આવેલો અભ્યાસક્રમ ઉપરથી બહુ સારો અને તદન વ્યવહાર જણાય છે; પણ જરા ડાઘ ગયા પછી, અગર એકાદ વર્ષ એ અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે શીખેલા વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાન સમૃદ્ધિની તપાસ કર્યા પછી માલુમ પડી આવે છે કે તે અભ્યાસક્રમ જેટલો વ્યવહાર દેખાય છે તેટલો વ્યવહાર નથી. પદાર્થ વિજ્ઞાનની જે પ્રયોગમાળા વિદ્યાર્થીઓને હાથે સાદાં રમકડાંની મદદથી કરવામાં આવે છે તે પ્રયોગોની અગત્ય, તે પ્રયોગોમાં સમાયેલું શાસ્ત્રીય સત્ય, વિદ્યાર્થીઓના મગજપર સ્થાયી છાપ પાડી શકતાં નથી. વિજ્ઞાન શીખવવા માટે પ્રયોગોની

મહાય લેવી નોંધએ, કેવળ મુદ્દમ સત્યો ચર્ચવાથી વિજ્ઞાન શીખવી શકાતું નથી—વગેરે ખૂબો પડવા લાગી એટલે તેના ઉત્તરમાં શિક્ષણક્રમમાં એક બે પ્રયોગમાળાઓ મૂકી દેવામાં આવી. પાંચમાં ધોરણ, છઠ્ઠા ધોરણ અને સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ એટલાં બધાં બાળક રોતાં નથી કે તેમને તેમની ચોપડીના પાનાની લંબાઈ પહોળાઈ, અગર પેનસીલની બ્લેડ, અગર લાકડાના કકડાનું ક્ષેત્રફળ માપવામાં આપું વર્ષ રસ પડે. તેઓ એટલા બધા અણમમળુ હોતા નથી કે કચગવાળું પાણી કેમ ગાળવું, પાણીની વરાળ કેમ બનાવવી, મીસું ગરમ કેમ કરવું, વગેરે બાબતમાં આખા વર્ષ સુધી મજા માની શકે. યંત્રવિદ્યાના પાઠો શીખતી વંજા વિદ્યાર્થી સમજતા હોય છે કે તેમને પ્રયોગ કરવા માટે આપવામાં આવેલા ઉપકરણો માત્ર નાના નમૂના છે, તેને વાપરવાથી યંત્ર વાપરતાં કંઈ આવડતું નથી, તો પછી તે રમકડાં માથે રમત કરવામાં બધો વખત ગાળવાની ધીરજ તેમનામાં કેમ રહી શકે ? આવી રીતે પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયન સંબંધી અપૂર્ણ ખ્યાલ ને વિદ્યાર્થીના મગજમાં લરાઇ બેએ તો તે બહુજ હાનિકારક નીવડે છે. વિદ્યાર્થીઓની સ્લેટ, પેન, તથા કાગળના કે લાકડાના ત્રિકાણોનું માપ લેવાનું તેમને શીખડાવવાનું રાખ્યું હોય તેની સાથે ને ઈમારતી લાકડાંનું માપ, કોઈ ખેતરના કકડાંનું માપ, કોઈ હિંચા શિખરનું માપ લેવડાવતાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવે તો ખરી રીતે બ્યવહાર શિક્ષણ આપ્યું કહેવાય. ખ્યાલાનું પાણી ગાળતાં શીખવ્યા પછી જો નળમાં આવતું પાણી તળાવમાંથી શી રીતે ગાળી લેવામાં આવે છે તે બતાવવામાં આવે તો વધારે બ્યવહાર શિક્ષણ આપ્યું કહેવાય. આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બહુ લોકપ્રિય નથી બનતું તેનું કારણ એજ છે કે વિજ્ઞાનનું જે શિક્ષણ અપાય છે તેથી શીખનારને એવો મચોટ સાક્ષાત્કાર થતો નથી કે જેથી તેને પોતાને વિજ્ઞાન માટે માન ઉત્પન્ન થાય, કે વિજ્ઞાનના શિક્ષણની અગત્ય સંપૂર્ણ રીતે મમળાય કે ભવિષ્યમાં તે શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર કરવા માટે ઔત્સુક્ય તેમનામાં જાગૃત થાય. વિજ્ઞાનના વિષયને ઐહિક વિષય રાખી યુનિવર્સિટીની પદવી મેળવનારને એક જથ્થો બોલતાં સાંભળે કે “ જોસબેર વરસતા વરસાદના પૂરથી દામના પાટા ઢંકાઈ ગયા છે એટલે ટ્રામ ગાડી હાકનાંર ખીચાશે શી રીતે ગાડી હાંકી શકે ? ” તો પછી તે ગૃહસ્થનો આ વિષયનો સાક્ષાત્કાર કેવો હોવો જોઈએ ? ગુજરાતમાં વ્યાપાર-કૌશલ્ય ધણી હિંચી પ્રતિનું છે તેમ કેટલાક માને છે; જો તેવું હોય વ્યાપારની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવનાર વિજ્ઞાન ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને હજી સુધી આકર્ષી નથી શક્યું તેવું કારણ શું હોવું જોઈએ ? બંગાળામાં ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોઝ અને ડૉ. રામ કૃષ્ણે તો ગુજરાતમાં એકલા ગજગરને એકલે હાથે કામ કરવાની જવાબદારી ઉપાડવાનો યોગ કેમ રહેવા પામે ? વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો બ્યવહાર ઉપયોગ ગુજરાતજ કરી બતાવશે, ગુજરાતીઓ તે તરફ વધારે લક્ષ આપશે તો જરૂર એ વિષય ગુજરાતને ધણોજ અનુકૂળ અને પરિચિત જણાશે. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના તત્વો લોકોથી બહુ અજાણ્યા નથી. કપડાવણુનો કાચ, અને સાણુ, જામનગરનો સુરમો, નત્તર, કંક્ર, સુરત વગેરે રચણનું કમળ કામ, ઠેકાણા ઠેકાણાનું વણાટ કામ અને ગેરામ કામ—વગેરે બાબતો એવી છે કે તેને વિજ્ઞાનનો સ્પર્શ થતાં મર્યાદા વિકસેલી સુંદર કળાઓનું રૂપ તે ધારણ કરી લેશે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ માત્ર દુનરઉદ્યોગની ખીલવણીની દૃષ્ટિથીજ આવશ્યક છે તેમ નથી;

મનુષ્યનો મનોવિકાસ સગિપાંગ થાય, મનુષ્યની વિચારશૈલી અને કામ કરવાની શૈલી તૂટક ન રહેતાં સુબદ્ધ અને પૂર્વોપરના સંબંધવાળી રહે, મનુષ્યની સત્યની અન્વેષણા સર્વ પ્રકારની ખામી વિનાની અને મોટે ભાગે ખરે માર્ગે વહેતી થાય—એવા હેતુથી વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો સત્કાર થવાની આવશ્યકતા છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણની જેટલી અગત્ય એક એકટરને તેટલીજ અગત્ય એક વડીલને છે, જેટલી અગત્ય એક કારીગરને છે તેટલીજ અગત્ય એક લેખકને છે, જેટલી અગત્ય ગ્રહિણીને છે તેટલીજ અગત્ય ગૃહપતિને છે. વિજ્ઞાન એ શીખવાની જે વસ્તુ પૂરી પાડે છે તેના કરતાં જે પદ્ધતિ તે વિષયના પરિશીલનથી મનુષ્ય હસ્તગત કરે છે તે બહુજ જરૂરી અને આવકારને પાત્ર છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એ સંસારમાં ધણા પ્રકારની સવડ દાખલ કરી દીધી છે. વિચાર-શોધનના વિષયની ખારિક તપાસ અર્વાચીન કાળમાં જેઓએ કરી હશે તેઓને આ પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત થયેલી સવલતોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવ્યોજ હશે. અલગત આ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વિજ્ઞાન શીખ્યા મિત્રાય પણ મનોવિકાસના અસુક પગથીએ પહોંચ્યા પછી કેટલાક સંજ્ઞાનોને પ્રાપ્ત થાય છે પણ તેથી તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ બધાને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી આપનાર વિજ્ઞાનના શિક્ષણની વકીલાત જરા પણ નબળી પડતી નથી.

વિજ્ઞાનના શિક્ષણની અગત્ય યથાપિન કરવાને દલીલોની પરંપરાની જરૂર પડે એવો આ યુગ નથી. તેથી અત્રે માત્ર એટલુંજ સૂચન કરવાની જરૂર પડે છે કે “ ગુજરાત કેળવણી પરિષદ ” તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ચર્ચાના વિષયોની યાદિમાં એક જગ્યાએ એવું સૂચન થયું છે કે પ્રાથમિક શાળામાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બેઝનરૂપ હોવાથી કમી કરવાનું સલાહભરેલું છે—ને વિચાર કેવળ બાળકો તરફ દયા બતાવવાની દૃષ્ટિથી ફેલાયો છે. બાળકોના શિરપર અભ્યાસક્રમનો બોલને વધતો જાય તેના જેવું બીજું અનિષ્ટ કંઈપણ હોઈ શકે નહિ. પણ વિજ્ઞાનના પાઠો બાળકોના શિરપરનો બોલને કમી કરવા માટે યોજવામાં આવ્યા છે નહિ કે બાળકોના મગજપર દબાણ વધારવા. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પુસ્તકદ્વારા આપવું જોઈતું નથી; ફક્ત સુખથી, અવલોકનથી, પ્રયોગથી, અને રસિક વાર્તાવાપથી તે શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં જે પાઠો વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે યોજવામાં આવ્યા હોય છે તે બાળકોના વાંચન માટે નથી પણ શિક્ષકને શિખવવાનો માર્ગ દર્શાવવા મૂકવામાં આવે છે, વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે જે ખરો પ્રાથમિક શાળા તરફથી પડે છે તે ખરો કાંતો વિજ્ઞાન શિખવવા કરતી જોઈતી મહેનત ઉઠાવવા જે તત્પર નથી હોતા તેવા શિક્ષકો તરફથી અગર તો જૂના વખતના શિક્ષણની ધરડાથી બહાર નીકળવા અસમર્થ હોય તેવા શિક્ષકો અને કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરફથી પાડવામાં આવે છે. જે વખતે ઇચ્છાંક જેવી આગળ વધેથી પ્રજા વિજ્ઞાનના શિક્ષણની ઉજુપ કાઢી નાંખવા ખાસ ફેરફારો શાળાના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાના વિચાર ચલાવે છે તે અરસામાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણને છેલ્લે પગથીએ બેઠેલી ગુજરાતી આલમ પ્રાથમિક શાળામાંથી વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો બોલને કમી કરવાનો વિચાર બે ચલાવશે તો મમાજશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં એક ધરખમ ભૂલ તરીકે તે પ્રયાસની નોંધ રહી જશે. પ્રાથમિક શાળા માટે જે કરવાનું છે તે એટલુંજ છે કે સરકાર તરફથી થયેલા પ્રયાસોની પૂર્તિ કરવા માટે ખાનગી ગૃહસ્થો અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ તરફથી ખાસ પ્રોત્સાહ રચાવા જોઈએ છીએ, અને આવા પ્રોત્સાહને પાર પાડનાર આવેશની

-છાયા નીચે રહી એકદો પ્રથમ પ્રયાસ કરી પછીથી શાંત બેસી રહેનાર વ્યક્તિઓ હોવી જોઈએ નહિ, પણ એ કાર્ય માટે ખાસ દીક્ષિત થયેલી મનન પ્રયાસથીલ વ્યક્તિઓ હોય તોજ લાભ છે.

વિજ્ઞાનના શિક્ષણના વિઘાતક તત્વો.

પ્રાથમિક શાળામાં કામ કરનાર શિક્ષકોના જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ એટલી બધી અધુરી હોય છે કે તેઓને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા માટે જરાપણ ઉમંગદા આવતો નથી. કેવળ દરજ તરીકે તેણું શિક્ષણ તેમના તરફથી આપવામાં આવે છે ત્યારે તે તદ્દન નિરસ બની જાય છે. કંઈક અંશે જમાનાની માથે તેવા શિક્ષકો રહી શક્યા ન હોવાથી વિજ્ઞાન તરફ નવી દૃષ્ટિથી તેમનો પતપાત થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તેવા શિક્ષકોના કામ ઉપરથી બગેલાંક અધિકારીઓ પણ અનુમાન બાંધી લે છે કે પ્રાથમિક કેળવણીમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બોળ રૂપ છે.

માધ્યમિક કેળવણીના કામમાં હેઠ માસ્તરો હાલમાં તો વયોવૃદ્ધ હોવાથી તેઓએ નવા જમાનાનો દોર બરોબર જોયો હોતો નથી. પોતે વિજ્ઞાન શીખ્યા વગર હેઠ માસ્તર જેવડી પદ્ધતિએ પઠાવ્યા છે, જ્ઞાની માણસો સાથે મંગીનતાથી વાતો કરવાનો રસ પોતે લઈ શકે છે તો વિના કારણુ વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો બોલો શા માટે ઉચકેવો ? આવી મમજવાળા હેઠ માસ્તરો ન્યાં મુધી નિવૃત્ત થઈને ઘેર બેસશે નહિં ત્યાં મુધી વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો કાર્યક્રમ સારી રીતે ચાર પડી શકશે નહિ. હાલમાં જો વિજ્ઞાનનો વિષય મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ફરજિયાત કરવામાં આવે તો તેજ હેઠ માસ્તરો વિજ્ઞાનના વિષયને તરછોડી શકે નહિં. પણ પરીક્ષાના ધોરણુ પરજ વિજ્ઞાનના શિક્ષણના પ્રસારનો આધાર રહે તે બીજકુલ ઇચ્છવા જેવું નથી.

હાઈસ્કુલમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકો જો જરા ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરે, જો તેમને કામ કરવાની વિશેષ સ્વતંત્રતા મળતી રહે, તો જરૂર વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે યગાયેલો દોષયુક્ત અભ્યાસક્રમ પણ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યા વગર રહે નહિં, હાઈસ્કુલમાં વિજ્ઞાન શીખવવાનું કામ બી. એસ. સી.ની કે એમ. એ.ની પદવી મેળવનારાજ કરી શકે તેવી સમજ રહેવી જોઈતી નથી. વિજ્ઞાનના વિષય માટે જેમને પક્ષપાત હોય, જેમને હાલની કેવળ સાહિત્યવિષયક કેળવણી પ્રતિ સકારણુ અણગમો થયો હોય તેવા ઉમંગી શિક્ષકો વિજ્ઞાન શીખવવાનું કામ ધણુંજ માફ કરી શકે.

વિજ્ઞાનના શિક્ષણને લોકપ્રિય બનાવવાનો માર્ગ.

આજકાલ લાયબ્રેરીની લોકપ્રિયતા સારી રીતે થયેલી છે. કેકાણે કેકાણે લાયબ્રેરી ઉઘાડવાના પ્રયાસો થાય છે. જેમ લાયબ્રેરી માટે ખાસ પ્રયાસો થાય છે તેમ, મોટાં મોટાં શહેરોમાં વૈજ્ઞાનિક સત્યોની સાદી સમજ આપનારાં યંત્રો અને ઉપકરણોના પ્રદર્શન કાયમને માટે મ્યુઝીઅમના રૂપમાં હોવાં જોઈએ. આ ઉપકરણો કેવળ ફુંગાર તરીકે દર્શન વાસ્તે ગોઠવી મૂકવાં જોઈએ નહિં, પદંતુ દર આકર્ષકીએ એક બે વાર તે ઉપકરણોનો ઉપયોગ લેખિને બતાવવાની યોજના પણ થવી જોઈએ. ન્યાં ન્યાં સારી શાળાઓ,

હાઈસ્કુલો, કે કોલેજો હોય. ત્યાં ત્યાં મામાન્ય લોકોના મેળાવડા, કરી શાળાની, હાઈસ્કુલની કે કોલેજની પ્રયોગ શાળામાં લોકોને આવતા જતા કરવા જોઈએ; દરેક ગામમાં એવા ઘણા માણસો હોય છે કે જેઓ કેવળ પોતાની કુખનાથી દોરવાઈને કોઈ અતરની બનાવટ, માણની બનાવટ, અગર રંગની કે શાહીની બનાવટ સંબંધી અખતરા કરતા હોય છે. આવા માણસોને જો લણેલા શિષ્ટ પુરુષોની મલાહ મળી શકવાની મવડ હોય તો જરૂર નેઓ કોઈ ઉપયોગી ધંધે ઉપજવી શકે ખરા. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રમિક કરવા માટે જેમ બને તેમ માતૃભાષામાં અપાય તો વધારે માફ. હાઈસ્કુલમાં અને કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાં એવા ઘણા હોય છે કે જેમને ધર્મી ભાષામાં વર્ણવેલું ઉપકરણ, અગર ધર્મી ભાષામાં સમજવેલું એકાદું પૈસાનિક મત્ત કેવળ શીશુશી જેવો મહન વિષય લાગે છે. કેવળ ભાષા જ્ઞાનના અભાવે તેવા વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાનના કામમાં રમ લેવાની ઉમંગ હોવા છતાં રમ લઈ શકતા નથી. આતું ન બનવા પામે તેટલા વાગ્ને ખગે માર્ગ એજ છે કે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ જેમ બને તેમ માતૃભાષા દ્વારા અપાય તો વધારે માફ.

વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં સારાં રમિક ગૈરીમાં લખાયેલા પુસ્તકોનો ફેલાવો થવો જોઈએ છીએ. યુ. વ. સોસાઈટી તરફથી ચરૂઆતમાં વિજ્ઞાનના પુસ્તકો પ્રકટ થયા હતાં પણ તેવાં પુસ્તકો નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે છે. મામાન્ય જનધર્મને એવાં પુસ્તકો વાંચવાની હોંગ ગ્રહીતી નથી. યુ. વ. સોસાઈટી તરફથી અગર ઈન્ડિયન મંચા તરફથી નવી સૈથીથી લખાયેલાં વિજ્ઞાન મંબંધી પુસ્તકો બહાર પડવાની ધણીજ જરૂર છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ કેલાવવા માટે પૈસાની જરૂર વધારે રહે છે તે વાત ખરી છે. પૈમાના કારણથીજ ઘણે કેલાણે વિજ્ઞાનના શિક્ષણના પ્રસારને ધણીવાર સહન કરવું પડે છે, પરંતુ વિજ્ઞાનના સાધનો અને ઉપકરણો ખરીદવા વાગ્ને જે ખર્ચ થાય છે તેમાં જેટલી કરકમર કરવામાં આવે છે તેટલી શિક્ષણની મરોટતાની ખામી રહી જાય છે. માટે વિજ્ઞાન પાછળ થતો ખર્ચ વેધી લેવાને તો ખામ તૈવાર રહેલું જોઈએ છીએ. આવા કારણથી સરકારી અને મંચાનોની શાળામાં વિજ્ઞાનને જોઈએ તેટલું ઉત્તેજન મળતું નહિ હોય, પણ જે ખાનગી શાળાઓ અને મંચાઓ પોતાના પૈમાથી અગર ધનાઢ્ય લોકોના ઉદાર આશ્રયથી સારી પ્રયોગશાળાઓ નૈમા કરશે તો જુજ વખતમાં વિજ્ઞાન લોકપ્રિય બન્યા વગર રહેશે નહિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી બી. એ.

રાજમહેસરોડ—વડોદરા.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

“The mother tongue must be the medium of instruction in all subjects and through all stages.”—Prof. Benoy Kumar Sircar.

“The suggestion...has the sanction of principle, practice and authority”—The Honble Mr. Rama Rayaningar.

શ્રીયુત્ પ્રમુખ અને અન્ય વિદ્યાવિલાસી સન્મનો !

આપણી ‘ગરવી’ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં કેળવણીના સમ્બન્ધમાં ચર્ચા કરવાને આપ સર્વને અહિં એકત્ર થયેલા જોઈ મને આનન્દ થાય છે. આવા પ્રકારનું સંમેલન ગુજરાતમાં અપૂર્વ છે. પરંતુ એ અપૂર્વતાને અંગે ઉત્પન્ન થતા ઉત્સાહ અઘ્વાયુઃ ન થતાં ચિરકાલ એમનો એમ દટ્ટી રહે એવી મ્હારી નમ્ર શુભેચ્છા છે. તેમજ આ પરિવર્ત પ્રતિવર્ષ માત્ર બે ત્રણ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી, કેળવણીના સમ્બન્ધમાં માત્ર ચર્ચા અને ફરાવો કરી બેસી ન રહેતાં, એ નિરાકરણોના વ્યવહાર કરનાર ચિરસ્થાયી અને સુદૃઢ મંડલ બનો એવી મ્હારી સર્વશક્તિમાન પાસે પ્રાર્થના છે.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન જોટલો ગંભીર છે તેટલોજ પરિચિત છે, એ પ્રશ્ન ઉપર એક સામાન્ય મનુષ્ય કંઈ પણ નવીન પ્રકાર પાડી શકે નહિ એ પણ નિર્વિવાદ છે. તેમજ માસિકોમાં અને વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસંગોપાત્ત ફહેવાનું ફહેવાયાં જાય છે. છતાંએ આજે એનો એ જૂનો અને જાણીતો વિષય આપની સમક્ષ મૂકવાનું સાહસ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે એ વિષયની ગંભીરતા અને તેનાં સત્વર નિરાકરણની આવશ્યકતા આપનાં સ્મરણમાં પુનઃ જાગૃત થાય. ગંભીર તલસ્પર્શી ઉદ્ઘોષાહ આ સ્થત્ર અને કાલની મર્યાદાનો ભંગ કરે એમ માની માત્ર એક સાધારણ તટસ્થ ભુદ્ધિને આ વિષયમાં ઉપરથી જોતાં શું લાગે છે તેજ અહિં લખવું યોગ્ય ધાર્યું છે. અને એટલા માટે આ લેખની પરીક્ષા માટે આપ અનુકૂળ દ્રષ્ટિબિન્દુ રાખજો એવી મ્હારી નમ્ર વિનંતિ છે.

આપણી આધુનિક સ્થિતિ વિચિત્ર છે. આપણો પરસ્પર વ્યવહાર એક ભાષામાં થાય છે અને આપણને શિક્ષણ અન્ય ભાષા દ્વારા મળે છે. આ પ્રમાણે પરભાષા દ્વારા શિક્ષણ મળતું હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાષા તરફની આપણી ઉપેક્ષા ભુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. એટલે એક સામાન્ય મનુષ્યને પણ સુવિદિત હશે કે કેટલાંને આપણી ભાષામાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાનું કાર્ય પણ કડીન લાગે છે. અને કેટલાકના સંબંધમાં તો એવું જન્યું છે કે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાઓનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહેવાથી તેઓ અર્ધદૃઢ સ્થિતિમાં રહ્યા છે. માતૃભાષા પ્રત્યે આપણો પ્રેમ હોવો જોઈએ, જે માતૃભાષા માટે આપણને અભિમાન હોવું જોઈએ, જે માતૃભાષાની સેવા કરવાનું મહાત્મ આપણે પ્રત્યેક સ્ત્રી-કારણ જોઈએ, તે જ માતૃભાષા પ્રત્યે આપણે તિરસ્કાર અને અનાદરની દ્રષ્ટિએ જોઈએ

છીએ. શું આ સ્થિતિ ખેદપ્રદ નથી ? શું ગુર્જરીનો પ્રત્યેક સુપુત્ર આ નિરસ્કારથી જોનારા ઉન્માર્ગગામીઓને સન્માર્ગગામી કરવા પ્રયત્ન નહિં કરે ?

આવી ઉપેક્ષાશુદ્ધિ થવાનાં કારણોમાં મુખ્ય કારણ આપણી ઉપર્યુક્ત વિચિત્ર સ્થિતિ છે. પરભાષામાં શિક્ષણ મળવાને દેશી ભાષામાંજ મળવું જોઈએ. આથી સારા અભ્યાસી અને વિદ્વાન લેખકોની સંખ્યા વધશે; આથી વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન સુધરેલું અને સુરક્ષિત થશે. મારાંશ કે સર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરાવનાર અને અનર્થ નિવારનાર ‘ટેલીસ્મેન’ દેશી ભાષા દ્વારા શિક્ષણજ છે.

જગતના સુધરેલા દેશો પ્રત્યે દ્રષ્ટિ કરતાં જણાશે કે પ્રત્યેક પ્રગતિમાન પ્રજા જેવી કે ઇંગ્લીશ, ફ્રેન્ચ, જાપાનીસ, જર્મન આદિ પોતાની ભાષાદ્વારાજ વિદ્યા સંપાદન કરે છે. માત્ર ભારતવર્ષજ પોતાની ભાષા તથા અન્ય ભાષાદ્વારા શિક્ષણ લે છે અને એ વિચિત્ર સ્થિતિનાં વિચિત્ર પરિણામો ભોગવે છે.

આ સ્થળે મ્હારે આપને સવિનય નિવેદન કરવાનું કે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ લેવાની પદ્ધતિ સ્થાનેના વિરોધમાં અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ લેવાની સ્થાને વિરોધ આવી જતો નથી. આપણી આધુનિક પરિસ્થિતિમાં આપણે એ ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે, એટલુંજ નહિં પરન્તુ માત્ર ભાષા તરીકે પણ ત્હેના જ્ઞાનનું ફલ અમૂલ્ય છે. ઉપકાર છે એ અંગ્રેજી ભાષાનો કે ત્હેના પરિચયથી આપણે એક વિશાલ અને માનવજીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓથી પરિપૂર્ણ સાહિત્યને જોઈ શક્યા છીએ, અને એ સાહિત્યદ્વારા પ્રતીત થતી એ પ્રજાની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાના સંસ્કાર પણ આપણામાં ઉતારી શક્યા છીએ. એ ભાષાના જ્ઞાનથી વચિત રહેવાનું આપણને પાલવે તેમ નથી. માત્ર બાલ્યવયમાં અવરિચિત અને માત્સર્યહીન ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની રીત કૃત્રિમ છે એજ ઉદ્દિષ્ટ છે.

સ્વભાષાદ્વારા શા માટે શિક્ષણ મંજૂર કરવું ? પ્રચલિત પ્રદ્ધતિ શા માટે અનિષ્ટ છે ? આ પ્રશ્નો આ સ્થળે સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રશ્નનું નિસકરણ કરવાનું હવે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ તો આપણે સ્વભાષાદ્વારા વિદ્યા મેળવવાનાં કારણોની ઉપર ટપકે સમાલોચના કરીએ.

૧. પરભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની રીત કોઈપણ સુધરેલા દેશમાં ન હોય તો આર્યાવર્તમાં શા માટે જોઈએ ? કદાચ માત્ર પ્રયોગઅર્થે આમ કરવામાં આવ્યું હોય તો પણ હવે એતો સ્પષ્ટ નિર્દિષ્ટ થયું છે કે આ પ્રયોગ વિષ્ણુકલ નિષ્ફલ છે એટલુંજ નહિં પરન્તુ પ્રજાસમૂહના લાભ માટે એ વધારે વખત ચાલુ રાખવા યોગ્ય નથી.

૨. આધુનિક પદ્ધતિ કૃત્રિમ છે. વિદ્યાર્થીના મૂલજીવનમાં, સામાજિક જીવનમાં અને પરસ્પર વ્યવહારમાં સર્વત્ર સ્વભાષા-ગુજરાતી તો પરભાષા કરતાં વધારે પ્રચાર છે. વળી, વિદ્યાર્થી પોતે વિચાર પણ સ્વભાષામાંજ કરે છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાષાનું જ્ઞાન અન્ય ભાષા કરતાં વધારે હોય છે. તેમજ સ્વભાષાનો નિત્યજીવનમાં વધારે ઉપયોગ થવાથી

સમજના ! આ ઉપરથી આપને પ્રતીત થયું હશે કે આધુનિક પદ્ધતિથી આપણી સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ ગઈ છે; આપણા યોગ્ય શુદ્ધિવિષય કુદિત થઈ ગયો છે; ગ્રામ્યપદ્ધતિનો પ્રચાર થઈ ગયો છે; અને ખરી કળવણી અને તેના અતુલ લાભોથી આપણે વંચિન રહ્યા છીએ, અને—

“.....The foreign language thus imposes a crushing weight upon the whole educational system of India, and to a very large extent is responsible for the lack of initiative and want of originality that is supposed to be the characteristic of the Indian mind.”

—Lord Bishop of Madras.

પરંતુ આવા વિવાદરહીત અને સ્વતઃસિદ્ધ વિષયમાં પણ કેટલુંક મતાંતર છે. સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની રીતિ સ્થાને પોતાના શા વિરોધે દર્શાવે છે અને એ વિરોધોનો પ્રતિકાર થઈ શકે છે કે કેમ એ જોવાનું અવશિષ્ટ રહે છે.

૧. પ્રથમ તો એવું કહેવામાં આવે છે કે દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરતા પહેલાં કયી દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું એ નિર્ણીત થવાની જરૂર છે. આર્યાવર્ત એક દેશ કરતાં ખંડના નામને વધારે યોગ્ય છે; તેમાં એક ભાષા ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પ્રત્યેક પ્રાન્તિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી એ ભાષાઓનું મહત્ત્વ વૃદ્ધિ પામશે; અને એક રાષ્ટ્રિય ભાષાની ન્યૂનતા અંગ્રેજી ભાષાથી જે કંઈક અંગે પૂર્ણ થતી હતી તે હવે નહિં થાય; અને તેથી રાષ્ટ્રિયતાના ભાનની વૃદ્ધિ અત્યારે આવશ્યક છે છતાં પણ તદ્દન બંધ પડી જશે.

આ દલીલ ઉપરથી ધણી મજલ લાગે છે પરંતુ વસ્તુતઃ નિર્માલ્ય છે. દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાનું કહેવામાં એવું નથી કહેવાનું કે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ ન આપવું. પ્રત્યુત અંગ્રેજી ભાષાના વધારે સારા વિશાલ જ્ઞાન માટે દેશી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે. આથી અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા રાષ્ટ્રિયતાનું ભાન થવા લાગ્યું હતું તેને કચો પણ અવરોધ થવાનું કારણ નથી. વળી, પ્રત્યેક પ્રાન્તની ભાષાદ્વારા શિખવવાથી પ્રાન્તિક ભાષાનું મહત્ત્વ વધે એ વાત પણ કંઈક અંગે ખરી છે. પરંતુ ભરતખંડ એટલો ‘એટલો છે કે તેમાં એક ભાષા હોય તો તે વાત અદ્વિતીય ગણાય. છતાં પણ માની લઈએ કે એક ભાષા થઈ શકે તેવું છે, તોપણ હાલ તુરતમાં તો તે અશક્ય લાગે છે. તો પછી જ્યાં સુધી એક ભાષા ન થાય ત્યાં સુધી આપણે પ્રચલિત પદ્ધતિ ચાલવા દેવી ? ભાવિ લાલની આશામાં વર્તમાન લાભો તજ દેવા એ યુક્ત છે?

૨. દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી અંગ્રેજીનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહેશે તેથી ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં અન્તઃગમ આવશે.

આ દલીલમાં કંઈક વજન છે ખરું; છતાં પણ એ વિરોધ એવો નથી કે તેને પ્રતિકાર થઈ શકે. આપણે અંગ્રેજી ભાષા શિખવાની જરૂર છે. અંગ્રેજી ભાષાનાં અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે ઉચ્ચ અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીને વિના આવે તો આપણને યોગ્ય ગેરલાભ જ થાય. પરંતુ

જરા વિચાર કરતાં આપણને સતત. માલુમ પડે છે કે આખા અભ્યાસક્રમમાં અમુક વિષયનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અને ગણિતનાં લગભગ બે અથવા ત્રણ પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે, તો આવા વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરનારાં પુનરાવર્તનો દૂર કરી તેથી અધ્યાયેસો સમય અંગ્રેજી ભાષાનાં ગ્રાનને સુદૃઢ કરવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો ઉપરનો વિરોધ જરા પણ ટપી શકતો નથી, અને માત્ર પદ્ધતિદારા થયેલો અનર્થ દૂર થાય છે.

૩. દેશી ભાષામાં પુસ્તકો નથી. વળી, દેશી ભાષાઓનું સાહિત્ય ઘણું વિશાલ ન હોવાથી સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કરવો પડશે. અને પરિણામ એ થશે કે દેશી ભાષા વધારે કઠિન બની જશે.

પુસ્તકો ન હોવાનું કારણ ઘણું સ્પષ્ટ છે; અને તેથી તરતાં આવડે તો પાણીમાં પડવાનું કહેનારના જેવીજ આ દવીસ લાગે છે. દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાનું ચાલુ કર્યું કે એમનાં એમ પુસ્તકો લખાશે અને ઘણાજ થોડા સમયમાં એ ન્યૂનતા દૂરજ થઇ જશે. વળી, દેશી ભાષાનું સાહિત્ય વિપુલ ભેદએ એમ માનનારને એ પણ જણાવવાની જરૂર છે કે દેશીભાષાના આવા સતત ઉપયોગથી દેશીભાષાનું સાહિત્ય વિપુલ બનશે. સંસ્કૃત શબ્દોથી દેશી ભાષા કઠિન બનશે અને એ કારણથી અંગ્રેજીદાર શિક્ષણ આપવાનું કહેનારે જણવું જાઇએ કે ગુજરાતી, દેશીભાષા, અને સંસ્કૃતને નિકટ મળે છે, પરંતુ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીને સામ્યજ છે નહિં. આથી ગમે તેવો કઠિન સંસ્કૃત શબ્દ પણ વિદ્યાર્થીને કંઈક પરિચિત લાગશે અને તે શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થયેલી વસ્તુ અથવા ભાવના સત્વર મમજી શકાશે.

સત્યજનો ! આપે આ પ્રમાણે પૂર અને ઉત્તર બંને પક્ષ જોયા. વિશેષમાં ઉત્તર પક્ષના કેટલાક વિરોધો કેવા નિમૂલ છે તે પણ આપે જોયું. આ ઉપરથી આપને સ્પષ્ટ પ્રતીત થયું હશે કે આપણી પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિથી આપણને અનેકધા ગેરલાલ થયા છે; અને હજુ પણ એ પ્રદ્ધતિ વધારે પ્રચારમાં રહેશે તો વધારે અનર્થ થશે. આપણી શક્તિઓ વિકાસ પામતી નથી; સ્મરણશક્તિ અતીવ ભારથી કચરાઇ જઇ છે; આપણું ભાષાનું ગ્રાન ઘણુંજ અપૂર્ણ રહે છે; આપણાં બાળકોને અભ્યાસનો ભાર ઘણો લાગે છે; આપણી અપૂર્વતા (originality) નો લોપ થતો જાય છે; આપણે ખરી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી; અને અન્ય મગ્ય પ્રભાવો આપણી પદ્ધતિને અપૂર્વ, વિચિત્ર અને કૃત્રિમ માને છે. પરંતુ આપણને જો સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે તો આપણને અતુલ લાભ થશે. શિક્ષણમાં સ્મર પડવાથી બાલકો વધારે કેળવાશે અને તેઓની વિચાર શક્તિ પણ ઉચિત વિકાસ પામશે. મારમાં, પ્રચલિત પદ્ધતિથી જે અનર્થો થયા છે તે સર્વ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાથી દૂર થશે. પ્રથમ દર્શને આપણને વિદ્યો પ્રતિમન્ધ કરશે; પરંતુ આપણો ધર્મ છે કે વિદ્યો દૂર કરી હિતાવહ પદ્ધતિનો અંગીકાર કરવો. નામદર મરકાર પણ આ વિષયનું મહત્ત્વ સ્વીકારી યથાશક્તિ સહાય કરે છે; પરંતુ ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટી આ વિષયમાં ખામ નિર્ણયપર આવે નહિં ત્યાં સુધી સર્વ વ્યર્થ છે.

વિદ્યાપ્રિય ગૃહસ્થો ! આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે અને કહી શકાય તેવું છે; પરંતુ સચ્ચ અને કાળની મર્યાદાનો ભંગ ન થાય એટલા માટે આ ગંભીર વિષયનું ધણીજ ઉપલક્ષ રીતે આપની પાસે નિવેદન કર્યું છે. આ વિષયમાં આપણી પરિપક્વ એક ચિત્તે અને દ્રઢામદે ગોચ્ય દિશામાં પ્રયત્નો કરશે અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિ કરવાનાં સુપ્રયત્નો આરંભશે તો પણ આ લઘુ લેખનું સાક્ષ્ય છે.

અન્તમાં આપને સ્મરણ કરાવવાનું કે:—

" This is a simple self-evident proposition...In no part of the civilised world is a foreign tongue made the medium of instruction." ૧

इति शम्.

તા. ૩૦-૯-૧૯૧૬.

નડીઆદ.

મહારાજકર પોપટભાઈ આચાર્ય.

ખી. એ.

૧ પુનાના શિક્ષાવિચારમંડલનાં પ્રસિદ્ધ યથેષાં ન્દાનાં ચોપાનીયામાંથી કેટલાંક અવતરણો કરી છે. અને આ વિષયપર લખવાની પ્રેરણા મળે તે વાંચીને થયેલી છે, માટે તહેવું નાણું સ્વીકારવાની રજા લઉં છું.

કોલેજમાં ઠાપલ ન થનાર, વિદ્યાર્થીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ ?

“યુગ્મકૃતૈર્વ્યાકરણં ન મુખ્યતે

વિપાસિતૈઃ કાવ્યરસો ન પીયતે।” સુમાપિતમ્ ।

“ભુખ્યાધી વ્યાકરણુ ખવાતું નથી. તરસ્યાધી કાવ્યરસ પીવાતો નથી.”

અમુક દેશ સંસ્કૃતિની કેટલી કળાએ પહોંચેલો છે તેનું માપ કાઢવાની એક યુક્તિ એ છે કે તે દેશમાં કેળવણીનો વિકાસ કેટલો થયેલો છે. કેળવણી સંબંધમાં કેવી કેવી ચળવળ ચાલી રહી છે અને કેળવણીના ઉત્કર્ષ માટે શાં શાં પગલાં ભરવામાં આવે છે તેની ખારીજ તપાસ કરવી. દુનિયાના મોટા દેશોમાં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરિકા અને જાપાન એ પાંચ દેશો માનનીય પદવી ભોગવે છે, અને એ દેશોની કેળવણીનો વિકાસ-ક્રમ તથા આધુનિક સ્થિતિ અનેક અંશે આપણને બોધક છે. આપણા હિંદ દેશ, જે વર્તિપરત્વે એ પાંચ દેશ કરતાં ચઢી જાય છે, તે કેળવણીની બાબતમાં એ પાંચમાંના પ્રત્યેક કરતાં અતિશય પછાત છે એ ઓછું શોચનીય નથી. એ શોચનીયતા દૂર કરવા અર્થે નામદાર સરકાર ધીરે ધીરે પ્રયાસ કરે છે. એ શોચનીયતા દૂર કરવાના ઉપાયોના મીઠાં સ્વપ્ન લોકમાન્ય ગાંધીજીને એમના ટુંકા પણ કાર્તિકમય જીવનના ખાસ કરીને ઉત્તર ભાગમાં નિરંતર આવતાં. જે દિવસે એ શોચનીયતા દૂર થયલી જોવામાં આવશે તે દિવસ ખરેખર મંગળ દિવસ થઈ પડશે એમ પ્રત્યેક હિંદુત્વ સમજે છે, અને એ શોચનીયતા દૂર કરવા તરફ પોતાનો અલ્પ ફાળો આપવો એ આ પરિપક્વો મુખ્ય ઉદ્દેશ મમનમ છે.

એટલુંજ નહિ પણ બીજારીના પુત્રમાં સાચું દૈવત હોય તો તે જાતી, ઠાકીને કહી શકે કે કાંઈ દિવસ હું અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ થઈશ.

આપણા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણીને પોતાના રાજ્યમાં ફરજિયાત અને મફત કરવાનું મહામાન નામદાર ગાયકવાડ સરકારને ઘટે છે. એ સમર્થ અને યશસ્વી નરેન્દ્રના દાખલાનું અનુકરણ બીજાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો કરવા લાગ્યાં છે, એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કેળવણી તરફ રાજ્યપ્રજાનું લક્ષ્ય પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. માધ્યમિક કેળવણીપરંતુ તે પ્રજાની પ્રવૃત્તિ એકદમ વિશાળ રૂપમાં દર્શન દે છે. દિલ્હીસ્તાનમાં સરકાર જ્યારે માધ્યમિક કેળવણીની ૨૭૧ શાળા* ચલાવે છે અને તેમાં ૭૪,૬૮૯ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે ત્યારે પ્રજા તરફથી (અને મોટે ભાગે સરકારના આગ્રયથી) ચલાવાતી એવી શાળાઓની મંજૂઆ ૨,૭૭૦ જેટલી છે અને ૪,૯૬,૩૦૬ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ તેના લાભ લે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં એકંદર ૪૪૯ જેટલી માધ્યમિક શાળાઓમાંથી મરકારી સંખ્યા ૨૯ અને તેમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓની મંજૂઆ ૯,૨૬૭ છે, લોકલગોર્ડ અને યુનિસિપાલિટીના તાબાની માધ્યમિક શાળાઓ ૬૪ અને તેમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓની મંજૂઆ ૬,૨૯૬ છે, તે ખાનગી સંસ્થાઓ ૩૫૬ અને તેના લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની મંજૂઆ ૫૧,૧૮૪ છે. ઉપરાંત મુંબઈ સરકારને લગનાં દેશી રાજ્યોમાં આશરે ૧૩૦ માધ્યમિક શાળાઓ છે અને આશરે ૧૫,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તેમાં શિક્ષણ પામે છે. વડી મંદારના તાબાના પરંતુ મુંબઈ ઇલાકામાં અંતર્ગત વડોદરા રાજ્યની ૬૪ માધ્યમિક શાળાઓ તથા ૮,૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ જે આમાં ઉમેરવામાં આવે તો એકંદર શાખાની મંજૂઆ આશરે ૬૪૦ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૯૦,૦૦૦ થવા જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓની આની ગંભીર મંજૂઆની કેળવણી સંબંધી સવાલ કંઈ નાનો મનોહોષ શકે નહિ. એ જગત જૂથનાં અંતઃકરણ આપણે બારીકાથી તપસીશું તો કોલેજની ભાવના ત્યાં સજ્જ સુદ્રિત થયેલી આપણને જણાશે. કોલેજમાં પ્રવેશ કરાવનાર મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા હોવાથી મુંબઈમાં એ પરીક્ષાની અજબ મોહિતી છે. મેજ અને ખુરમીના અરબ્યરૂપ પરીક્ષાનો મંડપ, વિવિધ પરીક્ષકરૂપ કર્મફલપ્રદાતા દેવો, નિરીક્ષક (Superintendent) રૂપ એ દેવોના ગણો, રજિસ્ટ્રારરૂપ દેવદૂત, પરીક્ષા પરિણામરૂપ ફલવિપાક ને કિન્નરે આશાની ગરમી અને નિરાશાનો ફૂડો પરમેવો તારના ભણકારા અને હૃદયના ધ્રુવદાન—આ સર્વ વ્યતિકરોને લીધે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા ખરેખર ભવાટવીના એક નાના મરખાચિત્ર સમાન થઈ પડી છે, અને એ અનુભવો વિદ્યાર્થીને તેની જીંદગીમાં પ્રથમ જ થવા હોવાથી એ પરીક્ષા અભ્યાસક વર્ષ ઉપર કાંઈ અદ્ભુત કામણદુમણથી મજબૂત થયેલી અંગનાની ના ભૂમાય એવી જાય પાડે છે. એ કામણદુમણથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવવાના અનેક પ્રયાસો કરવામાં આવેલા છે, પરંતુ તે અઘાપિ નિષ્ફળ ગયા છે અથવા નોંધ્યે એટલા અંશમાં સફળ થયા નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ૧૮૮૯ ની માલમાં આપણી યુનિવર્સિટીએ પોતાની અંગત જાવવાળી સ્ફુલ્વાઈનલની પરીક્ષા દાખલ કરી. પરંતુ એ નવી પરીક્ષાની આખે થોડાં વર્ષમાં જ મીચાઈ ગઈ. ત્યાર પછી ૧૯૦૪ ની

* વડોદરા વગેરે મુખ્ય રાજ્યોની સંસ્થાઓનો સમાવેશ આમાં નથી.

સાલથી સરકારી કેળવણી ખાતું એ જ સ્કૂલકાર્પનલ પરીક્ષાની સ્વતંત્ર યોજના કરી રહ્યું છે. મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી નોકરી માટે યોગ્ય ગણાશે નહિ, પરંતુ એવી લાલચી સરકારી સ્કૂલકાર્પનલની પરીક્ષામાં પસાર થયેલાની જ લેખાશે એવું આકર્ષણવાળું સરકારી ધોરણ હોવા છતાં વસ્તુસ્થિતિ એવી જોવામાં આવે છે કે જ્યારે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બેસતા હોય છે ત્યારે તેનો ત્રીજોજ ભાગ સરકારી સ્કૂલકાર્પનલ પરીક્ષા માટે રહ્યું થાય છે. એ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ કેટલા વિદ્યાર્થી બને પરીક્ષા સાથે પસાર કરી આખરે કોલેજમાં જ દાખલ થાય છે, અને એકલી સ્કૂલકાર્પનલ પરીક્ષા પસાર કરનાર વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલા કેવી જાતની, કેટલા પગારની નોકરી કેટલી મુદતે મેળવવા શક્તિમાન થાય છે એ વિગતોના આંકડા ઉપલબ્ધ ન હોવાથી એ વિષે વિશેષ કહેવાને અવકાશ નથી.

ઈંગ્લેન્ડ પહેલા ધોરણની પરીક્ષામાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બેસે હોય તો તેમાંથી સરેરાશ ૧૦-૧૫ વિદ્યાર્થીઓ નિષ્પજ નિવડે છે. માધ્યમિક શિક્ષણનો આ એક છેડો છે. બીજો છેડો મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગમાં જો ૧૦૦ અભ્યાસક્રમ હોય તો તેમાંથી આશરે ૭૫ ને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસાડવામાં આવે, જેમાંથી ૪૦-૫૦ જેટલા અભ્યાસક્રમ પોતાના પ્રયાસમાં સફળ થાય. અર્થાત્ મેટ્રિક્યુલેશન ધોરણમાં ૧૦૦ માંથી આશરે ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે પડ્યા રહે છે. એ વિશાલ સમુદાયનું શું કરવું એ ગંભીર પ્રશ્ન અહિં ઉપરચિત થાય છે.

એવા વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના સંબંધમાં એ સચાલનો નિર્ણય પોતપોતાની પરિસ્થિતિને અનુસરીને કરે છે જ. કેટલાક સ્કૂલકાર્પનલ પસાર કરી કારકુનગીરી અથવા તેને મળતી નોકરી સ્વીકારે છે; કેટલાક ટપાલ તથા તાર ઓફિસમાં દાખલ થાય છે; કેટલાક રેલ્વેમાં, કેટલાક કળાશુવનમાં, કેટલાક વેપારીઓની પેટીમાં, કેટલાક મિલમાં એમ જુદી જુદી દિશાઓમાં ઉદ્દરનિર્વાહરૂપ પ્રયત્ન વાયુથી પ્રેમયક્ષો એ કમનસીબ મંથ કુદરતી રીતે પોલ દેખી પેસી જાય છે. આ સ્થળે ખાસ વિચારવા જેવો મુદ્દો એ ઉભો થાય છે—એવા વિદ્યાર્થીઓનું ભાવિ સુધારવા માટે, માધ્યમિક શાળાઓ શું કરી શકે એમ છે ?

હિંદના સમાજ બંધારણ અને હિંદની હાજરો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપ્યા વિના જો એ સચાલનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો તે કોઈ રીતે શાસ્ત્રીય ટલી શકાય નહિ. હવે હિંદના સમાજ બંધારણ પરત્વે સહૃદયી અગત્યની બાબત એ છે કે આપણી વસતિના ૩૧ કરોડ મનુષ્યમાંથી આશરે ૨૪ કરોડનો નિર્વાહ એટીને લઈને છે. આપણા સમાજના સંગીન પાયા ૩૫ ખેડૂતવર્ગનું એય વિચાર્યા વિના. આપણે કેળવણીની યોજનાઓમાં ઝંપલાવીશું તો મુશ્કેલીના આચકા ભરવાનો આપણે પ્રયત્ન મુઠરેલી દુનિયાની નજરમાં છેવટે આપણને હાસ્યપાત્ર જ દેવશે. પ્રતિવર્ષ આપણા દેશમાં મેંકડો પ્રાથમિક શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવે છે અને ખેડૂતવર્ગનું તે તરફ વધારે ને વધારે વલણ થતું જોવામાં આવે છે. ગજ સત્તા અને પ્રજાસત્તાના સહકારથી પ્રાથમિક કેળવણી પવનવેગી સાહસથી એટલે સુધી વધે કે જાપાનની મેંક હિંદમાં પણ નિશ્ચળ વિનાનું, ગામડું રહે નહિ અને અલગ જ નરનારી વાળું કુટુંબ રહે નહિ એ આપણી અંતઃકરણની મુખ્ય સિદ્ધ થાય છતાં તેથી સર્વસ્વની

પ્રાપ્તિ થયેલી આપણે સમજવાની નથી. ઈંગ્લાંડમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે છતાં પરિસ્થિતિને પરખ્યા વિના પંજાબી ભરવાથી તે દેશને કેતું ભારે નુકસાન સહન કરવું પડ્યું છે તેનું વર્ણન કરતાં સર બેન ગાર્ટ ૧૯૧૧ ની સાલમાં કહ્યું હતું કે—“કેળવણીના નામથી ઝોળખાતી વસ્તુ પાછળ આપણે લાખો પાઉંડને ખર્ચ કરીએ છીએ. પ્રગ્નદિતની મંભાળ રાખનારાઓના અને કેળવણીના કોવિદોના મોટા ભાગનો તો એ અભિપ્રાય છે કે એ દ્રવ્યનો ધણોખરો ભાગ ખર્ચાદ જાય છે અને કેળવણીપરત્વે તો એ દ્રવ્યને ખારા દરિયામાં પધરાવ્યું હોય તો તેથી વધારે હાનિ થવાનો સંભવ નથી.” એજ દેશના દરિદ્રપ્રબંધના અધિકારીઓ પણ કહે છે “આપણી ખર્ચાળ પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગ્નની દરિદ્રતા ઉપર કશી આસર થતી નથી વસ્તુતઃ તેનું વલણ વિદ્યાર્થીઓને કારીગર કળા કરતાં કારકુન કરવા તરફ વિશેષ છે.” ઇંગ્લાંડના આ અનુભવથી આપણે પણ અવશ્ય એતવું નોંધએ માધ્યમિક કેળવણીનાં મૂળ પ્રાથમિક કેળવણીમાં હોવાં નોંધએ, અને પ્રાથમિક કેળવણીના વિકાસ માધ્યમિક કેળવણીએ કરવો નોંધએ એ ધોરી સિદ્ધાંતને અનુસરી આપણે જે નિર્ણય ઉપર આવીશું તે શ્રેષ્ઠકર નિવડવાનો સંભવ છે. ખેડુતવર્ગ કેળવણી તરફ ધીરે ધીરે વળતો જાય છે પરંતુ તે પ્રમળ વેગથી વળે એવી જો આપણી ઇચ્છા હોય તો ૨૪ કરોડ જેટલી એ વસતિને મંગીન શિક્ષણરૂપ પૈશ્વિક ખોરાક આપણે પ્રથમથીજ આપવો નોંધએ. ખેડુત કારકુન શાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. ખેડુત મહેતાજી અને એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. પરંતુ ઉતરતા પ્રકારના ખેડુતને ઉંચા પ્રકારનો ખેડુત બનાવનાર કેળવણી સાચી કેળવણી છે અને તેજ દેશનું ફળદર દિટાડશે. ખેડુતના બાળકને વાંચતાં લખતાં અને હિસાબ ગણતાં તો અવશ્ય આવડવું નોંધએ. તેથી તેની બુદ્ધિનો વિકાસ થશે, તે જીવનના અનેક આનંદો ભોગવી શકશે અને ધૂતારાઓની અટ પટી જળથી પોતાનો બચાવ કરી શકશે. પરંતુ વાંચવા લખવાથી અને હિસાબ ગણવાથી એક ધર્મના દાણાને ઠેકાણે બે ધર્મના દાણા તે ઉપજવી શકશે નહિ. જમીન પાસે વધારે પાક લેવા માટે તો તેણે પોતાનો ખેતીનો ધલમ નાનપણથી જ આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શિખવાનો આરંભ કરવો નોંધએ. આવું વિદ્યાનપદ્ધતિને અનુસરતું સપ્રયોગ ખેતીનું શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીને માધ્યમિક કેળવણીએ ઉપાડી લેવો નોંધએ, અર્થાત્ માધ્યમિક કેળવણીની સંસ્થાએ એવા ખેડુતોને તેમની પોતાની કળામાં વિશેષ પ્રવીણ કરવા નોંધએ. મુખ્યમાં આપણે નોંધશું તો મુનિવર્સિટી ખેતીવાડીની પદ્ધતિ આપે છે ખરી, પરંતુ ખેતીનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપનાર કોઈ પણ પ્રાથમિક કેળવણીની અથવા માધ્યમિક કેળવણીની સંસ્થા હોય એવું જાણ્યામાં નથી. જેના ધોતિયાનું તથા ડગલાનું કશું ઠેકાણું નથી. એવો માણસ મોટી પાઘડી પહેરવાથી જેટલો શાભે છે તેવી શાલા ખેતીની બાબતમાં આપણા અભ્યાસક્રમની છે. ટુંકામાં ખેડુતવર્ગને પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ખંચવો નોંધએ; તે વર્ગને અનુકૂળ શિક્ષણ સરવ્યાતથી જ અપાવું નોંધએ; તે પછી માધ્યમિક શાળા તરફ તેનું આકર્ષણ કરવા માટે તે શાળાના અભ્યાસક્રમમાં પણ ખેતીના વિષયને દાખલ કરવો નોંધએ. એવો ખેડુત વિદ્યાર્થી કોલેજમાં દાખલ ન થાય તોપણ પોતાની વિદ્યાના અને મજબૂતશક્તિના પ્રતાપથી પોતાના ધંધાને પાંચ ટકા જેટલો પણ વિશેષ ખીલવી શકશે અને દેશની સંપત્તિમાં તેટલા પૂરતો વધારો કરી શકશે.

ખેતી પછી સ્વાભાવિક રીતે જુદા જુદા ઉદ્યોગો અને ધંધા આવે છે. એ આખતમાં પણ આપણા દેશનું દળદર ઝટ નજરે તરી આવે છે. હિંદુસ્તાનને કેટલેક એંશે મળતા આવતા જાપાનની સ્થિતિ આપણે અવલોકીશું તો આપણને જાણાશે કે તે દેશમાં ત્યારે વિદ્યાર્થીની કુલ ૧૦૦૦ સંખ્યામાંથી સાહિત્યના ઉચ્ચ શિક્ષણ તરફ ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ વળેલા એવામાં આવે છે અને ઉદ્યોગ ધંધાની કેળવણી તરફ ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ વળેલા હોય છે ત્યારે હિંદમાં તેટલીજ સંખ્યામાંથી સાહિત્યની દિશામાં ૧૨૪ વિદ્યાર્થીઓનો અને ઉદ્યોગ ધંધાની દિશામાં માત્ર ૫ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ જોવામાં આવે છે. જાપાનમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત હોવાથી સમાજના ઉત્તરતા વર્ગો પણ ભણેલા હોય છે એટલે પ્રમાણમાં સાહિત્ય તરફ વલણ ઓછું નજરે પડે, અને હિંદમાં પ્રાથમિક કેળવણી પછાત હોવાથી સમાજના તરતા વર્ગો એટલે જુદા પ્રધાન વર્ગો મુખ્યત્વે કરીને ભણતા હોવાથી સાહિત્ય તરફ વલણ પ્રમાણમાં વિશેષ નજરે પડે એ વાસ્તવિક છે, પરંતુ ૧૦૦૦ માંથી સાહિત્ય તરફ વળેલા આપણા ૧૨૪ વિદ્યાર્થીઓ અને ઉદ્યોગધંધા તરફ વળેલા આપણા માત્ર ૫ વિદ્યાર્થીઓના જંગલ અંતર સંબંધી આપણે કાણ પણ વિચાર કરીશું તો આપણને સમજાશે કે ઉદ્યોગ ધંધા સંબંધી આપણી ન્યૂનતા હિંદના પ્રત્યેક હૃદયગ્રાસ્ત્રી આંખમાંથી ધોધમાર આંસુ ખેરવે એવી છે. આપણા કુલ વિદ્યાર્થીઓનો કુદ્ર લાગજ ઉદ્યોગની કેળવણી પામતા હોવાથી આપણે ખેડુમાર તુકસાન વેડાં છે અને હજી પણ વેડીશું. આપણા ઉદ્યોગોને ખીચવવાની તક, આપણા દેશને સમૃદ્ધિથી છોડાછડા ભરી દેવાની તક—મીઠામાં મીઠા સ્વપ્નમાં પણ ન સાંપડે એવી સોનેરી તક આપણને કાંકતાલીપન્યોયે ધૂરોપના મહાભારત વિચરે સાક્ષાત આપી, પરંતુ લક્ષ્મી માંદો કરવા આવે ત્યારે કુંભકર્ણના આગમને યાદ કરવે એવી રીતે નરકકારાના નાદથી પધારીમાં ધોરનાર હતભાગી મનુષ્ય જેવા આપણે એ તકને વધાવી લેવાની સ્થિતિમાં નથી ? એ સોનેરી તક આપણા બી. એ. તથા એમ. એ. માટે નથી, આપણા વકીલો તથા ડાકટરો માટે નથી, પરંતુ આપણા કારખાનાવાળા માટે છે. આપણા દેશમાં કાગળનાં કારખાનાં નથી તેથી લકાઈને લીધે જમણા ત્રમણા લાવ આપી પરદેશી કાગળ આપણે વાપરીએ છીએ; રંગનાં કારખાનાં નથી તેથી મેં માગ્યા લાવ આપી આપણે પરદેશી રંગ વાપરીએ છીએ. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતા લાખોની કિંમતના મોંઘા કાચા માલને યોગ્ય રૂપાંતરથી કિંમતી અને વ્યવહારપયોગી બનાવવાની કળા આપણમાં ન હોવાથી આપણે મેં વકાસી આકાશની ઉપાસના કરના ખેડા છીએ, આવી ભયંકર આપત્તિ દાળવામાં માધ્યમિક કેળવણીએ અવશ્ય પોતાનો અત્પ કાળો પણ આપવો જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓ કાલેજમાં દાખલ થતા ન માગતા હોય તેમને ઉદ્યોગ ધંધાની યોગ્ય તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા માધ્યમિક કેળવણીની મંરથાઓએ કરવી જોઈએ. સુધાર છુદાર, ધાંચી મોચી એ સર્વ વર્ણોનું વલણ આજ, કાલ ઈંગ્લેજ સિખવા તરફ જોવામાં આવે છે. ખેતીની બાબતમાં જે મુદ્દો આપણે વિચાર્યો હતો તે અહિં પણ વિચારવા યોગ્ય છે, સુધારનો છોકરો પોતાના બાપથી ચઢિયાતો સુધાર થાય એથી સમાજને વિશેષ લાભ મવાનો સંભવ છે કે અરકુનગીરી કરે એથી ? આ બાબતમાં મતભેદને અવગણ નથી. અર્થાત્ અને તેટલા જુદા જુદા ધંધાઓનું શિક્ષણ પણ માધ્યમિક કેળવણીના અંગ

રૂપે આપાયું નોંધએ. શાળામાં પુસ્તકદ્વારા શિક્ષણ આપવાની તેમજ અને એટલું સમયોગ શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ થવી નોંધએ. ઉંચા વ્યવહારોપયોગી શિક્ષણ માટે શહેરનાં જુદાં જુદાં કારખાનાંઓની અને નામીયા કારીગરોની નો મદદ લેવામાં આવે તો પરિણામ લબ્ધ રીતે સતોપકારક આવવાનો મંલવ રહે છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા થવાથી જુના અને નવાની ક્ષપાક્રીમાં આપણા કારીગર વર્ગની અસ્તવ્યસ્તતા થતી અટકશે, માધ્યમિક કેળવણીપર તે વર્ગને પાકા વિશ્વાસ બેસવાથી તે તરફ તેનું વિશેષ આકર્ષણ થશે, અને દેશ સંપત્તિનો ખીન્ને પાયો મુદ્દ થશે.

ખેતી અને ઉદ્યોગ ધંધા તરફ ન વળનાર વર્ગ કોઇ પણ સરકારી ખાતામાં કે ખાનગી પેદીમાં કારકુનગીરી માટે લાયક છે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. માટે કોલેજમાં ન જવા ઇચ્છનાર માટે કારકુનગીરી એ ત્રીજી દિશા છે. એ દિશા સંબંધી ઉદ્ઘોષોદ આપણા લોકમાં નોંધએ એ કરતાં ઓછો નહિ પણ વધારે થયેલો છે એમ કહેવું એ અતિ કથન નથી.

આ ત્રણ મુખ્ય દિશાઓ મૂલ્યવા પછી કેટલીક મામાન્ય બાબતો તથા અભ્યાસક્રમની વિગત સંબંધી વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે.

૧. કોલેજમાં પોતાને દાખલ થવું નથી એનો નિર્ણય વિદ્યાર્થી ક્યારે કરે, અર્થાત્ કોલેજ જવા માટેનો અને કોલેજ ન જવા માટે નો અભ્યાસક્રમ ક્યાં ફેંટાવો નોંધએ ? અભ્યાસક્રમની ફેલોનો આધાર ધણે અંગે આ મવાલના ફક્ત ઉપર છે. ઘણી વખતે એવું બને છે કે બે ત્રણ વાર મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ ગયા પછી વિદ્યાર્થી સ્કૂલફર્ષનની પરીક્ષામાં બેસવાનો વિચાર કરે છે. આવી રીતનો એક વર્ષનો અભ્યાસ ઉપર કહેલી ત્રણ દિશાઓમાંથી કોઈ પણ દિશામાં વિદ્યાર્થીની સારી રીતે પ્રવીણ બનાવી શકે એમ નથી. પોતાના પુત્રનો અથવા શિષ્યનો અભ્યાસ કોલેજના બરનો છે કે નહિ એનો નિર્ણય કુશળ માતૃપિતા અથવા કુશળ શિક્ષક, વિદ્યાર્થી ઉમેશ ચોથા ધોરણમાં પમાર થયા પછી, અર્થાત્ ઇંગ્રેજ પાંચમા ધોરણના આરંભમાં કરી શકે એમ છે. એથી એ બંને અભ્યાસક્રમ નો પાંચમા ધોરણથી ફેંટાય તો ખેતી, ઉદ્યોગ ધંધા અને કારકુનગીરીના અભ્યાસ માટે સંગીન ત્રણ ગર્વ મળે. આવી રીતે ત્રણ વર્ષની તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થીસંઘ પોતપોતાના ધંધામાં દીપી નિકળવાનો સંભવ રહે છે. ત્રણ વર્ષનો ક્રમ અવસ્ય ગોઠવવો નોંધએ. એનાથી ઓછો અભ્યાસક્રમ રાખવો એ તો કેળવણીની ફેલોતી છે, કેળવણીને નામે ફારસ ભજવવા જેવું છે.

૨. પાઠ્ય પુસ્તકો અને ત્યાં સુધી દેશી ભાષામાં હોવાં નોંધએ. આથી સરલતા પૂર્વક વિદ્યાર્થી ચોગ્ર વખતમાં વધારે અભ્યાસ કરી શકશે.

૩. જે વિદ્યાર્થીઓને પોતાનું ભવિષ્ય જીવન જાનમધાન ગાળવાનું છે તેને ન્યારે શરીરારોગ્ય અને શરીર સામર્થ્યની જરૂર છે તો ક્રિયામધાન જીવન ગાળવાનું જેને માટે નિર્ણિત છે એવા વિદ્યાર્થીઓને મુદ્દ શરીરની પૂર્ણ આવશ્યકતા હોય એમાં આશ્ચર્ય સરખું નથી. આ કારણથી શરીર આરોગ્યની બાબત અભ્યાસક્રમમાં અવસ્ય દાખલ કરવી

નોંધએ અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે યોગ્ય પ્રમાણમાં ફરજિયાત કસરત કરાવવી નોંધએ.

૪. પ્રત્યેક ધંધારોજગાર સ્વતંત્ર નથી પરંતુ સુઘટિત સમાજમાં જુદા જુદા ધંધારોજગારે પરસ્પર સુંદર હીરની દોરીથી યુગાયવા હોય છે. ધંધારોજગારની સર્વદેશીય ઉત્પત્તિથી જ મમાજને વાસ્તવિક લાભ થાય છે, અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અલગ ગોંધાઇ રહેલા ધંધારોજગાર તો પરિણામે દેશને અનર્થ કરનાર ઝઘ પડે છે. ખરે નાગરિક પણ તે જ છે કે જે સમષ્ટિમાં વ્યજિતું, અંગીચાં અંગતું, અનેકમાં એકતું, ખીન્નઓમાં પોતાનું ગૌણપણું સમજે છે અને અણીના સમયમાં તે સમજને અનુસરીને સરલતાથી વર્તન કરે છે. વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિશક્તિના યોગ્ય વિકાસ કરવા અર્થે આવી મહત્વવાળી નાગરિક વિદ્યાને અભ્યાસક્રમમાં ખાસ કરીને સમેલ રાખવી.

૫. ઇંગ્રેજ અભ્યાસક્રમ ખાસ કરીને સમેલ રાખવી નોંધએ, અને એ ભાષાનાં વ્યાવહારિક ઉપયોગનાં તત્વો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું નોંધએ.

૬. માતૃભાષાનું જ્ઞાન સંગીન અને વ્યાપક થાય એવો ક્રમ ગોઠવવો નોંધએ.

૭. યૂરોપમાં ફ્રેંચ વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓની જે પદવી છે તેને કેટલેક અંશે મળતી આપણા દેશમાં હિંદી ભાષાની પદવી છે. એ ભાષાનો ઐચ્છિક વિષયોમાં સમાવેશ કરવો નોંધએ.

૮. મામાન્ય વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું નોંધએ. વિજ્ઞાનના વિષયમાં આપણી હરિદ્રતા જગનહર હોવાથી તેના શિક્ષણની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ છે.

ઉપર કરેલા વિચારને આધારે ડૉલેજમાં દાખલ ન થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય છે:—

આવશ્યક વિષયો.

ઇંગ્રેજી...ઐત્રિકમુલેસનથી ઉતરતો ક્રમ.
દેશીભાષા,, અડતો ક્રમ.
મામાન્ય વિજ્ઞાન...સપ્રયોગ.
નાગરિક વિદ્યાહિંદના સંબંધતંત્રની રૂપરેખા મહિત.
આરોગ્ય વિદ્યાકસરત સહિત,

ઐચ્છિક વિષયો. (ત્રણમાંથી એક)

૧. ખેતીવાડી:—

કૃષિ વિદ્યા...સપ્રયોગ
વનસ્પતિ વિજ્ઞાન			
હાથની તાલીમસુધારીકામ, હુદારીકામ વગેરે
ગણિત...ખાસ કરીને સામાન્ય નામ
સામાન્ય જૂગોળ			

૨. ઉદ્યોગ ધંધા:—

હાથની તાલીમ
 કારખાનાંની તાલીમ
 ગણિત... ..આસ કરીને પંચવિદ્યાન
 ચિત્ર કામ
 આમાન્ય ઇતિહાસ અને ભૂગોળ
 હિંદી ભાષા

૩. કારકુનગીરી વગેરે:—

તુમારી કામ... ..
 પત્રવ્યવહાર
 અધ્યાપકરી વિદ્યા
 “ ટાઇપરાઇટિંગ ”
 ગણિત... ..આસ કરીને હિસાબ
 આમાન્ય ઇતિહાસ અને ભૂગોળ... ..આસ કરીને વ્યાપારી ભૂગોળ
 હિંદી ભાષા,

કૌશિકરામ વિશ્વહરરામ મહેતા.

ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓનું મહાજન.

(Federation of Private Secondary Schools.)

ઈંગ્લેન્ડ લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી તેમના રાજ્યનું એક મુખ્ય કામ પ્રાંતની કેળવણી દેખાય છે.

કંઈક સોંધા સરકારી નોકરો અને દેશી અમલદારો તૈયાર કરવા આ કામ તેમને સારું કરવું પડ્યું અને હજી પણ કેળવણી ખાતાનું એક કામ એવા નોકરો પુરા પાડવા એ છે. કાળ જતે કેળવણી ખાતાનો પણ પેસારો બહોળો થતો ગયો, અને સરકારે પોતાના શાળાઓ અને કોલેજો ગ્રામીણ, છેવટે યુનીવર્સિટીઓ પણ ઉભી થઈ ને તેમાં પ્રબળીય તત્વ પણ દાખલ થયું.

છેવટના થોડા વરસ થયાં હિન્દુસ્તાનમાં કેળવણી સબ્જ ફેટલેક ઠેકાણે કડવો થઈ પડ્યો છે. ત્યારે આવા લોકો કેળવણીને ખાતે ધણો વહેમ ખાય છે, ત્યારે વળી બીજાઓ કેળવણી એજ હિન્દુસ્તાનના તમામ દુઃખની સમસ્યાનું દવા છે એમ માને છે. અને મરકાર આ બે વિચારની વચમાં ધડીમાં આમ ને ધડીમાં આમ એમ ઝાળાં ખાય છે.

ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓનું મહાજન નીચવાનો મુખ્ય હેતુ આ બે દેખીતા સામસામા પક્ષને ભેગા કરવા તેમજ પ્રાંતિકેળવણીની બાબતમાં સરકારી અને પ્રાંતમત એક બીજાની સાથે વગર સંઘર્ષો છટકી મસલત અને વિચારની આપ લે કરી શકે તથા તે કેળવણીને સંગીન પાયાપર સુધી શકે એજ છે.

આ ખાતે માધ્યમિક શાળાઓના બે ભાગ પારીશુઃ—૧ મરકારી શાળાઓ, (૨) ખાનગી મદદ લેનારી અને મદદ ન લેનારી શાળાઓ.

સરકારી શાળાઓની તમામ વ્યવસ્થા ઇલાકાના ડીરેક્ટર માટેજ તથા તેમના હાથ નિયેના અમલદારો કરે છે પણ છેલ્લાં કેટલાંક વરસ થયાં સરકારનીજ નીતિને અનુસરીને અને સરકારનીજ હિતજાનુસાર સંખ્યાબંધ ખાનગી શાળાઓ નીકળી છે. આ શાળાઓમાંની કેટલીક સરકારી મદદ લે છે અને કેટલીક તે મદદ લેતી નથી. આ તમામ શાળાઓની વ્યવસ્થા તેમના માલિકો અથવા વ્યવસ્થાપક મંડળો અથવા તો વ્યવસ્થાપકો અને માસ્તરો ચલાવે છે.

આવા લુદ્ધ લુદ્ધ ધોરણોપર રચાયેલાં મંડળો પોતપોતાનું કામ પોતાની સુધ્ધિ અને સમયાનુસાર ચલાવે છે. પણ આમાં મુખ્ય ખામી એકબીની ખાલમ પડે છે, આથી આવી શાળાઓ સંખ્યાબંધ હોવા છતાં તેમનો સમગ્ર મત જાણુલો સહેલો નથી. આ સમસ્યા શાળાઓ એકજ ધોરણપર એકબીનાથી કામ કરે એ જાનવું સહેલું નથી. આથીજ કેળવણીખાતાની મુખ્ય નેમ-ખાનગી દરેક દ્વારા એવી પ્રબળીય તત્વવાળી ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓ ઉભી કરવી કે જે સરકારને કેળવણીના કામમાં સંગીન મદદ કરે-તે તેમ હજી સુધી સારી રીતે સરી હોય એમ અને સમજાવું નથી.

આ જુદી જુદી શાળાઓ સંગીન કેળવણીના પહેલા પગથીઆથી માંડી છેક છેવટના શિખર સુધી પોતપોતાની દોરા, ધન સંપત્તિ શિક્ષકોનો અનુકુળતા અને એવા બીજા દળોને કારણેને લઈને આ માર્ગમાં કાઢીને કાઢી દેવાનો જોર હોય છે, પણ તેમનું સમગ્ર જીવ કેળવણીના શિખરપર શી રીતે સહેલાઈથી ચડે, તેઓ સમગ્રપણે શી રીતે પોતપોતાના સવાલોનો ખુલાસો કરે તથા સમગ્ર શાળાઓની કેળવણીરૂપી સંપત્તિ દેશમાં શી રીતે ઝળકી ઉઠે, એ ચોજના કરવી એ આ મહાજનનું એક મુખ્ય કામ છે.

આ ઉપરાંત તેનું બીજું મુખ્ય કામ આ માધ્યમિક શાળાઓનું મહાજન એક એવું મિત્ર મંડળ ઉભું કરે કે જે શાળાઓનો સમગ્ર મત શું છે તે સરકારને જણાવે, તથા સરકારની સાથે હળી મળી કેળવણીના મહાન પ્રશ્નો અનુકુળ નીવેડો લાવે. આ રીતે આ મહાજન એવી એક સામાન્ય ભૂમી ઉભી કરશે કે જ્યાં કેળવણી ખાતાના સરકારી નોકરો અને પ્રમુખ તત્વ બન્ને કેળવણીને ખરા અને સંગીન ખાયાપર શી રીતે મુકવી તે બાબતના પોત પોતાના વિચારો એક બીજા આગળ દર્શાવી શકશે. વળી જે ખોટા ખોટા વહેમો અને બંધીકા દેશની ખરી કેળવણીના કામમાં હાલમાં હજારો હરકતો ઉભી કરે છે તે તમામનો સંતોષકારક નીવેડો લાવી, સરકાર તથા પ્રજામત સાથે સમજુત કરી, એક એકની સહાયથી, સમગ્ર કેળવણીની ઉત્તિ સહેલાઈથી સાધી શકશે.

આ પ્રયાસોના અર્થ આજે આપણે મળ્યા છીએ એવી જાતની કોન્ફરન્સ અથવા કોમિટી ઉભી કરવાનો નથી. પણ ખાનગી શાળાઓનું એક એવું ચિરસ્થાયી મંડળ ઉભું કરવું કે જે સમગ્ર ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓની આત્મોત્તિના કાર્યો શાળા માત્રને આ મંડળમાં એકમય કરી દઈ એક બીજાની મદદથી સાધી શકે. આ રીતે શાળાઓના કામમાં સામાન્ય નીતિ, સામાન્ય પદ્ધતિ શી રીતે દાખલ કરવી તથા શાળામાત્રને હર હમેશા કેમ ઉત્તિમાં લાવવી એ કામ આ મંડળે ચોજી શકે.

આ અંગે, ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓનું નીચેના ધોરણસર, અને નીચે દર્શાવેલા કામ માટે મહાજન ઉભું કરવું.

મહાજન અને શાળાઓનો સંપર્ક.

આ અંગે દરેક શાળા એ એક વ્યક્તિ ગણાશે; આવી દરેક વ્યક્તિ પોતાની આંતર વ્યવસ્થા, પોતે હાલ કરે છે તે પ્રમાણે પોતાને હાથેજ કરી લેશે. એમાં મહાજન વચમાં પડી શકશે નહીં. આ મહાજન, તેમને સોંપવામાં આવે તે સત્તાથી અને તેમને માટે ધંધાજ તે નિયમોને તાજે રહી પોતાનું કામ કરશે. આ રીતે શાળાઓ પોતાના ખાનગી કામમાં તદ્દન સ્વતંત્ર રહેશે. અને મહાજન કેળવણીના સામાન્ય સવાલોનો વિચાર કરશે, તથા સમગ્ર શાળાઓને તથા શાળા માત્રને સંગીન કેળવણીના સર્વોપરિ શિખર પર શી રીતે લઈ જવી, તેની સઘળી ધટના પોતાને મળેલી સત્તાને આધારે પોતાના નિયમો દ્વારા જાતે અથવા સરકારની મદદ દ્વારા કરશે.

શાળાઓ આ પ્રમાણે પોતાની શી, મકાનો, માસ્તરો, શિક્ષણ વગેરેના પોતે વચાર કરી લેશે; આ સઘળી મીલકત તેમની ખાનગીજ રહેશે, અને તેઓ હાલ બોગવે છે તે પ્રમાણે ઉપરની સઘળી જાગતામાં તેમનું સ્વતંત્ર સ્વામિત્વ બોગવશે.

મહાજનને અંગે બે મંડળ હિસા કરવામાં આવશે.

૧. પ્રતિનિધિ મંડળ Board of Representatives. ૨. વ્યવસ્થાપક મંડળ Senate.

૧. પ્રતિનિધિ મંડળમાં પસંદગીનું તત્વ દાખલ કરવામાં આવશે. એમાં આ મહાજનની શાળાઓના તમામ શિક્ષકને જવાનો હક મળશે. આ અંગે દરેક શાળાના શિક્ષકો પોતાના ૧૦ અને તે અંદરની મંખ્યાના શિક્ષકોને માટે ૧ પ્રતિનિધિ પસંદ કરશે. ૧૧ થી ૨૦ ને માટે ૨, ૨૧ થી ૩૦ ને માટે ૩ એ પ્રમાણે શાળાઓમાં શિક્ષકોની મંખ્યા પ્રમાણે પસંદગી કરવાનો હક મળશે. આ હક હેઠ મારતર સિવાયના શિક્ષકોનો છે.

આ ઉપરાંત આ મંડળમાં દરેક શાળામાંથી તે શાળાના હેઠ મારતરને પ્રતિનિધિ તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે. અને આ હેઠ મારતરોમાંના એકને હેઠ મારતરો માંથી માલ્ય સુટણી કરી ચેરમેન, મેકેટરી, ટ્રેઝરર વગેરે હાદેદાર નીમશે.

આ પ્રતિનિધિ મંડળ કેળવણીના સામાન્ય સવાલોનો વિચાર કરશે, આની અંદર કેળવણી હરહમેશ શી રીતે સુધરે એ માટે, અભ્યાસક્રમ, અભ્યાસનાં પુસ્તકો, શિક્ષણની પદ્ધતિ, તેની જાત, તેના વિષયો, તેનાં સાધનો વગેરે કેળવણીને લગતા તમામ સામાન્ય સવાલોનો વિચાર કરવામાં આવશે—આ મંડળને જે જે વિચારો બહુ મતે અતુકુળ જણાશે, તે તમામ વ્યવસ્થા મંડળમાં વિચારને માટે મોકલવામાં આવશે. આમાંના જે જે વિચારો વ્યવસ્થા મંડળ બહુ મતે અંગ્રીકાર કરશે તે સર્વે શાળાઓને માટે માન્ય કરેલા નિયમો ગણાશે, અને મહાજનની દરેક શાળા તે નિયમોને તાબે રહી પોતાની ઉત્તિ કરશે.

૨. વ્યવસ્થાપક મંડળમાં દરેક શાળાના બે પ્રતિનિધિ આવશે. ૧. હેઠ મારતર. ૨. શાળાના મેનેજર અથવા વ્યવસ્થાપક મંડળે પસંદ કરેલા તે શાળાના વ્યવસ્થાપક મંડળમાંનાં એક સદસ્ય.

આ રીતે પ્રતિનિધિ મંડળ અને વ્યવસ્થાપક મંડળના મેમ્બરો શાળાઓ સાથેના મળેલા ધરાવનારા ગૃહસ્થોજ હોઈ શકશે. અને તેમની નીમણુક તે મળેલા હોય ત્યાં સુધીને માટેજ થશે.

વ્યવસ્થાપક મંડળનું મુખ્ય કામ તેના હસ્તકના નાણાં અને ફંડો જે વિષે હવે પછી કહેવામાં આવશે તેની વ્યવસ્થા કરવાનું તથા કેળવણીને અંગે કરવાના તમામ કામોનો અમલ કરવાનું રાખ્યું છે. આ અંગે પોતાના તાળાની તમામ શાળાઓને પોતાની મુખત્યારીથી કેળવણીની બાબતમાં શા અને કેવા સુધારા કરી તે શાળાને શા સારા પાયાપર લાવવી તેની વખતો વખત સૂચના કરી શકશે. આ ઉપરાંત પછાત પડી ગયેલી નવળી અથવા મુશ્કેલીમાં આવી પડેલી શાળાઓને તે મંડળને થોડા અને અતુકુળ લાગશે એવી, વખતો વખત મદદ કરી તેને સારા સર્ગીન પાયાપર મુકવા જનતો પ્રયત્ન કરશે. પણ આ સમગ્ર કામ શાળાના પોતાના વ્યવસ્થાપકોની સ્વતંત્રતામાં કોઈ પણ રીતે આડે આવ્યા વગર અથવા તેના હકપર ભાવ માર્યા વગર માત્ર મિત્ર તરીકે મહાજને મળેલા હકની રૂઝમે કેળવણીનાં કામને અંગેજ અને સહાય ખાતરજ કરશે.

આ વિચારથી વ્યવસ્થાપકમંડળની સત્તા નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવશે.

આ કામને અંગે હવે પછી નક્કી થાય એ ધોરણે વ્યવસ્થાપક મંડળ દરેક શાળા પાસેથી અમુક શી લેશે. આ પ્રમાણે જમા થયેલી રકમ મહાજનની મતાન્કુટ અથવા ભડોળ ગણાશે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા કેળવણીના ક્ષેત્રોને માટે તે જુદા જુદા ફંડો પોતાના હસ્તકમાં લેશે અથવા ઉભાં કરી શકશે. અને તે તમામની વ્યવસ્થા ફંડ મોંપનારે નક્કી કરેલા નિયમાનુસાર અથવા તો મહાજનની પોતાની મતા હોય તો જે મીટીંગમાં પત્રકપર નોંધાયેલા મેમ્બરોના કે મેમ્બરો દ્વારા કરે તેવી મીટીંગના બહુ મતે થયેલા ડરાવાની રૂઢિએ ખરચ કરશે.

આ અંગે મહાજનના મુખ્ય કામ નીચે ગણાવ્યા છે.

૧. પોતાના તાબાની તમામ શાળાઓની વાર્ષિક તપાસણી પોતાના મંડળના કેળવણી ખાતાના માણસોદ્વારા કરાવવી, ને તેમનું મુસાફરી ખર્ચ-મહાજને આપવું.

૨. આ ઇલાકાના મોટા શહેરોમાં કંઈક ગીચ વસ્તીને લીધે અને કંઈક કારખાનાઓને લીધે રમવાની જમીનની નાણુ છે. વળી નિગાળોમાં કસરતઘાળા દોતીજ નથી અથવા નામનીજ હોય છે. આથી ગણી ગાંડી શાળાઓમાંજ સંગીન પાયાપર કામ ચાલે છે એમ કહી શકાય. અવારથી માંજ સુધી શાળાઓમાં ગોંધાયેલા બાળકોને નિશાળના વખત પછી મળતી કસરતઘાળાની કમરતો અતુકુળ પડતી નથી. આ છતાં પણ વિદ્યાર્થી માત્રને કમરન શાળાની નિયમસર, રૂચિકરક કસરતો લેવાની ધણીજ જરૂર છે. તથા ગમન ગમતને માટે ઠેર ઠેર તે વિદ્યાર્થીઓ સહેલછતી રમવાની જગ્યા મેળવી શકે એવી અતુકુળના કરવાની ખાસ જરૂર છે. આ મંડળ આવી કમરતો મળે એવા અખાડા શહેરના તમામ ભાગમાં ઉભા કરના, તથા રમતોને માટે દરેક શાળા માત્ર તેનો લાભ લઈ શકે એવા સામાન્ય યોગાનો સરકાર, મ્યુનીસીપાલિટી, અને ખાનગી શૃદ્ધ્યો પામેથી મક્ત, ભાડે અથવા વેશાણુ લેવા પોતાથી બનતું કરશે. વળી તેમાં શારીરિક કેળવણી આપનાગ એવા સંગીન શિક્ષકો આપવામાં આવશે કે જેઓ અમુક અમુક રોગોને અમુક અમુક જાતની કસરતથી મટાડશે અથવા થતાજ રોકશે. આ રીતે આ મંડળ સમસ્ત પ્રગ્લને શરીરે નીરોગી અને મુખી કરવા અને એ રીતે ઉઘોગી અને ઉપોગી શહેરીઓ બનવા બનતો યત્ન કરશે.

આ અખાડા તથા રમતોના યોગાનનો લાભ અતુકુળ લાગશે ત્યારથી આ મંડળ શાળાઓના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત જનમમાજનના તમામ સખ્મોને પણ આપશે.

૩. હાલના શિક્ષણક્રમમાં મ્યુઝીઅમની ખામ જરૂર જણાય છે. દરેક શાળા પોતાનું મ્યુઝીઅમ કરે તો ભલે કરે પણ તે નાના પાયાપર અને દમ વગરનું થશે તેમાં મર્વે સામગ્રી અને માધનો પૂરેપૂરે અશે હોય એવું બનતું અશક્ય છે. આથી આ મંડળ દરેક મોટા શહેરમાં એવું સારા પાયાપર મંગીન મ્યુઝીઅમ ઉભું કરશે કે તે શાળાઓના નાના મ્યુઝીઅમને સહાયબૂત થશે એટલુંજ નહીં પણ કેળવણીના ખરા કામમાં ખરેખરી અને સંગીન મદદ આપી શકશે. શાળાઓના ફંડા ફંડોને લીધે જે જે નમુના દરેક શાળા ભેગા ન કરી શકે તે તમામ અહીં મળી શકશે. અને તેવી જગના અહીંનો એકજ નમુનો સઘળા શાળાને માટે બસ થશે. આ રીતે નાણાની બચત થશે. દરેક જાતના નમુના અને જ્ઞાનના

સાધનો એકજ જગ્યાએ સર્વેને મળી શકશે. આવા મોટા પાયાપરનું મ્યુઝીઅમ શાળાઓ ઉપરાંત વેપારીઓ અને કારખાનાયાળાઓને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. અને એવા લોકો આ મ્યુઝીઅમમાં પોતાનું દિત છે એમ સમજશે એટલે આ મ્યુઝીઅમનો નલાવ શાળાઓને બદલે એવાં ધનાઢ્ય કારખાનાઓજ કરી લેશે.

૪. વળી આ મંડળ દરેક મોટા શહેરમાં પોતાની સ્વતંત્ર લાઇબ્રેરી ઉભી કરશે. આ લાઇબ્રેરીના બે ભાગ કરવામાં આવશે. (૧) શિક્ષકોની લાઇબ્રેરી, (૨) સામાન્ય લાઇબ્રેરી.

(૧) શિક્ષકોની લાઇબ્રેરીમાં અત્યાર સુધી છપાયેલા શિક્ષણના સમંધના તમામ પુસ્તકોની એવી નકલ રાખવામાં આવશે. આમાંની એક એક નકલ ભેગી કરી, વારંવાર પુસ્તકની એક પેટી, એમ પુસ્તકનું કદ બનાવી તે શહેરની તમામ શાળાઓમાં ફરતુ કરવામાં આવશે આથી થોડા વખતમાં એવો એક પણ શિક્ષક નહીં રહે કે જેને વાંચવાને માટે શિક્ષણ તથા કેળવણીને લગતા તમામ વિચારો જાણવાને માટે આ મંડળે યત્ન કર્યો ન હોય. આ રીતે દુકા પગારને લીધે તથા પુસ્તકો મેળવવાની અનુકુળતા ન હોવાને લીધે જે શિક્ષકો પોતાના ધંધામાં નીપજ નીવડતા નથી તેમને પોતાના ધંધામાં સારા કાબેલ થવાના દરેક પ્રસંગે આવશે. વળી આ ઉપરાંત જ્યાં શિક્ષકો પોતાના દરરોજના કામને લગતા વિચારો કરી શકે એવી સવડવાળી જગ્યા, આ મંડળ પોતાના હોલ તેમના ભાષણો, મમલતો, વગેરે કરવાને માટે તેમને હસ્તક સોંપશે.

આ લાઇબ્રેરીની ખીજ નકલ ત્યાંજ રહેશે. જે જે શિક્ષકોને લાઇબ્રેરીમાંજ વાચવાને અનુકુળતા હશે તેઓને જોઈતાં પુસ્તકો કબાટોમાંથી ઝડી ત્યાંજ વાંચશે. વળી જેમને એ પુસ્તકોમાંથી ઉતારા કરવા હશે. અથવા તે વિષેના પોતાના વિચારો જાહેરમાં લાવવા નિબંધો વગેરે લખવા હશે તેમને અહીંજ આ મંડલ કાગળ, પેન, સહી વગેરેની તમામ સગવડ પુરી પાડશે. આ નિબંધો વગેરે ઉપર “કલાણી લાઇબ્રેરીની મદદથી લખાયેલા” એવા શબ્દો મથાળે લખવા પડશે. પણ તે નિબંધો લખનારની સ્વતંત્ર માલકી ગણાશે અને તેનો તે શિક્ષક ફાવશે તે ઉપયોગ કરી શકશે.

આ ઉપરાંત આ લાઇબ્રેરીમાં તમામ-કેળવણી અને સામાન્ય જ્ઞાનને લગતા છાપાં, અને ન્યુમપેપર નકશા, ચિત્રો, વગેરે તમામ અન્ય સાધનો રાખવામાં આવશે. આ સાધનો સાધારણ રીતે લાઇબ્રેરીમાંજ રાખવામાં આવશે અને ત્યાંજ તે જોઈ, વાંચી શકાશે આ છતાં જ્યાં જ્યારે લાઇબ્રેરી બંધ રહેતી હોય તે તે વખતે, અથવા લાઇબ્રેરીમાં જે શિક્ષકોને માટે તે સાધનો સામાન્ય રીતે મંગાવવામાં આવતા હોય તે શિક્ષકો શાળાઓમાં કામ કરના હોય તેવે વખતે-લાઇબ્રેરીઅનની રમથી શાળાઓના ખાસ કામને માટે શાળાઓમાં લઈ જઈ શકશે. અને તે લાઇબ્રેરી ઉપડવાના વખતે પાછાં મોકલવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત સખી ગૃહસ્થો મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને સરકારની મદદથી આ લાઇબ્રેરીઓમાં સામાન્ય પુસ્તકોનું પણ એક ખાનુ રાખવામાં આવશે. આથી જતે દિવસે દરેક શહેરમાં એક એવી પુસ્તકશાળા ઉભી થઈ શકશે કે જેમાં વાંચવાના તમામ સાધનો દરેક માણસ મેળવી શકશે-લાઇબ્રેરીઓનું આ ખાતું વખત આવ્યે સમસ્ત જનમંડળને માટે ખુલ્લું મુકવામાં આવશે.

૪. વળી આ મંડલ દરેક મોટા શહેરમાં એક લેબોરેટરી રાખશે; અહીં એ શહેરની તમામ શાળાઓ સાયન્સ-વિજ્ઞાનના વિષયનું સઘળું શિક્ષણ ક્રમવાર લઈ શકશે. આ રીતે કરવામાં એપેરેટસનો એકજ સેટ, વાગ્ય ફરતી સઘળા શાળાઓ વાપરી શકશે. વળી ફરતીચર, હોલ, શિક્ષક, વગેરે તમામ પણુ દરેક શાળાને માટે એકજ બસ થશે. આ શિક્ષકની નીમણુક આ મંડળજ કરશે. અને અહીંના તમામ સામાનને માટે તે બેનિષ્કલદાર ગણાશે. પણ શિક્ષણક્રમની બાબતમાં તેણે શાળાના હેડ માસ્ટરની મુચ્ચનાને અનુમતીને કામ કરવું પડશે, આથી એકજ શહેરની તમામ શાળાઓમાં એકજ ધોરણ પર કામ ચાલશે, ખરચમાં બચાવ થશે, ભાગ તુટ થોડી આવશે, શિક્ષણ એકજ હાથે મલવાનું હોવાથી શિક્ષકની નિપુણતા સારી થશે અને વિદ્યાર્થીઓનું કામ વધારે સંગીન નીવડશે. વળી કાળક્રમે આ પ્રયોગશાળા શહેરની શૌભાષ્ય માત્ર પાયાપરની પ્રયોગશાળાનું પહેલું પગથીયું થઈ પડશે, વળી આ મંડળને ચોખ્ખા કાગળે ત્યારે તેમાં વેનઈતા સુધાગ વધારા કરી આપણા મોટા શહેરના વેપારીઓ અને કારખાના વાળાઓ પ્રથમ સામાન્ય કામને માટે અને ધીમે ધીમે ઉંચા પ્રકારના લાલ આ પ્રયોગશાળામાંથી મેળવે એવી અનુકૂળતા તેમાં કરી આપશે. આ રીતે દેશના ઢુન્નર ઉદ્યોગના મવાલોનું પહેલું પગથીયું ચણવાનું કામ આ મંડળ ઉપાડી શકે એવો આ પ્રયોગશાળામાં સંલવ દેખાય છે.

આ ઉપરાંત આ મહાજન મરકારી શાળાઓમાં હાલમાં જેવામાં આવતાં મેશક-લેન્ટર્મ અને સ્ટીરીઓરકોપનો તેમજ સ્લાઇડનો દરેક મોટા શહેરને માટે એવો મટ રાખશ કે વારા ફરતી તે શહેરની તમામ સ્કુલોને તેનો લાલ મળે બપ. પણ તે એટલેજ અટકશે નહીં. આ ઉપરાંત તેઓ દરેક મોટા શહેરને માટે સીનેમેટોગ્રાફસ, ફોટો સ્કોપ, મોનો સ્કોપ, ટેકો સ્કોપ, માર્ફ કોસ્ટોપ વગેરે જ્ઞાન મેળવવાના તમામ સાધનોનો એક એક સેટ રાખશે અને શાળાઓ નેનો વારા ફરતી ઉપયોગ કરે એવી યોજના કરશે. આ રીતે જે કેળવણીના સાધનો દરેક સ્કુલ પોતાના ધનસંકોચને લીધે કદી ન મેળવી શકે એવાં સાધનો પ્રમાણમાં જુજ ખર્ચે આ મહાજન તેમને ત્રેર રણુ કરશે. અને કેળવણીને સંગીન કરવાને ખરી દિશામાં ધટતો પ્રયત્ન કરશે.

આ ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર વગેરે જ્ઞાન માત્રના શિક્ષણને માટે ગ્રુનીમીપાલીટીઓની માથે મસલત ચલાવી તેમના ઓહેર બાગોમાં, જુદી જુદી જગતનાં પ્રાણીઓ, પક્ષિઓ, માંજલાં, વનસ્પતિ વગેરે રાખવાની મચ્ચના કરી દરેક મોટા શહેરની સ્કુલ માત્રને એવાં સાધન કરી આવશ્યક સંગીન કેળવણી આપવાને માટે શિક્ષકોનેજ જાતે શિખવાને માટે જે સાધનોનો હાલમાં અભાવ દેખાય છે તે દૂર થાય, એટલુંજ નહીં પણ દરેક વિદ્યાર્થીને વિજ્ઞાનના સઘળા વિષયમાં આંખ, નાક, વગેરે તમામ ઇન્દ્રિયોને કેળવી observation કરવાની ટેવ પાડવાનો તથા ઈશ્વરની અપાર લીલાનું અત્યક્ષ જ્ઞાન કરી સમસ્ત જગના મરજન દારની દયાતી વિષે તેની અપાર શક્તિ વિષે, તથા તેના મર્વંબાપીપણા વિષે આપો આપજ જ્ઞાન થાય.

વળી વ્યવસ્થાપક મંડળ, ઇન્સ્પેક્ટરોના રીપોર્ટોમાં જે જે શાળાઓના શિક્ષકોનું કામ લાગલાગટ એ વર્ષ ધાળુંજ સાફ નોંધાયું હશે તેવા શિક્ષકોના નામ અને તેમના આમ

શિક્ષણના વિષયની આહીતી દર શાળાને પુરી પાડશે. આમ કરવામાં આ મંડળનો એક ઉદ્દેશ જે શાળાઓ એ વિષયોમાં વિશેષ નીપુણતા મેળવવા માંગતી હોય તેવી શાળાઓને આ શિક્ષકાની શાળાઓમાં જઈ એ વિષયો કેમ શિખવાય છે તે જોવાનો લાભ આપશે. વળી જે ગામેની શાળાઓમાં એ વિષય સાથે શિખવાતો નહીં હોય તેવા ગામેમાં એવા નમુનેદાર શિક્ષકોને એક એકવાર પંદર દિવસ રહી કોઈ પણ શાળાના અમુક ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને તે ગામના તમામ શિક્ષકની રૂબરૂમાં પાઠ આપવાની ગોઠવણ કરશે. આ શિક્ષકોનું સુસાધરી ખરચ મહાજન આપશે. વળી આની બીજી પણ ઘણી સારી અસરો થશે. આ રીતે પછાત પડેલી શાળાઓનું શિક્ષણ સુધરશે, એટલે સમગ્ર શાળાઓની કેળવણી એક એકની મદદથી વધારે ઉચ્ચતર સ્થિતિએ પહોંચશે. જે શાળાના એ શિક્ષક હશે, તે શાળાની પ્રતિષ્ઠા વધશે, એવી પ્રતિષ્ઠા પોતાની શાળાને મળે એમ બીજી શાળાઓ પ્રયાસ કરી પોતપોતાની ઉત્તતિના માર્ગ સોધશે, આ રીતે ખરી હરીફાઈ વધશે, અને મંગીન કેળવણીના ઉંચા શિખર પર મમમ શાળાઓને લઈ જવાને માટે સરસ માર્ગ જાડશે. વળી આ આટલેથી જ અટકશે નહીં. જ્યારે ખાનગી શાળાઓ હોંશયી હરીફાઈમાં ઉતરશે ત્યારે તેઓમાંની ઘણી ધીમે ધીમે આપો આપજ નમુનેદાર શાળાઓ બનશે, આશું થશે એટલે એમની અને સરકારી શાળાઓ વચ્ચે ફાલ જે નહીં જેવી હરીફાઈ દેખાય છે તે ખરી હરીફાઈ થશે. આ મંડળ આ રીતે ખાનગી શાળાઓમાં નવું તેજ ઝેડી મરકારને સીધી અને આડકતરી રીતે ઘણી સહાય કરી શકશે.

ઇન્સ્પેક્ટરોનો રીપોર્ટ શાળાઓનો કોષ દેખાડશે. પણ તે તેને વખોડી કાઢવાનું બ્રહ્મણ કહી પણ દેખાડશે નહીં. એતો માત્ર જેમ દાકતર દરદીને દરદમાંથી કેમ સુકત થવું તેનાજ રસ્તા સૂચવે છે, અને તેના પર જરાપણ તિરસ્કાર દેખાડ્યા વગર, પ્રેમથી તેને કેમ જલદી તંદુરસ્ત બનાવવો એનાજ ઉપાય ચોજે છે તેમ આ ઇન્સ્પેક્ટરો પણ કરશે. દેશની સમસ્ત શાળાઓને સંગીન કેળવણીના ઉંચામાં શિખરપર લઈ જવાના કાર્ય કનનારાઓ નબળી પછાત પડેલી નિશાળો આપણું અંગ છે. જો શાળાઓનો નાનો ભાગ ઉન્નતિમાં આગળ ઘેડે અને ધીમે ધીમે ચાલતા મોઝા લાગને ઘણા પાછળ પડી જવા દે છે, તો તેઓ દેશના ઉત્કર્ષમાં, દેશની ખરી કેળવણીને સંગીન બનાવવાની પોતાની ધારેલી નેમ સુકી જાય છે, એમ આ મહાજન તેમને વખતો વખત સૂચવશે, અને આવી આગળ વધેલી શાળાઓ પોતાના પાછળ પડી ગયેલા અને પડતા લાઇને સારી હરેલ પુખ્ત વિચારવાળી મહાદ વખતો વખત આવી તેમને હાથ પકડી ઉત્તતિ માર્ગમાં ઉઠે ચડવા મદદ કરશે.

વળી આ મહાજનનું ત્રીજું અને છેલ્લું કામ સરકારની કેળવણીની નીતિ ઉપર દર-હમેશ દેખરેખ રાખવાનું ગૂઝે. આ અંગે એ નીતિ શી છે તે મમજવાને યત્ન કરશે. વળી એ નીતિને અનુસરીને પોતાના મંબધની તમામ સ્કૂલો ચાલે છે એપર તે ધ્યાન આપશે. આ ઉપરાંત એ નીતિમાં વખતો વખત શા શા સુધારા અને ફેરફાર કરવાના છે તે બાબતમાં સરકાર સાથે ચસલત ચલાવશે. અને તે બાબતમાં સરકાર સાથે મમયત ચલાવશે. અને તે બાબતમાં નીચેના ધોરણપર સૂચનાઓ કરશે.

૧. સરકારની કેળવણીના રાજ્યનીતિ કયા ધોરણપર રચાઈ છે ? તે ધોરણમાં દેશ-કાળ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે ?

૨. એ અભ્યાસક્રમ શા ધોરણપર રચાય છે ? એ ધોરણ હાલના સંનેગોને રચતું છે ? હાલના અભ્યાસક્રમમાં મુધારા વધારા કે ફેરફાર કરવાથી દેશની કળવણીમાં કંઈ ફાયદો થાય એમ છે ?

૩. ટેકસ્ટ બુકો કયા ધોરણપર રચાવવી ? તેને કાણ પસંદ કરે ? તેમાં નિશાળોના હેડ માસ્તરોનો ફેટલો અવાજ નોંધ્યો ?

૪. શાળાઓમાં ગ્રાન્ટ આપવાનાં ધોરણ ધરાવે છે ? તે ન હોય તો ગ્રાન્ટ શા ધોરણપર આપવી ? નવી થતી નબળી પછાત પડી ગયેલી શાળાઓને, નાનાં ગરબાઓને માંદા માણસોની આફક કેમ ગણવા નહીં ? તેમને ખાસ વધારે ગ્રાન્ટ આપીને કેમ સારી સંગીન શાળાઓ થાય એમ કેમ ચલ કરવો નહીં..

૫. અંગ કસરત, ખુદી હવા, બાગ, મ્યુઝીઅમ વગેરે કળવણીના સાધનો સરકારે અને મ્યુનીસીપાલિટીઓએ કેમ ઉભાં ન કરવાં તથા તેમનો તમામ વહીવટ તેઓ કળવણીના મુખ્યરથાનો થઈ પડે એમ કેમ ન કરવો ?

૬. શાળાઓના બાળકોને સંગીન શિક્ષણ આપવું હોય તો બ્રેગાળનું ખર્ચ લાન કરાવવા તેમને પહોં પર્વતો, જંગલો નેવા લઈ જવા કે કેમ ? વળી માણસનો કુદરત સાથેનો તથા એક બીજા સાથેનો સંબંધ શી રીતે ઉભો થાય છે અને શી રીતે ગાદો થાય છે, ગામમાંમાંથી ગામો, શહેર અને રાજનગર ઉભા થવાનાં અને તેમને પાપમાલ થવાનાં શા કારણો છે આ સમગ્રું સમજાવવું કે કેમ ? આ સમગ્રું કરવું હોય તો બાળકોને શાળાઓમાંજ ગોંધી રાખવાને બદલે તેમને ગામના બુંદા બુંદા લતામાં, આસપાસના ગામડાઓમાં તથા શહેરોમાં અને દેશ પરદેશ લઈ જવાને સરકારે તજવીજ કરવી નોંધ્યો કે નહીં ? હાલ જે મવડો આવી સંસ્થાઓ આપે છે તે બસ છે કે તેમાં વધારે ફટ મુકવાની જરૂર છે ?

આ અને આવા અસંખ્ય સવાલો ઉભા કરવા તથા તેનો નીકાલ કરવા વગેરેના કામમાં આ મદાજન એક સમર્થ સાધન થઈ પડશે. સરકાર અને પ્રજામત હાલમાં તેના તરફ ગમે તે નજરથી જુઓ, પણ જો તે એકવાર હસ્તીમાં આવશે તો કાલક્રમે તે ઘણુંજ આશિર્વાદ નીવડશે.

આ વિષય પૂરો કરતાં પહેલાં તેની બાજતમાં જે મુખ્ય વાંધા ઉઠવાનો ભય લાગે છે તે મારે બૂલી જવા નોંધતા નથી.

૧ તમારે મેદાનો લાઇબ્રેરીઓ, મ્યુઝીઅમ, લેબોરેટરીઓ વગેરે નોંધ્યો છે. આ ખરચાણુ યોજના છે. એમાં નાણાની શી જોગવાઈ છે ?

૨ સર જોન મોર, અને ડૉ. જોન્સનની યુટોપીયાની આ એક નવો આદર્શ છે.

મિત્રો હું ધારું છું કે જો લન્ડન જેવું મોટામાં મોટું શહેર દરરોજ રાતમાંજ ધોઈ સાફ સુક કરી રાકાય, ગોલ્ડસ્મિથે અતિ દુર્ઘટ માનેલા અમેરિકામાં ફૂટથી વસવાટ થાય એટલુંજ નહીં પણ લાખો માણસની વસ્તીવાળા શહેરો જોતાં જોતાંમાં ઉભા થાય, ત્યાં ૩૦ અને ૪૦ માલના ઘરો સામાન્ય ગણાય, અને જો અડચણ આવે તો આમ તેમ ખસેડી પણ રાકાય, જો પૂરણોનાં ગપાટક મનાતાં વિમાનોને બદલે ખરા વિમાનો આ સદીમાં આણી રાકાય તો કાળા માથાનો માનવી યું ન કરી શકે એ કહેવાય નહિ.

વળી ઉતાવળે વિચાર કરનારને આ યોજનાઓ ખરચાળ અને તેથી ન બની શકે એવી લાગશે. પણ 'ધીરજ રાખી' વિચાર કરનારને સમજાશે કે આતો ખરચના કાપકુપની ગણાડ મોકવાની, ભાગતુટ ઝોણી કરવાની, ન ખરચની પણ જીવનની, ન બીજા માર્ગવાની પણ મંગીન કેળવણી આપી દેશને તવંગર કરવાની સ્વદેશ પ્રેમીઓને ખસ સ્વદેશી બનાવવાની તથા પરદેશમાં જે કંઈ સાફ હોય તે મમત્ર પ્રજા આગળ ઘણીજ મોંઘી સરળ અને સહેલી રીતે મોકવાની, તેમને અત્યાર સુધી ન મળેલા, અને દુલ્લ ઘણા વર્ગો લગણુ મળવાનો મલક નથી એવા લાભો ઘેર બેઠા આપવાની યોજના છે.

આતો કાર્પનિક સ્વર્ગ છે એવું માનનારાઓને યુરોપ અથવા અમેરિકાની મુમાકરીએ મોકલવાની જરૂર નથી. પ્રભુકૃપાથી આપણા 'પડોશતું' નાતું દેશી મન્ય આ આખતમાં આપણી આગળ તેનું કેળવણી ખાતું રણુ કરે છે તેજ જુઓ. એની લાઇએરીઓની યોજનાએ શો ફાયદો કર્યો છે તે તપાસો. એમને ત્યાં આયમિક કેળવણી કરલ્યાત કરી તેની યોજના થું તમે ખાનગી-સ્વતંત્ર સાહસથી ન કરી શકો. ? મરકારને મર્ચ રીતે સર્વે કામમાં સહાય થવામાં અતુક્રૂગતા હોય એ બનવું મુશ્કેલ છે. પણ મરકાર ઉપરજ હાથ ધોઇ બેમનાર મિત્રો, એકવાર ખાનગી સ્વતંત્ર ચલ દરો, અને આ કાર્પનિક સ્વર્ગને બદલે તમને ખરેખર સ્વર્ગ મળશે એ યાદ રાખો.

ઉઠો, જાગો, તમારી પંકપરજ ભરોએ રાખો, અને યાદ રાખો કે ત્યાગેજ મિત્રો, સરકાર, અને પ્રજા સર્વે તમને સહાય થશે.

હરિપ્રસાદ કાલ્યાણાક

હનપતિ.

ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી સંબંધી થોડાંક ટિપ્પણો.

(નીચેના ટિપ્પણો મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલા લેખના અનુવાદરૂપ છે, તેથી વાક્યોની અસંખ્યતા અને વિચારપતિ, મૂળમાં હશે તેથી વધારે, તેમાં હોવાનો સંભવ છે. વાચ્યર્થગતિ, આ દોષો ન ગણકારનાં, માત્ર કરેલી રચનાઓનું મનન કરવા વિનંતિ છે. આ ગર્વબાળન ઉપર સવિસ્તર વિવેચન લખ્યું થઈ શકે તેમ છે, પણ તે કાર્ય સમર્થ નિદ્ધાનોની વિદ્વત્તા ઉપર છેલ્લી, અને જે ચૂંટાય તે દુર્ભાગ દર્શાવવાનો છે. યત્ન કર્યો છે આ અનુવાદ કરવામાં મારા મિત્ર શ્રી રા. દેવાચંદ્ર ગુપ્તાશંકર જોશી બી.એ.એ. કેટલીક ઉપયોગી સહાય આપી છે, તેથી એમનો નું ઉપકૃત યથોક્ત)

૬

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા.

૧ મેટ્રિક્યુલેશન અને સ્કૂલશિક્ષણ.

મેટ્રિક્યુલેશન અને સ્કૂલશિક્ષણની પરીક્ષાઓને એકત્ર કરવાના કમિટી પ્રમુખ, મર્થ પક્ષને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી રીતે, નિરાકરણ થાય તે માટે ઉપાયોની સૂચના કરી, તે કાંઈ ગ્રહેલી બાબત નથી. યુનિવર્સિટીએ થોડા સમય ઉપર મર આર્ટ્સ હોપટ્રી-મન નામના નિદાનને સલાહકાર તરીકે ઈંગ્લેંડમાં આમ આમંત્રણ કર્યું હતું; એમણે સરકારના, યુનિવર્સિટીના અને હાઈસ્કૂલોના પ્રતિનિધિઓના બનેલા એક મંચુક્ત બોર્ડને આ બંને પરીક્ષાઓના મર્થ વહીવટ મોપવો તેવી સૂચના કરી હતી. આ સૂચના ઉત્તમ દેખાય છે, પરંતુ, અણિના પ્રમંડે પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવી શકે તેના યોગ્ય મહામદો આ બોર્ડને મારૂ મેળવનામા આપણા દેશમાં કેટલીક વ્યવહાર સુઝેલીઓ નડે છે; અને હિંદુસ્થાનની પર્વિસ્થિતિની મર હોપટ્રી-મનને મંચુર્ણ માહીની હોત તો, તેઓ પણ કદાચ આ પ્રકારની સૂચના કરત નહિ. આ બોર્ડમાં સરકાર તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે કેળવણી ખાતાના ઇન્સપેક્ટરો નીમાને એ નિઃમંશય છે; અને બોર્ડના ધારા પ્રમાણે માધ્યમિક શાળાઓના જે હેડમાસ્તરોને સંભામદ તરીકે સ્થાન મળશે તેમાંના કેટલાક, પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર નહિ દર્શાવતા, કેવળ ઇન્સપેક્ટરોના હાથમાં ગમકારૂપ બની રહેશે તેવી ભીતિ હોવાથી, મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા ઉપર હાલ યુનિવર્સિટીની જે સત્તા છે, તે ખેચી લેવી કાંઈ પણ રીતે ઈષ્ટ નથી, અને તેનું વિશેષ કારણ એ પણ છે કે, યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાતી પરીક્ષાઓ, તેમનામાં રહેલા દોષો છતાં, લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર બનેલી છે. વળી આપણી યુનિવર્સિટીઓ વગલગ મરકારી મંચાઓ જેની (officialised) બની ગઈ છે, તેવી લોકોની વ્યાજબી આન્યતા થએલી હોવાથી, હવે સરકાર તરફથી કાંઈ પણ પ્રકારનો વધારે અંતુર યુનિવર્સિટી ઉપર મૂકાય તે જોવાને લોકો મિલકુલ રાજી નથી. જે મરકારી અમલદારોને મેટ્રિક્યુલેશનનો આધુનિક અભ્યાસક્રમ અસંતોષકારક અથવા અચોગ્ય જણાતો હોય, અથવા જે તેમને મેટ્રિક્યુલેશન અને સ્કૂલશિક્ષણને એકત્ર કરવાની કાંઈ પણ પ્રકારની યોજના જોઈતી હોય, તો, મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા ઉપર યુનિવર્સિટીની હાલ જે સત્તા છે તે હાલ

લેવા કરતાં વધારે મારો ઉપાય તો એ છે કે—તેમણે આ પ્રકારની સર્વ દરખાસ્ત યુનિવર્સિટીની મેનેટમાં લાવવી, અને અભ્યાસક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરાવવા ચત્ન કરવો. યુનિવર્સિટી જેવું પ્રસિદ્ધિ પામેલું મંડળ આવા આવશ્યક સુધારાઓ કરવાને, અને ક્યાં પછી તેમને અમલમાં મૂકવાને, સમર્થ છે એમ આપણે સહજ ધારી શકીએ, આ કાર્યમાં નોકરીથી નિવૃત્ત થએલા કેટલાક હેડમાન્સોની અનુભવજન્ય સૂચનાઓનો યુનિવર્સિટીએ લાભ લેવો જોઈએ એમ આવશ્યક માનવામાં આવતું હોય તો, માત્ર મેટ્રિક્યુલેશન અને મૂલ્યાંકનક્રમના મવાલોને લગતી ચર્ચામાં લાગ લઈ ગેરે તેવી મરતે, કેટલાક હેડમાન્સોને સિંક્રેટના વધારાના મેમ્બર તરીકે નીમવાથી આ હેતુ પણ મચવાશે.

૨ સવાલોના જવાબ દેશી ભાષામાં આપવાની ડૂર.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ઇનિટાસ અને અન્યભાષાના જે પદપત્રો અપાય છે તેમના જવાબ વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષામાં પણ આપી શકે તેવા પ્રકારની છટ મૂકવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. હિંદુસ્થાન મિત્રાધ દુનિયાના કોઇ પણ દેશના વિદ્યાર્થીઓ, પરભાષાદ્વાર, તેમના અભ્યાસના વિષયો શીખના નથી. કમનમીએ આ સવાલનો નિર્ણય કરનાં આપણા દેશમાં કેટલીક અમાધારણ મુશ્કેલીઓ નડે છે. આપણી કોલેજોમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે હજુ પગ ધણી વર્ષ પર્વન અંગ્રેજી ભાષાદ્વાર જ રહેવાનું; અને તેથી પ્રચલિત પ્રથાના પક્ષધરો એમ માને છે કે, ઉપરોક્ત ફેરફાર ક્યાંથી શિક્ષણ આપવાની રીતિમાં જે એક પ્રકારનું માતૃત્વ (Continuity) ગ્રહેવું જોઈએ, તે જાગવી શકતો નહિ. તે ગમે તેમ હોય પરંતુ અભ્યાસની વસ્તુચિતિ ધણી વિસફલ છે; કારણ, ઇતિહાસનો વિષય ઇતિહાસ તરીકે નહિ, પણ અંગ્રેજી ભાષા તરીકે, વિદ્યાર્થીઓને હાથ શિખવે પડે છે. વળી ગ્રામ ભાષા (Classical Language) અને દેશની પ્રચલિત ભાષાઓમાં વિચાર તેમજ શબ્દોનું ઘણું મામ્ય હોવાથી, અન્યભાષાનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષાદ્વાર જ અપાવું જોઈએ. પ્રત્યુ, ગણિતના શિક્ષણમાં આ પ્રકારનો ફેરફાર હાય કરવાની આવશ્યકતા જણાવી નથી; કેમકે ગમે તે ભાષામાં આ વિષય શિખવાય તો પણ તેના શિક્ષણમાં પારિભાષિક ચિહ્નોના બહુ ઉપયોગ થાય છે. અને ત્યાં સુધી કોલેજનું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં રહેશે ત્યાં સુધી આ મર્વ જાગત પુનઃ અંગ્રેજીમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને શિખવી પડશે, અને શિક્ષણની આવી દ્વિતીય પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં વિચારરૂઝ (Confusion of ideas) થવાની ભીતિ રહે છે. વળી પરીક્ષામાં મર્વ વિદ્યાર્થીઓને તપાસવાનું ધોરણ જોમ અને તેમ એકજ રહે તે વધારે છટ છે, અને તેથી ગ્રાન્ડમાં જોમ થાને તેમ ઓછા ગિય. થોમાં આપણે ઉપર જણાવેલો ફેરફાર કરવો જોઈએ.

તુલ્ય ગણે છે, તેથી પણ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં ધણી સરળતા મળે છે. આપણા દેશમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર થોડા માર્ક માટે પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થાય છે અને એકજ વિષયો તેમને ફરીથી શિખવાની દરજ્જા પાડી તેમનું આપું વર્ગ ગુમાવવું એ પદ્ધતિ કેવળ ઉપહમનીય છે.

૨

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીનું કેળવણીનું બંધારણ.

આપણી યુનિવર્સિટીના કાર્યની આધુનિક વ્યવસ્થા સો ફેલોઝની બેનંતી મેનેટને હસ્તક છે. આ સો ફેલોઝમાંથી ફસની ચુંટણી રજીસ્ટર થયેલા ટ્રેન્યુએટ કરે છે, બીજા દમની ચુંટણી ફેકલ્ટીઓ કરે છે, અને બાકીના સર્વની નિમણુંક, ઇ. મ. ૧૯૦૪ ના યુનિવર્સિટી એક્ટની છઠી કલમ પ્રમાણે સરકાર કરે છે. સામાન્યતઃ સરકાર જે માણુ-ઓની ફેલોઝ તરીકે નિમણુંક કરે છે તેમાંનાં ધણા ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ અને વિદ્વતા ધરાવનારા હોય છે, તેપણુ આ પ્રકારની નિમણુંકમાં અંતર્ગત રહેલું તત્ત્વ અતિ દુષિત છે. સામાન્ય પર્યાત યુનિવર્સિટી કેળવણી પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ યુનિવર્સિટીના કાયની વ્યવસ્થા કરવાને માટે આપણે એટલે દરજ્જે નાલાયક ગણાવ્યો કે, મેનેટના જે ભાગના સલાસદોની નિમણુંક સરકારને કરવી પડે, તે આપણું કેવળ દુર્ભાગ્ય છે; અને આ પદ્ધતિને લીધે કેટલીક કમનસીબ કાલેજોના, અને તેમાં પણ વિશેષતઃ ઐન્ડિયન કાલેજોના, એકાદ પ્રોફેસરને પણ મેનેટની ભવ્ય સભામાં સ્થાન મળતું નથી, તેથી આ કાલેજોના પ્રોફેસરોને એવી પ્રતીતિ થાય છે કે, તેમના ઉપર કોઈ ગૃહ સત્તાનું સામાન્ય વ્યાપી રહેલું છે, અને તેમના હિતને લગતા અંગત પ્રશ્નોત્તે, પણ જે નિર્ણય આ સત્તાદ્વારા થાય છે, તે નિર્ણયને માત્ર વૈરાગ્યવૃત્તિથી સ્વીકારવા સિવાય તેમને માટે કોઈ અન્ય માર્ગ રહેતો નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં નીચે 'દર્શાવેલા' કેન્દ્રના મવા બેનંદએ તેવી સૂચના કરવાની હું જરૂર લઉં છું.

જે સેનેટમાં ૧૦૦ સભામદો હોય તો:—

- (અ) ૫૦ સરકાર તરફથી નિયુક્ત કરવામાં આવે
- (બ) ૧૦ ની ચુંટણી ફેકલ્ટીઓ કરે
- (ક) ૨૦ ની ચુંટણી અથવા નિમણુંક યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવતી કાલેજો-દ્વારા થાય (દરેક કાલેજ ઓછામાં ઓછા એક પ્રતિનિધિ ગોઠવી આપે).

- (ગ) ૨૦ બાકીનાની ચુંટણી રજીસ્ટર થયેલા ટ્રેન્યુએટો કરે.

ઉપરોક્ત સૂચનામાં પણ ફેલોઝની નિમણુંક સંબંધી વિશેષ સત્તા સરકારને હસ્તક રહે તે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે રજીસ્ટર થયેલા ટ્રેન્યુએટોને ફેલોઝની ચુંટણી સંબંધી ધણી જાણ સત્તા છે, તેથી ધણા ટ્રેન્યુએટ તેમનાં નામ રજીસ્ટર કરાવવાનું થોડા ધારતા નથી.

યુનિવર્સીટી તરફથી અપાતાં ભાષણો.

છેલ્લાં બે વર્ષથી, ખાસ કરીને એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે, કેટલાક વિષયોમાં ભાષણમાળાની યોજના યુનિવર્સીટી તરફથી કરવામાં આવી છે. તે મંબંધી હાલની વ્યવસ્થા પ્રમાણે, જે વિષય સારૂ ભાષણ કરતાં નીમવમાં આવે છે તે વિષય ઉપર, એજામાં એજાં ૨૪ ભાષણો તેને આપવાં પડે છે, પરંતુ, એક અડવાડિયામાં બેથી વધારે ભાષણો આપી શકાતાં નથી. જે કે આ ભાષણો આપવા સારૂ યુનિવર્સિટીએ, બનતાં મુખી, વિદ્વાન પુરોગામી નિમણુંક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને હમણાંજ બહાર પડેલા યુનિવર્સીટી ફેલોન્ડરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—આ ભાષણો ઘણાં ફેરફારમાં નીવડ્યાં છે, (“ proved a considerable success ”) તેમ છતાં કહેવાની જરૂર છે કે, વિદ્યાર્થીઓની સારી સંખ્યાએ આ ભાષણોનો લાભ લીધો હોય, અથવા ભાષણ કરનારોએ તેમના ભાષણોમાં ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્વાતા દર્શાવી હોય, એવું જણવામાં આવ્યું નથી. વળી બહારની કોલેજોના પ્રોફેસરો યુનિવર્સિટીની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ શકતા ન હોવાથી, ઇલાકાની જૂદી જૂદી કોલેજો વચ્ચે, પરસ્પર સંબંધના અભાવને લીધે, જે એક પ્રકારની અલગતા (isolation) આપ્યું દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે તેમાં એક વૃદ્ધિ થઈ છે. મુખ્યત્વે બહાર વસનારા ઘણાં એક વિદ્યાર્થીઓએ આ ભાષણોમાં હાજરી આપી છે; કારણ કે—માત્ર આ ભાષણો માંભળવા માટે મુખ્યમાં ત્રણ મહિના રહી દ્રવ્યનો અને સમયનો તેમને જે ભોગ આપવો પડે, તેના પ્રમાણમાં તેમની ઉપયોગિતા યશી ઓછી છે એવું તેઓ માનતા હોય એમ જણાય છે. અને કેટલાક પ્રોફેસરોના કોલેજના ભાષણોમાં જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહેતા હતા તેથી પણ ઓછા વિદ્યાર્થીઓ, તેજ પ્રોફેસરોના યુનિવર્સિટીનાં ભાષણોમાં હાજર રહેતા હતા, એમ પણ બન્યું છે. આવી વસ્તુસ્થિતિનું કારણ માત્ર એટલુંજ કાંપી શકાય કે, કોલેજમાં અને યુનિવર્સિટીમાં અપાતાં એકજ પ્રોફેસરનાં ભાષણોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિદ્વાતા મંબંધી મોટો ફરક હોય, તેવું વિદ્યાર્થીઓને લાગ્યું નથી. ભાષણ આપવાની આ પ્રથા સારૂ ગૃહો ત્યાં મુખી આ ભાષણો ઉચ્ચ પ્રકારના થાય તેવી અપેક્ષા વ્યર્થ છે. એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓનું સવિસ્તર શિક્ષણ કોલેજોને હસ્તક રહે તેજ વધારે યોગ્ય છે, અને યુનિવર્સિટી તરફથી, આ અભ્યાસની માત્ર સામાન્ય રૂપરેખાને અવલંબીને, (on general lines) ભાષણો અપાવાં જોઈએ. આવા ભાષણોની સંખ્યા અલ્પ હોય તો ચાલે પણ તે ઘણુંજ ઉચ્ચ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ. આ સંબંધમાં નીચેના કેટલાક થવા જોઈએ એવી મારી નક્કર માન્યતા છે.

(૧) જે વિષય માટે ભાષણકર્તાની નિમણુંક થએલી હોય, તે વિષયની માત્ર સામાન્ય ખાબતો ઉપર તેને, આરથી વધારે ભાષણો આપવાની કોઈ પણ અગત્ય નથી. પ્રતિ દિવસ એક, એમ એક અડવાડિયામાં જ ભાષણ આપી આ ભાષણો જે હકીકતમાં, જૂદે જૂદે સમયે, પૂરાં કરવાં, અગર ભાષણકર્તાની ઇચ્છા હોય તો, મરવ ભાષણો માત્ર જે અડવાડિયામાં તે પૂરાં કરી શકે.

* બનતા મુખી એક રૂબમાં જ ભાષણ આપી, આખા વર્ષમાં ત્રણ પૂરા કરવા, એ વધારે ઠીક છે.

(૨) આ સર્વે ભાષણોને, અને ત્યાં સુધી, છાપાવવાની અને સરતે મૂળે વેચવાની ગોઠવણ યુનિવર્સિટીએ કરવી, જેથી તેમનો લાભ, હાજર ન થઈ શક્યા હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને તેમજ ભવિષ્યના વિદ્યાર્થીઓને પણ મળી શકે. બે, આ ભાષણોમાં માત્ર સામાન્ય આગતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો બીજી 'યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓ, તેમજ તે વિષયમાં રસ લેનારા અન્ય માણસો, આવાં પુસ્તકો ખરીદશે અને તેથી યુનિવર્સિટીને વ્યયની દાની થવાનો સંભવ રહેશે નહિ.

ઉપરની મૂલ્યનાઓ અમલ કરવામાં આવે તો, અત્યારે યુનિવર્સિટીને ભાષણકર્તાઓની પસંદગી, માત્ર મુંબાઈ અને પુનામાં વસનારાં વિદ્વાનોમાંથી, કરવી પડે છે, તેમ ન કરતાં, હિન્દુસ્થાનમાંથી સારામાં સારા માણસોની નિમણૂક કરવાનું બની શકશે. કારણ, આવા માણસો કોઈ પણ આતામાં નોકરી કરતા હશે તો પણ, દસ દિવસની રજા લઈ તેમનાથી આ ભાષણો આપવા સારૂ, મુંબાઈ આવવાનું બની શકશે. વળી ભાષણો ઉચ્ચ પ્રકારનાં હશે અને તેમને માટે આહોશ વિદ્વાનોને નીમવામાં આવશે તો, મુંબઈ બહારના વિદ્યાર્થીઓ પણ તે સાંભળવાને જરૂર આવશે, કેમકે મુંબાઈમાં થોડા દિવસ રહેવામાં તેમને કાંઈ પણ અગવડ જણાશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ, તેમાંના કેટલાકને તો આ પ્રકારનો સ્થળ ફેરફાર અતુલ્ય થઈ પડશે. વિશેષમાં, ભાષણોની સંખ્યા અધ્ધ અધ્ધ હશે તો ભાષણ કરનારો તેમને જેમ અને તેમ ઉચ્ચ પ્રકારનાં બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે, અને બે તેમને છાપાવવામાં આવશે તો તેઓ તેમની ઉપયોગિતા સંબંધી પૂરતી સંભાળ રાખશે.

૪

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાનું સ્થાન.

યુનિવર્સિટીનો આધુનિક અભ્યાસક્રમ ઉપયોગી અને ત્યાગ ન થઈ શકે તેવા વિષયોથી એટલો તો ભરચક છે કે, માતૃભાષાના અતિ ઉત્સુક પ્રકારના પણ, તેને ફરજિયાત વિષયોની યાદીમાં સ્થાન આપવાને વિજયવંત નીવડે તેવી અપેક્ષા વ્યથે છે. પણ સાથે સાથે કહેવું આવશ્યક છે કે, બની શકે તેટલા ઉપયોગી વિષયોના શિક્ષણને ઉત્તેજન મળે તે પ્રકારની યુનિવર્સિટી અભ્યાસક્રમની યોજના હોવી જોઈએ, અને માતૃભાષા જેવા અગત્યના વિષયની અવગણના આપણાથી થઈ શકે નહિ. ખરું જોતાં, યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમની કોઈ પણ વિચારવંત યોજનામાં માતૃભાષાનો અભાવ, એ બચાવ ન થઈ શકે તેવું બને શોચનીય દ્રષ્ટિ ગણાવું જોઈએ.

હાલના મંત્રોજોમાં આ વિકટ પ્રશ્નની સમાધાનનો એક માર્ગ એ છે. કે, આધુનિક ઇન્ટર આર્ટ્સ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં “કોઈપણ સામાન્ય વિષય ઉપર નિબંધ” એ પ્રકારના એક વિષયનો ઉમેરો કરવો, અને તે નિબંધ સ્વભાષામાં લખવાનું વિદ્યાર્થીઓને માટે આવશ્યક દરાવવું. આનું પરિણામ એ આવશે કે, માતૃભાષામાં લખાયેલાં કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકોનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ અને કદર કરતા વિદ્યાર્થીઓ સીંખશે, એટલુંજ નહિ પણ, ભવિષ્યમાં ભાષાના વિશેષ અભ્યાસ સારૂ તેમની સદૃઢ વૃત્તિનો વિકાસ થશે.

ઉપર દર્શાવેલી મુચનાનો સ્વીકાર થાય કે ન થાય, પણ બી. એની પરીક્ષા માટે ભાષાના ઐચ્છિક વિષયમાં, યુનિવર્સિટી કેલેન્ડરમાં જે ભાષાનાં નોંધકાં દર્શાવ્યાં છે તેમાં “ અંગ્રેજી અને એક દેશી ભાષા, ” એ પ્રકારના એકનો વધારો કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે જો આ સૂચના મંજૂર રહે તો એવા ધણા વિદ્યાર્થીઓ મળી આવશે કે, જે માત્ર પોતાની સ્વભાષાના પ્રેમને લીધે આ ઐચ્છિક વિષય લેવાને તૈયાર થશે, અને એમ થતાં કેટલીક કોલેજો દેશી ભાષાના પ્રોફેસરોની જગ્યા મંજૂર કરશે અને તે જગ્યા ઉપર બાહોશ વિદ્વાનોની નિમણુંક કરશે. આ પ્રોફેસરો સ્વભાષિક રીતે દેશી ભાષાના અભ્યાસમાં તેમનું જીવન સમર્પશે, અને તેથી આ યોજનાને લીધે, આ ભાષાઓના પણ ક્રમે ક્રમે અનાયામે વિકાસ થશે.

આપણી યુનિવર્સિટીએ કેટલીક દેશી ભાષાઓને, એમ. એ. ની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં, ક્યારનું એ સ્થાન આપ્યું છે, તો આ અભ્યાસક્રમિક (graded) બની શકે તેવા હેતુને લક્ષમાં લઈને તેમને બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં પણ સ્થાન આપવું એ યોગ્યજ ગણી શકાય. વળી, એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે હાલ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને, માત્ર તેમની જાત મહેનત અને પુરૂષાર્થ ઉપર, છોડી દેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે, એવી એક પણ કોલેજ આપણી જાણમાં નથી કે જ્યાં દેશી ભાષાઓના વિષયમાં નિયમિત ભાષણ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો હોય. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે પણ જો દેશી ભાષાનું શિક્ષણ બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીઓ બાહોશ પ્રોફેસરોની દેખરેખ હેઠળ અભ્યાસ કરી શકે, અને તેથી બી. એ. માં પાસ થયા પછી, કદાચ જીવનવ્યવસાયને લીધે તેમાંના કેટલાક કોલેજમાં દાખલ ન થઈ શકે તોપણ, તેઓ બહારની કોઈ પ્રકારની મદદ મિલાવ, એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવાને વધારે યોગ્ય બનશે. તદુપરાંત એમ. એ. ની પરીક્ષાનો હાલનો કેટલોક અભ્યાસક્રમ બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી શકાશે, અને એ રીતે એમ. એ. ના હાલના ધોરણમાં ઘણો વધારો થઈ શકશે.

યુરોપ કે અમેરિકાની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીએ તેમના વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષાના શિક્ષણ વગર ચલાવી લીધું નથી, એટલુંજ નહિ પણ, ત્યાંની ઘણી યુનિવર્સિટીઓએ, તેથી આગળ વધીને, સમગ્ર યુરોપની બીજી કેટલીક ઉપયોગી ભાષાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી છે. આ પ્રમાણે, આપણી યુનિવર્સિટીઓએ માત્ર પોતાના ધ્વજાકની ભાષામાં અભ્યાસક્રમ દાખલ કરી ન અટકતાં, ક્રમે ક્રમે સમગ્ર ભારતવર્ષની ઉપયોગી ભાષાઓના શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

દેશી ભાષાઓને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ માટે આટલી બધી અયોગ્ય કેમ ગણી કહાડવામાં આવી છે, તે આપણે લેશ માત્ર મમજી શકતા નથી. તેમનું માહિત્ય, ગંભીર વિચાર રહિત, નિર્માત્ર અને વિસ્તારમાં અદ્ય છે, તેથી તેમને સ્થાન ન મળવું જોઈએ, એ પ્રકારની દલીલ ચાલી શકે તેમ નથી: કેમકે—પ્રથમ તો આપણા ઇલાકાંની મરાઠી, દેનેરીઝ અને ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું પુષ્કળ માહિત્ય છે એ નિર્વિવાદ છે; અને વળી બીજું એ છે કે, કાણસર આ દલીલ માન્ય રાખીએ તો પણ, જ્યાં સુધી માતૃભાષાના સાહિત્યનો વિકાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે, એવો વિદ્વાન વર્ગ ઉત્પન્ન કરી આપણી યુનિવર્સિટી

આ ભાષાઓનો ઉદ્ધાર કરે નહિ ત્યાં સુધી, એકાએક આ ભાષાઓની આપોઆપ ઉત્પત્તિ થઇ જશે એવી અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ નહિ. અંગ્રેજ અને બીજી યુરોપીય ભાષાઓની હાલની સ્થિતિ એકાએક થઇ નથી, પણ તે માત્ર :ઉત્ક્રાન્તિના :નિયમાનુસાર તેમાં ક્રમે ક્રમે થએલા વિકાસનુંજ પરિણામ છે, અને આવા વિકાસમાં ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓ પણ ઘણું અંશે સાધનબૃત્ત થએલી છે.

છેવટમાં, દેશની પ્રચલિત ભાષાનો અભ્યાસક્રમ માત્ર દાખલ કરી સંતોષ ન માનતા, આ ભાષાઓમાં મંશોધન (research) કરી થકે એવા સમર્થ વિદ્વાનોને યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર તરીકે નીમવાનું કાર્ય પણ આપણી યુનિવર્સિટીએ ત્વરાથી ઉપાડી લેવું જોઇએ. ભાષામાં વિદ્વતા પૂર્ણ અને ટીકા રૂપ (scholarship and critical) સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ આમ એવા હેતુથી સંતોધન કરવું, એ આ પ્રોફેસરોની મુખ્ય કરજ હોવી જોઇએ. આ પદ્ધતિનો સ્વીકાર થયેથી, આવા વિદ્વાનોના હાથ નીચે શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ, માતૃ-ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરી, દેશની ખરી સેવા બજાવી શકશે. પ્રોફેસરોના આવા ફરેક હોવા માટે યુનિવર્સિટી તરફથી ૫૦૦ થી ૭૦૦ રૂપિયાનો માસિક પગાર મુકરર કરવામાં આવશે, તોપણ યુનિવર્સિટી પ્રોફેસરોનું જનમમાજમાં જે મન્માન થાય છે, તે સન્માનથીજ માત્ર પ્રેરાઇ, દેશના ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિદ્વાન પણ, આ પદ સ્વીકારવા તત્પર થશે.

ત્રિભોવન પીતાંબરદાસ ત્રિવેદી.

સ્ત્રી કેળવણી—એક કૂટ પ્રશ્ન.

સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન એટલો બધો સામાન્ય છે, તે એટલો બધો પરિચિત છે, અને તે એટલો બધો ચર્ચાસ્પદ છે, કે સૌ કોઈ એમ સમજે છે કે, તે પર પોતે અભિપ્રાય આપી શકે તેમ છે અને તે અભિપ્રાય વળનદાર અને યોગ્ય છે. આ પ્રશ્ન દેખીતા જેટલો સરલ અને વ્યવહારુ જણાય છે, તેટલોજ તે ગુંચવણ ભરેલો અને મુશ્કેલ છે, અને તે વિશે અત્યંત મતભેદ છે. મતભેદ છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાકને પોતાના વિચાર અને અભિપ્રાય માટે આશ્રય અને પક્ષપાત છે. દરેક જણ એ પક્ષને પોતાના દર્શિબિન્દુથી અવલોકે છે, તેથી તેનો નિર્ણય કરવામાં ગુંચવણો વધે છે અને જેમને માટે આ ચર્ચા કરવામાં આવે છે, તેમનો તે ચર્ચામાં અવાજ ન હોવાથી કંઈક જુદીજ રીતિ ઉદ્ભવે છે. હુંકાણુમા તે પ્રશ્ન ખડુ ગંભીર અને ચર્ચાસ્પદ બન્યો છે. પ્રગતિ ચર્ચામાં એવી મુશ્કેલી નડે નહિ તે માટે સ્ત્રી કેળવણી, એ શબ્દની વ્યાખ્યા અને મર્યાદા નક્કી કરવાની પ્રથમ ખાસ જરૂર છે.

પ્રથમ કેળવણી શબ્દ વિચારીએ. શરીર અને મનની સન્નિવેશ વિકાસ પામે અને ખીલે અને તે દ્વારા મનુષ્યજીવન સુખી અને ઉચ્ચ યર્થ શકે, એવી રીતે જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, તેનું નામ કેળવણી છે. કેળવણીનો હેતુ મનુષ્ય બંધારણમાં રહેલી અવિકસિત શક્તિઓનો વિકાસ થઈ, તે વૃદ્ધિ પામે તે છે. તે ખીલે અને દીપી નીકળે તેમાંજ એની માર્થકતા રહેલી છે.

બળથી મગજમાં ઉતારી શકાય એવી તે કોઈ વસ્તુ વિશેષ નથી. કેળવણીનો અર્થ એટલોજ કે મનુષ્ય બંધારણમાં જે શક્તિઓ અવિકસિત અને અપરિપક્વ રહેલી છે, તેનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થાય એવા ઉપાયો યોજવા. ગમે તેટલી માહિતી પૂરી પાડે અને જ્ઞાન આપે પણ જ્યાં મુંધી છુદ્ધિનો વિકાસ થયો નથી અને માનસિક શક્તિઓ ખીલી નથી ત્યાં મુંધી તે બધું જ્ઞાન ઉપર ચોટીયું અને મગજને ભાર રૂપ છે. એ શક્તિઓ ખીલે અને દીપી નીકળે તેમાંજ કેળવણીની માર્થકતા રહેલી છે. મનુષ્ય બંધારણમાં રહેલી શક્તિઓને તેમનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થાય, એવી રીતે કેળવણી, તેનું નામજ ખરી કેળવણી છે. ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની વસ્તુ એ છે કે કેળવણી એ માધ્યમ વસ્તુ નથી પણ સાધન છે. શાખ્ય વસ્તુ માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ એ છે; તેનું માધન કેળવણી છે.

કેળવણી વિશે જનસમૂહમાં જાણે એક ભ્રમ પ્રચલિત છે અને તે એ કે કેળવણી લેવી એ પૈસા કમાવા માટે છે. તેથી સ્ત્રી કેળવણીના વિરોધીઓ દણી વાર એમ કહે છે કે, સ્ત્રીઓને ક્યાં કમાવા જવું છે કે તેમને કેળવણીની જરૂર હોય ? પુરુષો ભણે, કેમકે તેમને કમાવા જવું છે અને નોકરી કરવાની દુરજ પડે છે. સ્ત્રીઓને કમાવા કે નોકરી કરવા જવાનું નથી, માટે તેમને કેળવણીની પણ જરૂર નથી. આ દલીલમાં બૂત, એ થાય છે કે આજીવિકા મેળવવી એ કેળવણીનો અંતિમ હેતુ તેમજે માન્યો છે. મનુષ્ય વસા એછા પ્રેમાણુમાં આજીવિકાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેનામાં વિદ્યસ પામેલી

શક્તિઓનું પરિણામ છે; તેના શુદ્ધિ અને અનુભવનું ફળ છે. જે પૂરી સહી પણ કરી ન શકે એવા અનેક મનુષ્યો વેપાર શોજમારમાં લાખો રૂપિયા કમાય છે. તેઓ કમાય છે, તેનું ખર્ચ કારણ એજ છે કે તેમની શુદ્ધિ અને શક્તિઓ વિકાસ પામેલાં છે. એ કમાઈ એમની તેજ શુદ્ધિ અને ઘડાએલી શક્તિઓને આભારી છે. અને શુદ્ધિ અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવી એજ ફળવણીનો આશય છે. સર્વ મનુષ્યમાં એ પ્રમાણે શક્તિઓ ખીલેલી હોતી નથી. માટે ફળવણી અત્યંત જરૂરની વસ્તુ છે. ફળવણી લેવાની છે તે પૈસા કમાયા માટે નહિ પરંતુ માનસિક શક્તિઓના વિકાસ અને વૃદ્ધિ અર્થે. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. પોતાનો આત્મવિકાસ અને ઉન્નતિ સાધવાને બન્નેને એક મરખી જરૂર છે. તેટલા માટે સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેને ફળવણી મળવી જોઈએ અને તે જરૂરની છે.

ફળવણી-સ્ત્રી પુરૂષ-બન્નેને મમાન જરૂરની છે, ત્યારે શા માટે તેમાં ભિન્નતા દખાવવા આમલ કરવામાં આવે છે અને તેનો જૂદો અભ્યાસ કેમ રાખવા ભાર મૂકવામાં આવે છે ? તેનો ખુલાસો મેળવવા આપણે સમાજનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોવો પડશે.

જૂના કાળથી સમાજમાં સ્ત્રીની પદવી અને ગૌરવમાં ફેરફાર થતા જોવામાં આવે છે. એકવાર તે મમાન અને બહોળી મતા ભોગવતી તો અન્ય વખતે તેની સ્થિતિ અધમ અને દયાજનક નજરે પડે છે. તે આખો ઇતિહાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. તે બધા પરથી એક વાત અપટ એ સમજાય છે કે જે જે મમયે સ્ત્રીની પદવી મમાન અને ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચ્યાં હતાં, તે તે સમયે સમાજની સ્થિતિ પણ આખાદ અને સુખી હતી. મનુષ્ય વચન છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવતાઓ વસે છે. તાત્પર્ય એ કે મમાજની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે સ્ત્રીનાં માન અને ગૌરવ વધવાં જોઈએ. અને તેમની સ્થિતિ સમાન અને સ્વતંત્ર થવી જોઈએ. પણ તે કેવી રીતે તે આપણે હવે વિચારીએ.

કુદરતે સ્ત્રીપુરૂષના બંધારણમાં ભિન્નતા રાખેલી છે અને કર્તવ્યો પણ કેટલીક રીતે જૂદાં નિર્ણય કર્યાં છે. તે સિવાય લાંબા કાળના શિક્ષણ, ફળવણી અને ધંધાને લઇને બંનેના કર્તવ્ય પ્રદેશ જૂદા પ્રકારના બંધાઈ ચૂક્યા છે. વિશેષમાં બંનેની શરીર રચનામાં, બોહીના બંધારણમાં, નાડીની ગતિમાં અને શરીરના વિકાસમાં ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સ્ત્રીના શરીરની વૃદ્ધિ કાંઈક જલદી પ્રાપ્ત થાય છે; સ્ત્રી કરતાં પુરૂષમાં વધારે બળ હોય છે; તે વધારે ચાલાક છે. સ્ત્રી લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે અને તેની સદનશક્તિ જાદે છે. આ રીતે બંનેમાં સ્નાભાવિક રીતે ભિન્નતા રહેલી છે અને તે પરંપરાથી ઉતરી આવેલી છે. તે આકસ્મિક નથી કે જે દૂર કરી શકાય. જાતિ (sex) પર જેણે ઉડા અને મનન પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે, અને જેનું વચન પ્રમાણરૂપ મનાય છે, તે હેવલાક એલિસ કહે છે કે, "A man is a man to his very thumbs and a woman is a woman down to her little toes."

વાસ્તવિક રીતે બંનેમાં અસમાનતા રહેલી છે. બંનેનાં કર્તવ્ય પ્રદેશ ભિન્ન છે. ઇતિહાસ અને વિદ્યાનના પુરાવા ઉપરની હકીકતને અનુમોદન આપે છે. શરૂઆતના કાળથી

પુરૂષ ત્યારે શિકાર કરવા અને લડવા જતો ત્યારે સ્ત્રી ધરની વ્યવસ્થા રાખતી. પુરૂષ ધવાઇને આવતો ત્યારે તે તેની બરદાસ કરતી. પુરૂષ સફરે જતો ત્યારે તે ધરનો ઉઘમ મંભાળતી. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીનું ધ્યાન ધર છે એમ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ, તે સાથે એક વાત લક્ષ બહાર જવી ન જોઇએ કે સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ શક્તિ રહેલી છે અને તે ઉત્પાદક શક્તિ છે. સ્ત્રીની મહત્તાનું કારણ તે છે. તે પર ભવિષ્યની પ્રગતિનો આધાર રહેલો છે.

આ વસ્તુ પર આટલો ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર એટલા માટે છે કે મમાજમાં સ્ત્રી પુરૂષની હરીફ નથી પણ એક સ્નેહી સહાયક છે એ ભાવના દૃઢ થવી જોઇએ. સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેમાં અમુક અમુક ખાસ અંશો રહેલા છે અને તે એક બીજાના પૂરક છે. તે એક બીજાના સહાય છે. દરેક પોતાને યોગ્ય સ્થાને છે અને તેમાં ફેરફાર કરવો એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. પુરૂષની અપૂર્ણતા સ્ત્રી પુરી પાડે છે; સ્ત્રી પુરૂષ પર અવલંબી રહે છે. સ્વ. ગાવર્ધનરામભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'તે એક રચનાં બે ચક્ર છે.' તેમની ગતિ એક સરખી થી જરૂરની છે. એક રાજા છે; અન્ય પ્રધાન છે. પુરૂષ ક્ષુદ્રિ પ્રદેશમાં ઉંચો છે ત્યારે હૃદય પર સ્ત્રીનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે. તેઓ હરીફ નથી; પણ એક બીજાના પરિપૂરક (complimentary) ઘટકાવયવો છે. સ્ત્રી પુરૂષનું સ્થાન લેવાને પ્રયત્ન કરે પણ કવિ રવીન્દ્રનાથ ત્રિગંગદાને મુખે કહેવડાવે છે તેમ, પુરૂષ વેષમાં તે ફાવતી નથી; તે પગલ પડે છે અને આખરે તેને પોતાનું સ્ત્રીત્વ સ્વીકારવું પડે છે.

આ પ્રમાણે બંનેની સ્થિતિ એક સરખી નથી પણ એક બીજાને સહાય છે; બંનેના કર્તવ્યક્ષેત્ર જૂદાં છે. તેટલા માટે બંનેની કેળવણી જૂદા પ્રકારની આપવાને અને તેમનો અભ્યાસક્રમ અલગિલગો રાખવાને માગણી થાય છે. ઉપર દર્શાવેલી હકીકત બેતાં તે અમુક હદે જૂદી રીતે ગોઠવાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય અને આવકારદાયક ગણાય એમ માફ માનવું છે.

એક વાત અમે ઝાપટ દરીશું. સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે અસમાનતા છે, તેથી એમ નથી માનવાનું કે પુરૂષ સ્ત્રી કરતાં અધિકારી હોઈ સ્ત્રી ઉતરતી પંક્તિની છે. એક રીતે બંને મમાન છે; એક રીતે નથી. બંનેના કર્તવ્યની યોગ્ય વહેંચણી થયેલી છે અને તે દરેકના બંધારણને અનુકૂળ છે. તેમાં હરીફાઈનો કે ચડતા ઉતરતાપણાનો પ્રશ્ન જ નથી. તે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ કે સ્ત્રીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે; એક મનુષ્ય તરીકે તેને પુરૂષની સમાન હક અને જવાબદારી મળેલાં છે. જીવન સંઘ્રામમાં તેણે પણ પોતાનો વિકાસ અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે. તે ઉપરાંત તેણે એક અતિ મહત્વનું અને પવિત્ર કર્તવ્ય બજાવવાનું છે અને તે બહુ ઉચી જવાબદારીનું છે. તેટલા માટે સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન બહુ ગંભીર રીતે અને વિચારપૂર્વક ચર્ચાવાની ખાસ જરૂર છે.

આટલી સામાન્ય જૂમિકા તૈયાર કર્યા પછી આપણે સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન તેના વ્યવહાર સ્વરૂપમાં વિચારીએ અને તેમ કરતાં વડી સરકાર તરફથી સ્ત્રી કેળવણી સંબંધી, જે સરકારીયર પત્ર પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાંના મુખ્ય મુદ્દાઓ વિશે, કંઈક વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરીએ.

સ્ત્રી કેળવણીની સ્થિતિ થોડાં વર્ષો પૂર્વે એવી હતી કે હાકરીઓને નિશાળે મોકલવા

માટે માળાપને તેના ક્ષયદાઓ સમજાવવાની જરૂર પડતી હતી. તે સ્થિતિ હવે બદલાઈ ગઈ છે અને હાલમાં તે વધુ પ્રમાણમાં મળવાને જનસમાજ તરફથી ચાલુ માગણી થવા કરે છે. અત્યારે જે મુશ્કેલી નડે છે તે જૂદા પ્રકારની છે. તે મુશ્કેલી સ્ત્રીઓના ઉંચા પ્રકારના શિક્ષણ અને અભ્યાસક્રમને લગતી છે. છોકરીઓને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું ઉપયોગી અને જરૂરનું છે એ પ્રશ્ન હાલ ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. પૂર્વે છોકરીઓને કેળવણી લેવાને આગ્રહ કરવો પડતો હતો. અત્યારે તે માટે સાચી માગણી થાય છે.

આ નવીન પરિસ્થિતિ અનેક સંજોગોને આભારી છે:-પ્રથમ તો મામાન્ય રીતે લમની વય વધી છે અને ઉંચી કોમોમાં તે ૧૮ થી ૨૦ વર્ષ સુધી પહોંચી છે. તેના પરિણામે નિશાળ છોડ્યા પછી, ચાર પાંચ વર્ષનો જે અવકાશ મળે છે તે દરમ્યાન ઉંચા પ્રકારન અને અમુક જાતના અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ આપવાને માટે કંઈક યોજના કરવા યજ વળ ચાલી રહી છે અને સ્ત્રી કેળવણીના પ્રશ્નને કંઈક વધુ વેગ પ્રાપ્ત થયો છે.

વળી પાશ્ચાત્ય સુધારા અને કેળવણીના સંસર્ગથી સ્ત્રીનાં માન અને ગૌરવ વધ્યાં છે. તેનું વ્યક્તિત્વ સ્વીકારાયું છે અને તે પુરૂષની સમાન અને સ્વતંત્ર છે એ વિચારને કંઈક પોષણ અને જળ મળ્યાં છે; જેના પરિણામે સ્ત્રી કેળવણી પ્રતિ રૂચિ વધી છે.

વિશેષમાં પુરૂષ વર્ગમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનું જોર વધતું જાય છે જેથી જૂની સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા દિનપ્રતિદિન વધારે દોષળી થતી જાય છે અને તેને બદલે નવીન કુટુંબ મદના-Single family-સુજન થવા માંડી છે. આથી ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની બિનઅનુભવી બાળા પર નવા સંસારનો આખો ભાર એકલે હાથે વહેવાની જવાબદારી આવી પડી છે. પૂર્વે વડિલો અને ધરમ્મો તરફથી જે પ્રકારની સહાયતા, મદદ અને સહાનુભૂતિ મળતી હતી, તે તો હવે ઓછાં થયાં છે; તદ્દન નાશ પામતાં જાય છે. વખતે તેથીજ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન અત્યારે ઝાઝો ચર્ચા છે અને વડી સરકારના પત્રમાં આ મુદ્દા પર ખાસ ભાર મૂકાયો છે.

આ સિવાય દુકાળ, મરજી અને બાળલક્ષ વગેરે કારણોને લઈને આપણા સમાજમાં વિધવાની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. જુની સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા નાશ પામતી જાય છે અને નવીન સંજોગોમાં વિધવાઓને પોતાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન વિષમ ઘડ પડે છે. તેટલા માટે તેમને યોગ્ય કેળવણી આપીને તેમની સેવા સમાજના ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા તાકીદે થવાની જરૂર છે. તેમજ પૂર્વે સ્ત્રીઓ જે કામો કરતી હતી તે હાલમાં જતાં રહ્યાં છે અને તેને બદલે નવા કામોમાં-અવસાયમાં-તેઓ શકાય તે ખાસ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. તે માટે સ્ત્રી કેળવણી ખાસ ઉપયોગી અને જરૂરની છે.

તે ઉપરાંત પુરૂષ વર્ગ કેળવણીમાં આગળ વધતો જતો હોવાથી તેમના તરફથી ક્રમમાં કેળવાયેલી સ્ત્રીની માગણી થાય છે, જેથી સ્ત્રી કેળવણીનો વેગ કંઈક વધવાની આશા રહે છે.

છેવટે, સ્ત્રી આપણા જીવન પર તેમજ સમાજ પર અગત્ય અસર કરે છે. તે કેળવાયેલી હોય તે પરજ સમાજની પ્રગતિ અને ઉન્નતિનો આધાર રહેલો છે. મીસીમ

સરેજની નૈકુના શબ્દોમાં બોલીએ તો સ્ત્રીઓ આત્મન્યોત્તિઓ છે પણ ફળવણી વિના તે અપ્રકટ રહેલી છે. ફળવણી રૂપી અગ્નિથી ન્યારે તે પ્રકટ થશે અને પ્રકાશ આપશે ત્યારે સમાજનું ચિત્ર કંઈકે અલૌકિક અને દિવ્ય બનશે.

સ્ત્રી ફળવણી અને સ્ત્રી હક્કના પ્રશ્નોએ હાલમાં એટલું મહત્વનું સ્થાન મેળવ્યું છે, અને તે વિશે એટલી ચર્ચા થાય છે કે વીસમી સદીના પ્રથમ ભાગને 'સ્ત્રી યુગ' એવું નામ આપીયું તો તે અચોક્ક્ય નહિ કહેવાય.

ઉપર સ્ત્રી ફળવણીની સામાન્ય સ્થિતિ અને પ્રગતિનું સહેજ અવલોકન કર્યા પાદ હવે આપણે તે પ્રશ્નના વડી સરકારના સરકસુલર મુજબ વિભાગો પાડી, તે દરેક વિભાગો પર ચર્ચા કરીશું. તે વિભાગો નીચે મુજબ છે:-

(૧) પ્રાથમિક. (૨) માધ્યમિક અને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ, એ સાહિત્ય વિષયક. વ ધંધાને લગતું. કે જુદા અભ્યાસક્રમની યોજના. કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ. (૩) સ્ત્રી શિક્ષિકા. (૪) કન્યાશાળાઓનું ઇન્સ્પેક્શન. (૫) કાણુ. (control)

પ્રાથમિક ફળવણીના આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ. સ્ત્રી ફળવણીનો પ્રચાર એટલો બધો ઓછો છે અને તેની ગતિ એટલી તો મંદ છે કે વિવાદના તમામ પ્રશ્નો બાબતે મૂકી, આપણું બધું લક્ષ તેની સંખ્યા અને વિસ્તાર વધારવા તરફ દોરાયું જોઈએ. ખાસ કરીને સ્ત્રી પુરૂષના ફળવણીના પ્રમાણમાં જે મોટું અંતર અત્યારે રહેલું છે તે દૂર થવું જોઈએ.

તેને પહોંચી વળવાને જે સુસ્તેલીઓ નડે છે. (૧) સ્ત્રી શિક્ષિકા અને ટ્રેન્ડ શિક્ષિકાની અછત અને (૨) મકાનોની ખામી. અત્યારે જ ટ્રેન્ડ શિક્ષિકા અને સ્ત્રી શિક્ષિકા પુરતી સંખ્યામાં મળતાં નથી, તો વધુ શાળાઓ માટે તે મળવાની આશા શી ? વળી હાલના મમયમાં મકાનો માટે નાણાં મળવાને આશા રાખવી 'એ બ્યથ' છે. વળી સ્ત્રી ફળવણી અમુક પ્રમાણ સુધી હજી પહોંચી નહિ તે પહેલાં ફળવણી માટે જે કાંઈ નાણાંની મદદ મળે તે મકાનો પાછળ ખર્ચી નાંખવી એ પણ મને ઈર્ષ્ટ જણાતું નથી આ સુસ્તેલી દૂર કરવાને મને હાલના સંજોગોમાં એક બ્યથાકર ઉપાય જણાય છે કે જેમ બને તેમ, જ્યાં છોકરાઓની શાળામાં સગવડ કે અવકાશ હોય ત્યાં સુધી અમુક પ્રમાણમાં છોકરા અને છોકરીઓને એકત્ર શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી. આવી રીતે છોકરા અને છોકરીઓને અમુક વર્ષ સુધી એકઠું શિક્ષણ આપવાથી (co-educationના) લાભ મળશેજ એટલું જ નહિ પણ તે સાથે સ્ત્રી ફળવણીનો પ્રચાર વિસ્તારવાને કાંઈક સુગમતા અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થશે.

તેથી પ્રાથમિક ફળવણી માટે આપણી ખાસ માગણી તો તેનો વિસ્તાર અને સંખ્યા વધારવાને છે. પ્રતિ જ્યો તેનું પ્રમાણ અમુક હદ સુધી આગળ વધવું જોઈએ અને તે પર ખાસ બાર મૂકાવો જોઈએ.

અત્યારે કેટલેક સ્થળે છોકરા અને છોકરીઓને એકઠાં શિખવવામાં આવે છે અને પાંચ ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ બન્નેને એકઠું અપાય, તેમાં દરેક જણાતી નથી. ન્યારથી તેમનામાં જાતિની ભાવના જાગ્રત થાય અને તે વિશે તેઓ વિચાર કરતાં સિમે,

તે પછી બંનેને સાથે શિક્ષણ આપવા સામે વાંધો લેવાય તે કાંઈ વાસ્તવિક લેખાય. પણ તે પહેલાં જ્યારે બંને તે વિશે કેવળ અજ્ઞાન છે અને જાતિનું કાંઈ જ્ઞાન નથી, ત્યારે બંનેને ખાસ જુદાં રાખવાં એ પસંદ કરવા ચોખ્ખું જણાતું નથી. બંનેમાં ધણા સામાન્ય અંશો રહેલા છે અને આ મુદત દરમ્યાન તે એક સાથે રહી વિકાસ પામે તે માટે આ રીતે સગવડ મળી શકે છે અને તેનો લાભ લેવાનો જોઈએ. સાથે રહેવાના જે લાભો છે તે આમ મળશે; તે ઉપરાંત વધુ પ્રમાણમાં શિક્ષણ આપવાને, મદાન અને શિક્ષકની જે મુશ્કેલી નહીં છે તે પણ કંઈક અંશે ઓછી થશે.

બીજું અભ્યાસક્રમ પણ બંને માટે એક સરખો રહેવાનો. કારણ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો હેતુ મુખ્યત્વે સામાન્ય અને વ્યવહારુ જ્ઞાન આપવાનો અને માનસિક શક્તિઓનો કંઈક વિકાસ કરવાનો છે. તે બંનેને માટે એક સરખાં જરૂરનાં છે અને તેમાં કંઈક રાખવો એ નિરર્થક છે.

એટલે કે છોકરા અને છોકરીઓને એક જ શિક્ષણ આપવાથી કેટલાક ખાસ જાતના પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જી કેળવણીના પ્રશ્નને કંઈક સરળ કરે છે.

ત્યારે જ જી કેળવણી કંઈક પગખર થશે અને તે આગળ ગતિ કરી શકશે.

તે માથે લોકમત હજી વધુ પ્રમાણમાં કેળવવાની જરૂર છે તે સૌ જાણ સ્વીકારશે.

તે પછી માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું ધ્યાન ખેંચે છે. અત્યાર મુખી કન્યાઓ માટે પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ પુરતો મનાતો હતો અને જેમને અવકાશ અને અનુકૂળતા હતાં, તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતાં હતાં. તે યિતિ નવા સંબંધોને લઈને પ્રદલાઈ ગઈ છે અને હાલમાં સમાજ તરફથી કન્યા કેળવણીનો અભ્યાસક્રમ આગળ વધારવાને અને તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાને માર્ગણી થાય છે. પણ આ માર્ગણી એક જ પ્રકારની અને એક મરખી નથી. તે અનેક પેટા વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે:—(૧) જૂદા અભ્યાસક્રમ. (૨) ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ; તેમાં બે પ્રકાર છે:—(અ) સામાન્ય. (બ) પરીક્ષાના ધોરણપર. (૩) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ. (૪) ધંધાનું-આર્થિક નિર્વાહ થાય એવું શિક્ષણ. (૫) સંસ્કૃત, નીતિ અને સંગીત વગેરેનું વ્યવહારુ જ્ઞાન.

જુદા અભ્યાસક્રમ—પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછીથી તે લગ્ન થતાં મુખી પાંચ વર્ષની મુદત મળે છે એમ માનીને તે દરમ્યાન જરૂરી પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ છોકરીઓને આપાય એવી વ્યવસ્થા કરવી, એવી ધણીની ઈચ્છા છે અને તે પુરતો જુદો અને સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમ ચોજવા તેઓ કહે છે. તેમની વિરુદ્ધ એક પક્ષની એવી દલીલ લાગે છે કે જુદો અભ્યાસક્રમ નહિ ઘડતાં, છોકરાના ચાલુ ધોરણપર તેમને માધ્યમિક શિક્ષણ આપવું લાલચાળી થશે. નવીન અભ્યાસક્રમ રચવાથી તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી અટકશે અને તેમનો જોઈએ તેવો માનસિક વિકાસ થશે નહિ. ખાસ બેદ યાદી, જૂદાં ધોરણ રાખવાનું કશું મુજબ નથી. કેમકે મંસ્કૃતિ-(compure) બંનેને સમાન ઉપયોગી અને જરૂરનાં છે.

જૂદા અભ્યાસક્રમ વિશે, આ પ્રમાણે જાણ-મતભેદ છે અને તેનો નિર્ણય કરતા પૂર્વે કેટલાક ખાસ મુદ્દાઓ લક્ષમાં લેવા જવા છે.

પ્રથમ તો પાંચ વર્ષથી વધુ વખત શાળામાં છેકરીઓ, ઘણે મોટે ભાગે, અભ્યાસ કરી શકે તેવા સંસ્તેઓ હાલમાં જણાતા નથી. વળી તે દરમ્યાન શાળાઓ ચાલુ અભ્યાસક્રમ પૂરે થઈ શકે કે કેમ અને એથી લાલ ચાય કે કેમ એ પણ સંદેહ પડતું અને બહુ વિચારવા જેવું છે.

સામાન્ય જનસમૂહની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો વિચાર થવો જોઈએ; જેમને અવકાશ અને અનુકૂળતા છે, તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાના અને તેમાં તેમને કાંઈને અતંત્રાય નથી. વચસા વર્ગની કન્યાઓ પર કુટુંબની જવાબદારી અને ગૃહવ્યવસ્થા અને કારોપારનાં કર્તવ્યો બહુધા જસદી માથે આવી પડે છે અને તેઓ સારી રીતે અને પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે જીવાવાય અને લાભક બને; એ પ્રથમ જોવાનું જોઈએ. ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવાની વિરુદ્ધ કાંઈને વાંધો નથી. પણ સામાન્ય રીતે ધણીખરી કન્યાઓને જીવનમાં જે કાર્ય મુખ્યત્વે કરવાનાં હોય છે, તે પ્રતિ દુર્લભ હોયું ન જોઈએ. સમાજમાં સ્ત્રીએ અમુક કર્તવ્યો કરવાનાં છે એ પણ વિચારવું ન જોઈએ.

ત્રીજી, સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે સ્વાભાવિક ભિન્નતા રહેલી છે અને તે ભિન્નતા જળવાઈ રહેવી ઈષ્ટ છે. વળી તેને અનુસરતું ફરકને શિક્ષણ મળે એ વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સ્ત્રી વર્ગનો એક પ્રસિદ્ધ અને સાચો દિમાયતી જણાવે છે તેમ, the real task of the feminist is to devise an education for girls so that they shall be capable of earning their living and sharing in the world's work and yet remain fit for the future wifehood and motherhood. "

તથી બંનેની ઓગળતા અને જીવન-કર્તવ્ય વિચારીને આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો જોઈએ. પ્રો. ગ્રેડીસ કહે છે તે પ્રમાણે બંનેને કેટલાક કારણમર સાથે શિક્ષણ અપાવું જોઈએ અને કેટલાક ખાસ કારણમર અલાદિંદુ શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. બંનેમાં વિશિષ્ટ અંશો અને ગુણો રહેલાં છે તે મારી રીતે વિકસાવવા અને ખીસવવા હોય તો તેમને માટે જુદા અભ્યાસક્રમની અને તે જુદી ગતિ અપાવાની વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

ચોથું, સ્ત્રીઓને કેટલાક ખાસ કર્તવ્યો કરવાનાં છે અને તે માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને, ગૃહવ્યવસ્થાનું અને સ્ત્રી ઉપયોગી શિક્ષણ આપવાને સર્વ દેશોમાં જે યત્ન થાય છે તે પણ જુદા અભ્યાસક્રમના પક્ષને વિશેષ અનુમોદન આપે છે.

આ રીતે જાતિના ભેદ રહેલા છે અને જીવનમાં સ્ત્રીને ખાસ કર્તવ્યો અદા કરવાનાં છે એ દૃષ્ટિમિત્રુ લક્ષમાં લઈને સ્ત્રીઓ માટે જુદા અભ્યાસક્રમ રાખવા કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો જોઈએ. અમારું તો દૃઢ માનવું છે કે તે અભ્યાસક્રમ જુદાજ હોવો જોઈએ. આમાં સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વની અવગણના થતી નથી; તેના વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે પુરતો અવકાશ છે.

એમ કહેવું છે કે તેની :તેમને કાંઈ જરૂર નથી; મંત્રુતિ માટે જરૂર હોય તો તેવું શિક્ષણ ગુજરાતીદ્વારા આપો; આ સ્તીકમાં કેટલાંક વલુદ કારણો રહેલાં છે. પણ લોકમન ઇંગ્રેજી એટલો બધો તરફેણમાં છે કે એક યા અન્ય રીતે ઇંગ્રેજ માટે માગણી ચાલુ રહેવાની; ચણી, ઇંગ્રેજીની માગણી કરનાગઓમાં પણ બે પક્ષ છે. એક પક્ષ તે શિક્ષણ શાળાના પરીક્ષાના ધોરણ પર આપવાને ઇચ્છા દર્શાવે છે; બીજા બીજા :પક્ષ એમ કહે છે કે અમુક મુદતમાં બધું શિક્ષણ અપાવાનું હોવાથી અને કામ પુરતા સામાન્ય ઇંગ્રેજ જાનની જરૂર છે; માટે વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય એટલું ઇંગ્રેજ જ્ઞાન કન્યાઓને આપવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ મુદત દરમિયાન સામાન્ય :માહિતી મળી હશે તો આગળ જતાં ને અભ્યાસ વધારી, ઇંગ્રેજ માહિત્યનો જે અમુક લાભ છે, તે લાભ તેઓ મેળવી શકે એમ આશા રાખી શકાય.

મુંબાઇના સ્ત્રી મંડળ નમ્થી વડી મરકારને સ્ત્રી કૃષ્ણવણી વિશે એક મેમોરિયલ સૈ. બ્રહ્મન શારદાગવરીની સહીથી ગયા ડિસેમ્બર માસમાં મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમાં પણ છોકરા-અને છોકરીઓને નાટે લુદો અભ્યાસક્રમ રાખવાને ખામ ભાર મૂકાયો હતો. છોકરાઓને યોગ્ય અપાતી કૃષ્ણવણીની નકલ નહિ કરવી એટલુંજ નહિ પણ છોકરીઓ જીવનમાં જે સ્થાન લેવાની છે, તે દૃષ્ટિ-વ્યવહાર દૃષ્ટિ-નિર્ણય કરવાને અને તેમાં પરીક્ષાને નહિ જેવું સ્થાન આપવાને જણાવ્યું હતું.

સામાન્ય વર્ગ માટે ઇંગ્રેજનું વ્યવહાર જ્ઞાન ખસ છે; જેમને ઉંચું શિક્ષણ :લેવું છે તમને માટે હાલ પણ અવકાશ છે.

(૩) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ—આ બીજા એક અતિ વિવાદનો પ્રશ્ન છે. અન્ય કોઈ સ્થળે નથી એવી પદ્ધતિ આપણે અહિં પ્રચલિત છે. અહિં માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાતું નથી પણ ઇંગ્રેજ દ્વારા અપાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે માધ્યમિક અને ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ જે ગુજરાતી દ્વારા સહેલાઈથી અને ટુંક સમયમાં આપી શકાય તે ઇંગ્રેજ દ્વારા શિખતા અને સમજતા વિદ્યાર્થીઓને લાંબો વખત જોઈએ છીએ અને નેમના મગજ પર નાહક બોલે વધે છે; કેમકે જે વસ્તુ તેમને શીખવવામાં આવે છે, તે તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકતા નથી; માટે તે ગોખે છે. આ રીતે ગોખણપટ્ટીથી શિક્ષણ આપવું તે ખરેખર ઇચ્છવા યોગ્ય નથી અને કૃષ્ણવણીના દૃષ્ટિ-નિર્ણય તે ભારરૂપ અને નકારાત્મક છે.

ઉપલી પદ્ધતિના પટકારોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઇંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી નેના પર સારો કાણુ આવે છે અને તેનું બહોળું જ્ઞાન મળે છે; જે જીવનમાં ઉપયોગી થાય; તેમજ ઇંગ્રેજ સાહિત્યમાં સંસ્કૃતિના મુંદર અને ઉત્તમ અંશો રહેલાં છે, તે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે. બીજું રાષ્ટ્રીય એકમ માટે તેનું શિક્ષણ જરૂરનું છે. અત્યારની આપણી સ્થિતિ ઇંગ્રેજ શિક્ષણને અપ્રત્યક્ષ છે; ઇંગ્રેજ જ્ઞાનનાં મુંદર અને મીઠાં ફળો આપણને મળ્યાં છે અને તે લાભ પ્રગટે અજોવા જરૂરનો છે.

આગળ જણાવી ગયા :તે પ્રમાણે સામાન્ય અભિપ્રાય ઇંગ્રેજનું શિક્ષણ આપવાની નરેન્દ્રમાં છે અને ઇંગ્રેજનું સામાન્ય જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ પ્રાપ્ત કરે તો દેશનું એકમ સંપાદન

કરવાને અને તે બંધન દૂર કરવાને તે પુરતું છે. તેટલા માટે બધું શિક્ષણ માતૃભાષાને બદલે ઇંગ્રેજ દ્વારા આપવું એ ધોરણ ખરેખર નાપસંદ કરવા યોગ્ય છે. ઇંગ્રેજ સંસ્કૃતિ સર્વને માન્ય છે અને તેનો લાભ લેવો જરૂરનો અને ઉપયોગી છે પણ તે સંસ્કૃતિનો લાભ પ્રજાને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને આપવો વધુ લાભદાયી છે. અન્ય દેશોમાં એમજ થાય છે. ઇંગ્રેજમાં જોટલું સાફ અને ઇચ્છના યોગ્ય હોય તે ગુજરાતીમાં આણી શકાય છે; જોકે અમારે જોટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે મૂળની ખૂબીઓ અને સુંદરતા કંઈ ઓર જ હોય છે. સંસ્કૃત જેવી કદિન લાપાના પુસ્તકોના સુંદર અનુવાદો ગુજરાતીમાં થયા છે, તો ઇંગ્રેજ કે અન્ય લાપાના ગ્રંથોના અનુવાદ કરવાને ઝાઝી મુશ્કેલી નરો નહિ. આવો કંઈક પ્રયાસ ઇંગ્રેજ કેળવણીની શરૂઆત વખતે થયો હતો અને તે વખતે કેટલુંક મારું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં આવ્યું હતું.

આજુ ધોરણથી ઇંગ્રેજ સંસ્કૃતિનો લાભ માત્ર ૨૫ ટકા મેળવી શકશે, વધારે નહિ. પણ જો તેજ સંસ્કૃતિને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાય જોટલુંજ નહિ પણ એ લાભ બહુ મોટો ભાગ લઈ શકે અને તેજ આવશ્યક છે. ઇંગ્રેજ કેળવણીનું સાધ્ય ફળ, સંસ્કૃતિ તે પર ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ; નહિ કે તેના માધનરૂપ ભાષા પર; જો કે તેના સામાન્ય જ્ઞાનની ઉપયોગિતા પ્રથમ જ સ્વીકારવામાં આવી છે. સાધ્ય વસ્તુ સંસ્કૃતિ તે જરૂરની છે. નહિ કે તેનું માધન.

જ્યાં સામાન્ય પ્રાથમિક કેળવણીનું પ્રમાણ જ અદ્ય છે ત્યાં પ્રજાનો મોટો ભાગ ઇંગ્રેજ જ્ઞાન લઈ શકે અને ઇંગ્રેજ કેળવણીનાં ફળ પ્રાપ્ત કરે એ અત્યારની સ્થિતિ જોતા સંભવિત જણાતું નથી. સાચો અને વાસ્તવિક માર્ગ તો એજ છે કે જેમ બને તેમ પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિસ્તાર વધારવો; વધુ શિક્ષણ બનતાં મુધી ગુજરાતી દ્વારા આપવું; અને ઇંગ્રેજ તેમજ અન્ય ભાષાના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, ગુજરાતીમાં દાખલ કરી, તેનો લાભ જનસમૂહને આપવો. એમાંજ આપણું શ્રેય રહેલું છે. વળી સ્વદેશની અને માતૃભાષાની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતીનું ગૌરવ અને માન વધારવાં એ આપણું પરમ કર્તવ્ય અને ભૂખણ છે.

(૪) ધંધાઓને લગતું શિક્ષણ—સામાન્ય રીતે શિક્ષણના એ વિભાગો પાંડી શકાય છે. (૧) સાહિત્ય વિષયક અને (૨) ધંધાઓને લગતું. સામાન્ય કેળવણી બહુધા સાહિત્ય વિષયક છે અને તે યોગ્ય છે. પણ તે સાથે જીવનમાં ઉપયોગી થાય અને આજીવિકા મળે તે માટે એવા પ્રકારનું ધંધાઓને લગતું શિક્ષણ તેટલું જ જરૂરનું છે. સ્ત્રી સ્વભાવને અનુરૂપ થાય અને એમના યોગ્ય કેટલાક ખાસ વિષયો છે અને તે વિષયોનું જ્ઞાન તેમને અપાય તે વધુ ઉપયોગી અને લાભદાયી થાય એમ છે. પ્રથમ તો કેટલાક વિષયો માટે તેમને ખ્યાન *instinct* અને લાગણી હોય છે અને તે કેળવણ અને વિદ્યા પ્રાપ્ત એ જરૂરનું છે. આર્થિક નિર્વાહ માટે તે શિક્ષણ ઉપયોગી છે અને તે અવશ્ય મળવું જોઈએ. વિવશ્યોને માટે તે લઽગણ સમાન છે. વળી લલિત કળા એ સ્ત્રીઓનો ખાસ પ્રેરેશ છે.

તે સાથે છોકરીઓને શુદ્ધ વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા અને બાળક ઉછેરનું શિક્ષણ જરૂરનું છે અને સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓને તે બેઠક આસિપ રૂપ (*boon*) છે.

આ રીતે ધંધાઓનું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને ઉપયોગી છે જોટલુંજ નહિ પણ તેમના સ્વા-

ગ્રાન્ટ ઈન કોડ પ્રમાણે શાળાએ નિયમો પાળ્યા છે કે નહિ, નાણાંનો હિસાબ ખરો-ખર રખાય છે કે કેમ, સ્કૅલર પત્રકો રીતસર છે કે કેમ, તે વગેરેની તપાસ, રેખ્યુટી ગ્રાફ ઓફીસમાં રેકર્ડ મંચાવી લેલે કેરે; પણ શિક્ષણનું ઇન્સ્પેક્શન સી ઇન્સ્પેક્ટરો માફરન થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. વળી સી ઇન્સ્પેક્ટરો એન્યુએટ હોય તે વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય છે. અને તે બનતાં સુધી હિન્દુ બોઇએ, વિદેશી માટે ખાસ વંધો નથી પણ જ્યાં તેઓ હોય તે સ્થળની દેશી ભાષાનું જ્ઞાન તેમને ફરજિયાત લેવું બોધ્યે.

(૮) ક્ષત્રુ. મમાજની સ્થિતિ અધે સ્થળે એકમુરખી હોતી નથી અને તેમાં મોટા તફાવત માલુમ પડે છે. તેથી દરેક સ્થળે ફળવણીનું એક સંરખું (uniform) અને અસુક સુકરર ધોરણ દાખલ કરવું એ સુરક્ષી વધારવા જેવું છે. ધ્યાનિક અગવડો અને જરૂરી-આત વિચારીને ફળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર માટે યોજના થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. તે માટે સ્થાનિક કમિટીઓ નીમાવી બોધ્યે. કેટલાં ધોરણ દાખલ કરવા; તે કમી જાનની કરવા કે કેમ, નવી નિશાળો ખોલવી કે નહિ, સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરના કે ખાસ શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવી, વગેરે પ્રશ્નો, સ્થાનિક મંડળો વિચારી શકે અને નિર્ણય કરી શકે તે પ્રમાણે અન્ય કાષ્ઠી બની શકે નહિ. પ્રાયમિક ફળવણીના બહોળા પ્રચાર માટે અને ખામ કરી સી ફળવણી વધુ લોકપ્રિય થાય તે માટે સ્થાનિક મંડળો સ્થપાય તે ઇષ્ટ અને જરૂરનું છે. તે લોક લાગણી અને વિચાર અને જરૂરીઆત જેવી મારી રીતે જાણી શકે તે પ્રમાણે જાહારના અને દૂરના મંડળથી બની શકે નહિ. તે માટે સ્થાનિક જ્ઞાન ધરાવનાર મંડળની જરૂર સૌ કાષ્ઠ સ્વીકારશે.

આવી વ્યવસ્થા દાખલ કર્યાંથી જૂદા જૂદા સ્થાનિક મંડળો વચ્ચે ધોરણ અને અભ્યાસક્રમનો મોટો અંતર પડી જના બીતિ રહે છે. તે દૂર કરવાને ઇલાકા કે પ્રાંતવાર એક મધ્યસ્થ કમિટી મલાહ અને સૂચના આપવાને નીમવામાં આવે તે આવકારદાયક અને પસંદ કરવા યોગ્ય છે. તેમનું કાર્ય માત્ર સલાહ અને સૂચના કરવા પુરતું હોવું બોધ્યે. ધોરણ અને અભ્યાસક્રમ સુકરર કરી આપવાનું અને તે સચવાય છે કે કેમ તે માટે દેખ-રેખ રાખવાનું, કામ તેમનું છે; તે સલાહકારક મંડળનું કાર્ય કરે; કારોબારી મંડળનું નહિ. સ્થાનિક વહિવટ અને વ્યવસ્થા માટે કારોબારી સત્તા ધ્યાનિક મંડળોને મળવી જરૂરની છે. તે સિવાય તેમનું કાર્ય સારી રીતે ચાલ શકે નહિ.

હાલમાં ફળવણી ખાતા તરફથી ધોરણ અને અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવે છે, તેમ, તે કાર્ય નવું નીમાય તે મધ્યસ્થ મંડળ કેરે; જે સરકારી અને પ્રમુખીય સલાહદોનું બનેલું હોવું બોધ્યે. વળી ફળવણીની વ્યવસ્થા માટે મ્યુનિસિપાલેટી અને લોકલ બોર્ડ હાલમાં જવાબદાર છે તેને સ્થાને મ્યુનિસિપાલેટી અને લોકલબોર્ડ દ્વારા યા સ્વતંત્ર રીતે નવીન ધ્યાનિક સ્કૂલ કમિટીઓ નીમાય, તે જે તે સ્થળની ફળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર જેવી રીતે વધારી શકાય, તે માટે સ્થાનિક અગવડો અને અનુકૂળતા વિચારીને તેના નિર્ણય કરે અને અમલ કરે.

નવી મધ્યસ્થ કમિટીને કારોબારી સત્તા ન આપવી; જે હાલ ફળવણી ખાતા પાસે છે. તે માત્ર સલાહકારક મંડળનું કામ કરે. પણ તેના તરફથી ધોરણ અને અભ્યાસક્રમ સુકરર થયાં હોય તે, સ્થાનિક મંડળો બરોબર અસલમાં મુકે છે કે નહિ તે પર તે દેખરેખ રાખી શકે અને તે પ્રમાણે તે અમલમાં મુકાવી શકે. બીજા ખાસ સત્તા નહિ.

અંત્યારે લોકલ બોર્ડની વ્યવસ્થા નિષ્ફળ નિવંડી છે તેમ આ શાળા કમિટી—સ્થાનિક મંડળો—નું કામ નિષ્ફળ ન થાય તેટલા માટે તેનું જંધારણ પ્રગતી અને પ્રતિનિધિત્વના ધારણ પર ધરાવું જોઈએ; તેમાં પ્રગતીય સભાસદોની બહુમતિ હોવી જોઈએ. તે મંડળોને ફળવણી માટે મળતી તમામ નાણાંની મદદ તે કાર્ય પાછળ ખર્ચાવી જોઈએ અને તે મંડળો પોતાનું મંતોપકારક રીતે કરી શકે તે સારું તેમને પુરતો અવકાશ અને અનુકૂળતા મળવાં જોઈએ. ત્યારેજ તે કમિટીઓનું કાર્ય કુતેદમંદ થશે.

ત્યાં જરૂર માલુમ પડે ત્યાં કામવાર કમિટી નીમાય તે પણ ફેટલીક વખત ઈચ્છવા યોગ્ય છે. એથી કામના એકત્ર બળ અને લાગણીના પરિણામે ફળવણીનો વેગ વધુ ગતિમાન થવા સંભવ છે.

વિશેષમાં, તે મંડળોમાં અમલદારોને જાઓ અંકુશ કે ડખત હોવા ન જોઈએ. તે મંડળોને સ્વતંત્ર અને પુરતો અધિકાર મળવો જોઈએ. તે ઉપરાંત પ્રાંતિક સરકાર તરફથી બ્યુનિસિપાલેટી અને લોકલ બોર્ડને ફળવણી માટે વધુ અને મોટા પ્રમાણમાં નાણાંની મદદ નિયમિત રીતે અને કાયમની મળતી રહેવી જોઈએ. તે બદલ મંડળો પર એવી ફરજ નંખાવી જોઈએ કે પ્રતિ વર્ષે તેમને અમુક સંખ્યામાં નવી નિશાળો કાઢવી. તે પ્રમાણે કંઈક વ્યવસ્થા થશે તોજ ફળવણીનો પ્રયાગ અને વિસ્તાર વધશે.

છેવટે ઉપસંહાર કરતાં, કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી કે આ પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો છે. અને તે પર ચાલુ ચર્ચા થવા કરે તે ઉપયોગી છે. સ્ત્રી ફળવણીનો વેગ કેમ. આગળ વધતો નથી; છોકરીઓ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ કેમ લઈ શકતી નથી; સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે; જૂદા અભ્યાસક્રમ માટે; સ્ત્રી કોલેજ અને સ્ત્રી શિક્ષકો માટે; વગેરે અનેક અગત્યના પ્રશ્નો પર વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન અને તપાસની જરૂર છે. આખા દેશને સમગ્ર પ્રગતિ—લગતો આ પ્રશ્ન છે. તેટલા માટે વડી સરકારને સ્ત્રી ફળવણીના પ્રશ્નની, તેના વિવિધ સ્વરૂપમાં અને અનેક દૃષ્ટિ બિન્દુથી તપાસ કરવાને એક કમિશન નીમવા વિનંતિ કરીશું. તે માટે લોક લાગણી તીવ્ર છે. આવું એક કમિશન નીમવાને લંડનમાં મેકેટરી ઓફ રેટેડ સમક્ષ, મીસીસ ફ્રાસેટના પ્રમુખપદ હેઠળ રજુ થએલા રિપોર્ટને પ્રથમ માગણી કરી હતી. ત્યાર બાદ વડી સરકાર તરફથી સરખુલર દ્વારા સ્ત્રી ફળવણીના ફેટલાક પ્રશ્નો વિશે અભિપ્રાય મેળવવાને પ્રયત્ન થયો છે; પણ તે પુરતો નથી. આવી રીતની તપાસમાં અનેક ખામીઓ રહી જવા અને તે પ્રશ્ન અપૂર્ણ રીતે તપાસવા લાયક રહે છે. આ પ્રશ્ન અતિ ગંભીર અને રાષ્ટ્રીય છે. તેની વિચારપૂર્વક અને વિસ્તારથી ઝીણી વિગતોમાં ઉતરીને અને બધે રથજે ફરીને, તપાસ થવાની અત્યંત જરૂર છે.

ચાલુ લઘુમતી દંગમમાંજ કોઓપરેટીવ અને ઔદ્યોગિક કમિશનો સરકાર તરફથી નીમવામાં આવ્યાં છે. તેમના કરતાં આ પ્રશ્ન કાંઈ ધણ રીતે ઉતરતો અને ઓછા મહત્વનો નથી; ઉલટું તેની મહત્તા મોટી અને વિશેષ છે. સ્ત્રી ફળવણીના પ્રશ્ન વિશે કમિશન નીમી યોગ્ય તપાસ થવાને પ્રગ્ન એકમતે માગણી કરે છે. આશા છે કે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ સાહેબની સરકાર આ પ્રગતીય માગણીનો સ્વીકાર કરી સમસ્ત હિંદી પ્રગ્ન પર મોટા ઉપકાર કરશે. અસ્તુ.

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ.

કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે ખાનગી વિદ્યાલયોની અગત્ય.

પ્રાસ્તાવિક.

આપણા આખા દેશની કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ અત્યારે કેવી છે, તે વિચારતાં દરેક જણનું હૃદય કંપી ઉઠે તેમ છે. તેમણે વળી સ્ત્રી કેળવણીના આંકડા તપાસીએ, તો તો હૃદય ચીગાળ જ નળ છે. દસ પુરે એક જણ લખી વાંચી શકે તેવો છે; પણ મોઝીઓમાંથી તો નવાણુ સ્ત્રીઓ તદ્દન નિરક્ષર છે. પ્રાથમિક કેળવણીની આ સ્થિતિથી આપણે તો શરમાવાનું છે જ, પરંતુ તેથીએ વધારે શરમાવાનું તો, સો વર્ષથી આપણા ઉપર રાજ કરનાર, સંસ્કૃતિમાં આગળ વધેલી, કેળવણીની ખામ દિશામની, સ્ત્રી પ્રત્યે અદ્ભુત ધરાવતી, બ્રિટિશ પ્રજાને છે.

માધ્યમિક કેળવણીની અગત્ય કેવી છે ?

આ તો પ્રાથમિક કેળવણીની વાત કરી. પરંતુ સ્ત્રીઓમાં અસરેલી માધ્યામિક કેળવણીની સ્થિતિ તો આથી ઘણી જ ખરાબ છે. અને ખરેખરી ઉપયોગી કેળવણી, ગુલ મંરકારો પાડનારી કેળવણી, ફળદાયી કેળવણી, તે તો માધ્યમિક કેળવણી જ છે. પ્રાથમિક કેળવણીમાં તો લખતાં, વાંચતા, અને થોડુંક અપભ્રંશ ગણિતનું જ્ઞાન મળેલું હોય. આ કેળવણી લીધેલી બાળા, પોતે જાતે કદાચ સુખી થઈ શકે કે વ્યવહારમાં તેને થોડો ઘણો લાભ મળી શકે, પરંતુ તે કેળવાયેલી-ખગ અર્થમાં કેળવાયેલી-કે જ્ઞાની કહી શકારો નહિ. સ્ત્રીઓને જ્ઞાની બનાવવી હોય, તેમના જ્ઞાનની હાપ તેમની સંતતિ ઉપર પડે તેવી ધમ્મજ હોય, સમાજમાં તેમનાં વ્યક્તિત્વની અસર દાખવવી હોય, તો તો માધ્યમિક શિક્ષણની જ અગત્ય છે. તે વિના આ મર્વ અસંભવિત જ છે.

પ્રાથમિક કેળવણી-એકંદર સંખ્યા.

આપણી સ્ત્રીઓમાં જો કે દેશની વસ્તિના પ્રમાણમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફક્ત એક જ ટકા છે, તો પણ આપણો દેશ ઘણો જ મોટો હોવાથી, આ જુજ ટકાની પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલી અને લેતી, સ્ત્રી અને કન્યાઓની સંખ્યા, એકંદરે, પ્રમાણમાં નહિ, પણ મરવાળે, મોટી છે. ગુજરાતના આપણા પાંચ જિલ્લા તપાસીશું તો આ વાત આપણે મહજ નેધ રાખીશું. કાઠિયાવાડ, અને એજન્સીઓ, આપણા ગુજરાતમાં જ મમાઈ નળ, તો પણ અત્યારે તો, આપણે ફક્ત ઉત્તર વિભાગના ચાણા સિવાયના પાંચ ગુજરાતી જિલ્લાઓના જ આંકડા તપાસીશું.

	જિલ્લો.	પ્રા. કન્યાશાળાની સંખ્યા.	તેમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા.
૧.	અમદાવાદ	૭૭	૭૧૦૦
૨.	ખેડ	૬૯	૫૬૫૦

૩.	ભરૂચ	૩૯	૨૮૦૦
૪.	સુરત	૬૬	૫૩૫૦
૫.	પંચમહાલ	૧૫	૧૧૦૦
		<hr/>	<hr/>
		૨૬૧	૨૨૦૦૦

આ ઉપરથી નોંધ સકારે કે આ પાંચે જિલ્લાના જુદા જુદા ગામોમાં યદને સરવાળે ૨૬૧ પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓ છે, અને તેમાં ૨૨૦૦૦ કન્યાઓ અત્યારે શિક્ષણ લે છે.

માધ્યમિક કેળવણીના આંકડા.

પરંતુ આ કન્યાઓને આગળ વધીને માધ્યમિક કેળવણી લેવી હોય તો કેટલી સંસ્થાઓ છે, તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે હૃદય નિરાશાથી ભરાઈ જાય છે. ઉપર જણાવેલા જ પાંચ જિલ્લાના બધાં જ શહેરોમાં યદને ૧૯૧૪-૧૫ ના કેળવણી ખાતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત ગણતરી પાંચ જ સંસ્થાઓ, કન્યાઓને માધ્યમિક કેળવણી આપે છે. એક ફક્ત અંગ્રેજીમાં જ શીખવતી રેલ્વે મિડલ સ્કૂલ અમદાવાદમાં આ ઉપરાંત છે ખરી, પણ તેમાં મુખ્યત્વે એંગ્લો ઇન્ડિયનો જ ભણતા હોવાથી, તથા તે રેલ્વેના જ માણસો માટે હોવાથી, તેની ગણતરી કરી નથી. ઉપરની પાંચ શાળાઓમાંથી બે અમદાવાદમાં છે, બે સુરતમાં છે, અને એક ભરૂચમાં છે. તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.

૧. અમદાવાદ સરકારી (ટ્રેનિંગ કોલેજ માથે)	૧૭૩
૨. " કોન્વેન્ટ	૯૮
૩. ભરૂચ ખાનગી હાઈસ્કૂલ	૮૬
૪. સુરત " "	૬૮
૫. " વનિતા વિશ્વામ	૩૭
<hr/>	
૪૬૨	

માધ્યમિક શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓની તાલુ.

આ પ્રમાણે જ વિભાગમાં બાવીસ હજાર કન્યાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ લે છે, તેમ જાણમાં ફક્ત ૪૬૨ કન્યાઓ જ માધ્યમિક શિક્ષણ લેતી માલુમ પડે છે. આ સંખ્યા જૂન હોવાનું મુખ્ય કારણ દેખીતું છે. આ પાંચ જિલ્લાઓમાં મ્યુનિસિપાલિટી મેજિસ્ટ્રેટ સહાય બાવીસ ગામ છે, અને તે ઉપરાંત પણ બીજાં મોટાં ગામ છે, તો પણ માધ્યમિક કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓ તો ફક્ત ત્રણ જ શહેરોમાં છે. બાકીના બધાં ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને બેસી રહેલી સેંકડો બાળાઓ હશે, તેમને ભણવાનો અવકાશ હશે, ભણવાની ઇચ્છા હશે, તો પણ ભણાવનારને અભાવે તે સધળા સરોજની નાઇટના રહેલા મુજબ Unlighted Lamps અપ્રકાશિત જ્યોતો જ રહેવાને સરળપેથી

છે. આ પાંચ જીલ્લાઓમાં વસ્તિપત્રક પ્રમાણે ૧૩,૪૯,૦૦૦ સ્ત્રીઓની સંખ્યા છે, તેમાંથી માધ્યમિક શિક્ષણ લેનાર ફક્ત ૪૬૨ બાળાઓ છે. માતાની અસર બાળક ઉપર કેવી થાય છે, તેના સંસ્કારની છાપ તેના સંતાન ઉપર કેવી પડે છે, સંસાર સુધારામાં સ્ત્રી વિનાના પ્રયત્નો કેવા નિષ્ફળ બને છે, તે સવળું જાણવા પછી, શું આપણે સંયોગ આધાર ફક્ત આ ૪૬૨ બાળાઓ ઉપરજ રાખીને બેસી રહીશું ? શું ફક્ત ત્રણજ ગામની બાળાઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લેશે તેથી પાંચે જીલ્લામાં પ્રગતિ, નવજીવન, નવા વિચારો, આવી શકશે ? દર વર્ષે ગુજર ટ્રેલ્યુએટની વધતી જતી સંખ્યા માટે મહત્ત્વમ યારિશીઓ થવાને શું આ સંખ્યા પૂરતી છે ? આ સ્થિતિમાં શહેર અને ગામ વચ્ચેના મંબંધ વ્યતડો થઈ જવાનો શું સંભવ નથી ? આ સ્થિતિમાં તો ગુજરાતની પ્રગતિની વાત કરવીજ બાજે મિથ્યા લાગે છે.

કરવું શું ?

ત્યારે હવે કરવું શું ? સરકારને તો આપણે ઝાળખી છે. તેના સો વર્ષના ગુજરાતની સ્ત્રી કેળવણીના કાર્યનું સરવૈયું આપણે ઉપર જોયું છે. તે ઉપરાંત વળી માધ્યમિક કેળવણી તે સરકારને માથે નથી, તેવી જાહેર કરેલી રાજનીતિ આપણી ધ્યાનમાં છે. બહુ તો જીલ્લા દીક જેમ પુરોષોની છે તેમ, સ્ત્રીઓની પણ એક એક હાઇસ્કૂલ સરકાર કાઢશે. પણ તેથી આપણી તાણ મટશે નહિ આપણે ધાર્યું ફળ મેળવી શકીશું નહિ અને ધણાં સ્ત્રીઓના મત મુજબ આ કામમાં સરકારની મદદ—અથવા ખર્ચ કહેતા સરકારની ડખલ—આપણને જોઈતી નથી. હવે ભણેલા દેશીઓની સંખ્યા ઝાંઝી નથી. તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ પણ કાંઈ કમ નથી અને સરકાર જે આર્થિક મદદ આપે છે તે કાંઈ દરિયાપારના પૈમાથી આપતી નથી, તે વાત બધા સમજે છે. આપણાજ પૈસા છે, મૂખ્યત્વે દેશીજ અમલદારો છે, અને દેશીઓની ધોડેલી જ ચોળનાઓ છે, સરકારની તો ફક્ત આડત જ છે અને એ આડત ધણીજ ખર્ચાળ છે. વધારે વેરા વગર વધુ મદદ કેળવણીને—સ્ત્રી કેળવણીને મળનાર નથી. તો આ વેરા ઉધરાવવામાં અને તે પાછો આપવામાં સરકારને આડતમાં જ ધણું ખર્ચ થવા સંભવ છે. માટે તેને બદલે આપણેજ તે કેળવણી કર તરીકે અથવા ફંડ તરીકે ઉધરાવીએ તો વધારે લાભ થવા સંભવ છે. વળી સરકારને લોકોની—ખાસ કરીને સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં લોકોની—ખરી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ નથી. તે માટે ખ્યાલ આવતા ધણે વખત લાગશે અને ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સ્ત્રી કેળવણી માટેની સંસ્થાઓ શરૂ કરતાં તેથી પણ વધારે વખત લાગશે અને ત્યાં સુધી બેસી રહેવાય નહિ જ.

ખાનગી પ્રયત્નોની જરૂર.

માટે હવે તો આ કામ સાફ ખાનગી પ્રયત્નોની ખાસ જરૂર છે. તેમ ક્યાં ચિત્તાય સ્ત્રીઓમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રચાર બરાબર ફેલાવાનો નિવડેલ મંભવ નથી. જે જે ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની સંખ્યા વિશેષ હોય, તે ગામોમાં માધ્યમિક શિક્ષણ સાફ પ્રમુખીય કન્યાવિદ્યાલયો સ્થાપવાની ખાસ જરૂર છે. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે જે ગામમાં ત્રણ કન્યાશાળાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે હોય ત્યાં એક વિદ્યાલય

હોતું જ નોંધ્યે. ને આવાં વિદ્યાલયો સ્થપાશે તો બહુનાર તો અવશ્ય મળી આવશે જ. અમદાવાદ અને સુરતના વિદ્યાલયોમાં, તે ચાલુ થતાં વાર જ ૧૫૦ ઉપરાંત કન્યાઓ ચાંદ ગઈ તે જ વાત આના પુરાવા રૂપ છે. વલસાડ, ગાંધરા, અંદલેશ્વર, નડિયાદ, ભરૂચ, જોરહાટ, કપડવંજ, વીરમગામ, ઉમરેડ, વગેરે તાલુકામાં આવા વિદ્યાલય જરૂર હોવાનું જણાય છે.

ખાનગી સંસ્થાની વિશેષતા.

અત્યારની કન્યા દાખરકુલો કરતાં આ કન્યા વિદ્યાલયોમાં ઘણી વિશેષતા રહેશે. પ્રથમ તો હોદ્દાઓ, કે જેમને ઉદરપોષણ અર્થે કેળવણી લેવાની છે, અને જેમને આગળ વધી કૌલેજમાં જવાનો ધણો સંભવ છે, તેમને માટે પણ અયોગ્ય ધરાતું, વિષયોની અતિપચનાવાળું, મેટ્રીકનું પોરણ તેમાં રાખવાની જરૂર કે હરજ રહેશે નહિ. ત્યારબાદ માતૃ-ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનું આ સંસ્થામાં સ્પષ્ટ થઈ જશે. વળી ગુજરાતી સાહિત્યનું તથા ભાષાનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ એમાં આપી શકાશે. આરોગ્યશાસ્ત્ર કે ગૃહવ્યવસ્થા અને ભરતશીવણ વગેરે શી ઉપયોગી વિષયોનો આ વિદ્યાલયના ક્રમમાં સમાવેશ કરી શકાશે. સૌથી લાભદાયક વાત તો એ બની શકશે કે ભવિષ્યની આર્થિકશક્તિઓની દેખરેખ, દેશની ભાવનાઓથી અજાણ દેશીઓના રીતરીવાજથી અજાણ અને વિચિત્ર વિચારવાળી પરદેશી સ્ત્રીઓના હાથમાં નહિ રહેતાં, કન્યાઓની અડચણોથી માહિતગાર, તેમની તરફ અનુકંપાથી જોનાર, અને દેશના ઉજવળ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા રાખનાર આર્થિક સ્ત્રીઓ આ સંસ્થાઓની નિયામક રહી શકશે. વળી તે તકન લોકનિયંત્રિત હોવાથી, આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પોષક થશે.

વ્યવસ્થા માટે મંડળ.

આ વિદ્યાલયોની સ્થાપના માટે, આપણા પાંચે જિલ્લાનું એકમ કન્યાકેળવણી મંડળ રૂઠું નોંધ્યે અને તે મંડળે અનેક ઉપાય-મેઝારોની શીમાંથી-અથવા ઉધરાણાથી ફંડ કરવું નોંધ્યે અને ત્યાર બાદ જિલ્લા શાખાઓ અને તાલુકા શાખાઓ કાઢવી નોંધ્યે. સાર પછી જુદે જુદે ગામ ફરી આવાં વિદ્યાલયોની અગત્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું નોંધ્યે અને જે પ્રદેશના લોકો અમુક રકમ ઉભી કરે, તેને મુખ્ય ફંડમાંથી બીજા અમુક મદદ મળે તેવી યોજના કરવી નોંધ્યે.

મંડળે કરવાનાં કામ.

વળી મુખ્ય મંડળ તરફથી આવાં વિદ્યાલયો માટે અભ્યાસક્રમ વગેરેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મુકરર કરવા નોંધ્યે અને તેમાં સ્થાનિક સંજોગોને અનુસરતા ગોણું ફેરફાર કરવાની જિલ્લા કે તાલુકા મંડળોને સત્તા હોવી નોંધ્યે. ને ઉપરાંત આ મંડળે વિદ્યાલયની આંતર વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ઇન્સ્પેક્ટરોની યોજના પણ કરવી નોંધ્યે. તથા ફંડ આપવામાં આવે તેટલે હિસ્સે ખર્ચની તપસીલ પણ તપાસવી નોંધ્યે અને ને જરૂર લાગે તો ખાસ વિષયોના ફરતા શિક્ષકો પણ રાખીને સઘળે મોકલવા નોંધ્યે.

વળી આ મુખ્ય મંડળને સામાન્ય; થા તો દરેક વિદ્યાલય દીક-ખાસ કરીને શરે-આતમાં—કાંઈક માંટ આપવાની પણ સરકાર તરફથી વ્યવસ્થા થવી નોંધ્યે. પરંતુ આ

ગ્રાંટ કાંઈ પણ બંધનો રહિત જ નોંધાયે. ક્રમ શિક્ષકોની લાયકાત, શાળાનાં મકાન, કે તેવી બીજી કાંઈ પણ બાતની શરતો સરકારે કરવી નોંધાયે નહિ. દુકંમાં ઐજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની ચારી આ ખાતામાં પધારવી નોંધાયે નહિ, સરકારનો સંબંધ વિદ્યાલયો સાથે નહિ પણ મંડળો સાથે હોવો નોંધાયે અને બાકીની વ્યવસ્થા તો મંડળોના હાથમાં જ હોવી નોંધાયે. આ ઉપરાંત જે જે સ્થળોમાં મહિલાવિદ્યાલયો નિકળે ત્યાંની યુનિસિપાલિટી કે લોકલ બોર્ડ તરફથી પણ જિનશરતે ફાળો મળવો નોંધાયે. આ ખાતાંઓ પુરૂષોની ઉચ્ચ કેળવણીમાં તો ફાળો આપે છે તો સ્ત્રી કેળવણીનો પણ તેમના ઉપર દક્ષ છે જ.

આંતના ધોરણ માટે જુદા જુદા મહિલાવિદ્યાલયો માટે પરીક્ષાની કાંઈક એક્સગ્રાપી વ્યવસ્થા હોવી નોંધાયે કે જેથી કરીને ધોરણોનું સરખાપણું સચવાય, એક વિદ્યાલયમાંથી બીજામાં કન્યાઓ જઈ શકે. આ માટે કાં તો પુનાની સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીનો લાભ લેવો; અથવા તો યુજ્જરાતની જુદી યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થા કરવી. અગર તો મુખ્ય મંડળ જ યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ લઈ લે, અને પરીક્ષકા નિમિત્તે પામ ચનારને મર્ટીફી કરો આપે.

મેટ્રિક સંબંધી વિચાર.

હવે પ્રશ્ન જે ખામ ઉભો થાય છે તે એ છે કે આ વિદ્યાલયોમાં ક્રમ કેવો રાખવો. હાલનો છાકરાઓનો ક્રમ, તેમને મેટ્રિકને માટે તૈયાર કરે છે. આ ક્રમ છાકરાઓને માટે પણ યોગ્ય નથી એમ જમ છે, તો ન્યારે સ્વધર્મી વ્યવસ્થા આપણા જે હાથમાં હોય ત્યારે આંધળીઆં કરીને તેમ ક્રમ આપણે ખીકરી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. છાકરાઓ કરતાં છાકરીઓની જુદી કાંઈ પણ રીતે ક્રમ નથી એવું માનનારો હું છું. પરંતુ આપણે વ્યવહાર પણ ધનુ નોંધાયે. સ્ત્રીઓના કર્તવ્યક્ષેત્રનો પણ વિચાર કરવો નોંધાયે તથા આપણી મામાનિક પરિસ્થિતિ પણ ધ્યાનમાં રાખવી નોંધાયે. આ બધું જોતા આ મહિલાવિદ્યાલયોનો ક્રમ, પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ, પાંચ વર્ષનો હોવો નોંધાયે એમ હું ધારૂં છું. પ્રમાણમાં ઓછા ઉપયોગી વિષયોને બદલે વ્યવહાર અને ઉપયોગી વિષયો દાખલ કરવાથી ઘણો લાભ થઈ શકે, માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાનો મિદ્દાંત સ્વીકાર્યાથી આ પાંચ વર્ષમાં છાકરાઓને મળે છે તેટલું મામાનિક શિક્ષણ છાકરીઓને મેટ્રિકાથી આપી શકાશે. તેટલું એટલે તેવું નહિ. ફરફાર તો રહેશે જ.

કાંઈ એમ દલીલ કરશે કે મેટ્રિક તો ઉચ્ચ શિક્ષણનું દ્વાર છે અને જે સ્ત્રીઓને હાલનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવું હશે તેમને મેટ્રિક થવું જરૂરનું છે. માટે મેટ્રિકનુંજ ધોરણ રાખવું. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં ગણવાની છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારની સંખ્યા જુજ રહેવાની. છાકરાઓ પણ મેટ્રિકમાં બેઠેલામાંથી લગભગ માક ટક્ર તો નપામ થાય છે જ. અને પાસ થયેલામાંથી કોલેજોમાં ઓછા જાય છે. તો પછી કોલેજમાં જનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા એથીયે ઓછી હોય તેમાં કાંઈ જ નવાઈ નથી અને નાની મંખ્યાને માટે સર હારી ખાતાંઓ રહેશે જ અને તે ઉપરાંત ખાસ અમલ જણાય, અને ઘણી માંગણી થાય કે માંગણીવાળી જગોપરના વિદ્યાલયમાં પાંચ વર્ષનો ક્રમ પૂરો થયા બાદ, બાકીના બે

વર્ષમાં મેટ્રિકનો અભ્યાસ પૂરો કરાવી શકશે. આ રીતે જે ગામમાં હાલ નિશાળ નથી તે ગામોમાં પણ આ વિદ્યાલયો દ્વારા મેટ્રિકના દ્વાર ખુલશે.

ક્રમ વગેરે બાબતો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ વિદ્યાલયોમાં હાલ કરતાં વર્ષ અને ક્રમમાં તો અવશ્ય ફેરફાર કરવો જ પડશે. ધીમે ધીમે લોકો કેળવણીની યોગ્ય સમજૂતી થયા છે, અને પંદર વર્ષ સુધી કન્યાઓને લણાવે તેવો વખત કાંઈક આવ્યો છે, અને કાંઈક દુર્લભ સમયમાં આવી પહોંચશે અને જે આ સમયમાં લોકોની સગવડ ધ્યાનમાં રાખીને તથા આમાનિક સ્થિતિ સમજીને કામ લેવામાં આવશે, તો જરૂર કન્યાઓને પંદર વર્ષ સુધીમાં નિયમિત અભ્યાસ કરવાનો વખત મળી શકશે. ખાસ કરીને આવાં વિદ્યાલયોમાં કામ ખાર વાગતાથી વહેંચી શકે તેવું જોઈએ નહિ તથા દિંદુ પર્વોએ છુટથી રજા પાળવી જોઈએ. વળી વિષયોના ધણે ગુચવાડો ન કરતાં, શુદ્ધ ખીલે તેવી તથા બ્યવહાર ઉપયોગી બાબતો શીખવવાનો જ હેતુ રાખવો. દેશભાવના જગૃત થાય તેવું ઇતિહાસનું જ્ઞાન તેમાં મદદ રૂપ થાય તેટલી ભૂગોળ, અંગ્રેજીનું સંગીત જ્ઞાન શુદ્ધિની શક્તિઓ ખીલે તે માટે વિજ્ઞાન, ખાસ કરીને સાહિત્યરસિક થાય, અને શાળા છોડ્યા પછી પણ વાંચન ચાલુ રહે, તે માટે ગુજગતી ભાષાનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ, કામ જેટલા હિસાબ, શિક્ષણ ઉપયોગી થાય તે માટે ભરત શીવણ અને ડ્રોઈંગ, તથા લલિત કળાઓના વિકાસ માટે સંગીત-આ સાથે ચાલુ બનાવોથી માહિતગાર રહે તે માટે ચોપાનીઆનું વાંચન અને વિવેચન આ બાબતો જે ખાસ લક્ષમાં લેવાય તો જ્ઞાન સંગીન મળે. વળી માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું થયા બાદ પણ કોઈ કોઈ સ્થળે કન્યાઓને વિશેષ સમય મળે તેમ હોય, તો ત્યાં આગળ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ત્રણ વર્ષના ક્રમવાળી અંગ્રેજીનું વધારે સાફ અને સંગીન જ્ઞાન આપતી, અને બીજા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવતી કોલેજો પણ કાઢી શકાશે. જ્યાં આખી કોલેજમાં લણવા જેટલો અવકાશ નહિ હોય ત્યાં બપોરે એકથી ચાર વાગતા સુધીના એ વર્ષ માટેના (continuation) વર્ગ પણ કાઢી શકાશે; પરંતુ આ બધું આજના વિષયમાં ચર્ચાય તેમ નથી.

ઉપર

માફે કહેવાનું હાલ તરત તો પૂરું થયું છે. સ્ત્રીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણ કેટલું બધું અગત્યનું છે, અને તે વિના સ્ત્રી કેળવણીની કાંઈજ અસર નથી, તે વાત તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સાર બાદ અત્યારની અધમ દશાએ પડી રહેલી આર્થિક કન્યા કેળવણી કરતાં, તેમની માધ્યમિક કેળવણી કેટલી વધારે અધમ દશામાં છે, તે જણાવ્યું છે. અને અત્યારે પણ કેટલી બધી કન્યાઓતો, માધ્યમિક શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓને અભાવે જ, અપ્રકાશિત રહે છે તે નિવેદન કર્યું છે. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે સંજોગોનુસાર અભ્યાસક્રમવાળા, અનેક કન્યાવિદ્યાલયોની અગત્ય છે, તે બતાવ્યું છે. આટલે સુધી તો મને ખાતરી છે કે સર્વે મારી સાથે એકમત થશે; પરંતુ ત્યાર પછીની બાબતો, જેવી કે કન્યા વિદ્યાલયો કોણ સ્થાપે, ક્રમ કોણ ગોઠવે, પરીક્ષા કોણ લે, વગેરે સંબંધી એકમત નહિ થાય.

, આમહ.

આ બાબતોમાં એકમત થાય નહિ તો ફીકર નહિ તે માટે ગમે તે યોજના કરો, ગમે તે રીતે કે ગમે તેની મારફતે, કન્યાવિદ્યાલયો કાઢો, કઢાવો કે કઢાવડાવો. અંદર ગમે તેવો ક્રમ ગોઠવો, બ્લેઝ એ તો તેમાં તેમને “ ધરરખુ ગૃહિણીયો ” બનાવો. ફાવે તો Conscience class વિના પણ તેમને ધર્મનું શિક્ષણ આપો. ગમે તો અંગ્રેજી તરફ ખામ લક્ષ્ય દો અથવા અંગ્રેજી બીજી ત્રીજી કે ચોથી ભાષા તરીકે શીખવો; બ્લેઝ એ તો પ્રો. કર્વેવાળી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી પામે પરીક્ષા લેવડાવો, કે તમે પોતે હો, ખાનગી માહમદી સંસ્થા ઉઘાડો, મરકારી ઝાંટ લ્યો કે ન હોયો ગમે તે કમે. પણ હુંક અરમામા, યનતી ઝડપે, મેન્ડાશુદ્ધિથી, કર્તવ્યનિષ્ઠાથી, માધ્યમિક શિક્ષણ આપતાં કન્યાવિદ્યાલયો ઠેર ઠેર ઉઘાડો. જુજ મતમતાંતર માટે લાંબી લડવાડો ન કરતાં, મહિલાવિદ્યાલયો સ્થાપો સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે, તેમની મંતવિના લાભ માટે, સમાજની પ્રગતિ માટે આવાં વિદ્યાલયો ચાલુ કરો.

અજ્ઞાન સમે અધકાર નથી,
જ્ઞાન સમે પ્રકાર નથી.

કેશવં પ્રસાદ ઔરસાલ કેશાવં,

સંસ્કૃત શિક્ષણ.

માનનીય પ્રમુખમહોદય, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !

સંસ્કૃત શિક્ષણનો વિષય ખાસ વિચારવા જેવો છે. સુસલમાનો અરબીને માટે માન ધરાવે છે. અંગ્રેજોનું સાહિત્ય લેટિન અને ગ્રીક વિચારોદ્ધાર પરિપક્વ થયેલું છે. પ્રાકૃતથી માંડીને હિન્દી, ગુજરાતી, અંગ્રાણી, મરાઠી વિગેરે ભારતવર્ષની ભાષાઓ સંસ્કૃત માથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. ઇન્તુતઃ સંસ્કૃતની ઉપયોગિતા આ દેશમાં ધષ્ટ છે.

સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ નેમજ કોલેજોમાં ચાલતી શિક્ષા પ્રણાલિ વિશે કાંઈપણ કહેવાને અને અવકાશ નથી. ગુજરાતમાં ચાલતી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ વિશે જે ખોલ કહેવા રળ લઈશ.

પાટણ, આણંદ, કાંઈક અંશે મરત, ળણાવાડ, ભુગુણેત્ર (ભડચ) વડોદરા, વિગેરે ગ્રામ્યોમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ છે. વડોદરામાં આર પાંચ સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાનો પણ છે. સમગ્ર ગુજરાતની મેં મુસાફરી કરી નથી, એટલે પ્રત્યેક નગરની સંસ્કૃત પાઠશાળાની ચર્ચા કરવાને મને હક નથી. અમદાવાદ ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંયાં સંસ્કૃતની આર મુખ્ય પાઠશાળાઓ છે. અમદાવાદના જનસમાજ તરફથી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા ચાલે છે જેના મુખ્ય ગુરુ વ્યાકરણાચાર્ય પંડિત પ્રસિદ્ધનારાયણ મિશ્ર છે. સરદાર સર ચિતુભાઈની મદદથી એક પાઠશાળા ચાલે છે જેના મુખ્ય ગુરુ રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી છે. રવામી નારાયણના આચાર્ય તરફથી એક પાઠશાળા ચાલે છે જેના મુખ્ય અધ્યાપક ગિરનશંકર શાસ્ત્રી છે. શેઠ ખેચરદાસ અંબઈદાસ લશ્કરી તરફથી પણ એક સાધારણ પાઠશાળા ચાલે છે.

આધુનિક સમયમાં સંપ્રદાયોના વાડા વધવાથી આચાર્યો કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરે છે. વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરતા નથી તેમજ મતાનુસંસ્કૃત પાઠશાળાઓને યાચિઓમાં ધાર્મિક ગણીત પણ કરતા નથી. પરંપરે કલહ મદદ મળે છે ? કરવામાં જીવન વ્યતીત કરે છે. સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ કેટલાંક આચાર્યોની પણ અપ્રીતિ હોય એમ લાગે છે. આચાર્યોના ધર્મ કેવળ વ્યવહાર થઈ ગયો છે. સંસ્કૃત પાઠશાળાઓને આચાર્યો તરફથી મદદ મળતીજ નથી.

નાતો તરફથી કેટલેક અંશે મદદ મળે છે. લોકો અદાળ છે. ધર્મનિષ્ઠ છે. કેટલેક અંશે ધર્માદ્ધ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. લોકોની હું ભૂલ જોતોજ નથી. અમદાવાદના લોકો આચાર્યોને જોઈએ તે કરતાં વધિક દ્રવ્ય આપે છે તેથી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓને પૂરતી મદદ મળતી નથી. મારી માન્યતા છે કે વલ્લભ સંપ્રદાયના આચાર્યો શાળાઓ નિભાવવામાં કાંઈપણ વિશેષ પગલું ભરતા નથી. ધીમે ધીમે સમજુ લોકોની અદાલતિ તેમના તરફ ઓછી થતી જાય છે. ગ્રામીનારાયણના આચાર્ય તરફથી પૂર્વે કહેલી એક પાઠશાળા છે, પણ ગોસાંઈજી મદ્દાસજે સંસ્કૃત વિદ્યાને અભ્યાપિપર્યંત મદદ કરી હોય એમ માનતો નથી.

ગુજરાત દેશની મંદુકૃત શિક્ષણ પદ્ધતિ કાશી, નવદ્વીપ, શ્રીકૃષ્ણી, અમૃતસર, લાહોર, શાળાઓનો ચાલુ કલકત્તા વિગેરેથી ઘણીજ ભુદી તરહની છે. તુલના કરવાનો અભ્યાસક્રમ અને આજે મને અવકાશ નથી.
સુધારણાની જરૂર.

શબ્દરૂપાવલી, ધાતુરૂપાવલી, સમાસચક્ર, સિધ્ધાન્ત કોશુદી, પંચકાવ્યો, કાંઈક અંશ કાદંબરી, બે ત્રણ નાટકો, એક આઠ અંશ અર્થકાર, કાંઈક અંશ ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરે વિગેરે અંશે અભ્યાસક્રમમાં છે. વિગતવાર ચાલતો અભ્યાસક્રમ રજુ કરવાની ખાસ ઉપયોગિતા નથી. અમદાવાદની મંદુકૃત પાઠશાળાઓમાં સાહિત્ય અને વ્યાકરણને યોગ્ય ધ્યાન મળ્યું છે. પરંતુ ન્યાયદર્શન જે હેતુવિધાના નામથી ઓળખાય છે તેની કાંઈક અંશે અવગણના કરવામાં આવી છે. પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસાનું અધ્યયન આ પાઠશાળાઓમાં થતું હોય એમ મને લાગતું નથી. આચીન આર્યગ્રંથોનું પદન પાઠણ કાંઈક અંશે મંદ પડ્યું છે. પરંતુ મધ્યમકક્ષીન પંડિતોનાં અંશે તરફ પ્રીતિ વધી છે. પદ્મપુરાણ પ્રમાણે વિધાના ચતુર્દશ (ચૌદ) ધ્યાન છે. જુઓ પદ્મપુરાણ Muir's Sanskrit text Vol iii P. 27.

અગ્નિ ચતુરો વેદાન પુરાણન્યાયવિસ્તરાન્ ।

મીમાંસા ધર્મશાસ્ત્રંચ પરિગૃહ્યાય સામ્પ્રતમ્ ॥

મત્સ્યરૂપેણ ચ પુનઃ કલ્પાદાવુદકાન્તરે ।

વાલ્મીકિ રામાયણ, અને મહાભારત જેવા પવિત્ર ધર્મગ્રંથોનું પદન પાઠન આ પાઠશાળાઓમાં નથી, મહાભારત હિંદુઓનું Encyclopaedia કહીએ તો અચૂકત નજ ગણાય. આચીન ભારતવર્ષની રહેણી કહેણી, રાજનીતિ, સમાજ ઇલાકાંજી વીરપૂત, સત્યમત વિગેરે મનુષ્યવ લાવનારી વસ્તુઓની સંકલનો પવિત્રાત્મા વ્યાસ ભગવાનની કસાયલી કંઠમયી મથાર્થ રીતે જોડવામાં આવી છે. સમગ્ર રામાયણ તેમજ મહાભારતનું અધ્યયન પૂરતી રીતે થઈ શકે તેમ તો આજે કહેવું નથીજ, પરંતુ આ પવિત્ર ગ્રંથોનો કાંઈક ભાગતો આ પાઠશાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં હોવોજ જોઈએ. વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન પૂરતી રીતે સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં હોય તો તે અજુકતું નથી. પરંતુ પદ્દર્શનો, રામાયણ, મહાભારતાદિ ઇતિહાસ ગ્રંથો, ભૂગોળ, ખગોળ વિગેરેને પણ કાંઈક ધ્યાન મળે તો શાસ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં આચીન આયોજની ભાવના ઓતપ્રોત થાય.

હિંદુઓ વેદને પવિત્ર માને છે. ઋગ્વેદનો કેટલોક ભાગ યુનિવર્સિટીની પરિક્ષામાં છે. પણ આપણી શાળાઓમાં નિષ્કૃત્ય તેમજ ઋગ્વેદની કીમત નથી. વૈદિક શૈધો ઋગ્વેદ કારા કેવી રીતે થઈ છે અને થઈ શકે છે તેનું જ્ઞાન આપણા શાસ્ત્રીઓને નથી.

આપણે વીસમી સદીમાં જન્મ્યા છીએ. આપણે જન્માનો મર્યાદા પુરૂષોત્તમ ભગવાન સમચંદ્રનો નથી. સમ એ આપણા આદર્શ છે, પણ વિવેકાનંદ અને સમતીર્થ વિગેરે આ જન્માનાના મહાપુરૂષો છે. આવા મહાપુરૂષોની વિચાર શૈલીનો કાંઈક અનુભવ આપણા શાસ્ત્રીઓને મળવો જોઈએ.

રાજલાપા અગ્રેજી દ્વિતીય લાપા તરીકે આપણી પાઠશાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે તો આપણા પંડિતોની શુદ્ધિનો વિકાસ કાંઈક વધે. હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડનો ઇતિ-

હાસ, યુરોપની રાજનીતિ અને પથાત્પદર્શનો પાઠશાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં હોવા નોંધએ. મરકારી માધ્યમિક શાળાઓ તેમજ કોલેજોનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી.

અચીનો પ્રશ્ન એટલોજ છે કે ઇતિહાસ, યુરોપની રાજનીતિ અને તત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા હોવું નોંધએ અથવા સંસ્કૃતની મારફતે, અથવા દેશભાષા ગુજરાતીની મારફતે ? મતભેદ હોઈ શકે, પરંતુ માફ તો દૃઢ માનવું છે કે અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ નજર હોવું નોંધએ.

પંડિતો તેમજ શાસ્ત્રીઓને પૂરતો અવકાશ નથી. અંગ્રેજી તરફ વધારે વાળવાથી મંદુકૃતનો આદર્શ માર્યો જશે, અને વસ્તુસ્થિતિ માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજો જેવી ધધ પડશે. ઉપર કહેલા વિષયોનું જ્ઞાન ગુજરાતી મારફતે અથવા મંદુકૃત મારફતે આપવામાં આવે તો હુંક સમયમાં આપણા પંડિતો વિષયને ગ્રહણ કરે, અને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા થાય. આપણા પંડિતો તેમજ શાસ્ત્રીઓને પૂર્ણ અનુભવ થાય કે આપણો ધર્મ સંકુચિત નથી પણ વિશાળ છે. વિશાળતાની ભાવના ઉપનિષદોમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે, ક્રિષ્ણબોનો આપણા ધર્મ માટે શા શા વિચારો બાંધે છે ! જર્મનો આપણા તત્વજ્ઞાન વિશે શું કહે છે. પોલ ડ્યુસનની વેદાંત કથન શૈલી કેવી છે ? મેક્સમ્યુલર અને ચોપ્રો આપણાથી ક્યાં જુદા પડે છે, એ પંડિતોએ જાણવુંજ નોંધએ.

પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ હિન્દુધર્મના પથપ્રદર્શક છે. વિરોધિઓનો વિતંડાવાદ તોડવા માટે પાઠશાળાઓએ કમર કસવી નોંધએ.

હવે ઐતિહાસિક શોધો માટે કાંઈ પણ કાંઈક કહેવુંજ પડશે. ગ્રાધકો ચાલતા મુઘી આપણી યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન ગ્રેન્થ્યુમ્સો હોય છે. એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ભણેલા પંડિતો વ્યાકરણાદિક શાસ્ત્રોમાં, સાહિત્યમાં, પરદર્શન વિગેરે પ્રધોમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા હોય છે. એમનું અજ્ઞાન કેવળ ઇતિહાસની અજ્ઞાનતાનો છે. માટે નવીન રીતિથી એમને કંઈક શિક્ષણ મળે તો પુનઃતન શોધોમાં આપણને ધણીજ મદદ મળે.

બંગદેશમાં તેમજ મંયુકન પ્રાંતોમાં આગળ વધવા લાગ્યા છે. અને મંદુકૃત માસિકામાં ઐતિહાસિક શોધોના લેખો પણ લખે છે. પ્રયાગથી નીકળતું " શારદા " નામનું માસિક મારા વિચારને અનુગોદન આપે છે.

મમત્ર ગુજરાત દેશમાં નાના મોટા ખાયાપર ચાલતી પચીસ ત્રીસ મંદુકૃત શાળા પાઠશાળાઓ દરો, અને ભવિષ્યમાં વધે એવી ઉમેદ છે. આ ગુજરાતની સમગ્ર પાઠ- મંદ્યાઓનો પરસ્પર સંબંધ વધે તો ભવિષ્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય શાળાઓનો સાંકળવા માટે, ધર્મ માટે, અને દેશ માટે સંપૂર્ણ ફાયદો છે. પુનરુક્તિ એક મધ્યસ્થ સં- દોષને બાદ કરતાં એકવાર શરીરથી મારે કહેવુંજ પડશે કે આચાર્ય સ્થાની જરૂર. શ્રી શંકરાચાર્ય રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નિખારકાચાર્ય, ઉદવસપ્રધાનના આચાર્ય સ્વામીનારાયણ વિગેરે ધર્મના રક્ષકો ગુ-

જન્યત દેશમાં સંસ્કૃત પ્રચાર માટે સતત પ્રયત્ન કરે તો અમદાવાદમાં એક મહાન સંસ્કૃત પાઠશાળા એટલે (કોલેજ) સારી રીતે ચાલી શકે.

ગુજરાત સંસ્કૃત પ્રચારકો નામની નિયમિત સંસ્થાનો જન્મ થવાની ઘણીજ જરૂર છે. એ સંસ્થાદ્વારા સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ઉઘડવાથી, આપણા પુરોહિતો 'ગુજરાતીનાં' ગીત' ગાઇને કર્મકાંડ નહીં કરાવે.

આપણા આચાર્યોની આવક કેટલી છે, તેના આંકડા તપાસવાની મને તક મળી નથી. આચાર્યોએ ખેતાનું આચાર્યત્વ જળવી રાખવું એ મને ઇષ્ટ લાગે છે.

મમજ્યા પ્રમાણે આચાર્યોની આવક એટલી બધી છે કે એઓ ધારે તો કેવળ પેતાનીજ આવકમાંથી એક બીજી ગુજરાત હિન્દુ યુનિવર્સિટી (હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલય) નભાવી શકે.

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ધાર્મિક છે, એટલે તે શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓને મદદ મળવી વિદ્યાર્થીઓને મદદ અને ભણ્યા યોગ્ય છે. અહીંઆ તેવી મદદ કેટલેક અંશે મળે છે. પછી ઉપયોગી જીવન માગી શકે' ચાલતા સુધી આચાર્યોનાંજ ખીસાં તર ચાંચ છે, પણ એવી વ્યવસ્થાનાં જરૂર. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને બેઠતા પ્રમાણમાં મદદ મળતી નથી. જ્યોતિષ, વૈદક, સંગીત, સંસ્કારોની વિધિઓ વિગેરેનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીની ઇચ્છાનુસાર આપવાની જરૂર છે.

સંસ્કૃતનું ક્ષેત્ર અંગ્રેજી દાખલ કરવાથી પણ વિશાળ થશે, એટલુંજ નહીં પણ સંસ્કૃતના સારા પંડિતો ઉત્તમ લેખકો થશે.

આર્યવૈદકનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર છે તેનાં પ્રમાણ અંગે સંસ્કૃતમાં છે. સર્વવંદ્યો ગુજરાતમાં નથી એમ કહીએ તો આલે. દૃશી ઔપધિઓની ગણતરી થશે, સ્વદેશી દિલ્લ-આલને આપણે મદદ કરીએ છીએ એમ પણ લેખાશે સંસ્કૃત પંડિતોને આજીવિકા પણ મળશે.

આપણા બ્રેન્યુએટો માટે વગ્રીલાત અથવા ડોક્ટરીના ધંધા ઉપાગ છે ત્યારે આપણા વિદ્વાન સંસ્કૃતના પંડિતો માટે વૈદકનો ધંધો ઉપાગ છે. ડોક્ટમાં વગ્રીલાત કરવાની મનઃ પંડિતોને કદાચ ન મળે તેથી ગુજરાતની પ્રજાને કાંઈ ગલરાવાનું કારણ નથી.

આધુનિક પદાર્થ વિજ્ઞાન (સાયન્સ)ને બાદ કરતાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, સાહિત્ય વિગેરે કલાકૌશલમાં સંસ્કૃતનું સાહિત્ય ધણુંજ ઉચ્ચ છે. સંસ્કૃત સાયન્સના પારિભાષિક શબ્દો શોધવાનું એક વિશાળ ક્ષેત્ર છે. શુદ્ધિના વૈભવનું અપૂર્વ દ્રષ્ટાંત છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ભાવબુધતા અને રસમયતા ઉતારવાને ધણુંજ સહાયમૂલ છે. વસ્તુતઃ એટલુંજ કહેવું યોગ્ય છે કે ગુજરાતી, હિન્દી, બંગાળી અને મરાઠીના સાહિત્યો સંસ્કૃત વિદ્વાનોદ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

સરસ્વતી સંપાદક પં. મહાવીરપ્રસાદ દિવેદીની પ્રભાવશાળી સંસ્કૃતમય ગદ્ય રચના કોને પસંદ નથી ?

ગુજરાતનાં સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરો જેવાં કે ગણીલાલ નણુભાઈ દિવેદી, રા. કેશવલાલ ધ્રુવ તેમજ ઔદેસર આનંદશંકર ધ્રુવ વિગેરેની સંસ્કૃત વિશિષ્ટ શૈલી કોને પસંદ નથી ?

ફારસી ભણેલા નાનાલાલ કવિએ પાછળથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. બંગાળીઓ કહે છે કે ધન્ય છે તે દિવસને કે જ્યારે બંકિમચંદ્રે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

મારે ક્યો. સંસ્કૃતમય એમનું વંદેમાનરમનું રાષ્ટ્રીય ગીત આજે સર્વ માન્ય થઇ પડ્યું છે. વસ્તુતઃ આ લેખનો એટલોજ આશય છે કે સત્યાસત્યનો વિચાર કરી આ પરિપક્વ સંસ્કૃત શાળાઓ તરફ મુદ્દિષ્ટી નજર કરશે તો સંસ્કૃત સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનને મંડકારિત કરશે, અને મંદગુપ્ત, અગ્રોહ, શંકગચાર્ય મહાત્મા, જુદા દેવના સમયનાં વિચારો આપણને કાંઈક નવીન શિખવાડશે. આપણા આદર્શો પાશ્ચાત્ય આદર્શોથી ભિન્ન રહેશે જ.

ટુંકામાં આ શાળાઓ માટે નીચે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ એમ મારી આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છે.

૧ ગુજરાતી પાંચ ચોપડીઓ પૂરી કર્યા શિવાય વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓમાં દાખલ કરવા જોઈએ નહીં.

૨ ગુજરાતી છઠી ને સાતમી ચોપડીઓ શાળામાં શિખવાડવી જોઈએ.

૩ સાયન્સ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, બ્રિટીશ રાજ્ય વ્યવસ્થા અને વર્તમાનપત્રોના આદુ વિષયની ચર્ચા-એટલા વિષયો ગુજરાતીની મારફતે શિખવાડવા જોઈએ.

૪ અંગ્રેજી દ્વિતીય ભાષા તરીકે ફરજિયાત કરવી જોઈએ.

૫ સંસ્કૃતમાં:—

વ્યાકરણ, ન્યાય, પૂર્વમીમાંમા ઉત્તર મીમાંસા સાહિત્ય ગમાયણનો કાંઈક ભાગ, મહાભારતનો કાંઈક ભાગ, નિરૂપત, અગ્નિવેદ. ઇત્યાદિ વિષયોનો ક્રમવાર અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો અશક્ય નથી.

૬ ઉચ્ચકક્ષામાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ:—

મેક્સમ્યર જુલર અને થીઓ આદિના સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા વિચારો તથા જુના જુદા ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ હોવો જોઈએ.

૭ આજીવિકા નિમિત્ત ન્યોતિષ, વૈદક, અથવા અન્ય કોઈ વિષયનું શિક્ષણ ફરજિયાત દાખલ કરવું જોઈએ.

પડિત શંકરપ્રસાદ.

આપણી કેળવણીમાં હસ્ત-શિક્ષણ (manual training)

ના જરૂર.

કેળવણીનો જેમ અને તેમ બહોળો પ્રચાર કરવાનો સવાલ અત્યારે ઘણા અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. પણ હાલ આપણને જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેવીજ જાતની કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર થાય તો તેથી આપણને લાલ થવાનો સંભવ છે કે નહિ એ બહુ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. આપણી હાલની કેળવણી એવા પ્રદર્શની છે કે તે સાધારણ લે કરને ઉપયોગી થઈ પડતી નથી, તેમ તે એટલી ખર્ચાળ છે કે તે લોકોને લેવી પાલવતી પણ નથી. અત્યારે વસ્તીનો બહુ જીજ્ઞાસુ કેળવણી લઈ શકે છે અને તે જીજ્ઞાસુ કેળવણીમાંથી પણ એવી સ્થિતિ થાય છે કે તેમનામાંના કેટલાકની સ્થિતિ જોઈને બીજાને કેળવણી લેવાની હોશ થાય નહિ. હાલ જે કેળવણી મળે છે તે જેમને વડીલ, દાકતર અથવા શિક્ષક થવું હોય તેમનેજ માત્ર આગળ ઉપર કામ લાગે તેવી હોય છે અને બને છે પણ એવું કે કેળવણી લઈને મોટે ભાગે માણસ વડીલ, દાકતર અથવા શિક્ષક થાય છે. જો કે વસ્તીના પ્રમાણમાં આ લોકની સંખ્યા અતિ અલ્પ-નહિ જેવીજ-છે છતાં તેમના ધંધાઓમાં તો પૂરતી ભરતી થઈ ગઈ છે અને તેમાં પડેલા ધણાને આજીવિકા માટે પણ અત્યારે વિટંબના પડે છે. તેમના કરતાં પણ વધારે દયાળુનક સ્થિતિ તો જેમને પૈસાની મુશ્કેલીને લીધે અથવા બીજાં કારણોથી વિદ્યાર્થીઓ અધુરો મૂકેલા પડે છે, તેમની થાય છે. કારણ હાલની કેળવણીની એક મોટી ખામી એ છે કે તે માણસનામાં અંગ મહેનત તરફ અણગમો ઉત્પન્ન કરાવે છે અને તેથી આવા માણસો હાથકસબના અથવા તેવા બીજા ઉદ્યોગમાં, જેમાં અંગમહેનત ખાસ જરૂરની હોય છે, તેમાં નહિ પડતાં નહાના પગારની કારકુનીની મોકરી માટે ફાંફાં મારે છે. અને કારકુનોની સંખ્યા પણ જોઈએ તે કરતાં વધી ગઈ છે. અત્યારની કેળવણી વેપારમાં જેમને પડવું હોય તેમને પણ અનુકૂળ આવતી નથી. કારણ, જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેમાંથી ધણા ભાગ વેપારીઓને તથા બીજા ધંધાવાળાઓને તદ્દન નક્કમો હોય છે. તેથી મારી કેળવણી લીધા પછી જે વેપારમાં પડે છે તેને તો એમ લાગે છે કે આટલો વખત વિદ્યાર્થીઓમાં જાણે તેના કરતાં પહેલેથી વેપારમાં પડ્યા હોત તો વધારે લાલ થાત. અંગ્રેજીમાં કાળગણત્ર લખવામાં કામ આવે તથા અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે વાતચીત કરવામાં કામ લાગે તેટલા અંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાન શિવાય બીજું તેવું કોઈપણ જ્ઞાન વેપાર કરવામાં આવતું કામ નથી. વળી, સંસ્કારિત, શિષ્ટ તથા ઉપયોગી નાગરિક થઈ શકવા જેટલું જ્ઞાન જે દરેક જાતની કેળવણીનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ તે પણ, હાલની કેળવણીથી જનજન મળતું નથી. બી. એ. તથા એમ. એ. થયેલાની વાત જાણીએ મૂકીએ તો આડ આડ અને દશ દશ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ પછી એટલે મેટ્રીક્યુલેશન કે પ્રીવીયસ સુધી અભ્યાસ કરીને જે વેપારમાં, મીઠાની ચાકરીમાં અથવા બીજા ધંધામાં પડ્યા હોય છે તેમનામાં સંસ્કાર તથા શિષ્ટાચારવાળા તથા ઉપયોગી નાગરિક થઈ શકે તેવા થોડા જોવામાં આવે છે. એન્સ્યુએટ થઈને તો વળી

દાકનર અને શિક્ષકના ધંધા મિત્રાચ ભાગ્યેજ કાંઈ બીજા ધંધામાં પડી શકે છે; કારણ વીસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં ગ્રેજ્યુએટ થઈ સકાય નહિ અને આપણી આર્થિક સ્થિતિ એવી છે કે તેટલી ઉંમરે બહુ જૂનું અપવાદો મિત્રાચ જવાનેજ કમાવાનું શરૂ કરવું પડે. કાંઈ પણ ધંધામાં પડવું હોય તો તેમાં શરૂઆતમાં ત્રણ ચાર વર્ષ તો ગાળવાંજ પડે અને તેટલો વખત આપણા ગ્રેજ્યુએટને મળવો અશક્ય છે.

પણ આ વાત તો જે લોકો કેળવણી લઈ શકે નેમ હોય અને જે કેળવણી લે છે તેમની થઈ. આવા માણસોની સંખ્યા તો દેશની વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણીજ ન્હાની છે. વસ્તીનો લગભગ ૯૦ ટકા ભાગ ખેતી, કુત્તર ઉદ્યોગ તથા મજૂરી કરનારો છે અને તે લોકોમાં કેળવણીનો તદ્દન અભાવ હોવાથી હાલ આપણો દેશ બધી રીતે પછાત પડી ગયો છે તે માટે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાનો સલાહ અત્યાં બહુ જરૂરનો ગણાય છે; પણ કેળવણીની આ પદ્ધતિ ચાલુ રહે તો પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત થયે પણ આપણા ખેડુત અને મજૂર વર્ગને લાભ થશે કે કેમ તે શક્ય પડતી વાત છે. તે લોકોની સ્થિતિ અત્યારે એવી છે કે છોકરું આઠ દસ વર્ષનું થાય એટલે દિવસનો ચોરો થણો વખત પણ તેની મદદ લીધા સિવાય તેનું ગુજરાન તેઓ કરી શકે નહિ. અને આપણી નિશાળોના વખત આ લોક માટે એવા અગવડ ભરેલા છે કે તે માળાપોને પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલવું કંઈ ઝેર જેવું લાગે છે. જે દેશી રાજ્યોમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત થઈ છે ત્યાંના ખેડુતો તથા મજૂર વર્ગ આ બાબતમાં પુકાર કરી રહ્યા છે. વળી હાલની કેળવણી વિદ્યાર્થીનું મન અંગમહેનત તરફથી ધાળી લે છે તે તેની એક ખોટી આમી છે. કાર્થ ખેડુતનો, મજૂરનો કે કારીગરનો છોકરો કેળવણી લે છે તેના વિચાર એવા બદલાઈ ગયા છે કે તેને પોતાના આપીકા ધંધા ઉપર કંટાળો આવે છે. અંગમહેનત કરવાને બદલે તેને વકીલ, દાકનર કે શિક્ષક થઈને અથવા નોકરી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાનું મન થાય છે. ગામડું ત્યજી શહેરમાં જવાની તેને ઇચ્છા થાય છે, અને શહેરનાં મોજશોખ, રમતગમત અને ભલકા તેના મન આગળ રમી રહે છે. આ પ્રમાણે આવા માણસોને પણ હાલની કેળવણી નુકસાનકર્તા થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અત્યારની કેળવણીમાં અમુક દિશામાં માત્ર વિચારશક્તિ જેથી ખીલે તેવા અભ્યાસને ધ્યાન અગત્યનું રથાન અપાય છે અને વ્યવહારિક તથા ઉપયોગી વસ્તુઓનું શિક્ષણ એાધું અગત્યનું ગણાય છે અને તેની અવગણના થાય છે. કેળવણીનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે જે માણસોને તે કેળવણી આપવાની હોય તેમની ખાસ અગત્યની જરૂરીયાતો મેળવવામાં તેમને તે સાધનરૂપ થઈ પડે અને દુનિયાના જીવનકલહમાં તેમને ફતેહ આપાવે તથા તેમનું જીવન સુધ્ધ, નેક અને પરોપકારી બનાવે. અને કેળવણી આપવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ તો એ છે કે જે પદ્ધતિથી આપણી આજીવણી જે વસ્તુઓ હોય તે સંબંધીનું જ્ઞાન સાધારણ લોકસમુદાયને પણ સહજ મળી શકે. બુદ્ધિ વિકસાવે અને મરંકાર જાગૃત કરે તેવું શિક્ષણ આપવાનો કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ પણ માત્ર તે એકજ ઉદ્દેશ બસ નથી. સાથે સાથે બીજા ઉદ્દેશ પણ રાખવાની જરૂર છે. કારણ આદિત્યમાં જે ઉચ્ચ અને સંસ્કારી આદર્શ આપણી સમક્ષ મૂક્યા હોય છે તે માણસને ધંધો ચલાવવામાં તથા હાથનો ઉપયોગ કરવામાં કામ લાગતા નથી. માટે લોકમસુદાયને કંઈ કેળવણી લાલદાયક થઈ પડશે તે

ઉપર અત્યારે ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આપણા સામાજિક તથા આર્થિક જીવનમાં જે અનિષ્ટ છે તે અમુક વ્યક્તિઓ સુધરે તેથી કદી દૂર થવાનાં નથી, ત્યાં સુધી લોકનો મોટો મસદા-આપણે ખેડૂત તથા મજૂર વર્ગ—નિરૂપયોગી, અકુશળ અને બીનકેળવાયેલા છે, ત્યાં સુધી સંચાર સુધારકોના, રાજકીય સુધારકોના તેમજ મોટાં ધર્માદા કામ કરનારાઓના દેશને સુધારવાના ભગીરથ પ્રયત્નો પણ બરાબર ફળી જીવ થયાનો મંભવ નથી.

માટે હાલ જે એકજ પ્રકારનું શિક્ષણ આપાય છે તેને બદલે શિક્ષણ એવા પ્રકારનું આપવું જોઈએ કે જે માણસ જેને માટે લાયક હોય તથા જે વસ્તુ તેને જરૂરની હોય તે બાબતનું જ્ઞાન તેને અવગમ્ય મળે. દુનિયાના મોટા નાટકમાં પોતાને જે ભાગ ભજવવાનો હોય તેજ ભજવવાને તે પ્રયાસ કર્યા કરે અને બીજાનો ભાગ ભજવવા બલક્યાય નહિ. દાખલા તરીકે, જે માણસ કુશળ યાંત્રિક (Mechanic) થવાને લાયક હોય તેને નકીલ અથવા શિક્ષકને લાયકની કેળવણી આપ્યાથી ગા કાલ ? પણ હાલ તો દરેકને એકજ જાતની અને તે પણ મુખ્યત્વે જેને વગીસ અથવા શિક્ષક થવું હોય તેનેજ કામ લાગે તેવી કેળવણી મળે છે અને તેથી કરીને જેને માટે પોતે લાયક ન હોય અથવા સંજોગો તે માટે અનુકૂળ ન હોય તે થવાને વિદ્યાર્થી સમક્યાય છે. માટે ભવિષ્યની નિશાળોમાં શિક્ષણનું મુખ્ય લક્ષણ એ હોવું જોઈએ કે તેથી વિદ્યાર્થી જે કામ માટે લાયક હોય તથા જે સ્થિતિમાં રહી શકે તેમ હોય તે નક્કજ દેરાય. બધાજ વર્ગોના, હાકનરો, કે શિક્ષકો થવાની જરૂર નથી. તે ધંધાઓમાં ક્યારનીયે પૂરતી ભરતી થઈ ગઈ છે, અને હજી તેમની મંખ્યા વધે જાય છે. ત્યાં જ બીજી તરફથી અમુક હુમર ઉઘોગો જે આ દેશમાં હતા અને હાલ પણ મસ્તા તથા મોલાઈથી ધઈ શકે તેવા છે તે સંબંધી જ્ઞાનનો અભાવ હોવાને કારણે તે બગડતા જાય છે અથવા મમમના પ્રમાણમાં તેમાં ફેરફાર કે સુધારો કરવામાં આવતો નથી અને બીન કેળવણીવાળાઓના હાથમાં તે તદ્દન અપરંપ નિયંત્રિત રહે છે. વસ્તુ સ્થિતિ આવી હોવાથી દેશમાં ગરીબાઈ અને અમતોષ વ્યાપી રહ્યાં છે અને કેળવણીના વધુ અને વધુ પ્રચારથી તે ઘટવાને બદલે વધે જાય છે. માટે અસારની કેળવણીની પદ્ધતિમાં તથા અભ્યાસક્રમમાં છેક મૂળમાંથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આપણા દેશમાં ધંધા વિદ્યાર્થીઓને ન્હાની ઉંમરે વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવો પડે છે તેવાને તથા જેમને યુજ્જરાનનું બરાબર સાધન નથી હોતું તેવાને પણ કેળવણી લેવાની સગવડ મળે તેની રીતે આપણા હેતુ, પદ્ધતિ તથા આદર્શ આપણે બદલવાં જોઈએ. કેળવણીનો અર્થ સાધારણ રીતે ભાષા માહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરે બાબતોનું મામાન્ય જ્ઞાન એવો જે કરવામાં આવે છે તેને બદલે તેમાં હુમર, ઉઘોગ તથા ધંધાના શિક્ષણનો પણ સમાવેશ, સાધારણ રીતે થવો જોઈએ. અને તે માટે કેળવણીના પ્રદેશ લેખન, વાચન, ગણિત, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ભાષા, માહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણ કરતાં વધુ વિસ્તૃત કરવાની જરૂર છે. અત્યારે જે કેળવણી આપાય છે તે ઉપરાંત અત્યારના ઔદ્યોગિક જમાનાને અનુસરતી તથા આપણા ઔદ્યોગિક, સામાજિક તેમજ ઉપયોગી નાગરિક તરિક્કના જીવનમાં લાભદાયક થઈ પડે તેવી કેળવણી સાર-આતથીજ આપવાની જરૂર છે.

અહીં એક બાબતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. કેટલાકને શંકા થશે કે હાલ દેશમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓ (technical schools) ચાલે છે તથા કૃષિકામ માટે મોટા ધાતુશાળાઓ (agricultural colleges) છે અને જેમને હુજર ઉદ્યોગનું કે ખેતીનું ગ્રાન મેળવવું હોય તેમને માટે પૂરતાં સાધનો તો છે. આનો ઉત્તર એટલેજ છે કે આ સાધનો નેધએ તેવાં નથી. હુજર ઉદ્યોગનું કે ખેતીવાડીનું યથાર્થ શિક્ષણ તેમાં અપાતુંજ નથી, પણ તે બહાને પૈસાનો વ્યર્થ વ્યય કરવામાં આવે છે. શિક્ષણની પદ્ધતિમાં એટલી ખામીઓ છે કે જે હેતુને અર્થે આ સંસ્થાઓ સ્થપાયલી છે તે હેતુ બીલકુલ ફળીભૂત થતો નથી અને મોટે ભાગે તો આ સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરી તેની પરીક્ષા પસાર કરીને તેનાં પ્રમાણપત્ર અથવા ડીગ્રીઓ ધારણ કરનારા નોકરી કરતાજ નેવામાં આવે છે. કોઈ પણ શિસ્તશાળા અથવા કળાલવનમાં અભ્યાસ કરીને સારા એન્જનીયર, વીવીંગ માસ્તર કે સ્પીનીંગ માસ્તર થયાનો ભાગ્યેજ કોઈ દાખલો હશે. તેમજ કૃષિકાર્યની ધાતુશાળામાં અભ્યાસ કરીને ખેતીમાં ફેલ્ડમંદ થયાનો દાખલો પણ ભાગ્યેજ મળી આવશે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ સંસ્થાઓમાં પણ માત્ર મનની ફેળવણી ઉપરજ લક્ષ આપવામાં આવે છે. લગભગ બધાજ વિષયો કાલ્પનિક રીતે (theoretically) શીખવવામાં આવે છે અને હુજર ઉદ્યોગ કે ખેતીમાં ફેલ્ડમંદ થવા માટે હસ્તશિક્ષણ (manual training) ની ખાસ જરૂર છે તે ઉપર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. આ ઉપરાંત આ સંસ્થાઓ એટલી બધી ખર્ચાળ છે કે સાધારણ લોક તેનો લાભ લઈ શકતા નથી એટલે જેમને આ સંસ્થા લાભ કરી શકે તેવા તો તેમાં જઈજ શકતા નથી.

હાલની ફેળવણીનાં અનિષ્ટ પરિણામો તથા તેની ખામીઓ દૂર કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એ છે કે કામની બહેનણી (division of labour) ને બહાને હાલ આપણામાં મગજ શક્તિનો ઉપયોગ કરનારા (brain workers) અને અંગ મહેનત કરનારા (manual workers) એવા જે બે વિભાગ પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે તે નાશુદ્ધ કરવા. અને પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેડૂત તથા મજૂરી કરનારો હોવાથી તેમને ખાસ ઉપયોગી હસ્ત શિક્ષણ દરેક નિશાળમાં શરૂઆતથીજ દાખલ કરવું. આપણી સાધારણ નિશાળોમાં હસ્ત શિક્ષણનો વિષયજ હોતો નથી અને શિસ્તશાળાઓ તથા કૃષિકાર્યની શાળાઓમાં પણ હસ્તશિક્ષણ તરફ ઘણું ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે. તેને લીધે ફેળવાવલા વર્ગમાં અંગ મહેનત પ્રત્યે ઘણો અભાવ હોય છે. ફેળવાવલા વર્ગમાં ઘણાખરાનું વળણ અંગમહેનત તથા અંગમહેનત કરનારને શુદ્ધ ગણવા તરફ હોય છે. જેમને વેપાર કરવો હોય અથવા વધીલ કે દાકતર થવું હોય તેમને કદાચ આવો વિચાર રાખવો પાલવે પણ અંગમહેનત તરફનો આ અભાવ વૈજ્ઞાનિકમાં તથા મિકેનિકમાં (mechanics) માં જેવા કે એન્જનીયર, વીવીંગ માસ્તર, સ્પીનીંગ માસ્તર વગેરેમાં પણ હોય છે અને તેથી કેટલાક મોટા ગણાતા વૈજ્ઞાનિકોને તેમનાં યંત્રોની ઝીણી ઝીણી બનાવટની સમજ હોતી નથી તથા મોટા હોંશીયાર ગણાતા વીવીંગ માસ્તરો તથા સ્પીનીંગ માસ્તરો સાંચા ઉપર બરાબર કામ કરી શકતા નથી. તેને લીધે એક મોટો ગેરફાયદો એ થાય છે કે હાલ આપણે જે દુધીઆરો તથા યંત્રો વાપરીએ છીએ તેમાં સુધારો થવાનો કે નવી શોધ બોળ થવાનો સંભવ

ધણે ઓછો રહે છે. સાંચા ઉપર તદ્દન અલણ કે અલણક મજુર કામ કરતો હોય તેને સાંચામાં શો ફેરફાર કર્યો હોય તે કામ સરળતાથી ચાલે અથવા તેમાં કંઈ ખામી દૂર કરવા જેવી છે તેની સમજ લાગેજ નહીં, તેને તેવો વિચાર પણ થતો નહિ. બીજી તરફથી જે માણસો આ બાબતના સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનવાળા ગણાય છે તેઓ માત્ર આખા ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે અને સાંચા ઉપર તેઓ લાગેજ કામ કરતા હોવાથી તેમના તરફથી પણ ખામી દૂર થવાનો અથવા નવો સુધારો થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો રહે છે. આપું એકલા આપણા દેશમાં જ જોઈએ નથી. આપણા દેશમાં તો થોડા અપ-વાદરૂપ માણસો બાદ કરતાં ખરા વૈજ્ઞાનિક અથવા શિસ્તકાર જલ્દી થોડા છે. પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે મોટી શોધો થયેલી છે તે ધણે ભાગે તો જે વૈજ્ઞાનિકો તથા શિસ્તકારો અંગમહેનત કરનારા હતા તેમણેજ કરેલી છે. ગેલીલીઓએ પોતાનું દૂરદર્શક યંત્ર પોતાનેજ હાથે બનાવ્યું હતું. ન્યુટન છેક નક્કનપણથીજ હથીઆરો સારી રીતે વાપરી જાણતો. લાઇનીયમ નામનો મોટો વનસ્પતિશાસ્ત્રી (Botanist) પોતાના બાપને તેના માળીના ધંધામાં રાજ મદદ કરતાંજ વનસ્પતિ શાસ્ત્રના મિદ્ધાતો શીખેલો. જોકે અંગમહેનત તરફનો અભાવ કાંઈ નવો નથી. તે ધણા લાંબા સમયનો અને ઉંડો છે. યુરોપમાં ગુલામગીરી પ્રચલિત થઈ ત્યારથી અંગમહેનતને લાંબકી ગણવામાં આવી છે અને હિંદુસ્તાનમાં ગુલામનો ખામ વર્ગ હતો છતાં અંગમહેનત કરનાર શ્રેણી ધણી બાબતોના અનધિકારી ગણવામાં આવ્યા છે તથા છેક હલકી પંક્તિએ મુકવામાં આવ્યા છે. મનુસ્મૃતિમાં કારીગર વર્ગને શ્રદ્ધા પંક્તિમાં ગણ્યો છે અને કેટલાક કારીગરને તો અસ્પૃશ્ય પણ ગણ્યા છે. આર્થિક માટે માનસિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી બીજાની અંગમહેનત ઉપર મોજશોખમાં જીવન ગાળનારાઓ ધણા જૂના વખતથી માનનીય (honourable) ગણાતા આવ્યા છે. ગ્રામીન સમયમાં એરિસ્ટોટલ જેવાએ અને સાંપ્રત કાળમાં પર્ક જેવાએ અંગમહેનતને છેક ધિક્કારી કઢાડી છે. તેઓ કહે છે કે નવરાયને લીધે વિદ્વાને તેમની જીદ્ધિ વિકસાવવાની તક મળે છે. જેમ માણસને ઓછું કામ કરવાનું હોય તેમ તે વિશેષ હડાપણવાળો થઈ શકે. જે હજી એડે, જાનદ હાંકે, પેરોલ્લી વાપરે અને મજુરી કરે તથા વાતચીત પણ બળદોની અને કામકાજની કમી કરે તેમનામાં જ્ઞાન અને હડાપણ ક્યાંથી આવે? પણ ઇનિદાસ આ મતને ટોકા આપતો નથી. દરેક જાતના ધંધામાં ધણા નામાકિત માણસો ગરીબ અને મજુર વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમના ધંધાને લીધે તેમની વિદ્વાને, શોધજોળને કે બીજા જીદ્ધિવિષયક કાર્યોને કાંઈ બાધ આવ્યો નથી. ગમે તે ધંધો, હુમર કે હિંદોગ લ્યો પણ તેનું અભ્યાસિક (practical) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય તે ધંધો, હુમર કે હિંદોગમાં પૂરા પ્રવીણ થઈ શકતું નથી. અને યથાર્થ અભ્યાસિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અંગમહેનત કર્યા સિવાય છુટકોજ નથી. યંત્ર ગતિમાં હોય તે મગધે તેનું પુષ્કળ અને ખારીક નિરીક્ષણ જે માણસે ન કર્યું હોય તે માણસને તે યંત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિ. તેને તેના સિદ્ધાંતનું ગમે તેવું સાદું દ્રવ્યનિક (theoretical) જ્ઞાન હોય છતાં તે માણસ યંત્રમાં કાંઈ પણ જાતનો સુધારો કરી શકે નહિ. આ બાબતની એક રમુજ વાત છે. સ્મીટન અને ન્યુકોમેન ધણા હોંશીઆર એન્જનીયરો હતા પણ તેમના વખતમાં એ-

ન્યૂનનો 'વાલ્વ' તેમની મેજ ઉપર એ ગ્રાધ થયેલી ન હતી અને તેમના એન્યૂન પામે એક છોકરો ઉભો રાખ્યો પડતો જે 'પીસ્ટ'ના દરેક આંચકાની સાથે 'વાલ્વ' ઉઠાડે. એક વખત આવી રીતે વાલ્વ ઉઠાડવા ઉભો ગપેલો છોકરો તે વાલ્વને તેની મેજ ઉપર એવી રીતે સાંચાના બીજા ભાગની સાથે બેડી દબ રાખવા નારી ગયો અને આમ વાલ્વ તેની મેજ ઉપર તે શોધ થઈ. અલગત હવે તો યત્રા એવાં અટપટાં થઈ ગયાં છે કે તેમાં આવી જાતના અણધાર્યાં મુધારાનો અવકાશ રહ્યો નથી; પણ આ બાબતનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અને અભ્યાસિક જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય તો હજી ઘણા મુધારા થઈ શકે તેમ છે. માટે આપણા મનની કેળવણી સાથે વિજ્ઞાનની તથા હુન્નર ઉદ્યોગની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ તેમજ અભ્યાસિક કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર છે. આપણો મજુર વર્ગ જેના ઉપર દેશનો મુખ્ય આધાર છે તેને આવી જાતની કેળવણી આપવા તરફ આપણે લક્ષ નહિ આપીએ ત્યાં મુધી દુઃખ અને અસંતોષ વધવાનાંજ. અત્યારનો જમાનો હુન્નર ઉદ્યોગનો છે અને જ્યાં મુધી આપણી રાજની જરૂરીયાતો માટે આપણે બીજા દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે ત્યાં મુધી આપણુ ખરૂં સ્વરાજ્ય થવાનું નથી.

માટે અત્યાર મુધી આપણા મનની કેળવણી ઉપર આપણે જેટલું લક્ષ આપ્યું છે તેટલુંજ લક્ષ આપણા તનની-હાથ, આંખ વગેરેની કેળવણી ઉપર આપવાની જરૂર છે. માણસ જાતને આ બન્ને જાતની કેળવણી બહુજ જરૂરની છે. એકલી મનની કેળવણીથી અથવા એકલી શરીરની કેળવણીથી માણસનો બરાબર વિકાસ થતો નથી. અમુક માણસ માનસિક શક્તિનો જેમાં ઉપયોગ કરવાનો હોય તેવાં કામ બહુ સારી રીતે કરી શકે તેવા હોય પણ જો તે તેના હાથ, રનાંચુ તથા આંખનો અધરા અને ચતુરાઈવાળા અંગમહેનતના કામમાં ઉપયોગ ન કરે તો અનુભવનું એક વિશાળ ક્ષેત્ર તેને માટે બંધ રહેશે. તેમ કાંઈ માણસ એકલું આનંદ રહિત અંગમહેનતનુંજ કામ કરે તો હોય અને તેનું મન બીલકુલ કેળવાયલું ન હોય તો તેનું જીવન એક પશુ અથવા યંત્ર મમાન થઈ રહેશે. માટે કાંઈ પણ જાતના કૃત્રિમ ભેદ પાડ્યા સિવાય માણુમના યથાર્થ અને મર્વદેશીય વિકાસને માટે દરેકને માનસિક તેમજ શારીરિક કેળવણી આપવાની જરૂર છે.

વળી, નિશાળામાં શરૂઆતથીજ દસ્તશિક્ષણ દાખલ કરવાથી તથા તેનું યથાર્થ શિક્ષણ આપવા માટે જુદા જુદા હુન્નરોની ઉદ્યોગશાળાઓ (workshops) રાખવાથી અમુક વિષયો તો શીખવાના ઘણા સ્ત્રેલા થઈ જશે. જર્મનીમાં ન્હાનાં છોકરાંને તેમની રમતોમાંજ શિક્ષિકા ભૂમિતિ તથા ગણિતના સિદ્ધાન્તો સમાગવી દે છે. વિદ્યાર્થીઓ ભૂમિતિના સિદ્ધાન્તો (theorems) એ ચોરસ વગેરે આકૃતિઓ કાર્ડબોર્ડમાંથી કાપીને બનાવે અને તે એક બીજા ઉપર ગોઠવે તો પછી તેમને ચોપડીમાં આકૃતિ ભેંચાની જરૂર પડે નહિ. અને ત્યાર પછી પણ સુતાર લોકોને ભૂમિતિ જે ઉપયોગમાં આવે છે તે ઉદ્યોગશાળામાં શીખે તો તે ચોપડીમાં જોયા વિના તેના સિદ્ધાન્ત એવા આવડી જાય કે તે કદી ભૂલાય નહિ. અંક-ગણિતના 'ટાઈમ, વર્ક એન્ડ સ્પીડ' ના મુંચવારા લગેલા દાખલા જે ન્હાનાં છોકરાંને મમજવા પણ મુશ્કેલ પડે છે તે વિદ્યાર્થીઓને અમુક કામ કરવાનું એપ્યું હોય તેને અંગે ગણાવવામાં આવે તો ઘણા સ્ત્રેલા થઈ જાય. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો એવી છે કે

તે અજાતની જોયા મિલાય કદી પશુ ન શકાય કે ન્હાનાં છોકરાને આમ વ્યવહારિક રીતે શિક્ષણ આપવાથી, કેટલી સ્ટેવાઈથી કુદરતનું યથાર્થ જ્ઞાન તેમને આપી શકાય, તેમની વર્ગીકરણની શક્તિ ખીલાવી શકાય અને વિજ્ઞાન પ્રત્યે શોખ ઉપજાવી શકાય. કેટલાક અનુભવી શિક્ષકો તો એટલે સુધી કહે છે કે ન્હાના બાળકોની શુદ્ધિ તથા મમજ્જશક્તિને અનુકૂળ થઈ રહે તેવી રીતે જો બધી જાતના વિષયોનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવ્યો હોય તો સામાજિક વિષયો મિલાયના બધા વિષયોના મૂળતત્વોનું જ્ઞાન દશ કે બાર વર્ષની ઉંમર પહેલાં બધા વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય એટલે કે તેટલી ઉંમરે દરેક વિદ્યાર્થીને આ વિશ્વનો, પૃથ્વી તથા તેના ઉપર વસનારાઓનો, તથા પદાર્થ વિજ્ઞાન (physics), રસાયણ શાસ્ત્ર (chemistry), પ્રાણિ વિદ્યા (zoology) અને વનસ્પતિ શાસ્ત્ર (botany) ના મુખ્ય મુખ્ય આભિલાષો (phenomena) નો ખ્યાલ આવી શકે અને અને આ આભિલાષો શાથી થાય છે તેના નિયમો જોઈ કહાડવામાં તેનું મન કામે લાગે. વળી ન્હાનાં છોકરાંઓમાં રમકડાં બનાવવાની શક્તિ મારી હોય છે તથા મોટા માણસો જે કામ કરતા હોય તેનું અનુકરણ પશુ તેઓ મારી રીતે કરી શકે છે તે શક્તિ જો સદ્વિચારથી જ હસ્તશિક્ષણ દાખલ કર્યું હોય તો તેમનામાં ઘણી ખીલતી શકાય. પશુ અત્યારે તો પોતાનાં છોકરાં તેમના ગળા પ્રમાણે પશુ કાંઈ જાતની અંગમહેનતનું કામ કરે તે માખાપોને પસંદ હોતું નથી, અને નિશાળમાં છોકરાંઓનો ઘણો વખત નકામો જાય છે. ફરી આપણે ભૂમિતિનો દાખલો લઈએ. તેના સિદ્ધાન્તો પાઠીઆ ઉપર આકૃતિવડે સમજાવીને તે ગોખાવવાનો રિવાજ હાલ નિશાળોમાં ચાલે છે. તેમાં વખત તદન નકામો જ જાય છે. સિદ્ધાન્ત માત્ર પરીક્ષા માટે જ ગોખાને તૈયાર કરેલો હોવાથી એ વર્ષ પછી પૂછશે તો જે વિદ્યાર્થીનો ખાસ વિષય ગણિત નહિ હોય તે વિદ્યાર્થી તે ભૂલી ગયેલો માલમ પડે છે અને પછી તેને આ સિદ્ધાન્તો જ્યારે પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં લગાડવાના આવે ત્યારે તે મમજ્જતાં તેને ઘણી જ મુશ્કેલી પડે છે.

આ પદ્ધતિને બદલે (theorem) જે (problem) તરિકે ચક્રમું હોય અને તેનું (solution) પહેલેથી આપવાને બદલે વિદ્યાર્થીને પોતાને 'જોણી કહાડવાનું' સોંપ્યું હોય તો કુટપદી અને કોમ્પાસ વતી ઘોડા મનોવલનો ક્યાં પછી ઘણું ખર્ચ દરેક વિદ્યાર્થીને એક આપેલા કાટખૂણાના સરખો બીજો કાટખૂણો સી રીતે કરવો તે આવડશે અને પછી શિક્ષકની ઘોડી ઘણી સચવાડપી મદદવડે બન્ને કાટખૂણા મરખા છે તે સિદ્ધ કરતાં પશુ તેને આવડશે. આમ કાગળ ઉપર (problem) સિદ્ધ કર્યા પછી બહાર રમવાની જગ્યાએ થોડી લાકડીઓ તથા દોરીવતી તે સિદ્ધ કરાવી શકાય અને પછી હસ્તશિક્ષણ માટે નિશાળમાં ઉદ્યોગશાળા રૂપી હોય ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું પશુ વિદ્યાર્થીને બતાવી શકાય. ભૂમિતિ આ પદ્ધતિમય રીખવાડાય ત્યારે જ તેની રી ઉપયોગિતા છે તેનો દરેક વિદ્યાર્થીને ખ્યાલ આવી શકે. આંખ અને હાથ દ્વારા મગજમાં ઉતારવાની રીત તેજ શિક્ષણમાં વખતની કરકસર કરવાની ખરી રીત છે. ખરી વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીઓને બતાવવાને બદલે તેનું આકૃતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓનો અમૂલ્ય સમય આપણે ગુમાવડાવીએ છીએ. તેમના મગજને નકામો કંટાળો આપીએ છીએ અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ તેમ-

નામા ઉગના પામે તેટલામા તે તેને આપણે ક્યારી નાખીએ છીએ આ પ્રમાણે અદ્ય-
 શિત પણ તદ્દન અપ્રતિક રીતેજ શીખવામા આવે છે. તેના નિયમો ફમગા મગજમા
 સમજાવા વિના ભરવામા આવે છે. વળી તેજ રીતે બીજાગણિતની પણ શી ઉપયોગિતા
 છે તે વિદ્યાર્થીઓને ઘણા વખત સુધી અને કેટલાકને તો છેવટ સુધી અગમ્યજ રહે છે
 અને પાચ કે છ વર્ષ સુધી બીજાગણિતનો અભ્યાસ કરીને એક વર્ષ કરતા પણ થોડી
 મુનના તે બૂલી શકાય છે. આને બદલે અંકગણિત તથા બીજાગણિત મને માથે માથે
 શીખવામા આવે અને તેમનો પરસ્પર મળધ મયાર્થ મમજનામા આવે તો ઘણો મમય
 બચી શકે પદાર્થ વિદ્યાન શીખવાડનામા પણ વખતનો ઘણો ગેરઉપયોગ થાય છે માર્ફ
 ગોડનાથુધી વિદ્યાર્થીઓને મારી રીતે મમજની શકાય તેવા હુદરતના નિયમો ભારે કિમતના
 અને અટપટા યત્રો (apparatus) રહે નમજનામા આવે છે. અને તેથી એવું બને છે
 કે મિદ્યાનત મમજનાની આખન ગાંજી રહી જાય છે અને વિદ્યાર્થીના ઘણો વખત યત્ર
 (apparatus) ની ગ્યાના મમજનામા જ જાય છે વિજ્ઞાનની વગલગ દેવે શાળામા આમ
 રખત નકામોજ ગાળવામાજ આવે છે. અને છતાં તેવું અરૂ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને થતું નથી
 આમ જે પ્રમાણે વિજ્ઞાનના શિક્ષણમા રખત નમજો જાય છે તેજ પ્રમાણે શિપશાળા
 ઓમા હુજર ઉદ્યોગ અને હાથકમના કામ શીખવાડનામા પણ રખત જોઈએ તે કરતા વધારેજાય
 છે. શરૂઆતથી પદ્ધતિસર હસ્તશિક્ષણ આપ્યા સિવાય એકદમ અમુક હુજર કે ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપ
 વાનો પ્રયત્ન કરનામા આવતો હોવાથી તે મમજના તથા તે હાથે ચડતા વિદ્યાર્થીને ઘણો વખત
 યત્રે છે જેની રીતે વિજ્ઞાનના પ્રદેશમા કેટલાક નિયમો દરેક વિજ્ઞાનને મામાન્ય અને દરેક
 જાતના વૈજ્ઞાનિક જાણના જરૂરના હોય છે તેજ પ્રમાણે શિપકળા તથા ઉદ્યોગમા હોય કે.
 અમુક યત્ર મમે તેટલું સુચનારા ભરેલું હોય પણ તેના અમુક ભાગ, જેનાકે 'પ્લેટ', 'સીલીન્ડર',
 'ક્રાન', ચક્કર રંગે બીજા યત્રની માફકજ હોય છે, અને હથીઆરમા પણ બધી જાતના
 ધંધામાઅમુકજ જેવા કે રૂબી, દસોડી, પાના રંગે મામાન્યજ હોય છે આમ યત્રના અમુક
 અમુક ભાગોની તથા જુદી જુદી જાતના હથીઆર નાપગાની મમજ દરેક જાતના નમમા
 ઉપયોગી થઈ પડે છે અને જેને માફ હસ્ત શિખણ મળ્યું હોય તેને દરેક હુજર તથા
 ઉદ્યોગના મૂળ તત્ત્વોનું જ્ઞાન એટલે કે તે ધધાનું લગલગ અર્જુ જ્ઞાન તો મળીજ ગયેતું
 હોય છે. જ્યાં સુધી દરેક હુજર કે ઉદ્યોગને વગલ સામાન્ય જ્ઞાન અમુક માણસને હોય
 નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ ધધામા તે પૂરો પ્રતીજી કારીગર થઈ શકે નહિ કોઈ પણ
 ધધામા વિદ્યાર્થીને નિપુણ બનાવવો હોય તો તે એકજ વધાનું જ્ઞાન તેને પહેલેથી
 આપવું જોઈએ નહિ, પણ વિદ્યાર્થીને કામ કરનાની પદ્ધતિના તેમજ બીજા ધધાઓને
 મામાન્ય હોય તેમા જ્ઞાનના મૂળતત્ત્વોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ એક જાતના શિપકામનો
 બીજા જાતના શિપકામ સાથે કેના પ્રકારનો મળધ છે તે મમજાવા સિવાય અત્યારે
 માત્ર એકજ શિપકામનું શિક્ષણ શિપશાળામા અપાતું હોવાથી વિદ્યાર્થીને તે કટાળા ભરેલું
 લાગે છે તે જો શિક્ષણની પદ્ધતિ પ્રથમ મામાન્ય જ્ઞાન આપવાની હોય તો ન બને વળી
 હસ્તશિક્ષણના વર્ગમા વિદ્યાર્થીને કામ કરવાનું સોપ્યું હોય તે માત્ર મનોપત્ન (exercise)
 તરિકે નહિ સોપતા, ઉપયોગી થઈ પડે તેની જાતનું 'મોપ્યું' હોય અને વિદ્યાર્થીએ બના
 વેલી વસ્તુઓ બને તેટલી ઉપયોગમા પણ લેવામા આવે તો તેથી વિદ્યાર્થીને ધણુ પ્રોત્સા-

હન મળે છે અને પોતે કાંઈ ઉપયોગી કામ કરી શકે તેમ છે એવી તેનામાં ન્હાનપણથીજ આત્મપ્રદા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે મનની કેળવણી તથા હસ્તશિક્ષણ શરૂઆતથીજ સાથે માથે આપવામાં આવે તો આપણી કેળવણીના ધણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થઈ જાય અને વખતમાં પણ કરકમર થાય. કેટલાકને એમ લાગે છે કે હસ્તશિક્ષણનો વિષય દાખલ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બોલે વધી જશે. તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે આપણા હાલના અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક વિષયો તો એવા છે કે જે બહુ જરૂરના નથી તથા કેટલાક વિષયો શિખવવાની પદ્ધતિ એવી છે કે જેથી વિદ્યાર્થીનો વખત નકામો જાય છે અને મન ઉપર બાર વધે છે. કેટલાક વિષયો તો હસ્તશિક્ષણની માથે અભ્યાસિક રીતે શીખવાડવાથી ધણીજ સ્ફેલા થઈ જશે. માટે આ જામતોનો વિચાર કરી જે વિષયો નકામા હોય તે કઢાડી નાંખી તથા બીજા જે વિષયોમાં શિક્ષણની પદ્ધતિ ખામી વાળી હોય તે સુધારી હસ્તશિક્ષણનો વિષય લુદ્ધ લુદ્ધ દુનર તથા ઉદ્યોગ દ્વારા શીખવાડવાનું દાખલ કરી શકાય. માટે અત્યારનો અભ્યાસક્રમ કઢાડી નાંખી. દાસના સંજોગો નોતાં નવો અભ્યાસક્રમ એવા ઉદ્દેશથી ગોઠવવો જોઈએ કે ૧૮ કે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસ ખૂબી દે ત્યારે તે દરેકને સંસ્કારી જીવન માળી શકે અને ઉપયોગ નાગરિક થઈ શકે તેટલા પૂરતું સામાન્ય જ્ઞાન મળેલું હોય, વિજ્ઞાનનું એટલું જ્ઞાન મળ્યું હોય કે આગળ ઉપર તેમાં પડતું હોય તો તે પ્રદેશમાં ઉપયોગી કામ કરી શકે, શિષ્ટકળાના સામાન્ય મળતલોનું જ્ઞાન મળેલું હોય તથા અમુક એક દુનર, ઉદ્યોગ કે ધંધાનું એવું ખાસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય કે જેમાંથી તે આજીવિકા મેળવી શકે. આટલું જ્ઞાન તો દરેક વિદ્યાર્થીને અવશ્ય મળવું જોઈએ. તેમ કરવા માટે ૧૪ થી ૧૬ વર્ષ સુધી બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે એકજ અભ્યાસક્રમ—જેમાં સામાન્ય શિક્ષણ વિજ્ઞાનનાં મળતલોનું શિક્ષણ તથા સારું હસ્તશિક્ષણ એટલું મળે—તેમ રાખવો જોઈએ, અને પછી લુદ્ધ લુદ્ધ વિષયોની પાઠશાળા રાખવી જેથી જે વિદ્યાર્થીને જે ધંધામાં પડવું હોય તે વિષયની પાઠશાળામાં તે અભ્યાસ કરે, આમાં ખેતીનું તથા સુતર કાંતવાનું અને કાપડ વણવાનું શિક્ષણ તો દરેક વિદ્યાર્થીને ખામ આપવું જોઈએ, કારણ આપણી વસતિનો ૯૦ ટકા ઉપરાંત ભાગ તે ધંધાઓ ઉપર જીવનારો છે અને તેથી તેમાં જેટલો સુધારો વધારો થઈ શકે તથા તે ધંધાવાળાઓની માનસિક તેમજ આર્થિક સ્થિતિ મુઘરે તેમાંજ દેશને લાભ છે, આ હેતુ પાર ઉતારવામાં ધણા પૈસા જોઈએ અને કેળવણી શિક્ષકો પણ ધણા જોઈએ. અને શરૂઆતમાં તો દુનર ઉદ્યોગ સારી રીતે શિખવાડી શકે તેવા અને વળી બીજી રીતે સારા કેળવણી શિક્ષકો આપણને ભાગ્યેજ મળી શકશે, અને તેથી આખી ચોળના પૂરેપૂરી એકદમ અમલમાં મૂકી શકાય નહિ, પણ તે દિશામાં બહુ ખંતથી પ્રયાસ કરવાની ધણીજ જરૂર છે. આવા ઉદ્દેશથી કામ કરનારી મંત્રાલયો જર્મની તથા અમેરિકામાં ધણી છે અને રશિયામાં પણ એક બે છે. અમેરિકામાં શરૂઆત પ્રથમ રાત્રિશાળાઓ દ્વારા તથા અર્ધા વખતની નિશાળો દ્વારા કરવામાં આવી હતી. વિદ્યાર્થીને ઉદ્યોગશાળામાં અથવા ખેતરમાં અમુક કામ કરવાનું મોંપવામાં આવે અને અર્ધો દિવસ તે કામ કરે જેથી પોતાના ખર્ચ જોગ રકમ તેમાંથી મળી રહે અને બાકીનો અર્ધો વખત તે વિદ્યાભ્યાસમાં ગણે. ત્યાં કેટલીક નિશાળો એવી છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીને જ મહિના અભ્યાસ કરવાનો હોય. બાકીના

છ મહિના વિદ્યાર્થી કાઈ કામ ધધો કરે અને તેમથી પોતાના જોનારી ખર્ચ તથા નિવાસ્યામના ખર્ચ જેટલું બચાવી રાગે અને ફરી પાછો નિવાસ્યામ રાફ કરે. કેટલીક નિશાળો તથા પ્રાલેન્સેમા ગંગેય વિદ્યાર્થીઓને નિશાળના અગત્ય કાર્થ મામ કરવાનું મોપનામા આવે છે અને તે કામ બદલ પૈમા આપનામા આવે છે આમા ખાસ ધન્યના વેગ વસ્તુ એ છે કે આવી રીતનું કામ કરનાર વિદ્યાર્થી બીજા વિદ્યાર્થી કન્તા ઉતરતો ગણ્યતો નથી આ પ્રમાણે આડકતરી રીતે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને હસ્તશિક્ષક મળે છે અને ન્હાનપણથી તેઓ વ્યાવસ્થી બને છે ત્યાં કેટલીક નિશાળો તો એવી છે કે નમા વિદ્યાર્થીઓને ભાષા સાહિત્ય નજેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપનામા આવે અને તેની સાથે માથે જે કુત્ર-કેલિંગાગ તેને શીખવેો હોય તેનું પણ શિક્ષણ આપનામા આવે આવી રીતની નિશાળો આપણા દેશમા સ્થાપનામાટે પૈસાનો તથા ફળવાયવા શિક્ષકોનો પ્રશ્ન આપણને ઘણો નિકટ લાગે છે પણ ખતથી કામ કરના- માણુમ હોય તો તે સનાલ બદુ ભારે નથી અમેરિકામા શુક- વેશીગ્ટને સ્થાપેનો ટસ્કેલ ઇન્ડીટ્યુટ નામની સંસ્થા છે તે આવીજાનની જાળાઓમા અત્યા- ધુનિયામા ઉત્તમમા ઉત્તમ અને મ્હોટામા મ્હોટી છે તે સંસ્થા કેવા મજેગોમા અધ્યાપક તેનો ઇતિહાસ જોતા એમ લાગે છે કે ખતથી કામ કરના- માણુમ ગમે તે વસ્તુ સાધી શકે છે, અમેરિકામા મરકાર તરફથી ગુનામગીરી બધ કરવામા આવી અને બધા ગુનાઓને ન્વતરતા આપનામા આવી ત્યારે તે સતત થયેલા ગુનાઓના અબધમાં ઘણો ગગીર પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો શુદ્ધામે મુખત્વે મીધી જાતિના હતા અને તે લોકોમા ફળવણી ન હતી તેમ તેઓ મજુર તરિકે પણ કુશળ ન હતા એટલે તેમને પોતાના ગુજરાનનો સવાલ બહુ ભારે થઈ પડ્યો જુનર દી વૉશીંગ્ટનની માને વિદ્યા તન્ક પ્રેમ હતો અને જો કે તે વૉશીંગ્ટનને બાણાવી રાખી નહિ છતા તેણે તેનામા વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ ઉપજ કરાવી હતી તેને પરિણામે શુકર દી, વૉશીંગ્ટને લગભગ ૧૮ વર્ષની ઉમરે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો અને એક રેમ્પ્ટન ઇન્ડીટ્યુટ નામની સંસ્થા ન્યા એવી ગોઠવણ હતી કે ગરીબ મિથિતનો વિદ્યાર્થી તે સંસ્થામા કામ કરીને પોતાનું આધારખર્ચ તથા નિશાળની ફીનું ખર્ચ કલાડી શકે તેમા મહા મુશીબતે દાખલ થયો, અને ત્રણ વર્ષમા ત્યાનો ગ્રેજ્યુએટ થયો આ ઉપરથી તે સંસ્થા નીજ પદ્ધતિ ઉપર નીચો લોકને માટે એક સંસ્થા સ્થાપનાનો તેણે વિચાર કર્યો, પોતાની ખામે પૈસાનું બીનકુન સાધન ન હતું અને શિક્ષકમા પોતે એકનો હતો છતા ગુનામેની ફળવણી માટે અલગમા રેટ તરફથી ૨૦૦૦ ડૉલરની વાર્ષિક આન્ટ ક્લાડનામા આવી હતી તે પોતાની સંસ્થાને મળે તેવી ગોઠવણ કરી તેણે નિશાળની શરૂઆત એક દેવળની ભાગી ટુગી ઝુપડીમા અને ૧૮૮૧ મા કરી શરૂઆતમા ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા પણ તેમને રહેનાની તથા ખેસવાની પણ મવડ ન હતી અને ઝુપડીની સ્થિતિ તો એવી ખરાબ હતી કે વર્ષાદ વર્ષેતો હોય ત્યારે જાગી ઉઠાડવા સિવાય તેમા ઉભા રહેનાય નહિ તેનામા એક ૧૦૦ એકર જમીન ૫૦૦ ડૉલર માટે મળતી હતી તે તેણે દેવુ કરીને વેચાણ લીધી, સને ૧૮૮૩ મા રેટ આન્ટ ૩૦૦૦ ડૉલર કરવામા આવી અને હાલ તે વધારીને ૪૫૦૦ ડૉલર કરવામા આવી છે, હાલ સંસ્થાના કમળમા ૨૫૦૦ એકર જમીન અને લગભગ ૫૦ મકાનો છે તેમા ૭૫ કરતા વધારે શિક્ષક છે અને ૧૦૦૦ બી તથા પુરૂષો ત્યા ફળવણી લે છે, સંસ્થાનું વાર્ષિક ખર્ચ અત્યારે ૧,૫૦,૦૦૦ ડૉલર છે, તે રકમ સર-

કાન્ની મદદ, લુદી લુદી જાતનાં ' એન્ડાઉમેન્ટ ફંડ, ' બક્ષિયો તથા વિદ્યાર્થીઓની શી-
માથી પૂરી થઇ રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી દાખલ શી ૧૫૦ ડૉલર લેવામાં આવે છે અને
આધાર્પણના દર મામે ૮ ડૉલર લેવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં એવી પદ્ધતિ રાખવામાં
આવી હતી કે સંસ્થાને જે જે વસ્તુની જરૂરીયાતો હોય તે એકદમ ખરીદ ન કરતાં વિ-
દ્યાર્થીઓએ પોતે બનાવી લેવી. પ્રથમ તેમણે જેમવા માટે પાટલીઓ તથા ટેબલ બનાવ્યાં
પછી મકાન બાંધવા માટે છંટા પાડી અને ચુનો પકડ્યો, આમ ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓ
કામ ગીખતા ગયા અને અત્યાગ્રે સંસ્થામાં બહુજ દુર્નીયર વિદ્યાર્થીઓના હાથનું બનાવેલું
તથા મંસ્થાનાં બધાં મકાનોમાં છંટાનું, ચળતરનું તથા પ્યાન્ટરીંગનું કામ વિદ્યાર્થીઓના
હાથનું કરેલું છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ રૂપ થઇ પડે તથા કામ કરવાની ઉચ્ચ રહે
તેટલા માટે એવી પદ્ધતિ મખવામાં આવી છે કે વિદ્યાર્થી જે કામ કરે તેની મહેનતના
પૈસા તેને ખાતે જમે કંવામાં આવે અને તેટલી રકમ તેની શી તથા ખોરાકી ખર્ચમાં
ઓછી લેવામાં આવે. જે વિદ્યાર્થીઓ તદ્દન ગરીબ હોય અને ઝુલની ફી તથા આધાર
ખર્ચમાં બીલકુલ રકમ આપી શકે તેમ ન હોય તેમને માટે ગરિશાળાની ગોડવણ મખ-
વામાં આવી છે. તેવા વિદ્યાર્થીઓ દિવસે મંસ્થામાં કામ કરે છે અને રાત્રિશાળામાં અ-
ભ્યાસ કરે છે. અને બપોરે તેમની શી તથા ખોરાકી ખર્ચ આપતાં કાંઈક રકમ બચાવે
ત્યારે તેઓ દિવસની શાળામાં દાખલ થાય છે. દિવસની શાળામાં અભ્યાસ કરનારાઓને
અડવાડીઆમાં બે દિવસ કામ કરવાનું હોય છે અને બાકીના દિવસે તેઓ વિદ્યાર્થ્યામમાં
ગાળે છે. અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો રાખ્યો છે અને વિદ્યાર્થીને કયા ધંધાનું શિક્ષણ આ-
પવું તેમાં તેની ભુદ્ધિ, નૈમર્ગિક શક્તિ, શારીરિક બળ વિગેરેના બહુ વિચાર કરવામાં આવે
છે. અને તેમાં દરેક વિદ્યાર્થીને સામાન્ય કળવણી આપવામાં આવે છે તથા અમુક ધં-
ધાનું એવું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે કે જેમાંથી તે ગોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે.

આ ગ્રંથે આપણા ઇલાકામાં જુદા જુદા ઉદ્દેશોથી તથા જુદાં જુદા ખાતાં તરફથી
આ દિશામાં કેટલી પ્રવૃત્તિ થયેલી છે તેનો દૃઢ માર અગ્રધાને નહિ ગણાય. સને ૧૯૧૪-
૧૫ ના ગાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનના રીપોર્ટ પ્રમાણે આપણા ઇલાકામાં બ્રિટીશ
રૂબમાં ન્હાની મ્હોટી થઇને ૫૭ આદ્યોગિક તથા શિપશાળાઓ છે અને તેમાં અભ્યાસ
કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા કુલ ૪૩૪૭ છે. તેમાં ૨૩ સંસ્થાઓ તદ્દન ખાનગી છે અને
તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬૬૮ છે. બધી મળીને ૧૮ શાળાઓ શિપ
શિક્ષણ માટેની કમીટીની દેખરેખ નીચે ચાલે છે અને તેમને દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦૦
ની સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થાઓમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે -

૧ વિક્ટોરીયા ન્યુબીલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ,	• મુંબાઇ.
૨ રણુછોડલાલ છોડેલાલ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ,	અમદાવાદ.
૩ સર ડી. એમ. પીટીટ સ્કુલ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ,	અહમદનગર.
૪ ટેકનીકલ સ્કુલ,	મુંબાઇ.
૫ મીશન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કુલ,	ખોરસદ.
૬ મીશન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કુલ,	નડીઆદ

૭ એમ. વી. ઇ. સોસાયટીઝ સ્કુલ,	બારામતિ.
૮ સર ડી. એમ. પીટીટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કુલ,	સીકર.
૯ સ્કુલ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી,	સાતારા.
૧૦ ડેપાર્ટમેન્ટ સ્કુલ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી,	પંડરપુર.
૧૧ વી. જે. ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ,	મકર.
૧૨ પારેખ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ,	સુરત.

આ સંસ્થાઓમાં કેટલીક સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ હુમર ઉદ્યોગની ફળવણીની સાથે સાથે સામાન્ય ફળવણી આપવાનો પણ છે અને અમુક હુમર કેટલાક સંસ્થાઓમાં સારી રીતે શીખવાડવામાં આવે છે, પણ કાર્પનિક તેમજ અભ્યાસિક શિક્ષણ બંને સંતોષકારક રીતે આપવાનો ઉદ્દેશ પાર પાડી કોઈ સંસ્થા પ્રખ્યાતિમાં આવી હોય તેવું બન્યું નથી. વડોદરા રાજ્યમાં નામદાર ગાયકવાડે આવાજ ઉદ્યોગની કલાભવનની સ્થાપના કરી હતી અને શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્યાં સાફ આકર્ષણ હતું પણ દ્વાલમાં તે મંદિરાનું કામ જરા મંદ પડી ગયેલું જણાય છે. અમદાવાદ તથા મુંબઈમાં કેટલીક રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે તે કેટલેક અંશે કારીગર વર્ગમાં સામાન્ય ફળવણીનો પ્રચાર કરવામાં મદદ રૂપ થઈ પડે છે પણ તેમની મદદનો ફાળો જે કામ કરવાનું છે તેના પ્રમાણમાં ઘણો જુજ ગણાય. આપણાં અનાથઆશ્રમોમાં શિસ્તશિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાનું ઘણાં કાર્ય હોય તો ઘણા અનાથોનાં જીવન મુધરે અને અનાથ આશ્રમો તેમાંથી પોતાનું કેટલુંક ખર્ચ પણ કલાડી શકે. પણ આપણા ઇલાકામાં એક પણ અનાથઆશ્રમમાં આવી ગતના શિક્ષણની પદ્ધતિ નથી.

કેટલેક મમય થયાં રા. જીવજીલાલ જીજરામ દેશાઈ બેરીસ્ટર-એટ-લો તરફથી શ્રી ગુજરાત શારદા અને ઉદ્યોગ ભવન નામની મંદિરા કારીગર વર્ગમાં સામાન્ય ફળવણીનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તથા ફળવાપલા વર્ગમાં હસ્તશિક્ષણનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી, સ્થાપવાની દીક્ષા આપે છે. તેમની યોજના એવી છે કે લગભગ ૫૦ વીઠાં જમીન રાખવી અને તેમાં સામાન્ય શિક્ષણ માટે એક નિશાળ, વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે એક મકાન તથા જુદા જુદા હુમર, ઉદ્યોગો શીખવવા માટે ઉદ્યોગ શાળાઓ રાખવી અને બાકીની જમીન ખેતીના શિક્ષણ માટે રાખવી. તેમાં ૧૪ વર્ષની ઉંમર ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ લેવા અને દરેક વિદ્યાર્થીએ ચાર કલાક વિદ્યાભ્યાસમાં અને પાંચ કલાક અંગ મહેનતમાં ગાળવા. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી બોજન તથા રહેવાના ખર્ચ માટે માસિક રૂ. ૯), નિશાળની શીના રૂ. ૧), અને ઉદ્યોગ શાળાની શીના વધુમાં વધુ રૂ. ૫), એ પ્રમાણે બધા મળી વધુમાં વધુ રૂ. ૧૫) લેવાનું ફાવવું, પણ તે રકમ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પૂરી ન લેતાં, તેઓ ઉદ્યોગ શાળાઓમાં તથા ખેતરમાં કામ કરે તેવું જે ઉત્પન્ન આવે તે તેમને કાપી આપી બાકી જે રહે તે તેમની પાસેથી લેવું, જેથી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ખર્ચનો બોજો ધણો ઓછો પડે અને જેમ જેમ પોતે કામ કરવામાં હોંશીઆર થતા જાય તેમ પોતાનું બધું ખર્ચ પણ કલાડી શકે. આ સંસ્થામાં બધું શિક્ષણ સ્વભાષા એટલે કે ગુજરાતી

દ્વારા આપવાનો વિચાર છે જેથી સમયનો ઘણો ખચાવ થશે એમ માનવામાં આવે છે, મંર્યા માટે જમીનની ગોડવણુ થઈ ગઈ છે અને એક જીવન પર્યંત કામ કરનાર શિક્ષક મળે એટલે તેની શરૂઆત કરવાનો રા. જીવણુલાલ ભાઈનો વિચાર છે.

■ દિશામાં મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રભાસ પણ ઘણો સ્તુત્ય છે. તેમનો મત એવો છે કે દરેક માણસે પોતાની આજીવિકા માટે અંગમહેનતજ કરવી જોઈએ અને પોતાની માનસિક શક્તિ-એનો ઉપયોગ પરાંપકારી તથા જનહર કાર્યો કરવામાં અને ઇશ્વરને ઓળખવામાં કરવો જોઈ છે. આ વિચાર તેમણે પોતાના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં અમલમાં મૂક્યો છે અને ત્યાં દરેક વિદ્યાર્થી તથા ગાંધીજી પોતે પોતપોતાનું કામ હાથેજ કરી લે છે તે ઉપરાંત સાત દાયની શાળો ત્યાં ગોઠવી છે અને આશ્રમવાસીઓને પહેરવાનાં કપડાં ઉપરાંત પણ કાપડ ત્યાં વણાય છે અને તે બજારમાં વેચાય છે. ગાંધીજી એવી ઉમેદ રાખે છે કે હુમરમાં બધા આશ્રમવાસીઓ લગભગ એક વર્ષમાં પ્રવીણ થઈ જશે અને તેમના આશ્રમનું ખર્ચ તેમણી પોતે કંદાડી શકશે. તેઓ એમ માને છે કે દરેક હિંદવાસીને વણાટ કામનું અને ખેતીનું જ્ઞાન તો અવશ્ય હોય જોઈએ અને તેનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને છેક ન્હાનપણથીજ અપાવું જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીને મામાન્ય શિક્ષણ તેમજ હસ્તશિક્ષણ સાથે સાથે મળે એવીજ પદ્ધતિ ઉપર તેમના આશ્રમમાં કેળવણી અપાય છે. તેમની એક માન્યતા એવી છે કે દરેક માણસ જન દરેજજ ચાર કલાક અંગમહેનત કરે તો તેટલામાંથી તે પોતાની બધી જરૂરીયાતો જેળવી શકે. કેટલાક પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રીઓનો પણ આવો મત છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે દુનિયામાં દિવસે દિવસે ભ્રમંતોષ વધે છે અને જીવન કલહ (struggle for existence) વધારે અને વધારે તીવ્ર થતો જાય છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કામની જોઈએણીને ન્હાને આપણે અમુક માણસો પામે દિવસનો ઘણો વખત મજૂરીનું કામ કરાવીએ છીએ અને અમુક માણસો મજૂરનું કામ કરી તેમના કામની કીમત ઘણી ભારે આંકી ખીભની અંગમહેનત ઉપર જીવે છે. એક અર્થશાસ્ત્રી લખે છે કે કાર્ષ પણ સુધરેલી પ્રજામાં બધાજ અંગમહેનત કરે અને માણસની જરૂરીયાતો ઉત્પન્ન કરવામાં ભાગ લે તો ચાર કે પાંચ કલાકની મહેનતથી અત્યારે જે સગવડો બહુ થોડાને મળી શકે છે તે દરેકને પ્રાપ્ત થાય. અને આક્રીનો અર્થત કલા, સાહિત્ય વિજ્ઞાન વગેરે શુદ્ધિના અધ્યયનમાં પોતાની ખરેખર પ્રમત્તે દરેક માણસ માળી શકે. વળી બધાજ માણસો ઉત્પાદન (production) માં ભાગ લેનારા હોય તો સાહિત્ય ઉપર જે મમાજનું અંધારણ હોય તો તેની એવી ગણતરી છે કે તેથી પ્રજા એટલી સુખી થાય અને તેની જરૂરીયાતો એટલી બધી સહેલાઈથી મળી શકે કે દરેક પુરૂષ અથવા સ્ત્રી લગભગ ૪૦ વર્ષની ઉંમરે કાંઈ પણ જાતની અંગમહેનત કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શકે. તે ઉપર પછી તેમનો બધો વખત તેઓ સાહિત્ય, કળા વિજ્ઞાન, ધર્મચિન્તન વગેરેમાં મળી શકે. આવી જાતના સમાજમાં ગરીબાઈ તો સંભવેજ નહિ. અને અત્યારે આપણા વિચાર તથા વર્તનમાં જે મ્હોટો બેદ રહે છે તે નીકળી જાય અને સર્વે મનુષ્યજાતિને લખ્ય દયામાં ઉચ્ચ ઉન્નતિના પંથે વળી શકે.

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

અમદાવાદ.

વિદ્યાર્થીઓની શારિરિક કેળવણી.

હાલના વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર જેવાં મુજબત હોવાં જોઈએ તેવાં નથી એ નિર્વિવાદ છે. કારણ અમંય્ય છે—કેટલાંક તરત દુર થઈ સકે એવાં છે, બીજાં ધણાં વખત જતે ધીમે ધીમે સુધરી શકશે. દરેક કારણ અને તેને અટકાવવાના અથવા સુધારવાના ઉપાયો આ રથજે દર્શાવવાની જરૂર નથી, માત્ર હાલ તુર્ત કેટલીક યોજના દાખલ કરવાથી સુધારો થઈ શકશે, અને તેવા માર્ગજ બતાવ્યા છે.

નિશાળના મકાનમાં હવા અને અજવાળાની પૂરતી સગવડ છે કે નહીં તેની તપાસ દાકનરની ખાસે સહેલાઈથી કરાવી શકાય. મકાન મોટાં, સંગીન અને સુશોભિત હોવાં જોઈએ એમ કહેવાતું નથી, પણ આગેય શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે બધી સગવડ હોવી જોઈએ. એક વખત દાકનરની તપાસ થઈ રહ્યા બાદ કોઈ પણ હેડમાસ્તર મારી રીતે નજર રાખી શકે.

મકાનની સગવડતાની જોરે તેની સ્વચ્છતા વિશે પણ દેખરેખ પીવાતું પાણી અને રાખવાની છે, તેમાં ખાસ કરીને પાણી પીવાની ગોઠવણ અને પીણાબખાના અને જળરૂની ચોખ્ખાઈ.

મકાનની આસપાસ ખુલ્લી જગ્યા ન હોય તો મ્યુનીસીપાલિટી અથવા તાલુકા બોર્ડ સાથે ખટપટ કરીને થોડી ધણી જગ્યા મળે તો માફ, અને આ બાબત પ્રગ્ન મત કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. અને જો મુજરાત કેળવણી મંડળ હયાતીમાં આવે તો આ સવાલ ખાસ ઉપાડી લેશે એવી આશા રાખું છું. સાધારણ રીતે ધણાંખરાં છોકરાં સ્હવારના માઠા દસથી તે માઠા ચાર કે પાંચ વાગનાં સુધી નિશાળમાં રહે છે. જે દેશમાં કેળવણી ફરજિયાત છે ત્યાં છોકરાંને નિશાળમાં મોકલ્યા વગર છુટકો નથી. ત્યારે કેળવણી ખાતાએ તેમજ નિશાળના અધિકારીઓએ નિશાળના મકાન તથા આસપાસની સ્વચ્છતા વિશે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

નિશાળમાં ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ છોકરાં એકઠાં થતાં હોય ત્યાં કોઈ એવી રોગ. પણ એપી રોગચાળાં આવે તો એપ કેરી રીતે ફેલાય તેનો ખ્યાલ રહેજ આવી શકે.

એપી રોગચાળાં છોકરાંઓને શરૂઆતથીજ ઘેર મોકલી દેવામાં આવે તો તેમની આવજત પણ સારી થાય અને બીજાં છોકરાંમાં એપ ફેલાય નહીં. રોગની પારખ. કેટલાક સાધ્ય રોગો જેવા કે ગળસુણીયાં (Mumps) શરૂઆતમાં ફાટી નીકળે છે ત્યારે નિશાળ મારફતે ધણા ફેલાય છે. આવા કેટલાક એપી રોગોને પારખવાનું કામ મશ્કેલ નથી અને જો આગતરો પારખી શકે તો

માર્ગે. આંખ આવી હોમ એવાં અને ખમ વાળાં છોકરાને પણ માધારણુ રીતે દુર કરવામાં આવતાં નથી.

છોકરાં દાખવ થાય ત્યારે, અને ત્યાર પછી અમુક વખતને અંતરે છોકરાંની શારિ-
રિક તપાસ થવી જોઈએ. જો તેને વાસ્તે દાકતરો નિમવામાં આવે
શારીરિક તપાસ. તો ઘણાં ભારે ખર્ચ થાય, પણ વખતે ખાનગી રીતે અથવા
સામાજિક મેવા કરનારાં મંડળ તરફથી કરી શકાય. ઘણાંખરે
કેકાણે દાકતરો મફત કામ કરવાને તૈયાર થઈ શકે પણ નિશાળના અધિકારીઓએ આ
મામત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી.

દુબળાં શરીરે શારિરિક તપાસ કરાવીને છોકરાં કમરત કરવા લાયક છે કે
તથા મનવાળાં નહીં તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ અને માનસિક નબળાઈવાળાને
બાળકો. વાસ્તે ખાસ ધોરણુ ફેર ચલો જોઈએ.

દરેક છોકરાને વાગતે કમગન દરજ્જાવાત હોવી જોઈએ, પણ દાકતરના મગ્ટીફિકેટથી
આશી મળી શકે. કસરતમાં, ચાલવાનો મમાવેશ કરવામાં આવે
કસરત. છે અથવા આવતો હતો તે વ્યાજબી નથી.

ડીસથી કાયદો થઈ શકે પણ તે કમરનની જગ્યાએ નહીં, ડ્રીસમાં ખાસ સંભા-
ળવાનું કે નિશાળના દાઘમ ટેળવની મગવડ ખાતર મરજીમાં આવે
Drill. તે વખતે શીખવવાથી તુકશાન થવા સંભવ છે. મેં પોતે એક
વખત બપોરના અઢી વાગે છોકરાને ખુદા મેદાનમાં કમરત કરતાં
લેવા છે, અને તે દીનમે તેજ કલાકે ગરમી ૧૧૦ ડીગ્રી હતી. ડીકાની જરૂર નથી.

કમરનનો ખર્ચ વખત સ્વમારનો છે તે વખતે કમરન કરાવાય તો વધારે માર્ગ,
નહીં તો માંજે થોડો આરામ લીધા પછી.

કમરનશાળાઓ ધીમે ધીમે વધારવી અને સેક્ષમાં એ બાળનનો શાખ ઉત્પન્ન કરવો
કસરતશાળા. જોઈએ. કસરતશાળામાં સરખાતનો ખર્ચ ઘણો નથી.

ખામ કઠીને કુસ્તી, મલખલ, પેરેલવ બાગ, ફંટ અને ઉએસ રાખવાં.

છોકરીઓને વાસ્તે ઘરમાં કરી શકાય એવી કમરત શીખવવી, છોકરીઓને ઘરકામમાં
જોઈતી કમરતો થાય છે એવો અભિપ્રાય માનવા જેવો નથી.

કમગન થઈ ગયા બાદ જો હુધ પીવડાવવાની સગવડ થાય તો ઘણું સાફ, ખામ
કરીને ગરીબ છોકરાને વાસ્તે.

અંગ્રેજ તથા સ્વદેશી રમતોને ઉત્તેજન આપવું. ઘણાં ખરાં છોકરાં ક્રીકેટ, ટેનીસ,
અને હોકી જેવી રમતો પૈસાની મુશ્કેલીને લીધે રમી શકતાં નથી,
રમત. તો તેમને વાસ્તે આટાપાટા અને ખો લીંટુ જેવી રમતો રખા-
વવી જોઈએ. રમતને વાસ્તે ડીરેક્ટરની ખામ જરૂર છે અને દરેક
રમતના નિયમો નક્કી કરીને રાખવા જોઈએ.

નિશાળનો વખત બદલવો કે નહીં તે બાબત અનેક અભિપ્રાય છે. દરેક સંસ્થાને એકજ નિયમ લાગુ કરવાની જરૂર હું જોઈ શકતો નથી. ખરૂં જોતાં નાસ્તો. આપણાં દેશમાં સ્થવારનો વખત વધારે અનુકૂળ પડે છે, અને

ન્યાં જની શકે ત્યાં બપોરનો વખત કઢાડી નાખ્યો હોય તો સારૂં. પણ વંત ૧૦૧૧ કે ૧૧ થી ૧૨૧૧ કે પાંચનો વખત ગમવામાં આવે તો બપોરની રમના વખતમાં છોકરાંને ખાવાનું મળે તો મારૂં. તે માગાપને ખરૂં, કે મ્યુનીસીપાલિટીની કે તાલુકા બોર્ડની મદદથી.

ચણા મમરાવાળા. જો મગવડ નજ થાય તો જે ખાવાનું નિશાળની પાસે વેચાતું હોય તેની સ્વચ્છતા વિશે દેખરેખ રખાવવી જોઈએ.

મારા મત પ્રમાણે દરેક છોકરાંને (છોકરાંઓને ૧૪ વર્ષ પછી અને છોકરીઓને ૧૨ વર્ષ પછી) શરીર શાસ્ત્ર (physiology) નું સાધારણ જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને તેમાં ખાસ કરીને ઇંદ્રીય વ્યાપાર શાસ્ત્ર વિષે માહિતી સાવચેતીથી દાખલ કરવી. પ્રો. ગુડનું પુસ્તક ધણું સારૂં છે. અને અમેરીકાની નિશાળોમાં જુદી રીતે શીખવાય છે. છોકરાંઓને ખાસ કરીને બ્રહ્મચર્ય, હસ્તક્રિયા અને એવી રીતો વિશે જ્ઞાન મળવું જોઈએ કારણ કે કુદરતી ક્રિયા વિષે એમના બિનઅનુભવી મગજમાં ખોટા વહેમો ઉત્પન્ન થાય છે અને ખરાબ મોખતથી તેમને ખરાબ માર્ગે દોરાવાનો સંભવ રહે છે.

કેટલાક લોકોનો મત એવો છે કે આ બાબત જ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી, અને આપવાથી નાહક જીજ્ઞાસા વધવાની બીજા રહે છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે હાઇ-સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ આ બાબતમાં તદ્દન બિનચાકર હોતા નથી, ઘણું સાંભળે છે, તો પછી તેમને ખરૂં જ્ઞાન આપવાની જરૂર મને જણાય છે.

શરીર સુધારવાના યોગ્ય માર્ગો બતાવ્યા છે-ખાસ કહેવાનું એટલું જ કે આ વિષય ઉપર ધ્યાન નહીં અપાય ત્યાં સુધી આપણી પ્રજાની શરીર શક્તિ ઘટતી જશે.

અમદાવાદ
તા. ૮-૧૦-૧૯૧૬.

}

સુમન્ત બ. મહેતા.

બુના નવા આંકની સરખામણી.

૧. આણુ આંકમાં, અને નવા આંકમાં, ત્રણ ઉભી હારો હોય છે. તેઓમાંની પહેલી એ હારોમાં કાંઈ બૂલ પડતી નથી.

૨. આણુ આંકની ત્રીજી ઉભી હારમાં, ૧૧ ના આંક સુધી, થોડીજ ભૂલો પડે છે. પણ પંચીના આંકમાં ભૂલો વધવા લાગે છે.

૩. આણુ આંકમાં ૧૨ ના આંકથી એ ત્રીજી હારોને મોટું કરવાનું અર્થ લાગવા માટે છે. વળી મોટું કર્યા પછી તે બૂલ્લાઈ જાય છે. અને બહુ બહુ વાર મોટું કર્યા પછી પણ તે બૂલ્લાયાજ કરે છે.

૪. નીચલી નિશાળ છાત્રા પછી તેઓને બૂલી જનારાઓની સંખ્યા તેઓને યાદ રાખી શકનારાઓની સંખ્યા કરતાં ઘણી વધારે હોય છે. તેથી બ્યવહારમાં ઘણાં થોડાં લોકો તેઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

૫. કોઈ આંકની ત્રીજી ઉભી હારમાંની કોઈ રકમ બૂલી જવાય; તો આગલી આવડની રકમમાં તે આંકની રકમ ઉમેરવાથી બૂલ્લાઈ ગયેલી રકમ આવડી જાય.

દાખલો:-

જો	૩૯	૮	૩૧૨	આવડે,
પણ	૩૯	૯		નહીં આવડે;
				તો ૩૧૨માં ૩૯ ઉમેરવાથી,
	૩૯	૯	૩૫૧,	એમ આવડી જાય.

પણ ખાળક વિદ્યાર્થીઓ ૧ થી ૧૦ સુધીની રકમોજ મોટું ઉમેરી શકે છે. ૧૧ થી ૪૦ સુધીની રકમો પગલે પગલે તત્કાળ તેઓ મોટું ઉમેરી શકતા નથી; અને મહેતા-જીઓ શીખવતા પણ નથી. તેથી એ યુક્તી તેઓ કામે લગાડી શકતા નથી.

૬. હવે નવા આંકો એવા સેહેલા છે કે તેઓમાંના કોઈ પણ આંકની ત્રીજી ઉભી હારમાંની કોઈ રકમ બૂલી જવાય; તો આગલી આવડતી રકમમાં ઉમેરવાની રકમ માત્ર ૧ થી ૧૦ સુધીનીજ હોય.

દાખલો.

૩૬ નંબરનો નવો આંક બુઓ.

ત્યાં	૩૮	૯	૩૪૨	આવડે,
પણ	૩૯	૯		નહીં આવડે;
	૩૯	૯	૩૫૧,	તો ૩૪૨માં ૯ ઉમેરવાથી,
				એમ આવડી જાય.

૭. ચાલુ આંક એવા અધરા છે, કે ૩૯ ઉમેરવા પડે. નવા આંક એવા મહેસા છે, કે માત્ર ૯૦ ઉમેરવા પડે.

૮. ચાલુ આંક એવા અધરા છે, કે ભૂલ પડી ભૂલ પડ્યાજ કરે. અને ભૂલ તત્કાળ સુધારી લેવાનો ઇલાજ, વિદ્યાર્થીના હાથમાં નહીં.

પણ નવા આંક એવા મહેસા છે,
કે આગલી આવડતી રકમ,
પાછલી ભુલાઇ ગયલી રકમને,
યાદ દેવડાયતી જાય છે.

૯. નવા આંકોમાં, પહેલા ચાઝ અને પાછલા ચાઝ, એટલા મહેસા છે; કે તેઓમાં કાંઈ ભૂલ પડેજ નહીં.

“પાઠ્ય પુસ્તક સુધારા કમીટી”ના સર્વે માહેબોની આગળ આ નવા આંકો, ૬ નમૂના પૂર્વે રજૂ કરે છું.

“દેશી હીમાખ”ની એપરીમાથી ૪૦ સુધીના ચાલુ આંકો કદાવી નાંખી આ નવા આંકો કેળવણી ખતાના ડાયરેક્ટર માહેબ સુધાવે; એવી અરજ તેઓ માહેબને કરવાને “કેળવણી પત્રિકા” ને આગ્રહ પૂર્વક લલ્લામણુ કર્યોછ.

આપના ઉત્સાહ, આગ્રહ, અને બળવાન પ્રયત્ન વિના એ સુધારો થઈ શકે નહીં એમ હું માનું છું. તેથી વિશેષ વિનંતી કરે છું.

કામળ બાળકોની મુશ્કેલી થોડી ઓછી કરવાને માટે પંચેશ્વર આપ મર્વની માથે મદદ રહેજો; એવી મારી તેમના પ્રત્યે પ્રાર્થના છેછ.

જુના આંક ચાલુ રહે, અને નવા આંક પણ દાખલ કરવામાં આવે-એવું આપ કદી પણ ધવા દેશો નહીં. બાળકોનો બોલો, ઓછો થવાને બદલે, તેથી વધી જાય.

કેસવભાઈ મનચેરછ માબેદછ.

નંબર ૭, વારીયા ચેડેલી,

ચીરા બજાર,

મુંબઈ.

૪૦ સુધીના નવા આંક.

આક સર્વજ્ઞ અથવા છે, પણ ૪૦ સુધીના આંકો નીચે પ્રમાણે ગેરેલા કરી શકાય —

ચાલુ આંક. આંક ૧.	નવા આંક. આંક ૧.	ચાલુ આંક. આંક ૪.	નવા આંક. આંક ૪.
૧ ૧ ૧	૧ ૧ ૧	૧ ૪ ૪	૩૧ ૧ ૩૧
૨ ૧ ૨	૨ ૧ ૨	૨ ૪ ૮	૩૨ ૧ ૩૨
૩ ૧ ૩	૩ ૧ ૩	૩ ૪ ૧૨	૩૩ ૧ ૩૩
૪ ૧ ૪	૪ ૧ ૪	૪ ૪ ૧૬	૩૪ ૧ ૩૪
૫ ૧ ૫	૫ ૧ ૫	૫ ૪ ૨૦	૩૫ ૧ ૩૫
૬ ૧ ૬	૬ ૧ ૬	૬ ૪ ૨૪	૩૬ ૧ ૩૬
૭ ૧ ૭	૭ ૧ ૭	૭ ૪ ૨૮	૩૭ ૧ ૩૭
૮ ૧ ૮	૮ ૧ ૮	૮ ૪ ૩૨	૩૮ ૧ ૩૮
૯ ૧ ૯	૯ ૧ ૯	૯ ૪ ૩૬	૩૯ ૧ ૩૯
૧૦ ૧ ૧૦	૧૦ ૧ ૧૦	૧૦ ૪ ૪૦	૪૦ ૧ ૪૦
આંક ૨.	આંક ૨.	આંક ૫.	આંક ૫.
૧ ૨ ૨	૧૧ ૧ ૧૧	૧ ૫ ૫	૧ ૨ ૨
૨ ૨ ૪	૧૨ ૧ ૧૨	૨ ૫ ૧૦	૨ ૨ ૪
૩ ૨ ૬	૧૩ ૧ ૧૩	૩ ૫ ૧૫	૩ ૨ ૬
૪ ૨ ૮	૧૪ ૧ ૧૪	૪ ૫ ૨૦	૪ ૨ ૮
૫ ૨ ૧૦	૧૫ ૧ ૧૫	૫ ૫ ૨૫	૫ ૨ ૧૦
૬ ૨ ૧૨	૧૬ ૧ ૧૬	૬ ૫ ૩૦	૬ ૨ ૧૨
૭ ૨ ૧૪	૧૭ ૧ ૧૭	૭ ૫ ૩૫	૭ ૨ ૧૪
૮ ૨ ૧૬	૧૮ ૧ ૧૮	૮ ૫ ૪૦	૮ ૨ ૧૬
૯ ૨ ૧૮	૧૯ ૧ ૧૯	૯ ૫ ૪૫	૯ ૨ ૧૮
૧૦ ૨ ૨૦	૨૦ ૧ ૨૦	૧૦ ૫ ૫૦	૧૦ ૨ ૨૦
આંક ૩.	આંક ૩.	આંક ૬.	આંક ૬.
૧ ૩ ૩	૨૧ ૧ ૨૧	૧ ૬ ૬	૧૧ ૨ ૨૨
૨ ૩ ૬	૨૨ ૧ ૨૨	૨ ૬ ૧૨	૧૨ ૨ ૨૪
૩ ૩ ૯	૨૩ ૧ ૨૩	૩ ૬ ૧૮	૧૩ ૨ ૨૬
૪ ૩ ૧૨	૨૪ ૧ ૨૪	૪ ૬ ૨૪	૧૪ ૨ ૨૮
૫ ૩ ૧૫	૨૫ ૧ ૨૫	૫ ૬ ૩૦	૧૫ ૨ ૩૦
૬ ૩ ૧૮	૨૬ ૧ ૨૬	૬ ૬ ૩૬	૧૬ ૨ ૩૨
૭ ૩ ૨૧	૨૭ ૧ ૨૭	૭ ૬ ૪૨	૧૭ ૨ ૩૪
૮ ૩ ૨૪	૨૮ ૧ ૨૮	૮ ૬ ૪૮	૧૮ ૨ ૩૬
૯ ૩ ૨૭	૨૯ ૧ ૨૯	૯ ૬ ૫૪	૧૯ ૨ ૩૮
૧૦ ૩ ૩૦	૩૦ ૧ ૩૦	૧૦ ૬ ૬૦	૨૦ ૨ ૪૦

ચાલુ આંક.			નવા આંક.			ચાલુ આંક.			નવા આંક.		
આંક ૭.			આંક ૭.			આંક ૧૦.			આંક ૧૦.		
૧	૭	૭	૨૧	૨	૪૨	૧	૧૦	૧૦	૧૧	૩	૩૩
૨	૭	૧૪	૨૨	૨	૪૪	૨	૧૦	૨૦	૧૨	૩	૩૬
૩	૭	૨૧	૨૩	૨	૪૬	૩	૧૦	૩૦	૧૩	૩	૩૯
૪	૭	૨૮	૨૪	૨	૪૮	૪	૧૦	૪૦	૧૪	૩	૪૨
૫	૭	૩૫	૨૫	૨	૫૦	૫	૧૦	૫૦	૧૫	૩	૪૫
૬	૭	૪૨	૨૬	૨	૫૨	૬	૧૦	૬૦	૧૬	૩	૪૮
૭	૭	૪૯	૨૭	૨	૫૪	૭	૧૦	૭૦	૧૭	૩	૫૧
૮	૭	૫૬	૨૮	૨	૫૬	૮	૧૦	૮૦	૧૮	૩	૫૪
૯	૭	૬૩	૨૯	૨	૫૮	૯	૧૦	૯૦	૧૯	૩	૫૭
૧૦	૭	૭૦	૩૦	૨	૬૦	૧૦	૧૦	૧૦૦	૨૦	૩	૬૦
આંક ૮.			આંક ૮.			આંક ૧૧.			આંક ૧૧.		
૧	૮	૮	૩૧	૨	૬૨	૧૧	૧	૧૧	૨૧	૩	૬૩
૨	૮	૧૬	૩૨	૨	૬૪	૧૧	૨	૨૨	૨૨	૩	૬૬
૩	૮	૨૪	૩૩	૨	૬૬	૧૧	૩	૩૩	૨૩	૩	૬૯
૪	૮	૩૨	૩૪	૨	૬૮	૧૧	૪	૪૪	૨૪	૩	૭૨
૫	૮	૪૦	૩૫	૨	૭૦	૧૧	૫	૫૫	૨૫	૩	૭૫
૬	૮	૪૮	૩૬	૨	૭૨	૧૧	૬	૬૬	૨૬	૩	૭૮
૭	૮	૫૬	૩૭	૨	૭૪	૧૧	૭	૭૭	૨૭	૩	૮૧
૮	૮	૬૪	૩૮	૨	૭૬	૧૧	૮	૮૮	૨૮	૩	૮૪
૯	૮	૭૨	૩૯	૨	૭૮	૧૧	૯	૯૯	૨૯	૩	૮૭
૧૦	૮	૮૦	૪૦	૨	૮૦	૧૧	૧૦	૧૧૦	૩૦	૩	૯૦
આંક ૯.			આંક ૯.			આંક ૧૨.			આંક ૧૨.		
૧	૯	૯	૧	૩	૩	૧૨	૧	૧૨	૩૧	૩	૯૩
૨	૯	૧૮	૨	૩	૬	૧૨	૨	૨૪	૩૨	૩	૯૬
૩	૯	૨૭	૩	૩	૯	૧૨	૩	૩૬	૩૩	૩	૯૯
૪	૯	૩૬	૪	૩	૧૨	૧૨	૪	૪૮	૩૪	૩	૧૦૨
૫	૯	૪૫	૫	૩	૧૫	૧૨	૫	૬૦	૩૫	૩	૧૦૫
૬	૯	૫૪	૬	૩	૧૮	૧૨	૬	૭૨	૩૬	૩	૧૦૮
૭	૯	૬૩	૭	૩	૨૧	૧૨	૭	૮૪	૩૭	૩	૧૧૧
૮	૯	૭૨	૮	૩	૨૪	૧૨	૮	૯૬	૩૮	૩	૧૧૪
૯	૯	૮૧	૯	૩	૨૭	૧૨	૯	૧૦૮	૩૯	૩	૧૧૭
૧૦	૯	૯૦	૧૦	૩	૩૦	૧૨	૧૦	૧૨૦	૪૦	૩	૧૨૦

ચાલુ આંક.			નવા આંક.			ચાલુ આંક.			નવા આંક.		
આંક ૧૩.			આંક ૧૩.			આંક ૧૬.			આંક ૧૬.		
૧૩ ૧ ૧૩	૧	૪ ૪	૧૬ ૧ ૧૬	૩૧ ૪ ૧૨૪							
૧૩ ૨ ૨૬	૨	૪ ૮	૧૬ ૨ ૩૨	૩૨ ૪ ૧૨૮							
૧૩ ૩ ૩૯	૩	૪ ૧૨	૧૬ ૩ ૪૮	૩૩ ૪ ૧૩૨							
૧૩ ૪ ૫૨	૪	૪ ૧૬	૧૬ ૪ ૬૪	૩૪ ૪ ૧૩૬							
૧૩ ૫ ૬૫	૫	૪ ૨૦	૧૬ ૫ ૮૦	૩૫ ૪ ૧૪૦							
૧૩ ૬ ૭૮	૬	૪ ૨૪	૧૬ ૬ ૯૬	૩૬ ૪ ૧૪૪							
૧૩ ૭ ૯૧	૭	૪ ૨૮	૧૬ ૭ ૧૧૨	૩૭ ૪ ૧૪૮							
૧૩ ૮ ૧૦૪	૮	૪ ૩૨	૧૬ ૮ ૧૨૮	૩૮ ૪ ૧૫૨							
૧૩ ૯ ૧૧૭	૯	૪ ૩૬	૧૬ ૯ ૧૪૪	૩૯ ૪ ૧૫૬							
૧૩ ૧૦ ૧૩૦	૧૦	૪ ૪૦	૧૬ ૧૦ ૧૬૦	૪૦ ૪ ૧૬૦							
આંક ૧૪.			આંક ૧૪.			આંક ૧૭.			આંક ૧૭.		
૧૪ ૧ ૧૪	૧૧ ૪ ૪૪	૧૭ ૧ ૧૭	૧ ૫ ૫								
૧૪ ૨ ૨૮	૧૨ ૪ ૪૮	૧૭ ૨ ૩૪	૨ ૫ ૧૦								
૧૪ ૩ ૪૨	૧૩ ૪ ૫૨	૧૭ ૩ ૫૧	૩ ૫ ૧૫								
૧૪ ૪ ૫૬	૧૪ ૪ ૫૬	૧૭ ૪ ૬૮	૪ ૫ ૨૦								
૧૪ ૫ ૭૦	૧૫ ૪ ૬૦	૧૭ ૫ ૮૫	૫ ૫ ૨૫								
૧૪ ૬ ૮૪	૧૬ ૪ ૬૪	૧૭ ૬ ૧૦૨	૬ ૫ ૩૦								
૧૪ ૭ ૯૮	૧૭ ૪ ૬૮	૧૭ ૭ ૧૧૯	૭ ૫ ૩૫								
૧૪ ૮ ૧૧૨	૧૮ ૪ ૭૨	૧૭ ૮ ૧૩૬	૮ ૫ ૪૦								
૧૪ ૯ ૧૨૬	૧૯ ૪ ૭૬	૧૭ ૯ ૧૫૩	૯ ૫ ૪૫								
૧૪ ૧૦ ૧૪૦	૨૦ ૪ ૮૦	૧૭ ૧૦ ૧૭૦	૧૦ ૫ ૫૦								
આંક ૧૫.			આંક ૧૫.			આંક ૧૮.			આંક ૧૮.		
૧૫ ૧ ૧૫	૨૧ ૪ ૮૪	૧૮ ૧ ૧૮	૧૧ ૫ ૫૫								
૧૫ ૨ ૩૦	૨૨ ૪ ૮૮	૧૮ ૨ ૩૬	૧૨ ૫ ૬૦								
૧૫ ૩ ૪૫	૨૩ ૪ ૯૨	૧૮ ૩ ૫૪	૧૩ ૫ ૬૫								
૧૫ ૪ ૬૦	૨૪ ૪ ૯૬	૧૮ ૪ ૭૨	૧૪ ૫ ૭૦								
૧૫ ૫ ૭૫	૨૫ ૪ ૧૦૦	૧૮ ૫ ૯૦	૧૫ ૫ ૭૫								
૧૫ ૬ ૯૦	૨૬ ૪ ૧૦૪	૧૮ ૬ ૧૦૮	૧૬ ૫ ૮૦								
૧૫ ૭ ૧૦૫	૨૭ ૪ ૧૦૮	૧૮ ૭ ૧૨૬	૧૭ ૫ ૮૫								
૧૫ ૮ ૧૨૦	૨૮ ૪ ૧૧૨	૧૮ ૮ ૧૪૪	૧૮ ૫ ૯૦								
૧૫ ૯ ૧૩૫	૨૯ ૪ ૧૧૬	૧૮ ૯ ૧૬૨	૧૯ ૫ ૯૫								
૧૫ ૧૦ ૧૫૦	૩૦ ૪ ૧૨૦	૧૮ ૧૦ ૧૮૦	૨૦ ૫ ૧૦૦								

ચાત્ર આંક.			નવા આંક.			ચાત્ર આંક.			નવા આંક.		
આંક ૧૯.			આંક ૧૯.			આંક ૨૨.			આંક ૨૨.		
૧૯	૧	૧૯	૨૧	૫	૧૦૫	૨૨	૧	૨૨	૧૧	૬	૬૬
૧૯	૨	૩૮	૨૨	૫	૧૧૦	૨૨	૨	૪૪	૧૨	૬	૭૨
૧૯	૩	૫૭	૨૩	૫	૧૧૫	૨૨	૩	૬૬	૧૩	૬	૭૮
૧૯	૪	૭૬	૨૪	૫	૧૨૦	૨૨	૪	૮૮	૧૪	૬	૮૪
૧૯	૫	૯૫	૨૫	૫	૧૨૫	૨૨	૫	૧૧૦	૧૫	૬	૯૦
૧૯	૬	૧૧૪	૨૬	૫	૧૩૦	૨૨	૬	૧૩૨	૧૬	૬	૯૬
૧૯	૭	૧૩૩	૨૭	૫	૧૩૫	૨૨	૭	૧૫૪	૧૭	૬	૧૦૨
૧૯	૮	૧૫૨	૨૮	૫	૧૪૦	૨૨	૮	૧૭૬	૧૮	૬	૧૦૮
૧૯	૯	૧૭૧	૨૯	૫	૧૮૫	૨૨	૯	૧૯૮	૧૯	૬	૧૧૪
૧૯	૧૦	૧૯૦	૩૦	૪	૧૫૦	૨૨	૧૦	૨૨૦	૨૦	૬	૧૨૦
આંક ૨૦.			આંક ૨૦.			આંક ૨૩.			આંક ૨૩.		
૨૦	૧	૨૦	૩૧	૫	૧૫૫	૨૩	૧	૨૩	૨૧	૬	૧૨૬
૨૦	૨	૪૦	૩૨	૫	૧૬૦	૨૩	૨	૪૬	૨૨	૬	૧૩૨
૨૦	૩	૬૦	૩૩	૫	૧૬૫	૨૩	૩	૬૯	૨૩	૬	૧૩૮
૨૦	૪	૮૦	૩૪	૫	૧૭૦	૨૩	૪	૯૨	૨૪	૬	૧૪૪
૨૦	૫	૧૦૦	૩૫	૫	૧૭૫	૨૩	૫	૧૧૫	૨૫	૬	૧૫૦
૨૦	૬	૧૨૦	૩૬	૫	૧૮૦	૨૩	૬	૧૩૮	૨૬	૬	૧૫૬
૨૦	૭	૧૪૦	૩૭	૫	૧૮૫	૨૩	૭	૧૬૧	૨૭	૬	૧૬૨
૨૦	૮	૧૬૦	૩૮	૫	૧૯૦	૨૩	૮	૧૮૪	૨૮	૬	૧૬૮
૨૦	૯	૧૮૦	૩૯	૫	૧૯૫	૨૩	૯	૨૦૭	૨૯	૬	૧૭૪
૨૦	૧૦	૨૦૦	૪૦	૫	૨૦૦	૨૩	૧૦	૨૩૦	૩૦	૬	૧૮૦
આંક ૨૧.			આંક ૨૧.			આંક ૨૪.			આંક ૨૪.		
૨૧	૧	૨૧	૧	૬	૬	૨૪	૧	૨૪	૩૧	૬	૧૮૬
૨૧	૨	૪૨	૨	૬	૧૨	૨૪	૨	૪૮	૩૨	૬	૧૯૨
૨૧	૩	૬૩	૩	૬	૧૮	૨૪	૩	૭૨	૩૩	૬	૧૯૮
૨૧	૪	૮૪	૪	૬	૨૪	૨૪	૪	૯૬	૩૪	૬	૨૦૪
૨૧	૫	૧૦૫	૫	૬	૩૦	૨૪	૫	૧૨૦	૩૫	૬	૨૧૦
૨૧	૬	૧૨૬	૬	૬	૩૬	૨૪	૬	૧૪૪	૩૬	૬	૨૧૬
૨૧	૭	૧૪૭	૭	૬	૪૨	૨૪	૭	૧૬૮	૩૭	૬	૨૨૨
૨૧	૮	૧૬૮	૮	૬	૪૮	૨૪	૮	૧૯૨	૩૮	૬	૨૨૮
૨૧	૯	૧૮૯	૯	૬	૫૪	૨૪	૯	૨૧૬	૩૯	૬	૨૩૪
૨૧	૧૦	૨૧૦	૧૦	૬	૬૦	૨૪	૧૦	૨૪૦	૪૦	૬	૨૪૦

ચાહુ આંક.	નવા આંક.	ચાહુ આંક.	નવા આંક.
આંક ૨૫.	આંક ૨૫.	આંક ૨૮.	આંક ૨૮.
૨૫ ૧ ૨૫	૧ ૭ III	૨૮ ૧ ૨૮	૩૧ ૭ ૨૧૭
૨ ૫૦	૭ ૭ ૧૪	૨૮ ૨ ૫૬	૩૨ III ૨૨૪
૨૫ ૩ ૭૫	૩ ૭ ૨૧	૨૮ ૩ ૮૪	૩૩ ૭ ૨૩૧
૨૫ ૪ ૧૦૦	૪ ૭ ૨૮	૨૮ ૪ ૧૧૭	૩૪ ૭ ૨૩૮
૨૫ ૫ ૧૨૫	૫ ૭ ૩૫	૨૮ ૫ ૧૪૦	૩૫ ૭ ૨૪૫
૨૫ ૬ ૧૫૦	૬ ૭ ૪૨	૨૮ ૬ ૧૬૮	૩૬ ૭ ૨૫૨
૨૫ ૭ ૧૭૫	૭ ૭ ૪૯	૨૮ ૭ ૧૯૬	૩૭ ૭ ૨૫૯
૨૫ ૮ ૨૦૦	૮ ૭ ૫૬	૨૮ ૮ ૨૨૪	૩૮ ૭ ૨૬૬
૨૫ ૯ ૨૨૫	૯ ૭ ૬૩	૨૮ ૯ ૨૫૨	૩૯ ૭ ૨૭૩
૨૫ ૧૦ ૨૫૦	૧૦ ૭ ૭૦	૨૮ ૧૦ ૨૮૦	૪૦ ૭ ૨૮૦
આંક ૨૬.	આંક ૨૬.	આંક ૨૯.	આંક ૨૯.
૨૬ ૧ ૨૬	૧૧ ૭ ૭૭	૨૯ ૧ ૨૯	૧ ૮ ૮
૨૬ ૨ ૫૨	૧૨ ૭ ૮૪	૨૯ ૨ ૫૮	૨ ૮ ૧૬
૨૬ ૩ ૭૮	૧૩ ૭ ૯૧	૨૯ ૩ ૮૭	૩ ૮ ૨૪
૨૬ ૪ ૧૦૪	૧૪ ૭ ૯૮	૨૯ ૪ ૧૧૬	૪ ૮ ૩૨
૨૬ ૫ ૧૩૦	૧૫ ૭ ૧૦૫	૨૯ ૫ ૧૪૫	૫ ૮ ૪૦
૨૬ ૬ ૧૫૬	૧૬ ૭ ૧૧૨	૨૯ ૬ ૧૭૪	૬ ૮ ૪૮
૨૬ ૭ ૧૮૨	૧૭ ૭ ૧૧૯	૨૯ ૭ ૨૦૩	૭ ૮ ૫૬
૨૬ ૮ ૨૦૮	૧૮ ૭ ૧૨૬	૨૯ ૮ ૨૩૨	૮ ૮ ૬૪
૨૬ ૯ ૨૩૪	૧૯ ૭ ૧૩૩	૨૯ ૯ ૨૬૧	૯ ૮ ૭૨
૨૬ ૧૦ ૨૬૦	૨૦ ૭ ૧૪૦	૨૯ ૧૦ ૨૯૦	૧૦ ૮ ૮૦
આંક ૨૭.	આંક ૨૭.	આંક ૩૦.	આંક ૩૦.
૨૭ ૧ ૨૭	૨૧ ૭ ૧૪૭	૩૦ ૧ ૩૦	૧૧ ૮ ૮૮
૨૭ ૨ ૫૪	૨૨ ૭ ૧૫૪	૩૦ ૨ ૬૦	૧૨ ૮ ૯૬
૨૭ ૩ ૮૧	૨૩ ૭ ૧૬૧	૩૦ ૩ ૯૦	૧૩ ૮ ૧૦૪
૨૭ ૪ ૧૦૮	૨૪ ૭ ૧૬૮	૩૦ ૪ ૧૨૦	૧૪ ૮ ૧૧૨
૨૭ ૫ ૧૩૫	૨૫ ૭ ૧૭૫	૩૦ ૫ ૧૫૦	૧૫ ૮ ૧૨૦
૨૭ ૬ ૧૬૨	૨૬ ૭ ૧૮૨	૩૦ ૬ ૧૮૦	૧૬ ૮ ૧૨૮
૨૭ ૭ ૧૮૯	૨૭ ૭ ૧૮૯	૩૦ ૭ ૨૧૦	૧૭ ૮ ૧૩૬
૨૭ ૮ ૨૧૬	૨૮ ૭ ૧૯૬	૩૦ ૮ ૨૪૦	૧૮ ૮ ૧૪૪
૨૭ ૯ ૨૪૩	૨૯ ૭ ૨૦૩	૩૦ ૯ ૨૭૦	૧૯ ૮ ૧૫૨
૨૭ ૧૦ ૨૭૦	૩૦ ૭ ૨૧૦	૩૦ ૧૦ ૩૦૦	૨૦ ૮ ૧૬૦

આત્ર આંક. આંક ૩૧.	નવા આંક. આંક ૩૧.	આત્ર આંક. આંક ૩૪.	નવા આંક. આંક ૩૪.
૩૧ ૧ ૩૧	૩૧ ૮ ૧૬૮	૩૮ ૧ ૩૪	૧૧ ૯ ૬૯
૩૧ ૨ ૧૦	૩૨ ૮ ૧૭૬	૩૪ ૨ ૬૮	૧૦ ૯ ૧૦૮
૩૧ ૩ ૯૩	૩૩ ૮ ૧૮૪	૩૮ ૩ ૧૦૭	૧૩ ૯ ૧૧૭
૩૧ ૪ ૧૦૮	૩૪ ૮ ૧૯૨	૩૪ ૮ ૧૩૬	૧૪ ૯ ૧૨૬
૩૧ ૫ ૧૫૫	૩૫ ૮ ૨૦૦	૩૮ ૫ ૧૭૦	૧૫ ૯ ૧૦૫
૩૧ ૬ ૧૮૬	૩૬ ૮ ૨૦૮	૩૪ ૬ ૨૦૪	૧૬ ૯ ૬૪૪
૩૧ ૭ ૨૧૭	૩૭ ૮ ૨૧૬	૩૪ ૭ ૨૩૮	૧૭ ૯ ૧૫૦
૩૧ ૮ ૨૪૮	૩૮ ૮ ૨૨૪	૩૪ ૮ ૨૭૨	૧૮ ૯ ૧૬૦
૩૧ ૯ ૨૭૯	૩૯ ૮ ૨૩૨	૩૮ ૯ ૩૦૦	૧૯ ૯ ૧૭૧
૩૧ ૧૦ ૩૧૦	૪૦ ૮ ૨૪૦	૩૮ ૧૦ ૩૪૦	૨૦ ૯ ૧૮૦
આંક ૩૨.	આંક ૩૨.	આંક ૩૫.	આંક ૩૫.
૩૨ ૧ ૩૨	૩૧ ૮ ૨૪૮	૩૫ ૧ ૩૫	૨૧ ૯ ૧૮૬
૩૨ ૨ ૬૪	૩૨ ૮ ૨૫૬	૩૫ ૨ ૭૦	૨૨ ૯ ૧૯૮
૩૨ ૩ ૯૬	૩૩ ૮ ૨૬૪	૩૫ ૩ ૧૦૫	૨૩ ૯ ૨૦૭
૩૨ ૪ ૧૦૮	૩૪ ૮ ૨૭૨	૩૫ ૪ ૧૪૦	૨૪ ૯ ૨૧૬
૩૨ ૫ ૧૬૦	૩૫ ૮ ૨૮૦	૩૫ ૫ ૧૭૫	૨૫ ૯ ૨૨૫
૩૨ ૬ ૧૯૨	૩૬ ૮ ૨૮૮	૩૫ ૬ ૨૧૦	૨૬ ૯ ૨૩૪
૩૨ ૭ ૨૦૮	૩૭ ૮ ૨૯૬	૩૫ ૭ ૨૪૫	૨૭ ૯ ૨૪૩
૩૨ ૮ ૨૫૬	૩૮ ૮ ૩૦૪	૩૫ ૮ ૨૮૦	૨૮ ૯ ૨૫૨
૩૨ ૯ ૨૮૮	૩૯ ૮ ૩૧૨	૩૫ ૯ ૩૧૫	૨૯ ૯ ૨૬૧
૩૨ ૧૦ ૩૨૦	૪૦ ૮ ૩૨૦	૩૫ ૧૦ ૩૫૦	૩૦ ૯ ૨૭૦
આંક ૩૩.	આંક ૩૩.	આંક ૩૬.	આંક ૩૬.
૩૩ ૧ ૩૩	૧ ૯ ૯	૩૬ ૧ ૩૬	૩૧ ૯ ૨૭૯
૩૩ ૨ ૬૬	૨ ૯ ૧૮	૩૬ ૨ ૭૨	૩૨ ૯ ૨૮૮
૩૩ ૩ ૯૯	૩ ૯ ૨૭	૩૬ ૩ ૧૦૮	૩૩ ૯ ૨૯૭
૩૩ ૪ ૧૩૨	૪ ૯ ૩૬	૩૬ ૪ ૧૪૪	૩૪ ૯ ૩૦૦
૩૩ ૫ ૧૬૫	૫ ૯ ૪૫	૩૬ ૫ ૧૮૦	૩૫ ૯ ૩૧૫
૩૩ ૬ ૧૯૮	૬ ૯ ૫૪	૩૬ ૬ ૨૧૬	૩૬ ૯ ૩૨૪
૩૩ ૭ ૨૩૧	૭ ૯ ૬૩	૩૬ ૭ ૨૫૨	૩૭ ૯ ૩૩૩
૩૩ ૮ ૨૬૪	૮ ૯ ૭૨	૩૬ ૮ ૨૮૮	૩૮ ૯ ૩૪૨
૩૩ ૯ ૨૯૭	૯ ૯ ૮૧	૩૬ ૯ ૩૨૪	૩૯ ૯ ૩૫૧
૩૩ ૧૦ ૩૩૦	૧૦ ૯ ૯૦	૩૬ ૧૦ ૩૬૦	૪૦ ૯ ૩૬૦

ચાલુ આંક. આંક ૩૭.	નવા આંક. આંક ૩૭.	ચાલુ આંક. આંક ૩૮.	નવા આંક. આંક ૩૮.
૩૭ ૧ ૩૭	૧ ૧૦ ૧૦	૩૮ ૧ ૩૮	૨૧ ૧૦ ૨૧૦
૩૭ ૨ ૭૪	૨ ૧૦ ૨૦	૩૮ ૨ ૭૮	૨૨ ૧૦ ૨૨૦
૩૭ ૩ ૧૧૧	૩ ૧૦ ૩૦	૩૮ ૩ ૧૧૭	૨૩ ૧૦ ૨૩૦
૩૭ ૪ ૧૪૮	૪ ૧૦ ૮૦	૩૮ ૪ ૧૫૬	૨૪ ૧૦ ૨૪૦
૩૭ ૫ ૧૮૫	૫ ૧૦ ૫૦	૩૮ ૫ ૧૯૫	૨૫ ૧૦ ૨૫૦
૩૭ ૬ ૨૨૨	૬ ૧૦ ૬૦	૩૮ ૬ ૨૩૪	૨૬ ૧૦ ૨૬૦
૩૭ ૭ ૨૫૯	૭ ૧૦ ૭૦	૩૮ ૭ ૨૭૩	૨૭ ૧૦ ૨૭૦
૩૭ ૮ ૨૯૬	૮ ૧૦ ૮૦	૩૮ ૮ ૩૧૨	૨૮ ૧૦ ૨૮૦
૩૭ ૯ ૩૩૩	૯ ૧૦ ૯૦	૩૮ ૯ ૩૫૧	૨૯ ૧૦ ૨૯૦
૩૭ ૧૦ ૩૭૦	૧૦ ૧૦ ૧૦૦	૩૮ ૧૦ ૩૯૦	૩૦ ૧૦ ૩૦૦
આંક ૩૮	આંક ૩૮	આંક ૪૦.	આંક ૪૦.
૩૮ ૧ ૩૮	૧૧ ૧૦ ૧૧૦	૪૦ ૧ ૪૦	૩૧ ૧૦ ૩૧૦
૩૮ ૨ ૭૬	૧૨ ૧૦ ૧૨૦	૪૦ ૨ ૮૦	૩૨ ૧૦ ૩૨૦
૩૮ ૩ ૧૧૪	૧૩ ૧૦ ૧૩૦	૪૦ ૩ ૧૨૦	૩૩ ૧૦ ૩૩૦
૩૮ ૪ ૧૫૨	૧૪ ૧૦ ૧૪૦	૪૦ ૪ ૧૬૦	૩૪ ૧૦ ૩૪૦
૩૮ ૫ ૧૯૦	૧૫ ૧૦ ૧૫૦	૪૦ ૫ ૨૦૦	૩૫ ૧૦ ૩૫૦
૩૮ ૬ ૨૨૮	૧૬ ૧૦ ૧૬૦	૪૦ ૬ ૨૪૦	૩૬ ૧૦ ૩૬૦
૩૮ ૭ ૨૬૬	૧૭ ૧૦ ૧૭૦	૪૦ ૭ ૨૮૦	૩૭ ૧૦ ૩૭૦
૩૮ ૮ ૩૦૪	૧૮ ૧૦ ૧૮૦	૪૦ ૮ ૩૨૦	૩૮ ૧૦ ૩૮૦
૩૮ ૯ ૩૪૨	૧૯ ૧૦ ૧૯૦	૪૦ ૯ ૩૬૦	૩૯ ૧૦ ૩૯૦
૩૮ ૧૦ ૩૮૦	૨૦ ૧૦ ૨૦૦	૪૦ ૧૦ ૪૦૦	૪૦ ૧૦ ૪૦૦

લખાણોમાંથી ઉતારા.

હેડમાસ્તરોની આસીસ્ટન્ટ નરફ ફરજ.

આ વિષય ઉપર લખતા રા. નરેશભાઈ બાપુભાઈ મજમુદાર જણાવે છે કે “ ઉપરી શિક્ષકનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાના તાબા નીચે મુકાયલા અનુદ્રેષ્ટ ગિરાનને પોતાના મદદનીશ ગણી તેની ઉપર વય પ્રમાણે યુત્તરત્તર મિત્રનત શુદ્ધ પ્રેમ ગમી તેમના જીવનને ઉન્નત બનાવવા, તેમને ભાવીમા મહાન ગુણિદિન ગિદાક બનાવવા અત્યંત પરિશ્રમ લઈ, પોતાના દેશની અને દેશ બાળકોની દાઝ ભણી, પોતાની પવિત્ર ફરજ વિચારી તેઓને શિક્ષણ શૈલી બતાવની, જ્ઞાન મધ્યગા ઉમાહ આપવો અને તેમને મદાય થવું, પોતાનું અનુરૂપ નર્તન રાખી-મતાવી તેમને નેરા થના શુભ દ્યોતન કરવું પછી જીવો. દ્રેષ્ટનીગ કાલેજના શિક્ષણ કરતા અનુભવ માથે મિત્રભાવે મળતું શિક્ષણ કેટલું અને કેવું ફળપ્રદ નીવડે છે, પણ અફમોમની વાત એ છે કે ધણા શિક્ષિત શિક્ષકનું વર્તન અનુરૂપ હોતું નથી, તેઓ પોતાની પોતાના દેશ પ્રત્યેની ફરજ મમજતા નથી, ને એમ મમજે છે કે અમને અમારી જમ્યાનોજ પગાર મળે છે. વિગેષ તરફી બધ મગજમારી કરી આધુષ્ય એાણ કગનાની જરૂર નથી તેઓ પોતાને હુતગત થયેલા મદદનીશો તે ગુલામ જેવા, તે વૈતરૂ કરવાને નીમાયલા મમજે છે. ઘણા હેડમાસ્તરો ને આસીસ્ટન્ટોને પ્રમાદને, અચાનને, લીધે બનતું નથી, ને તેવી સ્થિતિમા હેડમાસ્તરો ને આસીસ્ટન્ટોનો એક બીજા ઉપર વૈરાગિ વર્ગે છે અને આવી સ્થિતિમાથી પમાગ થના બે આગ વર્ષમા આ અનુદ્રેષ્ટ શિક્ષકો જ્ઞાનશૂન્ય, ગગરીમા ગાકાની માફક પોતાનું શિક્ષણ કાર્ય ચવાવનાગ કિસાહીને પોતાના અચાને મહાન રજાવણી ખાતાને બનાવેના પંતુજ ખાતામા દમ બાર રૂપીયાની નોકરીમા નોકરીને ના લાયક પણ ગણાતા બાયક બની ભય છે.

પરિક્ષાઓ અને પરિક્ષકો.

એ મર્જમમા લખતા રા. મહડાકર નાગર જણાવે છે કે “ પ્રાથમિક શાળાઓના ધોરણોને અને અથુક વર્ગના અભ્યાસને અનુમરીને પરિક્ષાઓ લવાવવી જોઈએ. એમ નથી થતું એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવના સવાલો ધણી વખત પરિક્ષકથી પુછાઈ જનાય છે. બાળકની શક્તિને અને અભ્યાસક્રમને અનુસરીને પરિક્ષાઓ લેવાવી જોઈએ. છેવટના ભાગની અગતો જે ભાગમા નિર્જળ જણાય તેજ બાબતના વધારે સવાલો પુછી નાપામ કરવાની પદ્ધતિ ધણા પરિક્ષકોએ અખ્તવાર કરેલી હોય છે. અને એમ નહીં તો ધોરણોને જે ભાગ વધારે સખ્ત હોય તેમાથી સવાલો પુછી વિદ્યાર્થીને ઓછી પાસ સખ્યા બતાવી ઉપર ચકાવવો પડે છે. એટલે વિદ્યાર્થીને વરસ નમય જતું નથી, પણ શિક્ષકનું પગિણામ નમણ દેખાઈ આવે છે. બિવાડી ઉંદરને પણ થાભે અને પોતાના બચ્ચાને પણ પકડે એમા જેમ તકાવત છે તેમ પરિક્ષાઓમા પણ તકાવત છે. ઉદાહરણ તરીકે—ચોથી ચોપડીમા ૧૪-૧૫ મા પાક પરમેશ્વર વીશેના છે તેમાં એક ફકરો ઘણો લાભો અને સખ્ત તથા કુદરતમા બનતા બનાવોની પરપરાની

હારમાળાના જોવો છે તે ત્રયારી આખા ધોરણને નાપામ આપેલા દાખલો નહે જાતે જોવો છે જાણે તે માથા ધોરણની વાચનમાળામા આ એન્જ પાઠ હોય અને બીજા તેના પામેનો અભાવ હોય તેમ આચરનામા આવે છે, અહીં મિનાડીએ ઉદ્દેશને પકડ્યો એમ મમનય છે

તેજ ચોપડીનો ૨૮ મો પાઠ લોભીયા વિગેરો છે તે બીજે ગામ પરિક્ષામા વચારી મર્મને પામ કરવામા આવે છે, અહીં મિનાડીએ પોતાના જગ્યાને પકડ્યુ એમ મમનવાનુ છે એકનું માફ અને બીજાનું નયર ફરિયાવાને ધણાખન વિવધમા આમ અગાઉથી પણ ગોડરી ગણેલુ હોમ છે આ મદ્રતા, અધમતા, ની વાત નિરૂપાયે આલેખની પડે છે વળી પન્ડિતને ગાડાની મુમાફરી, ઉનારાની મગનડ, મીઠા પાણીનો બદોમનત, પચારીની સાર વાન વગેરે મન મમતુ ન થયુ હોય તોપણ પરિણામ નમળા આવેના જણાય છે, ગામડામા પરિક્ષા વખતે ગામ લોકો એકમા ચર્ચ જાય છે તેરે રખને પરિક્ષક માટે પોતાની શક્તિ મનાવના કે આનાકી જણાવવા પણ ચુકતા નથી પાછળથી તો લોકો પણ તેની કદર પીછાન સારી રીતે કરી શકે છે.

મકાનો અને સગવડ.

આ મળધી રખતા ન જનાદન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર વમે છે કે —“ગામડામા નિશાળો માટે મકાનો મેળવવાના મનુષ્યમા મરમરનુ માધાન્યુ ધોરણ એવુ હોય છે કે, જનતા સુધી ગામ લોકો તરફથી બાધવામા આવેલુ તૈયાર મમન નિશાળ માટે મળે એમ તે માગે છે, ઓછ પણ ગામ તરફથી નિશાળ માટે અરજ કરવામા આવે તો પ્રથમ એ સનાલ પૂછનામા આવે છે કે, તમારી પામે મમનનુ સાધન શુ છે ? ન્હાના ગામડાઓમા લોકોની માપતિ ન્ધિતિ ઘણે ભાગે સતોષકારક હોતી નથી, તેમજ અજ્ઞાન ખેડૂત ર્જને શિક્ષણ પ્રતિ વિશેષ અભિરુચી નહોય એ માહત્તક છે એ કારણને લીધે ઘણી વાર એમ બને છે કે ગામનો ઓછ સુશિક્ષિત ગ્રહસ્થ પોતાના ગામમા નિશાળ લાવના ભાગે તો મકાન મળધી તમામ વ્યવસ્થા કરનાનુ તેને શિર આવી પડે છે, અને એમ પ્રયત્નોને પરિણામે નિશાળનુ બોણ તૈયાર કરનામા આવે છે તોપણ તેને ધ્યાયીપણુ પ્રાપ્ત થઈ શકતુ નથી તેવુ કારણ એ છે કે, એના મકાનો નોકન મોડે ખાતું રનીકારતું નથી એકનાર મદા મહેનતે તૈયાર કરેલુ મકાન રીપેર થવાને અભાવે પડી જાય છે, અને મગકાને નિશાળ ઉપડી મકાનનુ સગવડ કરણુ મળી આવે છે મકાન પમદ કરવાની બીજી રીત મમતો ભાડે મેળવવા એ છે નિશાળ માટે ભાડે મગનારા મકાનો વમતા વગેરે હોતા નથી, એ સ્પષ્ટ છે તે વગેરે નિઘાર્થીઓના આરોગ્ય રક્ષણ માટે મિલકત્ત નાયમ હોતા નથી હવા, ઉત્તસ અને સ્વચ્છતાનો તેમા પૂર્ણ અભાવ હોય છે, અને મમનના માલિકાને ભાડાની એવી ઓછ રકમ મળતી નથી કે તેઓ મમનની ઉપર દરવિની દાજતો પુરી પાડવા ઉ ત્તુક રહે મકાનોને અભાવે મરકાન ગામડાને નિશાળો આપવા આનાકાની કરે છે

પ્રાથમિક કેળવણી—એ વિષે પોતાના નિમળમા પુરૂષોત્તમ લલિતુભાઈ પાગેજ પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતીને માટે નીચેની ચચનાઓ કહે છે

૧ જ્યાં પાઠ્યસો અને તેથી વધારે માણુમની વગ્તી હોય તે ગામડાઓમાં નિશાળ સ્થાપરી જોઈએ, એવે યથે ઓછામાં ઓછા ત્રીમ હોમના લાજુનાન હોઈ શકે

૨ નિશાળની મધ્યા દરેક યથે ગભ્યની પેલાવના પ્રમાણમાં સ્થાપરી જોઈએ

૩ નિશાળ બંધ કરતા પહેલાં ગામની વગ્તી, લાજુનારની મધ્યા અને નદિ લાજુના જવાના કારણે જોવા જોઈએ

૪ વ્યવસેરકો, ગામડામાં ફરનાર મરજારી અમનવારો, મરનાજીઓ અને મરેલીજીઓ વીગેરે દ્વારા કેળવણીના ચાલ પછાત રહેના વર્ગોને જણાવનાની જરૂર છે

૫ મંદિરોના અર્ચમાથી કેળવણીની સ્થાપના કે વધારો થયો મુજબ છે પરંતુ મદાવૃત્તોમાંથી નિશાળની સ્થાપના થઈ શકે

૬ ગુજરાતી નિશાળોમાં ચાલતા પુસ્તકો જ્યાં પસંદ કરનામાં આવે ત્યારે ગાળાના જુના અનુલવી શિક્ષકો તે કામ કરનારી સ્ત્રીમાં હોય તો વધારે માટે

■ તાલુકા જેવી ઉચ્ચ પ્રાર્થમિક શાળામાં ઉપરના ત્રણ ધોરણમાં ઇંગ્લિશ શિખવનારું બની શકે તો ઠીક

૮ શિક્ષકો કેળવણીના અને ટ્રેઇનિંગ હોના જોઈએ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં સરકૃત બાપાને બદલે રાજભાષા શિખવવી જોઈએ

આગ્રહ ગાળાઓ—એ વિષે સખતા ન દલપતરામ નાથજી પુરાણી કેળવણીના ઇતિહાસનું ટુકું દિગ્દર્શન કરીને પચમહાલ અને રેવાકાળની કેળવણી મળધી સ્થિતિ વિષે નીચે પ્રમાણે લે છે—“ ગુજરાત પ્રાંતમાં કેળવણીમાં સર્વથી પછાત જે કોઈ સ્થાન હોય તો આ પચમહાલ અને રેવાકાળ ડીસ્ટ્રીક્ટજ છે બીજા કોઈ પણ જગ્યા કે એજન્સીઓ કરતાં આ જગ્યા અને એજન્સીમાં શાળાઓની મધ્યા છેક કમી છે કેટલાક મોટા શહેરો અને થોડાકજ મોટા ગામડામાં માત્ર પુરા ધોરણ શીખવનારી શાળાઓ છે બાકીના કુલ ગામડાના પ્રમાણમાં સેંકડે ૫ કે ૧૦ ટકા જેટલી છે વળી જે જે ગામડામાં શાળાઓનું અસ્તિત્વ છે તેમાં પણ મારા અને જોઈતા પ્રમાણમાં શિક્ષકો અને માધનોની એટલી અપૂર્ણતા છે કે આજ રીતે થયા તે ગામમાં શાળા સ્થાપન થયા છતાં એ કેળવણીનો નરિ જોવો પ્રચાર થયેલો જોવામાં આવે છે ગામ શિક્ષણની મદ અમર થવાના લેખક ત્રણ કારણો આપે છે.

૧ નાણાનો સંકેચ.

૨ બાળકો ઉપર સાચો પ્રેમ રાખનારા શિક્ષક તરીકે પોતાના કર્તવ્ય સમજના ન સ્વદેશસંકેત શિક્ષકોનો અભાવ

૩ ગામડાની પ્રજાની ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન

ખેડુતો, ખેતી અને હાલની કેળવણી.

એ વિષે પોતાના વિષયમાં રા તલસીલાઇ એસ પટેલ ખેડુતો તથા ખેતીના ધંધાની અવનતી વિષે કેટલુંક વિવેચન કરીને ગામડાની નિશાળોમાં થવા જોઈતા કેટલાક સુધારા સૂચવે છે. અભ્યાસક્રમમાં ગેતીનું શિક્ષણ દાખલ કરવાની, Superior નિશાળોમાં

ઈંગ્લેન્ડ વર્ગો કહાડવાની, First aid શિખવવાની, ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકો વધારવાની અને ગ્રેન્યુએટોને હેડમાસ્તર તરીકે ગેઝવાની લલામણુ તેઓ કરે છે. ઉપરાંત ગાંમડાની શાળાઓને અંગે સારાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની અને કેળવણી ફરજિયાત કરવાની પણ તેઓ મુચના કરે છે.

પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં હસ્તશિક્ષણ અને ગામઠી રમતો.

એ વિષે પોતાના લેખમાં રા. રામભાઈ શામળભાઈ પટેલ લખે છે કે હાલમાં પદાર્થપાઠની ગૌણ ભાગમાં મેન્યુઅલ ટ્રેઈનીંગ તરીકે ખેતીનું ઉપયોગી શિક્ષણ આપીએ તો તેથી છાત્રાઓને મોટી ઉમ્મરે ખેતીના ધંધામાં પડતાં શરમાવાનું કારણ મળે નહિ. દાખલા તરીકે દોરડાં બનાવવા, પાન સુકવી, પાંજરાં ગુંચવાં, ચિંકાં, શીડીઓ, ફાવડા, પીપર, દામણુ, ખેરા વીગેરે બનાવવાં.

તેમજ ગામડામાં વીરલો અને સરખેરા ઘણી હોવાથી રમત ગમતની તથા વ્યવહારમાં લેવાય તેવી ચીજો બનાવવાં શિખરી શકાય. દાખલા તરીકે તોરણો, મોર, ધુધરા, કંડીઆ, સાદીઓ, ટટીઓ વિગેરે વગર પૈસે બનાવી શકાય.

ઉપરાંત, રમતોના અર્થમાં લેખક લખે છે કે “પુટબોલ ક્રીકેટ વીગેરેમાં આપણને ધણું ખર્ચ લાગે અને તેમાં થોડા છાત્રા લાભ લઈ શકે પરંતુ આપણી જુની રમતો (ખારોપાટ, ગમચીકુંડ, ચકલિયુ, ગેડીદડા) માં ઘણા છાત્રા એકી વખતે શાભ લઈ શકે.

પ્રાથમિક શાળામાં બાળકોને દાખલ થવાની ઉમ્મર, અભ્યાસ અને તેનો શિક્ષક.

એ વિષે ‘એક અનુભવી’ લખે છે કે હાલ બાળકોને દાખલ કરવાની ઉમ્મર ઓછામાં ઓછી ચારની છે તે વધારીને છ કે સાત વર્ષની કરવી જોઈએ. પ્રાથમિક ધોરણોના અભ્યાસક્રમમાં લેખક નીચેનાં વીચતવાર સુધારા સૂચવે છે:—

પ્રાથમિક ધોરણોના ફેરફાર કરવા જેવા વિષયો.

આંક—

બાળવર્ગ—૧૦૦ સુધીની સંખ્યાનું જ્ઞાન.

પહેલું—૧×૧ થી ૨૦×૧૦ સુધી ઉપયોગમાં સહેલા મુખ્યચિત્રોના દાખલા. પાંચ સુધીની રકમ બાદ કરવી ને ઉમેરવી.

બીજું—એકત્રીસા પૂરા, અર્ધા, દોઢા.

ત્રીજું—ખાખા, પોણા, સવાયા, અઢીઆ.

ચોથું—ઉઠા, નાની અમીઆરી, આનાપાણુ, બદામ.

પાંચમું—સાડા સાતનો પા, વડે એકા.

ટીપ—સઘળે પદાર્થો વડે.—

ગણિત—

પહેલું ધોરણ—૬૦૦ લગીની સંખ્યા માંડતાં.

બીજું—૬૫ લાખ લગીની સંખ્યા માંડતાં, દસહજાર લગીનો સરવાળો આવે એટલી

મરવાળા આદ્યાદી, ચાર આંકડાના ગુણને બે આંકડાના ગુણે ગુણવા, તથા ૭ આંકડાની રકમને બે આંકડાની રકમે ભાગવા.

ત્રીજું—ચાર આંકડાના ગુણક અને ભાજકવાળા ગુણાકાર ભાગાકાર—ગુણ્ય ભાજ્ય આઠ આંકડા સુધીના, ઉતરની ચઠની ભાંજણી, વિવિધ, મરવાળા, આદ્યાદી, ગુણાકાર ને ભાગાકાર.

ચોથું—આગ્રપાત્રના મરવાળા, આદ્યાદી, ગુણાકાર ને ભાગાકાર, વ્યવહારિક અપૂર્ણાકના મરવાળા, આદ્યાદી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, મહેલી ત્રિગમી, (સધુનમ માધારણ અવયવી તથા શુદ્ધનમ માધારણ અવયવ સુદાં)

પાંચમું—છઠું—સાતમું—દાલ છે તેમ.

ઇતિહાસ.

ધો. ૪ દાવ છે તેમ ગુજરાતનો.

ધો. ૫ બુદ્ધ, શુક્રગચાર્ય ૧૧૨ થી ૧૧૦૦ સુધીના કાળનો દિંદનો ઇતિહાસ.

ધો. ૬ ૧૭૦૦ થી ૧૮૧૮ સુધીનો (જેમાં ફક્ત મોગલ અને મરાઠાના મધ્ય પ્રેતો) હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ધો. ૭ હિંદુસ્તાનનો પૂરો.

ટીપ્પ—

હાલમાં ઇતિહાસમાં પાંચમાં જઠામાં વધારે બોલરૂપ છે તેમ જઠામાં તો અનિશ્ચિત છે—જેમકે આજ સુધીના ઇતિહાસ મળતો—એટલે માત્ર ધો. ૭ જેટલો જ એવો અર્થ થાય છે અને તેથી તે ધણી ભારે પડે છે.

વાંચનમાળા—

આળખાથીમાં ફક્ત પહેલો ભાગ જે ‘વર્ગ’ ને નામે આળખાય છે તેટલો જ આળખાથીમાં લેઈએ.

પહેલીમાં આળખાથીનો બીજો ભાગ, તથા પહેલીમાંથી ટુંકાવીને હલકા કરેલા ૩૦ પાક.

ટીપ્પ—આમાન્ય રીતે ઉપર ઉપરથી લેતાં પહેલીથી માંડી માત્ર સગી મુદ્દર રચનાવળી દેખાય છે. પણ પહેલેથી ચાર ધોરણ લગીની આગકાની શક્તિ લેતાં ભારે છે. પાક લાંબા લાંબા, અથવા શબ્દોની હારમાળા થાળા છે. તેથી ટુંકાવી સાદું રૂપ આપવાની જરૂર છે. છાકરાંઓની શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટતી જાય છે, ત્યારે અભ્યાસનો બોલો વધતો જાય છે. આમ પ્રમાણ અન્ય છે તે હરેક રીતે નાખમંદ કરવા લાયક છે—હોપ વાંચન-માળાની ચોપડીના પાકોની લંબાઈ માદાઈ તપાસનાં અપૂર થઈ જશે.

કેટલીક જગ્યાએ કવિનાઓ અલ્પવા જેવી છે. તેમાં કન્યામાળામાં તો ખામ જેમ કે, સ્વર્ગ ક્યાં હશે ? વગેરે.

વિશેષ—કસરત, કવાયત, ક્રીડા (કાઇ કાઇ દાખલામાં અપવાદ સંખીને) ફરજિયાત દાખલ કરવા નોંધ્યો.”

આજવર્ગને માટે લુદો શિક્ષક સંખ્યો નોંધ્યો, એવો લેખકનો અભિપ્રાય છે.

આધુનિક વિદ્યાર્થીઓની શરીર સંપત્તિ એ વિશે પોતાના લેખમાં રા. મૂળજી-ભાઈ પટેલ જણાવે છે કે નિશાળમાં લેણીતા વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર ધણાં નબળાં છે માટે ગુજરાતના દિનચિંતકોએ તેના કારણો ઓધી કાઢવાં નોંધ્યો. શરીરના સુધારા માટે લેખક સૂચવે છે કે નિશાળનો વખત મરાર, માંજનો સખવો નોંધ્યો, મહાન સુષક અને હવા અજવાળાવાળાં સખવાં નોંધ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને પાંદીક ખોરાક મળે તે માટે મ્યુનીસિપાલીટી વીગેરેએ આપતા ઉપાય લેવા નોંધ્યો.

ચિત્ર વિદ્યા એ વિશે લખનાં રા. કૌંચાલાલ આરમરાંભ પટેલ જણાવે છે કે હિંદુસ્થાનમાં નિપૂણ ચિત્રકારો ગણ્યાગણ્યા છે ને ગુજરાતમાં એકે નથી માટે તે વિદ્યાને ઝોકલરશીપ વીગેરેથી ઉત્તેજન આપવું નોંધ્યો.

કેળવણી સંબંધી કેટલીક દલીલો એ મંબંધી પોતાના લેખમાં રા. હરીદાસ અમીચંદ અંબાણી નીચેના મુખ્ય મુદ્દાઓ સૂચવે છે.

૧. દાસની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ધંધાવાર કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ હાલ તુરત એ હજાર ઉપગાંન વસ્તીવાળા ભાગોમાં દાખલ કરવી.
૨. બાળકોને નિશાળમાં દાખલ કરવાની વય ઓછામાં ઓછી માત્ર વર્ષની સખવી.
૩. તાલુકાવાર ખેતીવાડીની શાળાં આપવી.
૪. વેપારી અને વૈદ્યક શિક્ષણની વધારે શાળાઓ આપવી.
૫. દરેક મહાલવાર કોન્ડગાર્ટન સ્કૂલો કહાડવી.
૬. શિક્ષકોની મંખ્યામાં વધારો કરવા જેથી નિદાન ત્રીમ બાળકો માટે એક શિક્ષક મળી શકે.
૭. હુબર ઉદ્યોગની કેળવણી આપવા દરેક પ્રાન્તવાર એક નિશાળ કહાડવી.
૮. સ્ત્રીઓને ઉંચી કેળવણી માત્ર લાપા દ્વારા આપવી.
૯. ગૃહ વ્યવસ્થા, ધર્મ નીતિ, આરોગ્ય વિદ્યા વીગેરેનું જ્ઞાન ખામ કરીને સ્ત્રીઓને આપવું નોંધ્યો.
૧૦. મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ માટે વરતા વાર ખાસ વર્ગોની યોજના કરવી નોંધ્યો.

વર્તમાન કાળોપયોગી કેળવણી—એ વિશે પોતાના લેખમાં રા. મંલુલાલ જમનારામ દવે કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ નીચેના વાક્યમાં સૂચવે છે. “આપણે જો કરવાનું છે તે એટલુંજ છે કે વર્તમાન કાળના દુષ્ટો વડે (માધનો વડે) ભૂતકાળની ઓરણ ઉપર (હિંદની પ્રાચીન મંસ્કૃતી ઉપર) ધણવથો લવિધ્ય જનન પ્રવૃત્તિ માર્ગે કેળવણીની

કદામાં ઉપયોગી થઇ પડે એ નંદ્રએ. જેથી જાતકાગની આપણી દિ'હત્વની સ્થિતિના વસ્તુપર વર્તમાન સાધનનો-શક્તિનો-ઉપયોગ કરી જે મુદર રૂપ ગોળનપ તે વડે આદર્શ પ્રગ્ન રૂપે દિ'દનું ભાવી અમુક મોઢસ હેતુ પુરઃપ્રર ધમર્ષ રહે. ”

પ્રાથમિક કેળવણી માંથે જેતી અને વુન્નરનું જ્ઞાન આપવાની અને તેનાં હેતાં ત્રણ વર્ષમાં ઈંગ્રેજ દાખલ કરવાની અને દિ'દને કમતું અધુ જ્ઞાન આપવાની તેઓ ન્યના કહે છે.

માધ્યમિક ધોરણમાં ઈંગ્લાંડ અમેરિકા, જાપાન જર્મની વગેરે દેશોનો ઇનિદાસ શિખવવાને અને તે ઉપરાંત ઈંગ્રેજ બીજા ભાષા અને વધવાનું જ્ઞાન આપવાની તેઓ ભક્ષા મણ કહે છે.

ਪਰਿਸਿਧ ੧.

(i)

દેશી રાજ્યોને પૂછેલા સવાલોના ઉત્તરોનું તારણ.

કાઠીયાનાડ, ગુજરાત અને કચ્છના તમામ દેશી રાજ્યોના અધિકારીઓને ફળવણી સંબંધી ફેટલાક પ્રતિ પૂજનામાં આવ્યા હતા તેમાંથી માત્ર ૨૦ રાજ્યો તરફથી ઉત્તર મળ્યા હતા. જુનાગઢ, સુર તથા જસદણે પોતાના રાજ્યના રીપોર્ટ માત્ર મોકલી આપ્યા હતા, પણ તેમાંથી પૂછેલી હકીકત મળી શકતી નથી.

સદરહુ વીશ જાગ્યોની મળેલી દુઃખીકતને નીચેના કાદામાં ળની શકે તેટલી આપી છે.

ગામનું નામ.	ગામ-ડાની સંખ્યા	નિશાળ-વાળા ગામડાની સંખ્યા.	નિશાળવાળા ગામડાંમાં પ્રમાણ. આનું પ્રમાણ.	કન્યા-શાળા કેટલા ગામમાં છે.	કુલ શિક્ષકોમાં ૨૦૦૦ શિક્ષકોનું પ્રમાણ.	શિક્ષકોનો પગાર.	કમીમાં વધારામાં વધારો.	કુલ નિશાળોની સંખ્યા	પ્રાથમિક કેળવણીની આમ સંગવડ.
૧ જામનગર	૬૬૯	૧૮૩	૨૭	૧૩	૧૮	૧૦	૬૦	૧૩	પ્રાથમિક માધ્યમિક. મફત
૨ ભાવનગર	૬૬૬	૧૩૩	૨૦	૨૦	૨૮	૭	૧૨	૭	X
૩ સુધ	૨૬૧	૧૨	૪	૧	૬૯	૭	૩૦	૧	X
૪ ધરમપુર	૨૭૩	૨૭	૧૦	૨	૮	૧૦	૫	૧	પ્રાથમિક મફત.
૫ રાજપીપલા	૧૮૬	૮૨	૪૪	૮	૩૯	=	૦	૧૦	લગભગ મફત.
૬ ગોંડા	૧૭૪	૮૬	૪૪	૪	૩૦	૯	૭૦	૪	X
૭ રાધણપુર	૧૭૦	૨૨	૧૦	૨	૧૩	૧૦	૪૫	૧	પ્રાથમિક મફત.
૮ મોરબી	૧૫૦	૭૬	૫૧	૨	૫	૩	૪૦	૨	X
૯ પોરબંદર	૧૦૨	૫૯	૫૩	૫	૨૬	૮	૬૦	૫	પ્રાથમિક મફત.
૧૦ વાંકાનેર	૧૦૦	૧૩	૧૩	૧	૨૩	૭	૪૦	૧	પ્રાથમિક મફત.
૧૧ પાલીતાણા	૯૬	૨૪	૨૫	૨	૩૧	૭	૭૦	૨	X
૧૨ ખંભાત	૯૦	૩૫	૩૯	૦	૦	૦	૦	૧	પ્રાથમિક મફત.
૧૩ વાંસદા	૮૭	૧૩	૧૫	૧	૩	૯	૪૫	૧	ગા. માં પ્રા. મફત
૧૪ રાજકોટ	૬૩	૧૭	૨૭	૩	૩૮	૬	૬૦	૫	ખેડુતો માટે પ્રા-થમિક ફરજિયાત.
૧૫ લીબડી	૪૮	૧૭	૩૫	૨	૨૬	૬	૬૦	૨	પ્રાથમિક ૭ થી ૧૧ હોક. ફરજી. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક મફત.
૧૬ વળા	૪૬	૭	૧૫	૧	૦	૦	૦	૦	પ્રાથમિક મફત
૧૭ માંગરોળ	૪૩	X	X	૧	૧૫	૦	૦	૧	પ્રાથમિક મફત
૧૮ મુળી	૨૦	૧૧	૫૫	૧	૬૨	૬	૫૦	૧	પ્રાથમિક મફત
૧૯ સચીન	૨૦	૧૬	૮૦	૩	૧૩	૯	૪૦	૦	મુદત
૨૦ લાડી	૧૪	૩	૨૧	૧	૦	૦	૦	૧	

શાળાની દાલની સખ્યામા નધારા કન્વાની જાળતમા ફેટલાક સંખ્યો કહે છે કે હવે નવી નિશાળો ઉધાડવાની જરૂર નથી ફેટલાવ કહે છે કે લોકોની માગણી પ્રમાણે ઉધાડવામા આવ છે. માત્ર લાવનગર, માગગેળ, મચીન અને મુળીએ ફેટલા ગામેમા અત્યારેજ નવી નિશાળો ઉધાડવાની જરૂર છે તે જણાવ્યું છે મુળીના ૨૦ ગામેમાથી ૧૧ મા નિશાળ છે અને ૧ મા જરૂર છે મચીનમા ૨૦ માથી ૧૬ ગામમા નિશાળ છે અને ૨ મા જરૂર છે માગગેળમા ૬ ગામમા નિશાળની જરૂર છે લાવનગરમા ૬૬૬ ગામેમાથી ૧૩૩ મા નિશાળો છે, હાલ તુરંત ૧૨૧ નધાર ગામેમા નિશાળની જરૂર છે.

૨ માગગેળ અને ખલાતે અવાદિદી કન્યાશાળાની મખ્યા જાગી નથી છોકરાઓની નિશાળોમા ફેટલી છોકરીઓ લશે છે તે કદાચે જણાવ્યું નથી પણ જે આકાશ આવ્યા છે તે ઉપરથી કન્યાકેળવણી બહુજ પછાત જણાય છે. એ મળધમા નાળ્યોએ નક્કી કર્યુંકમ વડવા વટે છે

૫ નવી નિશાળ ઉઘડતી વખતે ગામનાં લોકોને મદદ કન્વાની ફજર પાડવામા નથી આવતી પાલીતાણા તાલુકામા મકાન ગામનેાંને આપતુ પડે છે અને ત્રીમ નિઘાર્થી આપનાની ફરજ પાડવામા આવે છે લીમડી તાલુકામા જે મહિનામા નિઘાર્થાની મખ્યા ૧૫ થી ઓછી હોય છે તે મહિનાનો અન્ય ગામનેાંને આપવો પડે છે

૬. શિક્ષકોના પગાર મળધમા ટેન્ડ અને અનટેન્ડના જૂદા પગારો દર્શાવવામા આવ્યા છે. મોરબીમા શરૂઆતનો પગાર બહુજ ઓછો છે ૩ ૩) થી માસ્તરો ગુજરાત ગી રીતે ચલાવતા હશે ? જાકી બીજો ૩ ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૨, થી શરૂઆત થાય છે, અને નધારેમા વધારે ૪૦, ૫૦, ૬૦, લગી થાય છે માત્ર ગોડવામા ૭૦, લગી થાય છે પ્રથમ કેળવણી ખાતુ એજન્સીને આધીન હતુ તે દિવસનો આ ઉંચામા ઉંચો 'રહેલ' નક્કી થયેલો હતુ કાયમ રહ્યો છે કમીમા કમી પગાર બહુ હનુ છે દસથી ઓછો રાખવો યોગ્ય લાગતો નથી

૭ શિક્ષકોની મખ્યા લાવનગરમા માથી નધાર ૭, ફન્ડ ગિલ્ડોતુ પ્રમાણુ લાવ નગર, રાજપીપળા, ગોડળ, પાલીતાણા, મુળી અને મુચમા ૩૦ ટકાથી વધાર ૭ વામદા, મોરબી અને ધગમધુરમા હમવા લાયક પ્રમાણુ, ફક્ત નજીથી આર ટકા આવે છે વા સદામા ૩૩ શિક્ષકોમાથી એકજ ટેન્ડ છે મો બીમા ૧૪૮ માથી ગાજ ટેન્ડ છે

૮. ૯ ધરેજી નિશાળો અને મિડલ સ્કુલો વગા અને મચીન શિવાય બધા નાળ્યોમા છે તે ઉપરાત ગુજરાતી સ્કુલના ઉપના વગમા અરેજી કનામે લાવનગર અને ગોડગમા કાઢવામા આવ્યા છે અને બીજો વિચાર ચાલે છે જ્યાં લીમડી મેટ ઈનાયદી નીશાળ કાઢવાની તકલુમા છે

૧૦ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટની શિષ્યવૃત્તિઓ વગલજ ફરે- મોટા સ્ટેટમા નખવામા આવી છે ને ઈજનેરી, આમિ કાકટરી ટેકનિકલ, રંગેરે શિક્ષણને માટે હોય છે, તામ- નેરમા એન એવ બી લીખવા જનાર માટે પણ એક ૩ ૨૫ ની એલગ્રેશીપ તખવામા આવી છે

૧૧. પરદેશ અભ્યાસાર્થે જવા માટે કોઈ પણ રાજ્યમાં ખાસ શિષ્યવૃત્તિ નથી.

૧૨. ખાસ જાતોમાં અંત્યજો માટે જામનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, - રાજકોટમાં શાળાઓ છે, મુસલમાનોની મદ્રેસા તથા ઉર્દુ સ્કૂલો રાજ્યના ખર્ચે અથવા ખાનગી ગૃહસ્થોને ખર્ચે જામનગર, ભાવનગર, રાજકોટ, રાધનપુર અને ખંભાતમાં છે જ્યારે રાજ-પીપળા અને સુથમાં મુસલમાનોને મફત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ગરાસીયા માટે ગોંડલમાં ઇંગ્લંડની પબ્લિક સ્કૂલના ધોરણ પર ગરાસીયા કોલેજ કાઢવામાં આવી છે, જામનગરમાં ગરાસીયાઓ માટે બોર્ડિંગ છે અને મૂળીમાં ગરાસીયાઓને મફત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પોરબંદરમાં ખારવાઓ માટે ખાસ નિશાળ કાઢવામાં આવી છે. અને સચીન અને સુથમાં કાળીપરજને શિષ્યવૃત્તિઓ અથવા મફત શિક્ષણ માટે ગોંડલ જરવામાં આવી છે.

૧૩. જામનગર અને લીંબડીમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મફત છે; જ્યારે ખંભાત, રાધનપુર, ધરમપુર, વાંકાનેર, સચીન, વળા અને મૂળીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત છે. લીંબડીમાં સાતથી અગ્રીયાર વર્ષના છોકરાઓ માટે પ્રાથમિક કેળવણી ફર-જ્યાત પણ છે.

૧૪. સાધારણ નિયમ તરીકે નિશાળોમાં લણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પર અંકુશ મકામાં આવતો નથી. માત્ર ભાવનગર સ્ટેટમાં ખાનગી ઇંગ્રેજ શાળાને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી દરબારી હાઇસ્કૂલ અને મિડલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મુકદ્દર કરવામાં આવી છે.

(૨)

મ્યુનીસીપલ મંડળોને પૂછેલા પ્રશ્નોના આવેલા ઉત્તરોનું તારણ.

ગુજરાતના પાંચ જિલ્લાઓમાં બધાં જિલ્લાને ૨૭ શેહેરોમાં હાલ મ્યુનીસીપલ મંડળો ચાલુ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ૧૦, ખેડમાં ૬, સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લામાં ત્રણ ત્રણ, અને પંચમહાલમાં બે શેહેરોમાં મ્યુનીસીપલ મંડળો છે. શેહેરની વસ્તીના પ્રમાણમાં આ મંડ-જોના (૧) મોટા, (૨) વચલા તથા (૩) નાના એવા વિભાજો પ્રાપ્ત થયા. ૨૨,૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા શેહેરની મ્યુનીસીપાલીટી મોટી, ૧૦ થી ૨૨ હજારના વસ્તીની વચલા વર્ગની, અને દસ હજારથી ઓછી વસ્તીની નાની મ્યુનીસીપાલીટી કહેવાય. આ ત્રણે વર્ગના મ્યુનીસીપલ મંડળો કેળવણીમાં, એટલે કે વિશેષ કરીને પ્રાથમિક કેળવણીમાં જે કામ કરે છે તેની જુદી જુદી તપાસ લઈશું. મોટી મ્યુનીસીપાલીટીઓ ફક્ત પાંચ છે. જિલ્લાવાર એકેક-અમદાવાદ, નડીયાદ, સુરત, ભરૂચ અને ગોધરા. વચલા વર્ગની નવ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં વિરમગામ અને ધોળકા, ખેડ જિલ્લામાં ઉમરેડ, કપડવણજ, આણંદ અને ખોરસદ, સુરતમાં વવસાડ અને રાદર, અને ભરૂચમાં અંકલેશ્વર છે. બાકીની ૧૭ રહી તે નાની છે.

(૧) મોટી મ્યુનિસિપાલિટીઓ.

પાંચ મોટા શહેરોમાંથી ભરૂચ તરફથી પ્રજાના ઉત્તરે મળ્યા નથી તે શહેરની રકબકમિનીના ચેરમેન અધિકારી ગૃહમંત્રી છે તે દરમિયાન તેમ થયું હોય તે શહેરના આકાશ ખની ગમ્યા તેટલા ડ્રગવણી ખાતાના નાપિંક રીપોર્ટ પરથી લીધા છે

કેળવણી સંબંધી ખર્ચ—

અનુક્રમ નંબર	શહેરનું નામ	વસ્તી	મ્યુનિસિપાલિટીનો કુલ આયુખર્ચ ૧૯૧૪-૧૫	કેળવણી પાછાના કેટલાક ખર્ચ ૧૯૧૫-૧૬ નથી પાછા	કુલ ખર્ચ ૧૯૧૫-૧૬ નથી પાછા	કેળવણી માટેના માથાદી ખર્ચ	કુલ ખાળા ભરે છે. ૧૯૧૪-૧૫	કુલ ખાળાની કુલ ભરે છે
૧	અમદાવાદ	૩,૨૫,૦૦૦	૧૨,૬૪,૦૦૦	૮૮,૨૬૭	૬૮	૦-૬-૪	૧૧,૭૧૧	૫૦
૨	સુરત	૧,૧૫,૦૦૦	૪,૫૬,૬૦૦	૫૧,૭૧૨	૧૧.૩	૦-૭-૫	૭,૬૮૯	૬૯
૩	ભરૂચ	૪૩,૫૦૦	૧,૪૩,૦૦૦	૨૮,૦૬૦	૧૬૬	૦-૧૦-૪	૩,૩૬૩	૭.૭
૪	નડીયાદ	૨૭,૦૦૦	૭૮,૦૦૦	૨૨,૮૮૩	૨૬૩	૦-૧૩-૬	૨,૮૩૭	૧૦.૫
૫	ગોધરા.	૨૨,૦૦૦	૨૭,૬૭૦	૮,૦૧૦	૨૮૯	૦-૫-૮	૧,૧૭૭	૫૩

ઉપરના આકાશોથી એટલું તો સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે જેમ જેમ વસ્તીના માથા દીઠ ખર્ચ વધારવામાં આવે તેમ તેમ નિશાળે જતા બાળકોનું પ્રમાણ વધારી શકાય. નડીયાદ માથા દીઠ સાડાનેરે આના જેટલી સારી રકમ ખર્ચે છે તેથીજ તે વસ્તીના ૧૦૧૧ દલાને ભણાવી શકે છે, નહીં કે તે શહેરમાં કાંઈ બહુધ માથા છે તેથી અથવા ત્યાં માફક પાકે છે તેથી અમદાવાદ જે પોતાનો ખર્ચ બમણો કરે, એટલે કે સવા ૭ આનાને બદલે સાડા બાર આના ખર્ચે તો હાલ પાંચ દલા વસ્તીને ભણાવી શકે છે તેને બદલે દમ ટકા વસ્તીને ભણાવી શકે તે ખીરકુબ નિસશય છે વિશેષ ભણુનગરે માટે નિશાળો અને ખીલ માધનો યુગ પાડનાનીજ ખેટી છે મજબૂત અમદાવાદ અને આખા પ્રાંતમાં સૌથી પછાત છ નાનું મુખ્ય શહેર ગોધરા એ બંને લગભગ એક મગખાળ આગળ વધેલા છે એ શાચનીય વાત ઉપરના આકાશથી સ્પષ્ટ થાય છે

૨. સરકાર અરબી માટે આપે છે કે આથી ?

૨ આટલી મૂકમ મગજર તરફથી ધાન પ્રમાણે અન્ધી, એટલે ખર્ચના ૫૦ ટકા, મગની જોઈએ તે પુરેપુરી કદી મળતી નથી એ માધારણ કિમિયાદ છે આ રકમ દર ત્રણ ત્રણ અથવા પાંચ પાંચ વડે નખી કરવામાં આવે છે તેને બદલે દરમાલ આગળ વર્ષના ખર્ચના આકાશ ઉપરથી નક્કી થવી જોઈએ વળી લગાધના વર્ષો દરમિયાન આટલા પાંચ એકનો પધાગે થશે નહીં એમ જણાવનામાં આવ્યું છે, અને લગાધ કેટલા નર્ષ હજુ આવશે તે કદી સકાર્તું નથી મ્યુનિસિપાલિટીઓને તો લગાધ દરમિયાન પણ પોતાનો ખર્ચ પધા નજાજ પડે છે, તો હાલ ૪૪ થી ૪૪ દમ આટ મળે છે તે લગાધને બીજા પ્રમાણ ધરીને ૨૫ થી ૩૩ સુધીનું થાય તો આશ્ચર્ય થઈ શકે નહીં

૫૦ ટકાની ટ્રાંટને બદલે હાલ અમદાવાદને ફક્ત ૩૪ ટકા, સુરતને ૪૦ ટકા, ભરૂચને ૪૨ ટકા, નડીયાદને ૩૯, અને ગોધરાને ૪૪ ટકા ટ્રાંટ મળે છે.

૩-૪. ટ્રેન્ડ અને અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો. એક શિક્ષક દીઠ છોકરાની સંખ્યા.

૩-૪. અમદાવાદમાં ૫૬ ટકા શિક્ષકો ટ્રેન્ડ છે. આ પ્રમાણ સંતોષકારક છે. સુરતમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૪૧ નું આવે છે, ભરૂચના આંકડા નથી, નડીયાદમાં ૫૫ ટકાનું આવે છે, અને પછાત ગોધરામાં ફક્ત ૩૫ ટકાનું આવે છે.

કોઈ ઠેકાણે પબ્લીક વિદ્યાર્થીઓ દીઠ એક શિક્ષક નથી. ૩૦ અથવા ત્રીસથી વધારે દીઠ એક એ પ્રમાણ બધાને માટે આવે છે. શિક્ષકોની સંખ્યામાં માધ્યમ રીતે વધારો કરવો ઇચ્છ લાગે છે.

૫. મકાનો.

૫. અમદાવાદના પ્રાથમિક શાળાનાં મકાનો પૈકી " થોડા સુધડ, સગવડવાળા અને હવા અજવાળાવાળાં છે. ઘણાં તેવાં નથી. " સાત લાખ રૂપિયાની રકમ મળે તો મનમાનતાં મકાન બંધાય. સુરત પણ તેજ પ્રમાણે કહે છે, અને ખર્ચની અટકળ દસ લાખ રૂ. આંકે છે. ભરૂચની માહિતી નથી. નડીયાદની ૧૨ નિશાળો પૈકી ત્રણના મકાનો યુનિસીપાલિટીની માલેકીના અને સુધડ છે. બાકીના ભાડાના મકાનો છે. પણ હવા અજવાળાની ખામીની ખાસ ફરીયાદ નથી. ગોધરામાં સાધારણ રીતે સગવડ ઠીક છે, પણ એક નવું મકાન મોટી નિશાળને માટે બાંધતાં રૂ. ૩૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થાય. અમદાવાદ જેવા ગીચ વસ્તીવાળા શહેરની નાના બળગેટાની નિશાળો પણ ગીચ હોય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

૬. વધારે નિશાળોની જરૂરીઆત

૬. અમદાવાદને હાલ તુરંત આઠ વધારે નિશાળોની જરૂર છે, સુરતને આગવી, અને નડીયાદને બેની છે. ગોધરામાં ધાંચી અને બીજા મુમલમાનો માટે પાંચ કુશન-શાળાઓ છે તેને જોડીને સાધારણ પ્રાથમિક ફેળવણી આપવા વર્ષો ખોલવાની જરૂર છે. દરેક શાળામાં બે શિક્ષક આપતાં વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૫૦૦ નો થાય. ભાંડો હાલનો ખર્ચ ફક્ત આઠ હજાર છે, તેમાં એકદમ આટલો ઉમેરો થઈ શકે નહીં. ૪ થા ૫ વર્ષે થઈ શકે.

૭. શિક્ષકોનો પગાર.

૭. અમદાવાદ પોતાના શિક્ષકોને મળતા કમીમાં કમી પગારમાં વધારો કરવાની જરૂર ધારે છે. અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને સરઘાતથી રૂ. ૯ ને બદલે ૧૨, પહેલા વર્ષના ટ્રેન્ડને ૧૨ ને બદલે ૧૫, બીજા વર્ષનાને ૧૫ ને બદલે ૨૦, અને ત્રીજા વર્ષવાળાને ૨૦ અથવા ૨૫ ને બદલે ૨૫ મળવા જોઈએ એમ વાજબી માને છે. સુરત

શિક્ષકોને દ્વાર મળતા પગાર સંતોષકારક માને છે, અને માંથી વધારે પગાર રૂ. ૧૦ નો છે તેને બદલે એક જગ્યાનો રૂ. ૭૫ નો કરવા ૬૪ માને છે. ભરૂચનો મન આપણે જાણતા નથી. નડીયાદ ધારે છે કે હાલ મળતા પગાર સંતોષકારક ન કહેવાય અને ઓછામાં ઓછો પગાર રૂ. ૧૨ આપવા જરૂરનો ધારે છે. ગોધરાએ ૨૫૯ ઉત્તર આપ્યો નથી અને “વધારો આપવાનું” નાણાં મંબંધી સ્થિતિ ઉપર આધાર ગણે છે” એમ જણાવ્યું છે.

૮. કન્યાશાળાઓ તથા તેની શિક્ષિકાઓ.

૮. અમદાવાદમાં કુલ નીચાણોની મંખ્યા ૪૧ છે તે પૈકી ૧૧ કન્યાશાળાઓ છે, એટલે એકથી લાગતી કન્યાઓ માટે છે. આ અગ્રાર પૈકી મુમયમાન લાખઓની કન્યાઓ માટે તો એકજ છે એ શોચનીય સ્થિતિ છે. સુરતમાં ૨૯ પૈકી ૫ એટલે છઠ્ઠા લાગતી કન્યાશાળાઓ છે અને કેટલીક બીજામાં છોકરાઓ અને કન્યાઓ સાથે લેણે છે. ભરૂચમાં ૧૭ પૈકી ૭, નડીયાદમાં ૧૨ પૈકી ૪ એટલે ત્રીજા લાગતી અને ગોધરામાં પાંચ પૈકી એકજ કન્યાની શાળા છે. અમદાવાદમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષિકાઓ ૬૭ રકમ છે, પણ સુગતમાં આ પ્રમાણુ ફક્ત ૪૧ જ છે. પુરૂષ તથા સ્ત્રી શિક્ષિકા બન્ને માટે સુરતમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષિકાનું પ્રમાણુ ફક્ત ૪૧ રકમ, એટલે અસંતોષકારક છે. નડીયાદમાં ૯ માંથી ૭ એટલે ૭૭ રકમ શિક્ષિકાઓ ટ્રેન્ડ છે, અને પછાત ગોધરામાં ૯ માંથી ફક્ત બે, એટલે ફક્ત ૨૩ રકમ છે.

૯. અંત્યજ વર્ગ માટે શાળાઓ.

૯ અંત્યજ વર્ગો માટે અમદાવાદ જગ્યા મવા બે લાખ વચ્ચીના શહેરમાં ફક્ત બે શાળા તથા એક વર્ગ છે. સુગતમાં પણ બે અંત્યજ શાળા છે, ભરૂચની ખબર નથી, નડીયાદમાં એક નથી અને ગોધરામાં એક છે અને તે “ઉર્ફુન્ડુલ માથે બેઠેલી છે.” અમદાવાદની મંખ્યા નિર્વિવાદ ઓછી છે અને ઓછો ખર્ચ એ તેનું કારણ દેખાય છે. સુરતની મંખ્યા દીક છે, છતાં ત્યાં વધારાની જગ્યા છે, નડીયાદમાં પ્રિન્તી મીરાનરીની બોર્ડીંગ માથેની અંત્યજ શાળા હોવાથી ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીને જરૂર નહીં લાગતી હોય. આપણે કરવાનું કામ બીજાઓ કરે છે, માટે આપણે કરવાની તમ્બી લેવી નહીં એ દલીલ ધોર્મ પણ પ્રગટીય મંચા નજ કરે એમ આપણે માની લઈએ. કેળવણીની બાબતમાં ગુજરાતમાં પ્રથમ પદ ધરાવતું ગઢેર આ બાબતમાં કેમ પાછળ પડ્યું હશે તે પ્રશ્ન સહજ પૂછાયા વિના રહેવાનું નથી. ગોધરામાં ઉર્ફુન્ડુલને બેઠેલી કાલેલી અંત્યજશાળા ઉપર-થું પરિણામ આવ્યું છે તે મનન કરવા જેવું હશે

૧૦-૧૧. શિક્ષણ
પ્રસારનો વિશેષ
ખર્ચ ક્યાંથી
કાઢવો?

૧૦-૧૧. અમદાવાદના પ્રતિનિધિનો મત છે કે “ મગકાં નધા મ્યુનીસીપાલિટીએ મળી આ સુધારા કરવા જોઈએ. બન્નેએ સરખા હિસ્સા આપી આ સુધારો કરવો. ” સુરતના પ્રતિનિધિ મ્યુનિસીપાલિટીના બીજા કરો માથે કેળવણીનો ખામ કુ નાખવો એમ મત મૂકે છે તથા સરકાર તેટલીજ ટ્રાંટ આપે તો તેમાંથી વધારાનો ખર્ચ કાઢી શકાય, હાલની ચાલુ આવકમાંથી કાઢી શકાય તેમ નથી એમ જણાવે છે. નડીયાદ કહે છે કે હાલમાંજ અમારી મ્યુનીસીપાલિટી જોઈએ તે કરતાં વધારે (૨૬ ટકા) ખર્ચે છે તેથી ચાલુ મહેસુલ માંથી કાંઈ વિશેષ મળી શકે નહીં, અને સરકાર પુરી ટ્રાંટ આપે તો વધારાનું ખર્ચ થઈ શકે. ગોધરા પણ નડીયાદ પ્રમાણેજ કહે છે.

આ પાંચ શહેર પૈકી ફક્ત એક, અમદાવાદ દસ ટકાથી ઓછું ખર્ચ કરે છે એમ આપણે ઉપગ્ના કામ પરથી જોયું છે. તેના પ્રતિનિધિનો મત છે કે આવકના દસ ટકા ઓછામાં ઓછા કેળવણી માટે ખર્ચવા જોઈએ. તે મત પ્રમાણે વર્તમાનમાં આવે તો હાલ ૮૮ હજાર ખર્ચાય છે તેને બદલે ૧૦૭ હજાર, એટલે ૧૬ હજાર વધારે શિક્ષણ માટે ખર્ચાય. સુરત ૧૦ ટકાથી વધારે ખર્ચે છે, છતાં દસ ટકાના નિયમથી ખર્ચાવા પુરતી નથી. નડીયાદ કહે છે કે દસ ટકા થી વધારે રકમ ખર્ચવી જોઈએ. ભરૂચની માહિતી નથી. ગોધરાએ ૨૫૮ ઉત્તર આપ્યો નથી.

૧૨. અંદાજ પત્ર.

૧૨. અંદાજ પત્ર લેવાની મત્તા ઉપર પૈમાની તંગી શિવાય બીજો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. વિરોધ પૈમા મળે તો મૌએ વાપરવાને તૈયાર છે, અને વાપરવાની જરૂર છે.

૧૩. શી માફ કરવી?

૧૩. શી હાલના મંજૂગોમાં માફ કરવાની વિગતમાં પાંચે શહેર છે. બીજા કોઈ રીતે (મગકાર તંત્રથી) તેટલીજ રકમ મળે તે શિવાય કોઈ રીતે શી જતી કરવા નેંધાર નથી. અમદાવાદના પ્રતિનિધિ તો કહે છે કે “ જે લોકો શી આપી ગઈ એવી સ્થિતિમાં છે તેમની પામેથી શી બંધ કરવી જરૂર જણાતી નથી, ” પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત થવા પહેલાં શી આવી કરવી કે નહીં તે પ્રશ્નનો નિકાલ આ ઉત્તરથી થાય છે.

૧૪. શારીરિક તપાસ
અને કેળવણી.

૧૪. શારીરિક તપાસની વ્યવસ્થા એકે શહેરમાં નથી. અમદાવાદના પ્રતિનિધિ લખે છે કે “ મકુબર્ડની સુચનાથી ત્રણ લગભર જેમ્બરોએ શારીરિક તપાસનું કામ કરવાની હા કહી છે ” પણ હજી શરૂઆત થઈ જાગતી નથી. બધા શહેરોમાંના નોકરીઆત તથા ધંધાદારી દાકતરો મળી આ કામ વેબ્યાથી વગર પગારે ઉપાડી લેવાની ચો-

જના કરે તો આ કામ મુલત્ય થઈ જાય. તે મિત્રાચ દેવી રીતે અને ક્યારે થશે તે સમજાતું નથી.

શારીરિક કૃત્યવણી ફીલ તથા કસરત રૂપે બધે આપવામાં આવે છે. પણ યોગ્ય કસરતશાળા અથવા ખુલી જગ્યાના અભાવે કામ સંતોષકારક થતું નથી. અમદાવાદમાં કન્યાઓને ફીલ ઉપરાંત Skipping રિક્વિંગ શીખવાય છે.

૧૫. ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ.

૫. જીવન ધાર્મિક શિક્ષણ ક્યાંઈ આપવામાં આવતું નથી ફક્ત અમદાવાદમાં દાલપુર ઉર્દુ નિશાળમાં એક ગૃહસ્થની મદદથી કુરાન શિખવામાં આવે છે.

નૈતિક શિક્ષણ વાંચનમાળામાં નીતિના પાઠો છે તેના શિવાય બીજી કોઈ રીતે આપાતું નથી. ફક્ત નડીયાદમાં “ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ નીતિ ધર્મોત્તેજક મંડળ નદરથી આપાય છે.”

૧૬. ધંધા હુજર માટે શાળા.

૧૬. ધંધા હુજરની શાળા ફક્ત સુરત શહેરમાં એક છે. બીજે ક્યાંઈ નથી. અમદાવાદની સ્કુલ બોર્ડ પાસે આવી એક શાળાની દરખાસ્ત છે, પણ મંજૂર થશે એવાં કાંઈ ચિન્હ નથી.

૧૭. અપંગો માટે શાળા.

૧૭. અપંગોને માટે ક્યાંઈએ નિશાળ નથી. અમદાવાદમાં બહેરા મુંગાની શાળાને મ્યુનીસિપાલીટી ગ્રાંટ આપે છે.

૧૮. સત્વર પ્રસાર તથા મુધારા માટે સામાન્ય મુચનાઓ.

૧૮. અમદાવાદના પ્રતિનિધિ સત્વર પ્રસાર માટે નીચેનાં ઉપાયો સૂચવે છે. (કે) પછાત વર્ગો માટે નિશાળો. (ખ) કન્યાશાળાઓ અને ખાસ કરીને મુસલમાન કન્યાઓ માટે. (ગ) મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ માટે નિશાળો. (ઘ) શહેરોમાં સનિશાળાઓ (ચ) ફરજિયાત કૃત્યવણી. મુધારા માટે તેઓ અનેક ઉપયોગી મુચનાઓ કરે છે તેની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમાંથી થોડી નીચે આપી છે. (કે) બાળ વર્ગો માટે રેન્ડ સ્ત્રીશિક્ષકો રોકવી. (ખ) દરેક નિશાળને બગીચો અને કસરતશાળા આપવાં. (ગ) કોઈ પણ નિશાળમાં ૩૦૦ કરતાં વધારે છોકરાં ન રાખવા. (ઘ) પાંચમા, છઠ્ઠા અને માતમા ધોરણમાં ઇંગ્લિશ એચ્છિક વિષય તરીકે શીખવવું. (ચ) કન્યાશાળાઓમાં વ્યાકરણ ત્રીજાને બદલે પાંચમા ધોરણથી શરૂ કરવું, તથા હારમોનીયમ આપવું (છ) બાળવર્ગના છોકરાંઓને ઘણા લાગે રમન ગમતમાં બહાર ફેરવવા જોઈએ. (જ) નાના બાળકોને વર્ષમાં ચાર વખત એક એક અડધાડીયાની રમ્મ આપવી.

સુરતના પ્રતિનિધિ આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવાને કાંઈ ખાસ ઉત્સાહ ન બતાવતાં હુંકમાં એટલું લખે છે કે “સત્વર પ્રસારની બાબત પ્રમુખ કૃત્યવણીની જેવી કદર કરે તેના ઉપર છોડવી જોઈએ.”

નહીવાદના પ્રતિનિધિ " નાણાંની તંગી " એ સર્વ દુઃખોનું કારણ બતાવે છે. તે દુર ચાય તો બધાં સારાં વાનાં થાય એવો તેમનો લખવાનો આશય છે.

ગોધરાના પ્રતિનિધિ (૧) પછત વર્ગ માટે મફત કેળવણી તથા (૨) પછત ક્ષાત્રોમાં કેળવાયલા વર્ગ નરકથી કેળવણી માટે ઉપદેશ એ બે સાધનો સૂચવે છે.

(૨) વચલા વર્ગની મ્યુનીસીપાલિટીઓ.

(૧) ખર્ચ કેટલો કરે છે.

ઉપર કલા પ્રમાણે નવ શહેરોના મંડળો આ વર્ગમાં આવે છે. તેઓ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ કેટલો ખર્ચ કરે છે, તેના કુલ ખર્ચના પ્રમાણમાં આ ખર્ચ કેટલા ટકા થાય છે વીગેરે હકીકત નીચેના કોષમાં આપી છે.

વીરમગામ, કપડવંજ અને આણંદ એ ત્રણે સ્થળેથી ઉત્તરો મળ્યા નથી. તે સ્થળો સંબંધી મળી શકી તેટલી આદિતી કેળવણી ખાતાના રીપોર્ટ ઉપરથી લીધી છે.

શહેરનું નામ	વસ્તી સંખ્યા (૧૯૧૧)	મ્યુનીસીપાલીટીનો કુલ ખર્ચ રૂ. (૧૯૧૪-૧૫)	કેળવણી પાછળ કુલ ખર્ચ (૧૯૧૫-૧૬)	કેળવણી ખર્ચ કેટલા ટકા ?	શહેરની વસ્તીના માથા દીઠ ખર્ચ	કુલ કેટલાં બાળકો બાળે છે. ૧૯૧૪-૧૫	કુલ વસ્તીના કેટલા ટકા બાળે છે.
૧ વીરમગામ	૨૦,૮૦૦	૪૬,૭૦૦	૧૦,૧૪૭	૨૧.૭	૦-૭-૦	૧,૧૬૯	૫.૬
૨ વલસાડ	૧૩,૭૦૦	૩૩,૧૦૦	૭,૯૧૨	૨૩.૯	૦-૯-૩	૧,૨૧૪	૮.૯
૩ ઘોળકા	૧૩,૭૦૦	૨૩,૩૦૦	૫,૨૪૪	૨૨.૫	૦-૬-૧	૯૯૧	૭.૨
૪ ઉમરેઠ	૧૩,૭૦૦	૧૭,૦૦૦	૭,૭૦૦	૪૫.૩	૦-૯-૦	૧,૩૪૦	૯.૮
૫ કપડવંજ	૧૩,૧૦૦	૨૨,૯૦૦	૬,૬૩૪	૨૯.૦	૦-૮-૧	૧,૧૬૩	૮.૯
૬ બોરસદ	૧૧,૯૦૦	૧૪,૬૦૦	૭,૦૪૨	૪૮.૨	૦-૯-૬	૧,૩૪૭	૧૧.૩
૭ અંકલેશ્વર	૧૧,૩૦૦	૩૩,૯૦૦	૮,૬૩૯	૨૫.૫	૦-૧૨-૩	૯૫૫	૮.૫
૮ રાદિર	૧૦,૩૫૦	૩૮,૬૦૦	૫,૬૪૧	૧૪.૬	૦-૮-૯	૭૬૭	૭.૪
૯ આણંદ	૧૦,૧૦૦	૧૨,૯૦૦	૪,૫૩૫	૩૫.૧	૦-૭-૨	૯૫૨	૯.૪

ઉપરના કોષા ઉપરથી જણાશે કે દરેક શહેર કુલ ખર્ચના ૨૨ થી ૪૮ ટકા ફક્ત પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચે છે. માધ્યમિક કેળવણી પાછળ ચાર શહેર ખર્ચ કરે છે તે તો ભુદંજ. ફક્ત રાદિર બોચ (૧૪.૬ ટકા) ખર્ચે છે, પણ તે શહેરમાં મ્યુનીસીપાલી-

દીની પાંચ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી મીશનરી, અંગ્લુમને ઇન્ડિયામની અને બીજી ખાનગી મળી કુલ આઠ શાળાઓ છે. આ દારણધી રહેરને ઝાણ ખર્ચથી ચાલી શકે છે. વસ્તીના માથા દીઠ ખર્ચ ૭ આનાથી સવાબાર આના સુધી થાય છે. વસ્તીના ૫.૬ થી ૧૧.૩ ટકા નિશાળે ભણે છે તે પ્રમાણ હાલના મંત્રાલયમાં સંતોષકારક છે.

૨. સરકારી શાં.

૨. વલસાડને ૫૦ ને બદલે ૪૫, ધોળકાને ૫૦ ને બદલે ૪૭, ઉમરેકને ૪૦, બોરસદને ૮૩, અંકલેશ્વરને ૪૮, અને રહેરને ૪૪ ટકા સરકારી ગ્રાંટ મળે છે. દર વર્ષે ગ્રાંટની રકમમાં ખરચ વધતાં વધારો થવાની જરૂર છે, તથા લકાઇને લીધે ગ્રાંટનો વધારો બંધ થીયો છે તે મળવો જોઈએ એમ સાધારણ માગણી છે.

૩. શિક્ષકોનું ઓ-કરાઓ ઉપર પ્રમાણ.

૩. દર શિક્ષક સરેરાશ ૨૫ થી ૩૦ છાત્રાઓને હાલ લણાયે છે. આ સ્થિતિમાં વિશેષ દેશકાર કરવા જરૂર નથી.

૪. દેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ.

૪. વલસાડમાં ૩૯ શિક્ષકમાંથી ચોથોજ ભાગ દેન્ડ છે, ધોળકામાં લગભગ અરધો ભાગ દેન્ડ છે, ઉમરેકમાં, બોરસદમાં તથા અંકલેશ્વરમાં ૬ થી જરા વધારે દેન્ડ છે. રહેરમાં ૬ દેન્ડ છે.

૫. નિશાળનાં મ-કનો.

૫. થોડાં મકાનો આલેકીનાં છે તે બધી રીતે સંતોષકારક છે, આકીનાં ભાડેનાં છે તે સાધારણ રીતે ઠીક છે, પણ નવા બાંધવાની બધા શહેરો આદેશ રાખે છે.

૬. વધારે નિશાળો.

૬. વલસાડ, ધોળકા, તથા રહેરને વધારે નિશાળોની જરૂર નથી. ઉમરેક ને એક, બોરસદ ને બે (તેમાં એક અત્યંત જ શાળા), અને અંકલેશ્વરને બે નિશાળોની હાલ તુરત જરૂર છે.

૭. શિક્ષકોનો પગાર

૭. અનુદેન્ડ શિક્ષકોના પગારની શરૂઆત રૂ. ૧૨ થી થવી જોઈએ એમ મોટો ભાગ કહે છે. દેન્ડ શિક્ષકોના પગારમાં ૨૫ ટકા વધારે થવા બોરસદની લક્ષમણ છે. આકીના શહેરો દેન્ડ શિક્ષકને માટે વધારો સુચવતા નથી.

૮. કન્યાશાળાઓ.

૮. રહેર શિવાયના બીજા પાંચ શહેરમાં બધે કન્યાશાળા છે, અને તેમાં દેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ અરધાથી વધારે છે. રહેરમાં એક કન્યાશાળા છે (અને બીજી બે ખાનગી છે.)

૯. અત્યંત જ શા-ળાઓ.

૯. વલસાડમાં એક અત્યંત જ શાળા છે, ધોળકામાં એક હતી તે મુક્તિદેવશાળાઓની માગણીથી તેમને મ્યુનીસીપાલિટીએ સોંપી દીધી છે, ઉમરેકમાં ખ્રિસ્તી મિશનરી તરફથી બે, બોરસદમાં એક નહીં, અંકલેશ્વરમાં એક અને રહેરમાં એક છે. ધોળકા શિવાય બધે સ્થિતિ સંતોષકારક ગણાય.

૧૦. વધારે ખચ
ક્યાંથી મે-
ળવયો?

૧૦. આ જાધા શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી આવી મર્યાદિત અને 'ચોટી' હોવાથી તથા ઉપજનો 'મોટો ભાગ, ફૂં થી ફૂં સુધીનો, ફક્ત કેળવણી માટે ખર્ચાતો હોવાથી વધારે રકમ મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની આવકમાંથી ખર્ચા શકે તે શક્ય નથી. મરકાગ વધારે રકમ ગ્રાંટ તરીકે આપે તોજ કેળવણીનો પ્રસાર કરી શકાય એમ મર્વેનો મન છે. બોરમદનો મત છે કે સરકારી ગ્રાંટ કુલ ખર્ચના ફૂં ને બદલે ફૂં અને અંકલેશ્વરના મત પ્રમાણે ફૂં હોવી જોઈએ. વળી બોરમદની ભલામણ દરેકથી કેળવણી દાખલ કરવાની છે અને જોઈતાં વધારે નાણાં કેળવણી કરે એસાડી મેળવવાં. મ્યુનિસિપાલિટીઓ પોતાના પદરતું વિશેષ ખર્ચ કાંઈ નવીન આવક મળ્યા શિવાય કરી શકે નહીં એ તો નિ.સંદેહ છે અને સત્વર પ્રસાર કરવા માટે સરકારી મદદ અથવા કેળવણીના કરની જરૂર છે.

૧૧. ઉપજના કેટલા
ટકા કેળવણી
માટે ખર્ચવા.

૧૧. જાધા શહેરો દમ ટકાથી ધણું વધારે ખર્ચે છે. રાદિગનો મન છે કે આ વર્ગની મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઓછામાં ઓછા ઉપજના ૧૮ ટકા કેળવણી માટે ખર્ચવા જોઈએ.

૧૨. અંદાજ પત્ર.

૧૨. ખર્ચના અંદાજપત્ર ધડવામાં કોઈ ભતનો પ્રતિબંધ નથી, જે પ્રતિબંધ છે તે પૈમા ઓછા હોવાને લીધે છે.

૧૩. ફી માફ કરવી?

૧૩. ગદેર શિવાય પાંચ શહેરોનો મન છે કે હાલના સંજોગોમાં ફી માફ કરી શકાય નહીં, જે બીજી કાંઈ રીતે તેટલી ઉપજ વધે તોજ તે બાબતનો વિચાર કરી શકે. રાદિગનો મત છે કે ફી તદ્દન માફ નહીં કરવી પણ નામની એટલે ફૂં થી ૧ આના સુધીની રાખવી. પોતાને આ પ્રમાણે કરવા દેવાને કેળવણી ખાતાના ઉપરી પામે રાદેર માગણી પણ કીધી હતી, પણ તેઓ સાહેમે તે દરખાસ્ત નામંજુર કીધી.

૧૪. શારીરિક તપાસ
તથા કેળવણી.

૧૪. શારીરિક તપાસ માટે ક્યાંઈ બચાવ નથી. ફક્ત વલસાડમાં "છોકરોઓની આંખો વખતે વખત તપાસવા ચોખ્ખા દાકતરની ગોઠવણ રાખી છે." શારીરિક કેળવણીની ગોઠવણ તેટલીજ અમં-
તોવકારક છે.

૧૫-૧૬. ધાર્મિક
નૈતિક શિક્ષણ
તથા ધંધા હુ-
ન્નરની શાળાઓ

૧૫-૧૬. ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ બીજકુલ ક્યાંઈ ખામ આપવામાં આવતું નથી. ધંધા હુન્નરની શાળા તથા અપંગો માટે શાળા ક્યાંઈએ નથી.

૧૭-૧૮. સત્તર પ્ર-
સાર તથા સુ-
ધારા માટે સુચ-
નાઓ.

૧૭-૧૮. નિશાળમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઉપર ટ્રાઈ ટેકાએ અંકુશ નથી. સત્તર પ્રસાર માટે ધોળકા તથા અંકલેશ્વર હાલમાં કરે છે કે માસ્તરોએ ઘેરઘેર ફરી નિશાળે બાળકોને તથા ખાસ કરીને બાળકોએને મોકલવા ઉપદેશ આપવો જોઈએ. રાદર શી બીલકુલ કાઢી નાખવાની દિમાયત કરે છે. મુખ્ય અધ્યક્ષ, પૈસાની અછત, દુર યાવ તો પ્રસાર તથા સુધારો યાવ એમ સર્વે માને છે.

(૩) નાની મ્યુનીસીપાલિટીઓ.

	રોડેર.	વસ્તી.	કુલ ખર્ચ.	ફળવણી પા- છળ ખર્ચ.	ફળવણી માટે દેડલા ટકા.
૧	દોહદ	૯,૩૦૦	૧૫,૨૦૦	૫,૩૫૮	૩૫
* ઈ. ૨	જંજીસર	૯,૦૦૦	૨૦,૮૦૦	૭,૦૦૦ (૯૧૧૧)	૩૪ (૪૪)
ઈ. ૩	ધંધુકા	૮,૦૦૦	૧૬,૫૦૦	૫,૩૪૯ (૯૦૬૪)	૩૨ (૫૫)
૪	ડાકોર	૭,૮૦૦	૨૧,૬૫૦	૫,૦૦૦	૨૩
હાઈસ્કુલ ઈ. ૫	બેડા	૭,૪૦૦	૨૭,૬૦૦	૪,૭૩૪ (૧૨,૦૪૩)	૧૭ (૪૩)
૬	મોડાસા	૭,૦૦૦	૧૦,૦૦૦	૫,૦૬૨	૫૧
૭	મહુધા	૬,૮૦૦	૯,૨૦૦	૪,૨૬૮	૪૬
ઈ. ૮	સાણંદ	૬,૫૦૦	૧૦,૦૦૦	૫,૬૩૪ (૬,૬૬૩)	૫૬ (૭૦)
ઈ. ૯	મેહેમતાવાદ	૬,૩૦૦	૧૦,૬૫૦	૪,૫૦૦ (૫,૬૩૧)	૪૨ (૫૩)
ઈ. ૧૦	ધોળેરા	૬,૦૦૦	૧૦,૮૦૦	૪,૨૮૨ (૫,૮૭૫)	૪૦ (૫૪)
૧૧	રાણપુર	૫,૮૦૦	૯,૪૫૦	૪,૫૬૦	૪૮
ઈ. ૧૨	પ્રાંતીજ	૫,૦૦૦	૧૦,૨૦૦	૧,૯૩૦ (૪,૬૪૨)	૩૯ (૪૯)
૧૩	ધોધા	૩,૦૦૦	૬,૭૦૦	૧,૬૫૯	૨૯

ઉપરના આંકડાઓથી દેખાઈ આવે છે કે બે શિવાય બધી નાની મ્યુનીસીપાલિટીઓ પોતાના કુલ ખર્ચના ૨૯ થી ૫૬ ટકા પ્રાથમિક ફળવણી પાછળ ખર્ચે છે. તેર પૈકી એકમાં (બેડામાં) તો મ્યુનીસીપાલિટીની હાઈસ્કુલ છે, અને બીજા છમાં મીડલ સ્કુલો છે. પ્રાથમિક ફળવણી પાછળ થતો ખર્ચ ઉમેરીએ તો સાત રોડેરોમાં તો કુલ ખર્ચના ૪૩ થી ૭૦ ટકા ફળવણી માટે જાય છે. હાલ કરે છે તેથી વિશેષ ખર્ચ તેઓ ઉપજ વધ્યા

* ઈ-ઈમેલ મીડલ સ્કુલ. કોલેસમાં ખર્ચના આડા તથા ટકા બનાવ્યા છે તે ઈમેલ ફળવણી સુધારના છે.

શિવાય ડેળવણી પાછળ કરે તો તે ઇષ્ટ નથી, કારણ શહેર સુધારાના આરોગ્યરક્ષણ વિગેરે બીજા કામો કરવામાં પૈસાની મુશ્કેલી આવે.

વધારે નિશાળોની અગત્ય હોહદ, ડોક્ટર અને ખેડ શિવાય બીજા કોઈ શહેરને લાગતી નથી. દોહદને ૪ બાંચ સ્કૂલોની (તેમાં એક કન્યાઓ માટે) તથા ડોક્ટર અને ખેડને એકેડમી કન્યાશાળાની જરૂર લાગે છે. નાના શહેરોને પણ વિશેષ કન્યાશાળાઓની જરૂર લાગે છે.

વિશેષ ખર્ચ કરવાના સાધનના સંબંધમાં હાલ આ નાના શહેરો ખચે છે તેથી વિશેષ રકમ કોઈ રીતે ખર્ચી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. ધંધુકા તથા ધોલેરાને તો હાલ ચાલુ છે તે ખર્ચમાં પણ કાપકુપ કરવી પડશે એવી દેહેસત રહે છે. દોહદનો મત છે કે સરકારે ૫૦ ટકાને બદલે ૬૭ ટકા ગ્રાંટ આપવી. સરકારી ઉદ્યોગ મદદ વગર આ નાની મ્યુનીસીપાલિટીઓ લગભર વધારે ખર્ચ કરી શકે નહીં એવી લાચાર સ્થિતિ બતાવે છે.

અંત્યજશાળાઓ ૧૨ પૈકી ૬ શહેરમાં છે, બીજા ત્રણ શહેરોમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ચલાવે છે, મોગસા અને મેડેમદાવામાં પેહેલાં એકેડમી હતી પણ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા કમી હોવાથી કાઢી નાખી અને મહુધામાં એક ખાનગી છે.

ડેળવણીના સત્વર પ્રસાર અર્થે અક્ષત અને ફરજિયાત કરવાની યોરો લાગ હિમાયત કરે છે. જલ્પસરની લલામણ સરકારે રૂ ને બદલે રૂ ગ્રાંટ આપવી એવી છે. ડોક્ટરની મુઅના પ્રમાણે પછાત વર્ગોને મફત પુસ્તકો વીગેરેની ખાસ ઉચેજવની જરૂર છે. દોહદ કન્યા ડેળવણીમાં ખાસ વધારો કરવાની જરૂરીયાત જુએ છે.

ખાનગી માધ્યમિક શિક્ષણ—

ગુજરાતમાં ઇંગ્લેન્ડ ખાનગી સાદસથી ચાલતી ૫૧ નિશાળો છે. તેમાં ૧૦ હાઇસ્કુલો અને ૪૧ મીડલ સ્કુલો છે. તે બધી સ્કુલોને ફેટલાએક પ્રશ્નો પૂછનામાં આવ્યા હતા તેમાંથી બે હાઇસ્કુલોએ તથા ૧૫ મીડલ સ્કુલોએ ઉત્તરો આપ્યા છે. તેમજો મોકલેલી ફેટલીક હપ્પીકત નીચેના કોષમાં બતાવવામાં આવી છે.

સ્કુલનું નામ.	વ્યવસ્થા કરનાર મંડળ અથવા વ્યક્તિનું નામ.	સ્કુલ વિદ્યાર્થી.	કુલ ગ્રાંટ મળે છે કે નહીં.	કુલ ખર્ચ.	ગ્રાંટ મળે છે તે પરિબર છે કે નહીં.	રીમાર્ક.
૧ સાર્વજનિક હાઇ. (સુરત)	સુરત એન્જીનેરીંગ સોસાયટી.	૭	૫૧૪	હા.	૧૮,૫૯૧	૬૨ વર્ષે રીવાઇઝ થવી જોઈએ.
૨ યુનિયન હાઇ. (ભરૂચ)	માલેકીની.	૭	૬૦૦	હા.	૧૨,૦૦૦	ગ્રાંટ પુરતી નથી.
૩ માંડળ એ.વી.	એ. વી. સ્કુલ બોર્ડ.	૪	૧૭	હા.	૧,૧૭૩	વધારા થવો જોઈએ.
૪ મોઘસા એ.વી.	મહાજનની કમિટી.	૪	૫૯	હા.	૧,૫૧૩	પાંચમા લાગથી ઓછી મળે છે.
૫ ગોધાવી એ.વી.	શ્રી મોગીલાલ વીરચંદ.	૫	૫૬	ના.	૧,૬૨૫	x
૬ ગોકારમંથાન	કમિટી.	૫	૧૨૫	ના.	૨,૪૬૮	x
૭ ઇંગ્લીશ મુ-જીવ.	કમિટી.	૪	૬૧	હા.	૧,૫૫૦	પાંચમા લાગથી ઓછી મળે છે.
૮ ટંકારીયા.	વ્યક્તિ.	૨	૩૮	હા.	૧,૨૦૦	x
૯ અબરામા.	પ્રામીય કેળવણી મંડળ.	૫	૧૦૬	હા.	૩,૦૦૦	ગ્રાંટ બહુ થોડી મળે છે.
૧૦ દેગામ.	કમિટી.	૩	૧૧	ના.	૬૦૦	x
૧૧ અમલસાડ.	કમિટી.	૩	૨૫	ના.	૭૦૦	x
૧૨ રાંદેર નવી ઇંગ્લેન્ડ.	વ્યક્તિઓ	૪	૫૪	હા.	૧,૮૦૦	ફક્ત ૬ મળે છે.
૧૩ મદ્રેસા અહમ-દીયા રાંદેર.	વધારા કંડના ટ્રસ્ટીઓ.	૪	૭૫	ના.	૩૦૦૦	x
૧૪ માંડવી ઇંગ્લેન્ડ	માંડવી એન્જી-નેરીંગ સોસાયટી.	૫	૬૭	હા.	૨,૨૫૫	ગ્રાંટ ઘણી થોડી મળે છે.
૧૫ ન્યુ ઇંગ્લીશ ગોધરા	વ્યક્તિ.	૩	૧૦૦	હા.	x	ઘણી ઓછી છે.
૧૬ યુએંક એ.વી.	કમિટી.	૪	૬૦	ના.	૨૦૦૦	x

૩ ધોરણ સુધી બે આના ૪-૫ માં ચાર આના ફી.

બીલકુલ મફત

ગુજરાતી નિ-શાળ પણ સાથેજ છે.

સરકારી ગ્રાન્ટ

લગભગ દરેક ગ્રાન્ટ લેતી શાળા ગ્રાન્ટ ઓછી મળવાની ફરિયાદ કરે છે. કેટલીક શાળાઓને તો શાળાના ખર્ચના ફૂંધી પણ ઓછી મળે છે. લડાઈ દરમ્યાન ગ્રાન્ટમાં વધારો ખીલકુલ થતો નથી તેને લીધે નિશાળાને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

પાઠ્ય પુસ્તકો

આ સંબંધમાં મોઝસાનો અભિપ્રાય છે કે “પાઠ્ય પુસ્તકોની પસંદગી ઘણી જ ખરાબ છે. દુનીયામાં જવાને વિદ્યાર્થી નાલાયક બને છે, અને સંગીન કેળવણી મળતી નથી. વિદ્યાર્થીને વ્યવહારપયોગી જ્ઞાન બહુ થોડું મળે છે.” સાર્વજનિક હાઈસ્કુલ લખે છે કે “પાઠ્ય પુસ્તકોની પસંદગી માટે શાળાઓના વ્યવસ્થાપકોને વધારે છુટતી જરૂર છે.” ડોક્ટર સંસ્થાન સ્કુલ લખે છે કે “હાલ કંઈક અંશે શિક્ષણને બોળે વધી ગયો છે.” ગોધાવી સ્કુલ લખે છે કે “ઇતિહાસ અને ભૂગોળનાં નીચલા ધોરણનાં પુસ્તકો અથોગ્ય માલમ પડ્યાં છે.” સુણાવ લખે છે કે “પાઠ્ય પુસ્તકો વારંવાર બદલાતાં હોવાથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પૈસા સંબંધી મુશ્કેલીઓ નડે છે.”

ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ.

સાર્વજનિક હાઈસ્કુલ કહે છે કે “ત્રણેક વર્ષ પર ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ ફરજિયાત આપવાનો પ્રયોગ અજમાવેલો, પણ માત્ર પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન આપવાથી બાળકોને જ્ઞાન મળતું હોય એમ લાગ્યું નહિ.” ડોક્ટર સંસ્થાન સ્કુલ કહે છે કે “અત્રે નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પણ તે ફરજિયાત નથી. ચોપડીઓ તરીકે મૂળ મહાભારતમાંથી અમુક નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયો પસંદ કરી તેમાંથી શિક્ષણ અપાય છે. તે ઉપરાંત ગ્રેન્ડ આનંદશંકરકૃત નીતિશિક્ષણ અને ધર્મવર્ણન અને નીતિસાર વિગેરે પ્રથોનો આધાર લઈ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.” અમલસાક લખે છે કે “નૈતિક શિક્ષણને માટે મણીલાલ નલુભાઈ દીવેદીએ લખેલું બાળ વિદ્યાસ ચક્ષુષીએ છીએ.” રાંદેરથી મદ્રેસા અદમદીયા લખે છે કે “કુરાનનું ધાર્મિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે.” ગોધરા ન્યુ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સ્કુલ લખે છે કે “શિશુ સફળેષ માળાના લાગે આવે છે.” મુંબઈની પના લાલ જૈન હાઈસ્કુલ લખે છે કે “જૈન ધર્મનું ધાર્મિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે. આ અભ્યાસ ક્રમ માટે પુસ્તકોની કોઈ સીરીઝ પ્રકટ થયેલી નથી. પણ આ નિશાળાને માટે પોતાનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કીધો છે.”

વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ અને કેળવણી.

લગભગ બધી શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર નળાં છે એવી ફરિયાદ કરે છે. તેમની શારીરિક કેળવણીને વાસ્તે જોઈએ તેવાં સાધનો નથી. તેના કારણોમાં સુરત સાર્વજનિક હાઈસ્કુલ ગરીબાઈને માટે દરજ્જે જોખમદાર ગણે છે. ભરૂચ યુનિયન હાઈસ્કુલ જણાવે છે કે “તેનું કારણ ત્યાં ખીડીનાં ખોટાં વ્યયન તથા ગીથ્યા મોજમજ છે; અને કેટલેક અંશે બાળકો તથા માળાપોની નિર્ધન અવસ્થા છે.” માંડળ સ્કુલ લખે છે કે “તેનું કારણ કસરત નહીં અને અભિતાહારપણ છે.” ડોક્ટર સંસ્થાન સ્કુલ લખે છે કે “શરીર સારાં ન રહેવામાં ગરીબાઈ અને અભ્યાસ જેટલે અંશે જોખમદાર હોય તેના

માગ્ય એં વીં રકુલ લખે છે કે “ ફરજયાત ફેળવણી થવાની ખાસ જરૂર છે. તેની સાથે સરકાર તરફથી દરેક પ્રકારની મળતી મદદમાં વધારો કરવાની સરકારને વિનંતિ કરવાની જરૂર છે. ” વળી તેઓ હુન્નર અને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળામાં આપવાની ભલામણ કરે છે. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ એ. વીં રકુલ લખે છે કે “ સરકારી ગ્રાન્ટ રૂ થી રૂ સુધી વધારવાની જરૂર છે. શાળાઓના નિભાવને વાસ્તે ન્યાં બીજાં માધનો હોય ત્યાં, શ્રી ઓછી કરવાની જરૂર છે. ” સંસ્થાન ઈંગ્લીશ સ્કુલ ડાક્ટર જણાવે છે કે “ જે વર્ગો ફેળવણીમાં પછાત છે તેઓને ફેળવણી તરફ આકર્ષવા માટે સાંપ્રત સમયમાં દેશહિન-ચિત્તકાનું ચિત્ત પ્રેરણું નેહએ. દાનચર શ્રીમતોની મદદથી ગરીબ મજૂર વર્ગના લાભોને માટે રાત્રિ શાળાઓ જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં સ્થાપન કરવી નેહએ અને પછાત વર્ગનાં બાળકો માટે ધર્મદા નિશાળો સ્થાપન થવી નેહએ. ન્હાનાં ગામોમાં ન્યાં લાઇબ્રેરીઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપન થવી નેહએ. માધ્યમિક શિક્ષણ તરફ યુનિસિપાલીટીઓનું ધ્યાન ખેંચાવું નેહએ. ” અશ્વામા ખર્માડ યુનાઇટેડ એં વીં રકુલ સૂચવે છે કે “ ગુજરાત ફેળવણી મંડળની જરૂર છે. ” અમલસાડ એં વીં રકુલ જણાવે છે કે “ ઇન્સ્પેક્ટરીંગ ઓફીસર શિવાય ફેળવાયેલા માણસોનું મંડળ દેખરેખ માટે હોવું નેહએ. ” રાદેર ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલ જણાવે છે કે “ રીનો રેટ વધતો જાય છે તે ઘટાડવો નેહએ. ” મદ્રેસા અહમદીયા ઈંગ્લીશ સ્કુલ, રાદેર લખે છે કે “ શિક્ષણ પ્રબળીય ધોરણે આપવું નેહએ. બહારના વિદ્યાર્થીઓ માટે દોરેટો ખોલવી નેહએ. ” ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલ, ગોધરા જણાવે છે કે “ દરેક ન્હાના ગામમાં પણ ઇંગ્રેજ સ્કુલ અથવા ગુજરાતી સ્કુલમાં એક ઇંગ્રેજ વર્ગ સ્થાપવો નેહએ. ” યુએનક એં વીં રકુલ કાલોલ જણાવે છે કે “ ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકો પોતાની નિશાળમાંથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી થઇ જાય એવી ખીકથી વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્રેજ લાણવા જવા માટે ઉત્તેજન આપતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ ગમે તેમ સમજવી હેરાન કરી, જતા અટકાવે છે. ” વાસણા એં વીં રકુલ લખે છે કે “ શ્રી બોડીંગે તથા ઓર્ફનેન જેવી સંસ્થાઓ દરેક માતિમાં વિશેષ સંખ્યામાં સ્થપાવાની જરૂર છે. કાલમાં મફત અને ફરજયાત ફેળવણી દાખલ કરવાની પણ જરૂર છે. ”

૪.

તાલુકા અને જિલ્લા બોર્ડના જવાબોનું તારણ.

ગુજરાતમાં આવેલાં પાંચ જિલ્લા અને ત્રેન્ચ બધા તાલુકાનાં લોકલબોર્ડના પ્રમુખ તથા ધિનઅમલદાર સંબંધિતે પ્રાથમિક ફેળવણી સંબંધી એક પ્રશ્નાવલી બોકલાવી હતી. આ પ્રશ્નોનાં જે જવાબો મળ્યા છે તેમાં પ્રથમ તો બોર્ડના કાર્પ પ્રમુખના જવાબોનેવામાં આવતા નથી અલગત તેઓ બધા અમલદારજ છે. પણ સરકાર અને ફેળવણી ખાતાના ઉપરી જેવી રીતે નેહતી માહિતી આપે છે તેવી રીતે આવા સવાલોના જવાબ આપવાની તેમને પણ સમજ આવે તો પ્રશ્નોને ઘણા લાલ ચાપ.

કરતાં ચાલુ જમાનાનાં કેટલાક દુર્વ્યસનો જેવાં કે ચા, બીડી, બગ્ગર તથા હોટેલમાં વેચાતી મીઠાઇઓ અને બીજા પદાર્થો અને નારકા જેવામાં થતા ઉગ્ગમર વધારે જોખમદાર છે.” રંદેર મદ્રેસા અદમદીયા લખે છે કે “મામાન્ય ગરીબાઈ અને અભ્યાસના બોળથી પણ તેમનાં શરીર બગડે છે ખરાં. મુખ્યત્વે કરીને કાંઈપણ અંગકસરત તમામ છોકરાઓ માટે ફરજિયાત કરવી જોઈએ.” કાલોલની મુખેકે સ્કુલ લખે છે કે “ક્રિસ્ટ અને પુટબોલની રમતો તથા કેટલીક દેશી રમતો રમાડવામાં આવે છે, વિદ્યાર્થીઓ તેનો ધણી હોંસથી લાલ લે છે.” મુંબઈની પનાલાલ જૈન હાઈસ્કુલ લખે છે કે “અમારે ત્યાં દાકનર શારીરિક તપાસ લે છે.” આ પદ્ધતિથી આંખની ફરિયાદના કેસો નોંધાય છે. શરીર સખળ અને તંદુરસ્ત કરવા અભ્યાસનો બોલે ઘટવો જોઈએ.....બની શકે તો અભ્યાસનો વખત એકી સાથે ૧૦૦ થી યા (એક કલાકની વચગાળે આસાએશ સહીત) છે તે દેશની ઋતુ અને પરંપરા મુજબ સવાર સાંજનો થવો જોઈએ.”

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

બધી શાળાઓ ઈંગ્લિશ શિવાયના વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શિખવાની તરફેણમાં છે. ભરૂચ યુનીવર્સન હાઈસ્કુલ જણાવે છે કે “જન્મ ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી કાંઈપણ વિષય મૂલ્યુ કરતાં છોકરાઓને વાર લાગતી નથી. પદ્ધતિ ધણી સારી છે, અને તેનો ચોક્કસ રીતે અમલ થવાની જરૂર છે.”

અવ્યારાક્રમ.

સુરત સાર્વજનિક સ્કુલ લખે છે કે “હાલ જેટલા વિષયો શિખવાય છે તે બધા માટે પુરતો વખત મળતો નથી. તેમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે. કાંઈ નહીં તો તેમાંના કેટલાક અગ્નિષ્ઠ વિષયો તરીકે શિખવવાની જરૂર છે.” ભરૂચ યુનીવર્સન હાઈસ્કુલ ધધાની ટ્રેનવણી હાખસ કરવા લલામણુ કરે છે. દરેક શાળા ઇતિહાસ અને ભૂગોળના પાઠ્યપુસ્તકોના સંબંધી ધણીજ ફરિયાદ કરે છે. ધણી સ્કુલો તે પુસ્તકોની ભતભતની બૂલો બતાવે છે. મુંબઈની પનાલાલ જૈન હાઈસ્કુલ લખે છે કે “પુસ્તકો મૂળ હોવાં જોઈએ અને નહીં કે અસલ ઉપર કરેલા તારણનાં—વળી રાબત માટે દેશ માટે માન અને પ્રીતિ થાય અને દેશની દરેક પ્રકારની ઉન્નતિ થાય એવી ઇચ્છાથી લખાયેલા ઇતિહાસના પુસ્તકોની ગેર-હાજરી જણાય છે.”

ખર્ચ કમી કરવાના રસ્તાઓ.

સુરત સાર્વજનિક સ્કુલ જણાવે છે કે “ખર્ચ ઓછું કરવાનો સૌથી સારો રસ્તો એ જ છે કે શાળાનો ફરનીયર તથા અન્ય શિક્ષણ સામગ્રીની પસંદગીમાં શાળાના વ્યવસ્થાપકોને વધારે છૂટ મળવી જોઈએ, જેથી ટ્રેનવણી શાસ્ત્રના મર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોને અનુસરી યોગ્ય સામગ્રી ઓછે ખર્ચે પ્રાપ્ત કરી વ્યવસ્થાપકો શિક્ષણના ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકે.”

ટ્રેનવણીના સત્વર પ્રસારાર્થે મુચનાઓ.

સાર્વજનિક હાઈસ્કુલ જણાવે છે કે “ટ્રેનવણીના પ્રસાર માટે શિખ્યવૃત્તિયા અને માશી છોકરાઓની મંખ્યાના પ્રમાણમાં વધારો થવાની જરૂર છે. દરેક વર્ગમાં ઓછામાં ઓછી ૩ શિખ્યવૃત્તિયા હોવી જોઈએ અને દરેક વર્ગમાં ૨૫ ટકા જેટલા માશી વિદ્યાર્થી હોવા જોઈએ.”

માન્ય એ. વી. સ્કુલ લખે છે કે “ ફરજિયાત ફળવણી થવાની ખાસ જરૂર છે. તેની સાથે સરકાર તરફથી દરેક પ્રકારની મળતી મદદમાં વધારો કરવાની સરકારને વિનંતિ કરવાની જરૂર છે. ” વળી તેઓ હુન્નર અને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળામાં આપવાની ભલામણ કરે છે. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ એ. વી. સ્કુલ લખે છે કે “ સરકારી ગ્રાન્ટ ૧ થી ૩ સુધી વધારવાની જરૂર છે. શાળાઓના નિભાવને વાસ્તે ન્યાં બીજાં સાધનો હોય ત્યાં, શી ઓછી કરવાની જરૂર છે. ” સંસ્થાન ઈંગ્લીશ સ્કુલ ડોક્ટર જણાવે છે કે “ જે વર્ગો ફળવણીમાં પહોંત છે તેઓને ફળવણી તરફ આકર્ષવા માટે સાંપ્રત સમયમાં દેશલિત-ચિંતકોનું ચિત્ત પ્રેરાવું જોઈએ. દાનચર શ્રીમતોની મદદથી ગરીબ મજૂર વર્ગના લાભોને માટે રાત્રિ શાળાઓ ભુદાં ભુદાં સ્થાનોમાં સ્થાપન કરવી જોઈએ અને પહોંત વર્ગનાં શાળાઓ માટે ધર્માદા નિશાળો સ્થાપન થવી જોઈએ. ન્હાનાં ગામોમાં ન્યાં લાઇબ્રેરીઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપન થવી જોઈએ. માધ્યમિક શિક્ષણ તરફ મુનિસિપાલિટીઓનું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ. ” અલ્પામા ખસાડ યુનાઇટેડ એ. વી. સ્કુલ સૂચવે છે કે “ ગુજરાત ફળવણી મંડળની જરૂર છે. ” અમલસાડ એ. વી. સ્કુલ જણાવે છે કે “ ઇન્ડિયન ઓફીસર શિવાય ફળવાયેલા માણસોનું મંડળ દેખરેખ માટે હોવું જોઈએ. ” રાદેર ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલ જણાવે છે કે “ શીનો રેટ વધતો જાય છે તે ધટાડવો જોઈએ. ” મડેસા અહમદીયા ઇંગ્લીશ સ્કુલ, રાંદેર લખે છે કે “ શિક્ષણ પ્રભાકીય ધોરણે આપવું જોઈએ. ખદ્દારના વિદ્યાર્થીઓ માટે દોસ્તેલો ખોલવી જોઈએ. ” ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલ, ગોધરા જણાવે છે કે “ દરેક ન્હાના ગામમાં પણ ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલ અથવા ગુજરાતી સ્કુલમાં એક ઇંગ્લેન્ડ વર્ગ રાખવો જોઈએ. ” યુએન-ક એ. વી. સ્કુલ કાલોલ જણાવે છે કે “ ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકો પોતાની નિશાળમાંથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી થઇ જાય એવી ખતીકથી વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્લેન્ડ લખાવવા જવા માટે ઉત્તેજન આપતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ ગમે તેમ સમજવી હેરાન કરી, જતા અટકાવે છે. ” વાસણા એ. વી. સ્કુલ લખે છે કે “ શ્રી ઓર્ડિંગ તથા ઓર્ડિનેજો જેવી સંસ્થાઓ દરેક ગાંતિમાં વિશેષ સંખ્યામાં સ્થપાવાની જરૂર છે. દાલમાં મદત અને ફરજિયાત ફળવણી દાખલ કરવાની પણ જરૂર છે. ”

૪.

તાલુકા અને જિલ્લા બોર્ડના જવાબોનું તારણ.

• ગુજરાતમાં આવેલાં પાંચ જિલ્લા અને તેનાં બધાં તાલુકાનાં લોકલબોર્ડના પ્રમુખ તથા ડિપુટીપ્રમુખ સંલગ્નતાને પ્રાથમિક ફળવણી સંબંધી એક પ્રશ્નપત્રી મોકલાવી હતી. આ પ્રશ્નોનાં જે જવાબો મળ્યા છે તેમાં પ્રથમ તો બોર્ડના કોઈ પ્રમુખના જવાબોનેવામાં આવતા નથી અલગતાં તેઓ બધાં અમલદારજ છે. પણ સરકાર અને ફળવણી ખાતાના ઉપરી જેવી રીતે જોઈતી માહિતી આપે છે તેવા રીતે આવા સવાલોના જવાબ આપવાની હેમને પણ સમજ આવે તો પ્રખરે ધણે લાલ થાય.

૧૨. તાલુકા બોર્ડના ૨૭ સભાસદોએ અને ૩ જીલ્લા બોર્ડના ૩ સભાસદોએ અમને જવાબ વાળ્યા છે. ગુજરાતનાં બધાં તાલુકા બોર્ડમાંથી બાકીનાં બોર્ડનાં કોઈ સભાસદોએ જવાબ વાળ્યા નથી અને બાકીના બોર્ડના સરેરાશ ૨ સભાસદોએ જ જવાબ આપ્યા છે તેમજ આખા પંચમહાલ જીલ્લાના કોઈ તાલુકા બોર્ડના સભાસદોના જવાબ મળ્યા નથી એ ધણું શોચનીય છે. પણ જીલ્લા બોર્ડના જવાબોની સંખ્યા તો આથી પણ વધારે નિગરાનજનક છે; કારણ કે ૨ જીલ્લાના એકપણ સભાસદે જવાબ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી અને બાકીના જીલ્લાના એકેક જ સભાસદે જવાબ આપ્યા છે. તાલુકા બોર્ડના દરતાં પણ જીલ્લા બોર્ડના સભાસદો પોતાને સોંપાયેલા ફેગવણીના કાર્યમાં ઓછો રસ લે છે એવું અનુમાન આ ઉપરથી કરી શકાય.

જીલ્લા બોર્ડ.

પ્રથમ જીલ્લા બોર્ડના જવાબો જોઈશું.

ફેગવણી ઉપર વાર્ષિક ખર્ચના આંકડા સરકારી રીપોર્ટમાં આપવામાં આવેલા દ્વાયાથી અહીંયા તે ટાંકીશું નહિ.

અમદાવાદ અને પંચમહાલ જીલ્લાના સભાસદો સૂચવે છે કે દર વર્ષે તુલના જીલ્લામાં અનુક્રમે ૧૮ અને ૧૦ વધારે શાળાઓ સ્થપાવી જોઈએ. ગુજરાતમાં ફેગવણીની દૃષ્ટિથી વધારેમાં વધારે પછાત જીલ્લાના સભાસદો પોતાના પ્રદેશની જરૂરીઆતનો ધણો જ નજરખાલ રાખતા જણાય છે.

અમદાવાદ જીલ્લામાં કુલ ૭૫૧ પ્રાથમિક શિક્ષકોમાંથી ૩૫૮ ટ્રેન્ડ છે અને પંચમહાલમાં ૧૬૮ અન્ટ્રેન્ડ અને ૧૪૮ ટ્રેન્ડ શિક્ષકો છે એમ ત્યાંના સભાસદો જણાવે છે. આટલાં વર્ષ પછી પણ લગભગ અડધા ભાગના જ શિક્ષકો ટ્રેન્ડ છે એ બીના સર્વેનું ખ્યાન ખેંચશે.

ફેગવણીના પ્રસાર અને સુધારા માટે જે વધુ નાણાં જોઈએ તે કેટલેક અંશે સરકારી આન્ટમાંથી અને કેટલેક અંશે વધુ કરમાંથી મળવા જોઈએ એવો ત્રણે સભાસદોનો અભિપ્રાય છે. પંચમહાલના સભાસદ સૂચવે છે કે વધુ ખર્ચનો ફે ભાગ સરકારે આપવો જોઈએ અને ફે ભાગ આખાકારી પાસેથી મેળવવો જોઈએ—આ બીજી દરખાસ્તને સુરતના ગૃહમંત્રી પણ ટોકા આપે છે.

કર નાંખવાની સત્તા બોર્ડને ન આપવી પણ લગાઈ પડી લોકલસેસ.ઉપર ૩ પાદનો ખાસ કર ફેગવણી માટેજ નાંખવો એવો સુરતના સભાસદોનો અભિપ્રાય છે હાલ પંચમહાલના ગૃહમંત્રી સૂચવે છે કે બિનઅમલદારી સભાસદોના ફે ભાગની વધુ મતિથી કર નાંખવાની સત્તા જીલ્લા બોર્ડને આપવી જોઈએ.

જીલ્લા બોર્ડનાં અંદાજ પત્ર વિશે વિચાર કરવાની તક સભાસદોને મળવી જોઈએ અને તે માટે ઓછામાં ઓછા એક માંસ અગાઉ તેની નકલ બધા સભાસદોને મોકલાવવી જોઈએ એમ પંચમહાલના સભાસદ સૂચવે છે.

સામાન્ય સૂચનાઓ કરતાં અમદાવાદના સભાસદ જણાવે છે કે (૧) બોર્ડનું અધારણ વધારે પ્રગતીય બનવું જોઈએ, (૨) પોતાના પ્રમુખ નીમવાની સત્તા બોર્ડને મળવી જોઈએ, (૩) કેળવણી ફરજિયાત કરવી જોઈએ અને (૪) ૨૦-છોકરા દીકરા એક શિક્ષક નીમવો જોઈએ. પંચમહાલના સભાસદ સૂચવે છે કે (૧) જીલ્લા બોર્ડની એક સ્કલ કમીટી નીમવી જોઈએ, (૨) વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમોશન એ કમીટીને હસ્તક થવું જોઈએ, (૪) નિશાળો માટે વધારે મારાં મકાનો અને સારા શિક્ષકો હોવા જોઈએ, (૫) મ્યુનિસિપાલિટીની હદમાં કેળવણી ફરજિયાત કરવી જોઈએ અને (૬) પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેતીનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ.

તાલુકા બોર્ડ.

તાલુકા બોર્ડના ક્ષેત્રમાં પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થિતિના આકાશ વિષે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેના જવાબનું ટાંચણ આપવાની હવે જરૂર નથી કારણકે સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ગુજરાતના પાંચે જિલ્લાના જુદા જુદા તાલુકા વિષે માહિતી મળવાનું નક્કી થયું છે અને પંચમહાલ અને ખેડા જિલ્લાના તાલુકાના આંકડા મળ્યા પછીજે, જાણીતા ત્રણ જિલ્લાની આવી વિગતવાર માહિતી મળશે ત્યારે અમે તે બધી અમારા રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરીશું.

મરકારી કોષ્ટકમાં કન્યાશાળાની મંજૂરતા આંકડા આપવામાં આવ્યા નથી તેથી તાલુકા બોર્ડના સભાસદોના જવાબમાંથી જે આંકડા મળી આવે છે તે નીચે ટાંકીશું:—

અમદાવાદ	ખેડા	ભરૂચ	સુરત
ઉત્તર દસકોઈ ૫	મહેમદાવાદ ૩	જમ્બુસર ૪	ચીખલી ૪
વિરમગામ ૫	બોરસદ ૫૩ (૧૩)		ઝોરપાડ ૪
સાઉથ દસકોઈ ૧૧			જલાલપુર ૯

અત્યંત વર્ગની શાળાઓની સંખ્યા પણ નીચે પ્રમાણે જવાબમાંથી મળી આવે છે.

ઉત્તર દસકોઈ ૧	મહેમદાવાદ ૧	ચીખલી ૨
સાઉથ દસકોઈ ૨		વામરા ૧
વીરમગામ ૩		જલાલપુર ૨

દર વર્ષે કેટલી વધારે નિશાળો કાઢવી જોઈએ એ સવાલના જવાબમાં એકથી ૨૦ શાળાઓ સ્થાપવાની જુદી જુદી સૂચના કરવામાં આવી છે. એક લોકલ બોર્ડના સભાસદ દર વર્ષે વધારાની જુદી જુદી સાત લોકલ બોર્ડના સભાસદ બે, ત્રણ લોકલ બોર્ડના સભાસદ ત્રણ, ચાર લોકલ બોર્ડના સભાસદ પાંચ, એક લોકલ બોર્ડના સભાસદ ૧૫, અને બે લોકલ બોર્ડના સભાસદ ૨૦ વધારે શાળાઓ સ્થાપવાની સૂચના કરે છે. કેળવણીના પ્રસારને માટે જે આગુરતા ગામડાઓમાં પણ પ્રસરતી જાય છે તેના આ સ્પષ્ટ પુરાવો છે. શાળાઓ ઉપર મરકારી કેળવણી ખાતાના અંકુશ વિષે બહુ સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો અમને મળ્યા નથી. કેટલાકે જણાવ્યું છે કે ખાતાની હાલની સત્તા કાયમ સંપત્તી તો બીજા કેટલાકે જણાવ્યું છે કે બોર્ડને પણ સત્તા આપી સરકારી ખાતાનો અંકુશ ઓછો કરવો. વિરમગામના મલામદ બોર્ડને

નિસિપાલીટી જેવી સત્તા આપવાની લલામણુ કરે છે, અને મહેમદાવાદના સલાસદ સૂચવે છે કે ગામના લોકોને પૂછ્યા શિવાય નિશાળ ખંધ કરવાની સત્તા ખાતાને હોવી જોઈએ નહિ.

કેળવણીના વધારે પ્રસાર અને સુધારા માટે ઘણીજ વિવિધ સૂચનાઓ આ ઉત્તરોમાં નજરે પડે છે. પરંતુ તેમાં વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે તો બે સૂચનાઓ તરીકે આવે છે. (૧) ઘણા ખરા તાલુકાના સલાસદો લલામણુ કરે છે કે વધારે નિશાળો સ્થાપવાની અને હાલની શાળામાં વધારે ધોરણુ દાખલ કરવાની ઘણી જ જરૂર છે આથી પણ વધારે અગત્યની (૨) ખીજી સૂચના કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાની છે. જવાબ આપનાર ૨૭ સલાસદો પૈકી ૧૦ મફત અને ફરજિયાત કેળવણી આપવાની લલામણુ કરે છે. મોટા શહેરોથી દૂર આવેલાં ગામડાના સમજી જન્મે આ માગણી કરે છે એ ઘણુંજ આશાજનક છે. ખીજી સુખ્ય સૂચનાઓ સંક્ષેપમાં ટાંકીશું. (૧) કન્યાઓ માટે વધારે જુદી શાળાઓની જરૂર છે; (૨) વધારે ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકો શાળામાં હોવા જોઈએ; (૩) શિક્ષકોના પગાર વધારવા જોઈએ; (૪) ત્રીસને બદલે ૨૦ છોકરા દીકરા એક શિક્ષક હોવો જોઈએ. (૫) વર્ગદીક એક શિક્ષક હોવો જોઈએ; (૬) શાળાનાં મકાનો સુધારવાં જોઈએ; (૭) પ્રાથમિક શાળાના ઉપરનાં ધોરણમાં ઇંગ્લેશ શિખવવું જોઈએ; (૮) ઉદ્યોગ અને ખાસ કરીને ખેતીનું શિક્ષણ પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપવું જોઈએ; (૯) સારી સ્ત્રી શિક્ષકો વધારવી જોઈએ; (૧૦) ધર્મ અને નીતિની કેળવણી આપવી જોઈએ. (૧૧) નિશાળોમાં પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ; અને (૧૨) સત્રીશાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૨.

અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોની કમીટીના રીપોર્ટ.

અમદાવાદની ગોખલે સોસાયટીના તા. ૧૨-૮-૧૬ ના ઠરાવથી અમે નીચે સહી કરનારને " પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોની ચોખ્ખા-ચોખ્ખાનો વિચાર કરવા અને તેના સુધારા માટે સૂચના કરવાનું કામ " સોંપવામાં આવ્યું છે. તે અનુસાર અમે નીચેના રીપોર્ટ રજૂ કરીએ છીએ.

જે દૃષ્ટિથી અમે આ રીપોર્ટ ધડો છે તે અમારે આરંભમાં જ મૂકવવી જોઈએ. શિક્ષણશાસ્ત્રના બારીક સિદ્ધાંતોથી સમગ્ર અભ્યાસક્રમ અને સર્વે પાઠ્યપુસ્તકોનું અવ-લોકન કરી તે વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાનું કામ અમને સોંપવામાં આવ્યું હોય એમ અમે ધારતા નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં રાક્ષિયનું તેમજ પ્રગતિનું ધ્યાન ખેંચતી મહત્વની બાબતોનાજ અમારે ઉદ્દેશ્ય કરવાનો છે એમ અમે માનીએ છીએ. પરિપક્વ બેદક આગળ આ રીપોર્ટ રજૂ કરવાનો હોવાથી અમને જે થોડો સમય, અને અનુકૂળતા આ કામ માટે મળી શક્યા છે તે જોતાં અમારાથી આટલુંજ બની શકે એમ હતું. આ પરિ-પક્વની કે તેના કોઈ કાયમ મંડળની કમીટી આ સમગ્ર વિષયની ધણીજ ઝીણવટથી તપાસ ક્ષવિષ્યમાં કરશે એવી અમારી આશા છે.

પ્રચલિત અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે કંઈ પણ કહેતા પહેલાં તે બંનેને યોગ્યતાની પદ્ધતિનું રેખાદર્શન કરવું જોઈએ. પ્રથમ અભ્યાસક્રમ વિષે. સરકારી તેમજ સરકારે મંજૂર કરેલી પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમ સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી લગભગ સંપૂર્ણ રીતે નિયત કરવામાં આવે છે એ મુખ્ય મુદ્દાની વાત તો સામાન્ય રીતે ગંજોતી છે. તે બંનેની નોંધ ગ્રાન્ટ-ઈન-એઈડ કોડના પરિશિષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવે છે અને તેમાં વારંવાર કરવામાં આવતા ફેરફાર તેજ રૂપમાં જાણવવામાં આવે છે. હવે સરકારી શાળાના હેડમાસ્ટરને તો હમેશાં આ કમને શબ્દશઃ અનુસરવાની ફરજ હોય છે પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટી અને ખાનગી શાળાઓને એક જાતની સ્વતંત્રતા સરકારી નોંધમાં આપવામાં આવી છે. કોઈ ધોરણ માટે સરકારે નિયત કરેલા ક્રમ જોડેલો અધરો અને ઉચ્ચ ભૂમિકાનો ક્રમ મ્યુનિસિપાલિટીનાં સ્કુલબોર્ડ અથવા ખાનગી શાળાનાં વ્યવસ્થાપક રચે તો કેળવણી ખાતાની સંમતીથી તેઓ પોતાની શાળામાં તેને દાખલ કરી શકે. આ છટકો લાલ લઈ નહીંઆદની મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાને હસ્તકની કન્યાશાળાઓ માટે ખાસ જુદો અભ્યાસક્રમ ધરીને ઘણાં વર્ષથી અમલમાં મુકેલો છે અને તેનાં એકંદર ઘણાંજ આચારજનક પરિણામ આવ્યાં છે એમ અમારા જાણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એકંદર આ છટકો નહિ જેવોજ લાલ લેવામાં આવ્યો છે એ પણ નિઃશંક છે. આથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે સર-કારી કેળવણી ખાતાએ નિશ્ચિત કરેલો જ અભ્યાસક્રમ સરકારી, ગ્રાન્ટ-લેટી અને ગ્રાન્ટ ન લેતી પણ મંજૂર થયેલી લગભગ બધી શાળાઓમાં લાલ,પ્રચલિત છે.

પાઠ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવાની પદ્ધતિ વિશે ધી ઓ. મી. પ્રાંતપેએ થોડા વખત ઉપર પ્રાન્તિક ધારા સભામાં પોતાનો દરાવ રજુ કર્યો અને સરકારે તેની સામે સ્પષ્ટ રીતે વિરોધ જણાવ્યા છતાં વધુ મતે પસાર થયો ત્યારથી આ વિષય બહારમાં ઘણો ચર્ચાઓ છે અને પ્રગત્યે તેમાં ઘણો રસ લેવા માંડ્યો છે. હાલની પદ્ધતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે સરકારના કેળવણી ખાતાએ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે જે પુસ્તકે મંજૂર કર્યા હોય તે શિવાયનાં કોઈ બહારનાં પુસ્તક-પછી તે ગમે તેવાં મારાં અને ચોગ્ય હોય તો પણ-મંજૂર થયેલી કોઈ શાળા ચલાવી શકે નહિ. ઇનામ અને પુસ્તકશાળા માટે પણ કેળવણી ખાતું મંજૂર કૃત્રેલાં પુસ્તકોની યાદી બહાર પાડે છે તેમજ શાળાઓમાં વાપરવાનાં ચિત્રો અને નકશાઓની યાદી પણ પ્રકટ કરે છે અને આ દરેક બાબતમાં બહારનાં પુસ્તકો અને સાધનો વગેરે ન વાપરવાની સર્વેને ફરજ પાડે છે. આમ સરકારે મંજૂર કરેલી યાદીમાંથી જ સર્વ પાઠ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવાનાં હોવાથી મંજૂરીની પદ્ધતિનું અવલોકન કરવું નોંધએ. આ માટે સરકારે જે જનની વ્યવસ્થા કરી છે:—

(૧) ઈંગ્રેજી પુસ્તકો માટે અને (૨) દેશી ભાષાના પુસ્તકો માટે.

(૧) જે ઈંગ્રેજી પુસ્તકો મંજૂરી માટે સરકારી કેળવણી ખાતાને મોકલવામાં આવે છે તે રીધાં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનનેજ મળે છે. તેઓ તે પુસ્તકનું સામાન્ય અવલોકન કરે છે ને અને જે કોઈ પણ ગંભીર કારણથી માધ્યમિક શાળાઓના પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તે કેવળ અયોગ્ય લાગે છે તો તેઓ પોતેજ બીજા કોઈની સલાહ લીધા શિવાય તેને નામંજૂર કરે છે. પરંતુ જે તે પુસ્તક ઉકત ઉપયોગ માટે જરા પણ હીક લાગે તો તેઓ ઈલાકના ચાર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોને અભિપ્રાય માટે મોકલે છે. તેમના અભિપ્રાય મળતાં ડિરેક્ટર તે ઉપર વિચાર કરીને છેવટનો હુકમ પસાર કરે છે. આદીમાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવું નોંધએ કે આ ઉંચા અમલદારોના અભિપ્રાયો ફક્ત સૂચના રૂપેજ મળવામાં આવે છે અને તે ડિરેક્ટરને જરા પણ બંધનકર્તા હોતા નથી.

(૨) દેશી ભાષાનાં પુસ્તકો મંજૂર કરવાની પદ્ધતિ આથી ભુદી છે. કોઈ મુજરાતી પુસ્તક મંજૂરી માટે સરકારી ખાતાને મોકલવામાં આવે છે ત્યારે તે પહેલું મેઇલ ટ્રેનીંગ કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સીપાલને અવલોકન માટે મોકલવામાં આવે છે. તે વાંચીને તેઓ એક વિગતવાર નોંધ તૈયાર કરે છે અને પુસ્તક એકદમ નામંજૂર કરવાની અથવા તે વિશે શુક કમીટીના સભાસદોના અભિપ્રાયો મેળવવાની ભલામણ કરે છે. કોઈ પણ જાતના ઉપયોગ માટે પુસ્તક નામંજૂર કરતાં અમુક શિસ્તનાં મુજબ ચોક્કસ કારણો વાઇસ પ્રિન્સીપાલ આપે છે. પણ આ પ્રશ્ન વિચારવાની જરૂર છે કે કોઈપણ પુસ્તકને રદ કરવાની લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા આમ એક અમલદારને સહીસલામતીથી આપી શકાય ખરી? તેમનો રીપોર્ટ મળતાં વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર પોતાનો છેવટનો હુકમ પસાર કરે છે અને તે સામાન્ય રીતે પહેલા અધિકારીની સૂચના મુજબજ હોય છે. વાઇસ પ્રિન્સીપાલની સૂચનાનુસાર જે પુસ્તક નામંજૂર કરવાનું હોય તો પછી કોઈપણ કરવાનું રહેતું નથી—શિવાય કે ખાતાના ઉપરીને હીક લાગે તો પોતે તપાસ કરી છેવટના હુકમ પસાર કરે. પણ જે તે વિશે શુક કમીટીનો અભિપ્રાય લેવાનું નક્કી થાય તો ત્હેના સભા

સદોમાં તે ફેરવવામાં આવે છે. શુક કમીટીના સભાસદોની કુલ સંખ્યા હાલ ૧૦ ની છે. અને તહેમાં બે ફેળવણી ખાતાના અમલદારો છે, બે વાનપ્રસ્થ થએલા તે ખાતાના અમલદારો છે, ૧ ન્યાય ખાતાના અમલદાર છે, ૨ યૂરોપિયન પાદરી છે, અને ૩ ખાનગી ગૃહસ્થો છે. જે પુસ્તકો પુસ્તકશાળાના કે ઇનામી પુસ્તક તરીકે મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે તે વિષયવાર શુક કમીટીની નીચેની ત્રણમાંથી એક મુકમીટીને મોકલવામાં આવે છે: (૧) વિજ્ઞાન મુખ્ય કમીટી-જેના સભાસદો ૩ છે, (૨) સાહિત્યની સમ-કમીટી-જેના સભાસદો ૩ છે અને (૩) મામાન્ય સબ કમીટી જેના સભાસદો ૪ છે. સબ કમીટીના અભિપ્રાય વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરને મોકલવામાં આવે છે, અને તેઓ છેલ્લો હુકમ પસાર કરે છે. પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂરી માટે જે પુસ્તક મોકલવામાં આવે છે તે શુક કમીટીના બધા સભાસદોમાં ફેરવવામાં આવે છે અને તહેમના અભિપ્રાય પણ એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને મોકલવામાં આવે છે. પણ તેઓ તે વિષે છેવટનો હુકમ પસાર કરતા નથી પણ તે બધા અભિપ્રાય ફેળવણી ખાતાના ઉપરી તંત્ર મોકલે છે અને તેઓ પોતાની લઘામણુ સાથે તે મુબાઇ સરકારને મોકલી આપે છે. છેવટે સરકારજ બધાં પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે મંજૂરી કે નામંજૂરીના છેવટના હુકમો પસાર કરે છે અને તે સરકારી ગેઝેટમાં પ્રકટ થાય છે. એકંદર મંજૂરી માટે કંઈ ચોક્કસ ધોરણ નિર્ણયિત કરવામાં આવ્યાં નથી અને ધર્મ અને રાજનીતિની મામાન્ય દૃષ્ટિથી પુસ્તકોની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.

આમ થોડા પાઠ્ય પુસ્તકોની યાદી મંજૂર કરીનેજ ફેળવણી ખાતાએ સતોપ માન્યો નથી. પણ છેલ્લાં આશરે પાંચ વર્ષથી દરેક વિષય વાર ચોક્કસ પુસ્તકો વર્ષની શરૂઆતમાં નિયત (Prescribe) કરવાનો ધારો શરૂ થયો છે. અલગત તે પુસ્તકોનો ઉપયોગ સરકારી શાળાઓ માટેજ ફરજિયાત ગણી શકાય. પરંતુ અમને માલુમ પડ્યું છે કે સરકારી ગ્રાન્ટ હેતી શાળાઓને પણ તેજ પુસ્તકો વાપરવાની લગભગ ફરજ પડે છે. ઉપરાંત ગ્રાન્ટ ન લેતી શાળાઓનો મોટો ભાગ સરકારે નિયત કરેલાંજ પુસ્તકો શિખવે છે ત્યારે બહુજ થોડી નિશાળો મંજૂર કરેલા બીજાં કોઈ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે છે. આમ જો મંજૂરીની પદ્ધતિથી ઘણાં પુસ્તકોનો બહિષ્કાર શાળાઓમાંથી થાય છે નો નિયત કરવાની પદ્ધતિ તો લગભગ બધી શાળાઓને પસંદગીની સહેજ પણ સ્વતંત્રતા રહેવા દેતી નથી.

હવે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો વિષેનો અમારો રીપોર્ટ નિચેના ક્રમવાર અમે રજૂ કરીશું.

૧. ગુજરાતી વાંચનમાળા.
૨. હાઇસ્કૂલમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ.
૩. ગણિતનું શિક્ષણ.
૪. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું શિક્ષણ.
૫. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ.
૬. ઇંગ્લિશનું શિક્ષણ.
૭. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ.

૧. ગુજરાતી વાંચનમાળા.

વાંચનમાળા પ્રગટને ઘડનારાં પુસ્તકોમાં અતીવ ઉપયોગી પુસ્તકો છે અને પ્રગટ થયેલાં ને ખીલવામાં વધારેમાં વધારે અસર વાંચનમાળાનાં પુસ્તકોની થાય છે; સર્વ દેશને લાગુ પડતું આ સત્ય ગુજરાતમાં તો કોઈ પણ જાતના અપવાદ સિવાય સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે; કારણ ખીલ દેશોમાં આપણે ત્યાં છે તેમ વાંચનમાળા તરીકે વપરાતાં એકનાં એક જ પુસ્તકો નથી હોતાં; અનેક વિચારકો અને લેખકો તેવાં પુસ્તકો પ્રગટ આગળ રહી કહે છે અને પ્રગટ તે પુસ્તકોમાંથી જે કાંઈ તે સ્વીકારી શકે છે. ગુજરાતમાં તેવું નથી. અતિ તો શ્રીમાન સરકારે મંજૂર કર્યાં હોય તે જ પુસ્તકો સ્વીકારવામાં આવે છે અને સર્વત્ર તેનાં તે જ પુસ્તકો વાપરવાનાં હોય છે. આતુ હોવાથી પ્રગટ થયેલાં વિદ્યાર્થી વાંચનમાળાનો હિસ્સો ઘણો મોટો રહે છે. તે વિદ્યાર્થી યથાચોગ્ય થાય માટે જરૂર છે કે વાંચનમાળા વિષેની ચોક્કસ ટીકા આપણા બધાના મનુદિત બળથી સત્તાધીશો પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખી અમે આ રીપોર્ટમાં મનભેદવાળી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવા ધારતા નથી. સર્વ સમજી શકાય તેવી એક મતે સ્વીકારાય તેવી જ બાબતો રજૂ કરવા વિચાર રાખીએ છીએ.

તે પ્રમાણે વિચાર કરવા માટે નીચેના વિભાગ કરવાની જરૂર જણાય છે. (૧) કદ, (૨) પાઠોની ગોઠવણ, (૩) પાઠમાં આપેલી હકીકત, (૪) ભાષા અને શૈલી, (૫) કવિતા, (૬) ચિત્રો, (૭) છાપણી, બાંધણી, કાગળ પુઠું, (૮) કિંમત.

નં. ૧. કદ વિષે કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. નં. ૨. પાઠોની ગોઠવણ સંબંધે થોડો ઘણો ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે. જૂની વાંચનમાળામાં પદાર્થ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરેના પાઠો વચ્ચેમાં આપ્યા હતા અને તેથી શિક્ષકો તે તે પાઠોની ઘટતી કિંમત કરી શકતા નહોતા. શિક્ષકોનું આત્મ દુર્લક્ષ દૂર કરવા જૂના જૂના વિષયના પાઠો જૂના જૂના ભાગોમાં ગોઠવ્યા. એવા હેતુથી કે તે વ્યવસ્થાથી શિક્ષકોને તે તે વિષયની સ્વતંત્ર ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન થાય. આ પગલું એક રીતે તો ઠીક હતું, પણ તેનો અનર્થ એવો થયો કે શિક્ષકો પહેલે પાઠથી શરૂ કરી છેલ્લા પાઠ સુધી એક પછી એક એમ શીખવવા લાગ્યા. આ અનર્થ જાણવામાં આવતાં નવી આવૃત્તિમાં ઉમેરવામાં આવ્યું કે “આ ચોપડીમાંના પાઠો શીખવતાં દરેક ભાગમાંથી એક એક પાઠ વારા ફરતી લઈ શીખવવો.” અમે એથી પણ આગળ વધવાની જરૂર ધારીએ છીએ અને સાંકળીડ આપ્યા પછી ‘પાઠો શીખવવાનો ક્રમ’ આપવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

નં. ૩. પાઠમાં આપેલી હકીકત વિષે ખરેખર જાણ વિસ્તારથી ચર્ચાની જરૂર છે. ત્રણ જાતના પાઠોમાંથી દરેક ભાગ લઈને વિચાર કરવો જોઈએ; પરંતુ તેવો વિસ્તાર આવા રીપોર્ટમાં કરવાનું ન બને એમ લાગવાથી, પાઠની હકીકતમાં અમને જે ગંભીર ભૂલો લાગી છે તેટલી જ જતાવીને સંતોષ માનીશું.

ચોપડી ૧ લીમાં હોડીની રમતનો પાઠ ૧૨ મો છે. જે જાનની રમતની વાત કરી છે તેવી રમત તે રીતે કોઈ પણ જગ્યાએ રમાતી હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી.

રમાઈ શકે કે કેમ એ પણ અમને તો શંકા લાગે છે.

ચોપડી ૩ છમાં પાઠ ૧૮ માં તથા પાઠ ૨૩ માંની ચોચતા વિષે પણ અમને શંકા છે. ૨૩ માં પાઠ તો ન સમજાવવા તેવો છે. આજણ બકરાને શા માટે લઈ જતો હશે એ સમજાવવું કોઈપણ હિન્દુ પંથક કરશે જ નહિં.

ચોપડી ૪ થી પાઠ ૨૬. અકમરશાહની નગરચર્યામાં બાદશાહ તરીકે અકમરનું નામ કોઈપણ રીતે ઘટતું નથી. તેમજ ૩૪ માં પાઠમાં પણ તે જ મહાન રાજા અકલ વગરના મૂરખા જેવો જ દેખાઈ આવે છે.

કન્યા વાંચનમાળા ભાગ ૧ લો પાઠ ૪. વિદ્યાગૌરીના વિવેકમાં પહેલાં પાન અને સોપારી એકથી આખા પછી પાણી આપવામાં આવ્યું છે.

આવી શંકાશીલ બાબતો માટે આદલા ઉલ્લેખથી સંતોષ માની હવે અવશ્ય સુધારવા જેવી બેચેક બાબતો બતાવીશું.

કન્યા વાંચનમાળા ભાગ ૧ લો પાઠ ૩૮ માં કૌલાદેવીને સફળતા વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે એ કોઈપણ રીતે ચોચ નથી.

કન્યા વાંચનમાળા ભા. ૨ નો પાઠ ૮ માં દ્રોણને તીરની સખાપર સૂતલા કલા છે. એ હકીકત મહાભારતમાં ક્યાંય પણ કહેવામાં આવેલી જણાતી નથી.

સાતમી ચોપડી પાઠ ૮૬ માં ગધેક અને લોહાંતો જે પ્રયોગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે સફળ થઈ શકે એમ નથી એવું સાયન્સ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે બહાર કાઢ્યું છે, છતાં તે સુધારો તે પાઠમાં કરવામાં આવ્યો નથી.

તે જ ચોપડીમાં પાઠ ૮૮ માં જે ચિત્ર 'આપેયું' છે તે પાઠમાં વર્ણવેલા પ્રયોગનું નથી પણ તદ્દન જૂઠું જ છે.

નં. ૪. ભાષા અને શૈલી વિષે અમને કહેવાની ફરજ પડે છે કે કીણી કીણી પણ આખા સ્વરૂપને બગાડી નાંખનારી કેટલીક જૂલો અને ભાષામાં અને શૈલીમાં બતાવી શકીએ તેવું છે. અલખત, નજીવી જૂલોને અને જરા પણ બ્યાનમાં લેવાનું ચોચ ધારતું નથી, પરંતુ વાંચનમાળા જેવાં પુસ્તકો શુદ્ધ અને નિર્દોષ ભાષામાં અને સંસ્કારી અને નમુનારૂપ શૈલીમાં લખાવાં જોઈએ. અને જ્યાં જ્યાં આવું ઘોરણ રહેલું ન લાગે ત્યાં ત્યાં સુધારાને માટે આગ્રહપૂર્વક ક્યાંક ક્યાંક કરવી એ અમને તો જરૂરનું લાગે છે. પરંતુ અમે દિલગીર છીએ કે આ બાબતમાં આ સ્થળે સામાન્ય ઉલ્લેખ કે એ આર પાંચ બર્હિ તર્હિના દાખલાઓ આખા ઉપરાંત વધારે અમારાથી કરી શકાશે નહિં. શૈલી એક કળા છે અને તેની ખામીઓ સિદ્ધ કરવા માટે આખું સ્વરૂપ રજૂ કરવું જોઈએ. તેમ કરવા સમય ધણો જોઈએ અને તેવી ચર્યામાં રમ લેનારા અમુક સંસ્કારવાળા જોઈએ. તેવા બધા સંજોગ હોય તો પણ આ તક એવી છે કે જેમાં વિસ્તાર કરી શકાય નહિં, તેથી સામાન્ય ઉલ્લેખથી જ સંતોષ માનવો પડશે.

ભાષામાં એક બ્યાન બેચનારી બીના એ છે કે પ્રાન્તિક શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ

થયેલો છે. બે જૂદા જૂદા પ્રાન્તમાં વપરાતા સારા શબ્દોનો ઉપયોગ પ્રચલિત કરી લાપાના જૂના અથવા તો એકદેશી સિક્કાને ચલણી સ્વરૂપ આપવાના વિચારથી આવું ધોરણ રાખ્યું હોત તો કાંઈ કહેવાની જરૂર નહોતી; પરંતુ અહિં તો માત્ર એક જ સ્થળના પ્રાન્તિક શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો માલમ પડે છે. ચયું, ખાજો, દરનો, ચોબીલી, કુંદવાને, વગેરે શબ્દો દાખલ થયા તેનો ખાસ વાંધો નથી; પરંતુ તે સંજોગે એ બાબતની અમને જરૂર લાગે છે. એકતો તેતે શબ્દોના અર્થ આપવા બેઠએ અને બીજું બીજા પ્રાન્તના પણ કોઈ કોઈ શબ્દોને સ્વીકારી લાયા સમૃદ્ધિમાં મદદ થાય તેવું કરવું બેઠએ.

આવા શબ્દો ઘણા નથી, પણ કોઈ નિશ્ચિત ધોરણથી તેવા પ્રયોગ થયા હોય તો સારું, એટલું જણાવવાની તો ખાસ જરૂર છે.

કોઈ કોઈ જોડણીમાં પણ જરા શંકા જેવું છે. ત્રીનીજ કે ત્રીનીચ ? એકને એક શબ્દની જોડણી જુદી જુદી રીતે કરાય છે એ ઠીક નથી.

બીજું થાય કે ન થાય, પણ અમે એટલું તો આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે જે પ્રયોગો દોષરૂપ છે તેનો સુધારવા જ બેઠએ.

‘આપણે છોકરા અને છોકરી હોઈ’ ચોપડી ૪ થી પાઠ ૩૧. ‘અને’ ને બદલે ‘અથવા’ કે ‘કે’ ન કરવાનો આગ્રહ શા માટે હશે એ સમજાવું નથી.

ખાઈ, તમે વધારે સુખી થવાની ઇચ્છા રાખો તે સારી વાત છે. એને માટે તમે ખંત રાખો ને મહેનત કરો તે આહવા લાયક છે, (કન્યાવાં ૧ પાઠ ૩૦). આમાં ‘આહવા લાયક’ પ્રયોગ ચોખ્ખો લાગતો નથી.

લાવણ્યતા. કન્યાવાં ૩, પાઠ ૨. દુઃખના કુંગર રેલ્યા છે. ચોપડી ૭ મી પાઠ ૨૫, ‘હે કાળ જેને અનુકૂળ છે એવા.’ ‘અસલ ઉદ્યોગ, (૭-૨૫) ‘સમજાયુનો અધિકાર’ ચોપડી ૭ મી પાઠ ૬. વગેરે કંઈ કંઈ અસ્વીકાર્ય પ્રયોગો માલમ પડે છે અને તેવા ઘણા પ્રયોગોમાંથી અમે તો થોડાજ બતાવ્યા છે. કેટલાક બીજા ત્રીજા અને ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે તૈયાર થયેલા રીપોર્ટમાં આપેલા હોવાથી આહિં ફરી લખતા નથી. આવું શૈલીની સિધ્ધિતાવાળું અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો દોષવાળું પણ કહી શકાય તેવું લખાણ છે. તે બધું નજીવું છે એમ ગણી છે તેવુંજ રહેવા દેવાનું અમે કોઈપણ રીતે પસંદ કરતા નથી. વાંચનમાળામાં નજીવી જેવી જૂલ પણ શા માટે ટકવા દેવી એ કોઈપણ સમજી શકશે નહિં. માટે અમે પરિષદને ભાર દઈને આગ્રહ કરીએ છીએ કે આવી દરેક દરેક જૂલ સુધારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ફર્યાદ ચાલુ રાખવાની કાંઈક પણ વ્યવસ્થા કરવી.

નં. ૫. કવિતા વિષે તો આખા ગુજરાતે એકે અવાજે નાપસંદગી જાહેર કરી છે. બધી ચોપડીની બધી કવિતાઓ સંતોષકારક નથી એ મત લગભગ બધી તરફથી સ્વીકારવામાં આવેલો છે.

અમુક કવિતામાં કવિત્વ કેટલું છે તે સંજોગે મતભેદ રહે અને કોઈને કાંઈ અને કોઈને કાંઈ સાફ લાગે એ સમજાય તેવી વાત છે, તેથી ૧ લી ચોપડીની ‘વિસંકે નહિં’

પ્રભુ નામ', બીજીની 'કરોળિયો તથા કુહાડી', ત્રીજીની 'પશુની તકરાર' અને 'સસ', ચોથીની 'ધંધર સ્તુતિ' અને 'રામગીત'. પાંચમીની 'હિતનાં વચન', કન્યા પાંચનમાળા ૧ લો ભાગ, 'હીચકો', 'વરસાદની ઝડીઓ', 'બાળાઓને બોધ', 'નદીનો પનથટ', ક. વાં. ભા. ૨ જામાં 'માની શિખામણ', 'અર્ધ ક્યાં હતો', 'વડ અને તે પાસની શોભા'ના જેવી કવિતાઓ વિશે જૂદા જૂદા મત હોય તો આપણે તે સંબંધે લોકમત કેળવાય નહિ' લાં સુધી મુંગા રહેવું જોઈએ એમ સ્વીકારીએ. પરંતુ જે કવિતાઓ માટે એકમતે જ વિરોધ દર્શાવાય, જે સુધારના માટે સર્વ તરફથી ઇચ્છા દર્શાવાય, જેમાં ભૂલો છે એમ જાહેર રીતે ખતાવવામાં આવે તેવી કવિતાઓમાં પણ કાંઈ ફેર ન પડે કે સુધારો ન કમય એ તો ગમે ન ઉતરે તેવી સ્થિતિ છે.

આ મંબંધે પણ શૈલીને વિશે અને જે કહ્યું તે જ લાગુ પડે છે, અને તેથી એકદમ બે ગંભીર ભૂલો ખતાવી તે સુધારાવવાનો આગ્રહ કરીને જ અમે સતોષ માનીશું.

બીજી ચોપડીની કુહાડીની કવિતા બીજી બંધી રીતે ગમે તેવી ગણાતી હોય, પણ 'બન્યો લાયકો હોય બા'દર શાણો' અને 'રહ્યો તે ઘડી લાં બહુ ચીસ પાડી' એવી લીટીઓ તો અમે નથી માનતા કે કોઈપણ ગુજગતી કવિના તરીકે સ્વીકારી શકે.

પાંચમી ચોપડીના પાક ૫૪ માંની નિર્દોષ પંખીડાના નામથી કલાપીની એક સારી કવિતાને ખંડિત કરી, જૂદા જ અર્થવાળી કલાપીની બીજી કવિતાની સાથે તેને જોડી દેવામાં આવી છે. એક સામાન્ય વાંચનાર પણ એકદમ તે કંઠ્યું જોઈશું પારખી શકે તેવું છે. લેખકનાં બે જૂદાં કાવ્યોને ખંડિત કરીને નવું કાવ્ય ઉપજાવવાની મત્તા કમીડીને હતી કે નહિ તે પૂછવું તો નકામું છે, પણ તેથી જે અનુચિત પરિણામ આવેલ છે તેની સામે પોષક કરવો એ તો જરૂરનું થઈ પડે છે.

તેવી જ રીતે કન્યા પાંચનમાળા ભાગ ૩ જાના પાક ૨૨ માં 'દયારામનું જાણીતું પદ 'હરિનામ ખરૂં' એ પણ કાંઈક વૈરૂપ્ય પામ્યું છે. ૫૬ી તેમાં સુધારો કરવાના વિચારને લીધે થયું હોય કે કમચ પાક ફેર પણ હોય તો પ્રભુ જાણે. ત્રીજી લીટીમાં 'નાસે' શબ્દ છાપની ભૂલને લીધે ઉઠી ગયો જણાતો નથી, કારણ તેમ હોય તો બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થયો હોત, પણ ૧૯૦૭ ને ૧૯૧૦ બંનેની આવૃત્તિમાં 'નાસે' શબ્દ નથી તેથી એમજ કહેવું પડે છે કે કાંઈક ગંભીર ગેરમમજ કે ભૂલને લીધે જ આ દોષ ટકી રહ્યો છે.

નં. ૬. ચિત્રો માટે ફર્પાઈ મલખાઈ છે અને કાંઈ કાંઈ સુધારા માટે પ્રયાસ થતા જોવામાં આવે છે. સૈદ્ધર્થની દ્રષ્ટિએ સાગં કહીએ તેવાં ચિત્રો હજી યથાં નથી, પણ ધીમે ધીમે સુધારા વતરી રહે એ ઇચ્છ્યા જેવું છે એટલું જ કહી અટકીશું, જો કે દેખીતા વિરોધ દૂર કરવા તરફ લક્ષ રહેવાની જરૂર છે એટલું તો કલા વિના ચાલતું નથી. બીજી ચોપડીના ૨૧ મા પાકમાં વાત ખબે ખેસારવાની છે, અને ચિત્રમાં ખીટો ખેસારેલ છે. ચોથી ચોપડીના પાક ૨૫ માં રજનાડાના કારભારીનું ચિત્ર કોઈને પણ સારું લાગે તેવું અમને જણાતું નથી. સાતમી ચોપડી (૧૯૧૩ ની આવૃત્તિ)માં પાક ૮૮ મા પાને ૨૬૦ પરનાં ચિત્ર સંબંધે એક શબ્દ સરખો પણ નથી.

ન. ૭. કિમ્મત વિષે કીક ચર્ચા થઈ છે અને કાંઈ સુધારો પણ થયો છે. માત્ર એટલું જ જણાવવાનું રહે છે કે બાળપોથીમાંનાં રંગીત ચિત્રો કાઢી નાખ્યાથી છાકરાંઓનો ધણો આનંદ ઓછો થઈ ગયો છે; તેવાં ચિત્રો રહેવા દબને પણ શું કિમ્મત ઓછી ન કરી શકાત એ પ્રશ્ન વેપારી રીતે નહિ, પણ બીજી રીતે વિચારાય તો વધારે સારું એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. તેમજ નં. ૮ છાપણી વગેરે વિષે પણ સુધારો થતો જાય છે. જો કે બાંધણી બેઠાંએ તેવી સારી થતી નથી એ ક્યારેક તો ચાલુ છેજ. વળી બીજી એક હકીકત જણાવવાની જરૂર લાગે છે. ગમે તે કારણ હો, પણ આપણાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં છાપ બૂલો ઘણી હોય છે; પણ વાંચનમાળામાં તે ચાલે નહી; માટે જરા વધારે તરફી લઇને પણ તે પુસ્તકો બહુ વગરનાં બનાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખાતાની ફરજ છે.

૨. હાઇસ્કુલમાં ગુજરાતી શિક્ષણ.

માધ્યમિકશાળામાં ગુજરાતી ભાષાનો તથા તેના સાહિત્યનો આગળ અભ્યાસ વધારવા માટે પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણમાં વાંચનમાળાનું પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું પુસ્તક અનુક્રમે ચલાવવામાં આવે છે.

આથી એમ કહી શકાય કે માધ્યમિકશાળાના ત્રીજા ધોરણમાં પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓનું ગુજરાતી ભાષાનું તથા તેના સાહિત્યનું જ્ઞાન પ્રાથમિકશાળાના સાતમા ધોરણમાં પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓના જેવું હોય છે.

પ્રાથમિકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને બીઆસઓને ગુજરાતી ભાષાનો તથા તેના સાહિત્યનો અભ્યાસ આગળ વધારવાને પછી સ્થાન જ નથી; પણ માધ્યમિકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને તો તેમ કરવાને સારે નસીબે પ્રમંથ મળે છે. કારણ કે તેના ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં તેમને ગુજરાતી વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે.

આ અભ્યાસ તેમને કરાવવામાં આવે છે તે અમુક ગદ્યનાં, અમુક પદ્યનાં, અને અમુક વ્યાકરણનાં પુસ્તકો દ્વારા; અને આ પુસ્તકો નક્કી કરવાની બાબતમાં સરકાર તરફથી માત્ર એવી સૂચના કરવામાં આવે છે કે દરેક ધોરણમાં કાંઈ માન્ય લેખકનાં ગદ્યના પુસ્તકનાં ખાનાં અમુક, પદ્યના પુસ્તકનાં ખાનાં કે લીટીઓ અમુક, અને અમુક વ્યાકરણના વિષય શાળાના હેડ માસ્તરે ચંદાવવા. આથી આ પુસ્તકો નક્કી કરવાનું કામ આવી પડે છે તે શાળાના હેડમાસ્તરને શીર કે તેમના સોંપવાથી ગુજરાતી વિષયના શીક્ષકને શીર.

હવે જે પુસ્તકો આ કામને માટે મંજૂર કરવામાં આવે છે તે તરફ નજર કરતાં એમ તો જણાય છેજ કે તે ગુજરાતી ભાષાનું તથા તેના સાહિત્યનું કાંઈકે માત્ર જ્ઞાન આપે એવાં હોય છે એમ છતાં પણ વિદ્યાર્થીઓનો આ વિષયનો સારો અભ્યાસ થતો નથી. તેનું એક કારણ તો એ કે ચોથા ધોરણથી તે સાતમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસક્રમ બેઠાંએ તેવી રીતે ચઢતા ચઢતી ગોઠવાએલો હોતો નથી. અને તેથી કરીને જે પુસ્તકો નક્કી કરવામાં આવે છે તે તેવા કામને અનુસરતાં હોતાં નથી. માખણ તરીકે કરણુધેલાનું

પુસ્તક કોઇ શાળામાં પાંચમા ધોરણમાં તો કોઇમાં છઠ્ઠામાં તો કોઇમાં વળી સાતમાંમાં ચાલતુ હોય છે. કોઇ શાળામાં સુદામા ચરિત્ર એવામાં તો કોઇમાં પાંચમામાં, કોઇમાં છઠ્ઠામાં તો કોઇમાં માતમાંમાં ચાલતુ હોય છે. કુસુમમાળા જેવું પુસ્તક કોઇમાં પાંચમામાં તો કોઇમાં છઠ્ઠામાં ચાલે છે અને યુનીવર્સિટીવાળા વળી તેને સાતમા ધોરણ માટે નક્કી કરી આપે છે. અને વ્યાકરણને તો સમજાવું વિસારી દેવામાં જ આવે છે.

બીજું કારણ એ કે માધ્યમિકશાળામાં ગુજરાતી ભાષાની તથા તેના માહિત્યની અવગણના થાય છે અને તે તરફ ધણી જ બેદરકારી બતાવવામાં છે.

અંગ્રેજી આપણા ગર્વકર્તાની ભાષા હોવાથી માથાપો અને બાળકો તે તરફ વધારે લક્ષ રાખી માતૃભાષા તરફ દુર્લક્ષ બતાવે છે. શિક્ષકો પણ તેને ઉત્તેજન આપે છે. અને એવી ભવામણ પણ કરવામાં આવે છે કે ખાતાં પીતાં, બેસના ઉડતાં, હરતાં ફરતાં, ઇંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કરવો. કેટલીક શાળાઓમાં તો વિદ્યાર્થીઓ તેમ ન કરે તો તેમનો ઢંડ કરવામાં પણ આવે છે આમ ઇંગ્રેજી ભાષા અગત્યની હોવાથી ગૌરવ પામે છે. અને ગુજરાતી ભાષા પરીક્ષાના ખપની નહિ હોવાથી અવગણના તથા બેદરકારીનું પાત્ર થાય છે.

વળી ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવવા માટે યોગ્યતા વિદ્યાર્થીઓમાં છે કે નહિ તે તપાસવા માટે તેમની વાર્ષિક પરીક્ષા થાય છે તે વાર્ષિક પરીક્ષામાં ગુજરાતી વિષયમાં જે નાપાસ થયેલા હોય છે તેમને બીજા વિષયોમાં પાસ થના હોય તો ઉપર ચઢાવી દેવામાં કાંઈપણ વાધો લેવામાં આવતો નથી. એટલે ઉપલા વર્ગમાં ચઢવા માટે ગુજરાતી વિષયમાં પાસ થવાની ખાસ જરૂર વિદ્યાર્થીને લાગતી નથી.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પરીક્ષાનો વિષય ગુજરાતી નથી તેથી, કે શીખવવાના વિષયો ઘણા હોય છે તેથી ગુજરાતીને ટાઇમ ટેન્શનપર ઘણું જ ઓછો સમય આપવામાં આવે છે. તેથી કરીને એનો અભ્યાસ ચાલુ રહેતો નથી. અને એ રીતે પણ તે અવગણના જે બેદરકારીનો ભોગ થઇ પડે છે.

આમ થાય છે તેથી પરીણામ એ આવે છે કે વિદ્યાર્થીઓને પોતાની માતૃભાષા શુદ્ધ રીતે બોલતાં કે લખતાં પુરી આવડતી પણ નથી. વાક્ય પ્રયક્ષરણ અને વાક્યપ્રમંથ બિલકુલ જાણતા નથી. નાનાં મોટાં વાક્યો શાસ્ત્રીય ઢગસર (પ્રયક્ષરણની રહે) સમજી કે સમજી શકતા નથી. એટલે વાક્યોનો સાર યથાર્થ રીતે મઠણ કરી શકતા નથી તેમજ દર્શાવી શકતા નથી. ખૂદ ભાષાની વાતમાં આમ છે તો સાહિત્યની તો વાતજ શી કરવી.

એટલા માટે ગુજરાતીના અભ્યાસના ઉત્તેજન માટે અમે નીચે પ્રમાણે ભવામણો કરીએ છીએ.

૧. યોગ્ય ધોરણથી સાતમા ધોરણ સુધી ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ ગ્રાહ્ય મેટ્રિક્યુલેશનમાં તેને બીજી ભાષામાં ઉમેરવી.

૨. આ ઉપરાંત એક સૈધી અગત્યની સૂચના એ છે કે કેળવણી માત્ર, પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ઉચ્ચ, ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવામાં આવે અને એ રીતે ગુજરાતી ભાષાની યત્ની અવગણના અને તેને પરીણામે આવતી બેદરકારી દૂર કરવામાં આવે.

૩. ગણિતનું શિક્ષણ.

અમે આ વિષય સમઘે ચર્ચા કરતા માત્ર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અને તેમાં પણ વિશેષ રીતે સરસાતના મિડન સ્તુત્ય સુધીના માધ્યમિક ગણિતના શિક્ષણ અને તે સંબંધેના પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપર ખાસ તકત મૂકી છે.

પ્રથમ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ગણિતના શિક્ષણ સમય આઠ અને મુખ્ય ગણિતની બાબતમાં બાળકોના ક્રમશઃ મન ઉપર એ વિષયની ઝાપ દેવાનું મન માથે પાઠ્યદ્વાર (ધીરે ધીરે) જ્ઞાન આપી પાડી નેહાએ એ ઉપર ના કમીની ખામ ભાગ મૂકે છે નમસ્ત અવસ્થા દાખવા, વિડેટ પ્રત્યેકી જેમ અને તેમ વેગળા નેવાની પદ્ધતિને ના કમીટી છે સરસાતના વર્ગો સંબંધે તેમ જ ઉપરના ગ્રામમાં પણ ખામ જરૂરી ગણે છે પ્રાથમિક શાળાઓમાંના અભ્યાસક્રમ સમઘે ખામ વાવો નથી, પરંતુ બાળકોની ઉમરના પ્રમાણમાં ક્રમશઃ જે વોલ્યુમ નમી થયા છે તેને રળની રીતે બદલે જ નેવા દાખવા આપી અને તેને આનંદ મળે એવા દ્રશ્યોની મદદથી વિષય બાળકને સંગતથી સમજાય અને વિનાશી રંગેના પદો જેમ વિદ્યાર્થી પાઠે છે તેમ ન થતા તેના મુદ્દાઓ તેના મનમાં એજે એજે ઉતરી જાય તેવી રીતે શિક્ષણ આપવાની તો ખામ જરૂર છે એ માટે સારા શિક્ષકો મેળવવા ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં આ ગણિતના વિષયના શિક્ષણ માટે સારું ધ્યાન આપવાની અને જેમ અને તેમ શાળાઓને માન દિવસગાળા અને ગણિત શિક્ષણ સંબંધે બીજા દ્રશ્ય માધ્યમો પૂરા પાડવાની જરૂરણી ખાતાની અને સુનીસીપાલીગીઓ રંગેની ફોન સંબંધે આ કમીની ખામ લગતે છે સંધાગમાં પરીક્ષાઓનું ધોરણ તેમાં ખામ જરી લેખા જેવા મુખ્ય વિષયની પરીક્ષાઓમાં વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનનું માપતે અમુક દાખવા ખરા કરે છે અથવા અમુક મુખ્ય પરિક્ષાના જગતો એકદમ ખરા આપી દે છે તે ઉપર રાખવા કરતા અમુક પદાર્થો રંગે તેને મોપી તે ઉપરથી તે પગિણામાં મેળવવા કેવા પ્રવરતો થતા કરે છે તે સંબંધે ધ્યાન અપાય તો વધારે ચોક્કસ થાય અમને લાગે છે કે મારા શિક્ષકની ડાયરી એ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા માટે પગિણા આગમનાના જગત કરતા વધારે આધારજન ગણાવી નેહાએ.

મામાન્ય સૂચનાઓ મિડલ સ્કૂલ સુધીના ગણિતના શિક્ષણ સંબંધે આજ પ્રમંત્રી છે ગણિતના શિક્ષણ સંબંધે એ બહુ આશ્ચર્યજનક વસ્તુ છે કે પ્રાથમિક નિશાળામ ગણિતનો પાયો નાખેલો હોય છે અને માધ્યમિક શિક્ષણની માફક સ્તુલોમાં ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ પૂર્ણ હોય છે તેમજ દાખાકુલોમાં બીજા ચાર વર્ષ સુધી ગણિત શીખવવામાં આવે છે છતાં અગ્રેજી માત્રા ધોરણના ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું અક-ગણિત સંબંધી જ્ઞાન યાત્રુ અધુરું અને નજીવું હોય છે ઘણા દાખલાઓમાં તો વિદ્યાર્થીઓને એ વિષયમાં કાંઈ જ જ્ઞાન હોતું નથી અને એ વિષય છેક છે તે સુધી કમ જેવો લાગે છે સાતમાં ધોરણમાં આવીને Numeration અને Notation થી અક-ગણિત સર કર્યાના અને એ રીતે આખું અ-ગણિત નોંધરથી જીખવાના દ્રષ્ટાંતો જણાયેલા છે વળી પ્રાથમિક-ધોરણોમાંના ઉપરના રંગમાં ગણિતનું શિક્ષણ સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થીઓની કૃતિ ઉમરના પ્રમાણમાં ઠીક ગોઠવાયેલું હોવાથી પ્રાથમિક શાળાના ઉપ ના વો-લ્યુમ એટલે ગુજાતી

છટ્ટા અને સાતમા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન જેવું અંકગણિતના વિષયમાં માધ્યમી રીતે હીક હોય છે તેવું જ્ઞાન પણ અંગ્રેજી મિડલ સ્કુલોમાંથી આગળ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનું તે વિષયમાં હોવું નથી એ અમને લાગે છે કે નિર્વિવાદ બાબત છે.

આમ હોવાથી માધ્યમિક શિક્ષણની મિડલ સ્કુલોમાં અંકગણિતનો અભ્યાસ ક્રમ નક્કી કરી બેવડા નહિ એવો, પદ્ધતિમર અને સહેલો ગોઠવાવો જોઈએ. દુર્ઘટનામાં ગણિતનો વિષય નક્કી કરી વિદ્યાર્થીઓને બોલારૂપ થાય છે તે ન થતાં દેતાં અંગ્રેજી પહેલાથી ત્રીજા ધોરણ સુધીમાં ગણિતનું શિક્ષણ અપૂર્ણાંક, ત્રિરાશી, બહુરાશી, દશાંશ, અપૂર્ણાંક, પાંતી, સાદા વ્યાજ સુધી બહુજ સહેલાં મનોબલનો કરી શીખવવામાં વાંધો નથી. પરંતુ નફોટોટો ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ અને શેરના દાખલા તો ઉપરનાં ધોરણોમાં જ સહેલાં દેવા જોઈએ. નક્કી ટોટાના દાખલા અંગ્રેજી પહેલા ધોરણના અભ્યાસક્રમમાં મૂકવા છે તે અમારા માનવા પ્રમાણે ખીસકલ યોગ્ય નથી, વિદ્યાર્થીઓ એટલી કુમળી વયે (૧૦-૧૧) એમાંના સિદ્ધાંતો સમજી શકતા નથી અને રીતોને અનુસરી કૃત્રિમ રીતે જવાબો લાવે છે અથવા નથી જાણતા; પણ તેમની છુદ્ધિમાં કાંઈ વધારો થતો નથી.

ગણિતનું ધોરણ આ રીતે સહેલું હોવું જોઈએ એટલુંજ બમ નથી. ગણિતનો વિષય શીખવતાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ધણુજ અધરા પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવાનો મત્ત કરવો એ પણ ધણુંજ અયોગ્ય છે. અંકગણિતનાં પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં એકંદરે સારાં નથીજ. તેમાં પણ મિડલ સ્કુલો માટે કેળવણી ખાતા તરફથી જે પુસ્તકો મંજૂર કરવામાં આવ્યાં છે (મી. લાકડા વાળાનું, મેસર્સ નાયક અને દેશાઈનું વગેરે) તે ખરી રીતે માત્ર અધરા દાખલા પૂરા પાડવા શિવાય બીજું કાંઈ સાર્થક કરે એવાં નથી. કેળવણી ખાતા તરફથી મિડલ સ્કુલોના ગણિત સંબંધી ધોરણને ધણું મહેલાં કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ એ વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વધારે રસ લે તે સારૂ પાઠ્ય પુસ્તકો પણ સરળ, વધારે સહેલા દાખલાઓ વાળાં, સિદ્ધાંતો મરળ રીતે મમળવનારાં જુદી જુદી જાતના સિદ્ધાંતો પ્રમાણેના સરળ પણ મુદ્દાસરના રીત પુસ્તકો મહેલા દાખલાઓની સારી સંખ્યાવાળાં અને શિક્ષકોને તે વિષય શીખવવામાં માર્ગરૂપ થઈ પડે તેવાં હોવાં જોઈએ. મી. ગોખલે, મી. બરડા વગેરેના મિડલ સ્કુલો માટેના ગણિતના, તરલુમાને ધનામના પુસ્તકોમાં મુકવાનો અને ઉપરનાં છેક નક્કીમાં પુસ્તકોને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં મુકવામાં કેળવણી ખાતાનો શો મુદ્દો હશે તે અગત્ય છે. આ રીતે મિડલ સ્કુલોમાં અંકગણિતની સહેલી બાબતો સારી રીતે શીખવ્યા બાદ વધારે, અધરી બાબતો ચોથા અને પાંચમા ધોરણ સુધી માતૃભાષામાં જ શીખવાય અને સાથે જ બીજગણિત (Algebra) અને ભૂમિતિનો પાયો પણ માતૃભાષામાં જ નખાય અને છટ્ટા ધોરણ પછી જ એ બધા વિષયો માતૃભાષા અથવા અંગ્રેજીમાં જેમ સુલભ પડે તેમ શીખવાય તો અમને લાગે છે કે વિદ્યાર્થીઓને ગણિતનો વિષય કેવળ નિરસ લાગે છે તે લાગશે નહિ, હાઈસ્કુલોમાં ઉત્તરોત્તર અધરા વિષયો લેતા રહી પદ્ધતી સર શીખવાય તો વિદ્યાર્થીઓને તે ધણું સરળ થઈ પડશે. ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ, નફોટોટો, શેરના તેમજ Time, Work અને Speed ના બહુરાશીના

૩. ગણિતનું શિક્ષણ.

અમે આ વિષય સંબંધે ચર્ચા કરતાં માત્ર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને શરૂઆતના મિડલ સ્કૂલ સુધીના માધ્યમિક ગણિતના શિક્ષણ અને તે સંબંધેનાં પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપર ખાસ લક્ષ્ય રાખ્યું છે.

પ્રથમ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ગણિતના શિક્ષણ સંબંધે આંક અને મુખ્ય ગણિતની બાબતમાં બાળકોના કુમળા મન ઉપર એ વિષયની છાપ કેવળ રમત સાથે પદાર્થદ્વારા (ઘડીયા લખાવીને નંદી) જ્ઞાન આપી પાડવી જોઈએ એ ઉપર આ કમીટી ખાસ ભાર મૂકે છે. નકામા અધરા દાખલા, વિકટ પ્રશ્નોથી જેમ બને તેમ વેગળા રહેવાની પદ્ધતિને આ કમીટી છેક શરૂઆતના વર્ગો સંબંધે તેમ જ ઉપરના વર્ગોમાં પણ ખામ જરૂરી ગણે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાંના અભ્યાસક્રમ સંબંધે ખામ વાંધા નથી; પરંતુ બાળકોની ઉમરના પ્રમાણમાં ક્રમવાર જે ધોરણો નક્કી થયાં છે. તેને વળગી રહીને બહુ જ રહેલા દાખલાઓથી અને તેને આનંદ મળે એવાં દ્રશ્યોની સહાયથી વિષય બાળકને સરળતાથી સમજાય અને ત્રિશી વગેરેનાં પદો જેમ વિદ્યાર્થી પાઠે કરે છે તેમ ન થતાં તેના મુદ્દાઓ તેના મનમાં એળે એળે ઉતરી જાય તેવી રીતે શિક્ષણ આપવાની તો ખાસ જરૂર છે. એ માટે સારા શિક્ષકો મેળવવા ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં આ ગણિતના વિષયના શિક્ષણ માટે સારું ધ્યાન આપવાની અને જેમ બને તેમ શાળાઓને સારાં ફિઝિયારટન અને ગણિત શિક્ષણ સંબંધે બીજાં દ્રશ્ય સાધનો પૂરાં પાડવાની કેળવણી ખાતાની અને મ્યુનીસીપાલિટીઓ વગેરેની ફરજ સંબંધે આ કમીટી ખાસ લક્ષ્ય મેળવે છે. વધારામાં પરીક્ષાઓનું ધોરણ તેમાં ખાસ કરી લેખાં જેવા મુખ્ય વિષયની પરીક્ષાઓમાં વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનનું માપ તે અમુક દાખલા ખરા કરે છે અથવા અમુક મુખ્ય પરિક્ષાના જવાબો એકદમ ખરા આપી દે છે તે ઉપર રાખવા કરતાં અમુક પદાર્થો વગેરે તેને સોંપી તે ઉપરથી તે પરિણામો મેળવવા કેવા પ્રકારનો યત્ન કરે છે તે સંબંધે ધ્યાન અપાય તો વધારે યોગ્ય થાય. અમને લાગે છે કે મારા શિક્ષકની યાયરી એ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા માટે પરિક્ષકના ચાર સવાલોના જવાબ કરતાં વધારે આધારભૂત ગણાવી જોઈએ.

સામાન્ય સૂચનાઓ મિડલ સ્કૂલ સુધીના ગણિતના શિક્ષણ સંબંધે આજ પ્રકારની છે. ગણિતના શિક્ષણ સંબંધે એ બહુ આશ્ચર્યજનક વસ્તુ છે કે પ્રાથમિક નિશાળોમાં ગણિતનો પાયો નાંખેલો હોય છે અને માધ્યમિક શિક્ષણની માફક સ્કૂલોમાં ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેમજ હાઈસ્કૂલોમાં બીજાં ચાર વર્ષ સુધી ગણિત શીખવવામાં આવે છે છતાં અંગ્રેજી સાતમા ધોરણના ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું અંક-ગણિત સંબંધી જ્ઞાન ઘણું અધુરું અને નજીવું હોય છે. ઘણા દાખલાઓમાં તો વિદ્યાર્થીઓને એ વિષયમાં કંઈ જ જ્ઞાન હોતું નથી અને એ વિષય છેક છેલ્લે સુધી કાળ જેવો લાગે છે. સાતમા ધોરણમાં આવીને Numeration અને Notation થી અંકગણિત શરૂ કર્યાના અને એ રીતે આખું અંકગણિત નવેસરથી શીખવાનાં દ્રષ્ટાંતો જણાયેલાં છે. વળી પ્રાથમિક ધોરણોમાંના ઉપરના વર્ગોમાં ગણિતનું શિક્ષણ સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થીઓની મુંઘટી ઉમરના પ્રમાણમાં ઠીક જોડવાએલું હોવાથી પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપરનાં ધોરણોના એટલે ગુજરાતી

શીખવાય તો અમે સૂચવીએ છીએ કે ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં કેવળ ઇંગ્લંડનો આખો ઇતિહાસ સરળ સ્વરૂપમાં શીખવવો.

છઠ્ઠા અને માત્રમા ધોરણ માટે હાલ જે ક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે તે અમને યોગ્ય લાગે છે. ગાગળનાં ધોરણોમાં હિન્દ અને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ જુદો જુદો શીખ્યા પછી તે બંને માંદે સાથે અને વધારે વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં શીખવાય એ યોગ્ય છે.

ઇંગ્રેજ ધો.લોના જુગોળના અભ્યાસક્રમ વિષે અમારે કંઈ ખામ કહેવાનું નથી. તે વિષયનો ચોક્કસ ક્રમ જોડવો નોંદરે એટલુંજ અમે સૂચવીએ છીએ.

ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકો.

ઇતિહાસના વિષય માટે અનેક ગ્રંથસતી નયા ઇંગ્રેજ પુસ્તકો સરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર કરવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ તે સર્વેનું અત્ર અવલોકન કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. હેમાના કેટલાકમાં ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે ધણો વિગતવાર જ્ઞાતાં આપવામાં આવ્યો છે, તો કેટલાકમાં મુખ્ય બનાવો વધારે સંક્ષેપમાં પણ ધણીજ અસરકારક શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આમ પુસ્તકો ધણાં વિવિધ પ્રકારનાં હોવા છતાં, અમે જણાવવાને દીક્ષીર છીએ કે આ દેશના વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ અને લાભકારી થાય, તેવાં પુસ્તકોની હજી પણ ખોટ છે. અને અમને ધારતી છે, કે જ્યાં સુધી મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો ચલાવવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે, ત્યાં સુધી ગ્રંથસતી કે ઇંગ્રેજમાં નોંધતાં સારાં પુસ્તકો મળી શકશે નહિ.

હવે, થોડાં વર્ષથી મરકારી શાળાઓ માટે Prescribe કરવામાં આવેલાં પુસ્તકો તરફજ નજર કરીશું. ઇંગ્રેજ શાળા માટે નિયત કરેલાં પુસ્તકો ત્રણ છે:—(૧) હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી સહેલી વાર્તાઓ (Easy stories from Indian History) લે. ઇ. માર્ડેન લાપાંતરકાર રા. ખા. કમળાચંદ્ર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી બી. એ.) (૨) First Lessons in the History of India and England. (કર્તા. ઇ. માર્ડેન.) (૩) Short History of the British Empire (કર્તા ઇ. માર્ડેન અને જી. એન્ડર્સન) આ પુસ્તકો વિષે અત્યંત અમતોષ અનેક સ્થળેથી દર્શાવવામાં આવેલા હોવાથી તેમજ ખાસ કરીને અમને હેમાંના એ અત્યંત અનીર્ણ લાગતાં હોવાથી તે વિષે અમે વિગતવાર તપાસમાં ઉતરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

“હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી સહેલી વાર્તાઓ,” એ પુસ્તક પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં શીખવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ હિંદના ઇતિહાસનો પરિચય આ પુસ્તકમાંથી પેહેલીજ વાર મેળવે છે, તેથી એ દષ્ટિથી રહેલું અવલોકન કરવું નોંદરે. પુસ્તકના મથાળા ઉપરથીજ એમ જણાય છે, કે ઇતિહાસનું શિક્ષણ concentric પદ્ધતિથી આપવાને આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસ જેવા ગદ્ય વિષયનું શિક્ષણ પહેલાં રસમય ઐતિહાસિક વાર્તાઓથી શરૂ કરવું અને ધીમે ધીમે આગળનાં ધોરણોમાં વધારે વિગતો પુરીને તે સંપૂર્ણ કરવું, એ પદ્ધતિ માનસશાસ્ત્રના નિયમથી જેટલી સંમત છે, તેટલીજ છોકરાઓ માટે યોગ્ય અને લાભદાયક પણ છે. આથી આ પુસ્તકને એ પદ્ધતિ ઉપર આધાર આપેલું નોંદરે રહેતી ઉપયોગિતા વિશે આપણને ધણીજ આશા પડે. પરંતુ અમને જણાવ

અધરા દાખલા આગળ જેમ બહુ મોડા લેવાતા તેમ થશે તો અમન લાગે છે કે અંક ગણિતનો વિષય વિદ્યાર્થીઓને ઘણો સુલભ થશે.

વિષય છેક પ્રાથમિકથી મિટલ રહુલ અને હાઇસ્કૂલ સુધીનો ક્રમવાર ગોઠવવાની અને નીચેનાં પ્રાથમિક ધોરણોમાં રમન સાથે જ્ઞાન લેવાનાં દ્રશ્ય સાધનોથી વધારે રસમય બનાવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ એવા પ્રદારનાં પાક્ય પુસ્તકોની અને તેમને શીખવી શકે એવા શિક્ષકોની છે.

૪. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું શિક્ષણ.

ભૂગોળનું શિક્ષણ ગુજરાતી બીજા ધોરણથી અને ઇતિહાસનું શિક્ષણ ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણથી શરૂ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી ચોથું ધોરણ પમારે ક્યાં પછી જેઓ પ્રાથમિક શાળામાંજ અભ્યાસ કરે છે તેમને સાતમા ધોરણ સુધીમાં હિન્દના ઇતિહાસનું વધારે સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આમ પ્રાથમિક શાળાના ઇતિહાસનો જે અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે તે વિશે અમારે કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. અને એટલુંજ સૂચવીશું કે સાતમા ધોરણમાં કે vernacular final ની પરીક્ષામાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો ટુકડા ક્રમ રાખવામાં આવે તો પ્રાથમિક શાળામાંથી ઉત્તીર્ણ થના વિદ્યાર્થીઓનું ઇતિહાસનું જ્ઞાન વધારે સર્વદેશીય બને.

ઇંગ્રેજ ધોરણોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાંથી સહેલી વાર્તાઓ; ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં ઇંગ્લંડ અને હિન્દનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા હિન્દના રાજ બધાધરણનું સાદુ જ્ઞાન; અને છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પહેલાંના ક્રમનું વધારે વિસ્તૃત જ્ઞાન અને શ્રીલીંગ સામ્રાજ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન. એ ધ્યાનમાં રાખવું નેહ્યે કે ગુજરાતી નિશાળમાં પાંચ વર્ષ ગાળ્યા પછી અને તે દરમિયાન ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ શીખ્યા પછી વિદ્યાર્થી ઇંગ્રેજ પહેલા ધોરણમાં આવે છે. આવા વિદ્યાર્થીને ત્રણ વર્ષ સુધી હિન્દુસ્થાનના નિશાળ ઇતિહાસમાંથી અસંખ્ય સારમાં મારી છુટી છવાઈ વાર્તાઓ શીખવવામાં આવે તો પણ આ અમૂલ્ય સમયનો દુરુપયોગ થયો એમ કહેવાય. માટે અમે એમ સૂચવીએ છીએ કે આ ધોરણમાં પહેલાંની માફક હિન્દનો મોટો ક્રમવાર ઇતિહાસ પૂરે શીખવવો નેહ્યે.

ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં હાલ હિન્દ અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ સાથે શીખવવામાં આવે છે એ પણ યોગ્ય નથી. હાલ ચોથા ધોરણમાં આવતા વિદ્યાર્થીને હિન્દના ઇતિહાસનું કંઈ પણ સંબંધ કે વિગતવાર જ્ઞાન હોવું નથી. તો હિન્દ અને ઇંગ્લંડ જેવા બે મહાન દેશનો ઇતિહાસ એકદમ સાથે શીખવવાથી તહેને એકતું પૂરું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ દરેકનું ખરૂં મહત્વ પણ સમજાતું નથી. બે દેશના ઇતિહાસની સાદી પણ રૂપરેખા જુદી જુદી સમજાવવામાં આવે ત્યાર પછીજ તે સાથે શીખવવાથી વિદ્યાર્થીને હાલ થાય.

૧. અમારી દરખાસ્ત પ્રમાણે પહેલા ત્રણ ધોરણમાં હિન્દનો વધારે સંપૂર્ણ ઇતિહાસ

શીખવાય તો અમે સૂચવીએ છીએ કે ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં કેવળ ઇંગ્લંડનો આખો ઇતિહાસ સરળ સ્વરૂપમાં શીખવવો.

છઠ્ઠા અને માત્રમા ધોરણ માટે હાલ જે ક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે તે અમને યોગ્ય લાગે છે. માગળનાં ધોરણોમાં હિન્દ અને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ જુદા જુદા શીખ્યા પછી તે બન્ને માંદે સાથે અને વધારે વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં શીખવાય એ યોગ્ય છે.

છઠ્ઠા ધોરણના બુઝાણના અભ્યાસક્રમ વિષે અમારે કંઈ ખામ કહેનાતું નથી. તે વિષયનો ચોક્કસ ક્રમ ગોઠવવો જોઈએ એટલુંજ અમે સૂચવીએ છીએ.

ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકો.

ઇતિહાસના વિષય માટે અનેક ગ્રન્થસતી તથા ઇંગ્રેજી પુસ્તકો મરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર કરવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ તે સર્વેનું અત્ર અવલોકન કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે ઘણો વિગતવાર જણાત આપવામાં આવ્યો છે, તો ઇટલાકમાં મુખ્ય બનાવો વધારે સંક્ષેપમાં પણ ઘણીજ અસરકારક રીતીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આમ પુસ્તકો ઘણાં વિવિધ પ્રકારનાં હોવા છતાં, અમે જણાવવાને દીવગીર છીએ કે આ દેશના વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ અને લાભકારી થાય, તેવાં પુસ્તકોની હજી પણ જોઈ છે. અને અમને ધાન્તી છે, કે ત્યાં સુધી મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો ચલાવવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે, ત્યાં સુધી ગ્રન્થસતી કે ઇંગ્રેજીમાં જોઈતાં સાનાં પુસ્તકો મળી શકશે નહિ.

હવે, થોડાં વર્ષથી મરકારી ગાળાઓ માટે Prescribe કરવામાં આવેલાં પુસ્તકો તરફજ નજર કરીશું. ઇંગ્રેજી શાળા માટે નિયત કરેલાં પુસ્તકો ત્રણ છે—(૧) હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી સહેલી વાર્તાઓ (Easy stories from Indian History લે. ઇ. માર્ડેન લાખાંતરકાર રા. બા. કમ્બોજાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.) (૨) First Lessons in the History of India and England (કર્તા. ઇ. માર્ડેન.) (૩) Short History of the British Empire (કર્તા ઇ. માર્ડેન અને જી. એન્ડર્સન) આ પુસ્તકો વિષે અત્યંત અમતોષ અનેક સ્થળેથી દર્શાવવામાં આવેલા હોવાથી ત્રિમંજ ખાસ કરીને અમને હિંદમાંના એ અત્યંત અનીર્ણ લાગતાં હોવાથી તે વિષે અમે વિગતવાર તપાસમા ઉતરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

“ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી સહેલી વાર્તાઓ, ”—એ પુસ્તક પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં શીખવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ હિંદના ઇતિહાસનો પરિચય આ પુસ્તકમાંથી પેહેલીજ વાર મેળવે છે, તેથી એ દૃષ્ટિથી રહેવું અવલોકન કરવું, જોઈએ. પુસ્તકના મધ્યાળા ઉપર-ચીજ એમ જણાય છે, કે ઇતિહાસનું શિક્ષણ concentric પદ્ધતિથી આપવાને આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસ જેવા મહન વિષયનું શિક્ષણ પહેલાં રસમય ઐતિહાસિક વાર્તાઓથી શરૂ કરવું અને ધીમે ધીમે આમળનાં ધોરણોમાં વધારે વિગતો પુરીને તે સંપૂર્ણ કરવું, એ પદ્ધતિ માનસશાસ્ત્રના નિયમથી જોટલી સંમત છે, તેટલીજ ઊંકસા-ઓ માટે યોગ્ય અને લાભદાયક પણ છે. આથી આ પુસ્તકને એ પદ્ધતિ ઉપર નિર્માણ-એવું જોઈને તેની ઉપયોગિતા વિષે આપણને ઘણીજ આશા પડે. પરંતુ અમને જણાવવ-

પછીની દીલગીરી થાય છે કે પહેલા ત્રણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે આવી વધારે ખરાબ અને અનીચ્છ પુસ્તક હમણાં જોવામાં આવ્યું નથી.

પ્રથમ તો કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ પુસ્તક ધાર્જન દોષયુક્ત છે. મુખ્ય દોષો અમે નીચે ટાંકીશું:—

(૧) જે પુસ્તક સરલ વાર્તારૂપે ઇતિહાસ શીખવવા માટે લખવામાં આવ્યું છે તેમાં દંતકથાઓ મૂકવામાં આવી છે: જેવી કે વિક્રમ અને ત્હેનું ધર્માસન (પ્ર. ૩) “સુલતાન મહમદને વેપારીની માએ કેવી રીતે કપકા આપ્યો.” (પ્ર. ૧૧) “નસીખતું” કંગી જીવું અથવા સોમનાથના બે દાખરાલીમ (પ્ર. ૧૨) અને “સુલતાનમહમદને ઘુરટે ગી રીતે હડાપણનો બોધ આપ્યો.” (પ્ર. ૧૩). નીતિના શિક્ષણ માટે આ પાઠ ઉપયોગી હોય તો વાંચનમાંનાં તેને સ્થાન આપી શક. પણ ઇતિહાસ શીખવવા લખાયેલ પુસ્તકમાં તેમને બિલકુલ સ્થાન ધટતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ ઇતિહાસનો અભ્યાસ શરૂ કરે ત્યાં દંતકથાઓથી આરંભ કરવાથી મનમાં ઇતિહાસ માટે ખોટી મમજ ઉત્પન્ન થવાનો અંભવ છે. સત્ય અને અસત્યનું મિશ્રણ એ કાંઈ પણ ઇતિહાસનો મોટામાં મોટો ગંભીર દોષ ગણાય, તો પછી શરૂઆતના પુસ્તકની અંદર અનેક દંતકથાઓનો સમાવેશ, આ પુસ્તકને શિક્ષણ માટે કેવળ અયોગ્ય બનાવે છે.

(૨) કેટલાંક પ્રકરણો એવાં છે, કે જેનો હિંદના ઇતિહાસ માથે સીધો સંબંધ સમજાવો મુશ્કેલ છે. સુલતાન મહમદે હિંદ ઉપર ચલાઈ કરીને ત્હેના ઇતિહાસમાં ધણું મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. પરંતુ સુલતાન મહમદે કવિને શી રીતે ઇનામ આપ્યું. (પ્ર. ૧૦) એ વર્તાત સાથે હિંદના ઇતિહાસને કાંઈ સંબંધ નથી. તેવીજ રીતે સુલતાન મહમદને વેપારીની માએ કેવી રીતે કપકા દીધો. (પ્ર. ૧૧) એ વાતનું હિંદના ઇતિહાસમાં કંઈ સંબંધ નથી.

(૩) આના પ્રાથમિક પુસ્તકમાં સર્વથી મહત્વની બાબતોને બાળકોના મનપર પહેલી હમાયરી જોઈએ અને પછી ગૌણ બાબતો સંબંધી જ્ઞાન તેમાં કમે કમે ઉમેરવું જોઈએ. પણ આથી ઉલટું અહીંનાં ગૌણ બાબતો ઉપર શરૂઆતના પાઠોજ છે ત્યારે મુખ્ય બાબતો બિલકુલ વિસારી દેવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે “ધારાનગરીનો રાજા જગદેવ પરમાર” (પ્ર. ૪). “કચ્છમાં ઝાલાઓનો મર્દાર કેમર” (પ્ર. ૫). “હરપાળે ગુજરાતમાં બે હજાર ગામ કેવી રીતે મેળવ્યાં.” (પ્ર. ૬) એ બાબતોનું સ્થાન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ગૌણ છે તો પછી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ત્હેનું સ્થાન તેથી પણ વધારે ગૌણ ગણાય. “આર્ગલની બહાદુર રાણી કેવી રીતે નાહી” (પ્ર. ૧૬) અને “અહમદશાહ એક રજપુત સ્ત્રીને પરણવામાં કેવી રીતે નિષ્ફળ થયો.” (પ્ર. ૨૩.) એ બાબતોનું ઐતિહાસિક મહત્વ કંઈજ નથી. વિદ્વાન ઇતિહાસકારે આવા નિર્ગર્ક વિષયોને શા માટે સ્થાન આપ્યું હશે તે સમજી શકતું નથી.

આટલું સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક દોષો (વધે કહીને-કે જે કાંઈ પણ ઇતિહાસના પુસ્તકમાં અને વિશેષે કરીને બાળકોને શિખવાના પ્રથમ પુસ્તકમાં કદી પણ હોવાં ના જોઈએ-અમે વધારે મહત્વના દોષ તરફ વળીએ. હિંદના ઇતિહાસના વિભાગ સંબંધી જુદી જુદી વાર્તાઓની પસંદગી અને પ્રમાણમાં અમને ઘણા ગંભીર દોષ લાગ્યા છે કે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ પુસ્તકને તદ્દન અયોગ્ય બનાવે છે. તેમાંના કેટલાક નીચે સૂચવીશું.

(૧) ઇતિહાસના જુદા જુદા સમયને આખા પુસ્તકમાં જે પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે તે વિષય અને અર્થદીન છે. હિંદના ઇતિહાસના મુખ્ય પાંચ યુગોની વાર્તા અને પાનાની મંજ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

સમય.	વાર્તાની મંજ્યા.	પાનાં.
પ્રાચીન.	૩	૨૦
મોગલ પહેલાંના મુમલમાન કાળ	૨૩	૧૦૦
મોગલકાળ.	૭	૨૪
મરાઠા કાળ.	૫	૩૬
અંગ્રેજી કાળ.	૪	૧૮

હિંદના મમત્ર ઇતિહાસના પ્રમાણમાં મોગલ પહેલાંના મુમલમાન સમયને બાકીના અધા મમયના કેટલાંજ પાનાં આપવામાં આવ્યાં છે. આમ કરવાથી એવો મંત્રમ થવાનો સંભવ છે કે હિંદના ઇતિહાસમાં આ કાળ મર્યાદી મહત્વનો હોવો જોઈએ. વળી ઇંગ્લેન્ડની માર્ક મરાઠાઓની ઓછી વાર્તાઓ આપવાનું કારણ કદાચ એમ હોઈ શકે કે તેનો વધારે વિગતવાર વૃત્તાન કોપણાં ધોરણની ઓપડીઓમાં આવે છે. પણ ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદના ઇતિહાસના એક નાનકડા પુસ્તકમાં મરાઠાઓની એવી ધૂળી વાર્તા આપી શકાઈ નથી કે જે આ પુસ્તકમાં, યોગ્ય રીતે મૂકી શકાત. અને આ દલીલ પણ મોગલ મમયને લાયક પડે એમ નથી. વળી આ દલીલ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયની વાર્તાઓ પણ અને ગીજનીના સમય કુંડોનાં પણ ધણીજ વધારે હોવી જોઈએ. છતાં ત્યારે પણ સમયની વાર્તા મુકવામાં આવી છે ત્યારે પ્રાચીન કાળની ૩ જ વાર્તા જોવામાં આવે છે.

* (૨) આથી પણ વધારે ગંભીર બાબત એ લાગે છે કે હિંદના ઇતિહાસના કેટલાક

* બાકિતવાર વાર્તાઓની મંજ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

મદમદ ગિરની	૬
પૃથ્વીરાજ	૧
ગ્રીયા	૧
નામિરદીન	૧
મહાઉદીન	૩
મહમદશાહ (અમલ નામ વસાવનાર.)	૨
બાબર	૨
હુમાયુ	૧
અકબર	૧ (પાણિપતની લડાઈ)
ઉદેશિંદ	૧
પ્રતાપ	૦
ઓંગ્રેજી	૦
શિરાજી	૫ (દોહરી કેવી રીતે મર્યા અને ત્યાથી કેવી રીતે ન્દામી ગયો.)
કલ્યાણ	૧
દેવરી મ્સ	૩

વધારેમાં વધારે પ્રતાપી અને મહાન પુરુષોને વિષે કાં તો કંઈજ કહેવામાં આવ્યું નથી અથવા તો ઘણીજ છુછૂલી અને નિઃસત્ત્વ વાતો આપવામાં આવી છે અકબર અને પ્રતાપ ઔરંગઝેબ અને શિવાજી એ નામ સહેલાઈથી જૂઠી જવાય એવાં નથી, — તે હિંદના ઇતિહાસસિંધુની ટોચ ઉપરજ તરે છે અને છતાં પુસ્તકતા પહેલા પાનાથી છેલ્લા પાના સુધી આ આખું પુસ્તક ફરવી જઈએ તો તેમને વિષે કાંઈજ સંગીન ખજાર મળી શકે એમ નથી. અકબરને વિષે માત્ર એકજ ૩૦ મી વાર્તા નજરે પડે છે પણ તે પાણિપતની બીજી લડાઈમાં અકબર શા રીતે જીત્યો તે વિશે છે. અર્થાત અકબરના મોં ઉપર મુઝ પણ નહિ આવી ટોચ તે વખતે તેણે કરેલું પરાક્રમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પણ તેનો ઉદયમૂર્ચ કેવી રીતે નષ્ટો અને સદસ લારતવર્ષની એકતા સાધવાને તેણે કેવા પ્રયત્નો કર્યા તે વિષે એક પણ સૂચન તેમાં કરવામાં આવ્યું નથી. પ્રતાપસિંહને વિષે તો આવું પણ કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. “ મેવાડનો બહાદુર ગજા ઉદેશિંગ ” એ મથાળા નીચે જે વાત આપવામાં આવી છે તેમાં પ્રતાપને વિષે થોડું મામાન્ય લખાણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેણે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા જણાવી છે પણ તે પ્રતિજ્ઞા પાળવા જે બહાદુર અને સાહસિક રહેણે જીંદગી ગાળી અને તેમાં જે અમાધારણ પીરતાના પ્રસંગોથી તેનું નામ ઇતિહાસમાં અમરતા પામ્યું છે તેમાંથી એક પણ પ્રસંગ દર્શિગોચર થતો નથી. એ પણ અમળતું નથી કે પ્રતાપસિંહ ઉદેશિંગ કરતાં ઘણોજ વધારે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પ્રતાપે પોતાના બાપના નામ પરથી ઉદેપુર સ્થાપ્યું એ મહારાવની બાબત ઉપરથી પાકનું મધાણું ઉદેસિંહનું શા માટે કરવામાં આવ્યું હશે. ઔરંગઝેબ વિશે તો એક પણ વાત આપવામાં આવી નથી. ફક્ત તેનું નામ કવચિત્ બીજા કેટલાક પાકોમાં નજરે પડે છે. શિવાજીની દુકિત આ ગણે કરતાં ભુદી છે કારણ કે તેને વિશે જે વાતો અનુક્રમણિકામાં નજરે પડે છે. પરંતુ તે બંનેમાં શિવાજી દીલ્હીમાં કેમ પકડાયો અને યુક્તિથી તે કેમ છૂટ્યો એ વિશેજ કહેવામાં આવ્યું છે. જેણે પોતાની કંગાલ અને ગરીબ સ્થિતિમાંથી એક સ્વતંત્ર રાજ્યનો પાયો કેવી રીતે નાંખ્યો એ વિષે કાંઈજ જણાવામાં આવ્યું નથી. આવા જે મહાપુરુષોનાં નામ હિંદના ઇતિહાસનું સ્મરણ કરતાં તરત આપણી જીભ ઉપર ચઢે છે અને જેમની જીંદગી અનેક અમાધારણ અને અસત્કારિક બનાવોથી રંજભરંગી બની છે તેમને આટલો થોડો અને ઉપર-ચોટીઓ ન્યાય આપવામાં લેખક શા હેતુથી પ્રેરણા હશે એ સમજતું સુરક્ષિત છે. હિંદના સારા યુગ વિષે થોડીજ વાર્તાઓ આપવી અને તેમાં પણ તેના ‘જવલંત રત્નોત્ત’ વિસ્મરણ કરવું એ ઇતિહાસની પદ્ધતિનો વિપર્યય છે.

ઉપરાંત, કલાધર્મે યુવાવસ્થામાં કમળી બારીઓ કેવી રીતે લાંગી અને આત્મધ્યાત માટે કેવા પ્રયત્નો કર્યા તેમજ હેરાટીએ પોતાના બાપદાદાની મીટકત મેળવવા યુવાવસ્થામાં કેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી અને કંપની સરકારની નોકરીમાં દાખલ થવા માટે કેવી રીતે અરજ કરી તે જણાવ્યું છે. પણ તે બંનેએ ખીટીસ રાજ્યનો પાયો કેવી રીતે નાંખ્યો તે સૂચવ્યું પણ નથી.

ઉપરે અમારે દિલ્લીની સાથે જણાવવું પડે છે કે આ ઇતિહાસમાં લખ અને સ્ત્રી હરણની વાતોનું એટલું મ્હોટું પ્રમાણ છે કે જેથી એક પાસે હિંદના ઐતિહાસિક સમય વિષે ઘણોજ ખોટો ખ્યાલ આવે છે તો બીજી પાસે ઉમતા બાળવિદ્યાર્થિઓના દામળ

મગજ ઉપર ઘણીજ અનીષ્ટ અસર થાય છે. પૃથ્વીસજ એક કન્યા સી રીતે ઇતી લાગ્યો (પ્ર. ૧૪) અસ્તાઉદીને રજપુત કુમારીકા બોલે કેવી રીતે લમ કયું (પ્ર. ૨૦) અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહ (પ્ર. ૨૨) એક રજપુત સ્ત્રીને પરણવામા તે કેવી રીતે નિષ્ફળ થયો, (પ્ર. ૨૩) અસ્તાઉદીને પંચિની રાણીના ચહેરો આસીમાં સી રીતે બેઠો. (પ્ર. ૨૫) બીમસીનું સ્વપ્ન, (પ્ર. ૨૬ જેમાં પંચિનીની વાત આગળ ચલાવવામાં આવી છે) આ વાતોનાં મથાળાં જ તેની અંદર આવેલી હકીકતને સૂચવવા ખસ છે. અમને એ પણ ધણું ખરાબ લાગે છે કે આમાંની મોટાં લાગની વાતો રજપૂત સ્ત્રીઓ સાથે મુમલમાન રાજાઓના લમની કે દરજીની જ છે. સર્વ હિંદીઓ અને ખામ કરીને મર્વે હિંદુઓ રજપૂત જાતિ તરફ અને તેમની બહાદુર સ્ત્રીઓ તરફ માનની શ્રુતિથી જ ભુલે છે. અમને એમ લાગે છે કે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી વાતો આથી કાંઈક વિપરીત અમર વિદ્યાર્થીઓનાં મન ઉપર કરે. આથી હિંદુઓનું મન હુલાય નેમ મુસલમાનોની જર્મન વિશે ખોટો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને આવે છે.

હુંકમાં આ પુસ્તક અનેક ઐતિહાસિક જૂલોથી દૂષિત છે, તેની વાર્તાઓની પમદગી અત્યંત વિષમ અને અયોગ્ય છે તેમજ અનેક મહાપુરુષો વિશે નહિ જેવીજ કે હુજુલ્લી માહિની આપવામાં આવી છે. આમાંના એક એક દોષ ઇતિહાસના કોઈ પુસ્તકને રફ કરવાને ખસ થાય, તો પછી આવા જે પુસ્તકમાં તે જાણના સમય નજરે પડે તેને તો શાખાઓમાં કતી પણ સ્થાન ન મળવું જોઈએ.

(૨) ઈર્ધાંડ અને હિન્દના ઇતિહાસના પહેલા પાકો (૬નાં ઇ. માન્ડન) — એ આ પુસ્તક એકા અને પાંચમા ધોરણ થાટે નિયત થયું છે.

આ પુસ્તકનું મથાળું જણાયે છે તે પ્રમાણે એકસોને અડધા પાનાના આ ન્હાના પુસ્તકમાં હિંદ અને ઈન્ડોડોના ઇતિહાસ એ જુદા જુદા વિભાગમાં આપવામા આવ્યો છે અને ત્રીજા વિભાગમાં હિંદના સ્વજનધારણ વિશે સરળ જ્ઞાન આપવાનો હેતુ જાણાય છે. આજ વાતમાં અમને આ પુસ્તકનો મોટામાં મોટો દોષ લાગે છે. હિંદ અને ઈર્ધાંડ જેવા બે મોટા દેશના ઇતિહાસ એકજ ધોરણમાં સાથે સાથે સીખવવાની અયોગ્યતા વિશે વિચાર આપણે બાલુએ નખીએ તોપણ તે બન્ને એક નાનકડા પુસ્તકમાં સીખવવાથી તેમાંના એકના ખરા મહત્વનું લાભ વિદ્યાર્થીને ન થાય એ સ્પષ્ટ છે. આ પદ્ધતિને અંગે ધણું ઐતિહાસિક બનાવો છોડી દેવા પડે છે અને ધણા મોટા બનાવોને હુંકમાં જ પતાવવા પડ્યા છે. આમ બન્ને દેશના ઇતિહાસ ગુપ્ત અને ઉપર ચોટીઆ બની જાય છે અને તેની સંજીવ છાપ વિદ્યાર્થીના મન ઉપર પડતી નથી.

આપણે આ પુસ્તકના ત્રણે ભાગ જુદા જુદા તખામીશું. પહેલા ભાગ હિંદના ઇતિહાસ વિશે છે અને તેમાં પણ પહેલા પુસ્તકમાં જોએલા અંબોર દોષો નજરે પડે છે. તેમાંના મુખ્ય ત્રીએ પ્રમાણ છે.

(૧) હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે ને પહેલા પુસ્તકમાં ત્રણજ વાતો છે તો આ પુસ્તકમાં તો તે વિશે આ એકજ વાક્ય નજરે પડે છે, — “In ancient times all India was divided into a great many kingdoms, each ruled by its

Ona Raja. " હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે આથી વધારે ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરે એવાં વાક્યો ભાગ્યેજ લખી શકાય. કોઇને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે જે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીનકાળથી તે સન ૧૦૦૦ સુધી ઘણાં જુદાં રાજ્યો હતાં તો પછી આખા દેશને મારે એક નામ શી રીતે પડ્યું અને તેમાં એક ધર્મ શી રીતે થયો. તેમજ અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત, હર્ષ અને સમુદ્રગુપ્ત એ મહાન રાજાઓએ હિંદનો મોટો ભાગ છતી લઈ રાષ્ટ્રીય એકતામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો એ બાબતનું ખજૂ ફરજ વિસ્મયજનક કારણમાં આવ્યું છે. અને જે બાબતને પોતાના દેશના વધારેમાં વધારે ઉન્નત અને કીર્તિવંત સમયનો આવો ખરાબ ખ્યાલ આપવામાં આવે તેમના ઉપર ઇતિહાસની બીજી જથ્થાબધ વિગતોથી શી મારી અસર થઈ શકે ?

(૨) હિંદના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષો વિશે અહીંઆ પણ ઘણુંજ અપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. અકબર વિશે એથા પ્રકરણમાં કેટલીક હકીકત આપવામાં આવી છે પરંતુ અકબરની રાજ્યનીતિનું ખરૂં રહસ્ય તેમાં મમળવવામાં આવ્યું નથી. જે વિશાળ રાજ્યનીતિના મિદ્ધાંતથી અકબરે રજૂપૂતો સાથે રાજકીય મંબંધ બાંધ્યો અને જે ઉદાર નિયમોથી હિંદના મોટા ભાગનું રાજ્યનંત્ર તહેલો ચલાવ્યું તે વિશે કાંઈજ સમજ આપવામાં આવી નથી, તેમ તેની મહેસુલની રાજ્યનીતિ કે પ્રાન્તોની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે પણ કાંઈજ કહેવામાં આવ્યું નથી. પ્રતાપ વિશે તો એક અક્ષર પણ જોવામાં આવતો નથી. શાહજહાનના સમયમાં હિંદમાં જે જાહેજલાલી હતી અને જે સુખ શાન્તિ પ્રવર્તતી હતી તેનો જરા પણ ચિતાર આપવામાં આવ્યો નથી, શકત મહેલ બાંધનારનો ખેતાબ તેને આપી તેનું એકદેશીય જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. શિવાજી જાણે એક લૂટારો હોય તેવી રીતે તેની છતોનો વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યો છે. અને આગળનાં પુસ્તકની મારફત અહીંઆં પણ દીલ્હીમાંથી તે છૂટયો ત્યાં સુધીનું જ વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યું છે. આ પછી થએલા શિવાજીના અનેક રાજકીય વિજય અને રાજ્યનીતિના પ્રકૃષ્ઠ વિકાસ વિશે કાંઈજ જોવામાં આવતું નથી.

હવે આપણુ ઇંગ્લેન્ડના સમયનાં પ્રકરણો જોઈએ. કસાઇબ અને હેસ્ટીંગ્સનો વૃત્તાંત ઘણો એકતરફી છે એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે; કારણ કે કસાઇબના મંબંધમાં અમીચંદ્રનો પ્રસંગ અને હેસ્ટીંગ્સના મંબંધમાં રોહીલાનું સુદ્ધ, નંદકુમારની કાંસી, રાજાએતસિંગ અને અયોધ્યાની બેગમ-એમના પ્રસંગો વિશે કાંઈજ કહેવામાં આવ્યું નથી. જે લેખક એમ ધારના હોય કે આવા મોટા બનાવો તરફ દુર્લક્ષ આપવાથી જ બ્રિટિશ સત્તાની પ્રતિષ્ઠા ટકી રહેશે તો તે ગેરસમજ છે. કારણ કે છેવટે સત્ય વસ્તુઓ જાની રહી શકતી નથી અને જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ બીજા પુસ્તકમાંથી તે વિશે જ્ઞાન મેળવે ત્યારે તેમનું લક્ષ તે તરફ વિશેષ કરીને ખેંચવાનો અને લેખકને વિશે ઘણું દલકે અભિપ્રાય થવાનો સંભવ રહે છે. એકંદરે બ્રિટિશ રાજપુરુષો અને રાજનીતિનો અતિશય ગુલામી ચીતાર આપવામાં આવ્યો છે, અને તેથીજ તેના સત્ય વિષે ખાસ શંકા થાય છે. માર્કિયમ વેલેસ્લીની "subsidiary system" અને 'હાર્ડ ડેલાઉઝીની લેખની રાજનીતિની આકૃતરી રીતે ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. એટલે તે એકંદરે ફેરવવામાં આવી તેના આપણુ વિશે શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ખાસ કરીને બ્રિટિશ ઇતિહાસ

સતી હકીકત એક પક્ષવાદીની નહિ પણ સામાન્ય સમજની દૃષ્ટિથી લખવામાં આવી હોત અને તેથી આખી બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ વિષે વધારે વાસ્તવિક ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો હોત.

બીજા વિભાગમાં ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યો છે. અને સ્વાભાવિક રીતે ઉપર વર્ણવેલા દોષોથી તે મુક્ત છે. પરંતુ અર્ધિમાં પણ એકદેશીય પક્ષ-પાત પુરેપુરો અદૃશ્ય થતો નથી. ન્યારે “સ્પેનીશ આરમેડ” અને નેપ્સનની જીતો વિષે ઘણી ભરપુર વિગતો આપવામાં આવી છે, ત્યારે “મેઆકાર્ટના” જૂતાંત અસંબદ્ધ રીતે અને અમાધારણ સંક્ષેપથી વર્ણવ્યો છે, મીવીલ વોર વિષે પણ ઘણું ઉપરચોટીઈ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક એ છે કે ઇંગ્લેન્ડ કે ફ્રાન્સના “રેવોલ્યુશન” વિષે એક પણ લીટી આ પુસ્તકમાં દેખાતી નથી, જો કે રેલવેની શોધ મુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. આવી રીતે ઇંગ્લેન્ડના જે બનાવો માટે દરેક દરેક ઇમેજ, પોતાને ધણોજ મગર ગણે છે, તેના તરફ દુર્લક્ષ આપવામાં લેખકે દિલિ વિઘાઈઓ માટે ખાસ જુદી જાતનો જૂતાંત લખવાનો હેતુ રાખ્યો જણાય છે.

ત્રીજા ભાગમાં હિંદના રાજ્ય બંધારણ વિષે કેટલીક હકીકત આપવામાં આવી છે. અને પહેલાંનાં પ્રકરણે જેમણે વાંચ્યાં હોય તેઓ લાએજ આસા ગંખી શકે કે લેખક નિષ્પક્ષપાતથી આ પ્રકરણ લખે. અકબર વિષે પ્રકરણમાં જ લેખકને જણાવવાની જરૂર લાગી છે કે ન્યારે તે આદલાહની રાજનીતિનો આધાર તેની સ્વેચ્છા ઉપર રહેતો હતો ત્યારે હાલ બ્રિટિશના સમયમાં તેનો આધાર કયદા ઉપરજ રહે છે—જે વાત તે સ્થાને લખવાની કાંઈજ જરૂર ન હતી. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના પ્રકરણ પછી તરતજ બ્રિટિશ રાજ્યના લાલ વિષે લેખક એક ખાસ પ્રકરણ લખ્યું છે. અને તેમાંની ઘણી આહીતી ગમે તેટલી ખરી હોય તો પણ તે બિલ્કુલ ઉચિત જણાવું નથી.

આ વિભાગમાં હિંદુસ્થાનના રાજ્યતંત્ર વિષે જે હકીકત આપવામાં આવી છે તેમાં એક ખાસ ઘણીજ થોડી ઉપયોગી વિગતો જણાવી છે ત્યારે બીજા ખાસ અભિપ્રાયો વધારે પ્રમાણમાં નજરે પડે છે.

પ્રથમ તો જણાવવામાં આવ્યું છે, કે “શહેનશાહના નામમાં હિંદુ” રાજ્યતંત્ર વાઈ-સરાય ચલાવે છે.” આજ બીના કેટલેક અંશે અસત્ય કહેવાય. કારણ કે શહેનશાહની સત્તા પહેલી તો હિંદી વઝીરના હાથમાં સોંપવામાં આવી છે, અને ઘણીખરી અગલની બાળતોમાં તેની મંમતિ સિવાય વાઈસરાય કાંઈ પણ કરવાને અશક્ત હોય છે. વળી, “હિંદી વઝીર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો એક અમલદાર છે”—એવું અધુરું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળનો એક સભાસદ છે, અને પહેલી ચડતી પડ-તીની સાથે તેની ફેરબદલી થાય છે, એ વધારે અગલની બાળતો જણાવવામાં આવી નથી. ધાગસલાને વિષે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પણ ભ્રમજનક છે. લેખક જણાવે છે કે “નવો કાયદો કરવામાં આવે છે તે પહેલાં તે વર્તમાન પત્રોમાં જાહેર કરવામાં આવે છે—જેથી શું કરવાનું છે, તે દરેક જણ જાણી શકે, અને પોતાને રજુ કરવાના વાંધા દર્શાવી શકે. જો વાંધા ન્યાયી અને સુસ્થિત હોય, તો કયદાને અમલમાં મુકતાં પહેલાં

નહેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે.” આથી વાંચનાર વિદ્યાર્થીઓને એમ લાગે કે હિંદીઓને વાંધા ભરેલા લાગતા કોઈ કાયદા પસાર કરવામાં આવનાર નથી.

૫મી, “ન્યારે હુકાળ એક પ્રાંતમાં પડે છે, ત્યારે આખા દેશના ગવર્નરના હુકમથી બીજા પ્રાંતમાંથી પુષ્ટાળ ખોરાક આણવામાં આવે છે”—આ બીના કેવળ અમત્યજ ગણવી નોંધએ. એકંદર રાજ્યના ઉપકારી કાર્યો વિષે ધણેજ અતિશયોક્તિભરેલા દેવાલ સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે, તેમજ પ્રજા તરફથી જે દલીલો વારંવાર ચોજવામાં આવી છે તેનું ખંડન કરવાને આડકતરી રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. હાલના બધારણમાં ખ્રીષ્ટીય રાજપુરો, સીવીલ સર્વિસના અમલદારો અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને ચોક્કસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તે બીનાને ધણું ગૌણ સ્થાન આપી વ્યક્તિગત પ્રતિપક્ષારી સજ્જતંત્રની લાવના ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાનો પ્રયત્ન અમને સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે અને તેથી ખ્રીષ્ટીય રાજ્યનિતિનાં અનિશ્ચય મહત્વનાં સહસ્રથી વિદ્યાર્થીઓ અિસકુલ અજ્ઞાન રહે એવો સંભવ છે.

૩. છઠા અને સાતમા ધોરણમાં એન્ડર્સન અને માર્શડને લખેલું ખ્રીષ્ટીય સામ્રાજ્યના મંક્ષિત ઇતિહાસનું પુસ્તક શીખવવામાં આવે છે, આ પુસ્તકની અતુકમણિકા અને રચના નેતાં તે વિદ્યાર્થીઓને ઘણુંજ ઉપયોગી થાય એમ લાગે, કારણ કે પ્રાચીન ઇાળથી માંડીને હિંદ અને ઈંગ્લાંડ, એ બંને દેશોના ઇતિહાસ જુદી જુદી દશાઓમાં પસાર થઈને કેમ આગળ વધ્યો એ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીઆ દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઈજિપ્ત-એ વિષે પણ માહિતી સંક્ષેપમાં આપવામાં આવી છે. સમગ્ર યુરોપના ઇતિહાસ સાથે આ બનાવોનો સંબંધ પણ સ્થળે સ્થળે મૂલ્યવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અમને લાગે છે કે ઇતિહાસનું જે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને અત્યાર સુધીમાં મળ્યું હોય તે વડે આ પુસ્તક યોગ્ય રીતે સમજવા તે અશક્તજ નીવડે. ઈંગ્લાંડ કે હિંદુસ્થાનના જુદા ઇતિહાસનું જેમને સંગીન જ્ઞાન ન હોય તેઓ બન્નેની અટપટી ગુંથણી લાગ્યેજ સમજી શકે, તો પછી આખા સામ્રાજ્યના વિશાળ વિસ્તારનો સારો પરિચય તો તેઓ કેમજ મેળવી શકે ?

પહેલાં બે પુસ્તકો જે દોષોથી અંકિત થયાં છે તેજ દોષો આ પુસ્તકમાં પણ ધણે ભાજે નજરે પડે છે. પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને કેવી રીતે રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે નોંધએ. ઉપોદ્ધાતના બીજા પ્રકરણમાં હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે કોઈક કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આપણને નોંધને આશ્ચર્ય થાય છે કે તેમાં રામાયણ કે મહાભારત, વેદ અને ઉપનિષદ, અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત-એમને વિષે કોઈજ કહેવામાં આવ્યું નથી પણ ફક્ત એટલુંજ સમજાવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે ન્યારે બ્રિટિશ લોકો પહેલેથીજ એક પ્રજા જેવા હતા ત્યારે હિંદમાં તો મૂળથીજ અનેક પ્રજાઓ વસતી હતી, અને ન્યારે ઈંગ્લાંડનો રાજ્યકારભાર પાલમિન્ટની મંજુરીથી મૂળથીજ કરવામાં આવતો હતો ત્યારે હિંદુસ્થાનના રાજાઓ કેવળ આપખુદ હતા. સન ૧૬૧૧ માં ૪૩ જુદી જુદી જાતિઓ ૨૩૮૮ જાતો અને ૧૪૭ લાખાઓ હિંદુસ્થાનમાં હતી એ પણ પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં શા માટે જણાવવામાં આવ્યું દરે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ આવા પુસ્તકમાં જે વાત વધારેમાં વધારે ભાર દઈને વારંવાર જણાવવામાં આવી છે અને જે અતિશય વાંધા

ભરેલી લાગે છે તે એ છે કે બ્રીટીશ રાજ્ય હિંદુસ્થાનમાં સ્થપાયું તે પહેલાં કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કે શાન્તિ હિન્દમાં ન હતી ને કેવળ લૂંટફાટ જીલમ અને કાપાકુપી સર્વત્ર ચાલતી હતી. ઘણલા તરીકે ૧૦૫ મે પાને જણાવવામાં આવ્યું છે કે દક્ષિણમાં ઓરંગઝેબે જુનાં રાજ્યો તોડી પાડ્યાં ત્યાર પછી “દેશનાં ઘણાં ભાગમાં જરાપણ સફરી રાજ્ય વ્યવસ્થા ન હતી, અને તેથી માલમિલકત એકથી બીજે કેકાણે લઈ જઈ શકાતી ન હતી.” તેવીજ રીતે ૧૭૩ મે પાને જણાવવામાં આવ્યું કે “અહમદશાહ અબદલીએ મરાઠાઓને પાણિપતના યુદ્ધમાં હરાવ્યા ત્યાર પછી સર્વત્ર ગોટાળો અને અવ્યવસ્થા ચાલી રહી હતી; ભૂમરાઓ આખા દેશમાં ભમતા હતા, હગ અને હુંટારા રત્તાઓ ઉપર અને ગામે ગામ ત્રામ આપતા હતા અને જન માલની કાંઈપણ જાતની મલામતી ન હતી.”

બ્રીટીશ લોકો ન્યારે હિન્દમાં આવ્યા તે વખતને માટે આ હકીકત કેટલેક અંશે ખરી હોય તો પણ તે કેટલી બધી વાર ફરી ફરીને કહેવામાં આવી છે અને તહેના પહેલાના “કાળ” વિષે એવું માન ધરવામાં આવ્યું છે કે હિન્દના મમમ ઇતિહાસમાં જાણે બંધા-ધુની અને લૂંટફાટજ હોય એમ લાગે છે.

આમ જો હિન્દને માટે ઘણાજ હલકો અભિપ્રાય ફાવવામાં આવ્યો છે તો બીજા પાસ ઈંગ્લેન્ડ અને ઈંગ્લેજ રાજ્યનીનીના શુભો યોદા રૂપમાં દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. કંપનીના ઝોકરો જે મોટી લાંચો લેતા હતા તેને “મેટ” તરીકે ગણવામાં આવી છે. હેસ્ટીંગ્સ ઉપર જે તહોમત અમીરોની સલા આગળ મૂકવામાં આવ્યું હતું તે તેના શત્રુઓએજ રચ્યું હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

લોર્ડ વેલેસલીની subsidiary system નો જવાબ કરતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ શાન્તિ રહી શકતી હતી ન્યારે “આખા હિન્દમાં લડાઈઓ અને લડાઈની વાતો ચાલી રહી હતી. ટેકરાઓ અને સપાટ પ્રદેશો ઉપર લૂંટારાનાં ટોળા ભમતાં હતાં. લગભગ દરેક કેકાણે લડાઈઓને કાપાકુપી ચાલતી હતી. દેશનો મોટો ભાગ અપ્રાધાન્ય રજુ જેવો ખનતો હતો.”

સિંધ સાથે લડાઈ વિષે તદ્દન ખોટો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. કારણ કે ન્યારે આ પુસ્તકમાં સિંધી અમીરો ઉપરજ બધો દોષ મુકવામાં આવ્યો છે ત્યારે નેપીઅરે જન અનુભવ ઉપરથી લખેલા વૃત્તાંતમાં મેજર આલિદામ ઉપરજ નિર્દયતાના અને સાહસિકતાના મોટા આરોપ મુકવામાં આવ્યા છે. Lapse ની રાજનીતિ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે કે “આ Lapse નો કાયદો તે વખતે ઘણાજ ન્યાયી અને ઘણો સાદો ગણાતો હતો. મારૂ રાજ્યનંત્ર એકસ કરવાની આશી વધારે સારી યોજના લાગ્યેજ વિચારી શકાય.”

બ્રિટીશ રાજ્ય બંધારણ મંબદી વિભાગ, પહેલા પુસ્તકના કેટલો અર્ધો પણ એક દેશીય છે ૨૭૫ મે માને લખ્યું છે કે “બધાને માટે હવે મરણા હક અને સરંખા કાયદો છે.” હિન્દમાં-રહેતા યુરોપીયનો અને યુરેઝીયન આ દેશમાં ઘણાજ મોટા હક ભોગવે છે, એ જોતાં આ કાયદો અર્ધ સત્યજ કહેવું જોઈએ. ૨૭૭ મે પાને લખ્યું છે કે, “જુના વખતમાં એ હિંદી વર્ણો માટે એક કાયદો હતો, અને નીચી વર્ણો માટે જુદો કાયદો હતો.”

એમાં પણ સદ્યનું તરવ પણ જુજ છે. બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે બંધાએલા રસ્તા અને રેલ્વેની કીમત ઘણીજ વધારી મુકવાના હેતુથી ૨૭૮ મે પાને જણાવ્યું છે કે “ બ્રિટિશ પ્રજાએ દિંદમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું તે પહેલાં હાલ છે તેવા રસ્તા, ખીલકુલ જોવામાં આવતા ન દતા. ” એઓએ ચન્દ્રગુપ્તના તેમજ શેરશાહ અને શાહજહાનના વખતમાં બંધાએલા દળતરો માઇલના ઘણી મગવડવાળા રસ્તાની કેવળ ઉપેક્ષા કરી છે. તેમજ જુના વખતની નરંગે તુટી ગઈ હતી, અને “ બ્રિટિશ રાજ્યે બંધાવેલી ” નહેરો આખી દુનીયામાં શ્રેષ્ઠ છે. એ ખીના પણ શંકાગ્રસ્ત લાગે છે. જમીનનું મહેસુલ અને ખેતીવાડીના ખાતાનું, દુકાનમાં દુઃખ નીવારણનું અને મરદારી લેવાનું, જે ગુલામી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સામાન્ય અનુભવથી લાગેજ પુરવાર થઈ શકે એમ છે. ઉદ્યોગના સંબંધમાં ખાસ જુદા ટાઇપમાં જણાવ્યું છે કે “ દિંદુસ્તાનમાં કાર્પિય કંપની કે બેંકમાં કાર્પ શેર ધરાવીયનને હસ્તક દિંદીઓ વેચાતો લઈ અને રાખી ન શકે એવો કાંઈજ પ્રતિબંધ નથી. જો તેઓ આ શેરની કીમતના પૈસા આપવાને તૈયાર હોય તો ” લાખો અને કરોડો રૂપિયાના તે શેર દિંદુસ્તાનમાં મળી શકતાજ નથી ત્હેમને અહીંયા વિચારે નાંખી દેવામાં આવ્યા છે. ગામડાંઓની વ્યવસ્થા વિષે જે વર્ણન ૨૯૮-૯ મે પાને કરવામાં આવ્યું છે. તે વાસ્તવિક કરતાં કદાચ વધારે છે. સેનિટરિ નોટબુક પદ્ધતિસર ગમવામાં આવે છે કે નહિ, એ તો ગામડાના અમલદારોજ કહી શકે પણ મોટા ભાગનાં ગામડાંના રસ્તાઓ સાફ થતા નથી. અને કુવા તળાવો સ્વચ્છ રાખવામાં આવતા નથી. એ તો મહા કાર્પ જણે છે. ધારા સભાના કાર્ય વિષે પણ મી. માર્ડનના પુસ્તક જેવાજ અધુરો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે.

ઇન્ડિઅન આર્મસ એક્ટ વિષે વખતું છે કે “ આ કાયદો સુલેહના રક્ષણમાં ઘણોજ સદાયરૂપ થાય છે.....જન્હારે કાયદો અને વ્યવસ્થા ન હતાં ત્હારે લોકોને પોતાનું રક્ષણ કરવાની અને હથિયાર રાખવાની જરૂર પડતી હતી; ઘણું યુદ્ધ ચાલતું હતું. અને ઘણી જંગ્ગીઓ ખુવાર થતી હતી. હવે એક સળગ રાજ્યસભા સુલેહ જળવે છે. ” આ વિચાર સરણી પણ લાગેજ વ્યાજખી કહેવાય. વળી લેખક જણાવે છે કે “ સગકાર પૈસાનો ભંડાર ભરવાને યત્ન કરતી નથી.....મહેસુલ થોડું હોય કે વધારે હોય તે અસંખ્ય મુખ અને સગવડો લોકોને પુરા પાડનામાંજ ખસ્તીને ત્હેમને તે પાછું અપાય છે. ” અહિંયા પણ “ ગોલ્ડ સ્ટેન્ડર્ડ રીઝર્વ ફંડ ” “ કરન્સી રીઝર્વ ફંડ ” નાં બેલેન્સીસનું અને ઇંગ્લંડમાં તેમજ દિંદમાં રાખવામાં આવતા કોઇનું મંપૂર્ણ વિસ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. દિંદની આબાદાનીનો પણ સ્થળે સ્થળે ગુલામી ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. ઉચી નોકરીઓમાં હિંદીવાનોની સંખ્યા વિષે ઘણે જ જોડો ખ્યાલ નીચેના વાક્યોથી આપવામાં આવ્યો છે. “ ધારા સભાના સભાસભોનો મોટો ભાગ હિંદીઓનો છે. અને હિંદી કલેક્ટરો, હાઇકોર્ટ અને જજ કોર્ટના હિંદી જજો, હિંદી દાકતરો, અને ઇજનેરો, પ્રોફેસરો અને ઇન્સ્પેક્ટરો નીભાય છે. ” આ પદ્ધતિધારીઓની કુલ સંખ્યા અને ત્હેમાં હિંદીવાનોની મંખ્યા જો આપવામાં આવી હત તો ખરી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવત.

જૂગોળનો અભ્યાસક્રમ Concentric system ઉપર ગોઠવવામાં આવ્યો છે અને તે વિષે અમારે ખાસ કહેવાનું નથી. તેનાં પાદ્ય પુસ્તકો પૈકી દિંદુસ્થાનના પ્રાથમિક પાઠોનું (લેખક:-મી. ઇ. માર્ડન લાપાંતર કર્તા રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રીવેદી) જે પુ-

સ્તક પહેલાં ત્રણ ધોરણ માટે નિયત (Prescribed) કરવામાં આવ્યું છે તે વિષેજ અમારે કેટલુંક વિવેચન કરવાનું છે. પ્રથમ તો આ પુસ્તકની અનુક્રમણિકા જોતાંજ જણાય છે કે જે નીચા ધોરણમાં આ પુસ્તક શિખવવાનું છે તે જોતાં પ્રાકૃતિક જૂગોળને ઘણુંજ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. પહેલા નવ પાક પૃથ્વી અને હવા, ખડે અને મહાસાગરો રાત અને દિવસ, નદીઓ અને નાળાં વગેરે સામાન્ય વિષયોના સંબંધમાંજ છે. જેથી આ વિષયમાં વિદ્યાર્થીને બહુ રસ લાગેજ પડે હિંદુસ્થાન વિષે પાક છે, તેમાંથી બહુ દેશ વિષે ૧૬ મો પાક આપે કરીએ તો આફ્રીનામાં Physical Geography ની દૃષ્ટીથી હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા લક્ષણો વિષે-ઉંચા અને નીચા પ્રદેશો, નદીઓ અને ટેકરીઓ વગેરેના વર્ણન આપવામાં આવ્યા છે. સોળમાંથી ૨૫ મા પાક સુધી નક્કર પ્રવાહી અને વાયુરૂપ પદાર્થો (૧૮) હવા (૨૦) વાદળો ધુમ્મસ, ઝાકળ અને હીમ (૨૩) વરસાદ અને ખરફ (૨૪) વગેરે કેવળ સાધારણ વિષયો અધવચમાં કેમ ચર્ચવામાં આવ્યા હશે તે સમજાવું નથી. આમ જો એક પાસથી પ્રાકૃતિક જૂગોળને ઘણુંજ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે તો હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાંતો અને તે પ્રાંતોના જાણવાજોજ શહેર અને વિભાગો વિષે બહુજ ઉપર ઉપરની માહિતી આપવામાં આવી છે. અમારું એમ માનવું છે કે વિદ્યાર્થી જોને દેશના મુખ્ય સ્થળો વિષે યોગ્ય માહિતી મળે ત્યાર પછીજ આવી સામાન્ય દૃષ્ટિથી તેનું અવલોકન કરવું જોઈએ.

આવોજ ખીજો સામાન્ય દોષ જણાય છે કે કાર્યકારણનો સંબંધ યોગ્ય રીતે સમજાવવામાં આવ્યો નથી. અને આસપાસની જુગોળના સંયોગો માથે મનુષ્યની સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિનો સંબંધ પણ સમજાવવામાં આવ્યો નથી. પરીણામે ઇતિહાસ અને જૂગોળના શિક્ષણ વચ્ચે જે પરસ્પર સંબંધ મધાવો જોઈએ તે સધાતો નથી અને જૂગોળનું શિક્ષણ જેટલું રસમય અને ઉપયોગી થવું જોઈએ તેટલું થઈ શકતું નથી.

ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે મહત્વની જે ભૂલો અમને લાગે છે તેમાંની કેટલીક નીચે ટાંકીશું. પ્રથમ તો પહેલાજ પાકમાં એપ્રીલ મહિનાના અંતમાં ખૂબ વર્ષા પડ્યાની અને નદીમાં પૂર આવ્યાની હકીકત લંબાણથી આપવામાં આવી છે. અમારા જાણવા પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના કોઈપણ ભાગમાં આવો બનાવ બનતો નથી અને હિંદુસ્થાનની પહારના કોઈ પણ પ્રદેશમાં બનતા આવા બનાવનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં શા માટે મુકવામાં આવે એ પણ મમજાવું નથી. ૨૫ મા પાકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે " હિંદુસ્થાનમાં રતુનો ફેરફાર એટલે મુખ્યત્વે કરીને કારી ઋતુમાંથી યોગાસાનો ફેરફાર થાય છે તે " અહીંયાં શિયાળામાંથી ઉનાળાનો ફેરફાર કેવળ વિસરી જવામાં આવ્યો છે અને તેથી વિદ્યાર્થીના મનમાં ભ્રમ થવાનો સંભવ રહે છે. ૧૪૧ મે પાને લખ્યું છે કે " વડોદરા મુંબાઈ ઇલાકાની ઉત્તરે એક મોટું દેશી રાજ્ય છે. " જે યથાર્થ રીતે જોતાં ખરું નથી. ૧૭૦ મે પાને લખ્યું છે કે " લગભગ બધું મુગેય પૃથ્વીના ઠંડા પ્રદેશમાં આવેલું છે, " જે દેખીતી રીતે અર્ધ સત્યજ કહેવાય.

આ ઉપરાંત શબ્દોની અને વાક્યરચનાની એટલી બધી ભૂલો આ પુસ્તકમાં નજર પડે છે કે જેથી તેની કિંમત ઘણીજ ઘટી જાય છે. ૧૧૦ મે પાને જોવામાં આવે છે કે

“અરબસ્તાન એ હિંદુસ્થાનમાં મોટામાં મોટો દ્વીપકલ્પ છે.” આવી ગંભીર બૂલ પ્રકાશકે તેમજ મુદ્રકે કેમ રહેવા દીધી હશે એ સમજી શકતું નથી. આવી જ એક બૂલ ૧૪૨ મે પાને જણાય છે કે જ્યાં બીકાનેરને બદલે વાંકાનેર જાપવામાં આવ્યું છે. આથી પણ વધારે અક્ષત્વ એવી બૂલો નજરે પડે છે કે જેને માટે વિદ્વાન ભાષાન્તરકર્તાનોજ દોષ દર્શાવો નોંધએ. દાખલા તરીકે ૧૦૬ મે પાને વાંચવામાં આવે છે કે “એમાંના મુખ્ય ક્યુરાઇલ ટાપુની અંદર આવેલો ઓખોટ્સ્કનો મમુદ્ર, જાપાનના ટાપુની અંદર જાપાનનો મમુદ્ર, કોર્માના દ્વીપકલ્પની અંદર પીલા સમુદ્ર અને ક્રીલીપાઇન ટાપુઓ અને બોસ્નીઆઓની અંદર ચીનાઈ સમુદ્ર છે.” ૧૧૬ મે પાને લખ્યું છે કે “ઇરાન એક ઉચો પ્રદેશ છે અને તે અર્ધા માઇલથી એક માઇલ સુધી ઉંચો છે.” આજ પાના ઉપર વધારે હાસ્યજનક વાક્ય જણાય છે. “એ ઉંચા પ્રદેશ કરતાં પર્વતો ઉંચા છે” કેમ જાણે પર્વત શબ્દજ કોઇ પણ પ્રદેશ કરતાં વધારે ઉંચાઇ મૂલ્યવતો ન હોય. ૧૭૬ મે પાને “બાલ્ટીક સમુદ્રમાંથી જે મામુદ્ર-ધુની ઉત્પત્તિ થઇ છે”—આ શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતી ભાષામાં ઘણાજ અર્થહીન લાગે છે. ૧૮૭ મે પાને જણાવ્યું છે કે “હોલેંડની પેઠે બેલજીઅમ ઉત્તર મમુદ્રને કિનારે આવેલો ચપટો જમીનનો ચીચરવટો છે.” અહીંયાં ભાષાની ક્લિષ્ટતા અને કૃત્રીમતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ૨૨૩ મે પાને જણાવ્યું છે કે “આસરે એક માઇલ ઉંચા વિશાળ ઉંચા પ્રદેશમાંથી રોકી પર્વતો ઉંચા થઈ છે.” આ પણ ભાગ્યેજ ગુજરાતી ભાષા કહી શકાય. ૧૫૪ મે પાને વાંચવામાં આવે છે કે “મહાસાગર પૃથ્વીના પૃથ્વે દાંડી નાંખતી ખાન પાણીની ચપટી સપાટી છે” ૨૩ મે પાને લખ્યું છે કે “કેનેડા અમેરીકા ખંડના આખા ઉત્તરાર્ધ પર ફેલાયેલો છે.”

૫. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ.

હિંદુ ધાર્મિક સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં જળવાઇ રહ્યું છે. વળી તે પ્રાચીન સંસ્કારી ભાષા છે કે જેણે ભૂતકાળમાં વિદ્યા અને વૃદ્ધિની ઘણી ઉચી કક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેટલા માટે તેનો અભ્યાસ અતિ અગત્યનો છે. આથી તેનો અભ્યાસ કરવાને અને તેનું વિશિષ્ટપણું ઓળખી કરવાને અને તેમાં રહેલો જ્ઞાનરૂપી ભંડાર મેળવવાને વિદ્યાર્થીઓને ફરેક પ્રકારની મગવક કરી આપવી નોંધએ.

સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધારે રસિક બનાવવાને અને તેને વારસે ખાસ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવાને, અમારે અભિપ્રાય એવો છે કે યુનિવર્સિટીએ હાલ મુકરર કરેલા ધોરણમાં નીચેના ફેરફારો આવશ્યક છે.

- (૧) ધ્યાનરણનો વિભાગ એટલે સુધી મરલ કરવો અને તેમાં એવા ફેરફારો કરવા નોંધએ કે સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય મમજવાને નોંધએ તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તે યોગ્ય ગણાય. સંસ્કૃત ભાષા રૂપાખ્યાનવાળી હોવાથી કેટલાંક રૂપાખ્યાનો વિદ્યાર્થીઓએ સંયોગીકરણ પદ્ધતિથી (Synthetically) શીખવાં નોંધએ, અને બીજાં : રૂપાખ્યાનો તેમના સ્વરૂપ પરથી ઓળખતાં શીખવું નોંધએ.

- (૨) સંસ્કૃત ભાષા માતૃભાષા દ્વારા શીખવવી જોઈએ.
- (૩) બીજી ભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ રદ કરવું જોઈએ પણ સાધારણ રીતે સંસ્કૃત વાક્યો રચવાનું શીખવવું જોઈએ.
- (૪) આ હેતુ પાર પાડવાને જૂદી જૂદી દેશભાષાઓમાં યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો રચાવા જોઈએ.

૬. ઈંગ્લેન્ડનું શિક્ષણ.

ઈંગ્લેન્ડ શીક્ષણ પદ્ધતિ—ઈંગ્લેન્ડના શિક્ષણ મળધી હાલમાં બે પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. એક જુના વખતથી ચાલતી આવેલી ભાષાન્તર દ્વારા શીખવવાની પદ્ધતિ અને બીજી વાતચીત દ્વારા, “ ડીરેક્ટ મેથડ ” થી શીખવવાની રીત. આ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાથી છોકરાઓ વાતચીતમાં વધારે કુશળ અને ચાલાક લાગે છે અને કલાસ ની મુલાકાત લેનારના મન ઉપર ઘણી સારી છાપ પાડી શકે છે પણ ઘણી વખત આ બધું ઉપર ઉપગના ગ્રંથમાળ જેવું હોય છે. જે શાળાઓમાં તદ્દનજ જુની પદ્ધતિએ કામ લેવાય છે ત્યાં છોકરાઓથી પોતાના વિચાર ખોલીને દર્શાવી શકતા નથી પરંતુ ભાષાના નિયમ વિગેરેનું જ્ઞાન એ વિદ્યાર્થીઓ એટલે દરજ્જે ધરાવતા હોય છે કે તેઓ શુદ્ધ ભાષામાં લખી શકે છે. નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાંજ શિક્ષણ લીધું હોય છે તેના બીજકુલ ઉપયોગ થતો નથી કારણકે ભાષાના કેટલાક નિયમો અને વ્યકરણનું, સામાન્ય જ્ઞાન તેઓએ યોગ્ય ધોરણ સુધીમાં મેળવેલું હોય છે અને તેના લાભ ઇંગ્લીશ શીખવામાં તેમનાથી લઈ શકાતો નથી. બીજું, કુદરતી નિયમ પ્રમાણે એક ભાષા જાણનાર નવી ભાષા શીખવા માંડે ત્યારે પોતે જે ભાષા જાણતો હોય તેમાં વિચાર કરી નવી ભાષાના શબ્દોના અર્થ અને નિયમો પોતાની ભાષા સાથે સરખાવી શીખે છે. નવીન પદ્ધતિથી બધા ધોરણોમાં કામ લેવામાં આવે તો ભાષાનું જ્ઞાન ખરેખર આપી શકાય કે કેમ તે એકંદરે પડતી વાત લાગે છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયેલા માણસ બોલવામાં અથવા વાતચીત દ્વારા પોતાના વિચાર દર્શાવી શકે ખરો, પરંતુ લખવામાં અને વિચારમાં તેને ઘણી મુશ્કેલીતો નડવાનો સંભવ રહે છે. વળી આ પદ્ધતિ પ્રમાણે દરેક ધોરણવાર અભ્યાસક્રમ ગ્રાહ્યતામાં યજુ ઘણી જાતની મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. વિદ્યાર્થીઓએ પાઠ્યમાં ધોરણમાં કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે ઉપરાંત ધોરણના શિક્ષકો ઘણી શકે એવો અભ્યાસક્રમ ગ્રાહ્ય શકાતો નથી અને તેથી વિદ્યાર્થીઓની અને શિક્ષકોની મુશ્કેલીઓ ઘણી વધી પડે છે. આ પ્રમાણે નવીન પદ્ધતિની મુશ્કેલીઓ છે પણ તે સાથે તે તદ્દમ નિરપયોગી છે એમ પણ અમે કહી શકતા નથી. અમારા માનવ પ્રેમાણે ઇંગ્લીશ શીખવવામાં સરવૈતમાં ગુજરાતીના છટથી ઉપયોગ થયે જોઈએ જોઈએ અને, સવાલ જવાબમાં વાક્યરચનાના નિયમોનાં કાંઈ પણ ભંગ થાય તો તે ગુજરાતીમાં ખરાબર સમજાવીને કામ લેવાનું જોઈએ. પહેલા ધોરણમાં આ પ્રમાણે કામ લેવાથી વિદ્યાર્થીઓ સાદાં અને સરળ વાક્યોમાં વાતચીત કરી શકે છે અને તેની સાથે જીજ્ઞાસુ ધોરણમાં છોકરાઓને નિયનું

મીન પાઠશાળા શીખવવામાં આવે તો ભાષાના નિયમો બરાબર સમજાવવાની સાદી રીતે વાતચીત કરવામાં આગળ વધે છે. ત્રીજા અને ચોથા ધોરણમાં પણ પાઠશાળા શીખવવાની રીતે આજુ સમયાથી સારો લાભ મળે છે એમ અમારું માનવું છે. પાંચમા ધોરણથી ભાષાંતર માટે પાઠશાળાનીજ ખામ જરૂર નથી પણ ગુજરાતી ભાષાનાં સાગં લખાણોનો ભાષાંતર માટે ઉપયોગ થાય તો ખસ છે.

જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે પાઠમાં આવના અઘરા શબ્દોના અર્થ આપી ભાષાંતર દ્વારા ન્યામાં ઈંગ્લીશના શિક્ષણની સમાપ્તિ થતી હતી. આવી રીતે હોટ્ટરઓને ઈંગ્લીશ ભાષાનું સંગીન જ્ઞાન આપવું અશક્ય છે. પણ દરેક પાઠ અગર પેરઠાક મમજવ્યા પછી તે ઉપર વર્ગમાં પ્રશ્ન પુછવામાં આવે અને હોટ્ટરઓ પાસે લેખિન અથવા મોઢેથી સારાંશ કઢાવવામાં આવે તો ધણા સારાં લાભ થાય અને જુની પદ્ધતિ સામે જે આક્ષેપો કરવામાં આવે છે તે દૂર થાય. એવી પણ નવીન પદ્ધતિ જેમ આ દેશનાં બાળકોને અનુકૂળ આવે તેમ નથી તેમ એકલા ભાષાંતરથી પણ ઈંગ્લીશનો સારો અભ્યાસ થઈ શકે એમ નથી, 'અનેનું' ચોખ્ખું મિત્રણ કરવામાં આવે તોજ ઈંગ્લીશના શિક્ષણમાં બરાબર સુધારો થયો ગણાય. ખાતાના નિયમ પ્રમાણે સરકારી તેમજ કેટલીક ખાનગી શાળા ઝામાંથી પાઠમાળાનું શિક્ષણ કઢાડી નાંખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેની જગ્યાએ બાળકોથી અને ગુજરાતી વાંચનમાળાની પહેલી અને બીજી ચોપડી વપરાય છે. હવે સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન એજ થાય છે કે તરણુઓ શીખવવાને હોય તો અમુક નિયમમર રચાયેલી પાઠશાળા બાળકોએ રાખી આવાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવાથી વધારે શો લાભ છે ? અમારા માનવા પ્રમાણે પાઠમાળા જેવાં 'પુસ્તકોનો ઉપયોગ નીચલાં ધોરણોમાં વધારે લાભ કરે છે અને અમુક નિયમસર કામ થવાથી શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ધણીક મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે. માટે અમે આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષ્યમણ કરીએ છીએ:—

(૧) ન્યાં ડિરેક્ટ મેથડ અંગ્રેજી ભાષા મારફત શીખવવામાં આવે ત્યાં માતૃભાષાનો પણ ઉપયોગ સાથે કરવો.

(૨) ડિરેક્ટ મેથડમાં શિખેલાને પુષ્ટિ આપે તેવી ભાષાન્તર પદ્ધતિ રાખવી.

. ઈંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોના સંબંધમાં અમારું માનવું છે કે તેની પસંદગીનો સવાલ શાળાના દાર્યવાહકોને ઝોંપવો જોઈએ, કારણ કે જે વાંચનમાળાઓનો લાભ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અથવા તો જેના ઉપયોગની લક્ષ્યમણ કરવામાં આવે છે તેમાંની ધણી ખરી આપણા વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ પડે તેમ નથી. વળી કેટલાએક આવા છુટા પાઠ્ય લક્ષ્યવાનને અદલે ઉપલાં ધોરણોમાં એક સારા મંચકારનું આખું પુસ્તક વાંચવાની પદ્ધતિ વધારે પસંદ કરે છે. આ બાબતમાં મુખ્ય પ્રતિબંધ એજ છે કે 'સરકારે' મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો શિવાંચનું કાઢપણું પુસ્તક સરકારે સ્વીકારેલી શાળામાં વાપરી શકાતું નથી. નિયમ માત્ર એટલોજ છે કે નૈતિક અને રાજકીય બાબતોમાં હાનીકરક પુસ્તકો સરકારે સ્વીકારેલી શાળામાં વપરાવાં જોઈએ નહીં અને આ નિયમને અનુસરીને આવાં નહીં ચલાવવા જેવાં પુસ્તકોની યાદી કરવામાં આવે તો કામ ધણું સરળ થાય.

હાલમાં વપરાતાં પાઠ્ય પુસ્તકો સંબંધી માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની પરિષદમાં એક શિક્ષકે પોતાના નિબંધમાં આ વિષય ઉપર લંબાણથી પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે. અમારો અભિપ્રાય પણ તેને મળતો હોવાથી અમે લલામણુ કરીએ છીએ કે તે નિબંધ અમારી આ મુચનાઓ સાથે સામેલ રાખવો.*

૭. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ.

(૧) મીડલ સ્કૂલમાં વિજ્ઞાન.

Longman's Science Series for
Indian Schools for Standards I, II and III.

આ ત્રણે પુસ્તકો અંગ્રેજી પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં આવે છે. તેમના ગુણુદોષ સામાન્ય હોવાથી એ ત્રણે સંબંધી એકઠું જ વિવેચન કરીશું. તેમના અભ્યાસક્રમમાં સામાન્ય જડ પદાર્થો, સ્થાનિક જૂથો, તથા સામાન્ય પ્રાણીઓ સંબંધી વર્ણન છે. ત્રીજા ધોરણમાં સાથે સાથે ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન પણ આપેલું છે.

આપેલા વિષયોમાં હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગો અને હોલત વધારે એવી વનસ્પતિ અને પદાર્થોને સ્થાન મળ્યું હોત અને તેના ઉપયોગ અને બનાવટ સંબંધી વધારે વર્ણન થયું હોત તો વધારે ફાયદાકારક થાય.

આ પુસ્તકો મુળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં અને તેમાંથી તરજુમા થએલા છે તેથી ઘણી જગ્યાએ ભાષા કઢબી થઇ ગઇ છે અને કેટલીક જગ્યાએ સંસ્કૃતમય શબ્દોને લીધે અધરી પણ થએલી છે. એટલીનું ધોરણ પણ વાંચનમાળા પ્રમાણે રહેલું નથી.

* હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઊત્તરાઓને શુભરાતી ચોથા ધોરણ પસાર કર્યા પછી ઇન્ડીયન શાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે અને તે વખતે તેમની જગમર સામાન્ય રીતે દસ વર્ષની હોય છે અને તેઓ શુભરાતી સ્ત્રાવાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં આવડી જગમર સુધી એકાદમીને રાખી મુકવાથી કાંઈ ખાસ લાભ હોય એમ અમને તો લાગત નથી. વળી ઊત્તરાઓ મટે ત્રીજા ધોરણ પસાર કર્યા પછી માધ્યમિક શાળાઓમાં દાખલ કરવાનો નિયમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તો તેજ ધોરણે ઊત્તરાઓના સંબંધમાં પણ કામ લેવામાં આવે તો ઇન્ડીયન વિષયમાં તેઓ એક વર્ષ પહેલાં પ્રવેશ કરી શકે અને બીજા વિષય જે હાલ ચોથા ધોરણમાં શીખવાય છે તેમાંનાં સ્થાળ ખરા માધ્યમિક શાળાઓમાં શીખવાતા હોવાથી ઊત્તરાઓને કેટલીક રીતે તુકરાન થવા સંભવ નથી. મુળાધમાં પારસીઓની કેટલીક શાળાઓમાં શુભરાતી ચોથા ધોરણથી જ ઇન્ડીયન શિક્ષણ ચાર કરવામાં આવે છે અને મદ્રાસ ઇલાકામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઇમેજનું સિસ્ટમ આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે આપણા ઇલાકામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઇમેજનું સિસ્ટમ આપવાનું બની શકે એમ ના દેખયેતો અમારી સૂચના મુજબ ત્રીજા ધોરણનો અભ્યાસ પુરો કર્યા બાદ એટલે પ્રાથમિક શાળામાં ચાર વર્ષ ગાળ્યા પછી, માધ્યમિક શાળામાં ઊત્તરાઓને દાખલ કરવા મટે કાંઈ પણ બંદનો પ્રતિબંધ હોવા નેહએ નહીં.

જવણુલાલ હરિપ્રસાદ દેસાઈ.

અભ્યંતરણ પ્રમોશનલ દાહોઈ.

દાખલા તરીકે:—

ચપલેદ્રિય, જડેન્દ્રિય (ધોરણુ ૧ પાનું ૧)

તે જોઈ કેટલાક વંશ વગેરેના વર્ગના જંતુઓની પીડનો ચિત્ર વિચિત્ર લાગ માદ
આવે છે. (ધો. ૧ પા. ૩૧)

જે ખુબસુરત રંગની ને ખુબસુરત આકારની રચનાઓ છોડ ઉત્પન્ન કરે છે તે
કુલ છે. (ધો. ૧ પા. ૫૫)

જોગવર સુક્ષ્મદર્શક યત્ર. (ધો. ૧ પા. ૫૮)

જીવતો પશુ નિષેષ્ટ છોડ. (ધો. ૧ પા. ૬૪)

તમે ભાગ્યશાળી હોઓ તો તમને ફર્નના (દસરાજના) પાદડની નીશાનીવાળો
કાલમાનો કકરો મળી આવે છે. (ધો. ૨ પા. ૨૪)

સુતળ્યા લગામ. (ધો. ૨ પા. ૮૨)

વણકર પક્ષી. (ધો. ૩ પા. ૮૨)

લખતી વખતે બસબર સાવચેતી નહિ રાખવાથી કેટલીક જગ્યાએ ગેરસમજીત ઉત્પન્ન
કરે એવી બાબતો પશુ દાખલ થઈ ગઈ છે, અને કેટલીક ખોટી બીનાઓ પશુ દાખલ
થઈ છે.

દાખલા તરીકે:—

તરસ મટાડનાર ફોજોની ખાતર આખા હિંદુસ્થાનમાં આ વૃક્ષ (આમલી) વધાય છે.
(ધો. ૧. પા. ૭૭).

ધો. ૨. પા. ૬૩ માં બળદના પેટનું ચિત્ર આપ્યું છે અને ત્વેમાં આચળ બતાવ્યા છે.

ધો. ૨. પા. ૬૬ માં બેસ અને બળદનો મુકાબલો કર્યો છે ત્વેના કરતાં ભેંમ અને
ગાયનો મુકાબલો કર્યો હોત તો વધારે ચોચ થાત.

“ઇતિહાસ લખાતો થયો તે પહેલાં ઘણા લાંબા વખતપર મનુષ્ય એક વર જન્મ
પશુ સાથે દોસ્તી બાંધતો. તે પશુ પછી તેના એક ઉત્તમ મિત્ર અને સોબતી થઈ પડ્યો.
આ પ્રાણિને હાલ આપણે કુતરો કહીએ છીએ.” (ધો. ૨. પા. ૩૯).

“પાળેલા કુતરાને ગિરિફટ તથા રોટલી ખાતા ફરી સકાય છે” (ધો. ૨. પા. ૩૯)
(જાણે કે વગર પાળેલા કુતરા ગિરિફટ તથા રોટલી ખાતાજ ન હોય).

ધો. ૩. પા. ૩૭ માં જઈરના મોં સંબંધી લખાયું છે કે “આ દરવાજો ચોગ્ય વખત
થતા મુધી બંધ રહે છે, તે જોઈ અસવના લોકો એટલે, આનંદ, ધમતા અને વિરમય
માથે વિચાર કરતા કે અંદર કાંઈ જૂત કાર રક્ષક અથવા દરવાજા તરીકે બેસતો હશે, અને
વખત થાય એટલે દરવાજો ઉઘાડતો હશે. તેથી જઈરના આ નીચવા મોંને તેઓએ એવું
નામ આપ્યું છે કે તેના અર્થ દરવાજા, રક્ષક છે.”

ધોરણ ૧ ક્ષાની અંદર એરંડના રેશમના કીડા સંજોધી વર્ણન આપેલું છે. તે કીડા ઉછેરવાના પ્રયોગો ઘણી શાળાઓમાં થઈ શકતા નથી માટે તેને બદલે બીજા વિષય મુકાવો નોંધાવે.

ધોરણ ૨ જામાં દેડકાના વિષય છે તે શહેરની શાળાઓમાં ઉછેરવામાં નથી માટે તેને બદલે બીજા વિષય ઐતિહાસિક તરીકે ઉમેરવો નોંધાવે.

ધોરણ ત્રીજામાં હાલનો ક્રમ વધારે પડતો છે માટે કાંઈક ઓછા કરવો નોંધાવે.

(૨) હાઈસ્કૂલમાં વિજ્ઞાન.

પદાર્થ વિજ્ઞાન:—

પાંચમા ધોરણમાં પદાર્થવિજ્ઞાનનો ક્રમ ઘણી સારી રીતે ગોઠવાયો છે તેમ પ્રયોગો પણ સહેલા અને રસ પડે તેવા છે. છતાં ધોરણમાં ઉષ્મા (heat) અને યાંત્રિક શક્તિઓ એ બે વિષયો ક્રમમાં યોજવામાં આવ્યા છે તેમાં ઉષ્માનો વિષય પ્રથમ અને યાંત્રિક શક્તિઓનો વિષય તેની પછી મૂકવામાં આવ્યો છે. આ કરતાં યાંત્રિક શક્તિઓના વિષયને પહેલાં મૂકવો અમને વધારે સલાહકારક લાગે છે.

આ ધોરણના પદાર્થ વિજ્ઞાનનો શાસ્ત્રીય અને કૌપાત્મક અભ્યાસક્રમ આ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની શક્તિના પ્રમાણમાં વધારે પડતો અમને લાગ્યો છે; એક તો નિશાળના વખતપત્રમાં આ વિષયને માટે પૂરતો વખત હોતો નથી. વળી દરેક સ્કૂલમાં જે એપેરેટસ અને માધનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હોય છે તે એકજ પ્રકારનાં અને કદનાં હોય છે આથી પરિણામ એ આવે છે કે એક વર્ષ એક વર્ગમાં થયેલું કામ પછીનાં બધાં વર્ષોમાં માત્ર ઉતારી લઈ શકાય છે. અને વિદ્યાર્થીઓની નોંધપોથીમાં સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ લખાણના ઉપર વિશેષ ભાર દેવાનું પરિણામ એ થાય છે કે શિક્ષક દરેક પ્રયોગની નોંધ પાઠીયાપર લખે તે વિદ્યાર્થીઓ નોંધપોથીમાં ઉતારી લે. નોંધપોથી નેવા ઉપરાંત આ વિષયમાં વિશેષ પરીક્ષા ન હોવાથી આને ઉત્તેજન મળવાનો સારો અવકાશ છે. વળી આ નવા વિષયોમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દોનું જ્ઞાન પણ કાચું હોવાથી માત્ર નાનાં નાનાં વાક્યોમાં જે વર્ણન લખાવે તે વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ઉતારી લે એ જનવાનો ધણો સંભવ છે. વળી આ વિષય યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા ક્રમમાં આવતો ન હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ તેની ઉપર લક્ષ દેતા નથી. એટલે પ્રયોગોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને રસ ઉપજતો નથી.

રમાયન શાસ્ત્રનો ક્રમ:—

આ વિષય માત્રમા ધોરણમાંજ શિખવાય છે. આ સંબંધમાં આપણું પ્રથમ ધ્યાન એવું છે કે એ જાના છે કે શરૂઆતના પ્રયોગોમાંજ ઉપકરણોને ગોઠવવાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે; પણ કાચની નળીઓ વાળવી, છુચમાં છિદ્રો પાડવાં કે સામાન્ય ઉપકરણ ગોઠવવા માટે કાંઈજ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી અને વાચુઓ બેગા કરવાના પ્રયોગો છાકરાઓ પામે કરાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે તે અમને તદ્દન અભુગત લાગે છે. વળી પ્રયોગોમાં વિદ્યાર્થીઓ પામે Quantitative analysis માગવામાં આવે છે તે તો વધારે પડતું છે.

અમને આશ્ચર્ય થાય છે કે ખગોળવિદ્યાનો તદ્દન બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે; અભ્યાસના વિજ્ઞાનના ક્રમ પ્રમાણે એક ગ્રેડ્યુએટને પણ ખગોળના સામાન્ય સૂત્રોની માહિતી રહેવાની નથી, જે કે ખગોળના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કોઈ ધંધા કે ઉદ્યોગમાં થઈ શકતો નથી. પણ એ વિષયનું જ્ઞાન દરેક શિક્ષિત જણને હોવું જ જોઈએ એમ કમુલ કરવામાં આવે છે. ખામ હિંદ એ આ-પૂરાતન શાસ્ત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને દરેક હિંદી આ શાસ્ત્રમાં રમ ધગવે છે; તે શાસ્ત્રને થતો અન્યાય મમજી શકતો નથી.

વળી રસાયન શાસ્ત્રનાં ઉપકરણો કાચનાં ભાંગી જાય તેવાં હોવાથી દરેક વિદ્યાર્થીને તે મોંપવામાં તૃટવાનો અને એવી રીતે નવાં ઉપકરણો લેવાતાં લેવાનો વાર્ષિક ખર્ચ ધણો થવાનો એ ચોક્કસ છે. આથી દરેક શાળા બનતાં સુધી ખાસ્તર પામે માત્ર એક પ્રયોગ કરાવી છાત્રાઓ પાસે નોટો લખાવે એમજ બનવાનું અને પરીક્ષામાં માત્ર નોટો જ તપાસવાની હોવાથી આનો પ્રતિફાર કરવાનું કાંઈજ સાધન હોતું નથી.

વળી બધાં ધોરણોમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણને અને તેની નોંધપોથીઓ જોવા વગેરે માટે પુરતા શિક્ષકો હોતા નથી; પરિણામે શિક્ષણ એકજ ધરેડમાં ચાલશે અને તેથી વિજ્ઞાન શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સચવાશે નહીં.

માટે અમે બલામણુ કરીએ છીએ કે:—

- (૧) ખગોળને અભ્યાસક્રમમાં ધ્યાન આપવું.
- (૨) હદ્દા ધોરણનો પદાર્થવિજ્ઞાનનો ક્રમ આછો કરવા.
- (૩) પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયન માટે શાળામાં પ્રયોગો કરવા માટે પૂરતું ઉપકરણ સપ્લી, યુનિવર્સિટીએ આ વિષયની લેખિત પરીક્ષા લેવી અને તેમાં એવા મવાલો પણ પૂછવા કે જેનો જવાબ જે વિદ્યાર્થીઓએ પોને પ્રયોગ ન કર્યા હોય તેઓ આપવા અશક્તજ નીવડે.
- (૪) સરકારે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ નિયત કરવો પણ તેનાં પાઠ્ય પુસ્તકો કે નોંધપોથીઓ માટે સર્વને છૂટ મક્કવી.
- (૫) પદાર્થવિજ્ઞાનના હાઇસ્કૂલના ક્રમનો યુનિવર્સિટીના પહેલા વર્ષના ક્રમમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આવી રીતે આ ક્રમ બેવડાય છે તો બન્નેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું સચવવામાં આવે છે.

છેવટે આ રીપોર્ટ બંધ કરતા પહેલાં અમે કરેલી સૂચનાઓનું તારણ કરીશું.

પ્રાથમિક કેળવણી.

- (૧) ગુજરાતી વાંચનમાળાના પાંક સમગ્રજ એવા હોવા જોઈએ વિજ્ઞાનના પાંક વધારે રહેલા હોવા જોઈએ. અને તેની ક્રિયામાં, સુધારો થવો જોઈએ.
- (૨) વાંચનમાળાની ભાષા અને છપામણી વધારે શુદ્ધ બનવી જોઈએ.
- (૩) ગણિતનો ક્રમ ખાસ રીતે પહેલાં ત્રણ ધોરણ માટે વધારે રહેલો થવો જોઈએ.

આધ્યમિક કેળવણી.

(૪) ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનાં દાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકો ધણું અસંતોષકારક છે માટે હિન્દીઓને વધારે અનુકૂળ થાય એવાં પુસ્તકો પસંદ કરવાં જોઈએ.

(૫) ગુજરાતી ભાષા ચોથાથી માત્રા ધ્યાન સુધીમાં સંસ્કૃત જેવી ભાષાઓ સાથે બીજી ભાષા તરીકે શીખવવી જોઈએ.

(૬) ગણિતનો અભ્યાસક્રમ વધારે હલકો કરવો જોઈએ અને તે અનુસાર પાઠ્ય પુસ્તકોમાં ઘણા સુધારો થવો જોઈએ.

(૭) પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાં જ હિન્દુસ્તાનનો સરળ ઇતિહાસ પૂરો શીખવવો જોઈએ અને ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં ફક્ત ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જ શીખવવો જોઈએ.

(૮) પહેલાંથી સાતમા સુધી બધાં ધોરણો માટે નિયત કરવામાં આવેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો અનિષ્ટ હોવાથી નિયત કરેલાં પુસ્તકોની યાદીમાંથી તે રદ કરવાં જોઈએ.

(૯) ખગોળને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવું જોઈએ.

(૧૦) છઠ્ઠા ધોરણનો પદાર્થ વિજ્ઞાનનો ક્રમ ઓછો કરવો જોઈએ અને પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયનના વિષયોની લેખિત પરીક્ષા યુનિવર્સિટીએ લેવી જોઈએ.

સામાન્ય.

(૧૧) આધમિક અને માધ્યમિકશાળાના સમગ્ર અભ્યાસક્રમની બારીક તપાસ કરી તેની પુનર્વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ—ખાસ કરીને એવી રીતે કે જેથી તે બન્ને ક્રમ વચ્ચે ગોઝા મળે એ સચવાય.

(૧૨) ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ધણું પાઠ્ય પુસ્તકો અસંતોષકારક છે. અને અમને લાગે છે કે તેના સુધારાના પહેલા પગલા તરીકે પુસ્તકો દર વર્ષે નિયત કરવાની પદ્ધતિ તો રદ થવી જોઈએ. ઉપરાંત ઓ. મી. પરાંજપેના દ્વારા અનુસાર શાળાના ઉપરીઓને પુસ્તકો પસંદ કરવાની વધારે છૂટ આપવાની પણ જરૂર છે.

અંતમાં આ રીપોર્ટ ઘડવામાં જે અનેક ગૃહીયોએ અમને કીમતી મદદ આપી છે તેમનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

બળવંતરાય પરમોદરાય ઠાકોર.

હિમતલાલ ગણેશજી અંબારિયા.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

જવણલાલ હરિપ્રસાદ દિવાન.
 ગદ્દાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.
 મણિલાલ નથુભાઈ દોશી.
 હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ.
 ગદ્દાભાઈ બાળકૃષ્ણ મહેતા.
 હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસ મહેતા.
 રામરા'કર હરજીવન ત્રિપાઠી.
 અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર.
 ઈશ્વરલાલ હીરાલાલ દેસાઈ,
 ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મંત્રીઓ.

અમદાવાદ, તા. ૧૮-૧૦-૧૬

નિવેદન.

પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આ રિપોર્ટ મૂકી શકાય તે હેતુથી આ રિપોર્ટ એટલી જ-
 ડપથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે કે તેમાં ઘણી બૂલો રહી ગઈ છે. તેમાંથી મહત્વની બૂલો
 નીચે આપીએ છીએ. જોડણીની તથા તરત સુધારી શકાય એવી બૂલો સુઝ વાચકો સુધારી
 લેશે એવી આશા છે.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૩	૧૮	Prescribe	નિપત (prescribo)
૩૫	છલ્લેથી ૪	પ	૨
૨૭	૧૨	જર્મન	નીતિ
૪૧	૧૩	માન	મૌન
૪૧	૧૪	લખેછે	લાગેછે
૪૬	૧૮	પાદશાળા	પાદમાલા

પરિશિષ્ટ બીજાની પૂરવણી.

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના સંમેલનમાં ઈંગ્લેન્ડ પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે નેટીવ હાઈ-સ્કૂલના (અમદાવાદ) હેડમાસ્ટર મી. દાવરે નીચેના લેખ વાંચ્યો હતો તે જગ મે પાને કમીટીએ કરેલી ભલામણ મુજબ આ રીપોર્ટની પૂરવણી તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવે છે:—

English Text Books.

Let me begin with the VII Standard. The text for Std. VII last year was a comparatively simple book and the present book "The World at War" has been received by the students and masters alike as a veritable bolt from the blue. This book deals with the great Continental War that is at present raging in Europe. Undoubtedly it is of living interest to the students and it also cannot be denied that the book is intended to make the youngsters well up in uptodate knowledge. It is even acknowledged that the style of the book is very attractive and simple. Yet it appears that the authorities concerned have completely ignored the difficulties that lie in the way of students.

The book mainly deals with the war from three important points of view, historical, political and economical. Firstly as to the first. The first 50 pages of this book deal with the account of the ancient history of European countries. We know that the students have to make up a very long course in English and Indian History, and it would be an uphill task for them to mug up such an uninteresting narration of the History of foreign countries. The book itself presupposes a sound Historical knowledge on the part of the reader and is a new subject altogether in the case of the 7th std. students. It would be too much to suppose that the raw students imported from the 6th standard to the 7th with an insufficient knowledge of history should grasp such a book as this. It is absurd, for the teacher to proceed with the present day European topics when the students have not even completed the reign of George 1. I can say from my personal experience that students take for granted what the author has to say but since the same is not supported by their meagre knowledge of history they forget it in a few days.

The word "Politics" will for ever remain linked with "history." I suppose there is no one in the room who would object to politics being taught to students. Yet, If I may not be considered presumptuous, let me say that it is a mistake to import political knowledge in the raw minds of the youngsters. Since it is rather a delicate matter it would be better to clear up my position. A rudimentary knowledge of politics may be imparted to the students coupled with information about the resources and wealth of the country and the relations between the country and foreign nations. But if advanced politics and the intricate political problems were to be discussed before them at this unripe age it is possible that a student may be transformed into a Machiavelli rather than an Edmund Burke. Before an important thing is prescribed it is essential to observe whether the minds of the students are capable to receive the same in its true light. It is my emphatic opinion that higher politics should be reserved for the students in their college career. When the students have imbibed a sufficient amount of history and political geography in schools, politics can create the desired effect in college.

As to the economical discussions, the difficulty could be better imagined than described. What could the poor young green boys know of free trade and protection, banking and currency questions and moratorium. It is a subject taught in the B. A. Class and it appears premature and unwise that it should be taught in the Matriculation Class. The sole point of my argument is that the minds of the students are not capable enough to comprehend this book. I may therefore conclude that a book of this type may better be prescribed for colleges rather than for schools.

*But this is not all. The author in his first edition had brought the war narrative up to January 1st 1916. Lately the author has edited the same book bringing the narrative down to July 1st 1916. Had he added this new matter in the form of a supplement, it would not have mattered much, but he has interspersed the original book with the new matter, in such a manner that the new and old material could not be easily distinguished. This creates the following difficulties :—

* આ લેખ વંચાયા પછી યુનિવર્સિટી તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પરીક્ષા માટે નિયત કરવામાં આવી છે.

Have we to begin the whole course over again or has the teacher to sort and sift all the new material and give it to the students in the form of a synopsis? Are all the students rich enough to buy this new edition? Are the minds of the students capable enough to imbibe the ever increasing stuff that the author produces? What guarantee is there that the author may not produce a third edition of his book after another 4 months? And the last and the greatest difficulty is by which edition will the examiners be guided in settling questions? The author does not appear to have given a particle of thought to the grievances of the students before issuing this edition. I am of opinion that the Head Masters of all the schools should remonstrate with the Registrar of the University and call upon him to solve the difficulty.

I now beg to add a few words about the School-Final text Book. I suppose I will not be considered a pessimist when I say that the present school-final text viz, Steps to Literature Book VII by Arnold is one of the worst books that I have ever been compelled to read. It does not consist of passages culled from the recognized luminaries of literature but of entirely useless stuff selected from authors of no repute. Most of the passages are written in the nautical language, several of them are written in Elizabethan antiquated English, while others simply abound in African and American names. Even a graduate of the University will find such a book difficult, and only those who have made a sound study of Chaucer and Spenser could follow the passages written in Elizabethan English. A book like this gives up a very poor idea about English literature, and we are either prone to think that there were no excellent English authors or that their works have suddenly evaporated from the surface of this globe. I hope that the attention of the Department will be drawn to the total worthlessness of this book and that it will remedy this evil as soon as possible. It appears that the authorities are lavishing their favours only on a few pet authors, while other deserving ones are made to waste their sweetness in the desert air.

There is a world of difference between the VII and V Std Text Books. Strangely enough the V Std text book, the Royal

Prince reader, consists mostly of fairy tales. This book gives us descriptions of old English life and it appears that Indian life and character has been scrupulously excluded therefrom. I fail to understand what interest this book will present to Indian students which is evidently meant for English boys. At the same time I noticed that there are no passages which inculcate moral training to the students, directly or indirectly. It is universally acknowledged that moral ideas should be imparted to the students at their young age, at a time when their minds are most susceptible to receive the same, and I think the authorities would be guilty of serious negligence if they overlook this all important fact. It is also my humble opinion that Indian life and character should be sketched on a grand scale and presented to the students.

. Biographical account of some of the noteworthy men of India would better serve the purpose rather than adopt the old fashioned mode of describing some odd stories of old English Kings. It is the chief fault of this book that its subject matter is almost monopolized by English thought and ideal.

In the IV Std., Macmillan's New English reader Part IV is used. It also contains a very slight representation of Indian life and that the little which is described is entirely deprecativ of Indian reputation and prestige. There is a poem in the book, viz: that about King Foolishman in which an Indian Prince is held up to ridicule. The pictures given in these text books present European life on a superior scale while they afford a very meagre view of the Indian. We find pictures of the English gentry and aristocracy throughout the book, while the only Indian elements pictured therein are farmers, cartmen and half naked labourers. This despicable distinction should not be brought to the notice of the student and this grievance should be removed as soon as practicable. We again find therein descriptions of English seasons, English birds and English life and character. To think that Indian students would ever take an active interest in these English elements is diametrically opposed to the dictates of common sense. Really speaking these books, sanctioned by the Department, are useless to the Indian students and it is difficult for the masters to inspire in the student a love for such foreign topics. The III

Std., book presents a due proportion of Indian life but it is entirely devoid of any materials that may inculcate moral training in the minds of the youngsters. It is my firm belief that books by Indian authors should now be substituted for these volumes, because Indian authors are, I suppose, better conversant with the merits and capacities and the faults and failings of our boys. I think this to be high time for moving into the matter. I have found the II Std., text book both uninteresting and difficult for the students (especially the poems), and the author seems to have taken the standpoint of an English student rather than of an Indian. Re the I Std., text books I may repeat my criticism and add that the course is a little bit too long for the young students. They have to complete two primers and one reader. The boys come up from the Vernacular schools during the terms and they are therefore unable to cope with this long course. The result, as may easily be imagined, is a perfunctory and desultory reading. It would be doing proper justice to the students if this difficulty is remedied in due time. All these facts prominently tend to this inevitable conclusion that the text book for the schools should be prescribed by the Head Masters and not by the D. P. I., who stands far remote from the field of action.

But I am diverging from the province of my subject and I shall close my speech after referring to the opinion recently expressed by Mr. J. Nelson Fraser about the S. F. students. He says that the tuition of English is not imparted as it ought to be. I may say that the present S. F. English text books " steps to Literature " to which I have already referred, can spoil the english of even a scholar not to speak of ordinary students. Besides, when the student devoted his serious attention to the historical, political and economical features of a book there is very little time and opportunity left for him to improve his English in any other way. The main object in writing a book must be to habituate the student's mind to an unblemished and idiomatic use of the English language. During the present state of affairs, whose essentialities are sacrificed at the altar of superfluities, the students cannot be just'y blamed for their weakness in the English tongue.

પારિશિષ્ટ ૩.

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનું સંમેલન.

(૧)

પહેલો દિવસ.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદને અંગે અમદાવાદની ખાનગી માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનું એક સંમેલન પ્રેમાભાઈ હોલમાં તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બરની સાંજે અને તા. ૧ લી ઓક્ટોબરની સવારે ભરાયું હતું. બધી શાળાના હેડ માસ્તરો સુદાંત આશરે ૭૫ શિક્ષકો હાજર હતા અને ગોખલે સોસાયટીના કેટલાક સભાસદો પણ આવ્યા હતા.

રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પ્રમુખપદ આપવાની દરખાસ્ત મુકનાં રા. જીવણલાલ જનરાય દેસાઈ ખેરીસ્ટરે જણાવ્યું હતું કે માધ્યમિક શિક્ષકોના મત જાણવાના હેતુથી આ સંમેલન મેળવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રશ્નો વિશે ધારાસભામાં શ્રી. મી. પરાંજપેના દરાવથી ચર્ચા થઈ છે અને તે વિશે જાહેરમાં પણ ઘણું વિવેચન થયું છે. આ સંમેલનના દરાવથી ચર્ચા થશે અને તે પરિપક્વે ધણી ઉપયોગી થશે, એવી આશા તેમણે પ્રદર્શિત કરી હતી. રા. ઇશ્વરલાલ દેસાઈએ આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યા બાદ રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. ચોતાની ચોચતા વિશે કેટલાંક નમ્ર વચન કલા પછી રા. ધ્રુવે જણાવ્યું કે શિક્ષકો માત્ર જ્ઞાનના વેપારી જેવા ન હોવા જોઈએ, પણ આદર્શરૂપ ગુરુ હોવા જોઈએ. વિચારોની પરસ્પર આપલે માટે આપણે બેગા થવા છીએ અને ચર્ચાના સાર પરિપક્વ આગળ રજુ કરવાનો છે. પછી સમયની મર્યાદા સૂચવ્યા બાદ તેમણે ચર્ચા શરૂ કરવા વિનંતિ કરી હતી.

૧ “માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ ભારે છે કે નહિ?” તે વિશે ચર્ચા શરૂ કરનાં એક હાઇસ્કૂલના હેડ માસ્તરે કેટલાક આરંભના શબ્દો કલા પછી જણાવ્યું કે આજકાલ કેળવણીની ચર્ચા કરનાર ગૃહસ્થો અને યુનિવર્સિટીના પરીક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના દોષોને બધો બોલે માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપર મૂકે છે. હવે હાલની સ્થિતિમાં સુધારા માટે પ્રથમ તો પ્રાથમિક શાળાની વ્યવસ્થા અને ક્રમમાં ઘણા ફેરફાર થવા જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાના હેડ માસ્તર તરીકે જો ટ્રેનિંગ્સને નિમવામાં આવે તો વધારે સારા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્પન્ન થાય. હવે માધ્યમિક શાળામાં સાધારણ રીતે દશથી અઠાર વર્ષની ઉમરના છોકરાઓ આવે છે અને છતાં તેમના ઉપર અંગ્રેજી ઉપરાંત બીજા ૭ વિષયોનો બોલો નાંખવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ગણિતનો અભ્યાસક્રમ ઘણો સખ્ત અને બોલંરૂપ છે. યુનિવર્સિટીની શરૂઆતમાં મેટ્રિકમાં ઘણા સહેલા દાખલા મુકવામાં આવતા હતા પણ હવે તો જેમાં ઘણી ઝીઝી ગુંચ હોય એવા દાખલા સીખવવામાં અને પૂછવામાં આવે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓની જીદ ખીણવાને બદલે દબાઈ જાય છે. માટે પહેલો ત્રણ પોરણમાં

ગણિતનો ક્રમ વધારે મહેલો કરવો જોઈએ. તેજ ધોરણોમા ઇતિહાસ સરળ વાર્તાઓ માર-
ફતજ શીખવવો જોઈએ, પણ હાલ તો આરડેનના પુસ્તકમા ફક્ત દુઅરાજ શીખવવામા
આવે છે તે શોચનીય છે. જૂગોળના સબધમા તેમણે જણાવ્યું કે દસમાર વર્ષની ઉમરના
છાત્રોને આખી દુનિયાની જૂગોળનું જ્ઞાન આપવાનો ક્રમ ઘણો અયોગ્ય છે, અને માધ-
નોના અભાવથી ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે પણ ધોરણમા તો પ્રાન્ત અને ક્ષણિકાનીજ
જૂગોળ શીખવની જોઈએ વળી મેજક લેન્ટર્નસ, સમ્રહ જ્ઞાન વગેરે સમરકો હોય તો
આ વિષય ઘણોજ રસમય બનાવી શકાય. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકોની
મારફતજ આપી શકાય એમ હોવાથી તેને માટે જુદા પુસ્તકોની જરૂર નથી હાલના
મયોગોમા ક્રીડનો ક્રમ વધેલો નુકસાનકારક છે સવારથી સાજ સુધી નિશાળમા પુરાઇ રહ્યા
પછી ભુખ્યા બાળકોને થોડો મિનિટ ફ્રીલ કગવાથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો મભવ રહે
છે. અંગ્રેજ Direct Method-થી શીખવવાથી લાભ થાય કે નહિ, એ વિષે મી ફેઝરે
પોતે શક બતાવ્યો છે, ભ્યારે જૂતકાળમા તરજુમાની પદ્ધતિથી તો ચોક્કસ લાભ થયા છે.
અનુભવી શિક્ષકોને જણાયું હશે કે તરજુમો કરાવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી Direct અને
તરજુમાની એ બંને પદ્ધતિનો માથે માથે ઉપયોગ કરવો જોઈએ હવે ચોથા ધોરણમા
ચાલ નવા નિયમો શિખવવામા આવે છે (૧) બીજી ભાષા સંસ્કૃત પર્યંત વગેરે (૨)
બીજી ગણિત (૩) ભૂમિતિ અને (૪) ઇન્ડોનો ઇતિહાસ બાર વર્ષના બાળકોને આટલા
મધા નિયમો શિખવવાનું ઘણું અગવડભરેલું થાય છે તો જો બે નવા વિષયો ચોથા ધોર-
ણમા ઉમેરવામા આવે અને બે પાઠ્યમા ધોરણમા ઉમેરવામા આવે તો ફીક થાય.
ભૂમિતિ અને ઇન્ડોનો ઇતિહાસ પાઠ્યમામા શરૂ થાય તો ચોથા ધોરણનો ક્રમ હનકો થાય,
અંગ્રેજ ધો-ણથી બધા વિષયો અંગ્રેજી માગ્રકે શિખવવા પડે છે, એ એક મોટી મુશ્કેલી
છે બીજી સંસ્કૃત વગેરે નિયમો કેવળ ઐત્તિક વિષયો તરીકે શિખવવા જોઈએ ઇતિહા-
સના વિષયમા ઉપગના ધોરણોમા કંઈ ખામ નવું શિખવાનું હોતું નથી, તેથી ફક્ત અંગ્રેજી
શિખે છે એકદર અભ્યાસમા અંગ્રેજીનું ધોગણ ઘણું વધી ગયું છે અને પછી છોકરોઓ
ઘણા કાચા છે, એમ માનવામા આવે છે

એક શિક્ષકે આ વિષે ચર્ચા કરતા જણાવ્યું કે નવા વિષયો શિખવાનું કહેવામા
આવે છે ત્યારે કંઈ નવા વખત મળતો નથી શિક્ષકોનું એક મહત્ત્વ જો ક્રમ નક્કી કરવું
હોય તો તે વધારે આવહારિક થાય બીજી જો બાલકોને માટે ક્રમ નક્કી કરવામા આવે
છે, તેઓ આટલા થોડા વિષયો તૈયાર કરી પરીક્ષકોને સતોષ આપી શકે કે નહિ તે પણ
પ્રશ્ન છે Anderson and Marsden ના પુસ્તકમા ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન આપવામા આ-
વ્યું છે અને તે વિદ્યાર્થીઓને શિખવવામા ઘણી મુશ્કેલી આવે છે બીજા એક ગૃહ
સ્થે જણાવ્યું કે જેમ ખોરાડ પચાવવામા તેમ માનસિક શક્તિઓ ખીનવામા વખતની
જરૂર પડે છે જ્ઞાન કેવળ આપવાની નહિ પણ તેને પચાવવાની પણ જરૂર છે બીજા
એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે હાલનો ક્રમ કુમળા મગજને બોળરૂપ થઈ જાય છે માટે પરીક્ષાના
ધોરણમા કંઈ ફેરફાર થવો જોઈએ એ વિષયમા નવાસ થયેના વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા ફરીથી
તેજ વિષયમા લેવી જોઈએ, તે પાસ થયો હોય તેમા નહિ અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે
તરજુમાની પદ્ધતિથી અંગ્રેજી શિખવાની સામે હું છું Direct Methodથી શિખવાથીજ

અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરતાં આવડી શકે છે. એક શાળાના વ્યવસ્થાપકે જણાવ્યું કે ત્યારે એક ધોરણ પસાર કરીને વિદ્યાર્થી બીજા ધોરણમાં જાય ત્યારે Direct Methodથી તેણે નીચલા ધોરણમાં કેટલી પ્રગતિ કરી છે, એ ઉપલા ધોરણનો શિક્ષક જાણી શકતો નથી, માટે તરલુમાની પદ્ધતિ પણ જોઈએ.

૨. “ ઇતિહાસનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો ” એ વિષે બોલનાં એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે ઉપરથી જોતાં આખો ક્રમ મોટો લાગતો નથી. પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં હિંદના ઇતિહાસની વાર્તાઓ, ચોથા અને પાંચમામાં હિંદ અને ઇંગ્લંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને છઠ્ઠા અને સાતમામાં તે દેશોનો વધારે વિસ્તૃત ઇતિહાસ, એ હાલનો ક્રમ છે. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના ભાગ રૂપ હિંદ કેમ બન્યું, એ શિખવવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ક્રમનો ખરો ખ્યાલ તો પુસ્તકો જોવાથીજ આવી શકે. આપણી પ્રગતીય ફરજો કેવી રીતે બજાવવી એનું જ્ઞાન આપવાને માટેજ ઇતિહાસનો ક્રમ ચોખ્ખો જોઈએ. દુર્ભાગ્યે રા. બ. કમળાશંકરે કરેલા ઇતિહાસના તરલુમામાં હેન્ટિંગ્સે કંપનીના નોકર થવાને કેવી અરજી કરી તે જણાવ્યું છે; પણ ચંપતસિંગનો પ્રમંગ, રાહિલાઓ સાથે યુદ્ધ, અયોધ્યાની બેગમો સાથે તકરાર, એ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. હેન્ટિંગ્સના અમીરોની સભામાં ચાલેલા મુકદ્દમાનું એવું છુછ્છું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી બધું જોવા રાજપુરોને માટે માન ધટી જાય. કલાઇવ કમ્પની બારીઓ કેમ તોડતો અને તેણે આપ ધાતની કેવી કોશિશ કરી તે જણાવ્યું છે, પણ હિંદના રાજ્યનો પાયો તેણે કેવી રીતે નાખ્યો તે જણાવ્યું નથી. વળી મદમદ ગીઝની, આર્ગલની રાણી વીગેરેનાં ઘણાં નિરર્થક, વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યા છે. ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં ચાલતો હિંદનો ઇતિહાસ આખરથી શરૂ થાય છે, તેથી તેના સમય પહેલાં હિંદમાં કંઈ મુદ્દાઓ હતા કે નહિ, તેની વિદ્યાર્થીને કંઈ ખબર પડતી નથી. સ. ૧૮૫૭ મુઘીના બનાવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે અને તે પછી શહેનશાહ જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યાં ત્યાં મુઘીની મુખ્ય હકીકતો ટાંકી છે. પરંતુ તે દરમિયાન પ્રગતીય શુદ્ધિ કેવી રીતે ખીલી તે વિષે કંઈજ જણાવ્યું નથી. છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં ત્રીજા વાર આર્ડેનનો ઇતિહાસ ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ તે પહેલાંનાં કરતાં જરા પણ વિસ્તૃત નથી. ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ એકંદરે ઠીક છે પરંતુ તેની તારીખો આપવામાં આવેલી નથી, એટલે બનાવોની સંકલના કરતાં વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલી પડે છે. ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં વિગતો કરતાં તે વિષે અભિપ્રાયો વધારે ભાગે આપવામાં આવ્યા છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓની વિચાર કરવાની શક્તિ વિકાસ પામે નહિ. કાલેન્ડરમાં ઇતિહાસ હાલ પસંદગીનો વિષય છે, એટલે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને આટલાજ જ્ઞાનથી સંતોષ માનવો પડે છે. વળી પ્રગતીય જરૂરીઆતો કેટલે અંશે સરકારે પુરી પાડી છે અને કેટલે અંશે સંતોષાપદ નથી, એ જણાવ્યું નથી. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં રીફોર્મ બિલ સંબંધી ચળવળ વિષે હકીકત છે. પણ હિંદુસ્તાનની રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક અને એકંદરે પ્રગતીય ચળવળો વિષે કંઈજ માહિતિ નથી. ઉપરાંત આપણા પોતાના પ્રાન્ત ગુજરાતનો ઇતિહાસ હાલ નહિજ જોવો શિખવાય છે. પ્રાન્તમાં જમીન, કામદાઓ, કેળવણી વગેરેની વ્યવસ્થાઓ વિષે કંઈજ માહિતિ અપાતી નથી.

ચર્ચા શરૂ થતાં એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે પહેલાં ત્રણ ધોરણનું ઇતિહાસનું પુસ્તક Concentric system ઉપર રચાયું છે અને તેથી કલાઇવ અને હેસ્ટીન્સ વિષે ઘણીજ સાદી આબતોજ હોવી જોઈએ. હાલનાં પુસ્તકો વાંચીને તો એમ લાગે કે આપણે કેવળ પ્રગ્ન તરીકે શ્રેય માત્ર છીએ અને ભવિષ્યમાં કાંઈ પણ કરવાને અશક્ત છીએ. મી. રેનની Teacher's Handbook માં જણાવ્યું છે કે ને શિક્ષક પ્રાથમિક હોય તો તેણે શિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે કહેવું કે હાલના જોટલાં ન્યાય સુલેહ, શાન્તિ, આજ્ઞાદાની વિગેરે હિંદમાં કાંઈ પણ દિવસે નહોતાં. આપણા જૂતકાળના ઇતિહાસનું મીકું વાળવામાં આવ્યું છે, અને આપણા નાતગતતાને બેદને ધણું મોટું સ્વરૂપ અપાયું છે. રાજ્યવ્યવસ્થાના વર્ણનમાં કાંચે-સનાથી વિરૂદ્ધ મતનું મંડન ધરાવતા પૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. બીજા શિક્ષકે જણાવ્યું કે હિંદના પ્રગતિનું જ્ઞાન કરાવવાને ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના સમયનો ઇતિહાસ શિષ્યવે જોઈએ. ઉપરાંત ઇતિહાસ સ્વતંત્ર દ્રષ્ટિથી લખાય માટે સરકારી નોકરોએ તે ન લખવો જોઈએ. મરાઠા રાજ્યનો ઇતિહાસ શિષ્યવવાની ખાસ જરૂર છે. એક ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે ઇતિહાસની વાતોમાં કોઈ મહાન હિંદીઓની વાર્તાઓ નથી. પણ શું પંજાબ અને પંજાબ ગુજરાત અને દક્ષિણમાં મોટા યસ્વીરો ચલા નથી ? બીજા શિક્ષકે જણાવ્યું કે ઇતિહાસમાં મોટા માણસોના સદ્ગુણો ઉપર વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ. પરંતુ રામને વનવાસ આપ્યો તેથી દશરથ મૂર્ખ હતો, એવું હાલના પુસ્તકમાં લખેલું છે.

૩. “ ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો ”—એ વિષે ચર્ચા શરૂ કરતાં એક શિક્ષકે કહ્યું કે ગુજરાતીનો વિષય મેટ્રીકના ક્રમમાં ફરજિયાત નથી તેથી તે તરફ ધણું દુર્લક્ષ બતાવવામાં આવે છે. તેથી ગુજરાતીના અભ્યાસને ખરૂં ઉત્તેજન આપવા માટે યુનીવર્સિટીમાં તે વિષય ફરજિયાત કરવો જોઈએ. હાલ ગુજરાતીના શિક્ષણને સાધારણ રીતે બે ક્લાસ આપવામાં આવે છે, એ બસ નથી. ‘વ્યાકરણ’ જ્ઞાન હાલ અપાતું નથી અને ગુજરાતીમાં નાપાસ થનારને ઉપલા ધોરણમાં ચલાવવામાં આવે છે. પુસ્તકોના મંબદમાં તેમણે જણાવ્યું કે હાલના જેવા સંગ્રહો નહિ પણ એકજ વિષય ઉપર લખાયેલાં આખાં પુસ્તકો શિષ્યવવાં જોઈએ. આ વિષે ચર્ચા કરતાં એક શિક્ષકે કહ્યું કે ટ્રેઈનિંગ કોલેજ સિવાય, બીજે ઠેકાણે ગુજરાતીનું શિક્ષણ બરાબર અપાતું નથી. બીજું, પુસ્તકો કોઈ એકસ ધોરણ ઉપર ખસેડે કરવામાં આવતાં નથી. માટે તે કામ વિદ્વાનોની એક કમીટીને મોંપવું જોઈએ. ત્યાર બાદ એક ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે માતૃભાષાનું જ્ઞાન જે રીતે નાશ પામે તે રીતે આખો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે. આખા ક્રમમાં ગુજરાતીના શિક્ષણને ધણુંજ પ્રાધાન્ય મળવું જોઈએ, જેથી તે દ્વારા કેળવણીના ગૃહસ્થો પોતાના વિચારો છુટથી બતાવી શકે. એક ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે આખી ચર્ચા ઉપરથી એમ જણાય છે કે અનેક રીતે ઈંગ્રેજોને ધણુંજ અસાધારણ પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે, પણ કોર્ટ શિવાય બધે ઠેકાણે ને ગુજરાતી ભાષા વાપરવાનો આપણે નિશ્ચય કરીએ તો તે ભાષાને અભ્યાસક્રમમાં યોગ્ય સ્થાન મળવુંજ જોઈશે. એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે ન્યાં સુધી પરીક્ષામાં જવાબ ઈંગ્રેજીમાં આપવા પડે છે ત્યાં સુધી ગુજરાતીને યોગ્ય સ્થાન મળશેજ નહિ. અડવાડિયામાં બે ક્લાસ મળે તેમાં વ્યાકરણ શિષ્યવવું કે ઠરણધેસો શિષ્યવવો ? પરીક્ષાના વિષયોનો નિર્ણય કરવા માટે શિક્ષકોનું એક બોર્ડ નીમવું જોઈએ અને મેટ્રીકમાં ઈંગ્રેજીમાં જવાબ આપવાની ઉંધી પદ્ધતિ દૂર કરવી જોઈએ.

૪ ઇંગ્લિશનાં પાઠ્ય પુસ્તકો—એ વિષે જાણતાં એક શિક્ષકે કહ્યું કે મેટ્રિકને માટે મંજુર કરેલું 'The world at war' નામનું પુસ્તક જોઇને શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓ ધણાજ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા છે. હાલના સમય સુધીનું વિગ્રહનું જ્ઞાન આકર્ષક શૈલીમાં આપવાના હેતુથી આ પુસ્તક લખાયું એ સૌ કયુલ કરશે પણ વિદ્યાર્થીઓને તે શીખનાં જે સુરક્ષીઓ પડે તેની સરકારી ખાતાંઓ ઉપેક્ષા કરી છે, પુસ્તકમાં ત્રણ જાતનાં તત્વો છે; ઐતિહાસિક, રાજ્યકીય અને આર્થિક. હાલ યોજવામાં આવેલા ઇતિહાસનો કમળ ધણી સુરક્ષી ભરેલો છે તો પછી યુરોપના જુદા જુદા દેશોની હાલની રાજકીય સ્થિતિ અને સંબંધના જે જ્ઞાન સિવાય હાલના વિગ્રહના જનાવો સમજી શકાયજ નહીં તે એક ટુંકા પુસ્તકમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ અશક્ય છે. ઇતિહાસ જોડે રાજનીતિનો વિષય સંકલિત છે, પરંતુ જાણ વિદ્યાર્થીઓને તો રાજ્યધારણની ધણીજ પ્રાથમિક વિગતોનું જ્ઞાન આપી શકાય. આથી વિગ્રહને અંગે ઉપરિચિત થતા ઉંડી રાજનીતિના પ્રશ્નો વિષે સમજ આપવાનું અઘરું થઇ પડે છે. અર્થશાસ્ત્રની કંઇ પણ જાણતો મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ ન સમજી શકે એ સ્પષ્ટ જાણત છે. ફીટ્ઝ અને પ્રોટકશન, બેકીંગ અને કરન્સી અને મોરેટોરીઅમ વગેરે જે વિષયો બી.એના વર્ગમાં શીખવાય છે તેનું જ્ઞાન મેટ્રિકના છોકરાઓને કેમ હોઇ શકે? તે સિવાય લગાઇનાં આર્થિક કારણો અને પરિણામ વિષે વિદ્યાર્થીઓ કેમ વિચાર કરી શકે? આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ હમણાંજ બહાર પાડવામાં આવી છે અને તેમાં જુના પુસ્તકમાં જુદે જુદે ટુકાણે ટુંકા ફક્રા ઉમેરેલા નજરે પડે છે. આ આખી હપ્તિનું સમજવામાં છોકરાઓને સુરક્ષી પડે છે અને પરીક્ષામાં કંઇ આ વૃત્તિમાંથી પુછાશે તેનો સંદેહ રહે છે. રકુલ દાઇનલ માટે મંજુર કરવામાં આવેલું પુસ્તક 'First Steps to English Literature' એ તો એક ખરાબમાં ખરાબ ચોપડી છે, એમ મને લાગે છે. તેમાં ઉંચાં અંગ્રેજી પુસ્તકોના ફક્રા આપવામાં નથી આવ્યા. પુસ્તકનો મોટો ભાગ નૌકાઓ (nautical) ની ભાષામાં લખાયેલો છે. કેટલાક ફક્રા ઇલીઝબેથના સમયની ભાષામાં લખાયેલા છે અને કેટલાકમાં આફ્રિકા અને અમેરિકાનાં ધણાં વિશેષ નામો આવે છે. ચોસર અને રપેન્સરનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય એવા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ આ પુસ્તક અઘરું લાગે તો પછી મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓની તો વાતજ શી? સરકારી કેળવણી ખાતાનું ધ્યાન આ પુસ્તકની નિર્માયતા તરફ જોડતી ખેંચવાની જરૂર છે, જેથી આ ગ્રંથ જલ્દીથી રદ થાય. પાંચમા ધોરણની રાયલ ગ્રીન્સ રીડરમાં 'Fairy Tales' મોટી સંખ્યામાં નજરે પડે છે, જુના વખતની ઇંગ્લેન્ડના સામાજિક જીવન વિષે તેમાં ઘણું નજરે પડે છે અને હિંદના રીતરીવાજોનો લગભગ બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. સીધી કે આડકતરી રીતે તેમાંથી નૈતિક શિક્ષણ મળે એવું કાંઈ નથી; એટલે આ પુસ્તક હિંદના વિદ્યાર્થીઓને કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે સમજવું સુરક્ષેલ છે. જુના વખતના ઇંગ્લેજ રાજ્યોના કરતાં હિંદુસ્તાનના મહા પુરોગોનાં જીવનચરિત્રો વાંચનમાળામાં આપવાં જોઈએ. ચોથા ધોરણમાં આલતી મેકમીલન કંપનીની રીડરમાં પણ આવાજ દોષો નજરે પડે છે.

૧ આ વિષે જે ઇંગ્લેજ લેખ અત્ર આપવામાં આવ્યો હતો તે ખીલ પરિશિષ્ટની પુરવણી તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

તેમાં હિંદના રીતરીવાજ વિષે જે થોડું આપવામાં આવ્યું છે તે આપણા ગૌરવ અને મહત્તાને હલકાં પાડે તેવું છે. આ પુસ્તકોમાં જે ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં હિંદી-ઓને જંગલી અવસ્થામાં અને કવચિત્ અર્ધનગ્ન સ્થિતિમાં ચીતરવામાં આવ્યાં છે, અને ઇંગ્લેન્ડનાં હોમી સ્થિતિનાં માણસોને બતાવવામાં આવ્યાં છે. બીજા ધોરણના પુસ્તકમાં હિંદી તત્વ વધારે ભાજે જણાય છે—છતાં તેમાં એવી કાંઈ પણ વસ્તુઓ નથી કે જે વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર સારી નૈતિક અસર કરે. બીજા ધોરણનું પુસ્તક મને ઘણુંજ કઠણ અને નીરસ લાગ્યું છે અને પહેલા ધોરણની ચોપડી નાનાં બાળકો માટે ઘણીજ લાંબી છે. આ બધા ઉપરથી એવા નિર્ણયપર આવવું પડે છે કે પાઠ્ય પુસ્તકો ખાતાના વગ અધિકારીએ નહિ પણ શાળાના હેડ માન્તરોએ પસંદ કરવાં જોઈએ.

આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં એક શિક્ષકે કહ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તકોમાં બિસકુલ કંમ નથી, પહેલાના વખતમાં યોથા ધોરણથી હોરેશીઅસ વગેરે જે પુસ્તકો શિષ્યવાતાં હતાં તેથી સાહિત્યમાં રસ ઉત્પન્ન થતો હતો. Steps to the English Literature એ પુસ્તકનું નામજ ખોટું છે. એમાં જંગલી પ્રજાના વહેમો ઘણી હલકી ભાષામાં આપવામાં આવ્યા છે, પણ એક સારા લેખકના લખાણ તેમાં જણાતાં નથી. કેટલાંક પુસ્તકોમાં ભાષાનું નહિ પણ પદાર્થનુંજ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. ભાષા રસિક અને અસરકારક રીતે વાપરી શકાય તે માટે શેક્સ્પીઅર, બાયરન શેલી જેવા લેખકોના ફકરા શિષ્યવવા જોઈએ. એક વર્ષે (લોંગમેનની) તો બીજે વર્ષે મેકમીલનની એમ જુદી જુદી સીરીઝ ચાલે છે, અને તેમાં હિંદીનાનો તરીકે ધાગળા અને ખરાબ સ્ત્રીઓનાં જે ચિત્રો આવે છે તે જોઈને દેશ માટે ધિક્કારજ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શિક્ષકે જણાવ્યું છે કે Steps to English Literature વિષે એક ઇંગ્લેન્ડે ક્યું હતું કે તે પુસ્તકને પસંદ કરનારને ગાંડની ઇસ્પતાલમાં મોકલવો જોઈએ. ઇતિહાસમાં કલાધવને દીવાનીની બક્ષિસનું ચિત્ર પણ એવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે જેથી કલાધવ કાંઈ આપતો હોય અને બાદશાહ કાંઈ લેતો હોય એવો ભાસ થાય. અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિ અને સારાં પ્રાણી-ઓ વિષે પાઠ હોવા જોઈએ. બીજા શિક્ષકે ક્યું કે વારંવાર પુસ્તકો બદલવાથી ખર્ચ ઘણો વધી પડે છે. કારણ કે પહેલાં એકની ચોપડી બીજાના ઉપયોગમાં આવતી. અમુક મુદત સુધી પુસ્તકો બદલાય નહિ, એવો નિયમ થવો જોઈએ. બીજા એક ગૃહગ્રંથે જણાવ્યું કે ખર્ચ પાઠ્ય પુસ્તકોના દોષનું ખર્ચ મૂળ એ છે કે તે હિંદની નહિ પણ ઇંગ્લાંડની દૃષ્ટિથી લખાયાં છે અને હતા હિંદ કંઈ ઇંગ્લાંડ જેવો બની શકે નહિ પણ તેને તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ જોઈએ.

પહેલા દિવસનો કાર્યક્રમ બીજા દિવસ ઉપર આગ્રહ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો.

(૨)

બીજો દિવસ.

૫ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ પુસ્તકો—એ વિષે ચર્ચા શરૂ કરતાં એક શિક્ષકે કહ્યું કે મી. રેનના કહેવા પ્રમાણે આ વિષયનું પહેલાંનું શિક્ષણ *frappant farce*—તરકટી કારસ—જેવું હતું. પણ હવે વિજ્ઞાનનો વિષય ફરજિયાત ન હોવાથી તેનો અભ્યાસ

ગોચર રીતે થતો નથી અને તેના શિક્ષણ વેળા વિદ્યાર્થીઓ સારી સંખ્યામાં હાજર રહેતા નથી. પ્રયોગોનો ખરો અર્થ કાઢીને શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ સમજે છે. બાકીનાને પહેલાના ક્રમમાં જે સુધારા થયા છે તેથી લાભ થયો નથી. પહેલાં છટ્ટા અને સાતમા ધોરણમાં ખગોળ, રસાયણ અને યંત્ર-એ ત્રણ શાસ્ત્ર શિખવાનાં હતાં, અને તે દરેકથી ઘણો લાભ થતો હતો. એથા ધોરણમાં શરીરશાસ્ત્ર અને આરોગવિદ્યાના જે વિષયો રાખવામાં આવ્યા છે તે વિજ્ઞાનના સામાન્ય શિક્ષકો શિખવી શકે એમ નથી. તે વિષયો માટે કેટલીક શાળામાં દાક્તરોજ શિક્ષકોમાં આવે છે. પહેલાં ત્રણ ધોરણનાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં જરૂર અને એટલે એવો વસ્તુઓનો વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે. હવે જરૂરના સંબંધમાં ઇટ, સુનો, માટી વિગેરે સામાન્ય વસ્તુઓનું લંબાણથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જે જરૂરનું નથી. આ પુસ્તકોની ભાષા પણ ઘણી ખરાબ છે. ઇંગ્લાંડની વનસ્પતિ વિશે ઘણા પાક છે. પણ શિક્ષકો કે શિષ્યોએ તે ન જાણેલી હોવાથી તેનું સાદું જ્ઞાન આપી શકાતું નથી. પાંચમા ધોરણમાં Physics-પ્રકૃતિ વિજ્ઞાન-નો વિષય બરાબર શિખવવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. નકકુર વસ્તુઓના માપ વિશે જે માહિતી આપી છે તે Mensuration-માપકરણ શાસ્ત્ર અને ડ્રોઈંગમાં આવી જાય છે. પ્રવાહી પદાર્થોનું માપ કદાચવામાં જરા ઉંચા જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, કે જે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને હોતું નથી. સિદ્ધિતિ વગર પ્રયોગોનું જ્ઞાન આપવું એ રમકડાંની રમત જેવું છે. છટ્ટા ધોરણમાં ગરમીનો અત્યંત કાણુ વિષય તરત શિખવાનો હોય છે અને તેમાં પણ પહેલો પ્રયોગ અતિશય કઠિન છે. વિદ્યાર્થીઓ Thermometer-ઉષ્ણતા-હંડી માપકયંત્ર અને Barometer હવાનું દબાણ માપકયંત્ર વિશે કાંઈ સમજી શકતા નથી. યંત્રશાસ્ત્રનો ક્રમ ઘણોજ લાંબો છે અને તેના પ્રયોગો ઘણા કઠિન છે. રસાયણશાસ્ત્રમાં પહેલાંની આશક Atoms અણુઓ અને Molecules અણુસમૂહોનું જ્ઞાન શરૂઆતમાં આપવામાં આવતું નથી વિજ્ઞાનના પ્રયોગોને માટે ઘણાંજ કિંમતી સાધનોની જરૂર પડે છે, જે સાધનો સાધારણ શાળાઓ સહેલાઈથી મેળવી શકતી નથી.

આ વિશે ચર્ચા કરતાં એક શિક્ષક જણાવ્યું કે જુના ક્રમ કરતાં હાલનો ક્રમ વધારે સારો છે, એવું માફ માનવું છે. શિખવવામાં મુશ્કેલીઓ હશે અને તેથી વાંધા જણાવવાની જરૂર પડે. First eight તાર્કિક પહેલી મદદ અને આરોગ્ય શાસ્ત્રના વિષયો ઘણાજ જરૂરના છે. ખગોળ વિદ્યાનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે વાંચનમાળામાં આપવામાં આવે છે.

૬ મંજુર પુસ્તકોમાંથી Sanctioned Books પાઠ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવાની પદ્ધતિ વિશે બોલતાં એક શિક્ષક જણાવ્યું કે, મી. પરાંજપેએ તે સંબંધી પોતાનો દરાવ ધારાસભામાં રજુ કર્યો ત્યારથી ઘણીજ ચર્ચા થઈ છે. તે દરમિયાન મુદ્દો એ હતો કે કાંઈ પણ પુસ્તકો શાળામાં ચલાવવાની છુટ તેના વ્યવસ્થાપકોને હોવી જોઈએ; નૈતિક કે રાજકીય કારણથી અમુક પુસ્તકો નામંજુર કરવાની સત્તા કેળવણી ખાતાને હસ્તક રહેવી જોઈએ; પણ કેવળ કેળવણીના ધોરણથી પુસ્તક નામંજુર થાય ત્યારે તેમ કરવાનાં કારણો ખાતાએ જાહેર કરવાં જોઈએ. મી. શાર્પ અને મી. ચૌધરી સરકાર તરફથી આ દરાવ

સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યા છતાં તે ૨૨ વિરૂદ્ધ ૧૮ કરાવે પસાર થયો હતો. હાલના નિયમ પ્રમાણે મંલુર થયેલાં પુસ્તકોની યાદીમાં ન આવેલું કોઈ પુસ્તક ગમે તેટલું સાફ હોય તોપણ કોઈ Recognised School-સરકારે સ્વીકારેલી નિશાળ તે ચલાવી શકે નહિ. હવે સરકારી નિશાળો માટે તો સરકારને ચોપડીઓ નકી કરવાનો અધિકાર છે અને આન્ટ લેતી નિશાળો માટે પણ તેમ કરી શકે; પણ આન્ટ ન લેતી નિશાળોને આવો કોઈ પણ પ્રતિબંધ લાગુ પડવો જોઈએ નહીં, હાલનો નિયમ એટલો સખ્ત છે કે મંલુર ન થયેલાં પુસ્તક યુનિવર્સિટી આગળ રજુ થયાં ત્યારે સરકારી ખાતા તરફથી રૂપિય રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું કે તે પુસ્તકો ન શિખવવાનો હુકમ બંધી શાળાઓને મોકલવામાં આવશે. પુસ્તકો મંલુર કરનાર કમીટીનું બંધારણ પણ સાફ નથી તેના પ્રમુખને કોઈ પુસ્તક વાંધાભરેલું લાગે તો તે કમીટી આગળ મૂકે પણ નહીં, જો તે કાંઈક પણ ઠીક લાગે તો કમીટીના સલાહદાતાની બહુમતિથી તે વિષે નિર્ણય થાય છે. હાલની વાંધાભરેલી પદ્ધતિને લીધે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો પોતાનાં પુસ્તકો કમીટીની પરીક્ષા માટે મોકલતા નથી ને તેથી વિદ્યાર્થીઓને તે પુસ્તકોનો લાભ મળતો નથી. બીજી પાસ સરકારી નોકરોને પોતે લખેલાં પુસ્તકો મંલુર કરાવવામાં ઘણી સરળતા મળે છે. યુરોપના દેશોમાં ઘણા અનુભવ પછી મી. ભરડા જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રીએ આંક ગણિતનું જે પુસ્તક લખ્યું તે પાંચ પુસ્તક તરીકે નહીં પણ ફક્ત ઇનામી પુસ્તક તરીકે મંલુર થયું. મોકાલે ને એડિ-સનના ગ્રન્થો, Vicar of Wakefield વગેરે મંલુર કરેલાં પુસ્તકોની યાદીમાં નથી. તે પુસ્તકો કોલેજમાં શીખવાય છે તેથી મંલુર નથી કર્યાં, એ કહેવું બાજબી નથી કારણ કે ઇતિહાસનો વિષય પણ શાળાઓમાં તેમજ કોલેજોમાં શિખવાય છે. ક્રિમના કારણથી કોઈ પુસ્તક નામંલુર કરવું ન જોઈએ, કારણ કે તે બાળક શિક્ષક સારી રીતે સમજે છે. મંલુરોના પ્રતિબંધ નકશા, ચિત્રો અને નોટ-શુકોને પણ લાગુ પડે છે, શાળાના બેવ-સ્થાપકોને જવાબદાર પુરૂષો ગણી આ બાબતમાં તેમને મી. પરાંજપેએ સૂચવ્યા પ્રણાલિ સ્વ-તંત્રતા આપવી જોઈએ.

૭ અંગ્રેજી સિવાય બીજા સર્વે વિષયોનું માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ—એ વિષય ઉપર બોલતાં એક શિક્ષક જણાવ્યું કે બીજા કોઈ દેશમાં પરભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું નથી. માતૃભાષામાંજ બાળક વિચાર કરતાં શીખે છે અને એ ભાષાના સહવાસથીજ એની સમજશક્તિ ખીલે છે. તેર ઐદ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે વિદ્યાર્થી ચોથા ધોરણમાં આવે છે ત્યારે તેના ઉપર સંસ્કૃત, ભૂમિતિ, બીજગણિત વગેરે નવા વિષયોનો બોલો પડે છે અને વધારામાં આ વિષયો પરભાષા મારફત શીખવાય છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ ખીલતી નથી અને ગોખણપટ્ટી વધે છે. ઇતિહાસને અંગ્રેજી દ્વારા શીખવવા કેટલાક આગ્રહ રાખે છે, પણ આમ શીખવવામાં અંગ્રેજી વાક્યોનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરવો પડે છે અને જોડણી વ્યાકરણ વગેરે તરફ ધ્યાન ખેંચવું પડે છે. આથી છોકરો પોતાની ભાષામાં વિચાર કરતો બંધ થાય છે અને અંગ્રેજીમાં બોલવાની શક્તિ હળુ ન મેળવી હોવાથી છુટથી સવાલજવાબ કરી શકતો નથી. આ વિષય જો ગુજરાતીમાં શીખવાય તો તેને માટે અડવાડીઆમાં જોને બદલે ત્રણ 'પીરીઅડ' બસ થાય. અંગ્રેજીનું વિષય પણ જો ગુજરાતી દ્વારા શીખવાય તો વિદ્યાર્થીઓ તે સહેલાઈથી સમજી શકે. ઘણી વાર વિષયના

અત્યંતને લીધે નહીં પણ સારી અંગ્રેજી ભાષા લખી ન શકનાથી વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં નપાસ થાય છે. હાલ અંગ્રેજી ભણેના અને ન ભણેના વચ્ચે જે મોટું અંતર થયું છે. તે નવી પદ્ધતિના અમલથી દૂર થવાનો સંભવ છે કારણ કે ભણેનાઓ ગુજરાતી ઉપર ઘણોજ વધારો પણ મેળવી શકશે વિજ્ઞાનની કેટલીક બાબતો ગુજરાતીમાંથી સીખવાય તો તે પણ વિદ્યાર્થીઓ સરેનાઈથી તૈયાર કરી શકે અંગ્રેજીના વિજ્ઞાનના મબલમાં એમ જણાવ્યું કે માન ધોરણની યોજના અંગ્રેજીમાં શીખનારા માટે નથી પણ વિચારનાતિ ખીલનારા માટે છે અંગ્રેજી માં ફક્ત સીખનારાથી વિદ્યાર્થીઓનું અગ્રજ એમ સુધરી જાય છે, એમ પણ નથી મી ફક્ત પોતાના રિપોર્ટમાં હમણાજ જણાવ્યું છે કે ન્યૂન ક્ષાત્રનામાં બેસનાર વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ફક્ત દસ છોડાયેલાં માત્ર અંગ્રેજીમાં મારી રીતે લખી શકે છે. યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક પણ આ વિશે વાતવાટ ફરીવાર કરે છે આમ ગુજરાતી કે અંગ્રેજી એટલે ભાષા નહીં આનંદવાથી વિદ્યાર્થીઓની ત્રિશકુ જેવી અંચિતિ અને તે ગુજરાતીમાં સારા પ્રાપ્ત પુસ્તકો નથી, એ દલીલમાં બહુ મારું નથી જો ગુજરાતી દ્વારા વિરોધ શીખનારો નહીં થશે તો જોડતા પુસ્તકો તૈયાર થશે ગુજરાતીમાં બહુ નીમેના વિદ્યાર્થીઓને કોલેજમાં મુશ્કેલીઓ પડે એમ હવેનામાં આવે છે પણ જો નીચેના બે જોમાં તેમની છુદ્દિની ખીનનાથી થઈ હશે તો પછી કાંઈ ન થઈ નહોતું નહીં વળી ખીન વિરોધ માટે ઓછો સમય રાખી શકાય એમ હોનાથી અંગ્રેજીના 'પીરીઅન્ડ' વધારી શકાય તેથી અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવે તેમજ સમય પુરું કે આ સુધારે અમનમાં ત્યારેજ મૂકી શકાય કે જ્યારે મેટ્રિક માં ગુજરાતી માં ફક્ત જવાબો આપવાની રીત યુનિવર્સિટી આપે ત્યારે

આ વિશે ચચા શરૂ કરતાં એ ગુરૂએ જણાવ્યું કે જે લોકો પોતાની માતૃભાષા બોલી શક્તા નથી, તેમનું અજ્ઞ તરીકે અંગિતવ જોખમમાં આવી પડે છે કેટલા દાખના આપી તેમજ જણાવ્યું કે જનનેરી તેમજ ખેતીનાડીમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ નેનાથી ઘણા અંગ્રેજી રાખેના વગર ગુજરાતી શબ્દો ન આનંદવાથી વ્યવહારમાં બહુ મુશ્કેલી અને મુઝવણ થાય છે એ શિક્ષક જણાવ્યું કે ગુજરાતી આખા હિન્દની ભાષા નથી, તેમ તે જ ભાષા નથી અને અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ ખીનકુદ તી હોનામાં જૂની જગ્યા છે કે ખીન દેશમાં જાજાભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે સંસ્કૃત, ફારસી, વગેરે ભાષાઓ ગુજરાતી દ્વારા સીખવી શકાય ગણિતનો વિષય અંગ્રેજીમાં સીખનારામાં બહુ મુશ્કેલી ન તો નથી પણ તે પણ ગુજરાતીમાં શીખનારામાં કાઈ વાધો નથી પણ ઇતિહાસ તો અંગ્રેજીમાં શીખનારો જોઈએ રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાન માટે હજી પણ આપણે પશ્ચિમ તરફ નજર નાખનાની જરૂર છે, અને તે જ્ઞાનના ભંડાર અંગ્રેજી દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ગુજરાતી જ આખા હિન્દની ભાષા હોત તો તે ભાષામાં સારા પુસ્તકોના નરણમાં કરીને પણ આપણે સતોપ માનત ગુજરાતીઓ દક્ષિણી કે બંગાળીઓ આવે મળે છે ત્યાં અંગ્રેજીમાં વિચારની આપને કરે છે માટે અંગ્રેજીમાં વિચારો અમરમરક રીતે દર્શાવી શકાય એવું અંગ્રેજી સને જગનાએલા માણુઓને શીખનારો જોઈએ અંગ્રેજીમાં દતિનામ શીખનાથી તે ભાષા ઉપર કાણ ઘણુંજ વધે છે હાન પણ અંગ્રેજીનું સાદું શિક્ષણ મળતું નથી, એવી ફરીવાર છે તો પછી આ ફેરફાર કરવાથી જો ફરીવાર વધશે કે ઘટશે

ને ગુજરાતી ફાસ બધા વિષયો શીખવાય તો અંગ્રેજી ફક્ત બીજી ભાષાનું જ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે અને સંસ્કૃત કે ફારસીથી બહુ વધારે જ્ઞાન તેનું મળશે નહીં. આપણા દેશમાં ઘણી ભાષાઓ છે અને તે સર્વેની ઉપર રાજભાષા છે, આ સંજોગોમાં પ્રાંતોના ઐક્ય માટે અંગ્રેજી ભાષા છુટથી લખનાર અને બોલનાર ઘણા માણસોની જરૂર છે. પરીક્ષામાં પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે. પરીક્ષકોની સંખ્યા વધારવી પડે, પરીક્ષાનું ધોરણ એક સરખું નહીં રહે અને ઇનામ વગેરે આપવામાં મુશ્કેલી થાય. બે લિંદો ભાષા આખા દેશમાં ફરજિયાત નરીકે શીખવાતી હોય તો તે મારફતે શિક્ષણ આપવાનો કાંઈ વાધો નથી, તો પણ રાજ ભાષા તો આપણે છોડી શકીએ નહિ.

અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે માત્ર ભાષાનું જ પ્રાધાન્ય નજરે પડે છે અને જ્ઞાનને ઘણું ગૌણ પદ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા વિષયો ગુજરાતીમાં શિખવવાથી English literature જશે નહિ. બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે રાજકીય સ્થિતિને અંગે ઇતિહાસ અંગ્રેજી માન્ય શિખવવાની જરૂર છે; પણ જે દૃષ્ટિથી તે શીખવેા જોઈએ તે સાધારણ રીતે સચવાશે નહિ કારણ કે માર્સડનની જેવી ચોપડીઓ સાધારણ રીતે મંજૂર થશે. તેમણે એમ મુખ્યત્વે કે ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાંથી ઇતિહાસનો વિષય કાઢી નાંખવો જોઈએ અને જૂના અને સાતમામાં તે અંગ્રેજીમાં શીખવેા જોઈએ. કેટલીક વાર આપણે કુલી જઈએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી અંગ્રેજી જાણનારાઓ જ કરી છે, આપણે અંગ્રેજી literatureની જરૂર છે, અને આખા દેશની અગવળ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ ચાલી ગઈ છે.

મળ વક્તાએ ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે અંગ્રેજી ભાષા નીચલાં ગુજરાતી ધોરણથી શીખવાય તો પણ ફરક નથી, પણ શુદ્ધિના વિકાસ માટે તો બીજા વિષયો માતૃભાષામાં જ શીખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસના સંબંધમાં તેમણે કહ્યું કે ગીળન મેટ્રાલે વગેરે લેખકોનાં જે પુસ્તકોમાંથી ખરી ઐતિહાસીક કેળવણી મળે છે તે તો કોલેજમાં જ શીખવાય છે. બે ત્રણ ભાષા જાણનારા પરીક્ષક મેટ્રીક માટે નીમી શકાય અને તેમને તેમની ભાષામાં લખાએલા પાઠ્યો સોંપી શકાય.

૮. વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ અને કેળવણી—આ વિષે એક શિક્ષક નીચેના લેખ વાંચો હતો.

આપણે બે મુદ્દા તપાસવાના છે.

૧. આપણા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ કેવી છે ?
૨. તેમને શારીરિક કેળવણી મળે છે ? અને મળે છે તો કેવી ?

આપણા દેશમાં જન્મતાં તમામ બાળકો કેમ જીવતાં નહીં હોય ? આપણા દેશમાં બાળકોમાં મરણ પ્રમાણ શાથી વધારે હશે ? આ અને આવા ક્ષેત્રો અને ક્ષેત્રો સવાલો. મારે પુછવા એવી મી. યાસિકની ઇચ્છા હોવાથી તે પુછવા પડે તો માફ કરશો.

બીજી બધી બાબતમાં મને તેમ હો, પણ મરણપ્રમાણમાં અમદાવાદની સાથે હરીદાસ કરતાર કોઈ શહેર નથી એ વાત આંદાજોથી, હવે, નિર્વિવાદ સાબીત થઈ ચુકી છે. મુંબઈ હંદાદો આ બાબતમાં બહુ પછાત નથી. એટલે જે દેશમાં મરણ પ્રમાણ વધારે તે દેશની શારીરિક સ્થિતિ કેવી એ પુછવાની જરૂર ક્યાં !

અત્યંતને લીધે નહીં પણ સારી અગ્રેજી ભાષા લખી ન શકનાથી વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે. હાલ અગ્રેજી ભણેના અને ન ભણેના વચ્ચે જે મગદુ અંતર થયું છે. તે નવી પદ્ધતિના અમલથી દૂર થવાનો સભન છે કારણ કે ભાષાઓ ગુજરાતી ઉપર ઘણોજ વધારે ઘણું મેળવી શકે તે નિશ્ચયની કેટલીક બાબતો ગુજરાતીમાંથી સીખવાય તો તે પણ વિદ્યાર્થીઓ મહેનાઈથી તૈયાર કરી શકે તે અગ્રેજીના વિજ્ઞાનના મબદમાં એમ જણાવ્યું કે માન ધોતણની યોજના અગ્રેજીમાં શીખના માટે નથી પણ વિચારશક્તિ ખીવના માટે છે અગ્રેજી માનદન સીખનાથી વિદ્યાર્થીઓનું અગ્રેજી એકદમ સુધરી જાય છે, એમ પણ નથી મી ક્રૂરે પોનાના રિપોર્ટમાં હમણાજ જણાવ્યું છે કે નકુલ કાષ્ઠનના એમનાર વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કમ્પટ દમ છોડાઓજ માદુ અગ્રેજીમાં મારી રીતે લખી રાખે છે. યુનિવર્સિટીના પરીક્ષા પણ આ વિષે વારવાર ફરીવાદ કરે છે આમ ગુજરાતી કે અગ્રેજી એકે ભાષા નહીં આનંદનાથી વિદ્યાર્થીઓની નિશકુ જેની ગિયતિ અને છે ગુજરાતીમાં મારા પાંચ પુસ્તકો નથી, એ દલીલના બહુ માગ નથી. જે ગુજરાતી કાગળ વિષયો શીખનાના નહીં થશે તે જોઈતા પુસ્તકો તૈયાર થશે ગુજરાતીમાં કમ્પટ શીખેના વિદ્યાર્થીઓને કાલેજમાં મુસ્કેનીઓ પડે એમ જોનામાં આવે છે પણ જે નીચેના વોરણમાં તેમની છુદ્ધિની ખીનશી થઈ હશે તો પછી કાંઈ હજી નહોતો નહીં વળી ખીજન વિષયો માટે ઓઠો સમય નખી રામય એમ હોનાથી અગ્રેજીના 'પીરીઅડ' વધારી શકે તેથી અગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે-તે તેમણે સ્વયં યુ કે આ સુધારે અમનમાં ત્યારેજ મગી શાય કે જ્યારે મોદ્રેડમાં ગુજરાતી માદુ જનામે આપવાની છટ યુનિવર્સિટી આપે ત્યારે

આ વિષે ચચા શરૂ કરતા એક ગૃહ્યે જણાવ્યું યુ કે જે લોખ પોનાની માતૃભાષા મોલી શક્તા નથી, તેમનું પ્રજા તરીકે અસ્તિત્વ જોખમમાં આવી પડે છે કેટલાક દાખના આથી તેમણે જણાવ્યું કે છજેની તેમજ ખેતીનાડીમાં અગ્રેજી શિક્ષણ લેનાથી ઘણા અગ્રેજી શાસ્ત્રોના વચ્ચે ગુજરાતી ગળે ન આનંદનાથી વ્યવહારમાં બહુ મુશ્કેલી અને મુઝ વણ થાય છે એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે ગુજરાતી આખા હિન્દની ભાષા નથી, તેમ તે નજભાષા નવી અને અગ્રેજી કાન શિક્ષણ ખીનકુદન્ટી જોનામાં ખની જનાય છે કે ખીજન દેશમાં રાજભાષા કાન શિક્ષણ અપાય છે સમૃદ્ધ, કારસી, વગેરે ભાષાઓ ગુજરાતી કાન સીખવી શકાય ગણિતનો વિષય અગ્રેજીમાં સીખનામાં બહુ મુશ્કેલી નહતી નથી પણ તે પણ ગુજરાતીમાં સીખનામાં કાઈ વાધો નથી પણ ઇતિહાસ તો અગ્રેજીમાંજ સીખવો જોઈએ રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાન માટે હજી પણ આપણે પશ્ચિમ તરફ નજી નાખનાની જરૂર છે, અને તે જ્ઞાનના ભંડાર અગ્રેજી કાગળ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ગુજરાતી જ આખા હિન્દની ભાષા તો તો તે ભાષામાં સારા પુસ્તકોના તળુમાં કરીને પણ આપણે સતોપ માનવ ગુજરાતીઓ દક્ષિણી કે બંગાળીઓ સાથે મળે છે ત્યાર અગ્રેજીમાંજ વિચારની આપણે કરે છે માટે અગ્રેજીમાં વિચારો અમરકારક રીતે દર્શાવી શાય એટલું અગ્રેજી સવે પ્રજાએલા માણ્યોને સીખવું જોઈએ. અગ્રેજીમાં ઇતિહાસ સીખનાથી તે ભાષા ઉપર કાણ ઘણોજ વધે છે કાન પણ અગ્રેજીનું સાદુ શિક્ષણ મગદુ નથી, એવી ફરીવાદ છે તો પછી આ દેશમાં કરવાથી એ ફરીવાદ વધશે કે ઘટશે

ને ગુજરાતી દ્વારા બધા વિષયો શીખવાય તો અંગ્રેજ ફક્ત બીજી ભાષાનું જ અ્યાન પ્રાપ્ત કરે અને સંસ્કૃત કે હારસીથી બહુ વધારે 'જ્ઞાન તેનું મળશે નહીં. આપણા દેશમાં ઘણી ભાષાઓ છે અને તે સર્વેની ઉપર રોજભાષા છે, આ સંજોગોમાં પ્રતિના એક્ય માટે અંગ્રેજ ભાષા છુટથી લખનાર અને બોલનાર ઘણા માણસોની જરૂર છે, પરીક્ષામાં પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે. પરીક્ષકોની સંખ્યા વધારવી પડે, પરીક્ષાનું ધોરણ એક સરખું નહીં રહે અને ઇનામ વગેરે આપવામાં ગુંચવણ થાય. ને દિંદી ભાષા આખા દેશમાં ફરજિયાત નથી શીખવાતી હોય તો તે મારફતે શિક્ષણ આપવાનો કાંઈ વાધો નથી, તો પણ 'ગાજ' ભાષા તો આપણે ઊંડી રાખીએ નહિ.

અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે માત્ર ભાષાનું જ પ્રાધાન્ય નજરે પડે છે અને જ્ઞાનને ઘણું ગૌણ પદ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવવાથી *English* *Comp* જરૂર નહિ. બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે રાજકીય સ્થિતિને અંગે ઇતિહાસ અંગ્રેજ માન્દ્રેત શીખવવાની જરૂર છે; પણ જે દૃષ્ટિથી તે શીખવશે તેમજ તે માધ્યમથી રીતે મન્દ્રેત નહિ ફારણ કે માર્સફનની જેવી ચોપડીઓ સાધારણ રીતે મળુર થશે. તેમણે એમ મુલ્યવ્યું કે મોઢા અને પાંચમા ધોરણમાંથી ઇતિહાસનો વિષય કાઢી નાંખવો જોઈએ અને છઠ્ઠા અને સાતમામાં તે અંગ્રેજીમાં શીખવવો જોઈએ. કેટલીક વાર આપણે ભુલી જઈએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી અંગ્રેજી જાણનારાઓ જ કરી છે, આપણે અંગ્રેજી *Composition*ની જરૂર છે, અને આખા દેશની ચળવળ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ ચાલી રહી છે.

મળ વકનાએ ઉત્તર આપનાં જણાવ્યું કે અંગ્રેજ ભાષા નીચલાં ગુજરાતી ધોરણથી શીખવાય તો પણ ફરક નથી, પણ ભુદિના વિકાસ માટે તો બીજા વિષયો માતૃભાષામાં જ શીખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસના સંબંધમાં તેમણે કહ્યું કે બીજા મેકાલે વગેરે લેખકોનાં જે પુસ્તકોમાંથી ખરી ઇતિહાસીક કેળવણી મળે છે તે તો કાલેજમાં જ શીખવાય છે. બે ત્રણ ભાષા જાણનારા પરીક્ષકો મેટ્રીક માટે નીમી શકાય અને તેમને તેમની ભાષામાં લખાએલાં પત્રોમાં મેંપી શકાય.

૮. વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ અને કેળવણી—આ વિશે એક શિક્ષકે નીચેના લેખ વાંચ્યો હતો.

આપણે બે મુદ્દા તપાસવાના છે.

૧. આપણા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ કેવી છે ?
૨. તેમને શારીરિક કેળવણી મળે છે ? અને મળે છે તો કેવી ?

આપણા દેશમાં જન્મતાં તમામ બાળકો કેમ જીવતાં નહીં હોય ? આપણા દેશમાં બાળકોમાં મરણ પ્રમાણ શાથી વધારે હશે ? આ અને આવા કચ્ચા અને કફોડા મનાલો. મારે પુછવા એવી મી. યાજ્ઞિકની ઇચ્છા હોવાથી તે પુછવા પડે તો મારું કંઠો.

બીજી બધી બાબતમાં મને તેમ હો, પણ મરણપ્રમાણમાં અમલવાદની સાથે હરી-કાંઈ કરનાર કોઈ સહેર નથી એ વાત આંકડાઓથી, હવે, નિર્વિવાદ સાબીત થઈ ચુકી છે. મુળક ઇલાકા આ બાબતમાં બહુ પજાત નથી. એટલે જે દેશમાં મરણ પ્રમાણ વધારે તે દેશની શારીરિક સ્થિતિ કેવી એ પુછવાની જરૂર ક્યાં !

હું દિંમત કરીને કહું છું કે આપણા બાળકોમાંના ૫૦% નળળા, યદ્ય કાંગળા જેવા માત્ર મરવાનીજ આળસે જીવે છે. આમાં વળી શરીરની ખરી ખીલવણી અને વૃદ્ધિ થવાના ખરા કાળમાં, ન્યારે ખરી રીતે તેમનાં ખોરાક, હવા, પાણી વગેરે પર ખાસ દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે તેજ સમયમાં જે પ્રાથમિક શાળાઓમાં આ બાળકોને જવાનું થાય છે તેનાં મકાનો હવા અજવાસ વગેરે ખાસ જરૂરની બાબતોમાં તદ્દત નકામાં હોય છે. આ ઉપરાંત તેમના વાંચવાના પુસ્તકોના કાગળો રૂઢી, શાહી ઝાંખી, છાપ આછી, ચિત્રો ખેડાળ, અને નકમા આંખ ફેરે એવા હોય છે. વળી બાળકો ખાધું ન ખાધું કે નય વાગ્યાના નિશાળે દોડે છે. અને સમીસાંજ સુધી ત્યાં પુરાય છે. આમાં કસરતને માટે પેરલક્ષ ખાસ, પાટીયું વગેરે નજરે પડે છે, પણ એ નિશાળોમાં કસરતના નામનું તો મોટું આમળા જેટલું મીઠું હોય છે.

અહીંથી આગળ ચાલી આપણી માધ્યમિક શાળાઓ નેહએ, તો ત્યાં પણ, માફ કરવું સાહેબો, મને તો લાગે છે કે એનો એજ વેમ દેખાય છે.

મોટા શહેરોની ખાનગી શાળાના મકાનો લાગનાં હોવાથી તેમાં જગ્યાની તંગી, અને હવા અજવાસ કમી મળવાથી વિદ્યાર્થીઓના શરીરપર આઠી અમગ થાય છે.

આ પ્રાથમી અને માધ્યમિક શાળાઓના મકાનોને લીધે, અને પાતળા કાગળોપર ઝાખી શાકની આછી ઉઘડેલી છાપને લીધે ૫૦% અહીંજ ચરમા પહેરતા થાય છે, અને અહીંજ ૭૦% માથું દુઃખવાની જીમ મારે છે. આમાં વળી અહીંના અયોગ્ય અભ્યાસક્રમે, અને તદ્દન અનનુકૂળ પરીલાઓની વચમાં બાળકો કચરધ જાય છે તેમનાં અંગે દોવધ જાય છે, અને તેઓ વારંવાર ક્ષય અને એવા અસાધ્ય રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. પણ આમાં વાંક કોનો ?

વળી દેશ પરદેશમાં ફેળવણીનો અર્થ આપણા આ ભાગ કરતા ભુદોળ કરવામાં આવે છે. નિર્બંધ લખવો હોય ત્યારેજ માત્ર આપણા આ ભાગમાં ફેળવણીમાં-શારીરિક ફેળવણીનો સમાવેશ થતો જણાય છે. બાકીના તમામ વખતે આપણે શરીરને વિસારે પાડી માત્ર મગજનેજ ફેળવવા તરફ મથીએ છીએ અને તેમ થવાનાં બે ચાર કારણો પણ છે.

જર્મની અને અમેરિકા બાદ કરીએ તો અંગ કસરતની બાબતમાં ફુનીઆના તમામ ભાગ પાછળ છે. આમાં ઈંગ્લેંડ તો હમણાં થોડા વર્ષથીજ જાણ્યું છે. અને ને કે પાછળ થોડા સમયથી આ બાબતમાં ઈંગ્લેંડ કંઈક પ્રયાસ કરી રહ્યું છે તે છતાં શારીરિક કસરત ફરજિયાત કરવાની તેને હજી જરૂર જણ્યું નથી.

હવે ન્યારે ઇંગ્લેંડમાંજ આ સ્થિતિ હોય ત્યારે હિંદુસ્તાનનું તો પુછવુંજ શું ?

આમાં વળી આપણા સંનૈગો તપાસો.

૧ આપણી દેશી રમતો મરી ગઈ. આપણા અખાડા હડી ગયા.

૨ કસરત શાળાઓ માત્ર નામરૂપજ આવી. વળી કુવામાં ન હોય ત્યાં હવામાં આવે શી રીતે એ ન્યાયે સરકાર પાસે અંગ કસરતના સારા સંગીન સાધન ન હોય તો કસરત . મારતરોને સાઈ સંગીન શિક્ષણ મળેજ ક્યાંથી ?

૩ કસરતના આ ધંગધડા વગરના ધોરણને પરિણામેજ કેટલેક ઠેકાણે સાત દિવસે દસ મીનીટ ક્ષીલમાં બાળકોને પુરતી કસરત મળે છે એવું ખાતું માનવું દેખાય છે.

૪. જ્યાં કસરત માસ્તરો અને ઈન્સ્પેક્ટરોજ શરીરના બુદ્ધા બુદ્ધા અંગે કેમ કેળવવાં તે જાણતા નથી, અમુક વિદ્યાર્થીને અમુક અને અમુકને અમુક કસરતની જરૂર છે, એવું પદ્ધતિસર જ્ઞાન જ્યાં માસ્તરોનેજ મળ્યું નથી, ત્યાં કસરતનું નામ કડવું પડે, ત્યાં કસરતો રચિકર ન નીવડે તો નવઈ શી ! હું તો ધારું છું કે રોગનું મુખ્ય ધર અહીં જ છે.

૫. રમતો રમતાં બાલકોને ગમ્મત પડે છે, માસ્તરની દેખરેખ નીચે કસરત શાળામાં જે અદ્યપથી ધ્યાન આપવું પડે છે, તેમ અહીં કરવું પડતું નથી. અહીં વિશેષ છૂટથી કામ થાય છે. અહીં અનુરૂપેજ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત, તથા ફુનીઆદારીનું ડહાપણ, અને નીતિના સંગીન પાક મળે છે, નૈતિક કેળવણીના હોંસીલાઓ આ દિશામાં ધ્યાન આપે તો પુનઃકે કરતાં આ વ્યવસ્થા શાળાઓમાં સંગીન પાક આપી શકે એવો મને મંલવ દેખાય છે. આથીજ રમતો પ્રિય થઈ પડે છે. વળી પરદેશી રમતોમાં રાજતેજ છે. આથી તે વધારે પ્રિય લાગે છે.

૬. પણ આ રમતો મોંઘી હોય છે, તેમને માટે બહોળી જગ્યા જોઈએ છે. આ મળવી અને મેળવવી વારંવાર મુશ્કેલ પડે છે. એમાં જાતનું ભારે ખર્ચ આવે છે. એ જોઈને આપણા ગરીબ દેશને માટે ઉપડી ન શકે એટલો ભારે લાગે છે. પછી એમાં તમામ છોકરા ભાગ લઈ શકતા નથી. આથી ૫ કે ૧૦ ટકાનેજ ફાયદો થાય તેવો સંભવ છે. આથીજ એમનો પૂરો લાભ આપણને મળતો નથી.

૭. સરકાર શારીરિક કેળવણીને અંગે ખાનગી શાળાઓને મદદ કરવા રાજ દેખાતી નથી. ગ્રાન્ટ ધન એઈડ કોરનો લાભ આ બાબતમાં ઈન્સ્પેક્ટરો આપતા નથી અથવા આપી શકતા નથી.

૮. નિશાળોએ લેગા મળી મહા મધ્યમણે ઉભી કરેલી એથલેટીક એસોશીએશન, જેના કમીશનર સાહેબ પ્રેસીડન્ટ છે, કલેક્ટર સાહેબ વાઇસ પ્રેસીડન્ટ છે, અને ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ એરમેન છે, તે બીજા માગી પોતાનું ટકુ મરતાં મરતાં ચલાવે છે. સીલકમાં રૂમીયા પુરા ત્રણ અને પાંચ આઠ દશજ હોવા છતાં, સરકાર તેને ફુડી બદામ આપી શકતી નથી. જો રમવાને માટે જમીનની માંગણી કરવામાં આવે છે તો તેની દાદ કે ફરીયાદ સાંભળનાર શ્રી હરિ છે. જ્યાં કેળવણીના નેતા કમીશનર કલેક્ટર, ઈન્સ્પેક્ટર અને અન્ય સમજદાર ગૃહસ્થો દેશની શારીરિક સુધારણામાં આ હોંશ, મદદ, અને ખર્ચ દેખાડે ત્યાં દેશનો દલાડો હજી ઘેર નથી. એમ કહીએ તો શું ખોટું ?

જ્યાં દેશનું કેળવણી ખાતુંજ કેળવણીના આ મુખ્ય અંગને ઉત્તેજન આપવાની પોતાની ફરજ છે એમ ન સમજે ત્યાં શારીરિક કેળવણી અપાય છે એમ કહેવાય કેમ ?

ચળી ને અમદાવાદ જેવા સંલેગે તમામ શહેરોમાં હાય તો શારીરિક કેળવણી શારીરિક આપાય છે એવું તો કહેવાય જ ક્યાંથી ?

હું ધારું છું કે આ બાબતમાં જે ચાર વ્યવહારૂં સૂચનાઓ કહું તો આપ ધ્યાન રાખી સાંભળશો.

આ સવાલ મારી સમજ પ્રમાણે ખાતાનોજ નથી. આ સાર્વજનિક સવાલ છે, તે પ્રશ્ન-સમસ્યા જનસમાજ-નેશનનો છે. જેમ ખાનગી શાળાઓ પોતાના દેશી ભાષાઓની મરુદ ખાતર દસ્તીમાં આવે છે તેમ નીચેની સૂચનાઓ પણ તેમને મદદ કરવાની છે.

૧. મોટા શહેરોના તમામ ભાગોમાં એક એક અખાડો ઉભો કરવામાં આવે તો આ દુઃખ અડધે અટકે.

૨. ગામે ગામ હોળી દીવાળી અને બીજા અગીઆરશે આ અખાડાઓમાં રમત ગમતના અને અંગકસરતના મેળાવડા થાય અને આ કામને હર હમેશ કેમ ઉત્તેજન મળે, નવ્ય એવી યોજનાઓ કેળવાયલા ગૃહસ્થો તરફથી થાય તો દેશ કંઈક સંગીત કામ કરી શકે.

૩. જર્મની અને અમેરિકા જેવી ઔદ્યોગિક સ્વર્ગરૂપ-કસરત શાળાઓ આ દેશમાં આવતાં ભલે વાર લાગે પણ ને આપણે અહીં આજે ભેગા થયેલા કેળવણીના કામમાં રોકાયેલા આપણેજ આપણા સંબંધમાં આવનાર તમામ માણસોને કસરતની જરૂર સમજાવીએ તો કંઈક માફ પરિણામ આવે.

૪. આપણે મલ્લ નેહરૂના નથી નથી. એક અથવા દસ રામમર્તિ અથવા મેંકેડે સેન્ડેથી આપણું કામ સરવાળું નથી. ભલે તે હો, ન હો, ચાઓ, ન ચાઓ એક, પાંચ, દશ શહેરી અથવા આખું લશ્કર શરીરે સંગીન હશે તેથી કોઈ દેશ, દોષ રાજ્ય રહ્યું રહ્યું નથી અને રહેવાનું પણ નથી. સમગ્ર પ્રજાના તમામ અંગો પરીપૂર્ણ ખીલે, કદૂપા, રોગી, તંદુરસ્તી વગરના શરીર રહેજ નહીં એ પ્રયામ આદરો.

આ અંગે દેશમાં એવી શારીરિક કેળવણી આપનારા પેદા કરો કે જેઓ બેસી ગયેલી, અથવા કણ્ઠતરની છાતીની માફક ઉપસી આવેલી છાતીવાળાને, ટળી ગયેલા ખભાવાળાને, મળળ રજા વધી ગયેલાને, હાથ પગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી અથવા ફેફસાના ઠેકાણા વગરના વગેરે તમામ રીતે શરીરની ખોડખાપણાઓને એવી રૂપની પદ્ધતિ સર, સંગીન શારીરિક કેળવણી આવે કે તેઓ સારા બાંધાના, તંદુરસ્તી, ઉપયોગી સુખી શહેરી થાય.

યુરોપીઅન મા અમેરિકન, મલુરનું કામ આપણા મલુરના કામ કરતાં કેમ વધારે ઉતરે છે ? આ સવાલનો થોડો આધાર, એનો થોડો જવાબ આપણી આ શારીરિક સ્થિતિ પણ આવે છે.

કસરતથી ભૂખ ઉધડે છે કસરતથી શરીરની ગરમી જળવાય છે. કસરતથી આરામ મળે છે અને નીરસિ ઉંઘ આવે છે, એથી સ્ફુર્તિ અને સહન શક્તિ વધે છે, એથી અંગોની તાકાત ખીલે છે વગેરે તમામ આગળ કહેવું નકામું છે.

મિત્રો ! આ કામ રમતો થોડેથો અંગે કરે છે. પણ કમવાર, નિયમમર, તમામ અંગને સરખી રીતે ખીલવી, આખા શરીરને સર્વે રીતે બરાબર તૈયાર કરવાનું કામ અખાડા અને કસરતશાળાઓનેજ સોંપવું પડવાનું. ત્યાર વગર તે દોષો દૂર થવાનાજ નથી. કસરતશાળાની વિવિધ કસરતોના ઉપયોગ શા છે ? રમતો અને અન્ય કામને અંગે કમાતા શરીરના ખાટી રહી ગયેલા ભાગોને કમવાર, પદ્ધતિસર, ધીમે ધીમે, રૂચિકર કસરત આપી, સંભાળથી ખીલવવા, તેમની ખાટી રહી ગયેલી વૃદ્ધિ પાછી ન્યારી કરવી, તથા માણુમ માત્રને આ મંસાર સ્વર્ગરૂપ નીવડે એ તૈયારીઓ કરી આપવી, એ છે.

બાળકોનાં બદન ઉત્તરથી જેમનાં તેમનાં અંગે ખ્યાનપૂર્વક તપાસવાનો અભ્યાસ પડ્યો હોય છે તેઓ તમને ખાતરી કરી કહેશે કે ત્યાં ત્યાં આવાં સો બાળકો તપાસ્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં સેકડે ૭૫ માં કંઈને કંઈ એવી શારીરિક ખોડ હોય છે કે જે સામાન્ય રમતગમતથી સંધરેજ નહીં. એને માટે તો રીતમર, રૂચિકર, અનુકૂળ, કસરતશાળામાં જઈ એવીજ કસરતો કામ આવવાની. આવા માણુસોમાંના કોઇના આખા શરીરનો ફોટોગ્રાફ લઈ તેના કોતરથી જુદા જુદા કોઈક કરીને કોઈ અચ્છન માણુસને દેખાડીએ તો આપો આપજ કહેશે કે આ અંગે એક માણુસના હોઈ શકેજ નહીં. આ આપણી ખરી સ્થિતિ છે ને કદી જૂલવી નોંધતી નથી.

આ ઉપગંત લોકોના શરીરની સુખાકારી સાચવવી, એ મ્યુનીસીપાલીટીઓની પણ મુખ્ય ફરજ છે. મોટા શહેરોના કર બરનારાઓએ અમદાવાદ જેવા સંલેગે હોય તો ૫૦૦ થર દીટ એક એક યોગાન મ્યુનીસીપાલીટી પાસેથી, પોતાના બાળકોના શરીરના સુખને અંગે, અલાયદું રખાવવું નોંધ્યે છે. આ કામ એક દિવસમાં થવાનું નથી. પણ પ્રયાસથી યશે એમ માફ માનવું છે.

મરકારે ગ્રાન્ટના ધોરણમાં જરૂર પડતો ફેરફાર કરી શારીરિક ફળવણીને અંગે ૬૦ મકુલને જુદીજ આંટ આપવાની જરૂર છે.

અખાડા, મલકુગતી, પટા, દાવ, મગદળ, મલખમ, રમતો, વગેરે તમામ શરીર ફળવણીના કામો જે ગૃહસ્થો ખાનગી સાહસથી ઉભા કરે તેમને જેમ મરકાર સારા કામની કદર કરવા ખાતર, રાવસાહેબ, રાવખલાદુર વગેરે ઇન્કાઓ આવે છે તેજ ધોરણે જનમમાજે પોતાના તરફની કદર તરફ આવા પરોપકારી સંજ્ઞોને, નરરત્ન, દેશબધુ, પ્રજાસેનક, વગેરે ઇન્કાજ આપવા ઘટે છે, અને તેમને દરેક જાહેર મેળાવડામાં મોખરાપર બેસવાનું માન આપવું ઘટે છે.

૯ વિદ્યાર્થીઓની માનસિક સ્થિતિ—એ વિષય ઉપર બોલતાં એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે શરીર અને આત્માનો સુમંવાદી વિકાસ થવો નોંધ્યે. હાલના શિક્ષણથી કાંઈક માનસિક ફળવણી મળે છે, પણ એકંદરે સ્મરણ શક્તિ ઉપર વધારે બોલે ચાલે છે.

૧૦ વિદ્યાર્થીઓનો નૈતિક વિકાસ—એ વિષે બોલતાં એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે અશુભ લાગણીઓ દરમિયાન અને સારી લાવનાઓ ખીલે એવું શિક્ષણ આપવું નોંધ્યે. દરરોજ સામાન્ય કામ શરૂ થતાં પહેલાં પ્રાર્થના કરવાની જે પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડમાં છે તે

અહીંયાં દાખલ કરવી જોઈએ. શિક્ષકોએ ધ્યાનમાં ગળવું જોઈએ કે તેમના બોધ ઉપર અને ખાસ કરીને અંગત દાખલા ઉપર વિદ્યાર્થીઓની નીતિનો ધણો આધાર રહે છે મહાભારત-રામાયણની કેટલીક વાતો શીખવાય તો તેની પણ નૈતિક છાપ સારી પડે. રમનગમતોમાં ભાગ લેની વખતે પણ જો નિયમોને અનુમરી રમાય તો નૈતિક વિકાસમાં ધાર્મિક કામ થાય.

તે વિશે ચર્ચા કરતાં એક શિક્ષકે કહ્યું કે, એન્થોવનની ચોપડીમાંથી તો નૈતિક શિક્ષણ નજ આપવું જોઈએ. નીતિના નિયમો સર્વસામાન્ય હોવા, જોઈએ. પણ ઉપરનું પુસ્તક તો હિંદીઓને રાજભક્તિના પાઠ શીખવવાની દૃષ્ટિથી રચાયું છે.

પ્રમુખે બધા વિષયોની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું કે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા નિદાણ આપવાની પ્રાણતમાં ઇતિહાસ વિષેજ મતભેદ છે અને બાકીના વિષયો પરત્વે ગુજરાતીમાં જવાબ આપવાની છટ આપવા યુનિવર્સિટીને વિનંતિ કરવાનો મત જણાય છે.

પ્રમુખ સાહેબ અને શિક્ષકોનો ઉપકાર મનાયા જીંદ મંબેલનનું વિમર્શન થયું હતું.

પરિશિષ્ટ ૪.

શ્રી કેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે સંમેલન.

પહેલો દિવસ.

શ્રી કેળવણીના કેટલાક પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે અમદાવાદ શહેરનાં ચોડાંક આગેવાન શ્રી પુરુષોત્તમ એક સંમેલન તા. ૭ મી અને ૮ મીની સાંજે પ્રેમાલાલ હોલમાં મળ્યું હતું. પહેલે દિવસે આશરે સો જણ હાજર હતાં અને તેમાં પ્રીતેશ દ્રેષનીંગ કાલેજની કેટલીક શિક્ષકઓ અને શિક્ષકો પણ હાજર હતાં. રા. જીવજીલાલ વ્રજરાય દેશાધરે સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠને પ્રમુખપદ આપવાની દરખાસ્ત મફતમાં જણવ્યું કે આપની કેળવણી પરિપક્વતામાં બીજા અનેક સવાલો સામે શ્રી કેળવણીના ચોડાંક પ્રશ્નો ચર્ચા શકાયે પરંતુ આ વિષયની વિગતતાર ચર્ચા વધારે છૂટથી અને વિસ્તારથી કરી શકાય માટે આ સંમેલન મેળવવામાં આવ્યું છે. પ્રશ્નના આગેવાનો તેમજ સરકારી કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ આ સંબંધમાં હાલ ઘણી જાગૃતિ બનાવે છે. તોતે પ્રમુખે આ ચર્ચા કરી ઘણીજ ચોચ છે. રા. ઇશ્વરલાલ દેશાધરે આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યું હતું. ત્યાર બાદ સૌ. વિદ્યાગૌરીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. સંમેલનના હેતુ વિષે કુંક સિવેચન કરી પછી તેમણે ચર્ચાની શરૂઆત કરી હતી.

તેમાંથી ધણી હાલ વૈદાની કોલેજમાં જઈ શકતી નહિ રોય. આ બાબત ધ્યાનમાં લઈનેજ વડી સરકારે દિલ્લીમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદી વૈદક કોલેજ કાઢી છે, પરંતુ તેનો લાભ અહિંની સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ લઈ શકશે. મુંબાઈની સરકારે જુદી આર્ટ્સ કોલેજની એક યોજના વડી સરકાર ઉપર મોકલી આપી છે, તેથી તેને ટેકા આપવાનો હાલ ખામ પ્રમંગ છે.

૧. જીજ્ઞાસુ ભેરિસ્ટરે ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે પહેલો મત્રાલ તો એ વિચારવાનો છે કે સ્ત્રીઓનો અભ્યાસક્રમ છોકરાઓના જેવોજ રોવો જોઈએ કે નહિ ? વળી જો કોલેજ જુદી કાઢવી હોય તો તે માટે સ્ત્રી શિક્ષક જોઈએજ. અને તે મળી શકશે કે કેમ ? અમેરિકા દેશ આપણને ધણી શીખવી શકે તેમ છે. ત્યાં નજર કરતાં જણાય છે કે ત્યાંની કોલેજોમાં છોકરા અને છોકરીઓ એકઠા લણે છે, તો અહિં પણ તેમ કેમ ન કરવું ? હું ખાતરીથી કહું છું કે તેમ થવાથી છોકરાઓ બાપવા નહિ બને કે છોકરીઓ નફર નહિ થઈ જાય. ઉલટા છોકરાઓ સ્ત્રીઓ તરફ માનની નજરે જોતા શીખે. જો કેમ જુદો કરવો હોય તો તો શાળાઓ કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ પણ તેમને માટે જુદી કંઈ પડશે. જુદી આટલે કોલેજમાં પૈસા ખચકા કરતા સ્ત્રીઓ માટે બોર્ડિંગ જુદી કંઈમાં આવે તો કોલેજ જીવનનો લાભ મળે. મી. રોમી પે. આપવાળાએ વધુ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે, સ્ત્રીઓ માટે જુદી કોલેજ એક imperative છે. કેમ જુદો રોય તો જુદી કોલેજો કાઢવી નહિ તો જુદી કોલેજ પાછળનો, પૈસો તેમના માધ્યમિક શિક્ષણ પાછળ ખર્ચવા જોઈએ.

૨. સધરીએ જણાવ્યું કે સ્ત્રીઓને ભણાવવી રોય તો કમમાના ભણતરનો બોલો એકાં કરવો જોઈએ.

૩. રામમોહનરાયે જણાવ્યું કે જુદો કેમ અને જુદી કોલેજો જોઈએજ.

૪. ચંદુલાલ દવેએ જણાવ્યું કે જો બેગી કોલેજોથી છોકરીઓ કોલેજમાં જતી અટકતી હોય તો બેગી લણનાથી ગમે તેટલો લાભ રોય તોપણ વધુ કન્યાઓને આગળ ભણવા લવચાવવાના રીતીની જુદી કોલેજ જોઈએ.

૫. બા. જમીષતરામ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું કે છોકરીઓ માટે જુદી કોલેજ કરી તેમાં છોકરાઓ જેવોજ કેમ હોય તો કાંઈજ સધા જેવું નથી. સધી દેશમાં કંઈની જરૂર લાગે તો તેમ કરવું.

૬. ગરુલાલ દુવે જણાવ્યું કે જો કોલેજ જીવન ન મળવું હોય તો જુદો કનાટર્સથી તે મળશે અને પ્રેક્ટિસના બાપણ તો બેગાજ સાલશે તેમાં કાંઈ વાધો ન હોવો જોઈએ. જો કેમ જુદો કરવો રોય તોજ જુદી કોલેજની જરૂર છે.

૭. પર્જન્યરાય મેટે જણાવ્યું કે વૈદાની કોલેજનો લાભ પ્રુગો જોટલો સ્ત્રીઓ લઈ શકતી નથી. માટે વૈદાની જુદી કોલેજની જરૂર છે જ.

૮. બા. રમણલાલએ એવી ફરીયાદ કરી કે બેગી કોલેજમાં છોકરાઓ તરફથી સ્ત્રીઓ તરફ જોઈએ તેવો વિનય બતાવવામાં આવતો નથી. બલકે અવિનય બતાવવામાં આવે છે અને તેથી કેટલીક બાબાઓ કોલેજમાં જતા ખચકાયજ. માટે જુદી કોલેજોની જરૂર છે.

(૨) પ્રો. કવેની સ્ત્રીઓ માટેની યુનિવર્સિટી સાથે આપણો સંબંધ—

આ વિષય વિશે બોલતાં ત્રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે જણાવ્યું કે, પ્રો. કવે એક મહા પુરુષ છે, અને આપણે બધા તેમની તરફ માનની નજરે જોઈએ છીએ. સ્ત્રીઓ માટે તહેમણે સ્થાપેલી યુનિવર્સિટિ સાથે આપણા સંબંધનો પ્રશ્ન ધણીજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી તપાસવો જોઈએ. આપણે વિચારવાનું એ છે કે સુરત અને અમદાવાદમાં સ્થપાયેલાં મહિલા વિદ્યાલયો કવેની યુનિવર્સિટિ સાથે જોડવાં કે નહિ. જોડવાની તરફેણમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે સ્ત્રીઓ માટે ખાનગી વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાની ભાવના ધણી આકર્ષક છે. ઉપરાંત એમ જણાવી શકાય કે, પ્રો. કવેની સંસ્થા અમુક પ્રાન્ત કે વિભાગની નહિ, પણ સકળ ભારતવર્ષની છે. દેશસેવા કરવાના મહાન હેતુથી તહેમણે આ કાર્ય આરંભ્યું છે, એ પણ નિઃસંક છે. વપેં સુધી સ્ત્રી કેળવણીના કામમાં તહેમણે જીવન અર્પેલું હોવાથી, તે સંબંધી તહેમનો અનુભવ પણ વિશાળ છે. નવી યુનિવર્સિટીના અંગે જે સેનેટ નિમવામાં આવી છે, તેના સભાસદો વિદ્વાન અને અનુભવીઓ છે. મૅટ્રિક અને તે પછી પરિક્ષાઓને માટે, જે અભ્યાસક્રમ આ સેનેટ રચ્યો છે, તેમાં ઐત્તિહિક વિષયો ધણા છે. એટલે જે સંસ્થાઓ એની સાથે જોડાય તેની પસંદગી માટે વશાળ અવકાશ રહે. બીજા પાસે યુજ્જરાતમાં એવી કોઈ સંસ્થા નથી કે જેની સાથે જોડી શકીએ. યુજ્જરાતમાં સ્ત્રીઓની જુદી યુનિવર્સિટી નીકળવાનો તરતમાં સંભવ પણ નથી. આ સંયોગમાં કવેની જે એકજ સંસ્થા પ્રાપ્ત છે તેનો લાભ આપણે લેવો જોઈએ. તેની સેનેટમાં થોડા યુજ્જરાતીઓ છે, અને જે યુજ્જરાતની કોઈ સંસ્થા તેની સાથે જોડાશે, તો ત્યાંના તેના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા માટે જુદી કમિટી નીમવાનો સંભવ છે. પરંતુ હાલની વસ્તુસ્થિતિનો પણ આપણે કોઈક વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રો. કવેને કમ તહેમની દેશી ભાષામાં રચાશે, અને તેથી પુનાની આ યુનિવર્સિટી સાથે રંગુન, અમૃતસરની કોઈ શાળા જોડાય એ અશક્ય છે. ખરી રીતે જોઈએ તો હાલ કવેએ સ્વતંત્ર ધોરણ ઉપર સ્ત્રીઓ માટે કોલેજ સ્થાપી છે. તેમ આપણે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઘણા વખત સુધી તે યુનિવર્સિટી મહારાષ્ટ્રનીજ રહેશે, અને આખા હિંદની ઘર્ષ શકશે નહિ. વળી સેનેટમાં યુજ્જરાતીઓની સંખ્યા ઘણીજ જૂજ છે, અને જેઓ તે પછી ધરાવે છે તે ઘણા વ્યવસ્થાપી હોવાથી સેનેટના કામમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાને અશક્ય છે. આથી અભ્યાસક્રમ તેમજ પરીક્ષાની વ્યવસ્થામાં યુજ્જરાતની પરિસ્થિતિ કદાચ ખ્યાનમાં નહિ લેવાય. આપણું મહિલા વિદ્યાલય તે સંસ્થા સાથે જોડાય તો પણ તેની પરિક્ષા સ્થાનિક મનુષ્યોજ લઈ શકશે. આથી કવેની યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં તેની છાપ મેળવવા સિવાય બીજો લાભ કોઈજ નથી. જે આપણે ન જોડીએ તો પણ કવેના અભ્યાસક્રમ, પરીક્ષાના પ્રશ્નો, કાર્ય પદ્ધતિ વગેરેના લાભ તહેમના રિપોર્ટ ઉપરથી આપણે લઈ શકીએ. ઐત્તિહિક વિષયો ધણા રાખવામાં શાળાના વ્યવસ્થાપકોની પડતી અગવડો આપણે જોવી જોઈએ. કસ્ટો કે ઘણા વિષયો શિખવવામાં ખર્ચ ઘણોજ થઈ જાય. વળી જવાબદારીને જુદીથી આપણી શાળાઓ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરી શકે, એવા માણસો યુજ્જરાતમાં નથી એવું કહેવું હાલના કાયદાઓની અવગણના કરવા જેવું છે. વનિતા વિશ્રામ અને મહિલા વિદ્યાલયોની વ્યવસ્થા કરનાર ઘણા સ્વાર્થાત્માગી અને જાહોશ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આપણી વચ્ચે હયાત છે. આ

સંસ્થાઓ પુનાની યૂનિવર્સિટી સાથે જોડવાથી આપણને ચોતાની સંસ્થા દાદવાનો વિચાર નહિ રહે. પૈસાનો મવાલ પણ આપણે વિચારવો જોઈએ, કારણ કે જે કર્વેની સંસ્થા આપણે સંબંધ બાંધીએ તો આપણા ઉપર પૈસાના સંબંધમાં તહેમનો વધારો દૃઢ રહે અને તેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને કદાચ સોસલું પડે. પહેલાં આપણે આપણા પગ ઉપર ઉભા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને પછી જે ચોચ લાગે તો ગ્રો. કર્વેની સંસ્થા સાથે આપણી શાળાઓ જોડવી.

આ વિષે ચર્ચા શરૂ કરતાં રા. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે જણાવ્યું કે, સ્ત્રીઓની કળવણી માટે ખાનગી બીન સરકારી સંસ્થા સ્થાપીને ગ્રો. કર્વેએ આખા દિન્દુસ્તાન આગળ એક નવી બાવના રજૂ કરી છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તેથી નવો ઉત્સાહ રજૂ થયો છે, અને મોટે ભાગે તેનીજ અસરથી આપણા શાંત મુજગતમાં પણ એ ખાનગી વિદ્યાર્થી સંસ્થાઓ પાયાં છે. આમ જે ગ્રો. કર્વેનાજ ધોરણ ઉપર આપણી સંસ્થાઓ ચલાવવાની હોય તો આપણો પ્રયત્ન એ નથી કે ગ્રો. કર્વેની યૂનિવર્સિટી સાથે શા માટે જોડવી, પણ એજ છે કે શા માટે ન જોડવી. પુનાની સંસ્થા સાથે સંબંધ બાંધવાથી ઘણાજ અનુભવી શિક્ષકો-શાસ્ત્રીઓએ રચેલા અભ્યાસક્રમનો લાભ મળશે. તેમજ પ્રતિષ્ઠિત પરીક્ષાનું મંડળ આપણી શાળાઓની પરીક્ષા લેશે. સમગ્ર દિલ્હી દૃષ્ટિથી પણ જરૂરનું છે કે આમ થવું જોઈએ. કારણ કે જે પુનાની યૂનિવર્સિટી સાથે જોડાઈ શાળા ન જોડાય તો તે નિષ્ફળ થઈ રહેવાય. આપણે તો ખાસ કરીને એજ જોવાનું છે, કે આપણી સંસ્થાને આપણે કાંઈ સંસ્થા જોડીશું કે કેવળ અદર રાખીશું. ગુજરાતની યૂનિવર્સિટી સ્થાપવાની દાલ કાંઈ ચોક્કસ ચોજના નથી. તો પંદર કે વીસ વર્સ પછી તે સ્થપાય ત્યાં સુધી તો કર્વેની યૂનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં જ લાલ છે. રા. નગીનદાસ સંઘવીએ વધુ ચર્ચા કરતાં કહ્યું કે જે પરિક્ષાને માટે આ સંબંધ બાંધવામાં આવતો હોય તો તે ચોચ નથી, કારણ કે અહિંયાં પરિક્ષક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ મળી શકે. રા. શંકરરાય અમૃતરાયે જણાવ્યું કે ગ્રો. કર્વેની સેનેટનું બંધારણ જુદા જુદા પ્રાંતોને ન્યાયી નથી. અને તેથી આપણી શાળાઓ તેમને સોંપવાની જરૂર નથી. બધું શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા આપવાનું હોવાથી ગુજરાતનાજ પરિક્ષક જોઈએ. જે ગુજરાત માટે નવી યૂનિવર્સિટીની જરૂર હોય તો તે એકદમ સ્થાપવી જોઈએ. રા. જીવણલાલ દેશાઈએ પુછ્યું કે નિવર્સિટી પરિક્ષા લેવા માટે છે કે શિક્ષણ આપવા માટે છે? પરિક્ષા માટે જોડવાની જરૂર નથી, અને શિક્ષણ માટે જૂદી યૂનિવર્સિટી પ્રદવાની જરૂર છે.

(૩) માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા અને તહેમો વધારે-એ વિષે બોલનાં રા. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે નીચેના આંકડા રજૂ કર્યા હતા.

સ્થળ.	સંસ્થા.	સરકારી.	મ્યુનિસિપલ	દેશી સંસ્થાની	ગ્રાંટ લેતી શાળાઓ.			ગ્રાંટ ન લેતી.	કલ.
					યુરોપી-યનની.	ઇંગ્લેન્ડ ભાષાની	એંગ્લો-વર્નાક્યુલર		
મુંબાઇ.	હાઇસ્કુલ.	૨	૦	૧	૧૨	૪	૧૧	૨	૩૨
	મીડલ સ્કુલ.	૦	૧	૩	૧૪	૧૬	૧૪	૭	૫૫
મુળસાત.	હાઇસ્કુલ.	૧	૦	૧	૦	૧	૩	૦	૬
	મીડલ સ્કુલ.	૦	૦	૨	૦	૧	૦	૧	૪

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણીજ ઓછી છે. જ્યારે આખા ધલાકામાં છોકરાઓની હાઇસ્કુલો ૧૪૧ અને મીડલ સ્કુલ ૩૭૯ છે, ત્યારે છોકરીઓ માટે તેજ સંસ્થાઓ અનુક્રમે ૩૨ અને ૫૫ છે. ૩૨ હાઇસ્કુલોમાંથી વળી ૧૨ ફક્ત યુરોપિયન કન્યાઓ માટેજ છે, અને ૪ માં પહેલેથીજ બધું ઇંગ્લેન્ડમાં શિખવવામાં આવે છે. આથી આપણા દેશની સામાન્ય છોકરીઓ જેનો લાભ લઈ શકે તેવી તો ફક્ત ૧૬ રહી. તહેવીજ રીતે ૧૪ મીડલ સ્કુલ યુરોપિયન માટે છે, અને ૧૬ માં ઇંગ્લેન્ડથીજ શરૂઆત થાય છે, એટલે આપણા દેશને સામાન્ય કન્યાઓ માટે તો ફક્ત ૨૫ જ રહી. આ નિશાળોના વધારા માટે ત્રણ માર્ગ સૂચવી શકાય. પ્રથમ તો સરકારેજ દરેક જગ્યામાં ગ્રાંટમાં ગ્રાંટી એક હાઇસ્કુલ અને તેમ ન બની શકે તો એક મીડલ સ્કુલ છોકરીઓ માટે સ્થાપવી જોઈએ. આખા ધલાકામાં સરકાર બે હાઇ-સ્કુલ ચલાવે છે, અને તે પણ ઠાંધક અચાનક ઉધડેલી છે, કારણ કે પુનાની હાઇસ્કુલની શરૂઆત તો ત્યાંના વતનીઓએજ કરી હતી, અને અમદાવાદની હાઇસ્કુલ પ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ સાથેજ ચલાવવામાં આવે છે. હવે જરૂરનું છે કે આ શાળા દર વર્ષે વધારવાનો ચોક્કસ ક્રમ સરકારે ચોળને અમલમાં મુકવો જોઈએ. બીજું મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આવી શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ. અત્યારે પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓ આખા ધલાકામાં છોકરાઓ માટે ૪ હાઇસ્કુલ અને ૫૬ મીડલ સ્કુલ ચલાવે છે, તો છોકરીઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે મત્વર સંસ્થાઓ કાઢે એ જરૂરનું છે. લોકલ બોર્ડ પણ આ દિશામાં કાંઈ કરી શકે. કારણ કે તે હાલ ૫ મીડલ સ્કુલ ધલાકામાં ચલાવે છે. ત્રીજું, લોકના આગેવાનોએ અને પદોપકારી પુરૂષોએ પણ પોતાના દેશની કન્યાઓની કેલવણીમાં રસ લઈ તે માટે ન્હાની મોટી સંસ્થા કાઢવાને તત્પર થવું જોઈએ. સરકાર કે મ્યુનિસિપાલિટી તરત જાગૃત ન થાય તો પ્રગળેજ આ કામ હાથ ધરવું જોઈએ.

આ વિષે ચર્ચા કરતાં રા. સંઘવીએ જણાવ્યું કે મ્યુનિસિપાલિટીને પૈસાની ઘણી તાબુ રહે છે, માટે આપણે પોતેજ કન્યાશાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ. આ સ્થળે ચર્ચા બીજા દિવસ ઉપર મુક્તવતી રાખવામાં આવી હતી.

બીજો દિવસ.

તા. ૮ મી ઓક્ટોબરને દિવસે સાંજે પાંચ વાગે આ સભા શ્રી. વિદ્યાગૌરીના પ્રમુખ પદ્મા નીચે મળી હતી, અને અધુરો રહેલો કાર્યક્રમ ચર્ચા કરવા પ્રમુખે મુચ્ચું હતું.

(૪) સરકારી શાળાઓ માટે સ્થાનિક આગેવાનોની કમિટી નીમવાની જરૂર—

તે વિષે બોલતાં રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામે જણાવ્યું કે મયા દેસુઆરી માસમાં સ્ત્રી કેળવણી વિષે હિંદી સરકારે જે પત્ર બહાર પાડ્યો છે, તેમાં આ પ્રશ્ન વિષે પ્રાંતિક સરકારનો અને તેની દ્વારા લોકોના આગેવાનોનો પણ મત પુછેલો છે, તેના જવાબમાં મેં જણાવ્યું છે કે આવી કમિટીઓ નિમવાની જરૂર નથી. પ્રથમ તો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવાને માટે કદાચ કમિટી નીમી શકાય. પરંતુ જુદે જુદે સ્થળે જુદો જુદો ક્રમ રાખવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. તે તો આખા ઇલાકાની શાળાઓ માટે એક સરખાજ હોવો જોઈએ. કેળવણી ખાતાના ઉપરી બહારના અનુભવીઓનો અને કેળવણીકારોને મત લેવો ઠીક છે, પણ તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા જુદી જુદી શાળાના અધિકારીઓને ન હોવી જોઈએ. જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા વિષયો શિખવાતા હોય તો એક શાળામાંથી બીજી શાળામાં જવા ઈચ્છનાર કન્યાઓને ઘણીજ અગવડ પડે. કમિટી બીજા કામને માટે પણ નીમી શકાય—શાળાની વ્યવસ્થા માટે આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જેઓ શાળા માટે નાણાં આપે છે, તેમનો હાથ વ્યવસ્થામાં કેટલેક અંશે રહેવાનો. મ્યુનિસિપાલીટી કે લોકલ બોર્ડ આવી શાળાઓ સ્થાપે એવો સંભવ નથી. કારણ કે તેમને મોટે ભાગે પ્રાથમિક શિક્ષણ તરફ લક્ષ આપવાનું હોય છે. સરકાર જે આવી શાળાઓ કદાચે તો તેની વ્યવસ્થા કેટલાક સ્થાનિક આગેવાનોના મંડળને સોંપે એ બની શકે એમ છે. અલબત્ત સરકાર પૈસા આપે તો અમુક કોડના નિયમો પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવાની ફરજ પાડી શકે. છતાં જે ધોરણ એકવાર નક્કી થાય તો સ્થાનિક કમીટી નીમી શકાય. તેમાં બહુધા સ્ત્રીઓ હોય અને તેમની મદદમાં કેટલાક ડેપુટી હોય તો એકંદરે કમીટી લાલસામયક બને. કમીટી હોય તો પણ હંમેશની દેખરેખ માટે કોઈ પગારદાર માણસ રાખવો જોઈશે. કેળવણીની આખી વ્યવસ્થામાં ખરેખરો સુધારો તો ત્યારેજ થશે કે જ્યારે ઈંગ્લેન્ડની માફક અહીંયાં પણ દરેક જગ્યામાં એક સ્વતંત્ર સ્કુલબોર્ડ નીમાશે અને તેના સભાસદો કેટલેક અંશે લોકોની સુલભીયી પસંદ થશે. આવા બોર્ડોની સ્થાપના જે શક્ય હોય અને તેમાં અનુભવી કેળવણીકારો નીમી શકાય એમ હોય તો કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓ પર દેખરેખ રાખવાનું કામ તે ચોચ રીતે કરી શકે. તે શિવાય જે એકધારા બંધારણ વાળી કમીટી નીમી શકાય તે ઠીક છે. પણ અભ્યાસક્રમની પસંદગી માટે તો કમિટી ન જ હોવી જોઈએ.

(૫) કન્યાઓ માટે જુદા અભ્યાસક્રમ અને તેના ખાસ જરૂરી વિષયો—
એ વિષે સૌ. શારદા મહેતાએ એક બોધદાયક લાખણું કર્યું હતું.

એ વિષે નીચેના બે પ્રશ્નો મુખ્ય છે:—

૧. અભ્યાસક્રમ અલાદિદા કેવી રીતે કરવા ? હાલનો અભ્યાસક્રમ કેટલો યોગ્ય છે ?

૨. સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી થાય એવા વિષયો કયા કયા છે ? તેમને કેવી રીતે સ્થાન આપવું ?

પ્રથમ પ્રશ્નમાં બે પ્રશ્નો સમાવેશ થાય છે. એક તો અભ્યાસક્રમ અલાદિદા હોવા નોંધએ કે નહિં ? અને બીજું, જો હોવા નોંધએ તો કયા કયા વિષયો અને કેવી રીતે હામલ કરવા નોંધએ ?

અભ્યાસક્રમ અલાદિદા હોવા નોંધએ કે નહિં, તેને માટે મતભેદ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તો કાંઈ સવાલ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં તો લખતાં, વાંચતાં, સાધારણ ગણિત, પ્રાંતનો જ ઇતિહાસ અને હિન્દુસ્થાનની ભૂગોળ એટલું શીખવાય છે. આટલું જ્ઞાન તો સહુને આવશ્યક છે. એથી વધારે શિક્ષણનો અવકાશ જ નથી. કારણ કે બાળકોનાં મગજ ઉપર વધારે જોળે નાંખવાની આપણી ઇચ્છા નથી. તેમજ એથી વધારે જ્ઞાન બાળકો કુમળાં મગજમાં ઉતરી પણ શકે નહિ. એટલે એટલાં વય સુધી એટલે લગભગ નવ વર્ષ સુધી તો તદ્દન સરખું જ્ઞાન છોડરા છોકરીઓને આપાય છે, તે વ્યાજબી છે. હવે ત્યાર પછી પ્રાથમિક શિક્ષણ શરૂ થાય છે. તેમાં પહેલાં બે ધોરણોમાં તો છોકરા છોકરીઓને કાંઈ જૂઠું શિક્ષણ આપવાની જરૂર નથી રહેતી. કારણકે બીજાં ધોરણ પૂરું થતાં છોકરીની ઉંમર લગભગ અગીઆર વર્ષની થશે. હવે અમારું કહેવું એમ છે કે, ત્યાર પછી છોકરાછોકરીના શિક્ષણક્રમમાં ફેર હોવાની જરૂર છે. કારણકે આપણા દેશની સ્થિતિ જોતાં જોટલો વખત પુરૂષોથી ફેળવણી લેવાય છે, તેટલો વખત સ્ત્રીઓથી લઈ શકાતી નથી. ગમે તેમ હો આપણી સ્થિતિ જોતાં સાધારણ રીતે છોકરીની ફેળવણી પંદર સોળ વર્ષમાં પૂરી કરવી પડે છે. અથવા એથી આગળ કોઈ ભાગે જાય તો વીસ વર્ષ સુધી જઈ શકે છે તો તેટલા વખતમાં સ્ત્રીને યોગ્ય ભાણું આપવું એ આપણી ફરજ છે. એ વાત મલ્ય છે કે જ્યાં મન ફેળવવાની જરૂર છે, ત્યાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્નેને માટે એક સરખી જ ફેળવણી હોવી નોંધએ. જે પ્રમાણે પુરૂષોના સંસારવ્યવહારમાં તેમનું યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, જીઓમેટ્રી, ટ્રીગોનોમેટ્રી, એલજબ્રા, ઇત્યાદિ કાંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી; એ તો માન મન ફેળવવાના, મન ખીલવવાના ઉપાય છે. તો સ્ત્રીઓનાં મન ખીલવવાનાં એ જ સાધન હોવા નોંધએ; આ મુદ્દો થોડે અંશે ખરો છે. સંક્ષિપ્તમાં આ વિષયોનું elementary જ્ઞાન સ્ત્રીપુરૂષ બન્નેને હોય, તેમાં ટરકત નથી. પરંતુ સ્ત્રીઓને થોડા વખતમાં, અનેક વિરૂદ્ધ સંલેગોમાં કાર્ય કરવાનું છે તેથી જે વધારે ઉપયોગના વિષય હોય તેને પ્રથમ સ્થાન આપવું. કારણકે, સઘળા વિષયો રાખતાં અભ્યાસનો જોળે ઘણો જ વધી જાય. આ ઉપરાંત સામાન્ય ફેળવણી પછી, પુરૂષ વર્ગને માટે ધંધાદારીમાં અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે, તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મંસારમાં જે કર્તવ્ય છે તે યોગ્ય રીતે બજાવવા માટે તેમને તેમના પ્રદેશમાં શિક્ષણ મળવાની જરૂર છે. પહેલાંના વખતમાં

એવી જીવણી સંયુક્ત કુટુંબને લીધે અનેક આપદઓ વેદનાં મળતી હતી. આજે એ વખત બદલાયો છે. ન્હાની ઉમરથી કુટુંબની જવાબદારી આવી પડે છે તેથી સામાન્ય શિક્ષણ ઉપરાંત enlightened mothering એટલે સુશિક્ષિત માતા થવાની જરૂર પડે છે, એટલે બાળકોની ન્હાની ઉમરમાં સંભાળ, તેને યોગ્ય જોરાક, માંદે સાજો તેની વ્યવસ્થા, બાળકના રોગની યોગ્ય સાવચેતી, તેમનું શારીરિક, માનસિક આરોગ્ય એ ઉપરાંત ગૃહવ્યવસ્થા સંબંધી બધા વિષયો બાળવાની તેને જરૂર પડે છે.

ગૃહરાજ્યમાં આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, નૈતિક, અને કળા મંબંધી તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. ગૃહ એ કુટુંબને રહેવાનું સ્થળ, પ્રેમનો આશ્રમ છે. મનુષ્ય જીવનનો પવિત્ર આશ્રમ છે. ઘરમાં છોકરો ઉછેરાય છે.

આજનાં મંતાન તે કાલનાં નાગરિક જન થશે.

સમાજનું પ્રથમ અંગ સ્ત્રી, અને તેનું બાળક હતું. કુટુંબમાં તથા લિંગ લિન્ગ ભતિમાં ચાલતી રૂઢી અને કાયદા, તે આ અંગને સ્થાયી બનાવવાનો, તેમજ પુરૂષ-એટલે પિતાનો કુટુંબ સાથે સંબંધ ગાઠવત કરવાનો ઇતિહાસ છે.

સ્ત્રીજાતિમાં ઉત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. તે માતા તરીકેના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી, તેમને ઉછેરવી, ગૃહ અને ગૃહજીવનનું ચોક્કસ કરવું એ આ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ આધાર છે. તેથી દરેક બાળાને—પછી ગમે તે સ્થિતિમાં તે હોય—ગૃહજીવનના કર્તવ્યપ્રદેશમાં તેનો ઉત્સાહ જાગૃત કરવાને તેમ જ તેને રસિક બનાવવા માટે શિક્ષણ આપવું જોઈએ. અને જેમ જેમ આપણા જીવનની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થતી જાય તેમ તેમ આપણી મનોભાવના ઉત્તરોત્તર ઉંચી થતી જાય, તેને અનુકૂળ શિક્ષણ હોવું જોઈએ. પરિણામે જીવનનું મહત્વ, જીવનની સુંદરતાનું ભાન થાય. આ જ જનસમૂહનો આદર્શ હોવો જોઈએ—જ્યાં આદર્શ નથી, ઉચ્ચ અભિક્ષાપા નથી ત્યાં મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે.

અનુભવથી જણાય છે કે, ૧૪ થી ૧૬ વર્ષની બાળાઓને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપાવવું જોઈએ, તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. પચાસ વર્ષ ઉપર આપણી જે સામાજિક સ્થિતિ હતી તે આજે રહી નથી. બદલાએલી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ શિક્ષણ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ.

પદ્ધતિપૂર્વક ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ વ્યવહારમાં મૂકવાનું કામ કંઈ ઘણું મુશ્કેલ નથી. એ કાંઈ ખોટો તરંગ નથી. સમાજના ઉત્કર્ષમાં અતિ મહત્વનું સાધન છે.

આજના ધોરણોમાં આ વિષયોને સ્થાન અપાતું નથી. તેથી છોકરીઓ લગભગ નવ દશ વર્ષ શાળામાં શીખીને નીકળીને તરત ઘર માંડે તો જરા પણ તેને સમજણ પડે નહિ ને ગોથાં ખાયા કરે. ઘણી બાબતો ઘરમાં જોવાથી આવડે એ વાત ખરી છે. પણ તે સઘળું સારી રીતે આવડવા માટે સિક્ષિત માતાઓની જરૂર છે. તે નિશાળે રહે છે એટલે ઘરમાં જોવા શીખવાનો અવકાશ રહેતો નથી. વળી જે આપણી છોકરીઓને યોગ્ય શિક્ષણ અપાશે તો અત્યારે કન્યાકેળવણી પ્રત્યે જે અપ્રીતિ છે તે દૂર થશે ને વધારે કન્યાઓ શિક્ષણ લેતી થશે.

એટલે ઉપર કહ્યું તેમ સ્ત્રીઉપયોગી વિષય દાખલ કરવા માટે, અસાહિદા અભ્યાસ-ક્રમની જરૂર છે.

ખીજું, હાલમાં સર્વ પ્રકારનું ઉચ્ચ શિક્ષણ દેશના અધિકારી લોક પરદેશી હોવાથી પાસ્ટી ભાષામાં આપવામાં આવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણથી ઇંગ્લેજ ભાષાનું સાફ જ્ઞાન ગમે તેટલું આવશ્યક હોય, તો પણ સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ એ જ ભાષા દ્વારા આપવું એટલે વિદ્યાર્થીના માર્ગમાં અનેક અનાવશ્યક કૃત્રિમ અડચણ આવીને ઉભી રહે છે. આપણી માતૃભાષા, જે પ્રમાણે આપણી પોતાની કરીને મહણ થઇ શકે, તેટલા પ્રમાણમાં પાસ્ટી ભાષા આપણી કરવી અશક્ય છે. જ્યાં સુધી યુનિવર્સિટીમાં દેશી ભાષામાં જ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રગતિ જોઈએ તેટલી થવાની નથી. ખીજું, આ પદ્ધતિથી મગજને બહુ જ શ્રમ પડે છે. સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળતું હોય તો ઘણા થોડા સમયમાં અને તેની સાથે સંગીન શિક્ષણ મળી શકે. જગતમાં કોઇ પણ દેશમાં પાસ્ટી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાતું જાણમાં નથી. આપણે જ દેશ દસનસીબ છે. તે છતાં હજી આપણા પોતાના લોક જ તેથી થતું નુકસાન સ્વીકારી શકતા નથી. એ ખરું છે કે, આપણી સ્થિતિ સહુ કરતાં જુદી છે. કશુંલ. ઇંગ્લેજ ભાષાનું સદંતર શિક્ષણ ના જ આપવું એમ ઠાકર કહેવું નથી. બેશક, ઇંગ્લેજ ભાષાનું જ્ઞાન આ જમાનામાં સર્વને હોવું જ જોઈએ. કારણ કે એક તો આપણી રાજ્ય ભાષા છે—આખા હિન્દુસ્થાનના શિક્ષિત વર્ગ વચ્ચે સંબંધ, એકતા કરાવનાર એક સાધન છે, અને તેનું સાહિત્ય વિશાળ છે. આ ઉપરાંત આપણા પોતાના દેશમાં તેમ જ અન્ય દેશના આચારવિચાર, પ્રગતિ સર્વેનું જ્ઞાન થવા માટે ઇંગ્લેજ ભાષા એ જ સાધન છે. તેથી દરેક જાળાને ઇંગ્લેજ ભાષાનું સાફ જ્ઞાન આવશ્યક છે; પરંતુ તે ખીજી ભાષા તરીકે પ્રતિહાસ, જુગોળ, વિજ્ઞાન, ઇત્યાદિ વિષયોનું જ્ઞાન ઇંગ્લેજ ભાષાદ્વારા આપવાની જરૂર નથી. કારણ કે મગજને બેશુમાર શ્રમ પડે છે. તો જો પુરૂષની મગજશક્તિનો પરભાષાદ્વારા શિક્ષણથી ક્ષય થતો હોય તો આપણી બાળાઓના કામળ મગજની ગતિન ક્ષીણ કરી નાખવાની જગાં પણ હુમ્મલ નથી. પુરૂષોને તો સરકારી નોકરીઓ કરવાની છે, પરદેશી લોક સાથે ધંધા રેજીમાર કરવાનો છે, એટલે એમને તો સરકારે સ્થાપેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ લીધા શિવાય છૂટકો નથી. પણ સ્ત્રીઓને તેમ કરવાની શી જરૂર છે ? આપણામાં વિચારશક્તિ અને originality માલુમ પડતી નથી તેનું પણ એ જ કારણ છે. કદાચ આટલી અવક્રિયા છતાં પુરૂષોને કદાપિ એ દ્વારા શિક્ષણ આપવું પડે તો હજી જુદી વાત છે; પરંતુ સ્ત્રીઓને કાંઈ એવા કારણો નડતાં નથી. વળી તેમને થોડા વખતમાં ઘણું શીખવાનું છે માટે સ્ત્રીઓનો શિક્ષણક્રમ જુદો હોવાની આવશ્યકતા છે.

શરનામા વાંચતાં આવડે એટલું નહિ પણ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરી શકે, વાતચીત કરી શકે એટલું) ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપવું હોય તો મેટ્રિકમાં ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ અપાય છે તેના કરતાં વધારે વિશાળ જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે, અને તે આપવા માટે કન્યાઓના મગજને યમ ન પડે માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃત, ખગોળવિદ્યા ઇત્યાદિ વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવ્યાથી પ્રથમના ચાર વર્ષમાં પૂરાં કરી શકાય. એટલે પાછળના બે વર્ષો માત્ર ઇંગ્રેજી અભ્યાસ માટે, ગૂજરાતી ઉંચા વાંચન માટે તથા સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. જે કન્યાની પાસે પૈસાનાં સાધન હોય, વખત હોય, શુદ્ધિશક્તિ હોય, અને ઇચ્છા હોય તો પુરૂષવર્ગ સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરે. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આપે તો તેમાં કાંઈ વાંધો નથી. ઉલટું એવી સ્ત્રીઓ તો એક પ્રકારે આપણા જનસમાજની asset છે. માત્ર જનસમૂહમાં શોશિલિયનો અચાર વધે, આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, આપણા દેશને શોભા આપે એવાં સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થાય એ પ્રકારની શોશિલિયપદ્ધતિ હોવા માટે શિક્ષણક્રમ જુદો હોવાની જરૂર છે. જે છોકરીઓને યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા આપવી હોય તે ભલે આપે, પણ જેને ન આપવી હોય તેને માટે તો અસારનો કમ માત્ર મેટ્રીકયુલેશન પાસ કરાવવાના ઉદ્દેશનું જ લક્ષ્ય રાખીને કરેલો છે, એટલે આપણી છોકરીઓની જીવનયાત્રાને અનુકૂળ નથી અને ખીજું બહુ ભાર છે. માટે જે કન્યાઓને માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને અભ્યાસ પૂરો કરવો હોય, તેમને માટે જુદો ક્રમ હોવાની જરૂર છે. વળી છોકરીઓના અભ્યાસના વખતમાં પણ થોડો ફેર હોવાની જરૂર છે. કારણકે, સામાન્ય ઘરની સ્થિતિ હોય ત્યાં જોઈએ તેટલાં માણસ કુણસો હોતા નથી તેથી છોકરીઓને પોતાની માતાને કામમાં મદદ લાગવું પડે છે. તો તેમના અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપવા માટે તેમને અનુકૂળ નિશાળનો વખત રાખવાની જરૂર છે. આમ થાય તો જ કન્યા કેળવણી લોકપ્રિય થશે ને તેનો અચાર વધશે.

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, છોકરાઓ અને છોકરીઓનો કમ માધ્યમિક શિક્ષણમાં જુદો રાખવાની જરૂર છે.

હવે ખીજો પ્રશ્ન લઈએ કે અભ્યાસક્રમ જુદો હોવો જોઈએ, તો કેવો હોવો જોઈએ? કયા કયા વિષયો અને કેવી રીતે દાખલ કરવા જોઈએ ?

સરકારની નવી સંચલના પ્રમાણે કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓનો શિક્ષણક્રમ ૭ ધોરણનો રાખ્યો છે, તેને બદલે એક ધોરણ ઉમેરીને સાત ધોરણોનો કરવો. એટલે તર ચૌદ વર્ષની છોકરીને જે વિષયો સમજતાં મુશ્કેલ લાગે તે એક વર્ષ વધારે રહ્યાથી સારી રીતે સમજી શકાય. ખીજું, ભૂગોળનો વિષય ઇંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં પૂરો કરી દેવો જોઈએ. એટલે ઇંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં હિંદુસ્થાનનું સામાન્ય, ખીજા ધોરણમાં એશિયા પૂરો અને બ્રિટિશ બેટા તથા બ્રિટિશ સંસ્થાનની વિશેષ માહિતી. અને ત્રીજા ધોરણમાં યુરોપ પૂરો; (તે સિવાય જૂતળ હરેક ધોરણમાં અને આફ્રિકાનું સામાન્ય જ્ઞાન અને ચોથા ધોરણમાં અમેરિકા અને આગળના ધોરણોનું સામાન્ય પુનરાવર્તન.)

ગૂજરાતી વાંચનમાં ત્રીજા ધોરણ પછી નવું સાહિત્ય કાંઈ નથી. તો ચોથા ધોરણમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાક્ષરોનાં ગદ્ય-પદ્યનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પાંચમા

ારણમાં, જટ્ટ ધોરણમાં અને સાતમા ધોરણમાં શિષ્ટ ગ્રંથકારોના વાચન શિવાય માસિક ચોપાનિયાં, ન્યુઝપેપર્સમાંથી આર્ટીકલો વાંચીને તેનું વિવેચન કરવું જોઈએ.

ગણિતનો વિષય ચોથા ધોરણ સુધી ચલાવવો તેમાંથી મેટ્રિક સિસ્ટમ કહાડી નાંખવી અને નક્ષે ટોટો ઉપરાંત મેન્સ્યુરેશન અને સ્ટોકસ અને શેર્સ ઉમેરવા. પાંચમાં ધોરણમાં નવી સૂચના પ્રમાણે નામાનો વિષય ગણિતમાં દાખલ કર્યો છે તે કહાડી નાંખવો અને તે ગૃહવ્યવસ્થાના વિષયમાં જટ્ટ ને સાતમા ધોરણમાં આવશે. એટલે પાંચમા જટ્ટ અને સાતમા ધોરણમાં ગણિત સમૂળગું કહાડી નાંખવું.

ઇતિહાસ. ચોથા ધોરણ સુધીમાં હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પૂરો કરવો. પાંચમા ને જટ્ટ ધોરણમાં ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ પૂરો કરવો, અને સાતમા ધોરણમાં ઇજિપ્ટ અને હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ સાથે શીખવીને, તેની સાથે ઇન્ડીઅન એડમીનીસ્ટ્રેશન, યુનિસીપલ, ગવર્નમેન્ટ એ બાબતો શીખવી.

એન્ટ્રેનોમી—પાંચમા ધોરણમાં શીખવવી. ભૂગોળને બદલે.

ભરત, ગુરુણ, શિવણ—ખામ કરીને શિક્ષણ ને વેતનકામ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. ભરતગુરુણ આપણા દેશનું જ હોવું જોઈએ. કાઠીઆવાડ, કચ્છ, ભૂજનું ભરતકામ દાખલ કરીને તે શીખવવું જોઈએ. શિવણમાં ધર્મગ્રંથો દેવાં, રક્ત કરવું, પેરણ, ખમીસ વગેરે શીખતાં વેતરતાં શીખવવું.

ગૃહવ્યવસ્થા—નવી સૂચના પ્રમાણે ચોથા ધોરણથી શરૂ થાય છે તેને બદલે પાંચમા ધોરણથી શરૂ કરવી.

ઇંગ્રેજ નવી સૂચના પ્રમાણે સરળ વાંચન પાંચમા ધોરણમાં રાખ્યું છે તેને બદલે રળ વાંચન છઠ્ઠામાં ચોપડીનું ચોથામાંથી શરૂ કરીને પાંચમા ધોરણથી જરા અધરૂં સારા ગ્રંથકર્તાનું શરૂ કરવું, અને તે જો અહીંના જીવનનું વાંચન હશે તો જરા અધરી છતાં અમજણ પડશે અને તે પ્રમાણે અધરા વાચનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જટ્ટ ધોરણમાં ઇંગ્રેજ સાક્ષરોનું વાંચન કરી શકાશે. જટ્ટ, સાતમા ધોરણને અન્તે રરિકન રોકટ, રોકમપીઅર ગ્રંથકારોના સરળ પુસ્તક વાંચી શકે એટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ કરવાથી વાંચનની ટેવ પડશે, શિષ્ટ વાંચનની કદર કરવાની ટેવ પડશે. વાંચન પમંદ કરવામાં સરળતા થશે અને સાહિત્ય તરફ પ્રીતિ વધશે. સંસ્કૃત ચોથા ધોરણથી શરૂ કરીને સાતમા ધોરણ સુધી શીખવવું અને તેમાં વ્યાકરણની ઝીણવટ કરતાં એક્સસાઇઝ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. સાતમું ધોરણ પુરું કરી રહે એટલે સામાન્ય જ્ઞોકો, નાટકો સમજી શકાય. ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનમાં મદદ મળી શકે એટલે માર્ગોપદેશિકા, મન્દિરાન્તઃપ્રવેશિકા બન્ને પુસ્તકો ઉપરાંત પંચાખ્યાન, દ્વિતોપદેશ, ભર્તૃહરિનાં ચતક, રઘુવંશનું કાવ્ય, કાલિદાસ તથા ભવ-શુતિનાં નાટકો, દાદબંધીનો સાર તથા ભગવદ્ગીતા, આટવાનું જ્ઞાન આશ્પય છે.

સાધનસામગ્રી—સ્ત્રીઓ માટે ધનગણિત, અર્થશાસ્ત્ર, રમામનશાસ્ત્ર, માદાની ભાવજાત, અકસ્માતના ઉપાય, બાળકોની સંભાળ, ખોરાક, ગૃહવ્યવસ્થા એ વિષયો જટ્ટ અને સાતમા ધોરણમાં શીખવાય.

આરોગ્યવિદ્યા—ખીજ અને ત્રીજા ધોરણમાં શીખવાય.

હોમ હાઇસ્કૂલ, એથા ધોરણમાં શીખવાય.

શીઝીઓલોજી, ઝાટની, અને 'કેમિસ્ટ્રીયુ' Elementary જ્ઞાન—પાંચમા ધોરણમાં અપાય.

હોમ હાઇસ્કૂલના વિષયમાં—ઘરની જગ્યા, સ્વચ્છ પાણીનાં સાધન, ઘરમાં તેમ જ આસપાસ તથા સરસામાનની સ્વચ્છતા, ઘરનાં ખોરકની સ્વચ્છતા તે સર્વ વિજ્ઞાનના નિયમેને આધારે મચનાય છે, અને તે પ્રમાણે ઘર ગખવું, બંધાવવું અને ચલાવવું જોઈએ. આ સર્વ વિજ્ઞાનના નિયમ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તો દેશનું આરોગ્ય ધણું મૂંઝવે.

શીઝીઓલોજી—પાચનક્રિયા, લોહીની માથે મિશ્રણ થવું, તાકાત એકઠી કરવી, મગ કઢાડી નાંખવો એ સહુને માટે ખોરાકની વસ્તુઓનો ઉપયોગ, શારીરિક ઉન્નતિ માટે હાઇસ્કૂલનીક જીવનની જરૂર: આ વિષય શીઝીઓલોજીમાં આવવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ—પહેલા ધોરણથી માતામા ધોરણ સુધી નીચે પ્રમાણે થાય.

પહેલું ધોરણ.

ગુજરાતી—ગવર્નમેન્ટની સૂચના પ્રમાણે તેમાં કાંઈ ફેરફારની જરૂર નથી.

ગણિત—એનું એ.

ઇતિહાસ—

ભૂગોળ—હિન્દુસ્થાનની વિશેષ હકીકત.

ઇંગ્રેજી—એનું એ.

શીવણ કામ—

ફાઈંગ— } ફરજિયાત.
મ્યુઝિક. }

બીજું ધોરણ.

ગુજરાતી—ફેરફારની જરૂર નથી.

મેથમેટીકસ—

ઇતિહાસ—

ભૂગોળ—એશીયા પૂર્વે. બ્રિટિશ આઇલ્સ તથા બ્રિટિશ Possessions.

ઇંગ્રેજીમાં—કાંઈ ફેરફારની જરૂર નથી.

શિવણ—

ફાઈંગ— } ફરજિયાત.
મ્યુઝિક }

ત્રીજું ધોરણ.

ગુજરાતી—કાંઈ ફેરફાર નહિ.

ગણિત—

ઇતિહાસ—હિન્દુસ્થાનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ.

ભૂગોળ—યૂરોપ, આફ્રિકા જ્યાં ભૂતળમાં જવાળામુખી પવેલે, ધરતીકાપ, વગેરે કન્યા વાંચનમાળામાં પાઠો આપ્યા છે તે.

ઈંગ્રેજી—કાંઈ ફેરફારની જરૂર નથી.

આરોગ્યવિદ્યા—

શિવણ—

હાઈગ્રા
મેથુઝિક } રૂઝઆન.

ચોથું ધોરણ.

ગુજરાતી—પ્રાચીન અર્વાચીન સાક્ષરતાનાં ગદ્ય, પદ્યમાંથી વાંચન, ઇતિહાસમાંથી ગુજરાતી અને ગુજરાતીમાંથી ઈંગ્રેજી તરજુમો.

ગણિત—મેન્ડુરેશનના સહેલા દાખલા અને રટોક્સ અને રોર્મ

ઇતિહાસ—ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ પરુલેથી ટ્યુડર વંશ સુધીનો.

ભૂગોળ—અમેરિકા Revision.

ઈંગ્રેજી—સરળ ઈંગ્રેજીનું વાંચન, આપણા દેશના જીવનનું વર્ણ (Tales from Mahabharata જેવું પુસ્તક કે સહેલાઈથી સમજી શકાય. ખીન્ને ફેરફાર જરૂરનો નથી.)

રાસત્રિક સાયન્સ—હોમ દાખલ.

શિવણ—કાંઈ ફેરફાર આવશ્યક નથી.

સંસ્કૃત—માર્ગોપદેશિકા ચોવીસ પાનાની સહેલી એકસસાધક.

હાઈગ્રા
મેથુઝિક } રૂઝઆન.

પાંચમું ધોરણ.

ગુજરાતી—વાંચન ચાલુ, ન્યુઝપેપર્સ અને મેગેઝીનમાંથી આર્ટિકલો વાંચવા અને તેની ચર્ચા.

ગણિત—કદાહી નાંખવું.

ભુગોલ—

તેને બદલે.

એસ્ટ્રોનોમી—

ઇતિહાસ—ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ, ટ્યુડરવંશથી જ્યોર્જ.

ઈંગ્રેજી—જગ્યા અથવા ગદ્યનું વાંચન. ૧૦૦ પાનાં જેટલું. ૨૦૦ લીટી કવિતાની સમજુતી સાથે.

મહેલી વાર્તાની ચોપડીઓનું વાંચન, પાઠના વિષયને લગતી વાતચીત સહેલા કાળજી લખવા, હુકમી વાર્તાઓનો સાર લખવો, દશસમાં મફતી વસ્તુનું વર્ણન લખવું.

સાયન્સ—ફિઝીઓલોજી, બાયોલોજી, કેમિસ્ટ્રીનું સામાન્ય જ્ઞાન.

સંસ્કૃત—ભાર્ગવપદ્ધેશિકા પૂરી. મંદિરાન્તઃપ્રવેશિકાના સોળ પાઠ. એકસરસાષ્ટક, ભવશૂનિ વગેરેની શરૂઆત.

ડ્રાઇંગ—કદાહી નાંખવું.

મ્યુઝીક—શરૂઆત.

છઠું ધોરણ.

ગુજરાતી—પાંચમા ધોરણની માફક શિષ્ટ સાહિત્યનું વધારે વાંચન.

ઇંગ્રેજી—સાગ શિષ્ટ ગ્રંથકોશની શરૂઆત; ગદ્ય-પદ્ય.

ઇતિહાસ—ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ પૂરો.

શિવજી—પાંચમા ધોરણ જેવું જ.

સાયન્સ—ફર્સ્ટ એઇડ. હોમનર્સીંગ, ગૃહવ્યવસ્થા.

તેમાં ખોરાક કેવો જોઈએ તેની પસંદગી, ખોરાક માટે કેટલા પૈસા ખર્ચવા, ખોરાકની મળતી વસ્તુઓની પારખ, બનાવટથી થતા કેન્દ્રાર, ખોરાકની કિંમત સરખી જ પુષ્ટિ આપી શકે એવા કિંમતનો ખોરાક કેવી રીતે વાપરવો વગેરેની માહિતી.

અનાજ તથા ખોરાકની વસ્તુઓની સંભાળ.

નાશું લખતાં શીખવું.

પાકશાસ્ત્ર—ખોરાકનાં મિશ્રણ કેવી રીતે કરવું, સારી સ્વાદિષ્ટ અને દેખાતી મારી વાનીઓ કેવી રીતે બનાવવી.

પીસવું, કેવી રીતે તેનું થીઓરેટિકલ જ્ઞાન.

સાતમું ધોરણ.

ગુજરાતી—છઠ્ઠા ધોરણ માફક.

ઇંગ્રેજી—,, જરા વધારે કરવો.

ઇતિહાસ—ઇંગ્લેન્ડ, અને હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ-ઈન્ડીઅન એડમીનીસ્ટ્રેશન-હિન્દુ રાજ્યધોરણ.

બાયોલોજીની સંભાળ-તેમાં આઈડી માઈક્રોલોજી-બાલકોના માનસશાસ્ત્રનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

ડાએટિક્સ—તંદુરસ્ત તબિયતમાં, તેમ જ માંદગી વખતે કેવો ખોરાક યોગ્ય છે.

ઉમર, હવા અને ધંધાના પ્રમાણમાં ખોરાકમાં તેમજ તેની બનાવટમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરવો.

મંદવાડ વખતના ખોરાક કેવી રીતે તૈયાર કરવા.

ગૃહવ્યવસ્થા, ગૃહ અને સામાજિક અર્થશાસ્ત્ર. આજ ધોરણ ઉપર

કોલેજનો ક્રમ રખાય.

રા. નગીનદાસ સંઘવીએ આ વિષે ચર્ચા કરતાં કહ્યું કે સૌ. શારદાના લાપલુખમાં આપણી સ્થિતિનો સારો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. ધરગથ્ય બાબતોનું મારું જ્ઞાન કન્યાઓને આપવા વિષે તેમણે જે કહ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે. રા. ગુટલાલ ગોપી લાલે જણાવ્યું કે સ્ત્રીઓને કેતું શિક્ષણ આપવું એ વિષે વિચાર કરવાનો અધિકાર હવે પુરૂષોને રહ્યો નથી. પરંતુ આ વિષે બધી સ્ત્રીઓના વિચાર કાંઈ એક સરખા નથી. જ્યારે સૌ. શારદાએ તદ્દન જુદા અભ્યાસક્રમની માગણી કરી છે ત્યારે મુંબાઈના Women Graduate's Union તરફથી વડી સરકારના પત્રનો જે જવાબ મોકલવામાં આવ્યો છે તેમાં તદ્દન વિરોધી વિચારો જણાવવામાં આવ્યા છે. તે સલાનો મત એવો જણાય છે કે ધરની સંભાળ અને માતૃત્વને લગતા વિષયોનું શિક્ષણ મોટા પ્રમાણમાં નાની વયની છોકરીઓને આપવાથી તેમને બહુ લાભ નહિ થાય પણ ઉલટું તેમના અભ્યાસનું ધોરણ ઘટ્ટું નીચું થશે. માટે એકંદરે છોકરાઓના જેવોજ અભ્યાસક્રમ સ્ત્રીઓ માટે કાયમ રાખવો અને શિવજી, ભરત, ગુંથજી વગેરે વિષયો માટે અડવાડીઆમાં જે ત્રણ કલાક રાખવા. આ ઉપરથી રા. ગુટલાલે જણાવ્યું કે ભણેલી સ્ત્રીઓના આ અભિપ્રાયનેજ આપણે વળન આપવું જોઈએ. રા. રામમોહનરાય જસરંતરાયે પૂછ્યું કે ઉપર જણાવેલા સ્ત્રીઓનાં મંડળમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ કેટલી હતી. અમેરિકા જેવા સુધરેલા દેશમાં પણ રાંધવાનું અને ગુંથવાનું કામ નિશાળામાં શિખવવામાં આવે છે. માટે આવા વિષયો અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાથી તે ધણોજ હલકો બની જાય છે એમ કહી શકાય નહીં. સૌ. શારદાએ ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે કન્યાઓને ઓછું Liberal Education આપવું એવો મત રા. કાંઈ મત નથી. પરંતુ આપણી સ્થિતિને અનુકુળ વિષયો માત્ર લાપા દ્વારા શિખવવા જોઈએ. એવો મત રા. અભિપ્રાય છે. રા. દિવાનજીએ લેખ્ય મેન કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કચેરી વિદ્યાનની ગુજરાતી ચોપડીઓ ઉપર ટીકા કરતાં કહ્યું કે અગ્નિવ્યા પ્રાણી અને વનસ્પતિ વિષે ઘણી જ કંટાળાભરેલી વિગતો તે પુસ્તકોમાં આપવામાં આવી છે. ન. ડાહ્યાલાલ લક્ષ્મણે જણાવ્યું કે રા. ગુટલાલના મિદ્દાંતને હું મળતો થઈ છું. સ્ત્રી પુરૂષના શિક્ષણના ધોરણો મરખાં હશે તોજ તેમની સાંસારીક સ્થિતિ સરખી ગણાશે. નહિ તો સ્ત્રીઓની પદવી કાંઈક હલકી મનાશે. બીજા દેટલાક ગૃહસ્થોએ ચર્ચા કર્યા બાદ મી. હોમી ગાહેવાલાએ જણાવ્યું કે રા. ગુટલાલે આપણને કેટલીટ ચોક્કસવારી ખબર આપી છે. તેમણે મુંબાઈના મંડળનો મત વાંચ્યો ન હોત તોજ ઠીક હતું, કારણ કે તેઓએ જણાવ્યું છે કે ધર કામ કરવું તે આકર બનવા જેવું છે. Liberal Education કોને કહેવું એ ઘણો કઠીન સવાલ છે. હાંલની કૌલેજમાં તેવી કેળવણી અપાતી નથી. અને તે છોકરાઓને લાભદાયક થઈ નથી તો છોકરીઓને તો કેમજ થશે ? શિક્ષણથી સ્ત્રીઓની જીવિ ખીલવી જોઈએ અને તે સાથે સ્ત્રીત્વ પણ ખીલવું જોઈએ, માટે સ્ત્રીઓનો અભ્યાસક્રમ જુદો હોવો જોઈએ અને તે માટે કોલેજ પણ જુદી હોવી જોઈએ. બાદ રા. મોહનદાસ ગાંધીએ કહ્યું કે છોકરાઓ અને છોકરીઓને સાથે કેળવવાનો અખતરો મેં પણ - કર્યો છે પણ તેમાં મ્હારા હાથ દ્રાજ્યા છે. કુદરતે જે મર્યાદા મુકી છે, તેને ઓળંગવા જઈશું તો આપણે ખાસમાં ખાઈશું. સ્ત્રી પુરૂષો વચ્ચે ઉચાઈ કે નીચાઈનો પ્રશ્ન નથી. દરેક પોતા પોતાને સ્થાનેજ રોબે છે અને જે તેઓ સ્થાનગ્રસ્ત થાય તો સર્વથા ગ્રજીવ થાય. માટે જે અમુક મિદ્દાંતો નકી

કરીને આપણે આગળ આવીશું તોજ ફાયદો થશે. મને તો એમ લાગે છે કે છોકરાઓની કેળવણીમાજર બધું બળી ગયું છે. તો પછી તેમા છોકરીઓને હાંમલાથી ગો લાલ ?

(૬) પાઠ્ય પુસ્તકો—એ વિષે બોલતા રા. ગુરુલાલ ગોપીવાલે જણાવ્યું કે કન્યા વાચનમાળા શિશુ છોકરીઓની શાળાના બીજા પુસ્તકો ઓલ્ટઓના જેવાજ છે માટે તે વિશેજ ન બોલીજ. પ્રથમ તો નાઈ એમ માનવું છે કે છોકરાઓ અને ઓલ્ટઓ માટે જુદી વાચનમાળા હોવી જ ન જોઈએ. આગળે દસ વર્ષની ઉંમરે કન્યા વાચનમાળાનું પુસ્તક છોકરીઓને વાચનાનું હોય છે. પણ તેવી વયે તો જુદો અભ્યાસક્રમ ના હોવો જોઈએ એવો સરનો મત છે. દાલની કન્યા વાચનમાળામા ટેલીફ બાળતો બોલોતો નથી પણ લખકર છે. મામર, પતિ, નણંદ, વગેરે બાળતો વિષે જે પાઠ અનેકનાર મુદ્દામા આવ્યા છે તે નિર્દોષ બાળાઓના મનપર ખતમ સંજોગ પાડે આ પુસ્તકોની ભાષા પણ વાંચી નાધાભરેલી છે. ટેલેફ દ્વારા તે પ્રાન્તિક અને ટેલેફ દ્વારા બહુ છે દાખના આપના જણાવ્યું કે કમ્પલેટનના પાઠમા એવું જણાવ્યું છે કે અમન લાઇબ્રેન પંજુતા હતા આની વાત જો ખરી હોય તો પણ તે શિખરનાવી નુસ્તાનના થાય બીજી મીરા-બુક્ક અને બાદશાહની જે વાત વાચનમાળામા છે, તે ફક્ત લોકલ જોનીજ છે—કાઈ ઐતિહાસિક નથી, અને તેમા પણ ઘણી અનિષ્ટ બાળતો છે ત્રીજી વીરમતીનો પાઠ ધણેજ અક્ષત-અજ છે. કા-ણ કે તેમા શુભા વિશે ઘણું કહેનામા આવ્યું છે એવું ‘વાચના-બારના ગાળતને’ એવો ગામડીઓ સંખ્દપ્રયોગ મમજવો ઘણો કડીન છે અને ગાળાઓને શિખરના જેવો નથી. પાચત્ર વાચનમાળામા ફક્ત વીરાગતનાજ પાઠ મુકવામા આવ્યા છે તે ચોખ્ખું નથી. ફોલોરેન્સ નાઇટીંગ જેન જેની મમાજ એપિકના પાઠ પણ મુદ્દા જોઈએ છો દ્વિતી તેજ એકંદરે નિષ્ફળ ગઇ છે અગ્રેજ કવિતાના અનુવાદ ધણેજ ખતમ છે અને વગત કાઇજ ઠેકાણું નથી ન નરમિહરાવની કાવ્યની કવિતામા જન દેરકાટ કરીને તે વગ અર્થહીન બનાવનામા આવી છે શિખામણી ધાતો, શિયાળની વાતો અને પતિનનાના પાઠ એટલા બધા છે કે તેથી કદાચ કોઇ બહાનના માણુમને એમ લાગે કે હિંદુધર્મમા સ્ત્રીઓને માટે ઘણું અવિધામ છે. બીજી પાઠ પુરોના પુસ્તકોમા પત્નીવ્રતનો એક પાંચ પાઠ હોતો નથી. ચિત્રો ધણાજ કદરૂપા અને કદગા છે જગદેવ પરમાર મારનારી કે મોચી જેવો ચિત્રો છે, અને વીરમતી એક માધાન્ય બીનડી જેવી દેખાય છે. પા મા તરવાર છે ત્યારે ચિત્રમા તીર છે એકંદર ચિત્રો નકામા તથા અનિષ્ટ છે

ન દિવાન જીએ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી પુસ્તકો વિષે ફરીથી ચર્ચા ચનાવી હતી અને તેમાંથી નકામી કંપણા ભરેલી વિગતોના વધારે દાખના આવ્યા હતા.

(૭) ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓ: સહિલા વિદ્યાલયો—વિષે બોલતા રા. કે. શનમસાન દેમાઇએ જણાવ્યું કે આપણી આગળ રજુ કરનામાં આવેલા આક્રમ ઉપરથી આપણને ખમર પડી દે કે માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા ઘણીજ થોડી છે. ગુજરાતના પાંચ જિલ્લાની પ્રાથમિક નિશાળામા ૨૧ હજાર છોકરીઓ ભણે છે જે સંખ્યા હાલ ઘણી વાચી પણ ન શકતી વસ્તીની સંખ્યા જોતાં નહિ જેવીજ છે. પણ માધ્યમિક

શિક્ષણની સ્થિતિ તો આથી પણ વધારે ખરાબ છે. કારણ કે આખા ગુજરાતમાં આવી શાળાઓ ફક્ત પાંચ (અમદાવાદ ૨, સુરત ૨, ભરૂચ ૧) છે. બાકીને ઠેકાણે તો શાળાઓને અભાવે અનેકાનેક અપ્રકાશિત જોયેતો રહે છે. જો આપણે ધ્યાનમાં લઈશું કે પ્રાથમિક વર્ગોમાં તો મોટે ભાગે લખતાં વાંચતાંજ આવડે છે અને ખરૂં શિક્ષણ માધ્યમિક શાળામાંજ મળે છે તો હાલની સ્થિતિની ગંભીરતા આપણને સમજાશે. આ સંયોગમાં સુરત અને અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલયો સ્થાપાયાં છે એ કંઈ સંતોષની ખીના છે. આ શાળાઓને સરકારી મદદ મળી શકે નહિ. કારણ કે સરકારની મદદ લેતાં કેળવણી ખાતાનો સુનીવર્સિટીનો ક્રમ સ્વિકારવાની જરૂર પડે છે અને આપણને અનુકુળ ક્રમ તેઓ ઘડે તે પહેલાં તો વર્ષો વીતી જશે. કબીરવડ હાલશે પણ મરકાર તો નહિજ હાલે, માટે હાલની જરૂરીયાત તો એજ છે કે આપણા પોતાના માધનથી અને લોકોના બળથી ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ. આનો પ્રથમ હેતુ તો માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રસાર છે. ઉપરાંત આપણી મમાજની કન્યાઓ બહુ મોટી વય સુધી ભણી શકે એમ ન હોવાથી થોડા વખતની અંદર ઘણા ઉપયોગી વિષયોનું સંગીન જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન આ સંસ્થાઓમાંજ કરી શકાય. મેટ્રિકના શિક્ષણ માટે ઘણાં લાંબા સમયની જરૂર હોવાથી તે મેળવવાનું કન્યાઓથી સાધારણ રીતે બની શકે એમ નથી. આપણીજ સમાજનાજ સ્ત્રી પુરૂષો કન્યાઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરે એ જરૂરનું છે. પરદેશી સ્ત્રીઓના હાથમાં આપણી બાળાઓની કેળવણી ન મોંપવી જોઈએ. આવા હેતુની સિદ્ધિ માટે ઘણાં નાના મોટાં ગામમાં આવા મહિલાવિદ્યાલયો સ્થાપવા જોઈએ. જે ગામમાં ચાર પ્રાથમિક શાળાઓ હોય ત્યાં એક મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપી શકાય. આ સંસ્થાઓ ચલાવવામાં પૈસાની મોટી મુશ્કેલીઓ નહો. સરકારની મદદ આપણને મળી શકશે નહિ, પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સરકારના પૈસા પણ આપણા ખીસામાંથી આવે છે. માટે જો આપણે પોતાના ઉપરજ થોડો ધણો પણ કર આપીએ તો આવી ખાનગી સંસ્થા સહલાઈથી ચલાવી શકીએ. યુનિસિપાલિટીની મદદ પણ આ કામમાં મદદ કરી શકે. આવી સંસ્થાઓ મોટી મંજૂરમાં સ્થાપવાના હેતુથી મમત્તન ગુજરાતમાં એક મંડળ સ્થાપવું જોઈએ. જે ગામના લોકો પૈસાની અસુક રકમ મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપવાને આપી શકે ત્યાં આ મંડળ તે સંસ્થા સ્થાપી શકે. આવી કંઈ યોજના સિવાય માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રસાર અશક્ય છે અને પરિણામે સમાજ સુધારો અને પ્રગતિ પણ અશક્ય છે. મેટ્રિકની પરિક્ષામાં દાખલ થવા ઇચ્છતી કન્યાઓને અનુકુળતા કરી આપવાની મુશ્કેલી રહે છે. આ માટે સાધારણ રીતે શીખવતાં પાંચ ધોરણ ઉપર વધારાના બે વર્ગો ઉમેરી શકાય, અને તેમાં મેટ્રિકમાં જોઈના વિષયોનું શિક્ષણ આપી શકાય.

આ વિષે ચર્ચા કરતાં પ્રો. બળવંતરાયે જણાવ્યું કે શાળાઓની ગણતરી કરીને શિક્ષણની કિંમત આંકવાની પદ્ધતિ મ્હને કદી પણ સમજાતી નથી. કારણકે ખરી શાળા તે તેજ છે, કે જે સારી શાળા છે. ખાનગી શાળાનો અર્થ હું સ્વતંત્ર શાળા એમ કહું છું. જ્યાં આ સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં સંસ્થાજ ન હોય તો અલશે. બધી વિધર્મા શિક્ષિકાઓ સ્હાંને મ્હને વાંધો નથી. ભરૂચ અને નવસારીમાંની બુની દબની ખરસણા આપણી

કન્યાઓને શિખવવાને યોગ્ય છે. પણ મુંગધની પાસની શિક્ષિકાઓ જે શિક્ષણ આપે છે, તે ધણજ વાંધાભરેલું છે. હિંદુઓનાં વાસણ અને સામાનથી માંડીને ત્હેમના રીતરિવાજ અને ધાર્મિક રીતો સુધી સર્વ વસ્તુઓની સામે જે તિરસ્કાર તે આપ્યો જતાવે છે, ત્હેની ધણીજ ખરાબ અસર આપણી કન્યાઓ ઉપર થાય એવો સંભવ છે, માટે હાલ મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂર હિંદુ શિક્ષિકાઓ વધારવાની જરૂર છે. તે શિષ્ય કન્યા કેળવણીનો સારો પ્રસાર અશક્ય છે. સ્ત્રીઓની કેળવણી આંકડાથી માપવી નોંધએ નહિ. સ્વવંચતા અને સંસ્કૃતિને ભોજે, તેવો વધારો ઇષ્ટ નથી. રા. હરિપ્રસાદ પિતાંબરદાસે જણાવ્યું કે હજી ગુજરાતમાં મહિલા વિદ્યાલયો એક પ્રયોગ રૂપ છે. માટે ત્હેની સંસ્થાઓ ખીજે રથજે સ્થાપવાને આગ્રહ કરવો નોંધએ નહિ. મ્હોટી પ્રાથમિક નિશાળોના ઉચ્ચ વર્ગમાં ઇંગ્રેજ શિખવાય તો હાલની જરૂરીયાત કેટલે અંશે પુરી પડે.

૩૧ વિશે ચર્ચા કરનાં રા. હરિપ્રસાદ પિતાંબરદાસે જણાવ્યું કે આ વિષયમાં બધા એકમત છે. સાહિત્ય સભા તરફથી મોકલવામાં આવેલા જવાબોમાં પણ આવાજ વિચારો સુચવેલા છે. મહિલા મંડળે આ કાર્ય જો માથે લે તો બની શકે. ઇંગ્રેજ શિક્ષણ મોટી વયની સ્ત્રીઓને આપવા વિશે કાંઈક મતભેદ રહે, પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાન તો ત્હેમને આપવું જોઈએ. સમય અને સાધન હોય તો કેટલીક કલાઓનું પણ જ્ઞાન આપી શકાય.

૮. મ્હોટી વયની સ્ત્રીઓની કેળવણી—એ વિશે ગં. સ્વ. સુલોચનાએ નીચેનો લેખ વાંચ્યો હતો:—

કેળવણી, કેળવણી એ શબ્દોનો ગુંગરવ દરેકના જ્ઞાનની અંદર હવે તો થઈ રહેલો છે. ઉચ્ચ વર્ગ, સામાન્ય વર્ગ અને જેને આપણે હલકો વર્ગ ગણીએ છીએ તે પણ કેળવણી માટે આતુર બની રહ્યો છે. જેણે કેળવણી બીજકુલ લીધી નથી એવો વર્ગ પણ અત્યારે તેને માટે તત્પર થઈ રહ્યો છે. અને તેમાંનો એક વિભાગ મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓનો પણ છે.

આજ પહેલાં જેણે કંઈ પણ અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું નથી તેઓને આજે તેની કીમત જણાવા લાગી છે અને પોતાના વ્યવહારને ઉપયોગી શિક્ષણ થોડું ધણું પણ મેળવવું જોઈએ એવું સમજતા થયાં છે. અને આ ઉપરથી કેળવણીની જરૂર મોટાં અને નાનાં બધાંને છે તે માટે બે મત જેવું રહ્યું નથી; પરંતુ હવે તે કેવી રીતે મળવી જોઈએ એ વિચાર વિદ્વાન વર્ગને કરવાનો છે. આશા થોડા અનુભવથી આ વિશે કાંઈક બોલવા રજા લઉં છું.

મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં બે વિભાગ પાડવાની જરૂર છે. એક તો નિરક્ષર સ્ત્રીઓની ની કેળવણી. બીજી પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલી સ્ત્રીઓની કેળવણી.

પ્રથમ, નિરક્ષર સ્ત્રીઓને કેળવણી કેવી રીતે આપવી એ વિચાર કરવાનો છે. મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ ફક્ત સામાન્ય વર્ગમાં નહીં પણ શ્રીમંત વર્ગમાં પણ નિરક્ષર છે.

એક તો મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા માટે જુદા જુદા લક્ષ્યોમાં ખાસ ક્લાસો ઉઘાડવાની જરૂર છે, કેમકે પોતાના લક્ષ્યોમાં તેવી ક્લાસો હોય તો થોડું ધણું જે વખત મળતો હોય તેમાં તેઓ લાભ લઈ શકે. પોતાના મહેલામાં તેવા ક્લાસો છે એવું જાણ પડવાથી એક બીજાને વાત કરીને તેમાં સારી સંખ્યા હાજરી આપી શકે.

વળી નજીક હોવાને લીધે વખતનો પણ બચાવ સમજી પોતાને ઘેર કાંઈ કામ હશે તો તે પણ અધર નહીં પડે તેવું જાણી તેનો લાભ સારી રીતે લઈ શકે અને જુદા જુદા લક્ષ્યાંશોમાં આવી કચાસો ખોલાય તો પછી એકજ સ્થલે મોટી જગ્યા હોવાની જરૂર નહીં પડે અને એકાદ મેડા જેટલી જગ્યા હોય તો ઘણું થઈ પડે અને તેટલી જગ્યા તો હું ધારૂ છું કે આપણા શ્રીમાન બહુઓના મક્કનો ઘણા ખાલી પડી રહેલા હોય છે તેમાથી પોતાની બહેનોના લાભ માટે તેવો એકાદ ભાગ કાઢી આપે તો બસ છે તેમજ તેના શિક્ષણ માટે થોડું ખર્ચ કરવાનું હોય તે માટે પણ ગોપાળ કરવાની તેજ લક્ષ્યાંશ થોડા મિત્રો મળી માથે લે તો તે પણ બની શકે તેવું છે

બીજું શિક્ષણ ક્રમ—દરેક જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન લેવાને તેમને અવકાશ પણ હોતો નથી તેમજ કેટલીકનાર તેની જરૂર પણ હોતી નથી

તેથી નાચન-ભાષાજ્ઞાન સારું આપવાની જરૂર છે એકાદ મેં ચોપડીના વાચન માથેજ બીજા પુસ્તકોનું વાચન તેઓને ઉપયોગી થઈ પડે છે અને તેવી રીતે વાચનનો ગ્રસ પાડવાથી શિક્ષણ ઓછું હોવા છતાં જ્ઞાન વધારે મેળવી શકે છે.

લખવાનું જ્ઞાન સારૂ લખતા આવડે તેવું આપવું જરૂરનું છે હિસાબી જ્ઞાન વધારે નહિ પણ છેકળ થોડું કે જે રાજ વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, જેવું કે, કુશળી રોતરા વેચનામાં, કુધ, દહીં શાક, દમણ વિગેરેના પૈસા આપવામાં જરૂર પડે છે તેને માટે આપીએ તો બસ છે

બુગોળ, ઇતિહાસનું લેસન તરીકે અભ્યાસ કરવાની જરૂર લાગતી નથી, પરંતુ પોત પોતાના દેશની વિગતો શિક્ષણ આપનાર બાઈ અશ્વવડિયામાં થોડા કલાક કહી જાય તો વાતના રૂપમાં જાણી શકે પોતાનાજ ગામની કેટલીક મુખ્ય જાણના લાપક જગ્યાઓ, હુન્ન ઉદ્યોગ સબંધિ હપીકતો, આપણા દેશમાં થઈ ગયેલા નામાકિત પુરો અને સ્ત્રીઓના ચરિત્રો, તેમનામાં કયા કયા મુખ્ય શુભ હતા, આપણે તેમાથી શું લઈ શકીએ તેમ છે વિગેરેનું જુદાં કાંઈક કેળવનામાં મદદગાર થઈ પડે તેવું જ્ઞાન અપાય તો ઠીક

આરોગ્ય સબંધીનું જ્ઞાન—જો કે નિરક્ષર બૈંગઓને વાચતા લખતા રીખવવું એ જરૂરનું છે પરંતુ તે સાથે આ જ્ઞાન તો મુખ્ય કરીને આપવાની જરૂર છે નિશાળોમાં બાળાઓને અપાય છે તેવું શિક્ષણ તરીકે નહિ પણ વાર્તાના રૂપમાં તે અપાવું જોઈએ અને તેનો સાગ તેમને પૂજાય તો તેઓ કેટલું સમજ્યા હિ તેનો ખ્યાલ આની શકે

દરેક જાતનું જ્ઞાન મેળવવાને તેમની ઈચ્છા હોતી નથી, તેની જરૂરીઆત પણ તેઓ સમજતા નથી તેથી અભ્યાસ તરીકે તો ફક્ત વાચતા અને લખતા શીખશે, પણ આ ઉપરાંતના વખતમાં તેઓને આરોગ્ય સબંધી બોધ મળ્યો હોય તો દેશને નણે લાભ થઈ શકે આપણા બૈરાની અજ્ઞાનતાને લીધેજ શ્રુત પ્રમાણ વધારે આવે છે

આરોગ્ય સબંધિના શિક્ષણની અદર મુખ્ય મુખ્ય બાબતોજ તેમને વધારે સમજવાની બગીઆ, ઓરી, અછબડા જેવા ઓપી રોગો બાળકોને કેવી રીતે અસર કરે છે તે વખતે રાખવાની સાવચેતી, બાળકોને વધારે ખોરાક આપવાથી, કપડા નહીં પહેરાવવાથી,

અમે તેવી ગંદી જગ્યામાં રમવા દેવાથી, રોજ ન નવરાવવાથી શું નુકશાન થાય છે આવી બાબતો ઉપર તેમનું લક્ષ દોરવાની જરૂર છે.

શિવજી કામમાં ચળીઆ, ચોળી, ઝલલાં શીવનાં તથા મીંગાં દેનાં, તુણનાં, બખીઓ ઓટાણ કરતાં શીખવવું નોંધએ.

આ ઉપરાંત હમેશાં અડધો કલાક કોઇપણ સારું પુસ્તક વંચાય અને શિક્ષણ લેવા આવનાર દરેક જણ તે સાંભળે તેવી ગોઠવણ થાય તો તેમાં વધારે લાભ થાય તેવું છે.

જેમ કયા વંચાતી હોય ત્યાં આપણા લેક્ષનાં ઈશં ભાગ લે છે તેમ આ માંભળવાને માટે પણ આવવા માંડશે.

વળી અકચારિયામાં એક વખત જે લત્તામાં આવી કલાસો હોય તે લત્તામાં રહેનાર બેચાર મિત્રોએ મળી કોઇ શિક્ષિત બાઇને આમંત્રણ કરી જુદા જુદા વિષયો ઉપર બાબાજી આપાવવું. જેથી ભણવા નહીં આવનાર બાઇઓ પણ લાભ મેળવી શકે.

જેમ અને તેમ બાઇ શિક્ષકોજ ગણવાં.

ત્રીજી શિક્ષણનો વખત હમેશાં બપોરના એકથી ત્રણ અથવા એકથી ચાર વાગનાં વ્યુધીનો હોય તો ઠીક પડે. આ વખતમાં દરેક ઈશં નવરાં હોય છે અને કાંઇ કામ ન હોવાથી કાંઇને કાંઈ કુચક્ષીમા, લઢવામાં, ઉંચાં એમ વખતને નક્કમો ગુમાવે છે. મજુરી-આન વર્ગ શિવાય દરેક ઈશંને આ વખત અનુકૂળ આવે તેવો છે.

પ્રથમ એક બે ઈશંને આગેવાની તરીકે ભાગ લેવા સમજવી આવતાં કરવાં એટલે તેની પાછળ બીજાંઓ પણ આવશે. અને કદાચ બપોરના વખતમાં કામ કરવાનું હોય તો તે પણ આ બાબતમાં રસ પડવાથી વહેલું મોડું કરવાની ગોઠવણ કરનાં શીખશે. અને આગમુપાણું તેમજ અનિયમિતપણું આવા શિક્ષણની ગોઠવણ થવાથી દૂર થઇ શકશે.

આ પ્રમાણે નિરક્ષર સ્ત્રીઓ માટે જુદા જુદા લત્તાઓમાં અનુકૂળ વખતે ઉપયોગી શિક્ષણ આપવા માટે ગોઠવણ કરવામાં આવે તો, તે સ્ત્રીઓને લાભ છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમની પ્રત્યને પણ વધારે જીજ્ઞાસુ લેવાની તક તે માતાઓ આપશે એ વિશેષ લાભ છે.

હવે બીજી બાબત પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરું કરી રહ્યા બાદ તે બાળાઓનું શિક્ષણ ચાલુ રહે અને લીધેલું શિક્ષણ દૃઢ થાય તેમજ તેમાં વૃદ્ધિ થાય તે માટે વિચારવાની છે.

એક તો ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા લત્તાઓમાં તેમને માટે પણ કલાઓ બોલવાની જરૂર છે. તેવા કલાઓ દરેક લત્તામાં ન બને તો બે ત્રણ લત્તાઓની મધ્યમાં બોલવા નોંધએ. કેટલીક વખત દ્વારમાં પુસ્તક લઇ ભણવા આવવું તેમજ ફરના છદ્દામાં ભણવા જવું એ આપણાં વ્યવહારની રીતથી મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને સંકાય પમાડે છે. તેથી ને આવી હોમ કલાઓ બોલવામાં આવી હોય તો તેમની જીજ્ઞાસુ અટકે નહીં. અને ફેલાવો કરી શકાય.

શિક્ષણ તરીકે પણ ભાષા જ્ઞાન મંગીન બનાવવાને પ્રયાસ કરતો જરૂરનો છે.

ગણિત ઉપયોગી ચાલી ગયેલું હોવાથી ખાસ જરૂર પડે તો ચોક્કસ શીખવવું નોંધએ.

ઈતિહાસ-ભૂગોળમાં ઉપયોગી બાબતો ઉપર ધ્યાન અપાવવું. આરોગ્ય, સંબંધી-જ્ઞાન, તેમજ બીજા ઉપયોગી વિષયો ઉપર જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં ફેલાવો થાય તો ઠીક.

ખાસ-કરીને તેઓમાં કેળવણી ફેલાવવા વખત બપોરનો રાખવો. અઠવાડિક ભાષણો દ્વારા જેમ અને તેમ તેનો ફેલાવો વધારે થશે એવું જણાય છે. તેથી સારાં કેળવાયલાં બહેનો મારફત તેવાં ભાષણો જુદા જુદા વિષયો ઉપર અપાવવાં, અને તેમાં આવા કલા-સોમાં શીખવા આવનાર નિયમિત હાજરી લે તેવી ગ્રાંથવશ કરવી.

વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકાલયોનાં વાંચનના શોખ ઉપજાવવા અને તે વાંચવા મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી શિક્ષણની મજબુતી બંધારે અને નિશાળો છોડ્યા બાદ નકામો ગુમાવાતો વખત ઉપયોગમાં આવી શકશે, તેઓમાં કેળવણીનો ફેલાવો કરવાની ધામણા છે તે ફલીમૂત થશે.

આજના વિષયમાં એકજ બાબત મુખ્ય જોવાની છે અને તે મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને કેળવણી લેવા માટે કર્ક કંઈ અગવડો પડે છે એટલે તે દૂર કરવાનાં માધનો તૈયાર કરી આપવાં.

આને માટે પુરુષ વર્ગનેજ ખાસ કરીને પોતાનું હૃદય એકાગ્ર કરવાની જરૂર છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને કેળવણીની જરૂર જણાય છે પણ પુરુષવર્ગ તરફનીજ અનુકૂળતા નથી. જો કે પુરુષો બહાર બહારમાં ફુંકે છે કે કેળવણી આપો, કેળવણી આપો, પણ તેમને કેવી રીતે અનુકૂળતા કરી આપવી તે તરફ લક્ષ અપાતું નથી. તેથી દરેક બંધુઓ પોતાની પુત્રીઓ, બહેનો અને સ્ત્રીઓને પકડતી અગવડો દૂર કરવાનું માથે લે તો તે અગવડો દૂર થાય તેવી છે.

(૬) શિક્ષિકાઓની દ્રેઢનીંગનો પ્રશ્ન—એ વિષય ઉપર બોલતાં મ. ગુટલાલ ગોપીલાલે જણાવ્યું કે, સ્ત્રી કેળવણીના પ્રસાર માટે વધારેને વધારે સ્ત્રી શિક્ષિકાની જરૂર છે, એમ આપણે એમર સાંભળીએ છીએ, તેથી ત્હેમની દ્રેઢનીંગ વિષે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. હાલ આપણા ઇલાકાના દરેક વિભાગમાં એક શીમેન્ટ દ્રેઢનીંગ કોલેજ છે. ત્હેમાં દાખલ થવા માટે ગુજરાતી ૫ મું ધોરણ પાસ કરીને એક ખાસ પ્રવેશક પરીક્ષામાં શિક્ષિકાને ફતેહમંદ થવું પડે છે. નિશાળોમાં જે રીતે ત્હેમને વિષયો શીખવવાના છે, તે ઉપર આ કોલેજમાં જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપી શકાતું નથી કારણકે ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાંજ ઘણોખરો વખત જાય છે. ચોથા શિક્ષિકાઓની સંખ્યા વધારવાને વધારે દ્રેઢનીંગ કોલેજની જરૂર છે. હાલ જગાની તાણને લીધે-ઘણી ઉમેદવારોને પાછું જતું પડે છે. સંખ્યાની બાબતમાં એક બીજો પણ બાધ છે. કેળવણી ખાતાના હાલના નિયમ પ્રમાણે પોતાના કાયદેસર વાલીની પરવાનગી શિવાય કોઈ બાધને દાખલ કરી શકાય નહિ. હવે જો દાખલ થવા આવનાર બાઈ કોઈ મહેતાજની પત્ની કે પુત્રી હોય તો કાંઈ વાંધો પડતો નથી. ઘણી વિધવાઓ પણ આવે છે, અને તેમના સંબંધમાં પણ બહુ મુશ્કેલી નડતી નથી. પણ ત્રીજો વર્ગ વગર વાંકે તળએલી સ્ત્રીઓનો હોય છે. તેમને દાખલ કરવા માટે

તેના પતિની સમતિની જરૂર પડે છે અને તે મેળવવી ઘણીજ મુશ્કેલ છે માટે પરવાનગી વિશે આ નિયમ જે દૂર કરનામા આવે તો શિક્ષકઓની મધ્યામા વધારે થાય આજ સ્ત્રીઓના નિર્વાહનો આધાર આ ધધા ઉપરજ રાય છે. માટે તે દૃષ્ટિથી પણ આ વાત જોવી જોઈએ દ્રેષનીંગ કાલેજમા દાખલ થતી વખતે જે કસ્ટ કરવામા આવે છે, તે અનુમાર જે તે બાઈ શિક્ષણ પુરું થયા પછી લણાવવાને ના મરજી થતાવે તો એકલ-શીપના પેસા પાછા આપવાને તે બધાએવી રહે છે. પરંતુ આ માટે વાલીનીજ જરૂર નથી પણ કોઈપણ સારા માણસ જમીન થઈ શકે એવા અનુભવ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના મગજ કાઈ નીચી ભૂમિકાના નથી, છતાં પુરૂષ શિક્ષકના કન્ના સ્ત્રી શિક્ષકનો અભ્યાસક્રમ વણાજ નીચે નખનામા આવ્યો છે દ્રેષનીંગ કાલેજમા શિક્ષણુચાત્ર શિખરવુ જોઈએ તેને બદલે તેમને પોતાનેજ શિખરનામા ઘણો વખત જાય છે માટે જે વધારે લણેની સ્ત્રીઓને દાખલ કરનામા આવે તો ઠીક પડે માધ્યમિક શાળાઓને વગતી જુદી દ્રેષનીંગ કાલેજ પણ જોઈએ હાલની મુબાઈની કાલેજમા સ્ત્રી શિક્ષકને અનુભવને માટે જે કન્યાશાળા માપનામા આવે તો તેમને વધારે અનુકુળ થાય આમ છતાં મારી સ્ત્રી શિક્ષકની ગે-ટાજરીમા પુરૂષ શિક્ષકનો લાલ લેવો જોઈએ સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા નીચે પુરૂષ શિક્ષક રાય તો હરકત નથી ખાનગી ક્લાસોમા પણ દ્રેષનીંગ આપી શિક્ષકઓ તૈયાર કરવી જોઈએ.

(૧૦) કન્યાશાળાઓનું ઇન્સ્પેક્શન—એ વિષે બોલતા ન નમરોહનગરે કહ્યું કે કેળવણી ખાતાનો હું અનુભવી નથી પરંતુ ઇન્સ્પેક્શનેની ઓગિઝિકા તરફ વર્તણૂક સ્લામે મુને ઘણીજ ફરીઆદો મળેલી છે. આ અનિષ્ટ ગિતિમા સુધારો કરના માટે પ્રથમ તો સ્ત્રી શિક્ષકનો દરજ્જો વધારવો જોઈએ પણ ખરો ઉપાય તો એ છે કે કન્યાશાળાઓનું ઇન્સ્પેક્શન સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્શને સોંપવું જોઈએ અને તે ત્રીય માટે જે દેરી બાઈઓ ન મળે તો તે જગ્યાએ યુરોપીઅન બાઈ નીમવાને ઢાંઢ વાધો નથી

આખી ચચાનો ઉપમહાર વરતા પ્રમુખ ઓ વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું કે એ દિનમનુ આપણુ વિવેચન કાઈ નિરર્થક ગયું નથી, જે કે મનભેદ તો ઘણા નિપયોમા ન્હા છે. ખાસ કરીને કન્યાઓ માટે જુદા અભ્યાસક્રમ વિશે ઘણા વિરોધી મત જણાવનામા આવ્યા છે આથી ચચાનો સાર લેતા એટલું તો સિદ્ધ છે કે જેમ અને તેમ શિક્ષણના દ્વાર ખુલા કરવા જોઈએ, અને તે માટે જુદી જુદી જાતની શાળાઓ ઉઢાકવાને પણ હન્કત નથી જેને ન્યા યોગ્ય લાગશે ત્યાં તે શિક્ષણ લેશે. હાલની મરકારી શાળાઓમા જેમને ન ફાવતુ હોય, તેમને માટે જુદી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે સૌ શાન્દખેને વિચારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે સ્ત્રીઓ માટે જુના જુદા અભ્યાસક્રમની જરૂર છે તેમ રાય તો જુદા ખાતા કાઢવા જોઈએ. આમ ગમે તેની યોજના કરનામા આવે તો પણ આશય તે હમેશા ઉચો નખવો જોઈએ કદાચ વ્યવહારમા ન મળી શકાય તો Second best થી મતોય માનવો જોઈએ. કાલેજમા શિક્ષણ જેમણે મેળવ્યું હોય તેઓ પુરૂષોની સામે લડશે એવું કાઈ નથી માટે એ જાતિઓ વચ્ચે વિરોધ વધે એવી દલીલ સ્ત્રીઓની હંચી કેળવણી સામે ગુલુ ન કરની જોઈએ સ્ત્રીઓ પુરૂષોને કેમ વધારે ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી નહિ પણ પોતાના સમાજ અને દેશને કેમ વધારે ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી તેમની કેવણીનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

પોતાની કૃત્તવણીની જરૂરીઆતો વિશે સ્ત્રીઓનેજ માગણી કરવા દો, અને જો તે જુદો ક્રમ માગે તો તેમને ખુશીથી આપો. કલાનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓના પ્રદેશમાં હોવાથી તે તેમને આપવું જોઈએ. ઇન્સ્પેક્શન વિશે સ. સમમોહનરાયે જે હકીકત કહી છે તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

અંતમાં એ સંમેલન બોલાવવા માટે પરિપક્વ કાર્યવાહકોને ઉપકાર માનીને તેમજ પોતાને પ્રમુખપદ આપવા માટે આખી સભાને આભાર માનીને પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું હતું.

પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મુક્તાં ડૉ. હરિપ્રસાદે જણાવ્યું કે ત્યારે ત્યારે આવા સંમેલનોમાં ભાગ લેવાને તેમને આપણે વિનંતિ કરીએ છીએ ત્યારે તેઓ આનંદથી સ્વીકાર કરે છે. પોતાના આદર્શથી તેમજ સમાજસેવાથી સ્ત્રીઓની કૃત્તવણીને આ શહેરમાં તેમણે ઘણા વેગ આપ્યો છે. સ. હીરાલાલ પારેખે તે દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યું હતું. અને તે પછી સંમેલનનું વિમર્જન થયું હતું.

પરિશિષ્ટ પ.

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનું સંમેલન.

આ પરિપત્રને અંગે પ્રાથમિક શિક્ષણના ફેટલાક સચાલો ચર્ચવાને અત્રેની પ્રાથમિક શાળાના ફેટલાક શિક્ષકોનું સંમેલન તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબરના દિવસે મેળવવામાં આવ્યું હતું. શ્રી. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટને પ્રમુખસ્થાન અપાયા બાદ ચર્ચા શરૂ થઈ હતી.

૧ અભ્યાસક્રમની યોગ્યતા:

એ વિષે બેસતાં એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે બાળવર્ગ માટે તો કાંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ પહેલા ધોરણમાં આંકે ઓછા કરવા નોંધ્યે. તે પ્રમાણે બીજા ત્રીજા ધોરણમાં પણ ગણિતનો ક્રમ જરા હલકો હોવો નોંધ્યે. ડ્રોઇંગ અને કસરત માટે જુદા શિક્ષકો હોવા નોંધ્યે નથા અને તો વર્ગવાર નહિ પણ વિષયવાર શિક્ષકો હોવા નોંધ્યે. અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે વડોદરા રાજ્યની માફક બધાં ધોરણમાં નીતિનું શિક્ષણ આપવું નોંધ્યે. ઇતિહાસના મંથનમાં તેમણે કહ્યું કે હાલનો ઇતિહાસ મુસલમાન કાળથી મોટે ભાગે શરૂ થતો હોવાથી આપણી અધોગતિ અને પગધીનતાની છાપ વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર પડે છે. દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની ઘણી વધારે વાતો શિખવવી નોંધ્યે. ડ્રોઇંગનો ક્રમ નાલાયક છે કારણ કે પહેલાજ ધોરણમાં સીધી આડી લીટીથી ક્રમવાર શરૂઆત કરવાને બદલે ચક્રી, પોપટ, બગલુ વિગેરે ચિત્રવાનું કહેવામાં આવે છે. બીજા એક વક્તાએ કહ્યું કે હાલના અભ્યાસક્રમમાં કાંઈ નવા વિષયો ઉમેરવાના નથી પણ તેની વહેવણીમાંજ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. જે હસ્તકળાનું શિક્ષણ પ્રાથમિક શાળામાં આપવું હોય તો ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં તેની શરૂઆત કરવી નોંધ્યે. પહેલા ધોરણમાં ગણિતનો ક્રમ હલકો કરવાની સૂચનાને તેમણે અનુમોદન આપ્યું હતું. બીજા ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે બાળવર્ગમાં દસ ઉમેરવાનું અને બાદ કરવાનું બરાબર શિખવી શકાય નહિ. બીજા ધોરણમાં રચાનિક ભૂગોળ જે ગામડાની હોય તો ઘણી સહેલી હોય પણ જે અમદાવાદ શહેરના અટાપટા રસ્તા અને ગલીકુંચી પૂછવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. ક્રમમાં મહેસી ત્રીરાશી બહુરાશી ન ગખવી નોંધ્યે કારણ કે કોઈ દાખલો પરીક્ષકને સહેલો લાગે તે બીજાને અધરા જણાય. ત્રીરાશી સંપૂર્ણ શિખવાય ત્યાંજ રાખવી નોંધ્યે. ડ્રોઇંગ ૭ ધોરણ સુધી ઐત્થીક વિષય છે એટલે તે ઉપર બરાબર ધ્યાન આપી શકાવું નથી. અને છતાં સાતમા ધોરણમાં તે ફરજિયાત વિષય છે. બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે બાળવર્ગમાંના બાળકો દશ સુધી ઉમેરી શકે પણ બાદ કરી શકે નહિ. પહેલા ધોરણમાં આંકના ઘણા કપરા સચાલો પરીક્ષકો પૂછે છે માટે તે સંબંધમાં સુધારો થવો નોંધ્યે. ત્રીજા ધોરણના ગણિતમાં પણ સરવાળા બાદબાકી વગેરેના ઘણાજ મિશ્ર હિસાબ પૂછવામાં આવે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને ઘણા અધરા લાગે છે.

૨ પાઠ્ય પુસ્તકો.

એ વિષે એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે બાળકોથી તો ઠીક છે. પરંતુ પહેલી ચોપડીમાં બધા પાઠ અને ખાસ કરીને પદાર્થ પાઠ ઘણા લાંબા છે જેથી દરેક શીખવતાં બે ત્રણ દિવસ થઈ જાય છે. જે કેટલીક વસ્તુઓ વિષે પાઠ લખવામાં આવ્યા છે તે અહીંયા મળતા નથી એ એક મોટી મુશ્કેલી છે. ભૂગોળના પાઠ્ય પુસ્તકો ભાગ ૧ લો અને ૨ નો બંને શિક્ષણ માટે યોગ્ય નથી. ગામડાની રાજકીય ભૂગોળ આપતી નેહએ. કાર્ય કારણોનો સંબંધ પણ બતાવવો નેહએ જેથી મનુષ્યના જીવન ઉપર થતી હવા પાણીની અસર ખરાબર મમજી શકાય. ઓ. પ્રિન્સિપાલ પ્રાન્સેના ફરાવ પ્રમાણે પાઠ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવાની મત્તા હેઠ ભારતગને હોવી નેહએ. તેમણે પૂછ્યું કે માર્સડનના જેવો નિસત્ત્વ ઇતિહાસ શા માટે મંજૂર કર્યો નેહએ? અને ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ શા માટે શીખવવાને યોગ્ય ગણ્યો નેહએ નહિ? સાનમા ધોરણની વાંચનમાળાના પદાર્થ પાઠ ઘણા સખન છે તે મહેલા થવા નેહએ. અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે હાલ વાંચનમાળામાં પાઠોના ભાગ કરવામાં આવેલા હોવાથી તે પુસ્તકમાં આવેલા ક્રમમાં નહિ પરંતુ એક પહેલા ભાગમાંથી, એક બીજામાંથી, એક ત્રીજામાંથી એમ શીખવવાની જરૂર પડે છે, માટે પહેલાની માફક બધી જાતના પાઠની મેળભેળ કરવી નેહએ. કવિતાઓ ઘણીજ વિચિત્ર છે: દાખલા તરીકે બકરીનું બચ્ચું અને 'પિતાની કુહાડી.' અને બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે સાતમા ધોરણની ચોપડીની પહેલી કવિતા જે કવિ ન્દાનાલાલે બનાવી છે તે તો ચોક્કસ શિક્ષકો સમજી શકે તો પછી વિદ્યાર્થીઓને તો કેમજ શીખવી શકાય. બીજા શિક્ષકે ઉમેર્યું કે પાંચમી ચોપડીમાં કવચિત ઘણા સૂક્ષ્મ વિચારો છે તો કવચિત ઘણીજ અણબધા ભાષા નજરે પડે છે. એક ગૃહસ્થે જણાવ્યું છે કે આપણી વાંચનમાળા હિંદી અને બંગાળી કરતાં તો વધારે મારી છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. છતાં એમ કહેવું નેહએ કે કવિતાની પસંદગી ઘણીજ ખરાબ છે. ઘણી કવિતાઓમાં કાંઈ જાતનું માપ કે બંધ નથી. 'સતનું ચિત ચિતન રે કરવું,' 'રચના રચનારની,' વગેરે કવિતાઓ અર્થહીન છે. આમાંની બીજી કવિતા વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે એક મનોમત્તલ તરીકે શીખવવાની છે. Longfellow's Psalm of Life નું ભાષાંતર ઘણુંજ ખરાબ અને અનિષ્ઠ છે. અખાતી કેટલીક તત્ત્વજ્ઞાનની કવિતાઓ છાંદસોમાં સમજાવી શકાય એવી નથી. છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીના પદાર્થપાઠ ઘણા કઠિન છે તેને બદલે ઘણા સહેલા પાઠ મુકવા નેહએ. દમણાં ઇતિહાસના ક્રમમાં થયેલા ફેરફારને લીધે સાતમી ચોપડીના ઇતિહાસના પાઠ છઠ્ઠી ચોપડીમાં મુકવામાં આવ્યા છે. એકંદરે ચિત્રો ઘણુ ઘણું ખરાબ અને અનુચિત છે. અન્ય ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે બાક-રણના એક પુસ્તકની ઘણીજ ખોટ છે તે લખાવું નેહએ. વળી પુસ્તકોની વારંવાર નવી આવૃત્તિ થાય છે એથી એક જણની ચોપડીનો ઉપયોગ બીજો વિદ્યાર્થી કરી શકે તો નથી. પાંચ કે દસ વર્ષ સુધી તેમાં કોઈપણ ફેરફાર ન થાય એવો નિયમ ચલો નેહએ. અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે વ્યુત્પત્તિના મારા પુસ્તકની જરૂર છે અને છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણની ભૂમિતી ઘણીજ અધરી છે, બીજા એક શિક્ષકે કહ્યું કે નેબ્યુલા સર્જન અને ગ્રેડ વિષે જે પાઠ છે તે સમજી શકાય એવા નથી. ઝાંખલે સોસાઈટીના એક સભાસદે જણાવ્યું કે શાળાપત્ર વિષે કાંઈ શિક્ષકે કાંઈ કહ્યું નથી એ નવાઈભર્યું છે. તેમાં હાલ શિક્ષકોને ઉપયોગી થાય-

એવી થોડીજ બાબતો આવે છે માટે તે સંબંધમાં ચર્ચા કરવા પરિપક્વને હું લલામણુ કહું છું. એક શિક્ષક કહ્યું કે લાલસાંકરનું ગણિત વર્ગો પહેલાં રચાએલું હોવા છતાં તે ૬૭ સુધી કેમ શિખવવામાં આવે છે તે સમજાતું નથી. દેશી નામાની ગ્રેમચંદ કરમચંદની ચોપડીમાં પણ ઘણા સુધારા થયેા જોઇએ કારણ કે દુદીનામા વીગેરે અઘરી બાબતો તેમાં મુકવામાં આવી છે. પાંચ પૈસાની કિંમતની આરોગ્ય વિદ્યાને બદલે આરોગ્ય વિજ્ઞાનની પાંચ આનાની ચોપડી દાખલ કરવામાં આવી છે અને કારણરૂપે જાણાવવામાં આવ્યું છે કે પહેલી ચોપડી હવે મળતી નથી. હાલ ગુજરાતી ભાષામાં નિર્બંધ લેખન પણ જરાબર શીખવવામાં આવતું નથી. જે કાગળો લખાવવામાં આવે છે તેમાં સ્વચ્છિત્રી વગેરેની જુની ચર્યાચારના રાખવામાં આવે છે. અન્ય સદ્ગૃહસ્થે જાણવ્યું કે વાંચનમાળાની ચોપડીમાં શુદ્ધિપત્ર નજ દોવા જોઇએ ત્યારે હાલ દરેક પુસ્તકમાં લાંબુ ગુદ્ધિપત્રક નજરે પડે છે અને તે ઉપરાંત કેટલીક વધારાની ભૂલો પણ દેખાય છે.

૩ પરીક્ષાની પદ્ધતિ.

એ વિષે બોલતાં એક શિક્ષક જણાવ્યું કે આ વિષયને અભ્યાસક્રમ તેમજ પાઠ્ય પુસ્તકો સાથે ઘણાજ સંબંધ છે. અનુભવ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રાથમિક શાળાના બાળ વિદ્યાર્થીઓ પામે પરીક્ષકો ઘણીજ મોટી આશા રાખે છે. સાતમા ધોરણમાં ગણિતના બહુ અધરા દાખલા નહિ મુકવા જોઇએ. પરીક્ષાનું માપ કેટલું રાખવું જોઇએ એ વિષે પરીક્ષકોને ખરાબર ખબર હોતી નથી. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઉપ્યુટી અને શિક્ષકો વચ્ચે ઘણીવાર પરિશુના સંબંધમાં તકરાર થાય છે. અને જે અધરા સવાલો પૂછવાથી પરિણામ ખરાબ આવે તો શિક્ષકને ધણુંજ નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે. આસીસ્ટન્ટ ઉપ્યુટી પરીક્ષકોને શિક્ષણના વિષયોનું ખરાબર જ્ઞાન પણ હોતું નથી. તેમાંના આશરે નેતું ટકાને દેશી નામુ આવડતું નથી. આશરે એસી ટકાને ગણિતનું જ્ઞાન હોતું નથી અને લગભગ ૭૫ ટકાએ વાંચનમાળાના પુસ્તકો વાંચ્યાં હોતાં નથી. શિક્ષણનો બધો આધાર પરીક્ષા ઉપરજ રહેતો હોવાથી તેઓ પોતેજ જ્ઞાન સંપન્ન હોવાની જરૂર છે, હાલ તો તેઓ પોતે કાંઈપણ વિષયનો કથિત પાઠ લાગ્યેજ આપી શકે. અન્ય શિક્ષક કહ્યું કે એક શાળાની પરીક્ષા પરિક્ષક ત્રણ દિવસમાં લે, ત્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં આખું વર્ષ રહી શકે તો તેમાંથી પરીક્ષા લેવાને વધારે લાયક કોણ ? હાલની કદિન પરીક્ષા પદ્ધતિનું પ્રમાણુ વિદ્યાર્થીઓના તાર કલાકવામાં આવી રહી છે. હાલ તો પરિક્ષક એક ગામમાં સવાલ પૂછે તેની ખબર આસપાસના ગામમાં ફરી વળે છે અને તે અનુસાર તેમને ગોખણુ પડીથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ભાષાની વ્યુત્પત્તિ વિષે પણ હાલ ઘણા કદિન સવાલો પૂછવામાં આવે છે. હાલની શિક્ષણપદ્ધતિથી શિષ્યોનાં લોહી ચૂસાય છે એમ તેમનું કહેવું હતું. જે કાંઈ માસ્તર પરિક્ષકને કાંઈ કહેવા જાય તો તે તેમને ચૂપ રહેવાનું કહેવામાં આવે છે. પાસ થતા વિદ્યાર્થીઓના ટકા ઉપરથી તેમના શિક્ષણની કિંમત કરવામાં આવે છે એથી પરીક્ષકો આગળ મહેતાજીઓ ધ્રુજે છે.

અન્ય શિક્ષક કહ્યું કે હાલની સ્થિતિમાં નથી મહેતાજીઓનો દોષ કે નથી પરિક્ષકોનો દોષ, પણ જમાનાનો દોષ છે. ઇંગ્લાંડમાં બાળવર્ગમાં પૂજાતા પ્રશ્નોને જોઇને પરીક્ષકો

અહીંયાં પણ તેના પ્રશ્નો પૂછે છે. પણ એમણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઈંગ્લાંડના અને અહીંયાંના શિક્ષકો અને માધનો વચ્ચે ફેર છે. ઈંગ્લાંડમાં સરવાળા બાદબાકી સમજાવવા માટે મિલુબરી જેવી વસ્તુના સંખ્યાબંધ આકાર પાટીયા ઉપર ચીતરવામાં આવે છે. પણ અહીંયાં માસ્તરને ડ્રોઈંગ ન આવડતું હોવાથી મોટેથીજ બધું શીખવવામાં આવે છે. શિક્ષણના સંબંધમાં પણ તેમણે કહ્યું કે કેટલેક સ્થળે કેદીના ઉપર રૂ. ૧૦ નો ખર્ચ કરવામાં આવે છે ત્યારે અન્ડ્રેઈન્ડ મહેતાજીને રૂકત નવ રૂપિયા આપવામાં આવે છે. અન્ય ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે ખર્ચ જોતાં આસીસ્ટન્ટ ડેપુટી એન્ડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે મુલાકાત લઈનેજ સંતોષ ન માનવો જોઈએ પણ શિક્ષકે પાસે પાક લેવાવવા જોઈએ અને જોતે પાક શીખવવા જોઈએ. અથવા વિષયો સહેલાઈથી કેમ શિખવી શકાય એ પણ દેખાડવું જોઈએ વિદ્યાર્થીઓના દેખતાં શિક્ષકોને અને શિક્ષકોના સમક્ષ હેડમાસ્તરને એમણે ઠપકો ન આપવો જોઈએ અને એકંદરે તેઓ શિક્ષકના સલાહકાર મિત્ર બનવા જોઈએ.

૪ જણાવવાનો સમય અને રજાઓ.

એ વિષે બોલતાં એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે અર્ધો કલાક સારી રીતે શીખવવામાં આવે તો તે હાલના પાંચ કલાકના શિક્ષણ કરતાં વધારે ઉપયોગી નીવડે. માટે શિક્ષણની સંગીનતા ખાસ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. કેદખાના જેવાં ખરાબ મકાનોમાં કુમળા બાળકોને પાંચ કલાક કે વધારે વખત ગોંધી રાખવામાં આવે અને પછી કેટલીક વાર એક કે બે કલાક ઘેર ટપુશન આપવામાં આવે તો પછી તેમની રિયતિ કેવી થાય ? સુધરેલા સર્વ દેશમાં બાળવર્ગને ત્રણ કે ચાર કલાક રાખવામાં આવે છે ત્યારે અહીંયાં ૪૫ કલાક શીખવવામાં આવે છે. હવે આ બાળકોને રમાડતાં શિક્ષકોને આવડતું નથી તેમ રમવાને માટે ખુલ્લી જગા પણ હોતી નથી એટલે કલાકો મુઠી ખરાબ જગ્યામાં કાંતો તેમને બેસાડી રાખવામાં આવે છે અથવા ગમે તેટલી વાર અગીઆરા ગોખાવવામાં આવે છે. શિક્ષકોનો પગાર ટુંકો હોવાથી તેમને ઘેર બધું કામ કરવાનું હોય છે. અને તેથી તેમનાથી કાંઈ તૈયારી થઈ શકતી નથી. છોકરાંઓને ઝટ ખા. એ. કરવાનો વિચાર છોડી દઈ આ કેદખાનામાંથી તેમને મુક્ત કરવાં જોઈએ. અન્ય શિક્ષકે જણાવ્યું કે અત્રેની શાળાનો વખત હમણાંજ વધારી તે પાંચ કલાકનો કરવામાં આવ્યો છે. આ ફેરફારનો ખરો અનર્થ શિષ્યાઓમાં સમજાશે. ધરણુ કે બાળકોને ઘેર જતાં સાંજ પડી જશે. આ અડધો કલાક ડ્રીલ માટે રાખવામાં આવ્યો છે પરંતુ છુટી જગ્યા ન હોય ત્યારે તો ડ્રીલ ફારસ જેવીજ થાય. માટે શાળાનો વખત કમી કરવોજ જોઈએ. મકાનો ધણીવાર ગંદકીમાં હોય છે અને પાસે ઘણી દુર્ગંધ પણ કવચિત્ આવે આવી જગ્યાએ લાંબા સમય સુધી વિદ્યાર્થીઓને બેમાડી મૂકવાથી તેમને ઘણુંજ નુકસાન થાય છે. અન્ય વક્તાએ કહ્યું કે :ઉપરના ધોરણમાં તો પાંચ કલાકનો કામ જોઈએ નહિં કે બધા વિષયો પુરા કરી શકાય નહિ. બાળવર્ગ માટે ૧૧ નો ટાઇમ ચોક્કસ નથી. પહેલાં ત્રણ ધોરણ માટે બારથી ત્રણનો વખત જોઈએ. બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉનાળાની રજા પાળવી જોઈએ. અને પરિક્ષા ચોમાસાને અડલે માર્ચ એપ્રિલમાં લેવી જોઈએ.

૫ મકાનો.

એ વિષે બોલતા એક વક્તાએ કહ્યું કે જે વખતે બાળકોનાં શરીર ખીલવવાનાં હોય તે વખતે તો તેમને ઘણી મારી જગ્યામાં સખનાં જોડાએ. પરંતુ હાલનાં મકાનોમાં કવચિત્ અંધાર અને ખરાબ હવા હોય છે ત્યારે બાળ અને કસરતશાળા હોતી નથી. આથી છોકરાઓની ઇંદ્રીઓ ખિચતી નથી; પણ ઘણીજ દુશ્વાર વ્યવસ્થા છે. રસ્તામાં ફટકી વાતચીત કરી શકે એટલી પણ જગ્યા હોતી નથી. એક ઓરડામાં ઘણા વર્ગો બેઠાડવામાં આવે છે પણ તેની વચ્ચે પડદા પણ મૂકવામાં આવતા નથી. ત્યારે વધારે માત્ર મકાનની માગણી કંઈએ છીએ ત્યારે જગ્યા મળે છે કે પડેવાના વખતમાં તો ધુળ ઉપર છોકરા બેસતા હતા. બીજા શિક્ષક કહ્યું કે અહીંના બે શાળાઓમાં આશરે છઠ્ઠો છોકરો છે અને જગ્યાની ધણીજ તુટ પડે છે, ત્યારે નવું મકાન લેવાનું હોય છે ત્યારે તે મોટા ભાગમાં મેળવવાનું કહેનામાં આવે છે. ટેમ્પ વગેરે મામાન ઉપર જરા પણ ધન ન હોય તો કંઈએ એની સહાયતા હોય છે. પણ ત્રણ રૂપિયાના કન્ટીનજન્ટમાં આખી નિશાળ મી રીતે માફ કરી શકાય ? એક ઓરડીમાં દોઢો છોકરો ગખગો તો લખિયાના ગરેજીઓ કેમ પેદા થયે ? એક એક મદ્યહમ્મે જણાવ્યું કે જમીન લીધણાળી હોય ત્યારે બોય ૮૫ માદરી ગેતરજી વગેરે પાથરનાની વ્યવસ્થા થતી જોઈએ. એક શિક્ષકે કહ્યું કે અમે દર મહિને ગદદી દૂર કરના વિષે કહીએ છીએ ત્યારે મેજમાજ સુધારે થાય છે અને બધું સ્વચ્છ થયું છે એમ અમારે લખી આપવું પડે છે. પણ ફરીથી બીજો મહિને અમારે એ વિષે ફરિયાદ કરતી પડે છે. બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે મ્હાન કલાસમાં ૪૭ છોકરાઓ છે તેઓને ઘણી મુશ્કેલીથી બોય ઉપર બેઠાડી-મમારી શકાય છે. તો પછી ત્યાં પાટલીઓ કેમ મમાવી શકાય ? એક નિશાળ આકાશના કુનાથી કોટડીઆની પોળ સુધી ૭ કડકે બેઠાડવામાં આવી છે.

૬ શાળાઓમાં દાખલ થતા વિદ્યાર્થીઓની વય.

એ વિષે બોલતા એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે છોકરા આર વર્ષનો થાય છે કે તુરંત તેને પાંચ કલાક માથવવા માટે માઆપ નિશાળે મોકલે છે. જુના વખતમાં સાત વર્ષનો નિયમ હતો અને લગભગ ૧૬ વર્ષથી પાંચને બદલે આર વર્ષનો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. હવે ઓળમાં ઓળ પાંચ વર્ષ પુરા કર્યા સિવાય કોઈ બાળકને શાળામાં દાખલ કરવું ન જોઈએ. બીજા શિક્ષકે જણાવ્યું કે બાળકોને નિશાળે શા હેતુથી મોકલવામાં આવે છે-સાચવવાને કે લણાવવાને ? જો યોગ્ય શિક્ષક મકાનો, અને સાધનો હોય તો ત્રણ વર્ષના બાળકને પણ લણાવી શકાય પણ હાલના મંચોગોમાં તો પાંચ વર્ષનો નિયમ કરવો જોઈએ. બીજા શિક્ષકે ફરીયાદ કરી કે બાળ વર્ગમાં વર્ષના ગમે તે માસમાં નવા છોકરાને દાખલ કરવામાં આવે છે.

૭ છોકરા છોકરીઓને સાથે લણાવવાના લાભ ગેરલાભ.

એ વિષે વિષે એક શિક્ષકે કહ્યું કે શિક્ષિકાઓ ઘણું ઓછું લણેલી હોત્રાથી કન્યા-શાળામાં માફ સિખવાઈ નથી તેથી જો અગ્રીઆર વર્ષ સુધી છોકરીઓને છોકરાની નિ-

શાળામાં લણાવવામાં આવે તો ખોટું નથી. અન્ય શિક્ષકે કહ્યું કે ઘણે ઠેકાણે છોકરા છોકરીઓને ભેગાં લણાવવાનુંજ અનુકૂળ પડે કારણ કે સાત આઠ છોકરીઓ માટે જુદીજ કન્યાશાળાઓ કાઢી શકાય નહિ. બીજા શિક્ષકે કહ્યું કે આ જમાનો ધાર્મિક નથી માટે કન્યાઓને હંમેશાં જુદીજ લણાવવી જોઈએ અને તેમને માટે સારી સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ.

૮ ઉચ્ચ વર્ગોમાં ઇંગ્લિશનું શિક્ષણ.

એ વિષે એક શિક્ષકે કહ્યું કે આતું શિક્ષણ ધણજ જરૂરનું છે અને તે આપી પણ શકાય જો બીજા વિષયો કમી કરવામાં આવે તો. અન્ય વક્તાએ કહ્યું કે રાજાપીપળા ઝોટમાં આ પદ્ધતિ દાખલ કરવાથી ઘણાં મારાં પરિણામ આવ્યાં છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક ધોરણોનો અભ્યાસ પુરો કરીને ઇંગ્લિશ ચોથા ધોરણમાં દાખલ થયા છે અને કેટલાક બી. એ. માં પાસ થયાં છે. પ્રાથમિક શાળાના હેડ માસ્તર તરીકે ટ્રેનિંગએટોને નીમવાની જે દરખાસ્ત મુકવામાં આવી છે તે ઘણીજ અચોગ્ય છે. ગુજરાતી ધોરણમાં ઇંગ્લિશનું શિક્ષણ આપવાને મેટ્રિક કે અન્ડર ટ્રેનિંગએટને શકી શકાય પણ તે હેડ માસ્તર હોવો ન જોઈએ. બીજા પાસ ત્રીજા વર્ષના ટ્રેઇનિંગ શિક્ષકોને મીડલ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નીમવા જોઈએ.

૯ શિક્ષકોના પગાર.

એ વિષે એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે રવેન્યુ વર્ગે અનેક ખાતાના નોકરાના પગાર છેલ્લા ચાલીસ પચાસ વર્ષમાં વધ્યા છે પણ પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર આશરે પચાસ વર્ષ પર બાંધવામાં આવ્યા હતા તેમાં કાંઈ વધારો થયો નથી. તેમણે સરવૃંદ કે મીનીઅર શિક્ષકોનો પગાર વધારેમાં વધારે ૭૫ રૂ. હોવો જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે બીજા વર્ષના ટ્રેઇનિંગ શિક્ષકો માટે ૨. ૬૦ ની અને પહેલા વર્ષના ટ્રેઇનિંગ શિક્ષકો માટેની મર્યાદા ૩. ૩૫ ની રાખવી જોઈએ. હાલ અન્ટ્રેઇનિંગ શિક્ષકોને શરૂઆતમાં ૩. ૯ નો પગાર આપવામાં આવે છે અને ૧૫ વર્ષે એક રૂપિયાનું પ્રોમોશન આપી તેને ૧૦ રૂપિયાનો પગાર આપવામાં આવે છે. આ પછી તેના પગાર ભાગ્યેજ વધે છે. કારણ કે તેના પ્રોમોશનનો આધાર ઉપરીની ભલામણ ઉપર રહે છે. આ શિક્ષકોનો પગાર એજામાં એજા ૩. ૧૨ જેટલો હોવો જોઈએ. એક વક્તાએ જણાવ્યું કે ૩. ૯ માં તો શું પણ ૩. ૪ માં પણ કામ કરનારા મળે તેમ ૨૦ રૂ. માં પણ મળે. પરંતુ જેમ પગાર વધારે સારો તેમ વધારે મારી જાતના શિક્ષકો મળી શકે. પહેલાં બ્રાહ્મણો કેળવણીનું કામ કરતા હતા. પણ તેઓ હાલ બીજા ધંધામાં પડે છે કારણકે તેમાં વધારે પૈસા મળે છે. બધાં સુધી હાલના કરતાં સારા પગારો આપવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી ઉંચી કોમના માણસો પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે મળશે નહિ. અન્ય શિક્ષકે કહ્યું કે અમારા કોડનું દર્દ કોડના વ્યાધિ જેવુંજ છે. ઉત્તમ શિક્ષકોને એસિસ્ટન્ટ ડેપુટીની જગ્યા આપવી જોઈએ. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં પગાર ઉપરાંત મુંબાઈની માફક ખાસ એલાઉઅન્સ આપવું જોઈએ.

૧૦ ટ્રેઇનીંગ કોલેજનું શિક્ષણ.

એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે પહેલા વર્ષમાં પાસ થયેલા ઘણા શિક્ષકોને બીજા વર્ષની પરીક્ષામાં એમવાની મંજુરી મળતી નથી એ 'ઘણું' અચોગ્ય છે. અન્ય વક્તાએ જણાવ્યું કે આખા ગુજરાત માટે એક ટ્રેઇનીંગ કોલેજ જમ નથી. માટે સુરત જેવા મહત્તમાં તેવીજ કોલેજ સ્થાપી જોઈએ. તેમજ મંપૂર્ણ પ્રાથમિક શાળાઓમાં અને

વર્ષનો વર્ગ કદાચો જોઈએ. એક ગૃહસ્થે જાણાવ્યું કે પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં પસાર થતા વિદ્યાર્થીઓને બીજા વર્ષના વર્ગમાં દાખલ કરવા જોઈએ કે નહિ એ વિષે તેમના જીજ્ઞાસુ ડેપુટીનો અભિપ્રાય પૂછાવવામાં આવે છે. આથી જો તેનાજ જીજ્ઞાસુ બીજા વર્ષના શિક્ષકની જરૂર હોય તો તેને આગળ જવા દેવામાં આવે છે. આથી ધણેજ અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે; કારણ કે પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં ઉંચે નંબરે પસાર થનાર શિક્ષકના જીજ્ઞાસુ વધારે ઉંચા શિક્ષકની જરૂર ન હોય તો તેને બીજા વર્ષમાં જતા અટકાવવામાં આવે છે અને નીચે નંબરે પાસ થનાર શિક્ષકની ખાતાને જરૂર હોય તો બીજા વર્ષનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ અનર્થ ટાળવા માટે કાંઈક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એક શિક્ષક સૂચ્યું કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઇંગ્રેજનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

આ વિવેચન સમાપ્ત કરતાં પ્રશ્નને પ્રથમ તો આ આ સંમેલનમાં હાજર રહી ખુલા હૃદયથી ચર્ચા કરવા માટે શિક્ષકોનો આહાર માન્યો હતો. ત્રીજા સાદિલ્ય પરિપદમાં વાંચનમાળા વિષે પોતે લખેલા નિબંધનું સૂચન કર્યા પછી તેમણે જાણાવ્યું કે પહેલી છ ચોપડીઓ ઉપર તો ટીકાની કાંઈ અસર થઈ નથી. પણ સાતમી ચોપડી તે વખતે તૈયાર નહિ થયેલી હોવાથી જાહેર ચર્ચાને લીધે તેમાંથી કેટલી ભૂલો નીકળી ગઈ હતી. વાંચનમાળાના પુસ્તકોમાં કોઈપણ પ્રકારની અશુદ્ધિ ન હોવી જોઈએ. એકના એક શબ્દની ભુલો ભુલો જોડણી વાંચનમાળામાં માલુમ પડે છે. જે ટીકા આ પુસ્તકો સામે કરવામાં આવી છે તેનો કાંઈ જવાબ પણ આપવામાં આવ્યો નથી. આ સંબંધમાં આપણે હેતુ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી સરકારને વારંવાર લખવું જોઈએ. વાંચનમાળા તૈયાર કરવાના સંબંધમાં તેમણે જાણાવ્યું કે એમ લાગે છે કે ગુજરાતી મરાઠી કેનેડી અને સિંધી ગૃહસ્થો પાસે દરેક વિષય ઉપર મી. કોવટને પાક લખાવ્યા હતા અને તે સર્વેમાંથી જે ઉત્તમ લાખ્યા તેનાં બીજા ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવ્યા હતા. પરંતુ ભાષાન્તર કરનાર ગૃહસ્થોને ભાષાનું જ સાફ જ્ઞાન હતું નહિ એટલે ઘણા પાકની ભાષા અતિશય ખરાબ બની છે. એના ઉદાહરણમાં ગુજરાતી અને મરાઠી સાતમી ચોપડી સરખાવી જોવાની તેમણે લલામણ કરી હતી. વિજ્ઞાનના પાક ઘણા બધા છે. દાખલા તરીકે ટેલીગ્રાફનો પાક હાઈરિકુલના પણ થોડાજ શિક્ષકો ખરાબર શિખવી શકે. શાળાના વખતના સંબંધમાં તેમણે કહ્યું કે હમણા વધારામાં આવેલો અર્ધો કલાક કહાડી નાખવો જોઈએ. કવિતાના સંબંધમાં ઘણી વલુદવાળી ચર્ચાઓ થઈ છે પણ તેનું કાંઈ પરિણામ આવેલું આપણે જાણતા નથી તેમજ તે ચર્ચાને રદીઓ પણ કાઢીએ આવ્યો નથી. પ્રાયમિક શાળામાં રમના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે રમત પુરી થયા પછી ઘણું છોકરાં નિશાળમાં પાછાં આવતાં નથી. છોકરીઓને દશ વર્ષની ઉંમર સુધી છોકરાઓ જોડે લણાવવામાં કોઈ પણ રીતે દરકત નથી જો કે નીચા વર્ગના લોકોના સંબંધમાં આ સિદ્ધાંત લાગુ પડ્યો જોઈએ નહિ. ટ્રેનિંગ શિક્ષકો પુરા નથી માટે નવી નિશાળો કહાડી શકાતી નથી અને વધારે શિક્ષકો ટ્રેનિંગ કરી શકતા નથી કારણ કે તેમને રોકવાને નિશાળો પુરતી નથી. આવાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ વચનો આપણે સાંભળીએ છીએ. છેવટે મોટી પ્રાયમિક નિશાળોમાં પહેલા વર્ષનો ટ્રેનિંગ કલાસ ઉઘાડવાની તેમણે સૂચના કરી હતી, પ્રમુખ સાહેબનો તેમજ શિક્ષકોનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત પસાર થયા બાદ સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

પરિશિષ્ટ ૬.

પ્રશ્નાવલીઓ.

૧

દેશી રાજ્યોને પ્રશ્નો.

૧. તમારે ત્યાં ગામડાં કેટલાં છે ?
૨. કેટલા ગામડામાં નિશાળો છે ?
૩. કેટલા ગામડામાં અલાહિદી કન્યાશાળા છે ?
૪. કેટલા ગામડામાં હજૂ નવી નિશાળો ઉઘાડવાની જરૂર છે ?
૫. નવી નિશાળ ઉઘાડતી વખતે ગામમાં લોકોને મદદ કરવાની શ્રેણ પાડવામાં આવે છે ?
૬. તમારે ત્યાં શિક્ષકોનો ખર્ચાર કેટલો છે ? કેટલે લગી વધારેમાં વધારે તે વધી શકે છે ?
૭. ટ્રેન્ડ શિક્ષક કેટલા છે ? અનટ્રેન્ડ શિક્ષક કેટલા છે ?
૮. અંગ્રેજી શિખવવાની નિશાળો કેટલી છે ?
૯. ગુજરાતી તાલુકા સ્કુલોમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ થઈ શકે એમ છે ?
૧૦. ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી કેટલી સ્કૉલરશિપો અપાય છે ?
૧૧. પરદેશ વિદ્યાર્થીઓ મોકલવા રાજ્ય તરફથી સ્કૉલરશિપો અપાય છે ?
૧૨. ખાસ જતોના શિક્ષણ માટે કોઈ વ્યવસ્થા છે ?
૧૩. કેળવણીનો વિશેષ ફેલાવો કરવા રાજ્ય તરફથી કોઈ ઉપાય લેવાય છે અથવા લેવા વિચાર છે ? કેટલી વધારે નિશાળો દર વર્ષે કદાહી શકે એમ છે ?
૧૪. તમારી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અંકુશ મુકવામાં આવે છે તે વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?
૧૫. એકંદર કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે તમને શી સૂચનાઓ કરો છો.

મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રશ્નો.

૧. કેળવણીના મબઘમા તમે કેટલો ખર્ચ કરો છો ?
૨. મરકારી ધારા પ્રમાણે કેળવણીના ખર્ચની અરધી રકમ આપવા સરકાર બધાયેલી છે તે મુજબ તમને તમારા ખર્ચનો અરધો હિસ્સો મળે છે ? ન મળતો હોય તો કેટલો ઓછો મળે છે ?
૩. તમારી નિશાળોમા ૨૫ (પચીસ) વિદ્યાર્થીઓ દીઁ એક શિક્ષક છે ? ન હોય તો આ વોરસે તમારે કેટલા વધારે શિક્ષકો નોંધાવે ? તેના વાર્ષિક વધુ ખર્ચ કેટલો થશે ?
૪. તમારી નિશાળોમા કેટલા ટ્રેન્ડ અને કેટલા અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો છે ?
૫. તમારી નિશાળો માટે મકાન સુધક, સગવડવાળા અને હવા અજનાળાવાળા છે ? જો તેમ ન હોય તો તેમા સુધારા વધારા કરવાને અથવા જરૂર હોય તો નવા મકાન બાંધના અથવા બંધાવના કેટલા ખર્ચની જરૂર છે ?
૬. તમારા ગામમા કેટલી વધારે નિશાળો ગઢનાની જરૂર છે ? તેમના નિભાવ માટે દર-રખે કેટલા ખર્ચની જરૂર છે ?
૭. તમારા શિક્ષકોના પગાર તમને મતોપકારક લાગે છે ? એમા ઓછામા ઓછા કેટલો વધારો થવાની જરૂર છે ?
૮. તમારા તાબામા કન્યાશાળાઓ કેટલી છે ? તેમા ટ્રેન્ડ શિક્ષિકાઓ અને અનટ્રેન્ડ શિક્ષિકાઓ કેટલી છે ?
૯. અરપર્ચ વર્ગો માટે કેટલી નિશાળો ચલાવો છો ?
૧૦. ઉપર સૂચવેલા સુધારાઓ અમલમા મૂકના જે વધુ પૈસા નોંધાવે તે મેળવવા તમે શા માર્ગ સૂચવો છો ? તમાના મહેસુલમાથી અને સરકારી ગ્રાન્ટમાથી એ પૈસા કેટલા ભાગમા મળી શકે ?
૧૧. મ્યુનિસિપલ આવકના ઓછામા ઓછા દસ ટકા પ્રાથમિક કેળવણી માટે ખર્ચવા નોંધાવે એવો નિયમ તમને ચોખ્ખો લાગે છે ?
૧૨. અદાજપત્ર (બજેટ) ધડવાની તમારી સત્તા ઉપર કેના પ્રતિબંધ તમને બંધાવે રીતે નહે છે ? તમારા અભિગ્રામ પ્રમાણે તે કેટલે અશે અને કેવી રીતે ઓછા કરી શકાય ?
૧૩. તમારી નિશાળોમા શી માટે જે રકમ વસૂલ કરવામા આવે છે તે તમે માફ કરી શકો એમ છો ?
૧૪. વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ અને કેળવણી માટે હાલ શી વ્યવસ્થા ચાલે છે ?
૧૫. તમે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ કોઈ પણ રૂપમા તમારી નિશાળોમા આપો છો ?
૧૬. ધંધા હુનરના શિક્ષણ માટે, અને અપંગોના શિક્ષણ માટે નિશાળો તમાના તરફથી ચાલે છે અથવા નહીં કાઢી શકો એમ છો ?
૧૭. તમારી નિશાળોમા વિદ્યાર્થીઓની રાખ્યા ઉપર જે અકુશ મૂકવામા આવે છે તે નિષે તમારો શો અભિગ્રામ છે ?
૧૮. એકંદરે કેળવણીના સત્તર પ્રકાર અને સુધારા માટે તમને શી સૂચનાઓ કરો છો ?

ખાનગી માધ્યમિક નિશાળોને પ્રશ્નો.

૧. તમારી નિશાળનું પૂરું નામ શું ?
૨. તેની વ્યવસ્થા એક વ્યક્તિને કે મંડળને હસ્તક છે ?
૩. તેની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?
૪. તેને સરકાર તરફથી કાંઈ ગ્રાંટ મળે છે કે નહીં ?
૫. નિશાળમાં કેટલાં ધોરણો શીખવવામાં આવે છે ? અને તે દરેકમાં કેટલા વર્ગ છે ?
૬. ઝોજાં ધોરણો હોય તો વધારે ધોરણો કરવાની સ્થાનિક જરૂરિયાત લાગે છે ?
૭. નિશાળમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે ? દરેક વર્ગમાં કેટલા ? વર્ગના દરેક વિભાગમાં કેટલા ?
૮. છેલ્લી પરીક્ષાઓમાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાને ઉપલા ધોરણમાં મદાવવામાં આવ્યા હતા ? મેટ્રિક્યુલેશન અને સ્કુલ ડાઇનલનાં ધોરણો તમારે લાં હોય તો કેટલામાંથી કેટલા ગઇ પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા ?
૯. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રમેશનની સરેરાશ કેટલી છે ?
૧૦. તમારી નિશાળનો વાર્ષિક ખર્ચ શો છે ? તે ખર્ચનો કેટલો ભાગ
 - (ક) શી
 - (ખ) ખાનગી મદદ અને
 - (ગ) સરકારી અથવા મ્યુનિસિપલ ગ્રાન્ટ
 માંથી મળે છે ?
૧૧. ગ્રાન્ટ તરીકે તમને મળતી રકમ વિશે તમારો શો મત છે ?
૧૨. તમારી નિશાળમાં કેટલા શિક્ષકો છે ? તેમાં કેટલા ટ્રેન્ડ અને કેટલા અન્ટ્રેન્ડ છે ? તેમનું ભણતર ક્યાં લગીનું છે ? તેમના પગાર અને ગ્રેડપેક્ટ કેવાં છે ?
૧૩. ટ્રેન્ડ અને અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકોના શિક્ષણમાં તમને કાંઈ ફેર લાગે છે ?
૧૪. તમારી નિશાળની વ્યવસ્થા ઉપર સરકારી કળવણી ખાતુ કેવા પ્રકારની દેખરેખ અને અંકુશ રાખે છે ?
૧૫. નીચેની બાબતોના સંબંધમાં કળવણી ખાતાના નિયમે તમને વ્યવહારિક રીતે કેટલે અંશે નડે છે ?
 - (ક) દરેક વર્ગ અને આખી નિશાળમાં સખવાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.
 - (ખ) પરીક્ષાની પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રમેશનની સંખ્યા.
 - (ગ) શીખવવાના વિષયો અને તેમની ટેકસ્ટ બુકોની પસંદગી.
 - (ધ) શિક્ષકોની યોગ્યતા અને પગાર.
 - (ડ) મકાન, પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી), સગવડ, ફરનીચર, રમવાની જગા વગેરે.

૧૬. શિક્ષણના ધોરણને હાનિ ક્યાં સિવાય આમાંના કાંઈ નિયમોમાં ફેરફાર થઈ શકે ખરા ?
૧૭. તમારી નિશાળમાં કાંઈ નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે ? આપવામાં આવતું હોય તો તે ફરજિયાત છે ? ક્યાં પુસ્તકો શીખવે છે ? એનાં પરિણામ કેવાં લાગ્યાં છે ?
૧૮. રોહાઇડ જેવી અથવા ધંધાની કાંઈ કેળવણીની હાલતું શિક્ષણ વધારે સાફ કરવા તમને જરૂર લાગે છે ?
૧૯. વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ અને કેળવણી માટે તમારે ત્યાં શી વ્યવસ્થા છે ? બધા વિદ્યાર્થીઓ એનો હોંશયો લાલ લે છે ? તમારે ત્યાં આવતા વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર અને તબીયત તમને કેવાં લાગે છે ? સારાં ન હોય તો તેનાં કારણો શાં લાગે છે ? શરીર સારાં રહેવામાં ગરીબાઈ અને અભ્યાસ કેટલે અંશે બેખમદાર છે ? શરીર સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત કરવા શા ઉપાશો સૂચવે છે ?
૨૦. જન્મ લાપાટારા શિક્ષણ આપવા બાબત તમારો શો મત છે ?
૨૧. હાલ જેટલા વિષયો શીખવાય છે તેમના સંબંધમાં સૂચના કરવાની છે । સાયન્સના અભ્યાસક્રમ વિષે કાંઈ ફરીઆદ છે ? ઇતિહાસ ભૂગોળનાં પુસ્તકો સારાં નથી એવી ફરીઆદમાં કાંઈ વળુદ છે ?
૨૨. માધ્યમિક કેળવણીનું અર્થ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે ? વતું હોય તો તે વાળખી છે ? લોકોની આર્થિક સ્થિતિ લક્ષમાં રાખતાં વધારે પોષાય એવો છે ? એથી શિક્ષણના અસરણને ધક્કો સહોંચે છે ? ખરચ ઓછું કરવાનો રસ્તો છે ?
૨૩. તમે કેટલી રોકાવરશીય અને ક્રીશિય આપો છો ?
૨૪. માધ્યમિક કેળવણીની હાલની સ્થિતિ વિશે સૂચના કરવા જેવી છે ?
૨૫. નિશાળોમાં નવા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરવા વિષે શા નિયમો છે ? ખાસ કરીને ખાનગી શાળાઓમાંથી તેમજ ખાનગી શિક્ષણ લઈ આવનાર વિદ્યાર્થીઓને કેવી રીતે દાખલ કરે છે ? કેળવણી ખાતાની મંજૂરી આ સંબંધમાં લેવી પડે છે ? આ અને બીજા આવા નિયમોમાં ત્હમે શા સુધારા સૂચવો છો ?
૨૬. ત્હમारी નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે તે વિષે ત્હમારો શો અભિપ્રાય છે ?
૨૭. એકંદર કેળવણીના સત્વર અસાર અને સુધારા માટે ત્હમે શી સૂચનાઓ કરો છો ?

જીલ્લા લોકલ બોર્ડને પ્રશ્નો.

૧. ત્હમે નિશાળો ઉપર કેટલો ખર્ચ કરો છો ?
૨. છેવટે ત્હમારા જીલ્લાના દરેક ગામમાં એક નિશાળ સ્થપાય એ માટે દર વર્ષે કેટલી વધારે નિશાળો સ્થાપવી જોઈએ ? અને ત્હનો દર વર્ષે વધુ ખર્ચ કેટલો થાય ?
૩. જીલ્લાની નિશાળોમાં કેટલા શિક્ષકો ટ્રેઇનડ અને કેટલા અનટ્રેઇનડ છે ?
૪. ત્હમારી કેટલી નિશાળોનાં મકાન લાડે લેવામાં આવ્યાં છે અને કેટલી નિશાળો માટે નવાં મકાન બાંધવાની ઘણી જરૂર છે ? એકંદરે સારાં મકાનો ચોગ્ય રીતે પૂરાં પાડવા માટે કેટલો ખર્ચ થાય ?
૫. શિક્ષકોના પગાર તમને સતોપકારક માગે છે ? સારા શિક્ષકો મેળવવા માટે ત્હમના પગારમાં કેટલો વધારો કરવો જોઈએ અને તે માટે કેટલો વધુ ખર્ચ થાય ?
૬. આ જીલ્લા જીલ્લા ખર્ચ માટે જે કુલ રકમ જોઈએ તે કેટલે હિસ્સે ત્હમારા મહેસુલ અને સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી મળી શકે ?
૭. આ માટે બોર્ડની મહેસુલમાં જે વધારો થવો જોઈએ તે કેવી રીતે થઈ શકે ?
૮. સરકારની પરવાનગીથી અમુક મુકરર કરેલા કર નાંખવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીની માફક બોર્ડને આપવી જોઈએ ?
૯. અંદાજપત્ર (બજેટ) ઘડવાની ત્હમારી સત્તા પર કેવા પ્રતિબંધ ત્હમને વ્યાવહારિક રીતે નડે છે ? ત્હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે કેવી રીતે અને કેટલે અંશે ઓછા કરી શકાય ?
૧૦. નિશાળોની વ્યવસ્થામાં સરકારનું ફળવણી ખાતું અને મહેસુલખાતાના અમલદારો શો ભાગ લે છે ? તે વ્યવસ્થા ત્હમે વધારે સ્વતંત્ર રીતે કરી કરી શકો તે માટે કેવા સુધારા ત્હમને ચોગ્ય જણાય છે ?
૧૧. ત્હમારી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે તે વિષે ત્હમારો શો અભિપ્રાય છે ?
૧૨. એકંદરે ફળવણીના સત્તર પ્રસાર અને સુધારા માટે ત્હમે શી સચનાઓ કરો છો ?

તાલુકા બોર્ડને પ્રશ્નો.

૧. તમારા તાલુકામાં બધાં મળીને કેટલાં ગામ છે ?
૨. આ ગામો પૈકી કેટલા ગામોમાં લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપલ નિશાળ નથી ?

૩. નિશાળ નથી એવા ગામોના કેટલાં ગામના લોકો પોતાના ગામમાં નિશાળ લાવવા ખુશી છે ?

૪. જે લોકો પોતાના ગામમાં નિશાળ લાવવા ખુશી છે એમાંના કેટલાક ગામના લોકો નિશાળને માટે વગર લાડે મકાન પુર પાડવા ખુશી છે ?

૫. એવાં કેટલાં ગામડાં છે કે જ્યાંના લોકો નિશાળ લાવવા ખુશી છે પરંતુ વગર લાડે મકાનો આપવા ના પાડે છે ?

૬. ત્હમારા તાલુકાનાં કેટલાં ગામોમાં માત્ર ત્રણ ધોરણની આમ્મશાલાઓ (rural school) છે ?

૭. આમ્મશાળાવાળા કેટલા ગામોએ પોતાની નિશાળોમાં વધારે ધોરણો ખોલવા સરકારને અરજીઓ કરી છે ?

૮. અરજી કરેલા કેટલાની અરજીઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારાઈ છે, કેટલાકની સ્હેજસહજ સ્વીકારાઈ છે અને કેટલાની બીલકુલ સ્વીકારાઈ નથી ?

૯. ત્હમારા તાલુકાનાં કેટલાં ગામોમાં કન્યાશાળા છે ?

૧૦. કન્યાશાળા નથી એ પૈકીનાં કેટલાં ગામોમાં છોકરીઓના ભેગી છોકરીઓ લહે છે ?

૧૧. જે ગામોમાં છોકરા ભેગી છોકરીઓ લહે છે ત્હેમાં પંદર કરતાં વધારે છોકરીઓ કયા ગામોમાં લહે છે ? આવા ગામવાળાઓ પોતાની જુદી કન્યાશાળાઓ મકાનો આપીને કે મકાન આપ્યા વગર કઢાવવા ખુશી છે ?

૧૨. કયા ગામોમાં સરકારે અત્યજ વર્ગની નિશાળો કાઢી છે ?

૧૩. પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર ત્હમે કેટલો ખર્ચ કરો છો ?

૧૪. ત્હેનો કેટલો ભાગ.

(ક) શ્રી

(ખ) ધર્માદા દાન

(ગ) બોર્ડનું મહેસુલ અને

(ઘ) સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી

આવે છે ?

૧૫. છેવટે દરેક ગામમાં એક નિશાળ સ્થપાય એ હેતુથી દર વર્ષે કેટલી વધારે નિશાળો સ્થાપવી જોઈએ ? અને ત્હેનો વાર્ષિક ખર્ચ કેટલો થાય ?

૧૬. સરકારી કેળવણી ખાતાના અમલદારો ફક્ત દેખરેખ સંભાળીને કામ કરે છે કે શિક્ષકોનો દંડ કરવાની ત્હેમને પ્રયોજન આપવાની, ત્હેમની ગદલી કરવાની નિશાળો બંધ કરવાની વગેરે સત્તાઓ અજમાવે છે ? એ સત્તાઓ કેટલે અંશે કમી કરવી જોઈએ ?

૧૭. ત્હમારી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે તે વિષે ત્હમારો શો અભિપ્રાય છે ?

૧૮. એકંદર કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે ત્હમે શી સૂચનાઓ કરો છો ?

પરિશિષ્ટ ૭.

વિષયોની યાદી.

ગુજરાતના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને અનુભવી ગૃહસ્થોને લેખો મોકલવાની વિનંતી કરતાં સૂચના રૂપે નીચેની યાદી પ્રકટ કરવામાં આવી હતી:—

પ્રાથમિક કેળવણી.

૧. પ્રાથમિક કેળવણીના વિસ્તાર.

ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ પહેલાં કેવો હતો ? અને ત્યાર પછી ગુજરાતમાં કેટલો વધ્યો છે ? તેના જૂદા જૂદા છાત્રાઓમાં કેટલો વધ્યો છે ? જૂદા જૂદા દેશી રાજ્યોમાં કેટલો વધ્યો છે ? વડોદરા રાજ્યમાં કેટલો વધ્યો છે ? એ વધઘટનો સુકાવલો.

૨. પ્રાથમિક કેળવણીના વિસ્તારના માર્ગ.

(ક) કેળવણીની સ્થિતિની મોજણી (Survey); ગુજરાતમાં—બ્રિટિશ રાજ્યમાં દેશી રાજ્યમાં; કયા ગામોમાં તરતજ નિશાળો સ્થાપવી જોઈએ ?

(ખ) દરવર્ષે નિશાળોની અમુક વધારે સંખ્યા વધારવાની યોજના કેવી રીતે વ્યવહાર થઈ શકે ?

(ગ) નિશાળોની સંખ્યા વધારવા મ્યુનિસિપાલિટિ અને લોકલ બોર્ડની ગ્રાંટ કેટલા દરજ્જે વધારવી જોઈએ ? ઓછી વસ્તીવાળાં અને ટુંકી આવકવાળાં ગામોની મ્યુનિસિપાલિટિઓને કેળવણીનો ખર્ચ પહોંચી વળવા ખાસ ગ્રાંટની જરૂર.

(ઘ) મ્યુનિસિપાલિટિ અને લોકલ બોર્ડને કેળવણીનું અંદાજપત્ર ધડવાની સ્વતંત્રતા.

(ઙ) કેળવણી વધારવા ખાસ કર નાખવાની સત્તા લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટિને આપવી જોઈએ ?

(ચ) મ્યુનિસિપાલિટિ અને લોકલ બોર્ડ મારફત ફેલાતી પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થિતિ અને કેળવણીની વ્યવસ્થા પર એ મંડળોની સત્તા વિશે ચર્ચા. આ મંડળો સિવાય નિશાળોની દેખરેખ માટે ગામવાર તથા શહેરોમાં જુદા જુદા લઘુવાર ત્યાંના રહીશ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની કમીટીની અગત્ય.

(છ) આદ્ય નિશાળો બંધ કરતા પહેલાં, ત્યાંના ગ્રામલોકની સંમતિ લેવાની જરૂર. કેળવણી ખાતાની નિશાળો કમી કરવાની સત્તામાં કરવા જોઈતા સુધારા.

(જ) સ્વયંસેવકા, ગામડામાં ફરતા સરકારી અમલદારો, મહેતાજીઓ, તથા મહેતીજીઓ વગેરેદ્વારા કેળવણીના લાભ પહોંચાત વર્ગોને સમજાવવાની અગત્ય.

(ઝ) મંદિરો અને મદામતમાંથી પ્રાથમિક નિશાળોની સ્થાપના થઈ શકે ? હમણાં જ ન્યાં શરૂઆત થઈ શકે એવાં મંદિરો વિશે માહિતી.

૩. અભ્યાસ.

- (ક) ગ્રામ્ય ધોરણો (Rural Standards)માં કેવો ફેરફાર થવો જોઈએ ?
- (ખ) અભ્યાસ ક્રમ વિશે સામાન્ય ચર્ચા.
- (ગ) જૂદા જૂદા વિષયોના પાઠ્ય પુસ્તકો (text books) વિશે ચર્ચા. પ્રચલિત પુસ્તકોના ગુણ દોષ. ફળવણીમાં આગળ વધતી બીજી પ્રજાઓનાં પુસ્તકો સાથે તેમનો મુકાબલો.
- (ઘ) શિક્ષણનાં સાધનો વિશે ચર્ચા.
- (ઙ) તાલુકા નિશાળ જેવી ઉચ્ચ પ્રાથમિક નિશાળમાં ઉપલા મધ્ય ધોરણોમાં બીજી ભાષા તરીકે અંગ્રેજી શીખવવાની વ્યવસ્થા વિશે ચર્ચા.
- (ચ) ગામડાંઓની નિશાળોમાં ખેતીવાડીની ફળવણી દાખલ કરવાની જરૂર.
- (છ) કોન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિથી અપાતી ફળવણી વિશે ચર્ચા.
- (જ) દેશીનામાનું તથા સાયન્સનું શિક્ષણ પ્રાથમિક નિશાળોમાં વધારે પડતું છે કે કેમ ?

૪. શિક્ષકો.

- (ક) તેમની ફળવણી.
- (ખ) ટ્રેઇનીંગ કોલેજો અને નોર્મલ સ્કૂલો સરકારી રાજ્યમાં, અને દેશી રાજ્યમાં સરકારે તેમ ખાનગી સાહસથી વધારવાની જરૂર.
- (ગ) રાજકોટ, અમદાવાદ અને વડોદરાની ટ્રેઇનીંગ કોલેજો સંબંધી ચર્ચા.
- (ઘ) ટ્રેઇનીંગ કોલેજોના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો વિશે ચર્ચા. તેમાં અંગ્રેજી બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરવાની જરૂર.
- (ઙ) વધારે સારા શિક્ષકો મેળવવા માટે વ્યવહાર સૂચનાઓ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં મુખ્ય શિક્ષકો તરીકે ગ્રેન્ટ્સીટોની પસંદગી.
- (ચ) સરકારી રાજ્યમાં, વડોદરા રાજ્યમાં અને બીજા દેશી રાજ્યોમાં શિક્ષકોના પગાર, પ્રોમોશન અને પેન્શન વગેરેની સ્થિતિ; તેમાં સુધારો શી રીતે થઈ શકે ? શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ.
- (છ) નાની મોટી નિશાળોમાં શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવાની જરૂરિયાત વિશે ચર્ચા. ધોરણ દીઠ એક શિક્ષકની અગત્ય.
- (જ) શિક્ષકોની નીમણૂક પ્રોમોશન, જલ્દી, વ. માં લોકલજોડની સલાહની અગત્ય.
- (ઝ) ગામડી શાળાઓને અડધો ખર્ચ ગ્રાંટ-ઇન-એઇડ તરીકે સરકાર તરફથી અપાય અને બાકીનો ખર્ચ રૂઢી મુજબ ગામલોક પૂરો પાડે તથા આવી નિશાળો સરકારે પોતાની હેખરેખ નીચે લેવાની અગત્ય.

૫ મકાનો અને સગવડ.

- (ક) ગામડામાં નિશાળો માટે મકાનો મેળવવા તથા પસંદ કરવા વિશેના સરકારી ધારાઓ વિશે ચર્ચા.

- (ખ) મકાનોની મુરકેલીથી કેળવણીનો ફેલાવો અટકે છે ? અટકતો હોય તો કઇ કઇ રીતે મુરકેલીઓ દૂર થઇ શકે ?
- (ગ) હાલના સરકારી મકાનોની કિંમત ઓછામાં ઓછી કેટલી કિંમતનાં થઇ શકે ?
- (ધ) મકાનની અગવડને લીધે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર અંકુશ મૂકાય છે.

માધ્યમિક કેળવણી.

૧. મેટ્રિકયુલેશન.

- (ક) માધ્યમિક કેળવણીપર મેટ્રિકયુલેશનના ઓચારની અસર વિશે ચર્ચા.
- (ખ) મેટ્રિકયુલેશનની સર્વ વ્યવસ્થાપર યુનિવર્સિટીની સત્તા. માધ્યમિક નિશાળોના હેડમાસ્ટરોના પ્રતિનિધિઓ અને યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓના સંયુક્ત મંડળને એ સત્તા સોંપવાની જરૂરિયાત વિશે ચર્ચા.
- (ગ) મેટ્રિકયુલેશન અને સ્કુલ શીષ્ટનલ પરીક્ષાઓનો મુકાબલો. બન્નેને એક કરી દેવાનો સવાલ. કોલેજમાં ન જવું હોય એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણનું સ્વરૂપ કેવું થવું જોઇએ તેની ચર્ચા.
- (ધ) મેટ્રિકયુલેશન પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો.

૨. માધ્યમિક નિશાળોનો અભ્યાસક્રમ.

- (ક) પ્રચલિત અભ્યાસક્રમ વિશે ચર્ચા.
- (ખ) પાઠ્ય પુસ્તકો વિશે ચર્ચા.
- (ગ) વેપારી, ઔદ્યોગિક અને કારિગરિની કેળવણી માટે વિષયોને ઔચિત્ત્વ સ્વરૂપમાં પ્રચલિત અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવાનો સવાલ બંધાવે રીતે કેવી રીતે અમલમાં મૂકાય ?
- (ધ) હાઇસ્કુલોમાં સાયન્સનું શિક્ષણ. અને તે નિયમિત કરવાની જરૂર.
- (ક) અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાના શિક્ષણનો પ્રશ્ન. દરેક ધોરણમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય હાલ કેવી રીતે શીખવાય છે ? તેમાં સુધારાને ક્યાં ક્યાં અવકાશ છે ?
- (ચ) શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફત કે ગુજરાતી મારફત આપવાથી વિદ્યાર્થીની ભુદ્ધિ વધારે ખીલે છે ?
- (છ) થોડી મહેનત અને થોડાં વર્ષોમાં અંગ્રેજી શીખવી શકાય ખરું ?
- (જ) નોતિશિક્ષણ કે દેશજનતાનાં શિક્ષણ, કુમાર સ્વેચ્છાસેનિકાની તાલિમ, Boy scout, co-operation, civics વગેરે અભ્યાસક્રમમાં કેવી રીતે સમાવવાં ?

૩. શિક્ષકો.

- (ક) સરકારી, ખાનગી અને દેશી સંસ્થાની નિશાળોના શિક્ષકોના પગાર, પ્રેમોશન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, પેન્શન વગેરેની ચર્ચા.
- (ખ) માધ્યમિક નિશાળોના શિક્ષકો માટે ટ્રેઇનીંગ કોલેજ તથા ખાસ પુસ્તકાલયો.

- (ગ) સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી શિક્ષકોના સંબંધમાં અને શિક્ષણના સંબંધમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં થયેલા કુકચો વગેરે વિશે ચર્ચા.
- (ઘ) માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે લાયકાતના સરટીફિકેટની પરીક્ષા યુનીવર્સિટીને હસ્તક સોંપાવી નેમ્બરે ? એ વિશે ચર્ચા.
- (ઙ) શિક્ષકોના મંડળની અને સંમેલનની અગત્ય.

૪. પરચુરણ.

- (ક) યુનિવર્સિટી સાથે નિશાળોને સંબંધ રાખવાની રીતિ (affiliation) અને સરકાર તરફથી પ્રતિષ્ઠિત નિશાળ તરિકે ગણવાની રીતિ (recognition) નાં ધોરણો.
- (ખ) માધ્યમિક નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાની પદ્ધતિ વિશે અને વર્ગવાર વિદ્યાર્થીની સંખ્યાપર અંકુશ રાખવાના રીવાજ વિશે ચર્ચા.
- (ગ) માધ્યમિક નિશાળોને માટે ગ્રાંટ-ઇન-એઇડ કોડમાં કરવા જેવા ફેરફારોની ચર્ચા. ન્દાની અને ઉછરતી નિશાળોને ગ્રાંટ-ઇન-એઇડ ખર્ચના રૂ થી વધારી રૂ સૂધી આપવાની અગત્ય.
- (ઘ) ખાનગી નિશાળો ઉપર સરકારી કેળવણીખાતાનો અંકુશ કેવો છે ? કેવો હોવો નેમ્બરે ?
- (ઙ) એડિંગ્સ અને હોસ્ટેલોની વ્યવસ્થા. તેમાં કરવા જેવા ફેરફારો.
- (ચ) માધ્યમિક નિશાળોમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારો વિશે ચર્ચા, શી, ચોપડીઓ, અભ્યાસના વિષયો વગેરેના સંબંધમાં.
- (છ) ખાનગી શિક્ષણના અનર્થો અને તે કમી કરવાના ઉપાયો.
- (જ) વધારે મિડલ સ્કુલો અને હાઈસ્કુલો શી રીતે ઉધારી શકાય ?
- (ઝ) નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓને લાંબી રજાઓમાં સફરે લઈ જવાની જરૂર (conducted tours)

૫. વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરો.

- (ક) દાકતરી તપાસની જરૂર. કેવી રીતે દાકતરી તપાસ જલ્દી અને નિયમિત થઈ શકે ?
- (ખ) શરીરખજા મેળવવા કસરત, રમત, ખોરાક વગેરેની કેવી વ્યવસ્થા થવી નેમ્બરે ? વિદ્યાર્થીઓને બે વાંચાની રજામાં નાસ્તો આપવાની જરૂર.
- (ગ) અભ્યાસક્રમમાં કસરતને સ્થાન આપવું નેમ્બરે ? કે ઐચ્છિક રાખવી ?
- (ઘ) પ્રત્યેક નિશાળને અંગે એક રમવાની ખુદી જગ્યાની જરૂર છે ? રમત ગમતના આવા મેદાન કયાં રાખવાં નેમ્બરે ? નિશાળોના અખાડા, કસરખાનાં, વ. સંબંધી સૂચનાઓ.
- (ઙ) હાલમાં રમાતી ક્રિકેટ વગેરે રમતોથી ચતા ક્ષાયદા અને ગેરક્ષાયદા, એનાથી મરદાનગી વાળી રમતો વિશે સૂચનાઓ.
- (ચ) હાલ વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરખજા ક્ષીણ થતાં જાય છે તેનાં કારણોની તપાસ; ખાજલમ, ઓછા પૌષ્ટિક ખોરાક, લાણુતરનો ઓળો, કસરતવિનાં વગેરેનો

અંભાવ, ગરીબાઈ, શહેરી જીંદગી, લાણવાનો વખત વગેરેમાંથી ક્યાં કારણો વધારે બળવાન છે? તેમનાથી થતી હાનિ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ?

- (૭) આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેમની માનસિક અને શારિરિક સ્થિતિ કેવી હોય છે ?
- (૮) આપણી નિશાળોનો વખત અને તે બદલવાની જરૂર છે કે કેમ ? ખાસ કરીને ખેડૂત વર્ગના છોકરોએને ખેતીમાં હરકત ન આવે તેવો અનુકુળ વખત રાખવાની તજવીજ.

૩મી કેળવણી.

૧. મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ. હિન્દુસ્તાનની બીજી યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ સાથે મુકાબલો.
૨. મુંબાઈ યુનિવર્સિટીનું હાલનું બંધારણ.
 - (ક) સરકારનો તેના ઉપર અંકુશ.
 - (ખ) બીનઅમલદારી તરફ વધારવાની જરૂર વિશે ચર્ચા.
 - (ગ) ઐનસુએટોને વધારે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની સલાહ.
૩. મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને વધારે ગ્રાંટની જરૂર.
૪. મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ખામ વિષયોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા. તેના લાભ મુશ્કેલીના કાલેએને શી રીતે મળી શકે ?
૫. કાલેએને યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ કરનારા (affiliation) નિયમો.
૬. જૂદી જૂદી કાલેએમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાના નિયમો વિશે અને તેમની સંખ્યા નિયમિત રાખવાના અંકુશ વિષે ચર્ચા; ખાસ કરીને દાકતરી, ઇજનેરી, ખેતીવાડી વગેરે કાલેએને લગતી આવી બાબતોની ચર્ચા.
૭. આર્ટ્સ કાલેએનો અભ્યાસક્રમ.
 - (ક) બી. એ. માં ખાસ અભ્યાસ (specialization) નો હિમાય.
 - (ખ) અભ્યાસક્રમમાં વિજ્ઞાનના વ્યવહાર અને સિદ્ધાન્તગત શિક્ષણનું સ્થાન.
 - (ગ) ઇતર વિષયોની અગત્ય અને વ્યવસ્થા.
 - (ઘ) યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ માતૃભાષાને ઐત્થિક અથવા ફરજિયાત સ્થાન આપવાનો પ્રશ્ન.
૮. જે નિયમમાં વિદ્યાર્થી નાપાસ પડ્યો હોય તેજ નિયમમાં માત્ર ફરી પરીક્ષા લેવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવા યોગ્ય છે ?
૯. પરીક્ષાઓની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં કેવા સુધારા થવા જોઈએ ?
૧૦. કાલેએની હોસ્ટેલો અને તેમાં ચાલતું વિદ્યાર્થીજીવન.
૧૧. કાલેએના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ, શરીરબળ મેળવવાનું કરવું જોઈએ ?

૧૨. ઇન્પીરીઅલ અને પ્રેવિન્સિયલ એજ્યુકેશનલ સર્વિસ વચ્ચેના ભેદ.
અંગ્રેજ પ્રોફેસરોના (ક) હિન્દી પ્રોફેસરો સાથે અને (ખ) હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ સાથે કેવા સંબંધ હોય છે ?
૧૩. દેશી પ્રોફેસરો પોતાની માતૃભાષાનું સાહિત્ય વધારવા શું કરે છે ? શું કરી શકે ?
૧૪. કોલેજોમાં ચારિત્ર્યગૂણ (character building). કોલેજમાં છુદ્દિશાળી લાગતા, સાર્વજનિક સેવામાં આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ, સંસારમાં કેમ વધારે દીપી નીકળતા નથી ?
૧૫. મુંબાઇ યુનિવર્સિટી તરફથી અપાતા જ્ઞાન ઉપરાંત વિશેષ જ્ઞાન, તેજ વિપયોનું તેમજ જૂદા વિપયોનું જ્ઞાન મેળવવાની હિન્દુસ્તાનમાં જોગવાઈ છે ? હોય તો ગુજરાતીઓ તેનો લાભ કેવી રીતે લઈ શકે ?
૧૬. પરદેશ જ્ઞાન મેળવવા જવા ફેટલી સ્કોલરશિપો છે ? તે કેવી રીતે વધી શકે ? આજ લગી ફેટલા ગુજરાતીઓ પરદેશી જ્ઞાન મેળવી આવ્યા છે ? ત્યાંથી આવ્યા પછીની તેમની સ્થિતિ. તેમણે શી દેશસેવા કરી છે ?
૧૭. ગુજરાતમાં વધારે આર્ટ્સ, દાકતરી, ઇજનેરી, ખેતીચાડીની, ઔદ્યોગિક, (techno; logical) વ. કોલેજોની જરૂર. તેમના ખર્ચના અગ્રસદ્દા. દેશી રાજ્યો આ નવી કોલેજો સ્થાપવામાં કેવી રીતે મદદગાર થઈ શકે ? માતૃભાષા દ્વારા દાકતરી કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓની જરૂર છે ?
૧૮. ગુજરાતમાં ખાસ યુનિવર્સિટીની જરૂર.
૧૯. ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલાઓએ ગુજરાતની શી શી સેવા કરી છે ? મહારાષ્ટ્ર અને ખં-ગાળાનાં એજ્યુકેટોની સેવા સાથે એ સેવાનો મુકાબલો.

સંસ્કૃત અને અરબી શિક્ષણ.

૧. ગુજરાતમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ કેવી સ્થિતિમાં છે ? કેશી શેનયો, મંદિરો અને નાતો તરફથી તેમને કેવો આશ્રય મળે છે ? એમાં લણેલા વિદ્યાર્થીઓ જીંદગીમાં શું કરે છે ?
૨. એ સંસ્થાઓ વધારે સારી સ્થિતિમાં શી રીતે આવી શકે ? એ સંસ્થાઓને માંદગવા એક અધ્યયન સંસ્થાની જરૂર.
૩. એ પાઠશાળાઓનો અભ્યાસક્રમ, તેમાં જોઈતા ફેરફારો, અંગ્રેજીનું શિક્ષણ તેમાં દાખલ કર્યું હોય તો તેથી થતા લાભ. જ્યોતિષ, વૈદક, સંગીત, સંસ્કારોની વિધિઓ, વગેરેનું શિક્ષણ એ પાઠશાળાઓ દ્વારા આપવાની જરૂર.
૪. ગોરો, પુરોહિતો, મહન્તો, મહારાજો વગેરેની કેળવણી. વડોદરામાં એ દિશામાં થએલી પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.
૫. આ પાઠશાળાઓમાં લણતા વિદ્યાર્થીઓને મદદ અને લણ્યા પછી ઉપરોગી જીવન ગાળી શકે એવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર.

૬. ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા જૂઠા જૂઠા સંપ્રદાયોના મંદિરો મારફત શી વ્યવહાર ચોળના થઈ શકે ? પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ નિશાળોમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ ?
૭. મુસલમાનોની અરબી મદ્રેસાઓની સ્થિતિ.

વેપારી કેળવણી.

૧. મુંબઈની વેપારી કોલેજોથી થતા લાભ.
કોલેજમાં ભણનારા હુશીઆર વેપારી થઈ શકે ?
૨. વેપારી શિક્ષણની ખાનગી સંસ્થાઓમાં સુધારો અને તેમને સરકારી તેમજ ખાનગી મદદની જરૂર.
૩. દેશી વેપારી પદ્ધતિના શિક્ષણ માટે સંસ્થાઓની જરૂર.
૪. માધ્યમિક નિશાળોમાં વેપારી કેળવણી આપવાની તજવીજ થવાની જરૂર.

ખેતીવાડીની કેળવણી.

૧. પુણાની ખેતીવાડીની કોલેજથી થતા ફાયદા.
૨. ગુજરાતમાં ખેતીવાડીની કોલેજ અને નિશાળોની જરૂર.
૩. ખેતીવાડીની આદર્શ શાળાઓ.—(Model Farms સાથે).

ખાસ વર્ગોની કેળવણી.

૧. રાજકુમારો, તાલુકદારો અને ગરાસીઆઓની કેળવણીની સંસ્થાઓ, તેમાં કરવા જોઈતા ફેરફારો. તેમને માટે અલાદિદી સંસ્થાઓ જોઈએ કે સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં તેમને શિક્ષણ આપવું ?
૨. મુસલમાનોમાં કેળવણી કેવી રીતે ફેલાવવી ?
ખાસ નિશાળોથી કે સ્કોલરશિપોથી ?
ઉર્દૂ મારફત કે ગુજરાતી મારફત શિક્ષણ આપવું ?
૩. અરુપર્યા વર્ગોની કેળવણી. હાલ શી સ્થિતિ છે ? તેમાં કેવા અને કેવી રીતે સુધારા થઈ શકે ?
૪. જંગલી લોકોની કેળવણી. હાલ શી સ્થિતિ છે ?
૫. અપંગો (ખેરોં મૂંઝાં આંધળો) વગેરેની કેળવણી. હાલ શી સ્થિતિ છે ?

ઔદ્યોગિક કેળવણી.

૧. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી માટે જે સંસ્થાઓ છે તેમની સ્થિતિ અને કાર્યપ્રદેશ.
૨. એવી સંસ્થાઓ વધારવાની જરૂર. એ સંસ્થાઓમાં હાલ જે વિષયો શીખવાય છે. એ ઉપરાંત નવા જરૂરી વિષયો શીખવવાની વ્યવસ્થા, એવી સંસ્થાઓનું ખર્ચ, દેશી રાખ્યો, સરકાર, મંદિરો અને વેપારીઓના પંચો અને મહાજનો આ શિક્ષણ વધારવા શું શું કરી શકે ?

૩. ઔદ્યોગિક કેળવણીની સંસ્થાઓ અને કારખાનાઓનો વધારે નિકટ સંબંધ કરવાની જરૂર.
૪. સંગ્રહસ્થાન, પ્રદર્શન, પ્રયોગશાળા અને કાર્યશાળા (workshop) શુભરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર.
૫. ઔદ્યોગિક કેળવણીની સંસ્થાઓમાં માતૃભાષા, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ આદિનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર.

સી કેળવણી.

૧. સી કેળવણી વિશે હિન્દી સરકારે પ્રાન્તિક મરકારો ઉપર મોકલેલા પત્રના મુદ્દાઓની ચર્ચા.
૨. શિક્ષણ.
 - (ક) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસક્રમમાં આવશ્યક ફેરફારો.
 - (ખ) કાલજમાં જવા ન ઇચ્છતી કન્યાઓ અથવા સ્ત્રીઓ માટે જૂદા અભ્યાસક્રમની વ્યવસ્થા.
 - (ગ) શુભરાતીદ્વારા સર્વે વિષયો શિખવવાનો પ્રશ્ન.
 - (ધ) શુભરાતી સાહિત્ય, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, આરોમ્ય, ખાલકીર, સંગીત આદિના ઔદ્યોગિક કે કૃત્રિમતાત શિક્ષણની વ્યવસ્થા થી રીતે કરવી ? સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યોને અનુકૂળ કેવો અભ્યાસક્રમ થવો જોઈએ ?
 - (ડ) છ છ મહિને પરીક્ષા લેવાનો પ્રશ્ન.
 - (ચ) માધ્યમિક નિશાળોમાં કોલેજોના વર્ગો ઉધાડવાની જરૂર.
 - (છ) દર્મ ભયાં સિવાય યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસવાની સ્ત્રીઓને પરવાનગી આપવા બાબતનો પ્રશ્ન.
૩. સંસ્થાઓ.
 - (ક) કન્યાઓ માટે અલાહિદી પ્રાથમિક નિશાળો ક્યાં ક્યાં કઢાડવાની જરૂર છે ?
 - (ખ) માધ્યમિક નિશાળો વધારવાની જરૂર. કેવી રીતે વધારવી ? હાલ જે નિશાળો છે તેમની સ્થિતિ. નાતો આ દિશામાં શું શું કરી શકે ?
 - (ગ) મુંબાઇમાં સ્ત્રીઓ માટે ખાસ આર્ટ્સ અને વૈજ્ઞાનિક બેગી કોલેજ કઢાડવાનો પ્રશ્ન.
 - (ધ) હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોની પ્રસિદ્ધ અને સફલ કન્યાશાળાઓના અહેવાલ.
૪. શિષ્યવૃત્તિઓ.
 - (ક) ઉંચું શિક્ષણ મેળવવા ઇચ્છતી સ્ત્રીઓ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ.
 - (ખ) નાતો અતે દેશી રાજ્યો આવી શિષ્યવૃત્તિઓ દેટલી સ્થાપી શકે ?
૫. શિક્ષિકાઓ (મહેતીજીઓ).
 - (ક) રાજકોટ, અમદાવાદ અને વડોદરાની શ્રીમેલ દેખનીંજી કોલેજોની સરખામણી અને સ્થિતિ.

- (ખ) વધારે ટ્રેઇનીંગ કાલેજો અને નોર્મલ સ્કુલોની જરૂર. હિન્દુ પ્રાથમિક નિશા-
ળામાં નોર્મલ વર્ગ ઉઘાડવાની જરૂર.
(ગ) અનટ્રેઇનડ શિક્ષિકાઓને ટ્રેઇનડ શી રીતે કરવી ?
(ધ) તેમના ખર્ચ, પ્રોમોશન, પેન્શન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ વગેરેના પ્રશ્નો.

૬. ઇન્સ્પેક્શન.

- (ક) સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરો રાખવાથી થએલા લાભ. ઉપ્પુટી ઇન્સ્પેક્ટ્રેસ કે એસીસ્ટન્ટ
ઉપ્પુટી તરીકે અનુભવી દેશી બાઇઓને નીમવાની જરૂર છે ?
(ખ) અંગ્રેજ ઇન્સ્પેક્ટ્રેસ અને ટ્રેઇનીંગ કોલેજ તથા હાઇસ્કુલમાં શીખવનાર અ-
ંગ્રેજ શિક્ષિકાઓને ગુજરાતી શીખવાની જરૂર.

૭. મહોટી વયની સ્ત્રીઓની કેળવણી

- (ક) વનિતાવિશ્રામ, શ્રાવિકાશાળાઓ વગેરેથી થયેલા લાભ. એવી સંસ્થાઓ કેવી
રીતે વધી શકે ? એ સંસ્થાઓમાં કરવા જેવા ફેરફારો.
(ખ) વિધવાશ્રમ સ્થાપી વિધવાઓને કેળવી શિક્ષકાઓ કરવાનો સવાલ.
(ગ) આ ખાખતમાં સરકાર દેશી રાજ્યો, નાતો, મંદિરો વગેરે શું શું કરી શકે ?
(ધ) મહોટી વયની સ્ત્રીઓ માટે ફરતાં પુસ્તકાલયોની જરૂર.

૮. શારિરિક સ્થિતિ.

- (ક) કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને શરીરબળ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર. તેની વ્યવસ્થા.
(ખ) દાકતરી તપાસ.

૯. ખાસ વર્ગોમાં સ્ત્રી શિક્ષણનો ફેલાવો.

રાજકન્યાઓ અને ગરાસીઆ વગેરે ઓઝલ પાળતી જાતોની કન્યાઓ અને
મુસલમાન કન્યાઓ માટે ખાસ નિશાળોનો સવાલ.

ખાનગી પ્રયત્નો.

૧. ખાનગી પ્રયાસોથી.

૧. (ક) પ્રાથમિક નિશાળો—છોકરા અને છોકરીઓની,
(ખ) માધ્યમિક નિશાળો—છોકરા અને છોકરીઓની,
(ગ) કાલેજો—બૂદ્ધિ બૂદ્ધિ વિષયોની,

કેવી રીતે સફલ થઈ શકે ? આવી ખાનગી સંસ્થાઓ શી રીતે વધે ?

૨. સર્વ પ્રકારના કેળવણીના પ્રસાર માટે મંડળો તથા ચળવળની જરૂર.

- (ક) સુરતની સાર્વજનિક સોસાયટી,
(ખ) ચરોતર કેળવણી મંડળી,
(ગ) ગુજરાત કેળવણી મંડળી,
(ધ) સમસ્ત ગુજરાત પંચા ફંડ

વગેરેની હકીકત.

પરચુરણ.

૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરવામાં સરકાર અને દેશી રાજ્યોએ કેવી ચોક્કસ પદ્ધતિ અંગીકાર કરવી જોઈએ ?
દેશી રાજ્યોમાં મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ થાય તો માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રસારણને હાનિ પહોંચે ખરી ? એજ પ્રમાણે માધ્યમિક શિક્ષણ મફત થાય તો તેથી શા ફાયદા જોરફાયદા થાય ?
૨. માધ્યમિક શિક્ષણનું ખર્ચ ઓછું શી રીતે કરી શકાય ?
૩. બોર્ડિંગમાંથી રેસિડેન્શીઅલ સ્કુલો શી રીતે કરી શકાય ?
ભણવાનું ખર્ચ તેથી વધે કે ઘટે ? એથી શા શા લાભ થાય ? ગુરુકૂળનાં લાભ હાનિ.
૪. રાત્રિશાળાઓની જરૂર. હયાત રાત્રિશાળાઓની સ્થિતિ તથા અભ્યાસક્રમ. તેમના વધારા તરતમાં ક્યાં ક્યાં કરવા જોવો છે ?
૫. શિક્ષણના સંબંધમાં ગુજરાતમાં જૂદે જૂદે સ્થળે ઉપયોગી અને સફળ પ્રયોગો થયા હોય તેના અહેવાલ.
૬. ટેળવણીના પ્રમાર માટે યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, શાંતિમંડળો તથા બીજી સંસ્થાઓ તથા દેશી રાજ્યો મારફત દરવર્ગે કેટલાક રૂપીઆની અને કેટલી શિષ્યવૃત્તિઓ આપાય છે ? એમાં સુધારા કરવા જોવું છે ? ગરીબોને પુસ્તકો વગેરે ટેળવણીના સાધનો પરા પાડવાની જરૂર. લોકોપયોગી પુસ્તકાલયોની અગત્ય.
૭. વિવિધ વિષયોનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવનારાઓની સંખ્યા વધારવા અને એવું જ્ઞાન આપનારી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરાવવાની જરૂર.
૮. જૂદી જૂદી કારિગિરિ અને જૂદા જૂદા ધંધાઓ માટે નિશાળો સ્થાપવાની જરૂર છે ? સોની, દરજી, ખીન્દર, એકટર, વહાણવટી વગેરે વગેરેના પેશા માટે નિશાળોની જરૂર છે ? એવી નિશાળોના અભ્યાસક્રમ, અભ્યાસકાળ અને ખર્ચ, વગેરે હિન્દુસ્તાનમાં બીજે એવી નિશાળો હોય તો તેમના અહેવાલ.
૯. છોક કમિટીનું બંધારણ, તેમાં કરવા જોવા ફેરફારો.
૧૦. પાક્ય પુસ્તકો લખવાનો કોન્ટ્રાક્ટ અમુક વ્યક્તિ કે મંડળનેજ આપવા યોગ્ય છે ?
૧૧. સમસ્ત ગુજરાતમાં ટેળવણીના પ્રયોગોની ચર્ચા માટે એક સંસ્થા (Gujarat Education League) સ્થાપવાની જરૂર.

પરિશિષ્ટ ૮.

પરિષદના પ્રમુખ રા. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડે જે ભાષણ
 ઇંગ્રેજીમાં વાંચ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે છે.

BROTHER AND SISTER DELEGATES, LADIES AND GENTLEMEN :--

I must heartily thank you for extending to me the Privilege of presiding at this sessions of the Educational Conference. I am not an expert educationist and do not claim to be a man of letters or scholarship. But, I have always taken great interest in matters educational all throughout my public life, and have been associated for many years in the day to day work of the Bombay University and also in the administration of primary schools in the City of Bombay. And I venture to think that my selection as your President to-day, is a mark of some little approbation of my humble work in those spheres of educational activity. Having under these circumstances selected me with full knowledge of my limitations and shortcomings, I trust you will not feel disappointed if you do not get from me any scholarly exposition of the various intricate educational problems that an educationist in the proper sense of the term would, I am sure, have succeeded in placing before you. Ladies and Gentlemen, I do not propose to attempt any such ambitious task, but will content myself by taking very shortly a bird's eye view of the history of education in the country since the advent of the British Rule, its present state, and the directions in which further advance and development should be made, specially with regard to our own Province.

Govt. Policy on Education.

Oriental Learning vs. English Education.

British genius and statesmanship realised at a very early stage, the conception of the duty that a civilised Government owed to the millions that under dispensation of Providence came under the sway of the East India Company, and Warren Hastings recognising that it was the obvious obligation of the British to educate and

uplift the people of India, established a Madrasa at Calcutta in 1781, and a Sanskrit College was founded at Benares in 1791. The idea slowly gathered strength, and in 1813, when the Company's Charter was renewed, it was insisted that a lakh of rupees every year should be set apart and applied to education, and in 1823 a Committee of Public Instruction was constituted in Calcutta. The first policy of Government in those early days was merely to favour the revival and encouragement of Sanskrit and Arabic learning. But this was soon to give way to the policy of imparting English liberal education, which has come to be associated with the name of Lord Macaulay. But long before Macaulay came to this country, forces had come into being that were tending in the same direction and a beginning had already been made. Christian Missionaries had come into the country and they had begun to impart English education as an aid to their religious propaganda. But what was possibly the more potent factor was that, some of the advanced Indians who had taken the benefit of English education demanded that education as the only means of elevating the Indian people. Raja Ram Mohan Roy, who typified in himself the best Indian product of liberal Education, strongly protested against founding institutions merely for Oriental learning and raised his powerful voice in favour of institutions for imparting English liberal Education. The result was that in 1817, the Hindu College was established at Calcutta "to instruct the sons of Hindus in the European and Asiatic languages and sciences." In Bombay, similar forces were working. The Bombay Education Society was founded in 1815 and that great and far seeing statesman Monstuart Elphinstone did very much for education. When Monstuart Elphinstone retired in 1827, a Memorial was raised to him by the citizens of Bombay, and out of the funds amounting to over two lakhs so raised, Elphinstone Professorships were established and these formed the nucleus of the Elphinstone College. These beginnings had been made when Macaulay came to India in 1834 and was soon afterwards appointed President of the Committee of Public Instruction at Calcutta. He brought the question of Oriental learning vs English education to a final issue, and by his memorable Minute maintained that the study of English was the best for the intellectual regeneration of India.

Macaulay's powerful advocacy of English education carried the day and in March 1835 Lord Bentinck issued his Resolution in which he said that "The great object of the British Government ought to be the promotion of European literature and science among the natives of India and that all the funds appropriated for the purposes of Education would be best employed on English education alone" A momentous decision with far reaching consequences was taken, and I venture to say that it was fortunate both for India and England that it was so taken In 1844 English was made the language of public business and the employment in the public services of persons who had taken English education was insisted upon.

Despatch of 1854

In 1854 came the famous Despatch of Sir Charles Wood It has been rightly regarded by Indians as their Educational Charter It would be difficult to find a State document breathing with such statesmanship, breadth of view and foresight It dealt in a masterly manner with all grades of Education from the University down to the Elementary School and laid down principles which are alive to-day and foreshadowed a programme which is yet far from being fully and properly achieved The policy underlying this programme was thus enunciated: "It is one of our most sacred duties to be the means, as far as in us lies, of conferring upon natives of India those vast moral and material blessings which flow from the general diffusion of useful knowledge and which India may under Providence derive from her connection with England" and "that the Education which we desire to see extended in India is that which has for its object the diffusion of the improved arts, science, philosophy and literature of Europe, in short, of European knowledge."

Educational Progress in Bombay.

The educational policy of the British Government so definitely and clearly enunciated was given effect to and institutions to impart primary, secondary and higher education were established in all the Presidencies. Primary and Secondary schools were opened and

in 1857 by an Act of the Imperial Legislature the Universities of Calcutta, Bombay and Madras were created. This evoked great enthusiasm among the people of this country and the liberal policy of giving to the Indians the benefit of Western learning and culture was much appreciated. In this Presidency, the Elphinstone College which had come into existence as a College in the year 1856 by a separation of the professorial element from the Elphinstone Institution, was affiliated to the University in the year 1860. In 1861 the Wilson College was recognised by the University and eight years later, what was known as St. Mary's Institution and St. Xavier's School developed into the St. Xavier's College. In Poona, the Sanskrit College that was started in 1821 after amalgamation with the English School in 1851, arose in its present form as the Deccan College in 1857. Among the professional and technical Colleges, the Government Law School at Bombay was recognised in 1860. The Grant Medical College which was established as early as 1845 was affiliated to the University in 1860. And a School that was established in Poona in 1854 for the purpose of educating subordinates for the Public Works Department was developed into the College of Engineering and affiliated to the University in the year 1865. In Gujarat, 10 primary schools were first established in the year 1827 and the work of education received a great impetus by the enthusiasm of the people. The fame of Durgaram Mehtaji, Dinmanishanker Shastri and Dadoba Master of Surat and Tuljaram Sukharam of Ahmedabad was, I remember, ringing in our ears when I and those of my generation were boys at primary schools. And the educational activities of Dalpatram and Namadashanker, T. C. Hope (afterwards Sir Theodore Hope) well-known for his admirable Gujarati Reading Series, Mohaulal Ranchhodas, Bhogilal Pranvalabhdas, Pranal Mathuradas, Mahipatram Rupram and Ambalal Sakerlal are well known to all who have taken any interest in Gujarat and its people. The Gujarat Vernacular Society was established in the year 1848, and is still among us as a living force. As early as 1856, mainly through the exertions of Mr. Hope a fund was started for the purpose of promoting higher education in Gujarat. In 1861 classes were started in Law, Literature, Logic, Mathematics, the institution being known

as the Gujarat Provincial College. It was however never affiliated to the University and was ultimately closed in 1871. Fresh subscriptions were raised and the Gujarat College as a College recognised by the University was opened in 1879. I was then a pupil at the Ahmedabad High School and perfectly remember the modest beginning of the College in a little room in the High School building. It was not till 1885 that the College was separated from the High School and was recognised by the University for the full B. A. course. I will have to advert to the further vicissitudes of the College a little later on in another connection.

Commission of 1882—Theory of Government withdrawal from Higher Education

In 1882, the Government of Lord Ripon appointed the Education Commission with Sir William Hunter as President. Two recommendations of that Commission were destined to have far reaching effects. The first one may be roughly described as the recommendation for the withdrawal of Government from direct management and control of higher and secondary education and the transfer as far as possible of that part of education to private agency. While on the one hand it led to considerable stimulus of private enterprise in the field of education, the way in which this recommendation was attempted to be worked at one time in this Presidency, created considerable alarm among the thinking men. The Government of Bombay appeared to be too much in a hurry to withdraw from higher education and hand over Colleges and Schools to private agency and schemes were considered for handing over in that manner even Colleges like the Deccan College, forgetting that any precipitate action of that character would inevitably lead to lowering the standard of teaching and discipline. The recommendation of the Commission was taken advantage of even for the purpose of steadily reducing and ultimately abolishing the annual Government grant to the Bombay University. There was public agitation at the time and it was insisted upon that while private enterprise in the field of education should be encouraged, there should be no withdrawal of Government from the Colleges and Schools maintained by Government. It was further insisted upon

that, it was extremely desirable that Government should equip and maintain a model Arts College for each division of the Presidency and model High Schools in all important towns. Ladies and Gentlemen, Gujarat was the greatest sufferer by this shibboleth of encouragement of private agency in higher education. Up to 1887, the Gujarat College was managed by Government. In that year Government withdrew and handed over the control and management of the institution to the Society for the promotion of Higher Education in Gujarat. It was an evil day when that was done and you are too familiar with the State of the College during the period the College was under that management. With insufficient funds and consequent inadequate equipment both in professors and appliances, the College rapidly lost its position and prestige. The late Sir Pherozeshah Mehta and myself drew the attention of Government to the matter year after year in the Legislative Council but for a long time our appeal fell on deaf ears. We were met with the derisive retort that while Government were acting on a liberal and progressive policy by allowing indigenous talent to manage the College, we the representatives of the people were unpatriotic enough to demand popular control to be substituted by Government control. Undismayed with this reception, we continued our campaign and demanded that not only should Government maintain a fully equipped College in Gujarat but should also do the same with regard to Sindh and the Karnatik. It was ultimately, in 1912, when the late Sir Chinubhai came forward with the handsome donation of Rs. 2 lakhs, that Government took over the College and by the further munificence of the same philanthropic gentleman, the Science Institute was founded. But while this Presidency suffered in the manner I have indicated by the somewhat unthinking and hasty application of the theory of private enterprise in higher education an impetus was no doubt given to the establishment of several Colleges in this Presidency. The Rajaram College Kolahpur had been affiliated in 1880 and the Baroda College in 1881. But the unique and most successful example of private enterprise in the field of education is the Fergusson College. In the year 1880, a patriotic band of educated Indians, the late Vishnu Shastri Chiplunkar, the late M.B. Namjoshi and Mr. B. G. Tilak founded the new English School

Poona, for the purpose of cheapening and facilitating education. Others joined them and they all took a vow to devote a certain number of years of their lives to the work of education. In 1884 they founded the Deccan Education Society and soon afterwards started the Fergusson College to which the late lamented Mr. Gokhale devoted some of the best years of his life and of which my esteemed friend Mr. Paranjpye is at present the Principal. The Samaldas College, Bhavnagar, was affiliated in 1885, Mir Dyaram Jethmal Sindh College in 1887 and the Junagadh College in 1901.

Primary Education.

But the most important pronouncement of the Education Commission of 1882 was with regard to primary education. They insisted "that while every branch of education can justly claim the fostering care of the State, it is desirable in the present circumstances of the country to declare the elementary education of the masses, its provision, extension and improvement, to be that part of the educational system to which the strenuous efforts of the State should now be directed in a still larger manner than heretofore." Whether the provision here recommended for the elementary education of the masses has been made in any adequate degree I shall examine a little later.

Distrust of Private Enterprise.

The policy of the gradual withdrawal of Government from direct management of Secondary Schools and Colleges which was opposed by Indian publicists in Bombay on the ground that it would lead to insufficient and inefficient provision for higher education, was destined to be soon arrested by events which supervened and whose proper significance and causes were very much misunderstood. A new era of political consciousness and awakening was dawning and the pulsations of the new life were felt throughout the country. The Indian National Congress was constituted in the year 1885 and held its first sessions in Bombay. The officials absorbed entirely in the performance of their duties and in the firm belief that their management of the affairs of the country was perfect, were unable to understand the real significance and purpose

of the new movement which grew in strength year after year and spread through the country. They scented sedition in it. To attribute political discontent to education was an easy step, however mistaken and one can well understand the distrust of private agency in education that was soon exhibited. I will give you one typical instance. There was great dissatisfaction in Bombay both in the University and outside with the Government Law School. The teaching there for a long time was very unsatisfactory, the professors were appointed not entirely on the ground of qualifications and the students derived no appreciable benefit from the course of lectures. A Committee was formed in Bombay, with the Honourable Mr. Justice Tiabjee as President and Sir Narayan Chandavarkar as one of its members to start a private College of Law, and several pleaders and advocates of standing and reputation were secured as professors. Application for recognition by the University was made. The Vice-Chancellor, who was a Civilian, was against affiliation being granted, as he was not sure whether the students of the new College would not be taught disaffection. The syndicate, however, recommended the College to the senate for affiliation and the senate accepted the recommendation. But when the matter went up for the sanction of Government they declined to agree to the affiliation and Government still hold the monopoly of legal education in Bombay. One good result however was that Government became alive to the urgent need of improving their College, and various reforms were carried out. It was the same feeling of official nervousness that was responsible for the later attempts to bring the Universities more under official control.

University Commission.

In 1901 came the Universities Commission of Lord Curzon. It was very common in those days, though a more correct and sober view has since asserted itself, to speak of the past work of the Universities as a huge failure, to say that they had done everything wrongly and that reform root and branch was needed. It was suggested that the control of the University had passed into the hands of politicians and that it was necessary in the interests of

education that the control should be placed in the hands of educational experts. The old senates were swept away and new senates of 100 in the older Universities were enacted by the Act of 1904, 80 of whom were to be nominated by Government, 10 to be elected by registered Graduates and 10 by the Faculties. But after creating that expert body, how even such a senate was not left to decide for itself its educational requirements but the will of Government was imposed upon it, I will advert to in its proper place.

It must, however, be gratefully acknowledged that following the Universities Act of 1904, large and increasing sums have been made available by the Government of India for all classes of education, higher, secondary, primary and technical.

Present State of Education—Only five per cent Literate. Free and Compulsory Primary Education.

I have now given a very short summary of the Government policy from time to time towards education, and it must be said that, although there have been moments of hesitation and doubt and mistakes committed by ignorance and prejudice, they have never faltered from the policy originally laid down that it was the solemn duty of the British Government to educate the people of India. But although progress has been made in education, whether that progress has been adequate, I shall presently examine. And a little statistical examination will make the position clear. Taking the whole country the proportion of literates is only 59 per thousand, that is little less than 6 per cent. If we take it by the sexes, the proportion of literate males is 108 per one thousand and of females only 10 per one thousand. If you take the Bombay Presidency, the proportion of literates is 69 per thousand, that is out of a total population of 2 crores, 70 lakhs and odd, 2 crores 52 lakhs and odd are altogether illiterate. If you take the figures for the different parts of the Presidency they work out as under—

Bombay City	227	literates per one thousand
Gujarat	117	"
Konkan	55	"
Deccan	49	"
Karnatak	58	"
Sindh	47	"

The proportion of persons knowing English in the Presidency works out to 14 per thousand for males and 2.1 for females, the proportion in Gujarat being only 0.9.

There are in all 1,594 cities and 582,728 villages in India and the total number of primary schools is only 123,578. This gives the proportion of only one Primary school to five villages. The real proportion is much smaller because the cities absorb a good number of Schools. Out of these, Girls' schools come to only 12,886 thus giving one girl School for 45 villages. In the whole of the country, there are only 63,441 girls taking English education and only 279 University education, out of which only 76 fall to the lot of this Presidency. In Gujarat there are only four lady graduates.

• In Secondary schools there are in all only 67,574 pupils in the Presidency. In Higher Education there are 179 Colleges in the whole country and 15 in this Presidency. The total number of Students at Colleges in this Presidency is only 5,330. The above figures will make it clear to any mind that in spite of all the boasted progress that we claim we have made, we are lamentably backward in education. Is it not appalling that after over a century of fostering care of British Rule and its avowed policy to educate the masses, the result is that as many as 95 per cent of the population of the country do not know how to read and write? Contrast this with any civilised country. Take Japan, which did not think of the education of the people till 1868, whose first Education Code was not framed till 1872 and whose first University was not established till 1877, that is 20 years after the Bombay University was established. Their Education Code of 1872 said in its preamble as follows:—It is intended that henceforth universally, without any distinction of class or sex, in a village there shall be no house without learning and in a house no individual without learning." And for many years now, every Japanese boy and girl, who has completed his or her sixth year of age goes through a compulsory educational course of six years. Has not the time arrived in this country to make elementary education compulsory and free as is the case in many countries?

I venture to think that much valuable time has been allowed to be wasted and that sooner this is undertaken the better. And this reminds us all of the noble fight made by that great departed Indian patriot and statesman, Gopal Krishna Gokhale, for the introduction of free and compulsory elementary education. Ladies and Gentlemen, some of us although we were as staunch advocates of free and compulsory elementary education as Mr. Gokhale, felt that there were such grave defects in the legislation that he proposed that we were unable to accord our full support to the measure, apprehending that it would not bring about the immediate and large expansion in elementary education that we all had at heart. It is not possible in this address to go into and discuss the merits of Mr. Gokhale's Bill. I do hope and trust, when normal conditions are restored after the war, a well thought out Bill for the purpose will be introduced by some member in the Imperial Legislative Council.

With reference to universal primary education there are some who indulge in the aphorism that "little knowledge is a dangerous thing." They forget that no knowledge is a still more dangerous thing and that little knowledge is better than no knowledge at all.

When we are talking of free and compulsory education we must realise the magnitude of the task and the difficulties to be overcome. There is the difficulty of getting the necessary supply of teachers, suitable buildings and above all the requisite funds. But both Government and the people must put their shoulders to the wheel and make up their minds to accomplish the task. The necessary sacrifices must be made, and if they are made you can, though not at once, but within a reasonable space of time, see the day when in this country there shall not be a home without learning and no individual without learning in a home.

High Schools and Matriculation.

Gentlemen, we have often heard that the products of our University are unsatisfactory. The real cause of this, gentlemen, is the state of our High Schools and the system of our Secondary education. Ladies and Gentlemen, many of the Schools are insuffi-

ciently equipped and not properly manned. While there ought to be an immediate and large expansion of primary education, our system of High School education requires to be considerably recast. Mr. Orange the Director-General of Education, said about 8 years ago, "that speaking generally it may be said that, the qualifications and the pay of teachers in Secondary Schools, are below any standard that could be thought reasonable," and things have not much improved since. Here again comes the question of adequate salaries. The present salaries attract only those graduates who are unable to do better for themselves anywhere else. If you really want to attract as your High School teachers men who would enter into the spirit of the thing and realise the responsibility placed on them and discharge the same satisfactorily, you will have to considerably enhance the present emoluments. Why cannot our High Schools, at least some of them, attain the standard and reputation of the well-known public Schools in England and on the continent of Europe?

But Ladies and Gentlemen, it is absolutely necessary in order to make our Schools what they ought to be to radically alter the present system. The schools should be able to give an education complete, by itself so that a pupil passing out with the school leaving certificate should carry with him the hall-mark of having received an equipment which will fit him to go into life and do business. At present, unfortunately what happens is that, everyone whether he intends to go in for University education or not, whether he is fit for receiving such education or not, receives the same treatment and training and his goal is the Matriculation Examination. Those that pass the Matriculation, irrespective again of their fitness for University education, and in many cases without any settled aim, flock to the Colleges and a good number waste their time and money and leave off their College studies at the end of the first or second year. This State of things affects very prejudicially both High School and College education. It is necessary therefore to separate at some convenient stage those who are fitted by their intellectual calibre and means to enter upon a University career, and those who being not so fitted have to go out into life on completion of their School course. It would be necessary to my

mind to raise the standard of teaching in the High Schools, and as has been suggested in some quarters, throw the first year's course at present gone through at the Arts Colleges in the schools. And Ladies and Gentlemen, any remodelling of the school courses with the object I have indicated must also deal with the question of the medium of instruction. What happens at present is that, pupils in the Vernacular Schools learn a lot of subjects Mathematics, History, Geography in the Vernacular and when they get to the English School they are again taught through the English language what they have learnt before. If instead of this, instruction in the different subjects were imparted in the Vernaculars and English were being taught as a second language, much higher and sounder knowledge can be imparted. This can be done up to the fifth standard, and then for the last two years of School education, that is in the 6th and 7th standard, English may be made the medium of instruction. If this were done, I venture to think that although a more complete and more useful School education may be undertaken, it can be accomplished in seven years, the present period of School education.

In higher education there requires to be still greater expansion and improvement both in the number of Colleges and their equipment and the question will in the near future have to be tackled whether there should not be more than one University in the Presidency. We view with great satisfaction ladies and gentlemen, the movement for the establishment of an Arts College at Surat.

But while, Ladies and Gentlemen, there ought to be an immediate extension and improvement of all systems of education, primary, secondary and higher, in order to make education a living force in the uplifting of the nation and in conducing to a better order of things in Society and the State, there are certain cardinal considerations which must not be forgotten.

Character.

All education besides aiming at imparting useful knowledge and expanding the minds of young men should conduce to the building up of "Character." It is the 'Character' of the men and women of a nation and country that determines what position

that country and nation shall occupy in the world. Education must be calculated to, says the Despatch of 1851 "not only produce a higher degree of intellectual fitness but to raise the moral character of those who partake of its advantages." And our education should therefore be so modelled and adapted as to inculcate in the young mind the right ideas about morality, discipline, obedience to constituted authority and orderly Government, reverence and respect for elders and sympathy for human kind. This to my mind cannot be accomplished by mere moral text-books and moral instruction. It can be best brought about by having as our teachers men of great purpose and stainless character. What is wanted is the silent influence upon the character of pupils by constant intercourse with teachers whom he is able to regard with respect and affection. But how are such teachers to be secured unless you make the teacher profession sufficiently remunerative and respected?

Elasticity and Scope for Initiative.

Then, gentlemen, however much you may recast the educational system there should be sufficient elasticity and scope for initiative in it. The system must not be reduced to one dead departmental level. The Managers of Schools and teachers must have considerable scope left to them, among other things in the selection of text-books and adapting the courses to the peculiar needs of their pupils. In this connection our esteemed citizen, the Hon'ble Mr. Paranjpye, rendered signal services at the last meeting of the Bombay Council, when in moving his resolution about the text-books, he thoroughly exposed the present pernicious system. At present, only the books sanctioned by the educational department can be used and this applies not only to departmental Schools but private schools aided as well as unaided. It happens that when the University Board of Studies prescribes books in English for the Matriculation Examination, the Schools are unable to use some of them because they are not on the Government List.

Independence.

One essential, as I have said, for the success of all movements for the improvement and extension of education in this country,

is that educational institutions once properly planned and established should have independence and scope for initiative. The further essential of the success of all educational reform is that those in authority should try and carry the people and their representatives with them. Unfortunately, particularly in Bombay for some time, these essentials were entirely lost sight of by Government. You are perfectly familiar how the Bombay University was treated during the regime of Lord Sindenham. In 1911, Government addressed to the University a series of suggestions with regard to their examinations and curricula and wanted certain changes to be made. Among them was the removal of history from the compulsory B.A. Course. When the matter came up before the Senate, it was debated at great length and the sense of that body was strongly in favour of retention of history. The senate, with only one dissentient, but with the active assent of the Director of Public Instruction, agreed to a compulsory course for the B.A. retaining English History. But when the regulations went up to Government for sanction Government were not prepared to acquiesce in the decision of the senate and ordered Mr. Sharp to give notice of a proposition upsetting the previous decision of the senate and removing history from the B.A. Course. The poor Director of Public Instruction, who had at one time associated himself with the retention of history, had under orders to move for its abolition. It was openly asserted and could not be denied that a whip was sent round to Government officials to be present and to vote in support of the proposition and the abolition of history even then was carried by a majority of four. One wonders how responsible people at the head of the administration did not refuse to themselves what they were doing. Here was a body like the University senate eighty out of a hundred of its members nominated by Government, presumably for their educational attainments and when that body almost unanimously arrived at a conclusion on a question essentially an academic one, because Government took a different view, they imposed their will on the University by practically ordering their officers to vote, not according to what they conscientiously thought was the right course to adopt but according to what Government

dictated. It will be said this is old history That is perfectly true but the moral of it must be borne in mind. Another instance of petty temper was furnished by the same Government when the University refused to accept the suggestion of Government for the abolition of the Matriculation, by issuing a resolution that thenceforward persons who had passed the Matriculation were to be debarred from employment in public service. That resolution still remains unwithdrawn.

Education not the cause of Political Discontent.

Ladies and Gentlemen, I have indicated above that it is essentially necessary that there should be an immediate and large extension and improvement of education of all classes. And that Government and the people must boldly deal with the situation. It is a task which cannot be accomplished unless by a hearty co-operation between Government and the people. They should work hand in hand for the goal without any distrust of each other. Ladies and Gentlemen, we must gratefully recognise that the avowed policy of British Rule in India is to educate the people and that, that policy in spite of temporary doubts and hesitation, has not been deviated from. All that we want is that, the progress should be considerably accelerated. I am quite conscious of the fact that there are people who think that any extension of education will not be an unmingled blessing, for they apprehend that more education will lead to more political discontent. Ladies and Gentlemen, those who entertain the idea that education has brought about such political discontent as there is in the country, are very grievously mistaken in their diagnosis. If there is political discontent in the country, there are political causes for it and those must be removed. You will not remove political discontent by shutting up all education. Let Government boldly take courage in their hands and go wholeheartedly for education and they will be laying deep the foundations of British Rule in the loyalty and devotion of a grateful people.

परिशिष्ट-६.

English Translation of the resolutions passed at the sessions of the Gujarat Educational conference which was held at Ahmedabad on 23rd and 24th October 1916 under the presidentship of Mr. Chimanlal H. Setalavad:—

PRIMARY EDUCATION.

I. (1) This conference warmly congratulates the native States which have made primary education free or free and compulsory within their States and recommends the same policy to other States.

(2) This conference earnestly requests the Government to extend primary education and to make it free and compulsory.

(3) This conference requests the Government to resolve to establish within the next five years primary schools in all towns and villages situated in the areas of the Local Boards and the Agencies where atleast 15 students are available and to frame and publish a suitable programme for the purposes and make necessary grants for the same.

II (1) This conference earnestly recommends to the municipalities the necessity of paying more attention to female primary education and of starting more girls' primary schools within their areas.

(2) This conference urges upon District Local Boards the necessity of establishing separate girls' primary schools in villages where at least 20 girls are studying in boys' schools.

III This conference notes with satisfaction the Government Resolution doing away with the rural standards on account of popular agitation and recommends these further reforms:—

(1) The schools of the second grade should, as a rule, teach upto five instead of four standards;

(2) The power of opening additional standards should be entrusted to the District Local Boards, this power being exercised at the recommendation of the Taluka Local Board instead of the Educational Inspector.

IV. With a view to improve the condition and qualifications of the teachers of primary schools this conference recommends that:—

(1) The minimum pay per mensem of an untrained teacher should be raised to Rs. 12/ and that of a first year trained teacher should be raised to Rs. 15/.

(2) At least one more Male Training college should be established in Gujarat in order that the proportion of trained teachers to that of untrained teachers might increase and trained teachers might be available for new schools.

SECONDARY AND HIGHER EDUCATION.

V. With a view to lighten the heavy curriculum of secondary schools this conference recommends that:—

(1). The courses of mathematics and science should be made simpler for all the Middle and High school standards.

(2) The history of India should be taught more completely in the first three standards and the History of England alone and not the History of India and England should be taught in the fourth and fifth standards.

A committee of the following gentlemen be appointed to suggest specific reforms in the existing curriculum along the lines laid down above:—

Mr. Keshavlal H. Dhruva, Mr. Sankalchand J. Shah, Mr. Jivanlal H. Divan, Mr. Kripashanker D. Acharya, Mr. Kalidas N. Shah, Mr. Kalyanrai N. Joshi, Mr. Dattatrya K. Gupte, Mr. Shankerprasad C. Raval and Mr. Ambelal M. Desai.

VI. This conference requests the Government to appoint a committee of officials and non-officials including some headmasters of private high schools to suggest suitable reforms in the grant-in-aid code and to draft separate rules for unaided registered schools with a view to lessen the control of the Government Education Department on the aided and unaided primary and secondary schools.

VII. This conference recommends that a committee be appointed of the following gentlemen to consider the advisability of prescribing some compulsory and some voluntary subjects for the Matriculation Examination instead of prescribing all compulsory subjects and to frame definite suggestions as a result of their deliberations and to suggest such other reforms in the Matriculation course as they might deem fit :—

Mr. Chimanlal H. Setalvad, Prof. Anandshanker B. Dhruva, Mr. Keshavlal H. Dhruva, Prof. Balavantrai K. Thakore, Mr. Chandrashanker N. Pandya, Mr. Mansukhlal A. master, Mr. Indulal K. Yajnik, R. B. Kamleshanker P. Trivedi, Mrs. Vidyagauri Nilkanth, Mrs. Sharda Mehta, Miss. Contractor, Mr. Uttamalal K. Trivedi.

VIII. This conference is of opinion that the text-books, which are being taught in the secondary schools are generally speaking unsatisfactory and makes the following recommendations with a view to reform them :—

(1) That Government should take early steps to give effect to the resolution moved by the Hon. Mr. Pranjpye and passed by the Bombay Legislative Council with regard to the selection of text-books.

(2) That Government should discontinue, henceforward the method of prescribing text-books which has come in vogue for about the last five years.

(3) That the books prescribed for History and English in the current year should be henceforward removed from the list of prescribed text-books.

(4) That non-official gentlemen should be appointed to the extent of two thirds in the vernacular Book Committee and head masters of some private high schools should be represented on it;

IX. With a view to encourage the study of the Gujarati language this conference recommends that it should be prescribed as a second language for the High School standards and the Matriculation Examination, and that this principle be followed out gradually in the curriculum of the Arts Colleges.

V This conference urges the desirability of giving practical secondary education to those students who do not intend to appear at the University Examinations and suggests that a separate course of three years be framed for those students who have passed the Fourth Standard Examination and that agriculture, industry, pedagogy and commerce should be prescribed as voluntary subjects in that course

VI (1) This conference urges the necessity of opening more colleges in the British Districts and Native States of Gujarat and earnestly requests all Gujaratis to help forward the scheme of an Arts College at Surat

(2) This conference requests the Government and the Native States to make such accommodations in their existing colleges as would enable them to admit more students

VII This conference urges upon the Government and the people the necessity of starting schools for agricultural, industrial, technical, medical and commercial education in order that the education of students might be all-sided and useful in practical life

EDUCATION OF SPECIAL CLASSES

VIII This conference requests the Government, to start schools for the training of the deaf, the mute and the blind, and to give special grants to private schools for such purposes

XIV This conference records the following opinions on the letter addressed by the Government of India to Local Governments on some questions of female education —

(1) Some compulsory and more voluntary subjects should be prescribed in the curriculum of girls primary and secondary schools, that Municipalities and Local Boards ought to be entrusted with the power of selecting subjects out of this voluntary group for the primary schools under their charge and committees of officials and non-officials should be appointed to select subjects in the same manner for secondary schools

(2) Separate colleges should be started for women in big towns, and wherever this is not possible two college classes should

be-added to secondary schools and good and liberal scholarships should be given for encouraging higher education among girls.

(3) That training classes for one month or more should be opened in vacation time for training those female teachers who cannot be trained regularly in the female training college and female teachers should be admitted in much larger numbers in the existing training college for women.

(4) Female inspectresses should be appointed to inspect all girl schools and if it is not possible to adopt this course everywhere, it should be introduced at least in the municipal towns.

XV. With a view to improve the physical condition of students this conference recommends that:—

(1) All students should be medically examined from time to time by local doctors.

(2) A suitable form of gymnastics should be made compulsory for all students.

(3) Attention should be paid to the cleanliness of the school buildings and of the surrounding areas and open play grounds should be provided near the school premises.

(4) One doctor should be appointed as a teacher for attending to the above mentioned duties and to teach the subjects of first aid, physiology and hygiene.

XVI. With a view to the progress of education among the depressed classes this conference recommends that:—

(1) A separate hostel should be opened in all district towns for the students of these classes.

(2) Municipalities should open at least one school in their cities for these classes.

(3) Local Boards should open schools for them in villages, where they are necessary.

XVII This conference requests the University to hold the Matriculation and College Examinations twice a year and to examine students only in those subjects in which they have failed.

XVIII This conference requests the Government to lower the standard of fees prescribed for the secondary schools at present and to remove the restriction imposed on private schools to the effect that they should not charge fees lower than two thirds of the Government rate.

XIX. This conference resolves to start the Gujarat Educational League to continue the discussion and agitation on educational questions throughout Gujarat and to appoint a committee of the following gentlemen with powers to add to their numbers to take all necessary steps for the purpose :—

(1) Mr. Chimanlal H. Setalvad. (2) Mr. Jivanlal V. Desai. (3) Mrs. Sharda Mehta. (4) Mrs. Vidyagauri Nilkanth. (5) Mr. Maganlal B. Sheth. (6) Mr. Ambalal Maubhai (7) R. S. Ambashanker U. Malji. (8) Mr. Girdhardas M. Desai. (9) Mr. Manilal H. Mehta. (10) Mr. Harilal G. Parekh. (11) Prof. Harilal M. Bhatt. (12) Mr. Narsiprasad K. Bhatt. (13) Mr. Dahyabhai L. Purohit. (14) Mr. Ambalal M. Patel. (15) Mr. Amratlal V. Thakkar. (16) Mr. Indulal K. Yajnik. (17) Mr. Ishvarlal H. Desai.

પારિશિષ્ટ ૯.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

(સમાલોચક, ઑક્ટોબર ૧૯૧૬ ના અંક ઉપરથી.)

ભારતવર્ષમાં જે પ્રજાની આણુ આળે વર્તે છે તે આત્મશાસક પ્રજા છે. ભારતવર્ષના રાજ્ય વહીવટમાં પ્રજાશાસનના તરવને એ પ્રજાએ સ્થાન આપ્યું છે. પ્રસંગે હવે એના આવૃત્તા જાય છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષને સામ્રાજ્યનાં બીજાં અંગો જેવું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. એ અંગે આત્મશાસક છે અને ભારતવર્ષ નથી એટલે આજ દિન લગી ભારતવર્ષની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. યુરોપના વર્તમાન કુરુક્ષેત્રમાં ભારતવર્ષનાં મંતાનોના રેડાએલા લોહીથી એ ઉપેક્ષા કરી થઈ છે. સામ્રાજ્ય કુટુંબમાં ભારતવર્ષનો ગૌરવભર્યો આદર થાય માટે એણે પ્રજાશાસક થવું ધટે છે. શાસનનું મૂલ્ય પ્રજા પીછાનતી હોય, શામનપર પ્રભાવ પાડવા આતુર હોય અને શાસન હાથમાં લેવા યોગ્ય, સખ અને શક્તિવાળી હોય તો જ પ્રજાશાસનનો નિર્વાહ થઈ શકે છે. ઇશ્વરપ્રતિ માટે ભારતવર્ષની મમત્ર પ્રજાએ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. ભારતવર્ષ વિસ્તીર્ણ ખંડ જેવડો દેશ છે તેથી મમત્રની મંકલના કરનારી દિલચાલની સાથે સાથે સમગ્રનાં અવયવો એતનવંતા, કરવાની દિલચાલો પણ ધરી જોઈએ. એ અવયવો તે જૂદા જૂદા પ્રાંતો છે. સર્વની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લોકજીવન જાગૃત કરવા નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે, પ્રાંતિક રાજદારી પરિષદ ઇસ્લા રાજદારી પરિષદ, સાહિત્ય સંમેલન, વિદ્યાર્થી સંમેલન, સામાજિક સુધારણા પરિષદ, કેળવણી પરિષદ, પંડિત પરિષદ, આન્દ્ર અથવા ઉત્કલ પરિષદ જેવી ઉપપ્રજાઓની પરિષદ વગેરે અનેક યજ્ઞવળોનાં મોળાં ભારતવર્ષના વિવિધ પ્રદેશોમાં ઉજળી રહ્યાં છે.

ગુજરાત ભારતવર્ષનું એક અવયવ છે. હિંદોશ અને વ્યાપારમાં તેનાં સંતાનોની નિપુણતાથી ભારતવર્ષના વર્તમાન જીવનમાં તેનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. તેથી પ્રખર કર્તવ્ય માટે તે નિર્માણ થએલો છે. એ કર્તવ્ય કરવાની તેની શક્તિ ખસિલવવી અને કર્તવ્ય કરવાના પ્રયત્નો ઉત્પન્ન કરવા એ ગુજરાતીઓની ફરજ છે.

ભારતવર્ષનાં બીજાં બધાં રાજદારી વિભાગો કરતાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિ તદ્દન નિર્મણિ અને ત્રિપત છે. જેટલે ગુજરાત બ્રિટિશ સત્તામાં છે તેનાથી સાડાપાંચ ગણો દેશી રાજ્યોને આધીન છે. દેશી રાજ્યોના વિસ્તાર પણ નાના મહેલ છે—મુઠવે એવા છે. એમની પ્રમતિ પણ એવીજ નિરાશ કરે એવી છે. વડોદરા જેવું નાન્ય મણી દિશામાં ડગલમાન છે તો કચ્છ જેવું એટલુંજ વિસ્તાર નાન્ય હજી પ્રગતિથી દૂર—મણી દૂર છે.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં પ્રજાની સખા વધતી જાય છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં હતી તેટલી સત્તા પણ પ્રજાની ધતતી જાય છે. છતાં દેશી રાજ્યો ધારે તો ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કરવામાં આગેવાની લઈ શકે એમ છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી વિષમ છે, પ્રગતિની ગતિમાં પાછળ રહી જવાની તીવ્ર દહેશન બંધુ લાગે છે; છતાં ગુજરાતના આગેવાનોમાં અને યુવાનોમાં ઉત્સાહ છે. એ ઉત્સાહ કાર્ય ભરાયથી થતો જાય છે તો કોઈ દિવસ કાર્યસાધક પણ નીવડશે.

અનેક રાજ્યવહીનટવાળા ગુજરાતમાં સર્વત્ર ફરી વળે એવી રાજદારી પ્રવૃત્તિ ચમ્મ નથી. ધર્મ અને સંસારના ભેદો પણ એકતા સાધવામાં વિગેધ કરે એવા છે. આમ હોવાથી, જે વસ્તુને ગુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રસાર અને આદર હોય તેના અન્વયે પ્રજાપ્રીય પ્રવૃત્તિ ચલાવી દોષતો લાલ ચાય. ગુજરાતી ભાષા મમસ્ત ગુજરાતમાં બોલાય છે. તેને અને તેના માહિત્યનો પ્રવેશ સર્વત્ર છે. અમદાવાદની સાહિત્યસભાદ્વારા તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદનો જન્મ થયો અને એ હીલચાલ ગુજરાતમાં બંધ ફરી વળી છે. પરંતુ પ્રજાજીવનના પ્રશ્નો એટલા બધા છે-સંખ્યા મહોટી છે, વિવિધ છે, વિષમ છે કે એક પ્રવૃત્તિ બમ નથી. આથી, ભાષા જેવા સર્વમાન્ય વિષય કેળવણી પરત્વે પણ વાણિક સંમેલન ભરવાની સચના સાહિત્યસભા સંબુધ્ધ. સ. ૧૯૦૯ માં રજૂ થઈ હતી પરંતુ કેટલાંક કારણોસર તેનો અમલ થઈ શક્યો નહોતો. રાજકોટ મુકામે મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં કેળવણીના ધણા પ્રશ્નોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી ૧૯૧૫ માં મુરતમાં સાહિત્યપરિષદનું પાંચમું અધિવેશન થયું. ત્યાં ફરજિયાત કેળવણી, કન્યાકેળવણી આદિ પ્રશ્નો ચર્ચવા કે નહીં એ સવાલ થયો. આખરે એમ ઠર્યું કે સાહિત્ય પરિષદમાં કેળવણીના પ્રશ્નોને સ્થાન ન આપવું અને જરૂર લાગે તો કેળવણી સંબંધમાં અલાહિદી પરિષદ યોજવી. સાહિત્યસભાના જે સલાસદો ત્યાં હાજર હતા તેમને પણ આ વાત રૂચી. અમદાવાદ જઈ એમણે સાહિત્યસભાદ્વારા કન્યાકેળવણી માટે પ્રતિજ્ઞા લેવાની કરી ગુજરાતમાં ફેરવી. નાતાલમાં કેમિસમાં લાગ લેવા એઓ મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે મુંબાઈના કેટલાક ગુજરાતી યુવાનો સાથે મસલત થતાં અલાહિદી કેળવણી પરિષદ યોજવાની જરૂર ફરીથી સ્વીકારાઈ. વખત વહેતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગોખલે સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. હિન્દ સેવક સમાજના યુવાન ગુજરાતી સભ્ય રા. રા. ઈંદુલાલ કર્નયાલાલ યાસિક એવામાં અમદાવાદ ગયા અને ગોખલે સોસાયટી (જેના કેટલાક આગેવાનો સાહિત્યસભા વાળા સલાસદ છે) સમક્ષ આ પ્રશ્નો લાક્ષણિક થયો અને આગામી પ્રાંતિક રાજદારી પરિષદની સાથે પહેલી કેળવણી પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું.

જેમ જેમ સંમેલનો થતાં જશે તેમ તેમ પરિષદનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ થતો જશે, આકાર પામતો જશે અને કાર્યપ્રદેશ વ્યવહાર થતો જશે. આમ છતાં ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રદેશ સંબંધમાં કાંઈક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચળવળને ગુજરાત કેળવણી પરિષદનું અભિધાન આપવામાં આવ્યું છે. કાંઈ સવાલ કરશે કે કેળવણીનો પ્રશ્ન ભાષા અને સાહિત્ય જેવો એકદેશી નથી; સર્વદેશી છે-માત્ર ગુજરાતનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી પણ આખા મુંબાઈ મલ્લાકાને લાગુ પડે છે

તો પછી પ્રાંતિક સહકારી પરિષદ જેવી પ્રાંતિક ફળવણી પરિષદ ભરવાને બદલે ગુજરાત ફળવણી પરિષદ શા માટે ભરવી ? આ ગંભીર સવાલનો ખુલાસો સવિસ્તર કરવો પડશે.

૧. ગુજરાત ફળવણી પરિષદ મળવાથી પ્રાંતિક ફળવણી પરિષદની આવશ્યકતા મટી જતી નથી. મુંબાઈમાં એ મંબઈમાં હીલચાલ પણ શરૂ થઈ છે. એ વચ્ચે વિરોધ નથી પણ બંને અન્યોન્યને અસહ્યક થઈ શકશે. દેશ સમગ્રમાં એતન જળાવવા તેનાં નાનાં નાનાં અંગેશમાં પણ નાની મહોટી પ્રવૃત્તિઓ સંચયિત કરવાનું સત્ર જેમને માન્ય હોય તેઓ આથી રાજ થશે.

૨. આથી મહત્વનાં હેતુઓ પણ ગુજરાત ફળવણી પરિષદના પ્રેરક છે.

(ક) ગુજરાત વેપાર અને ઉદ્યોગની જૂમિ છે. વર્તમાન યુગમાં પ્રમુખત્વનાં એ બેનું સ્થાન ઘણુંજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. ગભ્યદારી, પરતંત્રતા કરનાં આર્થિક (વેપાર ઉદ્યોગાદિની) પરતંત્રતા અધિક હાનિપ્રદ નીવડે છે. ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પ્રકૃતિ પ્રસન્ન છતાં-એ પ્રસન્નતાને લીધે વિવિધ પ્રકારનો 'દાઓ માસ' દુઝેશ મમલખ ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં એ માલમાંથી વપરાશ માટે તૈયાર થતી ચીજોને કરવાની આવકત, માધન વગેરે ભારતવર્ષમાં ન હોવાથી તે ચીજો મેળવવા, ખીજ દેશોને આધીન તેને રહેવું પડે છે. તેથી પરિણમતી હાનિ સુવિદિત છે. આ હાનિ કાઢકે એકી કરવાનો યોગ ગુજરાતના ભાગ્યમાં જણાયો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગની સામગ્રીઓથી ઉદ્યોગો એણે ગ્રાપ્યા છે. કલાલવન જેવી સંસ્થા પ્રથમ વડોદરામાંજ સ્થપાઈ હતી અને વૈજ્ઞાનિક ફળવણીનો ધોષ કરનાર અને સ્વાર્થત્યાગે તેનો પ્રચાર કરનાર ગ્રા. ગભ્જર પણ ગુજરાતી છે અને તેમનું કાર્યક્ષેત્ર તેજ રહ્યું છે.

ભારતવર્ષમાં અને ભારતવર્ષ બહાર ન્યાં ન્યાં દિંદોઓ વેપાર ખેડે છે તેમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા નાનીસૂની નહીં જણાય. પૂર્વમાં જાપાનથી માંડી પશ્ચિમમાં ઇંગ્લંડ પ્રવૃત્ત તેઓ પ્રસર્યા છે.

જે વેપાર ઉદ્યોગ ગુજરાતીઓના હાથમાં છે તે મરી ન જાય માટે, તેમજ ઉદ્યોગ વધે તે માટે તત્ત્વબંધી ફળવણીની જેવી અને જેટલી જરૂરિયાત હોય તેની વિચારણા કરવી અને તજવીજ કરાવવી એ પ્રમુખત્વનાં વિકાસનો નાનોસૂનો પ્રશ્ન નથી. વાણિજ્ય માટે જે યોગ્યના ગુજરાતીઓમાં છે તે યોગ્યતા હજી વધારે ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષની સાધક શી રીતે થાય તેનો ઉત્તર ગુજરાતે દેવાનો છે.

(ખ) ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે ગુજરાતમાં અનેક દેશી રાજ્યો છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં રાજ્યબંધારના ટેટલાક ખંડોમાં આપણા પ્રવેશ નથી એટલે એમને અંગે ઉચ્ચ પ્રકારનો રાજ્ય વહીવટી અનુભવ મેળવવાની જોગવાઈ પણ નથી. એ જોગવાઈને અભાવે આપણી શુદ્ધિનો વિકાસ કુદિત રહે અને પરિણામે રાષ્ટ્ર એ સક્તિ વિના 'પાંગળુ' રહે છે. પણ દેશી રાજ્યોમાં એવી જોગવાઈઓ પુષ્કળ છે. રાજ્ય વહીવટના ઉચ્ચ અને અટપટા પ્રશ્નોથી શુદ્ધિ મેળવવા, એવી શુદ્ધિ પ્રમુખાસન અને સંપૂર્ણવત્ની ખીજવણી માટે પ્રયોગો કરવા અને એ પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત કરેલાં શુદ્ધિ અને અનુભવોથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારત વર્ષનું

સ્થાન ગૌરવ ભર્યું કરવા ગુજરાતીઓ શક્તિમાન થાય માટે એમને મળતી ફળવણી રેંછ પેંછ ન હોવી જોઈએ. દેશનાયકો થવાની તાલિમ લેવાની નિરાળો જ્યાં આટલી બધી છે ત્યાં ફળવણીનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે.

(ગ) વડોદરાના ગૃહ પત્તલ નરેગે ગુજરાત ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોમાં પોતાના રાજ્યમાં મક્કત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની કરેલી અવસ્થાનો ઉપકાર ઘણો મહોટો છે. તેમાં અત્યક્ષ પરિણામ લાભદાયક નીવડતાં તેનું અનુકરણ શીક્ષતાથી ગુજરાતના દેશી ગંજોમાં થવા મંભવ છે—વસ્તુતઃ અનુકરણ થવા પશુ માડયુ છે. પરિસ્થિતિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે આ રીતે ગુજરાતમાં અનેક પ્રકારની ફળવણીના પ્રયોગો કરવાની જોગવાઈ છે. એ જોગવાઈઓનો લાભ લેવાય અને અન્યોન્યના પ્રયોગો અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા અનુભવોનો મુકાબલો કરવા અલાહિદી ચળવળ અને સંસ્થાની જરૂર છે.

વડોદરા રાજ્ય ફળવણીમાં અસ્થાન લેતું હોય અને ગુજરાતના ખીજા ભાગો પાછળ રહે તો આપણા અનેક બેદોમાં નવો એક બેદ ઉમેરાશે. પશુ સર્વત્ર ફળવણીનો સંસ્થા પ્રસાર કરવાની ચળવળ થાય તો ઘણું અંશે આ વિષમતા દૂર રહેશે.

(ઘ) આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં સમુદ્રને મનુષ્યે પોતાનો દાસ બનાવ્યો છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં આખા જગતનો વ્યવહાર એની મદદથી સંકુલ થયો છે. તેમ આક્રમણ, રક્ષણ આપ્તિને માટે પશુ ગ્રંથઓને એ મદદ કરે છે. પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ઉત્તરમાંથી આક્રમણ થતાં અને સમુદ્રથી રક્ષિત પ્રદેશો નિર્ભય રહેતા પશુ હવે એવી નિર્ભયતા રહી નથી. સમુદ્રસ્થ પ્રદેશોને વેપાર માટે જેમ હાલ અનુકૂળતા વધી છે તેમ દેશના રક્ષણની જવાબદારી પશુ વધી છે. ગુજરાત સમુદ્રસ્થ દેશ છે. એના વેપારીઓ અને ખલાસીઓના સાહમ અને પગક્રમ મશકુર છે. શાયની વાત છે કે હાલમાં તે બહુ સુપ્રસિદ્ધ છે. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં સમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભારતવર્ષને પોતાનું નૌકા સૈન્ય કરવા અને વાણિજ્યનૌકાઓ રાખવાની જરૂર પડશે એવો વખત આવવાનો છે. આ પ્રસંગ માટે ગુજરાત તૈયાર હોવું જોઈએ. નાવિક શિક્ષણ માટે એક ગુજરાતી મુસલમાને મહોટી રકમ સંકારને સ્વાધીન પશુ કરી છે.

(ડ) વેપાર ઉદ્યોગના પ્રદેશમાં જે ધર્મ ગુજરાતને માટે નિર્માણ થયો છે તેને વધાર્યું નિર્વાહ કરવા ગુજરાતની રાજ્યદ્વારમાં પ્રતિષ્ઠા લેવી જોઈએ. ગંજકર્તાઓના મમાગમમાં અને રાજ્ય વ્યવહારની અનેક શ્રેણીઓમાં સંખ્યાબંધ ગુજરાતીઓ હોય અને તેમની શુદ્ધિ, વિદ્યા, અનુભવ રાજ્યકર્તાને ઉપયોગી નીવડતાં હોય તો રાજ્યદ્વારમાં ગુજરાતીની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા જામે. એ પ્રતિષ્ઠા તથા એ સત્તા મેળવવા ગુજરાતીઓ એવી ઉંચા પ્રકારની વિદ્યાથી મંથન હોવા જોઈએ કે સરકારને તેમને રાજ્ય વહીવટમાં સામેલ કર્યા વિના ચાલેજ નહીં.

(ચ) રાજ્યદ્વારમાં જેમ પ્રતિષ્ઠા નથી તેમ આપણા પડોસી મહારાષ્ટ્રીઓમાં પશુ નથી તો જી પશુ નથી. જમસેદજી
જીજ્ઞાસુ, વાડીઆ, પ્રેમચંદ જ્ઞાયંદ, દાદાભાઈ .

મેદલ ટાટા, સર સયાજીરાવ આયકવાડ, મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી, દયાનંદ સરસ્વતી, અમદુલ જમાલ વગેરે અનેક ગુજરાતીઓએ વેપાર અને રાજ્યકીય પ્રશ્નોને અંગે ભારત-વર્ષની સેવા કરી છે, છતાં ત્યાં, દીલક, ગોખલે, રામમોહનરાય, કેશવચંદ્રસેન, સુરેન્દ્રનાથ, પ્રો. જગદિશચંદ્ર વસુ, સર સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર વગેરેની સાથે એમની ગાદી મંડાતી નથી. મહાગદ્દ અને જંગાળાને જે પ્રતિષ્ઠા એમના સંતાનોથી મળી છે તે ગુજરાતને એના સંતાનોથી-એમની અપ્રતિમ અને ચિરસ્થાયી મેચા છતાં મળી નથી. પણ હવે એ પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો અવસર આવી જાયો છે. પ્રજામાં શક્તિ, છે પણ તેનું રાષ્ટ્રીય ભક્ત્ય નથી. તે ભક્ત્ય પ્રદીપ કરી પ્રજાવશંત કરવાનું છે.

પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા માત્ર વિદ્વાન ખાતર નથી જોઈતાં, પરંતુ ભારતવર્ષની આધુનિક પ્રગતિને ગુજરાત સહાયક થાય માટે. ગુજરાતમાં કાંઈ પાણી ન હોય અને ગુજરાત આવા મરોટા મરોટા મનોરથો હવામાં બાંધતું હોય તો તે હારવસ્થા લેખાય પરંતુ ગુજરાતમાં શક્તિ છે, ભારતવર્ષના અબ્યુદયમાં એનો હિસ્સો નિર્મિત થએલો જણાતો જાય છે, પછી શક્તિને કેળવવામાં ખેદરહીત રહેવું તે પાપ નથી? જે નવી સંસ્કૃતિ ભારતવર્ષમાં જન્મશે તેમાં ગુજરાતનું સ્થાન તેની સંગીન મેવાને અનુરૂપ થવું જોઈએ એ મરોટા પુણ્ય લેખાવી જોઈએ.

(છ) વેપાર અને ઉદ્યોગમાં શ્લાક્ષતા ગુજરાતમાં લક્ષ્મીની હોળ ઉડે છે. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અર્થે એ લક્ષ્મી જેટલી વપરાવી જોઈએ તે નથી વપરાતી એ ગંભીર ખેદનો વિષય છે. ગુજરાતમાં એ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરાવવા લોકોપયોગી ચળવળ થાય તો દેશ, પ્રજા અને રાજ્યને અનેકધા લાભ છે. સદુપયોગ માટે ચર્ચા થાય, આદર્શો રજૂ કરવામાં આવે અને પ્રયોગો કરી તેનાં મીઠાં ફળ બનાવવામાં આવે તોજ લક્ષ્મી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ તરફ વળશે.

(જ) વેપારમાં રવાણાચિક રીતે આપખુદ કે એકલશ્થી સત્તાને અવકાશ નથી. તેમાં મર્ચન્ટો મરખો સમાસ છે. આપણાં પંચો, મદાજનો વગેરે એ સૂતનું મમર્થન કરે છે. લોકશાસનનાં તરવે આપણે ત્યાં વિદ્યમાન છે એટલુંજ નહીં પણ પ્રવર્તમાન છે. અસત્ય અમુક પ્રદેશોમાં પણ એ તરવેને નવા જમાનાનો પાપ લાગેો નથી એમનું કપ દર્શવું નથી. એમાં 'વહેતું' લોહી નવો જન્મ પામ્યું નથી. લોકશાસનને જે નવો પ્રવાહ ચોરથો આવે છે તેમાં આ જ્ઞાનાં કુંડલનું પાણી નહીં એળવવામાં આવે તો તે વધારે સડી જશે. અને નવો પ્રવાહ જેટલી સીધતાથી પ્રજાના સ્થિરમાંસમાં એકરસ થવો જોઈએ તેટલી ઝડપથી નહીં થાય. કેળવણીના વિપુલ પ્રચારથી પ્રચલિત જીવનધર્મ નવેસર ચાલતું થશે.

(ઝ) દરેક દેશમાં લોકોની ખાસીયતો, સામાજિક ઘટના, જીવનના નિર્વાહ માટે જરૂરી સાગની સગવડો વગેરેને લીધે કેળવણી આપવાના નાનાવિધના પ્રયોગો થાય છે. તાતિઓથી અરપૂર ગુજરાતમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણપ્રાપ્તિ સુગમ કરી આપવા તાતિઓના વિદ્યાર્થીશ્રેણી સંધાપાતો જાય છે. દયાળુ અને શ્રીમંત ગુજરાતે અનાથોના રક્ષણ માટે અનેક અનાયાથમે સંધાપાતો છે. આવી સંસ્થાઓ શિક્ષણ પ્રમાર માટે અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે શી રીતે

ઉપયોગી થાય, એમનામાં ન્યૂનતાઓ હોય તો શી રીતે દૂર કરાય, વગેરે વગેરે પ્રશ્નોના વિચાર માટે પણ અલાહિદી પરિપક્વની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતમાં જે નવજીવન ઉદય પામતું જાય છે અને તેના ફળ રૂપે ગુજરાત કેળવણી પરિપક્વનો જન્મ છે તેના મહત્તમ અંતરમાં 'રહેલાં કેટલાંક પ્રેરક બળાનું' સંદેશ દિગ્દર્શન કર્યું. એ દર્શન એટલું બધું લબ્ય અને ગંભીર છે કે એ પ્રમાણે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જે સાધનો, કાર્યક્રમ યોજાય, જે પ્રજાવિકાસને કાર્ય થાય તે અનુભવીઓને બાણાં લાગવાનાં અને આશાનો ઉલ્લાસ સળગાવવાનાં નહીં. ગુજરાતીઓ વ્યવહાર છે. ભાવના ઊંચી રાખે પણ કામ જે મામગ્રીથી કાર્યસાધક થઈ શકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પાછા હસતા નથી. જેવી રીતે કામ કરવા ધારણા છે ?

૧. ગુજરાતમાં વિવિધ રાજ્યસત્તા હોવાથી કેળવણીનો ફેલાવા પણ વધતો ઓછો છે. હાલમાં કેળવણીની સ્થિતિ જુદે જુદે રથો જેવી છે ? તેનાં કારણો શાં ? તેમાં વેગ શી રીતે આવી શકે ? એ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે પ્રસિદ્ધ થએલા અહેવાલો ઉપરથી, પત્ર વ્યવહારથી અને અને તેમ અંગત તપાસથી માહિતી મેળવવામાં આવશે. એ મેળવવા, શરૂઆત તરિકે પ્રશ્નમાળા કંપાડી ઢેકેકાણે મોકલવામાં આવી હતી.

૨. માહિતી મળ્યા પછી નિકટવર્તિ વર્તમાનમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ માટે કયા પ્રશ્નો જરૂરના છે તે નોંખા તારવામાં આવશે. સુરત, ગોધરા. અમદાવાદ, રાજકોટ, ભુજ જેવા શહેરોમાં કોલેજોની જરૂર; બી.માં બી.થી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગુજરાતીઓ પરદેશ જઈ શકે એવાં સાધનોની જરૂર; બી.માં કન્યાશિક્ષણ કે યુવતીશિક્ષણની જરૂર; કેળવણીમાં પછાત પ્રાંતોની કેળવણીની જરૂર; ગામડામાં વિશેષ શિક્ષણ પ્રસારણની જરૂર; વગેરે જે કાંઈ લાગશે તે સંબંધમાં ચોક્કસ યોજનાઓ સરકાર સંમુખ, દેશી રાજ્યો સંમુખ અને શ્રીમંત ગુજરાતીઓ સંમુખ રજૂ કરવામાં આવશે. તે યોજનાઓ સિદ્ધ થાય માટે જરૂરની અગવળ કરવામાં આવશે.

૩. કેળવણીની વર્તમાન સ્થિતિમાં જે ખામીઓ, હોપો, ન્યૂનતા, રખલનો વગેરે જણાતાં જશે તેમના સંબંધમાં ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ માહિતી મળતી જશે તેમ તેમ લાગતા વળગતા સંમુખ ફરીઆદો લઈ જવામાં આવશે અને તેમના નિઃકાલ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. સરકારની, દેશી રાજ્યોની (ગાયકવાડ રાજ્ય સુદ્ધાંતની) કેળવણીની નીતિની વીકા યશે અને લોકમત જાગૃત કરી ઈટિપ્રાપ્તિ માટે અગવળ યશે.

૪. પ્રચલિત સ્થિતિમાં શુભ ફેરફાર કરાવવામાં જેમ જેમ વિજ્ય મળતો જશે તેમ તેમ તે સ્થિતિમાંથી બીજી દિશાઓમાં ગતિ કરવાના પ્રશ્નો લેવાશે અને તેમનાં સંબંધમાં લોકમત જાગૃત કરવામાં આવશે. ગુજરાતને માટે અલાહિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય, વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે ગંભીર વિદ્યાપીઠો, પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પુનર્જન્મ માટે તેમજ ગુજરાતીઓના વર્તમાન જીવનને વાસ્તવિક આર્યજીવન કરવાનાં સાધનો-નવા પુરોહિતોની કેળવણી, ધર્મનું શિક્ષણ, આરિયનાં બંધારણની તજજ્ઞો જે જે નવાં નવાં કર્તવ્યો

ગુજરાતને પ્રાપ્ત થનાં જાય તેમનાં નિર્વાહ માટે જરૂરી કેળવણીની તદ્દન નવીજ મંરથાઓ વગેરે વગેરે પ્રશ્નો સો કાઢિના છે.

આ રીતે કામ કરવાથી આટલા લાભ થવાનો સંભવ હાલતો જણાય છે.

કેળવણીના વિષયમાં ગુજરાત જાગૃત થશે. કેળવણીના વહીવટમાં ક્યાં ખામી છે તે જણાશે અને તે દૂર કરવા લોકો તત્પર થશે. કેળવણીના ફેલાવો ઓછો અથવા ધીમો લાંબાં તો તેમાં વેગ ભરવા નયત્ન થશે.

કેળવણીની જરૂરિયાત ચર્ચાથી સમજાશે. જ્યાં જ્યાં હાલ કેળવણી વિના મહોટાં મહોટાં માદમો ખેડાય છે ત્યાં ત્યાં કેળવણીનો પ્રવેશ થશે અને એ સાહસોમાં વિરમ-કાન્ક પરિવર્તન થશે. ગુજરાતનું દ્રવ્ય અનુત્પાદક નિરૂપયોગી રીતે ખરચાય છે તે બિવિધની પ્રજા તૈયાર કરવામાં ખરચાય છે.

કેળવણી માટે ચળવળ કરવામાં અને સરકાર અથવા રાજ્યો પ્રજાની ખરેખરી વાંછનાઓ નહિ સંતોષે તો લોકો જાતે તે વાંછનાઓને અનુસાર કેળવણીની મંરથાઓ ઉભી કરવામાં ત્રાશ્રમ શીખશે, આત્મશાસનના પાઠ શીખશે, સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મેળવશે અને રાષ્ટ્રનું મમત્વ પોષશે.

કેળવણીના વિશેષ ફેલાવાથી જ્ઞાનની વ્હાણી વધશે, સંસારની વિષમતા ઘટશે, નવી શક્તિઓ ખીલશે અને આ ગુજની સંપત્તિ આપશે, વિચાર વધશે અને ભારતવર્ષની સેવા માટે ગુજરાત તૈયાર થશે.

પરિપદનો સર્વે બચહાર ગુજરાતીમાં થવાનો છે અટલે અત્રેજી નહીં શીખેલા અસંખ્ય ગુજરાતીઓ તેમાં રસ લઈ શકશે, સામેલ થઈ શકશે, અને મદદ કરી શકશે. લોકાદરનું અ પહેલું અને મહત્વનું પગલું લેવાયું છે.

એક આવી દિલચાલ ચલાવવાથી ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનમાં નવું ચેતન આવશે આજે ગુજરાતમાં ઓલતા અને વિચારતા આજેવાનો માત્ર 'સાક્ષરો' છે. તેમની સાથે બીજા વર્ગોમાંથી આજેવાનો ઉમેરાશે. 'સાક્ષરતા' અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભડકતા ધણા ગુજરાતીઓ આ દિલચાલમાં જોડાતાં મંકોચાશે નહીં. એમના જ્ઞાન અને અનુભવનો ગુજરાતને લાભ મળશે અને એમની નિગૂઢ ક્રિયારહિત શક્તિઓ ખીલશે.

હવે વિષય મંત્રી લેતાં પુનઃકથનનો દોષ બહારી લઈ દુઃકમાં પરિપદની જરૂર જણાવીશું.

પ્રાન્તિક કેળવણી પરિપદથી નિરાળી ગુજરાત કેળવણી પરિપદ કરવાનાં કારણો સ્પષ્ટ થયાં હશે. (૧) ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય જીવન ધડવા ગુજરાતને પોતાની ખાસ ચળવળ જોઈએ છીએ. દેશી રાજ્યોવાળા ગુજરાતમાં આદર પામે એવી પણ સાથે સાથે. (૨) પ્રાન્તિક કેળવણી પરિપદમાં દેશીરાજ્યોમાં પ્રચલિત કેળવણીના પ્રશ્નો જાતલ રાખવાનું ગુજરાતને પાલવે એમ નથી. દેશી રાજ્યોને જૂના રાખવાથી એની એકતા નિરંતર ખંડિત રહેશે. (૩) પ્રાન્તિક કેળવણી પરિપદમાં ધર્મીવાર મુખાઈ ઇલાકાના પંચાત ભાગો (સિંધ, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ વગેરે) ના લાભો આગળ ગુજરાતના લાભો દટાઈ જવાનો ભય છે.

પોતાની ખામ પશ્વિ ભરવાથી ગુજરાતના લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા જાતેજ પ્રવૃત્ત થશે. રાજ્યકીય અને રાષ્ટ્રીય જીવન ખીલવી શકશે. પોતાની લક્ષ્મીના પ્રમાણમાં કેળવણીના લાભ મેળવી શકશે. અને મહેઞ્જાના પ્રમાણમાં સિદ્ધિ સાધી શકશે.

રણજીતરામ વાવાલાધર્.

ઉપયોગી થાય, એમનામાં ન્યૂનતાઓ હોય તો શી રીતે દૂર કરાય, વગેરે વગેરે પ્રશ્નોના વિચાર માટે પણ અલાહિદી પરિવર્તની આવરણના છે.

ગુજરાતમાં જે નવજીવન ઉદય પામતું જાય છે અને તેના ફળ રૂપે ગુજરાત કેળવણી પરિવર્તનો જન્મ છે તેના મહનતમ અંતરમાં 'રહેલાં ફેટલાં' પ્રેરક બળોનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કર્યું. એ દર્શન એટલું બધું લઘ્ય અને ગંભીર છે કે એ પ્રમાણે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જે સાધનો, કાર્યક્રમ યોજના, જે પ્રજ્ઞાલિકાઓ કાર્ય થાય તે અનુભવીઓને બાણાં લાગવાનાં અને આશાનો ઉદ્ધાસ સળગાવવાનાં નહીં. ગુજરાતીઓ બચવા રહે છે. ભાવના ઉભી રાખે પણ કામ જે સામગ્રીથી કાર્યસાધક થઈ શકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પાછા દડતા નથી. કેવી રીતે કામ કરવા ધારણા છે ?

૧. ગુજરાતમાં વિવિધ રાજ્યસત્તા હોવાથી કેળવણીનો ફેલાવા પણ વધતો ઓછો છે. લાકડાં કેળવણીની સ્થિતિ જૂદે જૂદે રચેલે કેવી છે ? તેનાં કારણો શાં ? તેમાં વેગ શી રીતે આવી શકે ? એ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ્વર અહેવાલો ઉપરથી, પત્ર વ્યવહારથી અને બને તેમ અંગત તપાસથી માહિતી મેળવવામાં આવશે. એ મેળવવા, શરૂઆત તરિકે પ્રશ્નમાળા કઢાવી ટેકેકાણે મોકલવામાં આવી હતી.

૨. માહિતી મળ્યા પછી નિકટવર્તિ વર્તમાનમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ માટે કયા પ્રશ્નો જરૂરના છે તે નોંખા તારવામાં આવશે. સુરત, ગાંધી, અમદાવાદ, રાજકોટ, ભુજ જેવા શહેરોમાં કાલેજોની જરૂર; બંધમાં બંધી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગુજરાતીઓ પરદેશ જઈ શકે એવાં સાધનોની જરૂર; બંધા 'કન્યાશિક્ષણ' કે સુવર્તીશિક્ષણની જરૂર; કેળવણીમાં પછાત પ્રાંતોની કેળવણીની જરૂર; ગામડામાં વિશેષ શિક્ષણ પ્રસારણની જરૂર; વગેરે જે કાંઈ લાગશે તે સંબંધમાં ચોક્કસ યોજનાઓ સરકાર સંમુખ, દેશી રાજ્યો સંમુખ અને શ્રીમંત ગુજરાતીઓ સંમુખ રજૂ કરવામાં આવશે. તે યોજનાઓ સિદ્ધ થાય માટે જરૂરની અગવળ કરવામાં આવશે.

૩. કેળવણીની વર્તમાન સ્થિતિમાં જે ખામીઓ, દોષો, ન્યૂનતા, રૂબાલનો વગેરે જણાતાં જશે તેમના સંબંધમાં ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ માહિતી મળતી જશે તેમ તેમ લાગતા વળગતા સંમુખ ફરીઆદો લઈ જવામાં આવશે અને તેમના નિકાલ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. સરકારની, દેશી રાજ્યોની (ગાયકવાડ રાજ્ય સુદાંતની) કેળવણીની નીતિની ટીકા થશે અને લોકમત જાગૃત કરી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ માટે અગવળ થશે.

૪. પ્રચલિત સ્થિતિમાં શુભ ફેરફાર કરાવવામાં જેમ જેમ વિજય મળતો જશે તેમ તેમ તે સ્થિતિમાંથી બીજી દિશાઓમાં ગતિ કરવાના પ્રશ્નો લેવાશે અને તેમનાં સંબંધમાં લોકમત જાગૃત કરવામાં આવશે. ગુજરાતને માટે અલાહિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય, વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે ગંજવર વિદ્યાપીઠો, પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પુનર્જન્મ માટે તેમજ ગુજરાતીઓના વર્તમાન જીવનને વાસ્તવિક આર્યજીવન કરવાનાં સાધનો—નવા પુરોહિતોની કેળવણી, ધર્મગુરુ શિક્ષણ, ચારિત્ર્યનાં બંધારણની તજજીજ્ઞ જે જે નવાં નવાં કર્તવ્યો

ગુજરાતને પ્રાપ્ત થનાં બધાં તેમનાં નિર્વાહ માટે જરૂરી કેળવણીની તદ્દન નવીજ સંસ્થાઓ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નો સૌ કાટિના છે.

આ રીતે કામ કરવાથી આટલા લાભ થવાનો સંભવ હાલતો જણાય છે.

કેળવણીના વિષયમાં ગુજરાત જન્યત થયે, કેળવણીના વહીવટમાં ક્યાં ખામી છે તે જણાશે અને તે દૂર કરવા લોકો તત્પર થશે. કેળવણીના ફેલાવો ઓછો અથવા ધીમે લાંબાશે તો તેમાં વેગ ભરવા નયત્ન થયે.

કેળવણીની જરૂરિયાત ચર્ચાથી સમજાશે. ન્યાં ન્યાં હાલ કેળવણી વિના મહોટાં મહોટાં માહસો ખેડાય છે ત્યાં ત્યાં કેળવણીનો પ્રવેશ થયે અને એ સાહસોમાં વિરમ્યકારક પરિવર્તન થશે. ગુજરાતનું દ્રવ્ય અનુપાદક નિરૂપયોગી રીતે ખરચાય છે તે ભવિષ્યની પ્રજા તૈયાર કરવામાં ખરચાય છે.

કેળવણી માટે ચળવળ કરવામાં અને સરકાર અથવા રાજ્યો પ્રજાની ખરેખરી વાંછનાઓ નહિ સંતોષે તો લોકો જાતે તે વાંછનાઓને અનુસાર કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં રવાના થીબશે, આત્મશાસનના પાક શીખશે, સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મેળવશે અને રાષ્ટ્રનું મમત્વ પોપશે.

કેળવણીના વિશેષ ફેલાવાથી જ્ઞાનની લક્ષણી વધશે, સંસારની વિષમતા ઘટશે, નવી શક્તિઓ ખીલશે અને આં યુગની સંપન્નતા આવશે, વિચાર વધશે અને ભારતવર્ષની મેવાં માટે ગુજરાત તૈયાર થશે.

પરિપક્વતા સર્વે બ્યવહાર ગુજરાતીમાં થવાનો છે અટલે અંગ્રેજી નહીં શીખેલા અસંખ્ય ગુજરાતીઓ તેમાં રસ લઈ શકશે, સામેલ થઈ શકશે, અને મદદ કરી શકશે. લોકાદરનું અ. પહેલું અને મદદરવું પગલું લેવાયું છે.

એક આવી દિલચાલ ચલાવવાથી ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનમાં નવું ચેતન આવશે આજે ગુજરાતમાં ખેલતા અને વિચારતા આગેવાનો માત્ર 'સાક્ષરો' છે. તેમની સાથે ખીજા વર્ગોમાંથી આગેવાનો ઉમેરાશે. 'સાક્ષરતા' અને મંસ્કૃત રાષ્ટ્રોથી ભડકતા ધણા ગુજરાતીઓ આ દિલચાલમાં જોડાતાં સંકોચાશે નહીં. એમના જ્ઞાન અને અનુભવનો ગુજરાતને લાભ મળશે અને એમની નિગૂઢ ક્રિયારહિત શક્તિઓ ખીલશે.

હવે વિષય સમેટી લેતાં પુનઃકથનનો દોષ બહારી લઈ દુઃકમાં પરિપક્વની જરૂર જણાવીશું.

પ્રાન્તિક કેળવણી પરિપક્વની નિરાણી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ કરવાનાં કારણો સ્પષ્ટ થયાં હશે. (૧) ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય જીવન ધડવા ગુજરાતને પોતાની ખાસ ચળવળ જોઈએ. દેશી રાજ્યોવાળા ગુજરાતમાં આદર પામે એવી પથ્થુ 'સાથે સાથે. (૨) પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદમાં દેશીરાજ્યોમાં પ્રચલિત કેળવણીના પ્રશ્નો બાતલ રાખવાનું ગુજરાતને પાલવે એમ નથી. દેશી રાજ્યોને જૂદા રાખવાથી એની એકતા નિરંતર ખંડિત રહેશે. (૩) પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદમાં ઘણીવાર ઝુંબાઈ ઇલાકાના પછાત ભાગો (સિંધ, દક્ષિણ મદરાસ, આંધ્ર પ્રદેશ વગેરે) ના લાભો આગળ ગુજરાતના લાભો દટાઈ જવાનો ભય છે.

પોતાની ખાસ પરિષદ ભરવાથી ગુજરાતના લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા જાતેજ પ્રયત્ન થશે. રાજ્યપ્રીય અને રાષ્ટ્રીય જીવન ખીલવી શકશે. પોતાની લક્ષ્મીના પ્રમાણમાં કેળવણીના લાભ મેળવી શકશે. અને મહેજ્જાના પ્રમાણમાં સિદ્ધિ સાધી શકશે.

રજુજીતરામ વાવાલાઈ.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

(નવજીવન અને સત્ય, ૧૯૧૬ ના મેના અંક ઉપરથી)

જેમ ગુજરાતમાં જાહેર જીવન અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વધતી જાય છે અને ગયા એક એ વર્ષમાં આ બંનેમાં ઘણો આશ્ચર્યકારક વધારો થયો છે, તેની ના પાડી શકાશે નહિ, તેમ તેમ ઘણા ઉત્સાહી યુવકોને, તેમજ અનુભવી આગેવાનોને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે લાગતું થયું છે કે સમસ્ત ગુજરાતમાં જાહેર સવાલોની ચર્ચા માટે કોઈ સંસ્થાની મોટી જરૂર છે. પ્રથમ તો જુદા જુદા સ્થળોમાં કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓ પરસ્પર વિચારવિનિમયથી ઘણી સંગીત યોજનાઓ ઉપજવી શકે અને પોતાના કામમાં ઘણો વ્યવહારિક લાભ મેળવી શકે. ઉપરાંત એકજ હેતુ માટે જુદે જુદે સ્થળે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કામ કરનારાને પરસ્પર સમાગમથી ઉત્સાહ અને જાગૃતિ મળે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ આથી પણ વધારે મોટો હેતુ કોઈ પણ પ્રકારના જાહેર મવાલો વિષે વિચારવાને એકત્ર કરી, તેને વિકસાવવાનો અને પ્રસારવાનો છે ગુજરાતમાં જે પત્રો અને પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે, જે સલાહો લેવાય છે અને ખાસ કરીને જે સંસ્થાઓ કામ કરે છે તેનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે જુદાં જુદાં સંદેશોમાં અને જીલ્લામાં ઘણા વિચારો ઉત્પન્ન થયા છે, અને ઘણી ભાવનાઓ પ્રભરી છે. તેમ ઘણી યોજનાઓ વિચારાય છે અને ધાન્ય કાર્ય પદ્ધતિઓ અનુસરવામાં આવે છે, આ સંયોગોમાં સમસ્ત ગુજરાત દરવર્ષે જુદી જુદી જાતના—અને તેમ ન બને તો શરૂઆતમાં એકજ જાતના, જાહેર સવાલોની ચર્ચા કરવા માટે એ અત્યંત યોગ્ય અને આવશ્યક ગણાય.

આ મામાન્ય મિદ્ધાંત માન્ય કાર્ય પછી પણ સ્વાભાવિક રીતે એ સવાલો ઉત્પન્ન થાય. પહેલો એક જે રાજ્યીય વિભાગ—ઈલાકામાં આપણે દલીએ છીએ તેનાથી આવી જુદી પ્રવૃત્તિ કરવાનું શું કારણ ? અને બીજો એક ગુજરાતના પ્રતિનિધિરૂપે હાલ કાર્ય કરતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ કાર્ય ન કરી શકે ?

પ્રથમ પહેલા સવાલનું નિરાકરણ કરીશું. સમગ્ર ઇલાકાથી જુદી પ્રવૃત્તિ કરવાનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સુબાઈ ઇલાકાને માટે કાર્ય કરતી પરિષદ તે રાજ્યીય પ્રાંતિક પરિષદ છે, તેની ખેડૂક આ વખતે અમદાવાદમાં ભરાવાની છે. હવે ગુજરાતનાં અમુક પત્રો તથા અમુક વ્યાકતઓ બળવેલી રાજ્યીય મેવાની કદર કર્યા પછી પણ આપણે સ્પષ્ટ કયલ કરવું પડશે કે રાજ્યીય પ્રવૃત્તિમાં અનેક કારણોથી આપણે ઘણા પછાત છીએ. અમદાવાદમાં ન્યારે સને ૧૯૦૨ માં કોંગ્રેસ ભરાઈ ત્યારે તે રાજ્યનગરને મોટું માન આપવાની ઇચ્છાથી પણ, આજુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીને કહેવું પડ્યું હતું કે ન્યારે પુના જુદિનું ક્ષેત્ર છે ત્યારે આ શહેર વેપાર ઉદ્યોગનું નગર છે. પરિણામે પ્રાંતિક પરિષદ ન્યારે ગુજરાતમાં ભરાશે ત્યારે પણ આપણા દલીથી બંધુઓને આપણે મોટા ભાગે અનુસરવું પડશે. આથી પણ વધારે અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે ગુજરાતનું બધું બ્રિટિશ ગુજરાતનું કદ બાકીના ઇલાકાના પ્રમાણ-

માં ન્હાનું હોવાથી પ્રાન્તિક પરિપદ મોટે ભાગે દક્ષિણમાં ભરાશે. દુકામાં ઇલાકાની પ્રવૃત્તિમાં આપણે ભાગ ગ્રીણ છે તેમજ ત્હેને ખરે લાભ ગુજરાતને મળશે નહિ.

(૨) રાજકીય તેમજ સર્વ ચળવળનો સાધારણ નિયમ છે કે જેમ તે વધારે વિસ્તાર પામે તેમ તે મોટામાં મોટાથી ન્હાનામાં ન્હાનાં ક્ષેત્રો સુધી પ્રસરે. એ એક રીતે મદારુ ઇલાકામાં જાહેરજીવન ઘણી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલું છે; અને તેથી ત્યાં પ્રાન્તિક પરિપદ ઉપરાંત અનેક જીલ્લાઓના સમૂહ માટેજ નહિ પણ જીલ્લા અને કવચિત્ તાલુકામાં પણ પરિપદો ભરાય છે. મામેશામ અને ઘેરેઘેર કેળવણી પ્રસારથી એ જેમ આપણે સરકારનો ધર્મ સમજીએ છીએ તેમ સર્વજન જાહેરજીવન દેશવલું એ પ્રજાના આગેવાનોનો ધર્મ છે, અને આથી જાગૃતિ ત્યારેજ પ્રસરે કે જ્યારે ન્હાનાં અને વધારે સ્થળોમાં પરિપદો ભરાય ત્યારેજ. હવે આપણા જિલ્લામાં સતારા જીલ્લામાં કેટલાંક વર્ષથી જીલ્લા પરિપદ ભરાય છે અને અહમદનગરમાં આ વર્ષે ભરાવાની છે. ગુજરાત-યાજ્ઞા જીલ્લાને ભાપાના બેઠને લીધે બાદ કરીએ-તો જીલ્લાઓનો એક રાજકીય સમૂહ (division) છે, તો ત્હેને માટે પરિપદ ભરવી એ તો પ્રગતિનું એક આવશ્યક પગલું ગણાય.

(૩) વધારાની એક અત્યંત મજબૂત દલીલ એ છે કે ગુજરાત એક રાજકીય નદિ, પણ કુદરતી પ્રાંત છે, અને આ વાતની સરકારી વસ્તીપત્રક સાક્ષી પૂરે છે. તેમ તેની ભાષા પણ એક છે. બીજી દલીલો શિવાય આટલીજ હકીકત જુદી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે કારણરૂપ બને. મહારાષ્ટ્રના જેટલી ગુજરાતમાં એકપ અને સ્વાભિમાનની ભાવના જાગૃત નથી તેમ દક્ષીણ જેટલી ગુજરાતી ભાષા પ્રજામાં સત્કાર પદ પડી નથી, અને છતાં પણ મમત્ર પ્રાંત અને દેશ માટે ઉજળતી લાગણી ધરાવતો કયો ગુજરાતી ભૂલો જશે કે ગુર્જર દેવીનો હું પુત્ર છું અને ગુર્જર ગિરાનો હું સેવક છું ? ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા આપણા અંતઃકરણમાં અંકાયેલાં છે-આપણાં સરભમાં સરવ અને ઉડામાં ઉડા ભાવો ગુજરાતને માટે અને ગુજરાતી ભાષામાં વહે છે. ઉપરાંત-અને આ વાત પણ આમાં સમાયેલીજ છે-કે ગુજરાતી ભાષામાં પરિપદનું કાર્ય થાય ત્યારે ભણેલો અને અભણ-સમગ્ર જનમનુષ્ય ત્હેમાં રસથી ભાગ લઈ શકે અને જાહેર જીવનના પ્રસારની આપણી ભાવના પણ ત્યારેજ પાર પડે. કહેવાની ભાવ્યેજ જરૂર છે કે ગુજરાતી ભાષામાં પરિપદ ગુજરાતને માટેજ ભરી શકાય.

(૪) મોયું અને છેલ્લું કારણ એ છે કે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોનાં માણસો ગુજરાતની પ્રવૃત્તિમાંજ આપણી માથે સદાકાર કરી શકે. દુર્ભાગ્યે રાજકીય વિભાગોથી આપણે લિન છીએ. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે બ્રિટિશ વિભાગની સાફ દેશી રાજ્યોમાં જાગૃતિ થવા માંડી છે અને ત્યાંના વતનીઓ સાથે વિચાર ચિનિમ્ય આપણે ગુજરાતની પરિપદમાંજ કરી શકીએ. ઉપરાંત વડોદરા, ગોંડલ જેવાં રાજ્યોમાં કેળવણી વગેરે કેટલાંક ખાતાંમાં એવા સુધારા થયા છે કે જેની વિગતવાર તપાસ અને માહિતિ આપણને જોષદાયક નીવડે.

કેવળ ગુજરાતને માટે જુદી પરિપદ ભરવાનાં આ કારણો સંજોગે એકંદર સંતોષકારક લાગશે એવી આશા છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બીજો સવાલ એ થાય કે ગુજ-

તેા તે કેળવણી સંબંધીજ આમ મરકારનો રાજનીતિની ચર્ચાની દૃષ્ટિથી તેમજ સ્વાયમી પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિથી કેળવણીનો વિષય આમાધારણ અગત્ય ધરાવે છે.

વધારામાં જણાવવાનું કે ગુજરાતનો ક્ષિત્રિય વિભાગ તેમજ દેશી રાજ્યો અન્ય રાજકીય નહિ પણ કેળવણી સંબંધી પ્રશ્નોનીજ ચર્ચા કરી શકે. ઉપરાંત આ વિષય પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછો વિવાદસ્પત્ત અને વધારેમાં વધારે વ્યાવહારિક હોવાથી આપણા ગુજરાતની ભાષાઓને વિશેષ કરીને રચનાનો મંભવ છે.

ગુજરાત કેળવણી પ્રાંતવદના મુખ્ય ઉદ્દેશો જણાવવાનું હવે બાકી રહે છે.

(૧) આખાં દિન્દુરચાન અને વિશેષે કરીને મુંબાઈ ઇલાકાના એક વિભાગ તરીકે ઉભા થતા કેળવણીના સામાન્ય મત્રાલો વિષે તેમજ પોતાની ખાસ ગિચતિને લીધે ઉભા થતા વિશેષ મત્રાલો વિષે વિચાર કરવો અને તે વિચારને પરિણામે યથાશક્તિ વ્યાવહારિક ઉપાયો મૂકવવા.

(૨) કેળવણીની બધી દિશાઓમાં અત્યાગ સુધીમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે અને શી સ્થિતિ છે તે બાબત માહિતી મેળવવી.

(૩) કેળવણીના પ્રમાર અને મુદ્ધાગને અંગે ઉભા થતા જુદા જુદા મત્રાલો વિષે વિચાર કરવો (ખર્ચ, મકાનો, શિક્ષકો, કેળવણી ઉપર સત્તા વગેરેના મત્રાલો).

(૪) ક્ષિત્રિય સરકાર તથા દેશી ગરજો કેળવણીની બાબતમાં જે કામ કરે છે તેની વૃદ્ધિમાં લોકો સહકાર કેમ કરી શકે તેમજ પોતાની મેજ સ્વતંત્ર રીતે લોકો શું શું કરી શકે તે વિષે યથાશક્તિ માર્ગો મૂકવવા અને યોજના.

મન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

રાત્રી માહિત્ય પરિપદ આ ગુજરાત ન મારી શકે ? જવાબ એ છે પ્રથમ તો ગુજરાતના જાહેર સવાલો ચર્ચાવાનો જે ઉદ્દેશ છે તે માહિત્ય પરિપદદ્વારા પાઠ પડતો અશબ્ધ છે. લેખકની ધ્યાન બહાર નથી કે “ સાહિત્ય ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા વિશે ઘણી ચર્ચા પહેલાં થયેલી છે અને તેમાં સામાજિક, ઈજાવણીના વગેરે મવાલોનો પગપેમારો કન્સાના પ્રયત્નો પણ થયા છે. એ ચર્ચામાં ઉત્તર શિનાય અને એટલુંજ કહેતું બમ છે કે એ પ્રયત્નો અત્યાં સુધીમાં નિષ્ફળ થયા છે અને ભવિષ્યમાં સફળ થશે એની આશા હાનતો પડતી નથી પરંતુ ખીલે જવાબ એ છે કે કલ્પિત સાહિત્ય પરિપદમાં તેનો મમામ કન્સાનું મની શકતું હોય તોપણ તેમ ન કરતા તેને માટે જુદી પગિદ ભરનાની જરૂર છે. માહિત્યના નિકાસ અર્થે ભરનામાં આવતી પરિપદમાં અન્ય પ્રશ્નોનું ધ્યાન ગાણુજ ગદે અને તે પ્રધાન થાય તો તે પરિપદનો મૂળ ઉદ્દેશ નિષ્ફળ થાય ઉપરાંત જેમને જાહેર મવાલોનું ઘણું મોટું મહત્ત્વ લાગતું હોય તેઓ તેની ચર્ચા માટે જુદીજ પરિપદ ભર એ મની રીતે ઈષ્ટ છે.

આમ ગુજરાતને માટે જાહેર મવાલોની ચર્ચા માટે હાનતો મયોગોમાં જુદી પગિદ ભરનાની જરૂર લાગે તો પત્રી એજ પ્રશ્ન ગદે કે રાજનીય કે આર્થિક કે બીજા કોઈ નહીં અને કેળવણી પરિપદ શા માટે ? આ વિશે પણ ધ્યાનથી વિચાર કરનાની જરૂર છે એક વખતે એની દરખાસ્ત ચર્ચાક હતી, અને તેને છેલ્લા નાતાલના અન્ય મેળાવડાઓએ વાપર ઉત્તેજન આપ્યું હતું. કે દર નર્મ એક અકાદમીમાં જુદા જુદા આવદ્વાગિક પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે જુદી જુદી પરિપદ ભરવી અને તે અકાદમીયુ “ કોએમ વીક ” અથવા “ ગ્રીય વીક ” ની માફક “ ગુજરાત વીક ” કહેવાય. સહુ કોઈ નીકારને કે આ દબાવવાનું અતિશય હિતમ છે અને તે બનતી તત્કાલે અમમમાં ચક્રાવી નેમએ. પરંતુ પત્રીથી એમ જણાયું છે કે અતિમ ભાનના તરીકે પ્રશ્નનીય હોય છતાં હમણાં એજ પગલે અમમમાં મૂખી શકાય બમ લાગતું નથી. પરંતુ એક વિષય સબધી પગિદ ભરીને આપણે શરૂઆત કરી શકીએ અને જેમ અનુકૂળ અને શક્ય લાગે તેમ તેની માથે બીજા વિષયોની પણ પરિપદ ભરી અતે “ ગુજરાત વીક ” ની બબ્બ ભાનના પાઠ પાડી શકીએ.

હવે આ શરૂઆત કેળવણી પગિદથી કરવી નેમએ. એવો વિચાર અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓમાં પ્રવર્ત્યો છે અને તેથીજ હેમણે ગુજરાત કેળવણી પરિપદની પહેલી એક અને ત્યાં સુધી આવતી પ્રાતિક પરિપદને વખતેજ ભરવી એવો નિશ્ચય કર્યો છે. હાલ પડી ધાગસલાથી મારીને જીલ્લાના અને તાલુકાના મડગો સુધીમાં કોઈ વિષયની વધાવેમાં વધારે ચર્ચા થતી હોય તો તે કેળવણીની છે. અદાજપત્ર ઉપર વડી અને પ્રાતિક ધાગમ ભામાં જે નિવેચન હમણાજ ચર્ચા હતા તેમાં કેળવણી ઉપર વધુ અર્થ કરવાને વધાવેમાં વધારે કરાવો લાવવામાં આવ્યા હતા બીજી રીતે નેમએ તો એ વિષય એવો છે કે જેમાં આપણે સરકારની રાજનીતિની ચર્ચા કરીનેજ અને કેળવણીના વિકાસ અર્થે સૂચનાઓ કરીનેજ શાન્ત પામનાનું નથી પણ આપણે પોતે આનગી કાર્ય માટે જુદી જુદી ગોજનાઓ ચર્ચાવાની છે અને કેળવણી મળધી હયાત મંડળોના કામનો તરસાળો નહીં વાનો છે. ગુજરાતમાં જે કોઈ જાહેર પ્રવૃત્તિ વધારેમાં વધારે પ્રકટ અને સફલ થઈ હોય

તા તે કેળવણી સંબંધીજ. આમ મરકારની રાજનીતિની ચર્ચાની દૃષ્ટિથી તેમજ સ્વાયત્તી પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિથી કેળવણીનો વિષય અસાધારણ અગત્ય ધરાવે છે.

વધારામાં જણાવવાનું કે ગુજરાતનો બ્રિટિશ વિભાગ તેમજ દેશી રાજ્યો અન્ય રાજકીય નહિ પણ કેળવણી મંબંધી પ્રશ્નોનીજ ચર્ચા કરી શકે. ઉપરાંત આ વિષય પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછો વિવાદસ્પતિ અને વધારેમાં વધારે વ્યાવહારિક હોવાથી આપણા ગુજરાતી ભાષાઓને વિશેષ કરીને રૂચવાનો સંભવ છે.

ગુજરાત કેળવણી પારિષદના મુખ્ય ઉદ્દેશો જણાવવાનું હવે બાકી રહે છે.

(૧) આખાં દ્વિ-દુરયાન અને વિશેષે કરીને મુખ્ય ઇલાકાના એક વિભાગ તરીકે ઉભા થતા કેળવણીના સામાન્ય સવાલો વિષે તેમજ પોતાની ખાસ સ્થિતિને લીધે ઉભા થતા વિશેષ સવાલો વિષે વિચાર કરવો અને તે વિચારને પરિણામે યથાશક્તિ વ્યાવહારિક ઉપાયો સૂચવવા.

(૨) કેળવણીની બધી દિશાઓમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે અને શી સ્થિતિ છે તે બાબત માહિતી મેળવવી.

(૩) કેળવણીના પ્રસાર અને સુધારાને અંગે ઉભા થતા જુદા જુદા સવાલો વિષે વિચાર કરવો (ખર્ચ, મકાનો, શિક્ષકો, કેળવણી ઉપર સત્તા વગેરેના સવાલો).

(૪) બ્રિટિશ સરકાર તથા દેશી રાજ્યો કેળવણીની બાબતમાં જે કામ કરે છે તેની વૃદ્ધિમાં લોકો સહકાર કેમ કરી શકે તેમજ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર રીતે લોકો શું શું કરી શકે તે વિષે યથાશક્તિ માર્ગો સૂચવવા અને ચોજવા.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ બાણિક.

પરિશિષ્ટ ૧૦ મું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળના બંધારણનો ખરડો.

(અમદાવાદમાં તા. ૧૧-૨-૧૭ ના રોજ આ મંડળની એક સભામાં
સુધાર્યાં પ્રમાણે.)

૧. આ મંદ્યા ગુજરાત કેળવણી મંડળ (The Gujarat Educational League) નામથી ઓળખાશે.
૨. આ મંદ્યાના ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે છે:
 - (૬) કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે પ્રજામત કેળવવો અને દર્શાવવો.
 - (ખ) ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની સતત ચળવળ કરવી.
 - (ગ) ગુજરાતમાં કેળવણીના વ્યાવહારિક કાર્યો કરવાં.
૩. આ મંડળમાં ૨૧ વર્ષથી ઉપરની વયના મોટા પ્રાઇ સભાસદ થઇ શકશે. પરંતુ આ મંડળના મહાસદ થવા શિવાય આ મંડળને મદદ આપનાર જનોને મહાસદ ગણવામાં આવશે, અને તેમને આ મંડળ તરફથી પ્રગટ થતું બધું સાહિત્ય મળશે.
૪. મહાસદોનાં પાંચ વર્ગ રાખવામાં આવ્યા છે.
 - (ક) જેઓ સામટા રૂ. ૧૦૦૦ અથવા વધારે આપશે તેઓ અ.શ્રવદાતા ગણાશે.
 - (ખ) જેઓ સામટા રૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી આપશે તેઓ ઠાતા ગણાશે.
 - (ગ) જેઓ સામટા રૂ. ૧૦૦ થી ૫૦૦ સુધી આપશે તેઓ ઉપકારક ગણાશે.
 - (ઘ) જેઓ સામટા રૂ. ૨૫ થી ૧૦૦ સુધી આપશે તેઓ આજીવંત સભાસદ ગણાશે.
 - (ઙ) જેઓ વાર્ષિક રૂ. ૧ અથવા વધારે આપશે તેઓ સામાન્ય સભાસદ ગણાશે.
 - (ચ) માન્ય મહાસદો જેમને વ્યવસ્થાપક મંડળના આજીવંત નીમવામાં આવશે.
૫. આ મંડળનો કારોબાર વ્યવસ્થાપક મંડળ ચલાવશે.
 - (ક) પ્રમુખ.
 - (ખ) વધારેમાં વધારે ૧૦ ઉપપ્રમુખો.

(ગ) ૫ મંત્રીઓ.

(ઘ) ખજાનચી.

(ઙ) ચુંટાએલા ૨૦ સભાસદો.

૬. આ સર્વે સભાસદો અને પ્રમુખ સિવાયના અધિકારીઓ લેખિત મત (ballot) થી દર વર્ષે ચૂંટાશે અને સામાન્ય રીતે તે કાર્ય વાર્ષિક સાધારણ સભામાં થશે. આ સભામાં હીસાબ તપાસનાર (auditor) ની નીમણુંક પણ થશે. કેળવણી પરિષદની એક બેઠકનો પ્રમુખ બીજી બેઠક પૂરી થતાં લગી આ મંડળનો પ્રમુખ થશે.

૭. આ મંડળના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે વ્યવસ્થાપક મંડળને યોગ્ય હાથે તેવાં સર્વે પગલાં લેવાનો અધિકાર છે.

(ક) કોઈ પ્રશ્ન ઉપર સરકારમાં અરજી કરવી અથવા પત્રવ્યવહાર ચલાવવો.

(ખ) કોઈ પ્રશ્નો ઉપર હકીકત બેગી કરવી.

૮. (ગ) કોઈ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે વિદ્વાનોની કમિટી નીમી તેના રીપોર્ટ પ્રગટ કરવો.

(ઘ) કેળવણી પરિષદની બેઠક ભરવી.

(ઙ) કેળવણીને અંગે પ્રયોગો કરવા અથવા કરાવવા.

(ચ) ગામગ્રામોમાં પુસ્તકાલયો, ફરતાં પુસ્તકાલયો, પ્રદર્શનો, પરીક્ષાઓ વગેરે ચલાવવા.

(છ) કેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે સંમેલનો કરવાં.

(જ) કેળવણીનાં પ્રશ્નો સંબંધી પત્રિકાઓ, લેખો વગેરે પ્રગટ કરવાં અને બાંધવો અપાવવાં, અને સામાન્ય રીતે મંડળના હેતુની સિદ્ધિ માટે આવાં પગલાં લેવાં.

૯. પાંચ સભાસદોની સહીથી કોઈ દરખાસ્ત રજૂ થાય તો મંત્રીઓએ તે વ્યવસ્થાપક મંડળને જાહેર કરવી અને તેનું પરિણામ તેમને જણાવવું.

૧૦. દરવર્ષે વ્યવસ્થાપક મંડળ નહીં કરે ત્યાં મંડળના સભાસદોની સામાન્ય વાર્ષિક સભા મેળવવી અને ત્યાં નીચે પ્રમાણે કાર્ય કરવું—

(ક) વાર્ષિક અહેવાલ અને તપાસેલો હિસાબ મંજૂર કરવાં.

(ખ) વ્યવસ્થાપક મંડળ અને અધિકારીઓની નીમણ.

(ગ) અને બીજી જે કોઈ કામ પ્રમુખ સાહેબની રજાથી મંત્રીઓ રજુ કરે તે કરવું.

૧૦. પેટા નિયમો ધડવાનો સત્તા વ્યવસ્થાપક મંડળના હાથમાં રહેશે.

અધિકારીઓનાં નામની યાદી.

પ્રમુખ:—૧. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેનગપાલ, બી. એ. એલ એલ. બી. એડવોકેટ

ઉપપ્રમુખો:—૧. રા. જીવજીરાય વરજરાય દેશાઈ, ૨ રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રીવેદી,
૩ રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, ૪ રા. રમણશર્મા મલીપતરામ નીલકંઠ, ૫ પ્રો.
હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, ૬ રા. મોહનદાસ કરમચંદ માંધી, ૭ રા. ગિરિધરદાસ
મંગળદાસ દેશાઈ, ૮ રા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મેઘજી, ૯ રા. ડાહ્યાભાઈ લાલુ
ભાઈ પુગેહિન, ૧૦ રા. સુનીલાલ ધેસાભાઈ શાહ.

સીનિર:—૧. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેશાઈ.

મંત્રીઓ:—૧ રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાચિક, ૨ ગ. અમૃતલાલ ત્રિ. કશર, ૩ રા.
ચંદુલાલ દાસીરામ દવે, ૪ રા. હરિલાલ ઝવેરેલાઈ અમીન, ૫ રા. વીરળજ
દ. મહેતા.

વ્યવસ્થાપક મંડળના સભાસદો:—૧ ગ. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેશાઈ, ૨ રા.
રજીવરામ વાવાભાઈ મહેતા, ૩ રા. શંકરલાલ ધેસાભાઈ ખેંકર, ૪ રા. હીરા-
લાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, ૫ સૌ. શારદા મહેતા, ૬ રા. મણેશ વાસુદેવ માવ-
ળંકર, ૭ સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, ૮ રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, ૯ પ્રો.
મોહનચંદ જેઠાલાલ શાહ, ૧૦ રા. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ, ૧૧ રા. હરિ-
પ્રસાદ મજરાય દેશાઈ, ૧૨ રા. જગવંતરાય પરમોદરાય કોકેર, ૧૩ રા. હરિ-
પ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ જનપતિ, ૧૪ રા. નૃસિંહપ્રસાદ દાળીદાસ ભટ્ટ, ૧૫ રા. પર્જ
ન્યરાય વૈકુંઠરાય મેઠ, ૧૬ રા. કરસુખરામ ત્રિ. હોરા, ૧૭ રા. અંબેલાલ મણી
લાલ, ૧૮ રા. જમનાદાસ માધવજી મહેતા, ૧૯ રા. સુમન્ત મહેતા, ૨૦. હરિ-
શ્યાલ ગોવિંદજી પરીખ.

ગુજરાતના જુદા જુદા તાલુકાઓમાં લોકલખોડની

નંબર.	તાલુકાઓ.	તાલુકાનું લેખણ.	સરકારી અને ગામડાંઓની સંખ્યા.	વસ્તી.	નિશાનોની સંખ્યા.	તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૫ ને રોજ રજીસ્ટર પરની છોકરાંની સંખ્યા.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
	ત્રાંતીજ. ...	૨૮૭	૧૧૪	૫૬,૬૦૧	૩૨	અમદાવાદ ૧૭૧૬
	મોડાસા. ...	૧૫૭	૮૬	૧૮,૪૬૩	૧૨	૮૦૪
	મસકોઇ.	૧૨૪	૧,૫૦,૭૧૨	૧૦૨	૬૮૭૯
	સાનંદ. ...	૨૯૯	૮૫	૩૬,૩૫૧	૨૦	૧૦૦૫
	ધોળકા. ...	૬૮૯	૧૨૧	૭૩,૬૧૯	૫૪	૩૦૯૫
	વીરમગામ. ...	૬૭૨	૧૫૮	૯૭,૨૪૧	૫૬	૩૫૫૯
	ધંધુકા. ...	૧૦૯૨	૧૫૩	૩૯,૬૦૯	૪૧	૨૭૭૧
	ધોધા. ...	૨૨૩	૬૩	૨૭,૦૯૭	૨૦	૧૧૩૯
	કુલ. ...	૩,૪૧૯	૮૬૪	૪,૯૯,૬૯૩	૩૩૭	૨૦,૯૬૧
	ગાણીદ. ...	૨૪૪	૭૪	૧,૪૩,૪૬૪	૧૦૫	બેકા- ૮૫૩૯
	બોરસદ. ...	૨૦૫	૯૦	૧,૪૦,૦૯૪	૧૦૬	૮૨૫૧
	કપડવાંજ. ...	૨૭૯	૮૬	૭૬,૭૩૦	૩૧	૧૮૩૭
	માતર. ...	૨૧૬	૮૧	૫૮,૭૦૫	૪૮	૨૫૭૧
	મંદેમદાવાદ. ...	૧૭૧	૬૧	૬૭,૬૯૨	૩૬	૧૬૯૩
	નડીયાદ. ...	૨૨૪	૯૩	૧,૩૩,૪૬૭	૮૦	૫૮૩૯

નં. ૧

હદમાં અપાતી પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી માહિતી.

ખાતા તરફથી મંજૂર નહિ થયેલી નિશાનોની સંખ્યા.	મંજૂર નહિ થયેલી નિશાનોમાં બાણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	એકંદર નિશાનોની સંખ્યા.	એકંદર નિશાનોનાઓની સંખ્યા.	વસ્તીના પ્રમાણમાં નિશાનો બાણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	નિશાનવળા ગામેની સંખ્યા.	નિશાનવળા ગામેનું એકંદર પ્રમાણ.
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
હદો.						
૧	૧૨૯	૩૮	૧,૮૪૮	૩.૪	૩૦	૨૬.૩
૧	૧૫	૧૩	૮,૧૯	૪.૪	૧૦	૨૬
૨૧	૫૫૧	૧૨૮	૭૪૨૦	૪.૯	૭૪	૫૯.૬
૨	૮૯	૨૦	૧,૦૪૪	૨.૮	૧૯	૪૨.૨
૭	૧૪૭	૬૧	૩,૨૪૦	૪.૪	૪૪	૩૬.૩
૭	૧૦૦	૬૩	૩,૬૬૧	૩.૭	૪૯	૩૧
૧૦	૨૦૦	૫૩	૨૯૯૩	૭.૬	૩૭	૨૪.૧
૦	૪૦	૦૨	૧૧૮૧	૪.૩	૧૮	૨૮.૫
૬૩	૧,૨૪૭	૪૦૦	૦૦૦૦૮	૪.૯	૨૮૭	૩૩.૨
હદો.						
૩૦	૬૬૨	૧૩૫	૯૦૦૧	૬.૪	૫૯	૭૨.૭
૨૧	૧૪૧૦	૧૦૭	૮૬૬૧	૬.૧	૭૦	૭૭.૭
૩	૫૭	૩૪	૧૮૯૪	૦.૪	૨૫	૦૯
૯	૦૦૪	૫૭	૦૭૭૫	૪.૭	૩૫	૪૨.૨
૩	૬૪	૮૯	૧૭૫૭	૨.૬	૩૮	૫૪
૦૨	૩૮	૧૧૦	૫૮૦૭	૪.૩	૫૪	૫૮

નં. ૧

હદમાં અપાતી પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી માહિતી.

ખાતા નમૂનો મંજુર નહિ થયેલી નિશાળોની સંખ્યા.	મંજુર નહિ થયેલી નિશાળોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	એકંદર નિશાળોની સંખ્યા.	એકંદર નિશાળોના- ઓની સંખ્યા.	વસ્તીના પ્રમાણમાં નિશાળે ભણતાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	નિશાળવાળાં ગામોની સંખ્યા.	નિશાળવાળાં ગામોનું એકંદર પ્રમાણ.
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૭	૧૫૭	૪૯	૨,૩૫૪	૩.૭	૩૭	૩૭-૨
૯૫ જીલ્લો.	૧૯૧૭	૫૪૫	૩૨,૪૪૯	૪.૬	૩૧૩	૫૩.૪
૧	૩૬	૪૮	૨,૬૧૧	૪.૮	૪૨	૪૯.૪
૨	૮૪	૩૮	૨,૪૩૪	૬.૯	૩૦	૫૬.૬
૦	૦	૩૮	૧,૨૩૭	૪.૩	૩૬	૫૭.૧
૧૮	૨૨૪	૮૮	૪,૮૩૦	૪.૩	૬૧	૫૯.૮
૮	૧૮૯	૬૪	૩,૨૭૩	૪.૭	૫૦	૪૯
૨૯ જીલ્લો.	૫૩૩	૨૭૬	૧૪,૭૮૫	૪.૮	૨૧૯	૫૩.૪
૭	૨૬૫	૭૩	૪,૦૨૩	૭.૫	૬૧	૫૧.૭
૬	૧૫૪	૫૩	૩,૫૨૭	૮.૧	૩૯	૫૪.૧
૭	૨૬૬	૭૧	૫,૫૦૯	૬.૩	૫૦	૪૦.૩
૭	૩૪૦	૩૧	૧,૯૬૫	૩.૮	૧૯	૧૫
૩	૭૭	૬૭	૫,૯૯૦	૭.૯	૫૨	૫૭.૧
૪	૧૪૫	૫૨	૩,૧૫૯	૫.૩	૩૯	૬૧.૯
૧	૧૫	૫૭	૩,૬૩૮	૪.૮	૫૦	૫૨

ગુજરાતના જુદા જુદા તાલુકાઓમાં લોકલમોર્ટની

નંબર,	તાલુકાઓ.	તાલુકાનું ક્ષેત્રફળ.	સરેરાશ અને ગામડાઓની સંખ્યા.	વસ્તી	નિરાશોની સંખ્યા.	તી. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૫ ને રોજ રજીસ્ટર પરની હાજરાની સંખ્યા.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
	હામરા. ...	૨૫૭	૧૦૧	૭૧,૫૮૮	૪૨	૨૨૦૩
	કુલિ. ..	૧૫૯૬	૫૮૬	૬,૯૧,૭૪૧	૪૫૦	૩૦,૫૩૭
						ભરૂચ-
	જાલુસર. ...	૩૭૮	૮૫	૬૦,૬૪૪	૪૭	૨,૮૭૫
	આમોદ. .	૧૭૬	૫૩	૩૫,૦૨૦	૩૬	૨,૩૫૦
	વાગઢ. ..	૩૦૮	૬૮	૩૦,૬૬૨	૨૮	૧,૨૩૭
	ભરૂચ. ...	૩૧૨	૧૦૨	૧,૧૧,૪૩૦	૭૦	૪,૬૦૬
	અંકલેશ્વર. ..	૨૬૩	૧૦૨	૬૮,૬૩૧	૫૬	૩,૦૮૪
	કુલિ. ...	૧,૪૬૭	૪૧૦	૩,૦૬,૭૧૭	૨૪૭	૧૪,૨૫૦
						મુરત-
	ઝોલપાડ .	૩૨૪	૧૧૮	૫૩,૫૦૬	૬૬	૩,૭૫૮
	ચોર્યામી. ..	૬૮	૭૭	૪૩,૩૪૩	૪૭	૩,૩૭૩
	બારડોલી ...	૨૨૨	૧૨૪	૮૬,૩૪૯	૬૪	૫,૨૪૩
	માડવી. ...	૨૭૯	૧૨૬	૫૩,૦૨૭	૨૪	૧,૬૨૫
	જાલણપુર. ...	૧૮૮	૯૧	૭૫,૨૫૨	૪૪	૫,૬૧૩
	ચીખલી ...	૧૬૭	૬૩	૬૨,૭૭૪	૪૯	૩,૦૧૪
	વચસાર. ..	૨૦૬	૯૬	૭૫,૬૬૪	૫૬	૩,૬૨૩

નં. ૧

હદમાં અપાતી પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી માહિતી.

પાતા નરેશ્વરી મંજુર નહિ થએલી નિશાળોની સંખ્યા.	મંજુર નહિ થએલી નિશાળોમાં લગતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	એકદર નિશાળોની સંખ્યા.	એકદર નિશાળોમાં ઓની સંખ્યા.	વસ્તીના પ્રમાણમાં નિશાળે લગતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	નિશાળવાળાં ગામોની સંખ્યા.	નિશાળવાળા ગામોનું એકેડ પ્રમાણ.
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૭	૧૫૭	૪૯	૨,૩૫૪	૩.૨	૩૭	૩૭-૨
૯૫ હદસો.	૧૯૧૭	૫૮૫	૩૩,૪૪૯	૪.૬	૩૧૩	૫૩.૪
૧	૩૬	૪૮	૨,૬૧૧	૪.૮	૪૨	૪૬.૪
૨	૮૪	૩૮	૨,૪૩૪	૬.૯	૩૦	૫૬.૬
૦	૦	૩૮	૧,૨૩૭	૪.૩	૩૬	૫૭.૧
૧૮	૨૨૪	૮૮	૪,૮૩૦	૪.૩	૬૧	૫૯.૮
૮	૧૮૯	૬૪	૩,૨૭૩	૪.૭	૫૦	૪૯
૨૯ હદસો.	૫૩૩	૨૭૬	૧૪,૭૮૫	૪.૮	૨૧૯	૫૩.૪
૭	૨૬૫	૭૩	૪,૦૨૩	૭.૫	૬૧	૫૧.૭
૬	૧૫૪	૫૩	૩,૫૨૭	૮.૧	૩૯	૫૪.૧
૭	૨૬૬	૭૧	૫,૫૦૯	૬.૩	૫૦	૪૦.૩
૭	૩૪૦	૩૧	૧,૯૬૫	૩.૮	૧૯	૧૫
૩	૭૭	૬૭	૫,૯૯૦	૭.૯	૫૨	૫૭.૧
૪	૧૪૫	૫૨	૩,૧૫૯	૫.૩	૩૯	૬૧.૯
૧	૧૫	૫૭	૩,૬૩૮	૪.૮	૫૦	૫૨

ગુજરાતનાં બુંદા બુંદા તાલુકાઓમાં લોકલબોર્ડની

નંબર	તાલુકાઓ.	તાલુકાઓનું ક્ષેત્રફળ.	શહેરો અને ગામડાંઓની સંખ્યા.	વસ્તી.	નિશાળોની સંખ્યા.	તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૫ ને રોજ રજીસ્ટર પડેલી છાત્રોની સંખ્યા.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
	પારડી. ...	૧૬૩	૮૧	૬૩,૬૦૬	૪૯	૩,૦૧૯
	કુલ. ...	૧૬૪૭	૭૭૧	૫,૧૩,૫૫૧	૪૧૮	૨૯,૫૬૮
પંચમહાલ-						
	દાહોદ. ...	૩૩૯	૧૨૨	૬૪,૪૦૬	૧૫	૬૦૩
	જાલોદ. ...	૨૬૯	૯૮	૪૦,૮૯૩	૨૦	૯૫૯
	ગોધરા. ...	૫૮૩	૨૩૭	૯૬,૧૪૭	૫૮	૨,૬૪૮
	કાલોલ. ...	૧૪૫	૬૮	૧૪૩,૮૬૫	૫૦	૨૭૭૧
	દાલોલ. ...	૨૬૧	૨૬૬	૪૬,૯૪૭	૨૮	૧૩૪૦
	કુલ...	૧૫૯૫	૬૯૧	૨,૯૨,૨૫૮	૧૭૧	૮૩૨૦
	એકંદર...	૩,૩૨૨	૩,૩૨૨	૨૩,૦૩,૯૬૩		

ટીપ્સ:—(૧) વસ્તીના પ્રમાણમાં મેંકરે ૧૫ ટકા નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ હોવા નોંધાયે. તે દીસાળે ગણતાં ગુજરાતના પાંચે જિલ્લામાં, મ્યુનિસીપાલિટી વાળાં ગામો અને શહેરોની વસ્તી બાદ કરતાં ૨૩,૦૩,૯૬૩ ની વસ્તી છે તેમાં ૩,૪૫,૫૯૪ વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં ભણનારા હોવા નોંધાયે; પણ ૧,૦૮,૭૨૧

હદમાં અપાતી પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી માહિતી.

ખાતા વરંદથી મંજુર નહિ થયેલી નિશાળોની સંખ્યા.	મંજુર નહિ થયેલી નિશાળોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	એકંદર નિશાળોની સંખ્યા.	એકંદર નિશાળીઆઓની સંખ્યા.	ચંસ્તીના પ્રમાણમાં નિશાળે ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	નિશાળવાળાં ગામેની સંખ્યા.	નિશાળવાળાં ગામેનાં મેકડે પ્રમાણ.
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૦	૦	૪૯	૩,૦૧૯	૪.૭	૪૧	૫૦-૫
૩૫	૧,૨૬૦	૪૫૩	૩૦,૮૩૦	૬.૦	૩૫૧	૪૫-૫
જીલ્લો.						
૦	૦	૧૫	૬૦૩	૦.૯	૧૪	૧૧.૪
૨	૬૭	૨૨	૧,૦૨૫	૨.૬	૧૪	૧૪.૧
૦	૦	૫૮	૨,૬૪૮	૨.૭	૫૨	૨૧.૮
૨	૫૫	૫૦	૨,૮૨૬	૬.૪	૩૭	૫૪.૪
૧	૭	૨૯	૧,૩૪૭	૨.૮	૨૪	૧૪.૪
૫	૧૨૯	૧૭૬	૮,૪૪૯	૨.૮	૧૪૧	૨૦.૪
			૧,૦૮,૭૦૧		૧,૩૧૧	૩૬.૪

ગાળો નિશાળોમાં ભણે છે. એટલે કમકમ સાક્ષરજનનો લાભ ભણે છે.
(૨) જીલ્લાનાં ૩,૩૦૦ ગામોમાં ૧૩૮, ૧,૩૧૧ ગામોમાં નિશાળો છે, એટલે કે
સા ગામે માત્ર ૩૬ ગામે નિશાળો છે.